

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ

ГУМАНИТАРДЫК ЖАНА ЭКОНОМИКАЛЫК
ИЛИМДЕР БӨЛҮМҮ

Ч. АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ
ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ

Окурмандын китеп текчесине

КАСЫМАЛЫ ЖАНТӨШЕВ

КАНЫБЕК
(*Биринчи китеп*)

XI том

Чыгышына жооптуу: *Акматалиев А.*
Басмага даярдаган: *Касымгелдиева М.*

БИШКЕК
«ПРИНТ-ЭКСПРЕСС» – 2016

УДК 821.51
ББК 84 Ки 7-4
Ж 31

Кыргыз Республикасында 2014–2020-жылдары мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн жана тил саясатын өркүндөтүүнүн улуттук программасы боюнча Кыргыз Республикасынын Президентинин Жарлыгы (2014-ж. 2-июнь, № 119) жана Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтомунун (2015-ж. 6-апрель, № 151-б.) негизинде жарык көрдү

Басмага Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун Окумуштуулар Кеңеши тарабынан сунуш кылынды

Рецензент:

Филология илимдеринин кандидаты *Н.Ыйсаева*

Редколлегия:

Акматалиев А.А.	Мусаев С.Ж.
Байгазилов С.О.	Садыков Т.
Жайнакова А.Ж.	Токтоналиев К.Т.
Маразыков Т.	Эркебаев А.Э.

Ж 31 Жантөшев Касымалы.

«Каныбек»: (*Биринчи китеп*): XI том. – Б.: «Принт-экспресс», 2016. – 736 б. («Окурмандын китеп текчеси»).

ISBN 978-9967-12569-8

Бул китепке Касымалы Жантөшевдин «Каныбек» романы кирди.

Китеп жалпы окурмандарга арналат.

Ж 4702300100-16

УДК 821.51

ББК 84 Ки 7-4

ISBN 978-9967-12-569-8

© КР УИА, 2016

© «Принт-экспресс», 2016



КАСЫМАЛЫ ЖАНТӨШЕВ (1904–1968)

1904-жылы Түп районундагы азыркы Тепке айылында туулган.

1918–1924-ж.ж. айылдык мектепте окуган.

1930-жылы Фрунзедеги педтехникумду бүтүргөн. Эмгек жолун Кыргыз педтехникумунда окутуучу болуп иштөөдөн баштаган.

1931–1933-ж.ж. Кыргыз АССРинин Эл агартуу комитетинде усулчу, райОНОнун башчысы.

1934-жылдан СССР Жазуучулар союзунун мүчөсү.

1934–1948-ж.ж. Кыргыз драмтеатрында актер, режиссер, режиссер-коюучу.

1948–1949-ж.ж. Кыргызмамбаста редактор, 1949–1951-ж.ж. Кыргыз ССРинин Наркоматында начальник.

1946-жылдан Кыргыз ССРинин искусствосуна эмгек сиңирген ишмер. 1968-жылдан Кыргыз Эл жазуучусу.

1964–1968-ж.ж. Кыргыз ССРинин Маданият министрлигинде репертуардык-редакциялык коллегиянын башкы редактору болгон.

Ж.Жантөшевдин чыгармачылык жолу педтехникумда окуп жүргөн мезгилинде башталган. Ошондой эле эл агартуу системасында иштеп жүргөн чагында «Окуу китеби», 1 жылдык (1930), «Сабатсыздар үчүн кыргыз тилинин программасы жана окутуу методу» (1931), «Колхозчулар үчүн окуу китеби» (1931), «Мектеп балдарынын тилин өстүрүү жөнүндө» (1932), «Эсепти чыгаруу жолдору жана бөлчөктөр» (1932) аттуу окуу китептерин автору болгон.

К.Жантөшев кыргыз драматургия жанрын баштоочулардын жана негиздөөчүлөрдүн бири. 1942-ж. элдик варианттын негизинде баатырдык «Курманбек» драма-

сын, ушул эле жылы советтик партизандардын баатырдыгын баяндаган «Өч» пьесасын жазган. Согуш жылдарынан кийин Токтогул Сатылгановго арнап «Элдик ырчы» пьесасын жазган.

«Эки жаш» повестинен (1938) кийин анын проза жанрына болгон маанилүү кадамы башталган. Ушундан тарта Жантөшев өмүрүнүн акырына чейин «эки тизгинди» бирдей кармап, кыргыз адабиятында эки жанрды – прозаны жана драматургияны бирдей өздөштүрүп, өнүктүрүп келген.

Жазуучунун элдик турмушка, тарыхый окуяларга жасаган эстетикалык мамилеси анын негизги чыгармасы «Каныбек» романынан көрүнгөн. Биринчи редакциясы боюнча романдын биринчи китеби 1939, экинчи китеби 1941, үчүнчү китеби 1948-жылы жарыкка чыккан. Кийинчерээк автор эл арасына кеңири тарап, атакка ээ болуп кеткен бул чыгармасына кайрадан кайрылып, экинчи редакциясын иштеп чыккан. Бул редакция боюнча автор мурдагы эки китепти бириктирип биринчи китепке (1957), үчүнчү жана жаңыдан жазылган төртүнчү китепти бириктирип экинчи китепке (1958) айландырган.

Роман каардуу заманда жашаган кулдун оор тагдыры, кыйын турмушу жөнүндө. Касымалы Жантөшев Каныбектин образын сүрөттөөдө, биринчи иретте, фольклорго таянган. Эпос, элдик уламыштар, өткөн турмуштагы окуялар жөнүндө эл арасында айтылуучу аңгеме-кептер автор үчүн, белгилүү даражада ошол өзү сүрөттөгөн доорду иликтеп билүүдөгү турмуштук негиз катарында да кызмат аткарган.

«Каныбек» романынын көтөргөн тарыхый-адабияттык жүгү бар. Ал жазуучунун көркөм ой жүгүртүүсүнүн тарыхый деңгээли менен шартталган. Бул романдын күчү фольклордук эстетикага бекем таянганында. Китептин биринчи басылышы өз учурунда эл арасына кеңири таралышы да бекеринен эмес. Бул баарынан мурда көп түйшүктүү Каныбектин образына байланыштуу. Ал кандай гана адамдарга кездешпеди, кандай гана тагдырдын сыноолорун баштан өткөрбөдү. Ушунун баары жазуучунун учкул ой жорутуусунан жаралып, ушунун баары бир гана максатка ба-

гытталган: социалдык адилетсиздикке каршы кулдун стихиялык протестинен баштап, аң-сезимдүү күрөшчүлдүн деңгээлине чейинки жолду көрсөтүү. Автор, каарман канчалык көп кыйынчылыктарды, тоскоолдуктарды жеңип чыкса, ал ошончолук сонун деп ак дили менен эсептеген. Натыйжада ошол көркөмдүк принциптердин негизинде жаңыдан тороло баштаган адабиятта роман жанрынын өзүнчө бир үлгүсүн жарата алган. Ал үлгү байыркы эпиканын көп катмарлуу дүйнөсүнүн тереңинен чыгып, бүгүнкү реалисттик прозага карата ишенимдүү көпүрө салды.

Албетте, сюжеттик окуяларды бир-бирине чырмалыштыруу, күтүлбөгөн жерден түйүлүштүрүү, конструкциялоо өзүнчө чоң искусство. Бул жагынан К. Жантөшевдин жеке жазуучулук касиет-сапаты, оргуштаган ой-чабыты бир кыйла эле күчтүү болгон.

Кадимки кадыресе кулдук абалдан аң-сезимдүү революционердин даражасына көтөрүлгөн каармандын образын түзүү үчүн жазуучуга жаңы социалдык турмуш шарттарын, жаңы адамдар менен болгон мамилелерди көрсөтүү зарылдыгынан, автор Каныбекти Алайдан Кашкарга, Оштон Сибирге чейин алпарат, уйгур, дунган, казак, украин, орус элдеринин өкүлдөрү менен жолуктурат. Ар башка социалдык-турмуштук карым-катыштарын, ар башка элдердин өкүлдөрүн сүрөттөө романдын мазмундук масштабын кеңейтет, жеке адамга карата көз караштын тарыхый келечегин ачат. Каныбек адегенде кул, андан соң бийликке, зомбулукка, адилетсиздикке акаарат жасаган жекече күрөшчүл, эң акырында, орус адамынын таасири алдында революциячыл идеяларды кабылдаган жана өздөштүргөн кадимки эле жаңы турмуштун каарманы. Окуядан окуя чыгаруу, каармандын ал-абалын улам татаалдантуу «Каныбек» романынын сюжеттик негизин түзөт. Бул роман «Кыргызфильм» киностудиясында экрандаштырылган.

К.Жантөшев талыкпай иштеген, изденгич жазуучу болгон. Ал ар түрдүү жана бай адабий мурас калтырып кетти. Ошол көркөм нарктын арасында анын драматургия жаатында ишмерлиги жазуучунун прозасындай эле баа-

луу жана кымбат. Мына ошондуктан К.Жантөшевдин адабияттын эки канаты, прозаны жана драматургияны бирдей кармаган, бирдей пайдаланган жазуучу. Эгерде автордун «Карачач» аттуу драмасы кыргыз драматургиясынын эң алгачкы тажрыйбаларынан болсо, «Курманбек» кыргыз драмасынын классикасына айланган чыгармалардын катарында турат.

«Каныбек» романы жана «Курманбек» драмасы кыргыз улуттук маданиятынын алтын фондусуна кирген. Жазуучунун калемине ошондой эле «Хан-Теңирлик чабан» (1963-ж.) романы, «Тилек» (1949-ж.), «Жалындуу жаштар» повесттери (1951-ж.) жана көптөгөн аңгемелери, балдар үчүн жазылган жомоктору таандык. 1957-жылы элдик оозеки чыгармачылыктын мотиви боюнча жазылган «Мендирман» поэмасы өзүнчө басылып чыккан.

К.Жантөшевдин чыгармалары орус тилине да которулган.

Н. Островскийдин «Болот кантип курчуду» романын, «Сепсиз кыз» пьесасын, бир топ балдар жазуучуларынын чыгармаларын кыргызчалаган.

Кинодраматургия жаатында ал «Девушка из Тянь-Шаня» фильминин сценарийин жазган.

«Ардак белгиси» ордени менен эки жолу, «1941–1945-жылдардагы Улуу Ата Мекендик согуштагы каарман эмгеги үчүн», «Эмгектеги артыкчылыгы үчүн» медалдары, Кыргыз ССРинин Жогорку Советинин Президиумунун Ардак грамоталары менен сыйланган.

К.Жантөшевдин ысмы Ысык-Көл облустук драма театрына, билим берүүчү мектептерге жана китепканаларга, республиканын шаарларынын көчөлөрүнө жана айылдарына берилген.

БИРИНЧИ БӨЛҮМ

КИЧИНЕКЕЙ КУЛ

Кулун жал болсо мингеним,
Кулун тон болсо кийгеним;
Куурасам акыл табышар,
Кумар көз болсо сүйгөнүм!.. –

деп, кызыл чырай нур жүздүү, кырдач мурун, кара каш, кара көз кичинекей жаш Каныбек таягына сүйөнүп, бийик асканын башында, атасы Сансыздан үйрөнгөн ырын ырдап турат.

Мезгил түш кыйшайган... аба ысык... күн ачык...

Асканын алдындагы кичинекей булактан суу ичишип, койлор булактын эки жагында жайбаракат оттоп жүрүшөт. Үйдө калган козусун сагынганын билдиргендей, анда-санда кенже тууган соолуктардын маараган үндөрү бирде мындан, бирде тигинден угулат.

Каныбек али асканын башында турат. Ал жөн эле турган жок, «мен сенин курагыңда Шамырбек даткага кул болуп келип кой кайтардым. Ошондон бери менин сүйгөн жерим ушул асканын башы, бул асканын башына туруп караганда, айланаң алда кайдан бери алакаңда тургандай көрүнүп турат. Мен дайыма ушул аскага чыгып эки жакты, көбүнчө ата, энем жүргөн Алай тарапты карайм, кайгымы басам, көңүл ачам» – деп айткан атасынын сөздөрүн эсине түшүрүп, айланасына ач көздүк менен көз жүгүртүп турат.

Каныбек түштүк-батыш жагынан Памир тоолорунун тармактарын бүлбүлдөтүп көрсө, түндүк-чыгыш тарабынан Үч-Таш жайлоосун, анын ары жагынан Тянь-Шань тоолорунун чокуларын карап, анын ары жагынан Алай-



куу, Арпа тоолорунун бүдөмүктөгөн чокуларын байкайт. Чыгыш тарабында болсо Какшаал тоолору жатат. А түштүгүндө Кичи-Коргошун-Кени, Чоң-Коргошун-Кени тоолорунун баштары көрүнсө, ошол тоолордун аркы эле алдында Кашкар шаары жашынып тургандай сезилет.

Ал айланасын дагы имерилип карады. Тоолордун катмарланган кырларын кургак чөп жеп, суу ичпеген уйдун тогуз катына окшоштурса, ал тоолордун арсайган бийик чокуларын арстандын тиштерине окшоштурат.

Каныбек башка тоолордун кандай асылдыгы бардыгын билбейт, туулуп өскөн, эс тартып көргөн жери Улуу-Чатты, Үч-Ташты гана билет жана аны жакшы көргүсү келет. Бирок, эмне үчүндүр, көргөн жеринин бардыгы жылаңач, атасынын жакшы көргөн досу Карыптай жана анын үй-бүлөсүндөй тартайып жылаңач турат.

Улуу-Чаттын чөйрөсү аскалуу тоо, какыраган таштак, адырдуу боз чап; анда-санда эрбейген алтыгана, кай бир жерлеринде бир, эки элиден артпаган суйдаң чөптөрү болсо, чоң суунун бойлорунда тукул токой. Башка жерде өсүп, карагайлуу токойлорун аралай албай, бетегени белден буратып, көк шибер, менен көдөөнү арпа ордуна көргөн адамга, бул жерде эл жашап, малын багып, тиричилигин кылат деп ишендирүү кыйын эле... анткени, жердин береке-си ошондой. Бирок, жаш Каныбек үчүн табияттын мындай көрүнүшү байкалбады. Аны байкоону, ал ойлогон да жок. Анткени, анын көз алдына, жалган жалаа менен доого жыгылып, жалгыз музоолуу уюн, үч улактуу эчкисин Түлкүбек менен Атабек ойлогон айыпка берип, төрт баласын колунан жетелешип, Карып аялы – экөө бектерге жалынып ыйлап тургандары элестеди.

Тек, Түлкүбек менен Атабек сыяктуу, жер жүзүндөгү митайым тоолордун бардыгы чогулуп, Улуу-Чаттын тоосун тегеректеп, таштан жаралган тулкулары менен туш тарабынан кысышып, түркүм чыгым жана айып үчүн, Улуу-Чаттын бетиндеги бардык өсүмдүгүн сыйрып алып,



таштарын шагыратып, биротоло мүңкүрөтүп салган сыяктанат. Ушул себептен улам, бир көрпө үчүн, атасы Сансыз Атабекке үч жүз боо чөп бересе болуп калгандай сезет.

Каныбектин ырдап тургандагы көрүнүшү өзгөрүлүп, сабыры суз тартып, кабагы бүркөлө баштады.

«Ой, чиркин турмуш ай!.. Жанды жай алдырып, жадырап күлүүнүн кымбаттыгы ай!.. Карачы!.. Көрүнгөн байдын малын баккан койчу, жылкычы... Бардыгынын колу, буту чор, ийни жоор!.. Алты ай жайы эгин эгип, курсагын тойгуза албаган дыйкан ата... Тиги Карыпты карачы!.. Жайы-кышы көрүнгөнгө чааракер... Бирок ийни бүтөлүп, балдарынын курсагы тоё элек. А менчи?.. мен... бир көрпөнү отуз боо чөп оруп бересе болуп алсам, он жылдан бери кутула албай, эми үч жүз боо чөп оруп бересе болуп отурам... Ай, шордуу баш, оңбогон Атабек!.. Бир чүкөңдү үчүлтүк кылып, бирдин тебетейин бирге кийиштиресиң... Мына бул жердин берекесин карасаңчы! Үч жүз боо чөп чыга турган жер барбы?..» деп Сансыз ушул асканын башына чыгып, таягын таянып туруп, көп ойлоно турган.

Атасынын бул кайгысын Каныбек да бир нече жолу уккан. Анын кабагынын бүркөлүшү да ушул жөнүндө болучу.

«Эмне үчүн атамы Атабек ушунчалык насыя кылат? Ал өзү башка бирөөлөргө бекеринен ат берип, төө берип деле жүрбөйбү? А менин атама бир көрпөнү бекер берип же акысын кечип койсо эмне болот? Эгер Атабек акымы кечпейм десе, кечип кой деп Түлкүбек эмне үчүн Атабекке айтып койбойт? Биз анын бүлөсү, ал биздин бек эмеспи? Ал эмне үчүн атамы насыядан куткарып койбойт? Бир көрпө үчүн Атабек көп болсо эле бир кой алар, биздин бек ушунчалык коюнан бир кой берсе кантет эле? Бекер бергиси келбесе, атамын акысы үчүн же менин кой кайтарган акыма деле бир кой бербейби?..»

Акыркы оюн ойлогондо Каныбек аябай кубанып кетти. Анын көздөрү жайнап, бүркөлгөн кабагы ачылып,



дүнүйөсү түгөлдөнгөндөй боло түштү. Асканын сол жагы менен өйдө карай жайылып келаткан эчкилердин алдына карай таш ыргыта кыйкырып койду да:

– Кулун жал болсо мингеним,

Кулун тон болсо кийгеним, –

деп, адатынча ырдады да, ойлоно токтой калды. Анын көздөрү дагы чоңураак ачылып, уурттарына күлүмсүрөө пайда болгондо, өңүнөн жаш өмүрдүн бактылуу шамы жанып, асмандагы күн менен айкалыша түшкөн сыяктанды.

«Эх, кандай сонун болор эле. Биздин бектин кулун тонундай, кара кулундун терисинен жасаткан кулун тонум болсо да, анын кула жоргосундай, жок... андан да сонун тобурчагым болсо... Анда мен Алайдагы чоң атаман мал алып келип, атамы карыздан куткарып, энем экөөнү эч качан кор кылбай багар элем. Экөөнү гана эмес, чоң атам менен чоң энемди да багар элем. Жок, жок... чоң атам менен чоң энем бизди багар эле. Анткени, алар Алайдын бейишинде – орусуйда турушат эмеспи! Алар кул эмес!.. Жалган жалаа менен бирөөнү бирөө айыптабайт. О-о-о... жери кандай сонун! Атамын бала чагында көргөндөрү чын болсо, жер эмес эле, Бөрүбай молдо айткан бейиштин так өзү. Коктуларынан салаалап аккан тунук булак, жээгинде түрдүү тал, түркүм терек, ыкшалган кайың. Тоолорунда эки-үч кишинин кучактары жеткис асман тиреген карагай, арчалар. Аткулак менен аюу балтыргананын жана таттуу балтыргандарын жөө киши эмес, аттуу кишилер аралап өтө албайт. Ышкындары менин билегимдей... а карагаты менен бүлдүркөнү болсо чымчыктын жумурткасындай имиш. Баса, аттуу киши оролуп жыгылган чөбүчү! Бах-х, ошол чөп ушул жерде болуп калсачы... атамы убара кылбай гана, өзүм эле үй ордундай жердин чөбүн жулуп берип, Атабектин жанын тындырар элем. Ой, жыргаар элек! Атам бир көрпө үчүн күнүгө кайгы жебес эле. Ооба, ошондой кылыш керек... Бектен бир кой алып Атабектен кутулуп, анан бектен өтүнүч сурап Алайдагы Көк-Сууга кетиш ке-



рек. Чын эле! Ошондой бейиш турганда, атам менен энемдин ушул жерде жүрүшү кандай? Ырас, алар Түлкүбектен жана анын катыны Күмүштөн жаман коркушат, ошондуктан, эчтеме дей алышпайт. Атам менен энем бара алышпагандан кийин, чоң атам менен чоң энемдер эмне үчүн өздөрү мында келишпейт? Алар да Түлкүбек менен Күмүштөн коркушабы? Эмне үчүн? Же ал жерде алардын корко турган кишиси барбы? Жок, алар эч кимден коркушпайт, андан көрө, алар карып, жолду билишпей калыпса керек. Ошондуктан жакында Үч-Таш жайлоосуна барганда, андан ары чоң атамдардыкына баруу керек!»

Ушунетип, Каныбек таттуу кыялдын кучагынан чыга албай кубанычтуу турат.

Анын кубанычын койнуна батырбай кабагын жадыраткан себеп: Түлкүбектен акысына бир кой алып Атабектен кутулуп, ата, энеси менен Алайдагы «бейишке» баруу эле.

«Балаң чоңоюп калды, жайыңа ээрчите жүрүп кой кайтарууга машыктыр, келерки жаздан тартып ачык күндөрү койду балаң кайтарсын, сен үйдөгү Күмүштүн отун, суусуна караш» деп, өткөн жылы Түлкүбек айткандыктан, Сансыз Каныбекти ээрчитип кой кайтартып жүрүп, Алай жана Көк-Суунун табыйгы көрүнүштөрү менен Россия тарапта кул жумшоо жоголгонун даңазалап айта турган. Ошондуктан Каныбек ал тарапты Бөрүбай молдо айтуучу бейишке гана теңештирүүчү.

Бирок эмне үчүн Түлкүбек Каныбекти кой кайтарууга үйрөттүрүп жүргөнүн жаш Каныбек эмес, анын атасы Сансыз да билбей турган.

БАЛАЛУУ ӨРДӨК АЙБАТЫ

Үч-Таш, Какшаал тараптагы жайлоолордун атактуусу болуп саналгандыктан, жайлоону Түлкүбектин агасы Шамырбек датка ээлеп келген. Бул жайлоого, чыгуу же



коюуну – Шамырбек даткадан башка эч ким бийлеген эмес. Ушул жайлоого чыгууну каалагандар Шамырбек датканын алдына ат тартып, үстүнө чапан жаап анан уруксат алар эле. Эми бул жайлоо Шамырбек датка өлгөндөн кийин Түлкүбектин энчисине басылган.

Үч-Таш жайлоосун эңсеген Түлкүбектин айлы Улуу-Чаттан мурдагы күндүн аркы күнү көчүп, бүгүн Үч-Таштын жайлоосундагы конушуна карай чубап келе жатышат.

Казандай кылып оронгон элечегине саймалуу ак жибек тартмасын тартынып, тартманын сол жагынан түркүм жибек жиптен жасалган чачысын булактатып, тартманын оң жагына келиштире тагылган үкүсүн сеңселтип, алтын менен жалатып жасалган үзөңгүсүн чирене теминип, кара лампук чапандын эки этегин бош коюп, жашыл тубар көйнөктүн этегин үзөңгүгө карай булактагып, күмүш ээр токум токулган боз айгыр үйүрүнө карап азынаса, тизгинин катуу силкип коюп, чачылуу шуру буйла тагылып, төөнүн төрт бутунан башкасы көрүнбөгөн оймолуу жабуусун жаап, жүк үстүнө килем жайдырып, анын үстүнө каркыра сайдырган чоң кара атанды жетелеп, Түлкүбектин зайыбы – Күмүш чубалжыган көчтүн эң алдында келе жатат. Анын жанындагы, төбөсүнө бир нече чачы жана бир тутам үкү тагынган кундуз тебетейди кийген, эки жагындагы төрттөн өрүлгөн чачына кызыл акак, шуру, ак бермет жана седеп тагынган, кызыл жибек көйнөктүн этегин төмөн карай чубалтып, жашыл баркыт чапандын арткы этегин күмүш ээр токумдуу боз жоргонун соорусуна карай жайылтып, Күмүштүн тамашалуу сөздөрүнө каткыруу менен маашыр болуп келе жаткан кыз, Түлкүбектин тууганы Атабектин кызы – Кылымкан.

Булардын артынан, эки төөнү чиркештире жетелеп, жашы кырктан ашса да жаш келиндерче кийинип, элек оронуп, кой жорголуу сур аты минип келе жаткан Атабектин зайыбы. Анын артындагы, төө жетелешкен келиндер, кыздар, көч айдашкан кемпир, чалдар, жаш



өспүрүм балдар Түлкүбек менен Атабектин тууган, уруктарынын көчү.

Мына бул уй териси менен тамандалган эски кийиз өтүгүнө жыгач үзөңгүнү шыкай теминип, көйнөгүнүн жамандыгын көрсөтпөөгө аракет кылгандай, эски кара чапанынын эки этегин тизесине карай улам кымтыланып, колундагы сынык сабоо менен кашаң тору атты улам карс эттире бир чаап, чиркешилген беш төөнү жетелеп келаткан Каныбектин энеси – Ажар.

Эшекче эки кулагын шалактатып, алдыңкы эрдин шалпайтып, шыпылдай басуунун ордуна араң гана бөлпүлдөп желген жээрде атты минип, жүк артылган уй менен өгүздөрдүн артта калганын колундагы узун союлу менен дүп эттире бир коюп келе жаткан чокчо көк-ала сакалдуу киши Каныбектин атасы – Сансыз.

Анын артынан жабалактап келе жаткан майда көчтөр, Түлкүбек менен Атабектин ишин кылган малайлардыкы жана кара тамагы үчүн бектердин көзүн караган бечара саанчылардыкы. Бектерден сурап алышкан төөгө, өгүзгө, уйга, кай бири эшекке жаман алачыктарын жүктөп алышып калган карыларын, жаш балдарын жүк үстүнө же тайга мингизип, бир катары жөөлөп-жалаңдап келе жатышат.

Береги, үйүн жана бардыгер мүлкүн бир гана төөгө жүктөп, эки жаш баласын жүктүн үстүнө отургузуп, жаман төшөк менен ороп таңып, зайыбы Күлүканга эшек мингизип төө жетелетип, кызы Сүйүмкан менен уулу Алымды ээрчитип, белиндеги таягына эки колун арта салып, көкүрөгүн жагжайта басып келе жаткан, москоол денелүү, узун бойлуу кара киши Сансыздын досу – Карып. Ажар менен Сансыз Күмүшкө жалынып-жалбарып жатып ушул төөнүн күчүн Карыпка сурап беришкен. Шамырбек, Түлкүбек, Атабектерде жылкы көп болсо да, Карып сыяктуу бечараларга бир жылкынын күчү берилбеген.



Бул көчтү жандай, чыгыш тараптагы жол менен кетип бараткан каралуу калың көч Түлкүбектин өлгөн агасы Шамырбек датканын көчү.

Күмүш жабдык салынган чоң кара атты минип, кара ла кымкапты желбегей жамынып, кара тартма тартылган элечектин үстүнөн кара жоолукту бүркөй салынып, жанындагы келинге тул салынган чоң кара төөнү жетелетип, он чакты аялдын ортосунда бараткан картаң аял Шамырбек датканын зайыбы.

Шамырбек датканын айлы коно турган конуш жакын калганда, каралуу көч токтой калды.

Шамырбектей атактуу кишинин катыны жанына бир канча кошокчу келин, кызды ээрчитип алып, көчкөн журттан кошуп ыйлап жөнөө жана коно турган журтка кошуп ыйлап барып түшүү салт болгондуктан, эртең менен көчкөн журттан кошок кошуп чыгышкан аялдар, эми Шамырбектин катынынын жанына кайра чогулушту. Жетелеген төөлөрүн башка адамдарга тапшырып, тиги көчтөн Күмүш баштаган бир канча кыз, келиндер шашыла чаап Шамырбек датканын зайыбынын жанына келишти.

Шамырбек датканын зайыбынын эки жанына Күмүш менен Кылымкан тургандан кийин, алардын артына бештен, алтыдан болушуп башкалары тизилишти.

«Шер даткам,

Конушуң калып өзүң жок.

Шер даткам,

Элиңе-айтар сөзүң жок» –

деп, Шамырбектин зайыбы үн чыгарып жөнөп калганда, кошокчу аялдар заңгырап кошуп, кошокту жакшы билбеген аялдар, сөздөрүн ачык айталбай ичтеринен мыңкылдап үнүн кайырган болушуп бардык үндөрүн чыгарып «ахахалашканда» Үч-Таш жайлоосунун өзөндөрү дүңгүрөп, аскалуу капчыгайлары жаңырды.

Үч-Таштын түштүк жаккы астында кичинекей көл бар. Көлдүн айланасы тай чабымдай. Көлдүн айланасы-



на өскөн камыш, балгын, жекендер көлдүн көрүнүшүн кубултуп, көркөмдүгүн арттырат.

Көлдүн аты «Айдың-Көл». Бирок Айдың-Көл деген аттан «Түлкүбектин көлү» деген атка конуп кеткен. Түлкүбек бала күнүнөн тартып ушул көлдүн айланасына ит агытып, куш салып чоңойгон.

«Жарыктык Айдың-Көлдүн өрдөгү Түлкүбекке чыдабады. Эртели-кеч көлдүн үстү өрдөктөн көрүнбөс эле го» дешип, Айдың-Көлдү мурун көрүп жүргөндөр ылакап кылышат.

Шамырбектин айлы көчүп келип, Айдың-Көлдүн чыгыш тарабындагы булактын боюна конгондо, Түлкүбектин айлы батыш тарабындагы булактын боюна конду. Түлкүбек көптөн көксөгөн Айдың-Көлгө куш салууга Ак шумкарды кондуруп, сары тайганын ээрчитип, эки-үч жигитин жанына алып жөнөп калды.

– Айдың-Көлүм жатасыңбы? – деп, Түлкүбек көлдүн айланасын имере карады. Бирок көзүнө эч нерсе көрүнбөдү. Эрмектеп ата турган өрдөктөрүн, кандайдыр бир желмогуз жеп койгондой көрүндү.

– Эч нерсе көрүнбөйт го, бегим? – деди жигиттердин бири элендеп көлдүн айланасын карай.

– Балгындуу жекендер менен камыштардын арасын карагылачы, – деди Түлкүбек.

– Бегим! Тетигинде өрдөк жүрөт, – деп, жигиттердин да бири кыйкырды.

Түлкүбек сүйүнүп кетти.

Өрдөктөр үчөө... Бири соно, бири чүрөк, үчүнчүсү темир канат балапан. Балапан эч нерседен кооп санабай, көлгө улам чумкуп, канат-башын каккылап таранат. Соно менен чүрөк элендеп, анда-санда какылдап, душманынан сактангандай эки жакты караган болушат.

Түлкүбек шумкарын алып камыштын арты менен жашынып келди. Душмандын жакындаганын өрдөктөр сезбеди.



Түлкүбек жигиттерге карады да, өрдөктөрдү учургула дегендей ишарат кылды. Бир жигит түшө калып таш ыргытты эле, соно чочуп уча качты. Түлкүбек шумкарын коё берди. Чүрөк баласы экөө тең көлгө чумкуп кетишти.

Соно суудан көтөрүлүп учканча, адис болгон ак шумкар зыпылдап жетип калды. Соно көлдүн бети менен сызып жанын сабап барат, шумкар жетер-жетпес болуп кууп барат. Бирок куткарбады... Көлдүн четине чыга берип, соно кайра көлгө түшө качарда шумкар жетип, курч тырмактарын сононун денесине батырды.

Эчен ирет мылтык менен атып, Түлкүбек чүрөк менен балапанга тийгизе албады. Чүрөктүн аттырбагандыгына ал аябай намыстанып эрегишти да:

– Бар, бириң чаап барып айылдагы тузакчылардын тузактарын жыйнатып келгиле. Бул өрдөктөрдүн тукумун соолтмоюнча кетпейм, – деп каарданды.

Күн бешим болду. Айылдагы тузакчылар келип, чүрөктү баласы менен тузак тартылган булуңга карата айдап келишти. Чүрөк тузакты көрдүбү же бир шумдуктун болорун сездиби, какылдап коё берди. Уча качууга канаттуу да болсо жаш баласын жоо колуна таштап кетүүдөн боло албагандыгын алардын ар бири сезишти. Бирок Түлкүбек өчөшкөнүн койбоду.

– Баласы түштү... баласы! – деп, тузакчылар тузакка карап жүгүрдү. Чүрөк какылдап уча качты. Канат, куйругу суу болуп калгандыктан, шумкарды салууга болбоду.

Түлкүбек чүрөктү нечен ирет атты. Душман огу канат, куйругун сыйпап өтүп жатса да чүрөк алыс кетпеди; баласына каралап какылдай айылга чейин келди.

– Ата! Карачы, дал өпкөсүнө шумкардын бардык тырмактары батыптыр, – деп, Каныбек өлүп жаткан сонону алып Сансызга көрсөткөндө:

– Тырмагын батырбаганда, өрдөктү шумкар аяйт беле? – деп, эмне үчүндүр Сансыз улутунуп койду.



– Ай, чиркин бала деген ай!.. Бала эмне үчүн адамга да, айбанга да, канаттууга да таттуу болуп калды экен? – деп, Ажар Каныбектин акырегиндеги калынан жыттап, бооруна кысты...

– Эй, айланайын Каныбек, баласың да, баласың. Эч-темеге түшүнбөйсүң, – деп, Карып улутуна бир аз унчукпай турду да, – адам болсом да, мени аябаган Түлкүбек өрдөктү аяйбы? Жок, ал эч кимди аябайт! – деп, каңырыгын түтөтүп турганда, Шамырбектин айлы тараптан жер дүңгүрөткөн өкүрүк чыкты.

– Ата, ушул убакка чейин Шамырбекке өкүрүп келбеген кайдагы кишилер? – дер, Каныбек Сансыздын жанына отура калды.

– Алар мурун келген кишилер!

– Дагы эле өкүрө беришеби?

– Ооба, өкүрө беришет. Анткени, алар ушул өрөөндөгү элди бийлегендер. Шамырбектин ашын кандайча кылып берүү жөнүндө кеңешүү үчүн, аларды бүгүн Түлкүбек чакырткан.

– Ат чабылабы?

– Албетте чабылат.

– Байгеге көп мал сайылат экен да? – деп, Каныбек эмнегедир таңдангандай болду.

– Мал кепши балам? Малдан байге саюу мындай турсун, кара башыл адамдан байге сайышы да ыктымал! – деп, Сансыз терең улутунду да, жаш чагында өзү байгеге сайылган учурун көзүнө элестете калды.

– Кишиден байге сайса ата, энең – үчөөңүн шоруң. Малдан байге сайса мендейлердин – элдин шору, – деди да, Карып үшкүрө туруп үйүнө карай басты.

Байгеге киши саюу жөнүндөгү атасы менен Карыптын сөзүнө Каныбек ишенбеди, «мени тамаша кылып жатышат» деп ойлоду. «Байгеге киши сайбайт эмеспи» деп энесинен сурайын дегенде, анын көңүлүн айыл үстүндө какылдап учкан өрдөк бөлүп жиберди.



Күүгүм кирип баратканына карабастан, чүрөк канатын сабап учуп Түлкүбектин үйүнүн үстүндө айланат. Баласы үнүн баспай какылдап, Түлкүбектин үйүнүн жанында бутунан байланып жатат.

– Олда, айланайын бала ай, балалуу өрдөктүн айбаты ай! – деп, өрдөккө Ажардын боору ачып кетти.

Каныбек акырын барып өрдөктүн баласын бошотуп жибергиси келди. Бирок Түлкүбектен коркту. Кандайдыр бир заардуу кара чаар жылан үйдүн ичинен өзүн аңдып карап тургандай сезилди.

ТЫМЫЗЫН ЧАПКАН КАПКАН

Өкүрүп келген отуздай «жакшылар» Шамырбекке куран окуп бүтүшкөндөн кийин аттанышып, күүгүм киргенде Түлкүбектин үйүнө келип түшүштү. Түлкүбек менен Атабек баштаган бир канча жигиттер меймандардын аттарын алышып, аттарын тартылган кермеге байлашып, Түлкүбектин үйүнө кирүүгө эшик ачылды.

Атактуу «жакшылар» төрдүн төбөсүнөн орун алышып, калгандары керегени түптөй тегерете малдаштарын урунуп отурушканда, майда уруулардын чекене жакшылары иреге жакта тизе кагыша жүйүртө басышып отурушат.

Отургандардын көпчүлүгү бир далайдан бери бири-бирине бүгүн гана жолугушуп отурушкандыктан, сүйлөшө турган сөз, сураша турган суроолор көп эле. Шамырбектин ашын берүү жөнүндөгү сөз али баштала элек болгондуктан, ким кайсы жайлоого чыгып, кайсы конуштарга конгондугу жөнүндөгү сөз бирине-бири уланып жатты.

Сансыз менен Карып баштаган он чакты жигит эки бээни союп, Сансыздын алачыгынын жанына казылган беш кемегеге беш чоң казан асылып, чүйгүндөлүп салынган эт боркулдан кайнай баштады.

Мал союлган жерден бир кесим эт алып бышырып жешти же бир чөйчөк сорпо ичүүнү ойлогон балдар, кай



бир картайган кемпир, чалдар кемегенин айланасында көп эле. Бирок, бул жерде Түлкүбек менен Күмүштүн жакшы көргөн көрөркөз жигиттери болгондуктан, алар кемегеге жакындап сорпо же эт суроого батына алышпай алдыртан жалдырашат, окчун турушат.

– Садагаң балдар, жакында ооруп айыктык эле, бир муштумдай эт берип койгула, кемпирим экөөбүз бышырып жеп, батабызды берели! – деп, бир абышка муундарын калтырата келип таягына сөөнүп тура калды.

– Ой, чиркин жокчулук ай... Менин колум билген иш болсо, муштумдай эт эмес, козу деле бербейт белем, аба! – деп, Карып кейигенин билдиргендей муңайып турду да, жигиттерге, карап, – кичинекей бирдеме берсек кантет? Муштумдай эттен бектин казаны бөксөрүп калбас!

Сансыз башын ийкеди, башка жигиттер макул болушкандай унчугушпады.

Карып муштумдай этке өпкө менен боордон кичинекейден кесип, кош колдой кармаганда, тиги абышка сүйүнүп Карыпка карай колун сунду эле:

– Ал эмне деген абийирсиздик? Уят кайда? Абийирдүү адамдарга союлган малдын этин Карыптай жетесиздер көрүнгөнгө кескилеп бере берсе биздин атыбыз эмне болот? Ташта колуңдагы этти, жогол өзүң. Мына бул шүмүрөйүп тургандар ким? Кайсы ачарчылыктан келишкен экен? Булар мени да талап жешет ко? – деп, өз үйүндө отургандардан уялган Күмүш үнүн акырын чыгарып каарын төккөндө, жалдырап эми эле мында карап тургандар жайыла басып, андан ары караңгыга кирип жок болушту.

– Эч кимди жолотпогула. Калган этти терисине ороп үйдүн жанына алып баргыла. А сен эмне үчүн кетпей отурасың? – деп, Күмүш ачуусу менен Карыпка карады да, – мындай сугалак ит экениңди билгенде, төөнүн күчүн берип мында көчүрүп келбейт элем.

Эч ким эчтеме деп Күмүшкө каршы жооп кайтарышпады. Карып кандуу колун жуубастан турду да, үйүнө



карай жөнөдү. Бээнин ичеги, кардын артышып жүргөн аялдардын кай бирлери да жылып-жылып жоголду.

– Этти коротпой жакшылап бышыргыла. Табактарды жыйнап, таза жуудуруп, кол жуула турган сууну жылыттырып койгула, – деди да, Күмүш кайра үйүнө карай бурулду.

Бакылдашып сүйлөшкөн сөзгө, кыраан-каткы күлкүгө кызыккан Каныбек Түлкүбектин үйүнүн жанында баятан бери отурат.

– Шамырбектин ашын берели деген сөзгө менин каршылыгым жок. Мына бул отурушкан уруу башчылары да каршы боло коюшпас. Бирок шарыят жолу боюнча кандай болор экен? – деп, төрдө балпайып, богогун салаңдатып, чүйлүсүн жаш баланын балтырындай тырсыйтып отурган Түлкүбектин кайын атасы Кадырбек сол жагында отурган Бөрүбай молдого карады.

– Иншалла... Шамырбектей даткага сыйнат кылуу фарыз! – деп, Бөрүбай молдо эки жанында отургандарга короздоно карады.

– О-о, молдоке, датка эмес сиз дүйнөдөн кайтсаңыз, анда ат чаап, аш бериш мүмкүн эмес экен да? – деп, Кадырбек айтканда, отургандар дуу күлүп жиберешти.

Бөрүбай молдонун ыңгайсыз абалда калганын сезе койгон Атабек, аны туткундан бошотуп алууга ашыккандай, тамашалуу сөздү буруп кетти:

– Шамыкемин ашын берүүгө каршы болбогондугуңар сонун иш болду! – деп, тамагын жасап, сыйда кара муруту менен субагай сакалын сылап коюп, – бул иш Шамыкемин арбагын сыйлап, Түлкүбек мырзаны чексиз сүйгөнүңөрдү көрсөтөт. Түзүк, ашты бермек болдук. А эми кандай жорук-жосун менен аш беребиз?

Отургандардын бардыгы ушул суроону күтүп отурушкандыктан, дароо жооп бере алышпай тымтырс боло калышты. Жерге сайма төрт чырактын отунун үлбүрттөгөнүнөн башка эч кыймыл да жок.



– Менин жакшы санашкан агайын-туугандарым жана кайындарымдын бардыгы мында отурасыңар. Шамырбек менден мурда силердин агаңар жана кудаңар болучу. Бул ашты мен жок болсом да өзүңөр берет болчусуңар. Абийирди да, атакты да өзүңөр алат элеңер, – деп, Түлкүбек отургандарды көтөрө чалып мактай айтканда:

– Аның туура, бек! – дешип, отургандар чуулдап жиберип басылышты.

– Биз Шамырбектин ашына айланабыздагы элди гана эмес, Алайдагы Айдарбек датканы, андан аркы Тойчу датканы да чакырышыбыз керек эмеспи? – деп, Түлкүбек тургандарга айландыра карады.

– Сөзсүз! Датканын ашын даңазалап бериш өзүбүзгө да даңк! – деди тиги жүк бурчунда отурган чоң кара сакал кызыл киши.

– Ал гана эмес, Кадырбайдын муунуп өлгөн катыны Каныша үчүн кектешип, башынан Шамырбекке, эми мага каршы болуп жүргөн Соорон датканы да ашка чакыралы, – деп Түлкүбек айтканда, кай бирлери каршылыгын айтууга озунгандай, орундарынан, обдулса, кай бирлери сыңар тизелеп, кай бири чөк түшүп отура калышты. Аны дароо сезе койгон Түлкүбек, токтой тургула дегенсип колун акырын көтөрүп койду да, – эгер Соорон датка чакыруубуз боюнча ашка келип, атын чаап сыйыбызды көрүп кетсе, анда аны биз адамгерчилик менен жеңгенибиз!

– Бали, акыл эмес бекен! – дешип, отургандардын көпчүлүгү чуулдап жиберешти.

Мына ошентип, Шамырбектин ашына дос да, душман да келет. Демек, алар жумурткадан кыр табууга аракет кылышат. Ал эми, биз, аларга жумурткадан кыр таптырбас үчүн эмне кылуубуз керек? – деди Түлкүбек отургандарга кыдырата карап.

Бектин суроосуна бектер дароо жооп кайтара албай ойлоно калышкандыктан, бек эместер озунуп сөз айталбай баштары төмөн салып жер карашты.



– Атабек аке, сиз сүйлөп көрбөйсүзбү? Сиздин сөзүңүз жерде калбас дейм, – деди отургандардын бири.

Атактуу бек Түлкүбектин жакын агасы жана эң биринчи кеңешчиси болгондуктан, бул айтылган сөз жооп табалбай отургандар үчүн жага бербей калды.

– Ырас, ырас, сүйлө Карабайдын уулу! – дешип, дуулдап жиберешти.

Отургандар жаңылышкан жок. Анткени, Шамырбектин ашын кандайча кылып берүү жөнүндө Түлкүбек өзүнүн оюн Атабекке айтып, ашты кандай берүү жөнүндө макулдашып, анан ушул отургандарды кеңешке чакырган болучу.

Атабек жагалдана көкүрөгүн кере башын жогору көтөрүп, отургандарга жылмая карап турду да:

– Менде деле эч кандай акыл жок, бектер! Бирок силер жаалап калгандан кийин мен өз оюмду айтайын.

– И, и... өз оюңду айт. «Кеңешип кескен бармак оорубайт» деген, – дешип, отургандар отурушун оңдошуп, күүлдөшө түшүп басылышты да, Атабекти тиктеп калышты.

– Менин оюм мындай: доско күлкү, душманга таба болбос үчүн, колдон келгенди аябай, бир жакадан баш, бир жеңден кол чыгаруубуз зарыл!

– Бул ак сөз, андай болбой туруп аш бериш мүмкүн эмес, – деди төрдө отурган Кадырбек.

Атабек дагы жагалдана чөк түшө калып, топусун кырданта кийип, эки алаканын эки тизесине коюп:

– Ар бир уруунун түтүнүнө карап туруп, эки жүз үйдү бөлүшө тигели да, келген конокторду бөлүшүп күтөлү.

– Ал талашсыз иш эмеспи, – деди отургандардын дагы бирөө.

– Бөлүп алган конокторуна эмне соёт, кандай тамак берет, аны ар уруунун жакшылары өзүнчө акылдашсын.

– Аны өзүбүзчө акылдашабыз! – деди жана бирөө.

– Калдайган калың журт эмеспиби, «көп түкүрсө көл, көл каптаса сел» деген. Алайдан келүүчү коноктор үчүн



жүз бээ, эки жүз кой камдайлы, – деп, Атабек эки жагындагыларга карап токтой калды.

– Ошончо көп киши келет дейсизби? – деди иреге жакта отурган бирөө.

– Алайдан Айдарбек, Тойчубек даткалар аз киши менен келсе, биз менен басташып жүргөн Соорон датка бизди уят кылыш үчүн көп киши менен келип калышы мүмкүн! – деп, Атабек чөк түшкөнүн жазып малдаш урунду да, – алдыңкы байларга бирден бээ, орто жерин кунан, тай кылып, эчтемем жок деген түтүндөргө бирден кой салсак дейм. Бул байгеге дегеним, а конокту күтүү чыгымын ар уруу өзүнчө кеңешип чыгарышсын.

Отургандар бир паска жымжырт боло калышты.

– Болуптур. Атабек куданын айтканы айткан болсун. Анча-мынча кыйындыгына карабай, Шамырбектин ашын абийирдүүлүк менен бүтүрүп алсак баарыбызга абийир. Калган-каткан кемчилигин дагы акылдаша жатарбыз. Ал эми канча атка кандай байге саюу жана башка ырым-жырым жөнүндө кийин, мал чогулганда сүйлөшөлү, – деп, Кадырбек датка бүтүм чыгара салды.

– Улуу-кичүү баарың отурасыңар, биздин айылды эске алгыла! – деп, айылынын кедейлигин, мынчалык чыгымды табалбай турганын айтууга камынган Көкөнү, төрдө отургандар жана башкалары ит талагандай кылышты.

– Болду, сөз бүттү.

– Сен ит, элдин ынтымагын бузгун келип турабы?

– Эчтемеси жок кедейлер жалгыз эле сенин айлыңда бекен?

– Бул ит өзү баштап айлы менен жалкоо, ошон үчүн жарыбай жүрүшөт.

Ирегеден орун алган, кийген кийими жупуну, олбурлуу чоң кара жигит Көкө, «Чор тамандар» деп атыккан уруунун баш көтөргөнү боло турган. Чор тамандар чын эле чор тамандар, беш-алты түтүнүнөн башкасы жайлоого



чыгууну билбеген, жаз чыккандан тартып ар кайсы байдын эгинин эгип, чөбүн чапкан, кышкысын ар кимге отун, суу алып берип эптеп жанын баккан томаяк уруу. Бирок, чор тамандар томаяктыгына карабастан, ушундай чыгымдарды, алык-алмандарды малдуу байлар менен тең төлөшө турган.

Көкө өз уруусундагы агайын, туугандарынын жоксуздугун тайманбай айтууга кайраттанып, сыңар тизелеп отура калып:

– Мен элдин ынтымагын бузбайм, Шамырбек датканын ашына жардам кылабыз, бирок колубуздан келишинче, – деп Көкө айтайын деген сөзүн бүтүрө электе:

– Болду, эгер элдин ынтымагын буза турган болсоң, тирүү каламын деп ойлобо, – деп, тиги бурчта отурган чоң кара сакалчан кызыл киши ордуна обдулуп, керегинин башынан камчысын жулуп алганда, жанындагылар аны кармай калышты.

– Биздин айылдагы кедейлер эл катарынан калбай чыгым төлөп жүргөндө, сенин айылыңдагы кедейлердин кандай ыйыктыгы бар экен? – деп, Атабек ачуулу күпүлдөдү.

– Көкө мырзаны жайына койгула. Эл катары ашка катышса катышсын, катышпаса өздөрү билишсин, Шамырбектин ашы токтоп калбас, – деп, Түлкүбек кекээр менен ызырынгандарды жайгаштырган болду да, сырттан чайнек, чылапчын көтөрүп келген жигитке карап, – элдин колуна суу куй!

– Жок, бек, мындай иттерди жайына коё албайбыз, «Моңолдорду кыйнаса коломтодон күкүрт казып чыгарат» деген. Башка уруулар эмне берсе туугандарыңа ошону бердиртесиң, Көкө. Эгер бердиртпейт экенсиң, өзүңдү баштап туруп бүтүн урууңду байгеге саябыз, – деп, баягы кара сакал камчысын кайра илди.

– Шамырбектин ашында кишиден байге саюуга толук акыбыз бар, – деди тиги капшытта отурган бирөө.



Каныбек бул сөздөрдү укканда чоочуп кетти. «Кишиден байге сайса ата, энең – үчөөңүн шоруң, малдан байге сайса мендейлердин – элдин шору» – деп, кечинде Карыптын айткан сөзүнөн улам, атасы Сансыз тогуз жашарында байгеге сайылып келгени эсине түшө калды.

«Бул жер тозок, бейиш Алайда» деп ойлоно Каныбек Алай тарапты карады. Бирок Алай тоолорунун аскалуу чокуларын түнөргөн түн Каныбекке көрсөтпөдү...

* * *

«...дугай салам! Биздин элдеги жакшылар жана элибиз ынтымактуулук менен бел байлап, атактуу датка Шамырбектин ашын ушул күздө, эл жайлоодон түшөр замат берүүнү макул табышты. Изааттуу сизди ошол ашка чакырганыбызды эртелеп билдирем. Күлүк атыңызды таптап, өзүңүз менен келүүчү адамдарыңызды эмитен баптап күтүнгөйсүз. Кемеге аш, чоң аш, жамбы атыш, эр сайыштырыш, төө чечтирмей жана башка ырым-жырымдарга камына келгейсиз!..» деп жаздырган Түлкүбектин каты Алайдагы Айдарбек, Тойчу, Какшалдагы Соорон даткаларга, Кашкардан чыккан атактуу соодагер Зуннахун бекке жана башка жактагы элдерге кеткени көп болгон. Шамырбектин ашын Атабек баштаган уруу «жакшылары» башкара тургандыгы да алда качан кеңешилген.

Аш башкаруучу «жакшылардын» бүтүмү боюнча ашка деп алына турган мал, конокторго делинген чыгымдардын бардыгы ар бир урууга алда качан бөлүнгөн. Мамырлаган байлар, чыгымынан кутулууга колунда мүмкүндүгү барлар аштын чыгымынан алда качан кутулушкан. Аштын чыгымынан кутулуунун айласын таппай, эки буту бир өтүгүнө кийилгендер, аштын чыгымына белинен бекем бастыргандар, ушул күнгө чейин кутула алышпай, айыл «жакшыларынын» ызырынган



ачуусун, чапкан камчысын, заардуу тилин уккандар өңчөй шордуулар – кара күчүнөн башка эчтемеси жоктор жана кара күчү да жоктор. Айрыкча бул аштын чыгымы Чор тамандар уруусуна катуу тийди. Башка уруудагы шордууларга да аябай катуу тийди, бирок алардын бардыгы чогуу бир жерде болгондуктан, Чор таман уруусунукундай оркоюп эл көзүнө дароо көрүнө албай калды. Ал байкуштардын кыздуусу кызын сатты, уулдуусу уулунун күчүн малайлыкка жалдады, уулу жана кызы жоктор өз күчүн өзү сатты, уулу, кызы жана күчү жоктор өбөктөп үйдө жатты. А Чор таман уруулары андан да жаман болушту.

Айтылган чыгым толук алынбай жаткандыктан, Атабек баштаган чоңдор ар күнү котолоп Чор тамандардын айлында. Бүгүн Бөрүбай молдосун ээрчитип Түлкүбек да келди.

Береги тар капчыгай арасындагы кичинекей булактын эки тарабындагы сайда саны жок жаман кара алачыктар, (балкамыш менен алтыгананы аралаштыра жапкан алачыктар, суурдун ийининдей кылып казылган жер кепелер, жаман чийлерден тегеректеп койгон керешелер Чор тамандардын айлы. Тетиги коктучада аркандалып турган эки эчки, бир улактан башка, бул урууда, маараган кой, мөөрөгөн уй, кишенеген жылкы, боздогон төө, өкүргөн эшек да жок.

Мына Чор тамандардын байлыгы... бул уруу өздөрүнчө бир булактын боюн ээлеп отурушканы менен бир чөмөлө чөп чаап алар же бир баштык эгин айдап алар ыңтайлуу жери жок. Эгин айдоого, чөп чабууга, мал жаюуга ыңтайлуу жерлерин, түркүм чыгымдары үчүн бектерге, байларга, оокаттуу дыйкандарга сатып отуруп, ушул жерге келип тыгылышкан. Чор тамандардын өздөрү кандай көрүнүштө болсо, эми келишип корголошкон бул жери дал ошондой көрүнүштө эле... Айылдын орто чениндеги кичинекей жүрөкчөдө чоңдор отурушат, алардын көрүнүшү сүрдүү, көздөрүндө ченемсиз ачуу. Аларды айлан-



дыра курчап элүүдөй чор тамандар отурушат. Кай бир кийими начарлары чоңдорго көрүнүүдөн корунуп, кийиминин жыртыгынан уялып, алдындагы отургандарга далдаланып же обочо четтеп жалгыз отурат. Бул айылдагы аялдар ушул жерде болуп жаткан окуяга кызыгышса да, эркектердин жанына жакын келише албай, тетиги ар кайсы алачыктын алдыларында экиден, үчтөн, төрттөн, бештен топтошуп, ушул эркектер отурган тарапты карашат. Кимисинин күйөөсүнө кандай балакет болорун чыдамсыздык менен күткөнсүшөт. Бардарлардын балдарындай айыл арасына чуу салып ойноп жүргөн бир да бала жок. Балдар кыргындан коруган бөдөнө көздөнүшүп мындагы аталарынын, тигиндеги энелеринин жанында бүрүшүп отурушат. Алар бала да болсо, кандайдыр бир бакытсыздык ата, энелеринин башына түшкөндүгүн сезген сыяктанышат. А аталары болсо, алтыгананын сыныгы же учтуу таштын урунчугу менен, болбосо сөөмөйү менен жер чукуп, баштарын өйдө көтөрүшпөйт. Тек алда кандай бир кубат, ушул кийими жаман адамдардын сөлөкөтүн, тиги кийими жакшы адамдардын айланасына кадап салган сыяктанат.

– Мына көрүп отурасыздар, бектер, кай бирлеринин айткан жоопторун дагы уктуңуздар, – деп, Көкө жер карап отурган калыбы менен айтты да, дароо башын көтөрүп, чөгөлөй калып, – ашка кошумча бир кой дедиңер, ыйлай-сыктай аны араң таап беришти. Эми ашка келген коноктордун тамагына бирден кой дейсиңер, аны кайдан табышат? Деги мына бул отургандарды карагылачы, эмнеси бар дейсиңер? Жашырып отургандары болсо айткыла, аны мен алып берейин.

– Ой, ит, эгер булардын такыр эчтемеси жок болсо, кантип ачкадан өлбөй отурушат? – деп, Атабек камчысын эптей кармап чөгөлөй калды.

– Ой, Атабек! – деп тиги четтен бир абышка тура калды.

Чалдын башында тытылган жаман топу, үстүнө илге-



ни тытык мата көйнөк, анын да бир жеңи айрык, бир жеңи такыр жок; «жыртылбас» дегенсип жасаткан карала таар шымы самтыраган, бир багалеги тизесинен жок, жылаңайлак буту чор, сакалы чыпталышкан, көзүнүн алдына шишик пайда болгон. Чал өзүнүн үнү жана көрүнүшү менен отургандардын бардыгын өзүнө каратты. Ал мукамдуу карт үнүн салмак менен жай гана чыгарып, ишенимдүүлүк менен:

– Ой, Атабек! Эгер сенде адамдык кичинекей жүрөк бар боло турган болчу болсо, биз байкушту кичинекей аясаң боло. Өткөн жылы Тайторунун ашын бердиң, сен уялбай, ушул мага бир тай чыгым салдың. Сенден уялбасам да «Эл» деген сөздөн уялып, бирөөдөн бир тай алып, акысына улуу баламды бир жарым жылы малайлыкка жумшап бердим, ал уулум дагы алты айдан кийин бошойт. Быйыл Шамырбектин ашы дедиңер, дагы «Эл» деген сөздөн уялып, бая күнү силерге алып берген бир кой үчүн кичи уулумду сегиз ай малайлыкка башын байладым. Эми конокторундун тамагы үчүн дагы бир койду кайдан табам? Катыным бир айдан бери төшөктө. Өзүм болсо, мурдаагы жылы сенин чоң кап буудайыңды көтөрөм деп белимди мертинтип алып, ошондон бери ишке жарабай калдым. Мага дагы бир карачы, Атабек! Мына бул көздүн алдындагы шишик эмненики дейсиң? Бул шишик оорунуку эмес, ачкалыктыкы, күнү-түнүндө барып араң гана чаңыт ичкендики. «Кантип ачкадан өлбөй отурушат» дейсиң, ачкалык ушул айылда экенин көрбөй турасыңбы? Мына бул элдин бети-башына карап көрчү!

«Анын айтканы нукура чындык, ишенбесеңер мына бизди көргүлө» дегенсишип, келгенден бери бектерге тике карай алышпай жер карап отурган байкуштар эми башын көтөрүшүп бектерге тике карашты. Алардын өңүндө, кийген кийимдеринде тиги абышкадан айрып алар өзгөчөлүк деле жок. Жокчулуктун, каардуу турмуштун кайгысын



тартып, чоңдордун катаалын көп көргөндүктөрүн алардын көрүнүшү ачык айтып турат. Алардын өңүнө караган киши бардыгынын тең тамакка тойбогондугун ажырата алса, ошону менен катар, алардын кимиси сыздуу жер кепеде, кимиси чөп алачыкта жана башка белгилерин, алардын керсары тарткан, түктөйгөн, шапайган, кубарган, катыңкы тарткан өңдөрүнөн ачык билишер эле.

– Эй, сакалың кыркылган най эсеп, сен эмне үчүн кой төлөбөй, булардын арасында жашынып отурасың? – деп, Бөрүбай молдо, тиги маңдайында отурган, эски тону менен эски тери шымын аңтара кийген, жашы элүүгө жакындаган көк ала сакал кишиге карады. Ал көк ала сакал киши башындагы жаман тебетейин жерге алып коюп, эски мөкү кийген сол бутун Бөрүбай молдочо илгери сунуп, сакалын колу менен бир-эки тарап алды да:

– Ушул сөздү туура айттың, Бөрүбай молдо. Кана, экөөбүз тең кудайга тике карайлычы, кана, молдо деп кудай сенден уялабы же жарды деп менден уялабы? Эгер кудайыңдын калыстыгы жок болсо сенден уялат, сени карайт, а адилет болсо, кудай уялып менин бетиме тике карай албайт. Кудай экөөң кайсы бетиңер менен мага карайсыңар? Мурдаагы жылкы чыгымыңар үчүн он үчтөгү кызымды саттым. Тайторунун ашында салган чыгымыңар үчүн үйүмө төркүлөп келип отурган чоң кызымын башын ачып, бир чалга кармата бердиң. Бая күнкү бир кой үчүн он жашар баламды бир жылга малай жумшадың. Эми дагы бир койду кантип тап дейсиңер? Катыныңды сат дегени турасыңбы? Ага да мен макул! Менин катынымды кимиң аласыңар? Башкага кетирбей өзүң эле ал, кана, кураныңды окуп, катыным экөөбүздү ажыраштыр! – деп, чөк түшө калды.

– Кармагыла най эсепти! – деп, Бөрүбай молдо обдулду.

– Алгыла итти! – деп, Атабек камчысын үйрүп ордунан тура калганда, Атабекти ээрчип жүргөн бир топ жигит орундарынан ыргып турушту.



– Ай, ай, сабыр кылгыла! – деп, Түлкүбек Атабекти этегинен тартып отургузду.

Өмүрүндө Чор тамандардын айылына келип көрбөгөн Түлкүбек, бүгүн Бөрүбай молдону ээрчитип кокусунан келип отурган жок. «Чор тамандар, бата кылып убадалашты, эски кегин, Мамайдын кунун куумак болушту, кокустан чыгым доолагандар Чор тамандардын бирөөнө эле кол көтөрсө, ал киши үйүнө аман келбейт» деген кабарды бүгүн эртең менен уккандыктан, Бөрүбай молдону ээрчитип, Атабектердин артынан ат тердете келген. Анын үстүнө, тиги отурган Чор тамандарды баятан бери байкап отурду. Эмне үчүндүр алардын көз карашы коркунучтуу, отуруштары бир ишке даярдангандай эптүү, кай биринин алдында муштумдай таштар да жатат. Эгер Атабек Чор тамандардын бирөөнө тийсе, эти ачынган кедейлер Атабекке кошуп, бардыгын ташка алып талкалап жиберерин Түлкүбек жакшы түшүндү.

– Отургула! Куру челекти эки таштын ортосуна коюп алып койгулаган менен ичине айран толо калбайт. Андан көрө акылдашалы! – деди да, Атабек жигиттери менен тура калганда, эки колдоруна таш алышып тура калышкан Чор тамандарга күлүмсүрөй жайдары карап, – отургула улуу агалар, кичүү инилер! Кеңешип иш кылсак, бардыгы жайында болот.

«Кана эмнени айтаар экенсиңер» дегендей, кекээрдүү көз караш менен Чор тамандар акырын-акырын отурушту.

– Атабек ак сакал, Шамырбек менин бир тууганым болсо, сиздин тууганыңыз болучу. А буларгачы? Буларга да бир туугандай ага болучу. Шамырбек менен Чор тамандардын кадыры бир-бирине илгертен бери өтүшүп келген. Чор тамандар өгүздөй күчүн беришсе, Шамырбек инектей сүтүн берип келген. Баягы бир жылкы ачарчылыкта, Шамырбек жүгөрү, күрүч, буудайын кимге берип, кимдин бала-чакасын аман сактап калды? Ушул отурган туугандарына берип, ушулардын тукумун сак-



тап калган. Же мен калп айтамбы? – деп, Түлкүбек жооп күтө Чор тамандын чалдарына карады.

– Мунуң ак сөз, бек, эгер ошондо, Шамырбек датка жардам кылбаса, бизден тукум калбайт эле, – дешип, эки-үч абышка жарыша сүйлөдү.

– Албетте, Шамырбек силерге эгинин бергенде бекер берди деп жатканым жок, – деп, Түлкүбек сөзүн бүтүрө электе.

– Жо-жок, бек. Шамырбек датка берген эгинин эки эсе кылып кайтарып бердик. Иш кайра кайтарып бергенде эмес, иш Шамырбектин эгин берип бизди сактап калганында, – деп, алгачкы сүйлөгөн абышка Шамырбектин «марттыгына» кубанган сыяктанды.

– Кудайым Шамырбекке бейишинен жай берсин! – деп, четте отурган бир абышка өзүнчө бата кылып койду.

– Мына Атабек ак сакал! Чор тамандарга сиз түшүнбөсөңүз Шамырбек түшүнгөн. Ошондуктан, Шамырбектин арбагын сыйлап, сиз менен биз Чор тамандарга түшүнүшүбүз зарыл. Эгер Шамырбек ачарчылыкка жардам кылган болсо, а биз ушундай учурда жардам кылалы. Сиздер кандай дейсиздер? – деп, Түлкүбек Чор тамандарга карады.

– Атабектин кыстоосунан куткара турган болсоң, бек, кудай сага кетпес дөөлөт, өлбөс өмүр берсин! – дешип, Чор тамандардын бардыгы чуулдаша бата кылып жиберди.

– Улуу ага, кичүү инилер, эгер силер макул көрсөңөр мындай кылалы!– деп Түлкүбек айтканда:

– И, и, айланайын бек! – дешип, баятан бери алыстан отурган Чор тамандар эми Түлкүбекке карай жакындап жылышты.

– Угушума караганда, айлыңарда багар-көрөрү жок эки кемпир, үч абышкаңар бар экен. – Алгачкы сүйлөгөн чалды көрсөтө, – тиги абам сыяктуу алы начар алты абышкаңар бар имиш. Албетте, кимдин абалы кандай экендигин менден силер жакшы билесиңер. Кыскасы,



ошол түтүн эсебине кошулуп жүргөн он бир киши үчүн, он бир койду, акысыз, өзүмдүн коюман кошоюн.

– О, айланайын бек! – деп, бир топ абышкалар алкай бакырып жибершти.

– Ал эми, – деди Түлкүбек мурункусунан да жагалдана, мейрими бекер төгүлгөн марттан бетер аңырандап, – калган элүү түтүнүңөр үчүн элүү кой берейин. Кой тапканыңар кийин кой бергиле, кой таппаганыңар ыгы келгенде эгин-тегинге, чөп-чарга, отун-сууга каралашып берип, насыяңарды үзөрсүңөр!

Эчен күндөн бери Атабектин жана башка чоңдордун кекетип-мокотуп кыскан кордугун көргөн, Түлкүбек бактыларына асмандан түшө калгандай, бирден койду шыбагаларына жарата салгандай көрүшкөн Чор тамандар, колдорун жогору көтөрүшүп, кубанычтуу үндөрүн катуу чыгарышып:

– О, кудай, бактыбызга Түлкүбекти жаратыпсың, ушунун өмүрүн узун кыл! – деп, чурулдаша бата кылышты. Чалдар тура жүгүрүшүп келип Түлкүбектин колунан өбүштү.

Түлкүбектин бул амалы, Чор тамандардын бутунан эмес, белинен чапкан тымызын болот капкан экенин эч кими түшүнбөдү.

АМАЛ

Жазында чыккан көк чөбү эл жайлоого чыгар убакта куурап калган Улуу-Чаттын тоолору, өмүр бою бетине беш тал чөп чыкпагандай кубарып турат. Чөп чыгуучу булактын, майда суулардын жана чоң суулардын боюндагы жерлердин бардыгы бектердин, эл бийлегендердин жана байлардын менчигинде болгондуктан, эрбейип чыккан чөптөрү жакында эле устара менен кырдыргандай кылып чөбүн ордуруп алышкандыктан, анын ордуна жаңы көгөрүп алысын чыккан.



«Токмогу күчтүү болсо, кийиз казык жерге кирет» дегендей, эл бийлеген чоңдордун буйругу күчтүү болгондуктан, жайлоого чыккан эл маалынан эрте көчүп күздөөгө келишкен. Бирок алар, жылдагыдай өз эрктери менен ар ким өзү каалаган күздөөсүнө конбостон, Түлкүбек каалаган жерге келип конушкан. Айыл көп, конуштар, жайыттын чөбү түгөнө баштады. Бирок ошого карабастан, эриксиз эл эптеп чыдап, кандай да болсо Шамырбектин ашынан кутулуунун амалында.

Береги Нура суусун бойлогон көк жээкке кыркалата чубатып эки жүз боз үй тигилген. Ар уруунун чоңдору бири менен бири эрегишип, көчүрүп келип тиккен үйлөрүнүн жасалгасы менен биринен бири өтүп Түлкүбекке жагыныш үчүн, мында жумурткадай аппак өргөөлөрдү көчүрүп келишип, ичин түркүм килем-килче, жууркан-төшөк менен жасатып салышкан.

Тек ашка тигилген үйлөрдү алыстан карасаң, ак мончоктон түймө жасап көк жибектин бетине тизип салган сыяктанат.

Көп тойдо болуп, көп ашты көргөн билермандардын акылы боюнча, ар кайсы жерден жана ар уруудан келген конокторго батышында үй беришип, меймандар кирген үйлөрүнөн адашпасын үчүн, ал үйлөрдүн түндүгүнөн ак асаба чыгарып, асабанын учуна көпөлөктүн канатындай кылып түркүм желек байлашкан.

Алайдагы Айдарбек, Тойчу даткалар, Кашкардын беги Зуннахундар жүздөгөн кишилер менен келгенине бир жумача болуп калган. Ошондон бери күнүгө жүздөгөн кой, ондогон бээлер союлуп жатат. Мындай меймандарга кызмат кылууга бектердин, эл бийлегендердин жана байлардын бала-чакасы келмек беле? Күн тынымын, түн уйкусун коюп, ашка келген меймандарга кызмат кылгандар өңчөй байкуш шордуулар.

«Э, Көкө «мырза»! Башка уруулар сыяктуу ашка үй жасап келип тигүү колуңан келбей калды, ошондуктан,



айлыңдагы адамдардан аял, эркек аралаштыра эки жүз киши алып келип меймандарга кызмат кылыш. Бирок кишилеринди ит талагандай самтыратпай, ар кимден кийим сурап дурустап кийиндирип кел» деп Түлкүбек айткандыктан, мейман келген күндөн тартып Чор тамандардын ишке жарагандарынын бардыгы ушул жерде.

«Ат сураган кордук эмес, ээр-токум сураган кордук» дегендей, байкуш Чор тамандар, башында чыгымдарын төлөй албай кор болушса, эми кайырчыдан бетер көрүнгөндөн кийим сурап кор болушту. Суроосу канча келишсе да жаңы кийимин ким берсин? Бир катары ыбаа карап ылым санашкандарынан убактылуу бекер кийим алышса да, көпчүлүгү кийим күчүн иштеп берүүгө алышты.

Ушунетип куураган Чор тамандар эмне кылып жүрүшөт? Алыстан келген меймандарга тасторкон жайып, чай сунуп, эт туурап берип, алардын айткан сөздөрүн угуп, ырчы менен комузчулардын шоогуна ортоктош болуп, бир күн болсо да жыргап жүрүшөбү?

Андай укукту Чор тамандарга ким берсин! Алар отун алган токойдо, эт бышырган кемегенин жанында, чака алышып суунун боюнда суу алып жүрүшөт. Башка уруулардын манаптары өзүнчө үй тиктирип алып, ашка союлган бээлер менен койлордун этинен чүйгүндөп жеп, чардап жатса, Чор тамандардын «манабы» Көкө келинчеги менен келип Айдарбек даткага тамак бышырып берип талаага жатып жүрүшөт.

Түлкүбек ушунетип, Чор тамандарды жазалап, Көкөнү кордоп, ыгы келсе аны өлтүртүп салганы жүргөнүн эч ким билбейт.

Мына бул ак асабасынын учунда ак желеги бар үйдө Айдарбек датка өзүнүн жан жөкөрлөрү менен отурат.

Тиги төрдүн төбөсүндөгү, жашы элүүлөрдөн ашып калган, чарчы бойлуу, чолок мурун, кең таноолу мурдунун үстү кайкы, көзү чоң, кабагы терең, бети бужугур, кара сакал, кара тору киши Айдарбек датка. Анын көзү-



нүн агы кызыл чаар, эриндерин кара көк тарттырып демигип, балчайган кыска буттарын сунуп, быртыйган эттүү колдору менен маасысынын коңчун черткилеп, эки жагындагыларга бирде кыйыгы менен караса, бирде алдыртан алая карайт. Тек анын бул көрүнүшүнө караганда, айтканынан кайтпаган кара мүртөз киши экендиги байкалып турат.

Айдарбек датканын оң жагындагы жүктүн бурчунда сол колу менен башын жөлөп кырынан жаткан, чоң сары сакал сары киши Сооронбай болуш. Анын аягыраак жагында, чыбы кыргыйдай эпейип чөк түшүп, эки колун бооруна алып үңкүйө жер карап отурган, жашы кырктарга барып калган, аптап урган арпа муруттанганы Адыбай старчы. Айдарбектин сол жагында окчун отурган чокчо кара сакалдуу, жашы отуздан жаңы ашканы Айдарбек датканын күлүгүн таптаган саяпкери – Ашыр деген.

Алардын мындай сумсайып суз отуруштарында кандайдыр бир терең сыр бардай.

Айдарбек датка ошол отурган калыбынан кыймылдабай:

– Э, Көкө мырза-а! – деп, сыртта тамак-аш менен алек болуп жүргөн Көкөнү кекээрдүү үн менен чакырды.

Сырттан жүгүргөн кишинин тапыр-тупур табышы чыгар замат эшик шарт ачылып, шашкалактаган Көкө келип ирегеге тура эки колун бооруна алып, «эмнеге чакырдыңыз» дегенсип, Айдарбек даткага тигилди.

Айдарбек датка чакырганы менен дароо жооп берген жок, башын салган калыбынча, Көкөгө көзүнүн төбөсү менен карады да калды. «Э, Көкө мырза» деген Айдарбек датканын үнү эле го? Же мени шайтан азгырып каңырыш уккамынбы?» деп, Көкө өз кулагына өзү ишенбей күнөмдөр болуп, же кайра чыгып кете албай, же «мени эмнеге чакырдыңыз эле» деп суроодон боло албай айласы кетти. «Ушундай тээжик кишинин кызматын



кылууга бекер кабылган экенмин» деген ой да Көкөнүн көңүлүнө кылт эле түштү.

Айдарбек датка, ошол көзүнүн төбөсү менен караган калыбында, эч кыймыл жасабастан:

– Тиги үйдөн, жанагы Эсен деген жигит менен Жума деген комузчуну чакырып келчи!

– Жакшы болот, датка ата! – деп Көкө, балакеттен зорго кутулгандай кубана сыртка карап жүгүрдү.

Береги, кийими жупуну болсо да, көрүнүшү түзүк, жашы элүүдөн ашып калган, чарчы бойлуу жээрде сакалчан киши, Алайдан чыккан атактуу комузчу Жума деген киши. Ал эшиктен кире берип, комузун сол колуна кармап, оң колун бооруна ала салам айтып эшик алдына тура калганда, эки колун бооруна алып салам айта кирген, жашы отуздан ашып калган, кара мурутчан, сыйда кара сакалчан Эсен деген киши.

Бул экөө, «эл дарбыса эшек кошо дарбыйт» болуп келгендерден эмес, «кошо жүр, комуз чертип, эрмек болуп берерсиң» деп Жуманы ээрчитип келсе, «кокус ат сүрөмөй болуп калса ат сүрөш, сенин атың жакшы» деп, Айдарбек датка Эсенди да ээрчите келген.

«Комуз чертип бер деп чакырса керек» деген ой менен, Жума комузун эптей кармап отура калганда:

– Кой, сенин комузуңа тойдум. Эсен экөөң аттарды кайтаргыла, кашынган иттей болуп, алдагы тарашаңдын боорун ошол аттардын жанына барганда тырмала! – деп, Айдарбек датка басыңкы үн менен каардуу айтты да, «чыккыла» дегенсип ээгин сыртка карай шилтеп койду.

Кайсы кылган кылмыштары үчүн датканын кырсыгына калганын түшүнбөгөн Эсен делдее түштү.

«Андай ашыкбаш болсок айылга карай жөнөй берсек кандай болор эле?» – деп, Жума айтып жибере жаздады да, мындай айтуунун зыянынан башка пайдасы жок экенин түшүнө коюп:



– Жакшы болот, даткам! – деди да, Жума сыртка карай жөнөдү.

– Андагы ат кайтарган жигиттерди бери жибергиле! – деди Сооронбай болуш башын балыштан көтөрө берип.

Мында келгенден бери, ар кайсы манаптар, бектер жана байлар бири менен бири таанышып, учурашып, биринин жайын бири сурашып, комузчуларга комуз черттирип, ырчыларга ыр ырдатып, кыякчы менен сурнай тарткандарга кыяк, сурнай тарттырып тамаша салуу адат болгон сыяктуу. Бирок алар жөн гана тамаша салып көрбөстөн, ырчы, комузчу, кыякчы, сурнайчыларды сынашып, ырчыларды бири менен бирин айтыштырып, комузчуларды күүдөн күүнү салыштыра черттирип, кыякчы менен сурнайчыларга да ушундай мелдештер боло турган. Ким жеңип чыкса, анын манабы көтөрүлүп, ырчысы, комузчусу же кыякчылары жеңилген манапты шылдыңдап, басмырлайт.

Мына ушул максат менен, Айдарбек датка түндөгү түнү Тойчу датканын комузчусу менен Жуманы комуз черттириштирген. Жума комуздан жеңсе да, ырдай албаган. А Тойчунун комузчусу болсо ар кайсы ырдын башын чатыштырып:

«Жума мага капталды,
Алы-жайын ченебей,
Даткасына күү чертти
Ит кашынган эмедей,
Жүргөн экен бул Жума,
Менин ким экеним кенебей;
Таштайын бүгүн Жуманы
Шыйрагыма теңебей!..» –

деп ырдаганда Тойчу датка баштап ал тараптагылар сүрөшүп кыйкырыша күлүшкөн.

Комуз, сурнай, кыяк, чоордон теңеши жок Жуманын ат кайтарып калууна себеп ыр билбегендиги болсо, Эсендин ат кайтарып калышына, «Жумакемдей



комузчу жок» деп мактагандыгы, «Жумакеңдей комузчу жок болсо, ат кайтарган жерге барып каалагыңча ук» деп, Айдарбек датканын тымызын жаза-лап отурганы.

Сырттан бир топ аттын дүбүртү чыга түшүп токтогондо:

- Ардактап салам айтабыз,
Айдарбек сындуу даткага!
- Айтпасаң да белгилүү,
Датканын башкасын айтып мактаба!
- Эртең болот кемеге аш,
Бүрсүгүнү ат чабыш!
- Ар намыс үчүн байге алар
Күлүктөрдү таптаңыз!
- Саяпкер менен жигиттер
Күлүктүн болгун жаныңда!
- Атыңдын табын бузуучу
Душманың бар жаныңда! –

дешип, эшик алдынан кайым ырдашкан эки ырчынын үнүн угуп, Айдарбек датка шашыла:

– Алыбай старшы, жүгүрүп чыгып карачы, эгер ырчылардын жанында Түлкүбек мырза болсо кирсинчи!

Алыбай ордуна кандай туруп, сыртка кантип чыкканын байкабай да калды.

Башында кара баркыт менен көбөлөткөн ак калпак, үстүндө кара баркыт жакалуу ак кементай, алдында ак боз ат; Түлкүбек ээрдин сол жагына саал кыйшайып, камчысынын сабы менен ээринин кашын акырын тыкылдатып турат. Анын жанындагы суусар тебетей, жашыл нооту тыштаткан түлкү ичик кийген, ак боз ат минген Атабек аркы бир жакты карап турган эле.

Алыбай өтө кичи бейилдик менен салам айтышып, кол алыша:

– Датка сиздердин кичи бейилдик менен түшүп аттанууңуздарды төмөнчүлүк менен суранат!



– И, и ... түшөлү, түшөлү! – деп, Түлкүбек аттан кый-шайганда, маш болгон тайгандай лып этип Алыбай Түлкүбектин атынын жылоосуна жабышты.

Алар аттарын жанындагы жигиттерине кармата салып, колдорун бооруна алыша салам айтып үйгө кирип барышты. Сооронбай болуш менен Ашыр тура калыша утурулап кол алышты. Түлкүбек менен Атабек өздөрү барып Айдарбекке кол берише кайра кетенчиктеп келип отурушту.

– Түлкүбек мырза, ашка чакырылып алыстан келген меймандар милдеттүү мейман болот эмеспи. Келгенден бери сый көрсөтүп жатканыңа ракмат. Айдарбек датка тектүү эле деп тектүү жерден чыккан Көкөгө жибектен сарпайы кийгизип бактырып койгонуңа да ракмат, – деп, Айдарбек датка андан аркы сөзүн айтып бүтө электе, – Түлкүбек ордуна ыргып туруп, эки колун бооруна алып эңкее:

– Датка ата, андан аркы сөздү айтпаңыз! Алдыңызга атым тартуу, чапаным жабылуу! Аз айып, көп күнөөм болсо кечириңиз. Билбестик менден кетиптир. Аш тарагандан кийин калган сөзүңүздү угуп чоң айыбымды ошондо тартууга руксаат кылыңыз!

– Ракмат Түлкүбек мырза, ракмат! «Айбанга келтек, адамга ишарат» деген ушул. Менин айтайын дегенимди түшүнсөң болду. Ырчыларың менен жар чакырып бүткөндөн кийин кайра келгиле, Зуннахун бекти ээрчите келгиле, акылдаша турган башка иштерим бар! – деп, Айдарбек датка күлүмсүрөп койду.

– Жакшы болот, датка ата! – деп, Түлкүбек кетенчиктеп барып чыгайын дегиче болбой Атабек кетенчиктеп чыга жөнөдү.

– Алда кокуй ай-а!.. Көкө иттин тексиздигине Айдарбек датка намыстанып калган тура! – деп, Атабек чебелене баштады.

Айдарбек датканын намыстанганы чын эле. «Түлкүбекти ашкан куу, акылдуу жигит деш керек. Ал кимдин



кимдигин дароо билет тура. Менин сырткы сымбатыма, сүйкүмдүү салабатыма карап, мөлтүрөгөн жигит менен моймолжуган келинге бактырып койду. А сеничи? Сениң кебете-кешпириңе карап туруп, тексиз Чор тамандардын майтайган катынына, эби-сыны жок талпайган бир итине бактырып коюптур. Жүр, мен жаткан үйгө, тиги менин келиними карап, анын басып кеткен жеринин топурагынан жоолугуңа түйүп ал!» деп Тойчу датка жаңы эле Айдарбек датканы шылдыңдап кеткен.

Айдарбек датканын баятан бери кабагын салып, эч ким менен сүйлөшпөй отурушу жана Түлкүбекти какшыкташы ушул себептен улам болучу.

Тымызын алдыртан тыңчы коюп ар бир иштин себебин билүү, жумурткадан кыр таап, бир уруунун манабы экинчи бир уруунун манабын сөзгө сындырып шылдыңдоо, ошол шылдыңын эл арасына жайып шылдың болгон манапты басмырлоо, анын даңкын төмөндөтүү же ал манапты айыпка жыгып, дайыма өз алдында коркок билиш кылуу – манаптардын эң биринчи амалы, жакшы көргөн саясаты эле.

Тойчу датканын шылдыңына капа болуп отурган Айдарбек датка, Түлкүбектин айыптуу болуп алдына жыгылышына, колун бооруна алып кетенчиктеп чыгып кетишине абдан кубанып калды.

Түлкүбек бир топко чейин кабагын чытып ойлонуп турду да:

– Бая күнкү сулуу келин Омор байдын келини беле?

– Ооба! – деп туюктан жол тапкандай Атабек жым эте түштү.

– Азыр келтириңиз! Келини чай куюп, кызы чай сунуп, уулу эт туурап берсин. Айдарбек датканын көңүлүн жайлап колго түшүрүш керек, анткени, Зуннахун экөөбүздүн ишибиз бар. А сөзгө сөлтүк, кепке кемтик кылып отурган Көкөнүн амалын болсо өзүбүзчө табабыз! – деди да, Түлкүбек атына минип жөнөдү.



Көкөнүн өзү сындуу, келинчеги киши сөкпөгүдөй өңдүү болсо да, эми Айдарбек датканын үстүнө кирбей калды. Бектер жараткан тагдыр экөөнү айдап барып отун менен сууга салды. Көз ачып жумганча ал экөөнү кордогон себеп: экөөнүн теги, кийимдеринин жупунулугу...

* * *

Нура суусунун батыш өйүзүндөгү бийик тоо күндү жашырып, Улуу-Чаттын ичин ала көлөкөгө айландыргандыктан, табият Каныбек үчүн бүгүн бөтөнчө бир көрүнүштө.

Тиги суунун боюнда кырка тигилген аппак үйлөр турса, ошол үйлөрдүн ар биринин жанындагы кемегеден чыккан түтүн жүлүндөй болуп көккө карай созулуп барып жок болууда. Ошол кырка тигилген үйлөрдүн арасындагы жөө кишилердин кыймылы, жай бастырган, шашып чапкылаган аттуулардын аракети, тушалган, өрөөлөнгөн, үч бутталган аттардын ар жерде топ-топ болуп жайылышы, кай бир жерде ат кубалап кыйкырган адамдардын үнү, кандайдыр бир сонун сыяктанат.

Каныбек ошолордун бардыгын көзү менен көрүп, буту менен басып аралагысы келет. Бирок эрки жок... «Мени эркин бастырбай, эчен кызык тамашаны көрсөтпөй, бутуму жипсиз байлап отурган силерсиңер!» деген ой менен Каныбек кабагын түйө, терең улутуна дем алып, айылга карай бет ала жайылып жаткан койго караганда, койдун ылдыйкы четине эки жөө киши келип токтой калганын көрдү. Ал кишилердин төмөн жагында элүү чакты аттар жайылып жатат.

Кишилер сырткы чапандарын чечип, алдыларына таштай отурушту да, бирөө чоор тарта кетти. Анын чоорунун үнү Каныбек үчүн алда кандай укмуш, эч теңдеши жоктой сезилди. Ошол чоордун үнүндөгү касиет өзүнө карай тарткансып, Каныбек акырын кадам шилтегенин байкабады. Ал, тиги эки кишиге жакын барып чоор ук-



кусу келсе да, чочулагандыктан, көп жакындабай токтой калды.

Тиги чоор тарткан киши чоорун токтотуп, Каныбекти чакыргандай колун булгады.

«Койго өтө сак бол, балам. Адам кым-куут, аш жеткенинен жетпегени көп, коюңан уурдап кетишпесин» деп, мындан төрт күнү мурун атасы Сансыз айткандыктан, Каныбек чочуңкурай басып барып окчун токтой калды да:

– Саломалейкум, акелер!

– Алекиме салам, жигит. Бери жакын кел. Бул көп койду кайтарып жүргөн сенсиңби? – деди Жума сакалын сылай берип.

– Ооба, аке!

– Бул ким деген байдын кою?

– Түлкүбек деген бектин кою.

– Кайсы Түлкүбек? Агасы Шамырбекке аш берип жаткан Түлкүбектин коюбу? – деп, Эсен ордуна козголуп койду.

– Ооба!

– О-о!.. – деп, Эсен Түлкүбектин байлыгына таңдангандай Жумага карады.

– Сен ким дегендин баласысың? – деди Жума өтө мейримдүү көрүнүштө.

– Мен... – деп, Каныбек мукактана ылдый карай берип, – мен Түлкүбектин Сансыз деген жигитинин баласымын.

– О-о... жигитинин баласына кой кайтартып жүрсө, Түлкүбек чын эле бек экен го? – деп, Эсен күлүмсүрөй Жумага караганда, Каныбек атасынын кул экенин жашырып, «жигитинин баласымын» деп, калп айтып жибергенине уялып кызара түшкөнүн Жума сезе коюп:

– Ушунча көп койду жалгыз кайтарсаң, азамат экенсиң, – деп, Каныбектин көңүлүн жайгара караганда, анын жип куруна кыстарылып турган чооруна көзү түштү. – И, айланайын, сен чоор тартасыңбы?



Каныбек калп айтып жиберип уялгандыгынан жана Жуманын чоор тартканын уккандыктан, мен чоор тартамын деп айталбай терс карай берди.

– Ой, жаман жигит белемсиң. Атаңдай киши сураганда жооп бербейсиңби? Эмнеден уяласың? Чоорунду бери кылчы! – деди Эсен жайдарылана.

– Тарта албайм. Жаңы үйрөнөйүн деп... – деди да, Каныбек андан аркы сөзүн айталбай, белиндеги чоорун алып Эсенге карай сунду.

– О-о, жасалышы, көзөлүшү кадимкидей, – деп, Эсен чоорду имерип карап турду да Жумага сунду.

Жума чоорду ары-бери имере кармап отурду да:

– Ата, балам ай, жакшы эле жасапсың. Бирок өтө саздуу жердин сары куурайы тура, саздын четирээк жагындагы каксоого чыкканын алсаң үндүү болмок, – деди да, чоордун оозун тазалап, ичин эки-үч үйлөп тарта баштаганда, Каныбек лып этип Жуманын маңдайына отура калды.

Каныбек чоор тартууну Атабектин койчусунан жаңы үйрөнүп жүргөн. Чоор тартуу жагынан, Каныбек үчүн Атабектин койчусунан өтөр киши жоктой туюлчу. Бирок, мына бул кишинин тартышы тири шумдуктай угулат. Колу менен жасаган чоору бардык сырын жашырып жүрүп, эми гана, тиги кишинин оозуна тийгенде жер чечегин безеп, ошол кишиге дүнүйө сырын айтып жаткандай болот. Каныбектин көздөрү бажырайып, өңүнө күлүмсүрөө пайда болуп, көкүрөгүн илгери кыла Жумага карай жүткүнүп баратканын сезбеди.

Жума чоорду токтотуп, Каныбекке күлүмсүрөй карап:

– Мен эмне тартканыма түшүндүңбү?

– Сиз «кырой-кырой, аксак кой» дегизип тарттыңыз! – деп, Каныбек өтө кубанычтуулук менен тез жооп берди.

– О-о, – деп Каныбектин күү ажыратканына кубангандай, жантайып жаткан Эсен өйдө боло калды.



– Чооруң начар экен, жакшы чоор жаңы үйрөнчүккө жардам берет! – деп, Жума өзүнүн чоорун алды да – атың ким?

– Атым Каныбек!.

– Каныбек! Жакшы ат экен. Кана, Каныбек, менин чоорум менен тартып көрчү! – деп, Жума чоорун Каныбекке сунду.

– Мен сиздей тарталбайм! – деп, Каныбек, чоорду албай жер карады.

– Ал, ала кой, билгениңче тарт! – деп, Эсен чоорду Жуманын колуна алып, Каныбекке кармата салды.

Жаңы жасалган чоор колуна тийгенде, Каныбектин бүткөн бою чымырап, эки колу ысып кетти. Чоорду темир дейин десе темир эмес, жыгач дейин десе жыгач эмес. Чоордун аяккы жаккы үстүндө үч тешик, алдында эки тешик... Чоордун ичине караса жыгач сыяктуу, а сырты такыр түшүнүксүз бирдеме.

– Тартып көр айланайын, Каныбек, кандай тартарыңы угайын. Эгер чоорчу болгудай шыгың болсо, чоор жасап берем! – деп Жума айтканда, анын аталык чын ниет менен айтканын Каныбек сизди. Ашка келген бир бейтааныш кишинин атадай камкордук менен сүйлөгөнүнө Каныбек өтө сүйүндү.

– Тарта албайм, ата, жаңы гана үйрөнүп жүрөм! – деп, Каныбек чоордун учун оозуна салып, «кырой-кырой аксак кой» дун бир гана кайруусун тартканда, чоор өзү эле күү келтирип жаткандай боло түшкөндүктөн, күүсүн токтото коюп, бир эсе Жумага, бир эсе чоорго тандана карады.

– И, и... Каныбегимдин идиреги бар экен! – деп, Жума эмнегедир кубангандай боло түштү.

Эсен Каныбектин колундагы Жуманын чоорун көрсөтө:

– Эртең жоондугу ушундай сары жыгач жана бир койдун кызыл өңгөчүн таап келсең, бул атаң сага да ушундай чоор жасап берет.



– Жо-жок... Каныбекти байкашыма караганда менин чоорума кызыгып турат, Эсен! – деп, Жума жылмая Каныбекке карап, – ошол чоорду сен ал айланайын! Алайдан келген Жума деген киши берди де. Ал, Жума өзү комузчу, сурнайчы, кыякчы, чоорчу экен. Ушунчалык өнөрү менен ашка келип ачка калган экен деп айта жүр, садагаң! – деди да, Жума кабагын чытып үшкүрө туруп, комузун бир колуна, чапанын экинчи колуна алып, – кош айланайын! – деди да, аттарга карай басып кетти.

Каныбек Жуманын чоор бергенине жана айткандарына ишенерин же ишенбесин билбей, ээрчий карап турду да, анан Эсенге карап:

– Тиги атамдын айткандары чынбы, аке?

Эсен унчукпай гана башын ийкеди да, Жуманын артынан басты.

Каныбек Эсенди кичине ээрчий баса түштү да:

– Аке, сиздер бүгүн ушул жерде болосуздарбы?

– Аш тараганча ат кайтарып ушул жерде болобуз! – деп, Эсен Каныбекке карабай жооп берген бойдон басып барат.

Каныбек Жумалар тарапка жана айлы тарапка бир нече жолу карап турду да, анан коюна карай жүгүрдү. Күн батып бараткандыктан, койду короого айдап имерди да, аттардын четинде турган Жума менен Эсенге дагы бир ирет карады да, үйүнө карай жүгүрдү.

Кечке кой кайтарган баласынын курсагын тойгузууну ойлогон Ажар, сол колуна табак, оң колуна сорпо куюлган аякты кармаган бойдон эшигинин алдына тура калды да:

– Мынча эмне пашылдың, садагаң?

– Муну көрчү! – деп, Каныбек чоорду имере кармап энесине көрсөтө, – Жума деген киши берди. Ал атам айтып жүргөн Алайдан – бейиштен келиптир. Ал өзү комузчу, сурнайчы, кыякчы, чоорчу экен. Тигине, бир жолдошу менен ат кайтарып жүрөт, – деп ымыртта жайылган аттар тарапты көздөй колун сунуп койду да, – кагылайын



энеке! Бектин үйүндөгү коноктордон арткан-үрткөн тамагы болсо алып берсең, ошол кишиге алып барып берип батасын алып, чоорун угуп келейин!

Ажар баласынын өтө ынталуу болуп турганына түшүндү.

– Ме, буларды үйгө кирип өзүң жеп, иче тур, – деди да, колундагыларын Каныбекке берип, Ажар кайра Түлкүбектин үйүнө карай жөнөдү.

Каныбектин жандап чакыруусу боюнча Алым жүгүрүп келип:

– Эмне?

Каныбек сүйлөбөй гана күлүндөй башын шилтеп, сол колтугуна кыстарылып турган чоорду көрсөткөндө, Алым эч сөзгө келбей чоорду сууруп алып карап калды.

– Кандай сонун чоор!

– Азыр мына бул тамакты алып, ушул чоорду берген кишиге барам. Сен барасыңбы?

– Барам! Жакынбы?

– Тетиги аттар жайылып жаткан жерде, – деп Каныбек ээгин шилтеди. Бирок Алым аттардын караанын көргөнү менен кишилерин ажырата албады.

Ажар дагы бир аяк туураган эт, үч-төрт тоголок эт алып келди да:

– Эмнеге салып барасың?

– Табак менен алып барайын! – деп, Каныбек табактын түбүндөгү үч тоголок этти туураган эттен бөлдү.

– Сен өзүң жеген эмессиң? – деди Ажар.

– Мен алардан артса жейм, артпаса кайра келип Алымдардыкынан атала ичермин, – деди да, Каныбек чоң аякка бөксө сорпону өзү көтөрүп, Алымга табакты көтөртүп Жумага карай жөнөп калды.

– Ал Жума дегениң жаш кишиби?

– Кейпи элүүдөн ашып калган.

Аяктагы сорпосун чайпалтып төкпөс үчүн, Каныбек өтө этияттык менен баратат.



Жума ээрин атка токуп, чылбырдын учуна дагы бир чылбыр улаштырып, токуган атынын ооздугун чыгарып тизгинин түрүп:

– Мына, Эсеним, эми эки жакты байкап коюп отура бер. Экөөбүз эки атты минтип токуп койбосок болбойт. Ууруну кайдан деп болобу. Кокус тиги четинен бирөөнү мине качса, талыкпай куушка болот! – деп, Жума атынын чылбырын Эсендин атынын чылбырына улаштырып, – түн ортосуна чейин бул экөөнү минсек, андан кийин башка атты минебиз, булар таң аткыча тоюп калат.

– Ооба! – деп, Эсен отура кеткенде:

– Саломалейкум, акелер! – деди Алым.

Уурудан чочулаган Жума менен Эсен, капыстан чыккан бейтааныш үндөн чочуңкурай, саламды алик алышпай тура калышты.

– Бул менин бир тууганым, Жума ата! Сизге тамак алып келдим! – деп, Каныбек айтканда, Жума кубана:

– А-а, жанагы чоор берген уулум – Каныбек турбайбы!

– Ата, садага болоюн, бала эмес эле алтынсың го? – деп, курсагы ачкан Эсен абдан кубанып кетти.

– Мына ата! – деп, Каныбек аякты Жуманын алдына койгондо, Алым табакты аяктын катарына койду.

– Эсеке, аттардын ооздугун салып, бул эки жигитти мингиз. Күүгүм талаштагы ууру жаман болот. Сен экөөң, айланайын, аттардын ары жагын бери кайрып, эки жакты карай тургула. Биз жаман курсакты чүргөп алгандан кийин, экөөнү өзүмчө конок кылам! – деп, Жума бычактын сууруп табактын жанына отура кетти.

Эсен аттарды ооздуктап, Каныбек менен Алымды мингизип:

– Кокус киши көрүнсө эле кыйкыргыла!

– Макул, аке! – дешип, экөө аттарга карай бастырышты.

Каныбек эл көчкөндө гана жаман-жуман тай, кунан мингени болбосо, мындай тандамалуу ат эмес, жөнөкөй



чоң ат да минип көрбөгөн, а Алым болсо, торпок менен эшектен башка унаанын үстүнө чыгып көрбөгөн.

– Ай-й-й-й, Каныке, ушундай да чоң аттар болот экен ээ! – деп, Алым аттын чоңдугуна суктануу менен, ат минбей эле, кандайдыр бир жандуу тоонун үстүндө бараткандай сизди.

– Бул ат эмес, Алайдын – бейиштин аргымагы, тобурчактары. Алай жөнүндө атамдын айтканын уктум эле, баягыда. Булар ошол жердин аттары, зордугун көрдүңбү? Басышы да шумдук эмеспи, – деп, Каныбек атты капталга ыкып койгондо, ат чочуй селт этип желе бергенде, чалкасынан кете жаздап токтоп, аттын оозун чирене тартып араң токтотту.

– Акырын! – деп, Алым чоочуп, өзү да атынын оозун жыя кармап жай бастырды.

Экөө аттардын ары жагын бери имерип, таңдануу менен аттарды карашат.

– Ой, баракелде, бардыгы сонун аттар экен. Тоодон чоң десе да болот! – деп, Алым таңданат.

– Билесиңби, бул аттарды кандай кишилер минип жүргөнүн? Муну минген кишилер эч кимге жамандык, зордук-зомбулук кылбайт, кул жумшабайт. Адамдарынын бардыгы мейримдүү. Өзүң деле билбейсиңби, жанагы киши мейримдүүлүгүнөн сонун жасаган чоорун мага бекер гана берди. Эгер биздин Атабек болсо, бул чоорду бир атка сатат болучу! – деп, Каныбек Алайды бейиш катарында көрүп, түркүм уккан сөздөрүнө жараша Алайды өзүнчө Алымга мактай берди.

Эсен Каныбек менен Алымды чакырып, алардын тамагы үчүн алкышын айтып, өз атын минип аттарды көзөмөлдөөгө кетти. Жума атынын чылбырын такымына кысты да:

– Өзүңөр билип, мени сыйлап тамак алып келгениңерге зор ыраазымын, айланайындар! Силерден сурап отурганым уят болор, өзүм билип күү чертип, кыяк тар-



тып, сурнайым менен чоорумду ойноп берейин! – деп, Жума комузун күүлөп, «Камбаркан», «Ботой», «Кыз ойготор» деген күүлөрдүн атын айтып чертип бүттү. Бирок, Каныбек менен Алым бул күүлөрдүн маанисине жетип, маңызын терең түшүнүшө албады. Аны Жума жакшы түшүндү да:

– Комуз күүсү силерге оордук кылар, – деп, сурнайын колго алды да, – «Кер өзөн» деп бирөөлөр айтат, «Кересен» деп дагы бирөөлөр айтат. «Илгертен калган, жоого баратканда тартылчу күү» деп мен жаш чакта атам үйрөткөн эле, – деп, Жума сурнай үнүн зыңылдатып, бирде коңурлатып, бирде чыңыртып, бир эсе аттуу адамдар бараткандай дүкүлдөтүп көпкө тартты.

Балдар үчүн комуз күүсүнөн көрө сурнай күүсү кызыктуу жана көңүлдүү болду. Балдардын түшүнүгүн байкаган Жума, чапанынын сол жакы ичинен кыягын сууруп чыгып, «О, Татты», «Ат кетти» деген күүлөрдү айтып, аз-аздап маанисин түшүндүрүп тартканда, Каныбек менен Алым абдан кубанышты. Ал экөө үчүн, кимдир бирөө, кыяктын ичине кирип алып сүйлөп жаткандай сезилди.

– Ата, жакшылап тартса ушул күүлөр чоорго келеби? – деп, чоордун күүсүн угууга ашыгып отурган Каныбек сурай салды.

Жума жооп берген жок. Комуз, сурнай, кыяктарын мындай жыйнаштырып койду да, Каныбек чоор тартууга кызыккандай баятан бери кармап отурган өз чоорун сурабай гана алды да, азыр эле кыякка тарткан күүлөрдү чоорго тартканда:

– Сонун келет экен, ата! – деди Каныбек чексиз кубануу менен.

Каныбектин дегдегени чоор экенин билип, Жума чоорду көп тартты. Ар бир күүнүн атын атап, анын маанисин түшүндүрүп тартты. Жумаларга коңшулаш ат кайтарып жүрүшкөн эки киши да келип чоор угушуп отурушат.



Жума Каныбектин үйрөнгөн үч-төрт майда күүлөрүн тарттырып көрүп, ал күүлөрүнүн так келбей жаткан кайрууларын оңдоп көрсөттү.

Каныбек Жума менен кош айтышып ордунан турганда, «жолугушканыңар кут болуп, жолуңар жарык болсун» дегенсип, чыгыш тараптагы Улуу-Чаттын тоосунун кырынан ай чыга келип, азыр эле түнөрүп жаткан караңгылыкты кууп, айланага нурун төгүп көрк бергендей болду. Түн сактаган өнөрчүлөрдүн жүзүн жаркыратып, алардын келечек таалай жолдоруна күмүш нурдан күбөк төккөнсүйт.

– Тиги бала да жөнөкөй бала көрүнбөйт, жанагы сиз тарткан күүнү тартып баратат, – деди Жуманын жанында отургандардын бири.

Жума көпкө чейин Каныбек тартып бараткан чоордун үнүн тыңшап туруп, чоордун үнү угулбай калганда гана:

– О, зейниңен айланайын Каныбегим, өмүрүң узун болсун! – деп, бир топко унчукпай ойлонуп отурду да, анан жанындагыларга карап, – илгери, «кадимки Толубай сынчынын уулу калмактардын колуна түшүп айдалып баратканда, «мени Толубай сынчынын уулу деп ким айтат, сени тулпардын башы деп ким айтат?» деп жолунда жаткан куу башты кучактап ыйлаган экен» дешет. Анын сыңарындай, бул Каныбек аттуу бейтааныш баланын ким экенин ким айтат? Балким бул бала эч теңдеши жок өнөрпоз болуп, эл мактанып жомок кылар! А балким... бул баланын алдын кор, аркасын жар тороп турган чыгар. Тиги бала бараткан айылдагы бектер, тетиги үй тиктирип чардап жаткан даткалар, миңбашы, старшылар турганда, балким ал бала, мага окшоп, өнөрүнүн үзүрүн көрө албас!..

«Жума сенин ушул сөзүң туура, күмүрөй түн басып турганда алысты кайдан көрөсүң?» дегенсип, тоо башынан көтөрүлгөн токумдай куу булут айдын бетин калкалады...



* * *

Баланча жерде аш же той болот экен десе, ошол ашка же тойго барууга, томуктай эт жебесе да тамашасын көрүүгө желденгендер кыргыз арасында көп болот эмеспи.

Чакырылып милдеттүү конок болуп келгендерден тышкары жүргөн карапайым адамдар эң көп эле. Алардын арасында жамбы ата турган мергени, сайышка түшө турган баатыры, байгеге атын кошо турган саяпкери жок болушса да, аштын тамашасын өз көздөрү менен көрүүгө кумарлангандарынын санына эсеп жок.

Таң сүргөндөн бери Улуу-Чаттын ичи улуу кыймылга толгон. Ат чабуучу жерге баруу үчүн атын токуп даярдандар, чапкылашып бир үйдөн экинчи үйгө баргандар, ээр токумун адаштырып чуулдагандар, аттарын жоготуп ар жерде жүгөнүн көтөрүп, «баланчадай ат көрдүңбү?» деп кыйкырышкандар... Тек, бүгүн Улуу-Чаттын ичи кумурскадай жайнаган элге толуу менен бирге жер дүңгүрөткөн чууга да толгон.

Улуу-Чаттын чоң жолунун боюндагы жалпак дөбөчөгө жандан мурда Түлкүбек менен Атабек келди. Көп кечикпей алардын жанына үртүктөгөн күлүктөрүн жетелеттиришип Айдарбек, Тойчу даткалар, Зуннахун баштаган Кашкар тараптагы бектер келишти. Алардын артынан самсып, чаба турган аттарын жетелешип түркүм-түркүм адамдар келип жатышты. Аттуулар шыкалып маараны алда кайдан бери курчашты.

Ушул мааранын чыгыш жагы тоонун жайык бети, ал беттен дайыма таш көрүнүп жатса, бүгүн ал бетке адамдан токой жаралган сыяктуу. Бирок ал адамдардын арасында аттуу бирөө да жок, аттуунун бардыгы төмөн түздө. Алардын арасында бирин-серин токулуу төө, токумун салбыраткан өгүз, уй, топоз, Атабекти туурагансып бакырган эшектер... Калгандары мүлдө жөө экенин күбөлөгөнсүшүп колдоруна таяктарын кармап отурушат.



– Пай-пай-пай! Адам дегениң эч кайда калбастан ушул жерге чогулган экен го! – деди башына малакай, үстүнө жамаачылуу чапан, бутуна мөкү кийген ак сакал абышка.

– Шамырбек датка тирүүсүндө элди бөйдөй куурду эле, эми өлгөнүндө да көрүнө тим жатпай бейбечараны шорго малды. Шорго малганы эмей эмне, ушул мен байкуштан эки кой, бир улак алды, – деди мурунку чалдын оң тарабында отурган дагы бир чал.

– Кантет элек аба! «Өзүң Кудай болбогон соң көрөр күнүң ушул» деген. Атам алты жашымда өлүптүр, энем жайында өлгөн. Бир туугандарым жок. Мендей жетимде мал болобу? Адалдуудан түгү жоктун аялы да болбойт эмеспи? Бирок ошого карабастан, биздин айылдын чоңдору, «сен түтүн эсебиндесиң» деп, аштын чыгымы үчүн мага бир тай чыгым салышты. Төлөбөймүн десем сабап өлтүрүп койгону турушат. Амалым жок, бир жыл жылкыңы кайтарып берейин деп бир байдан бир тай алып бердим. Мен чыгымына тай кошкон аш кандай болот экен деп кечээ кечинде мында келдим. Менден тай аларда жаныман кетпеген чоңдор түндө курсагым ачып отурганда карап да коюшкан жок. Эптеп бирөөнүн кемегесиндеги отун жагып, этин бышырышып бир чөйчөк сорпо ичтим. Мына ушундай абалар! Аштын кууралын биз көрдүк, а жыргалын, – деп, кийген чапанынын пахтасы ар жеринен булайган кара мурутчан жаш жигит, талдан чаардап жасаган таягы менен тиги түздөгү элдин так ортосунда тургандарды көрсөтө, – а жыргалын тетигилер көрүп жатат, – деп ачуулу айтты да, улутунуп койду.

Мындай сөздү ушул үчөө гана айтып отурушкан жок, мындай сөздү береги миндеген шордуулардын бардыгы айтып жатышты.

– И, эми ат айдалат экен, маарадагы эл удургуп калды! – деди мурунку чал.

Чоң ак боз аттын куйругун түйүп минген, үстүнө ала байрак кымкап кийген жарчы:



– О, калайык калың журт,
Менин айткан жарымды ук!..
Мааракени белгилеп,
Актан желек байланат,
Чубатууга ат чыгар,
Азыр аттар айдалат,
Баш-аламан болот деп,
Атгы сүрөө токтолду.
Чабыла турган аттарга,
Чылбыр тагуу жок болду.
Ат чабарман балдарың
Артыман түшүп чубасын.
Көксөгөн сынчы, саяпкер,
Буудандарды сынасын!.. –

деп, жар салды.

Кылкандай жаш балдар, кыл куйруктардын асылдарын минип, куйруктарын буудуруп, көкүлдөрүн түйдүрүп, катар учкан каркырадай, жарчынын артынан чубап калышты.

Эчен байлап, эчен кайрып таптаган, бөөдөсүнөн карыш жерге чаппаган, эчен байгелүү чууга салынган, өрүүдө үртүк жабылган, көз тийбесин деп үкүлөп тумар тагылган жүз күлүк чубап өттү.

«Калбыр өпкө жез билек, төө кабырга салык төш, кайра туяк мээ кечкил, уй куймулчак үч чоку, доду маңдай бото көз, чочко көз түрс аяк, буура көкүл чочко жон, жабышкак далы ит төш, бото борбуй буура сан, капкан бел үкү аяк» – деген дагы толуп жаткан күлүктөр байгеге кошулуп айдалып кетти.

Кимдин аты чыгат деген суроо туулду.

«Кайсы аттын тери кандай алынган экен? Жүндөрү кандай? Байкашыңа караганда баланчанын аты кандай экен? Биздин аттын түрү кандай?» деген суроолор ооздон оозго көчүп, аягы сынчыларга, ат таптаган саяпкерлерге келип токтоп жатты.



Ар ким өздөрүнчө жоруган болушат!

«Башың тогуз, аягың сегиз, ачпас алым, ай төгөрөк түш», деп төлгөчүлөр жайнамазын жайып алып, кырк бири таш менен төлгө тартып жатат.

«Ой, сүйүнчүмдү бер! «Өзөгүң үчтөн, түлөөң түштөн» деген төлгө түштү. Сенин атың сөзсүз чыгат» – деп, кээ бир төлгөчүлөр күн мурун сүйүнчү сурап, ат ээлерин алка жакадан алып жүрөт.

Кээ бир төлгөчүлөр төлгөсүнүн маанисин мындай айтып жатты:

– Кырк бир биздин колдо. Маңдай жарык, бөйрөк ток, казан кайнап жатат.

– Тиги биздин маңдай экөө болуп калганы кандай?

– Атым алда кандай болот деп санаа тартып тургандык.

– Мына бул аягы жалаң эле төрттөн болуп калганы кандай?

– Иштин оңолгону, «Кара матоо» деген төлгө ушул. Ат чыгып, олжо малдын бардыгы босогого байланды, – деп, кээ бир төлгөчү элдин көңүлүн жубатууда. Төлгөчүлөрдүн төлгөсүнө караганда артта калган ат жок, бардыгы эле чыгып келе жатат.

– О, калайык калың журт,

Токтололу төлгөнү.

Азыр сайыш башталат,

Сайышчу эрди көрөлү!..

Бийлер кыркып чыбыкты,

Бүтүмү болсо токтолду.

Карыга кагып, бутка чаап,

Башка саймай жок болду.

Эки тогуз, эки төө

Соорунуна бөлүнөт,

Өлгөнүнүн кунуна

Минген аты берилет!.. –

деп, жарчы дагы жар салды.



Кемеге аштын атын чабуу, жамбы атуу, оодарыш жана башка майда-чайда ырым-жырымдын бардыгы кечээ бүткөн. Бүгүнкүгө чоң ат чабыш, сайыш, төө чечтирүү гана калган.

Жарчынын жар чакырууна караганда Алай менен Кашкар тараптан келгендерден эки адам чыгып сайышкан эле, бирок «биздин сайышка түшө турган адамыбыз келбей калыптыр» деп, Кашкар тараптан келгендер жооп бергендиктен, сайыш Алайлык менен Улуу-Чаттыктардын арасында болмок болду.

Алайлыктан Асанбек деген сайышка түшмөк болду.

Асанбек олбурлуу, мурду коңкогой, көзү чүңүрөйгөн, маңдайы жазык сары киши. Мындан мурун мындай сайыштан эчен алып жүргөндүктөн, анын даңкы Алайга гана эмес, Ат-Башы, Нарын, ары жагы Ысык-Көлгө чейин жайылган.

Улуу-Чаттыктар Түлкүбектин айтуусу боюнча Көкөнү кармашты.

– Койгула! Мен мурун сайыш, эңиш, оодарышка түшпөй жүрсөм, кантип Асанбекти сайып түшүрөм? – деп, Көкө тил албады.

– Бек, сайышка ыктуу эч адам чыкпады. Береги Көкөнү түш десек тил албай жатат, – деди Атабек.

– Сайышка түшө турган кишибиз жок деп отурсак өлүм, намыс эмеспи? – деп, бир топ неме Көкөнү жакадан сүйрөп Түлкүбектин алдына келишти.

– Түшөт, түшпөсө азыр мууздатып салам, – деп, Түлкүбек ордуна тура калганда, Атабек Көкөнү бешалты чаап жиберди.

– Аттиң кайран өмүр, кыйылган талдай солуйт экенсиң го? – деп, Көкө жашып кетти.

«Көкө Чор тамандарды кутуртту. Ашка деген чыгымын убагында төлөбөй, элдин ыркын бузду. Айдарбек даткага мени уят кылды. Көкө мага жакшылык кылбайт» деп, Түлкүбек каарданып отурганын уктум» деп



азыр эле Көкөнүн бир теңтушу айтып турганда, Атабектер Көкөнү дал ошол учурда келип кармашты.

– Садагаң балам, сайышка түшөм деп, биздин шорубузду кайнатпа, – деп, Көкөнүн атасы жүгүрүп келип ыйлап жиберди.

Амал жок. Көкө сайышка түшсө да, түшпөсө да Түлкүбектен аман калбасын сезди...

Асанбек элден бата алып, атына мингенде, Асанбектин алдыртан жиберген жаман оозу (тыңчысы) жүгүрүп келип:

– Көкөнүн көкүрөгүнө, колтугуна токум, калпак коюп мыктап таңышты. Бирок табарсыктын үстү ачык калды, – деп, Асанбекке шыбырады.

Жарчынын жары боюнча эл эки тарап болуп жарданып калды, ара жер алда канча талаа болду.

Асанбек менен Көкөнү эки киши коштоп эки жактан чыга келип, экөөнү кездештирип эки тарапка өтүп кетишти. Асанбек менен Көкө алыстан бирин-бири карап турушат. Элдин бардыгы абажаарып экөөнө карашат. «Ким кимди жеңмек?» – деген суроо бардык элге табышмак сыяктуу сезилет.

– Алдыда тургандар атынан түшүп, андан кийинкилер, атчан туруп, арт жактагылары ээрдин үстүнө тура калышып, мергенчини көргөн куудай моюндарын созууда. Тиги тоонун боорундагы жөөлөр орундарынан туруп аба жарышат.

Отуз атка байге сайылган. Баш байгеси миң кой, жүз жылкы, бир кул!.. Тетиги чоң суунун боюнда жаткан малдар байгеге сайылган мал. Байгеге сайылган кулдун ким экендиги Түлкүбектен башкага маалым эмес.

Калың эл чурулдай бата кылгандан кийин, Асанбек менен Көкө аттарына камчы уруп, бакандарын сундура бет маңдай бирин-бири качырып калышты. Кимиси эмне болот дегенсип элдин бардыгы экөөнү тиктешүүдө. Кай бири сайышка өзү түшүп жаткан сыяктанып, жүрөгү алып учуп, ээрден көчүгүн көтөрө обдулуп коёт.



Асанбек менен Көкө качырышып келип, бакандарын кагышып өтүп кетишти. Экинчи ирет бет алышканда экөө тең катуу качырышты. Бирок адис болгон, далай эрди сайыштан мерт кылган шум Асанбек, Көкөнүн баканын кагып жиберип, табарсыктын үстүнө коюп өттү... Көкө көз ачып жумганча аттан кулап түштү. Алайлыктар жер титирете чуулдап Асанбекти коштоп жөнөштү.

Көкөнүн мерт болгонун күбөлөгөнсүп, жээрде ат окуранып элдин арасына кирип кетти.

– Кокуй биздин Көкө жыгылып калды, деги аман бекен, – деп мурунку зордоп сайышка салгандардан эч кимиси келбеди. Көкөнүн атасы менен он чакты кедей келип Көкөнүн башын кучакташты. Бирок келбесине сапар тартып, өмүрлүккө кош айтышкан Көкө, атасынын буркурап ыйлаганын укпай, тилектештеринин суроосуна жооп кайтара албай, көзүн сүзүп мемиреп жатты...

Калың элдин күткөн сайышы, Түлкүбектин көңүл ачкан тамашасы, Көкө менен кош айтышып бүттү. Эмки тамаша төө чечтирүүгө өттү.

Эл кырка тегерек тартып турганда, орто жер талаа болуп калды. Талаанын орто жерине кичине ороо казылды. Ороонун ичине киши батпайт, тереңдиги жоон сандан келет.

Ороонун түбүнө казыкты житире кагып, ал казыкка калы килем жабылган, шуру буйла тагылган кара төөнү алып келип байлашты. Төөнүн үстүндө бир түлкү ичик, бир кымкап турат.

– Мына даяр болду, – деп, төөнүн буйласын ороонун ичиндеги казыкка байлаган жигит элди карап басты. Экинчи тараптан бир аял чыкты. Аялдын кийими жок, энеден туума жылаңач. Бирок, кундуздай узун кара чачы алды-артына төгүлүп келе жатат.

– Ой, жамынганын алып салсын, – деп, маңдайкы тараптан бир адам кыйкырды.



– Жамынган эч нерсеси жок чачы! – деп жарчы кыйкырды.

Аялдын ким экендиги белгисиз!..

– Бул аял кимдин аялы болду экен?

– Кимдики болот эле, бир, бечара жардынын аялы да.

– Жок, жесир болсо керек...

– Ырас... Эри болгондо ушунетип шерменде болуп мал таппас эле го?..

– Турмуштун азарын тартып, ачкадан өлүп бара жаткан эмелер болсо, эри өзү деле жумшабайбы?

– Баса десең!..

– Жок, бул баягы жесир катын экен?

– Кайсы?

– Бул катындын эри Мамай деген жигит эле, жанагы Чор тамандар уруусунан болучу, Атабектин эшигинде кызмат кылып жүргөн. Атабектин көк кашка деген күлүгү буудайды көп жеп өлүп калат. Ушул атымды сен өлтүрдүң го деп күнөм санап, Мамайды Атабек тымызын өлтүртүп салат.

– Ой бечара ой-й-й-де!..

– Кантет?.. Ушул бечараны ушул абалга салып отурган: оңбогон жокчулук... Таш боор зулумдук!.. – дешип, кай бир адамдардын зейни кейиди.

Аял төөнүн буйласын чечип, үстүндөгү ичикти алып жамынып, төөнү жетелеп кайра жөнөдү. Жарданып карап турган байлар, мансаптуулар жылаңач аялдын төө чечкенине маашыр болушуп каткырып жатышты.

«Аттар келе жатат» деген үн чыкканда, калдайган калың элдин арасы чакчелекей – будуң-чаң болду.

– Ак сарыбашылың азыр, кудай!..

– Тогуз токоч баабедин!.. – дешип, ат ээлери бардык нерселерге жалынып, көздөрү алактап, жүрөктөрү алып уча баштады.

– Тиги биздин чабдар ат ко?

– Жок, биздин жээрде ат көрүнөт!



– Жок, биздин кер ат ко? – деп, алдыдагы келе жаткан атты тааный алышпай, эл түрдүүчө айтып талашууда.

Аттардын алды сүрөөгө жакын келсе да, арты кайда экендиги белгисиз. Чаң уюлгуп гана асманга чыгууда.

– Жоош, Жоош, Жоош! – деп, кызыл шым, кызыл көйнөк, кызыл булгаары өтүк кийинип, башын кызыл шайы жоолук менен таңган жаш бала кыйкырууга шайы келбей, араң гана үнүн чыгарып келатат.

Бул ат, Кашкардан бери Сары-Булак деген жерде жашаган Жоош уруусунан чыккан бек Акундун «Ак-Жал» деген атактуу күлүгү. Бирок бул ашта Ак-Жалга ээ болуп чаптырып жаткан Зуннахун. Анткени, Акун менен Зуннахун өтмө катар дос.

– Айланайын, биздин ат экен! – деп, Зуннахун баштаган жүздөй киши Ак-Жалды сүрөөндөн кубалап, маарекеден өткөрүп кетишти. Анын артынан: «Нарын», «Балгын-Тал», «Алай», «Улуу-Чат», «Черик», «Нойгут» жана башка жер менен элдин урууларын атап, ураан чакырып келип жаткан балдар... Сүрөөнгө тең келген аттарды биринен бирин оздуруу үчүн аттарды кууп кыйкырык салгандар... Тек баш аламан, тополоң, жер дүңгүрөткөн ызы-чуу, күрү-күү...

– Биздин ат жок!

– Ат курусун, бала аман бекен? Кайра чаап карагылачы! – деп, чапкан атынан жана ат чаптырган баласынан дарек жоктор, туш-туштан чапкылап ат келген тарапка кетип жатышты.

– Турдубайдын ат чаптырган баласы жыгылып өлүптүр.

– Керимбайдын аты жыгылган экен, арка мойну үзүлүп өлүптүр.

– Кебектин баласы жыгылып, колу сыныптыр.

– Ашырдын аты жыгылып, баласы тилден калып жатат, – дешип, эл арасы дүрбөп, жыгылган ат, майып болгон балдар жөнүндө сөз кылышууда.



Аты чыкпай калгандар алда кимден уялгандай, кабактарын бүркөп, баштарын жерге салып, элди четтеп айылдарына жөнөп жатышты. Ат же ат чаптырган балдары майып болгондор камыгып ыйлап жүрүшөт. Аты чыккандар, соорунга суктар алабармандап байге талашууда.

– О, Жоош туугандар соога! – дешип, Зуннахун менен Акунду тегеректеп, ар уруунун чоңдору туш-туштан ат салышууда.

– Болсун, болсун, агайындар! Бирок чыккан ат меники болгону менен аттын чапкан ээси Зуннахун бек. Ат байгесинен тандаганын Зуннахун алсын, андан калганын силерге үлөштүрбөсөм оңбоюн! – деп, Ак-Жалдын ээси Акун кыйкырууда.

– Кана, Зуннахун бек, каалаганыңызды алып, калганыбызга жол ачыңыз! – дешип, чар тараптан эл чуулдашты.

Зуннахун Түлкүбекке күлүмсүрөй карап туруп:

– Бек, чыккан аттын байгесине миң кой, жүз жылкыдан башка дагы бирдеменин атын атагандай болдуңуз эле, ошол чынбы же атак үчүн айтылган кургак сөзбү?

– Ал чын, чын! – деп Түлкүбек шашыла сүйлөдү.

– Анда мен ошону алам! – деп, Зуннахун кубанычтуу кыйкыра, атынын башын бура тартты.

Эл али соога талашып жүрөт. Соогага илингендер тай коштоп, торпок айдап, төө жетелеп, кой өңөрүп кетип жатышат.

Айдарбек датка төртүнчү байге алган атына карабастан, Ак-Жалды жетелеп сууткан саяпкердин артынан калбай ээрчип жүрөт...

Кимдин ким экендигин, кимдин аты чыгып көп байгени ким алгандыгын билишпесе да, тетиги тоонун башында кой жайып ушул ат чабылган тараптан бактытаалай жаачудай болушуп; койчу байкуштар кой жайып жүрүшөт. Ошол койчулардын бири жаш Каныбек, жанагы шордуу эл отурган тоонун башындагы, атасы Сан-



сыз жана өзү жакшы көрүүчү бийик асканын башында ырдап турат! Ооба, ырдап турат! Бирок байгеге адам сайылганын укпай турат...

САГЫНГАНДА

«И, айланайын, ит-куштан корккон жоксуңбу? Коюң аманбы?» деп, дайыма кеч курун Каныбектин алдынан утурулап тосуп чыгуучу атасы Сансыздын Кашкарга кеткенине бир ай болду. Сансыз кайда, эмне кылып жүрөт, ал жөнүндө Каныбектин эч кандай кабары жок.

Алгачкы убакта атасы менен бирге жүрүп кой кайтарган, бара-бара өзү жалгыз кайтарып, кеч курун атасы алдынан тосуп чыгууга кунт алган Каныбек, Сансызды аябай сагынды. Түлкүбекти ээрчип, мындан бир ай мурун Кашкарга кеткен атасы Каныбек үчүн башкача сезилет. Энеси Ажардын айтканынан улам, атасы Кашкарга баргандан кийин бакты-таалайдын көлүнө малынып, Түлкүбек менен бирге ар кайсы бектердин, байлардын үйүнө конокко барышып, жыргал көлүнүн үстүндө калкып жүргөн өңдөнөт.

Кашкардагылардын адаты жөнүндө уккандарынан улам, атасы Сансыз бектерче кийинбесе да, кадыр эсе байларча кийинип, Түлкүбектин же Зуннахундун сатып алган жорголорунан бирди минип, «пош-поштоп» Кашкардын көчөлөрүндө жорго салдырып жүргөндөй көрүнөт.

«Эмне экен? Бектин жанында жүргөн кишилер жаман ат минип, жаман кийим кийинмек беле? Сөзсүз жакшы ат минип, жакшы кийим кийинип жүрөт. Атам бул жерден жаман кийинип, жаман ат минип кеткени менен тиги жерге баргандан кийин бардыгы жаңырбадыбы?» – деп ойлоду да, Каныбек ичинен кымылдап күлүмсүрөй, койдун ар жагын айдай ышкырып койду да, кичинекей булак суусунан аттап өтүп, күңгөйчө тараптагы тузак тарткан жерине карай басты.



Өмүрүндө жылкынын кылына жарыбаган ушул айылдагы койчулар, Шамырбектин ашы берилгенден кийин кылга кенелишти. Шамырбектин ашына союлган бээлердин териси Түлкүбектин үйүнүн жанына тоо болуп үйүлгөн. Атабектин койчусу, Бөрүбай молдонун койчусу, көбүнчө Каныбек, түндөсү уурданып тери жыйылган жерге барышат, кездиктери менен бээлердин туу куйругундагы узун кылдарды кесип алышып, күндүзү кой кайтарып барганда тузак жасашат, артышкан кылдарын башка койчуларга беришет. Тек, «жыргал!» Тузак жасоону Атабектин койчусунан үйрөнгөн жаш Каныбектин элүү көздүүдөн кылып жасаган үч тузагы бар. Ошол тузагына күнүнө бирден, экиден кекилик түшсө Каныбектин төбөсү көккө жеткендей кубанат. Тузак жасап, кекилик кармаганынан улам өзүн чоң жигит болгон катары баалайт.

Ал тузагында тырпырап жаткан кекиликти көргөндө, жердин өр экендигине карабай жүгүрдү.

Аска таштын түбүнө тартылган тузакка түшкөн үч кекиликти муздап белине байлап, тузакты кайра тартып, көздөрүн оңдоп коюп, Каныбек койду айылга карай сүрдү. Кечке тойгон койду айылды карай бет алдыруу кыйын болсо дагы, миң чамалуу койду Каныбек чарк имерип бет алдырды.

Жаш Каныбектин мүнөзү жайдарыланып, үч кекилик кармаган кубанычын сыртына чыгарып, алмадай бети нурдануу менен кырга чыга калып, айыл тарапка көз жиберди.

Береги өзөндүн боюндагы чатырдай аппак үйлүү калың айыл, ушул Каныбектин кожоюндарынын айылы. Ак кагазга кара сыя төгүлгөндөй болуп, ак үйлөрдөн окчун турган жаман кара алачыктар, ошол айылдагы саанчы, койчу, малчы, кул, күндөрдүн үйлөрү.

Айыл үстү күндөгүдөн башкача. Алда кимдин келе жатканын күткөндөй, айылдагы аял, эркек, бала-чакалардын бардыгы төмөнтөн келе жаткан аттууларга көз



чаптыруу менен, айылдын жогорку четиндеги чоң ак үйдү көздөй сүрүлүштү.

Каныбек айылдагылардан төтө караганда, шайбыр-лата жүрүп келатышкан төрт атчанды көрдү. Төрт аттуунун экөөнү тааныбаса да, кожоюну Түлкүбек менен атасы Сансызды дароо тааныганда, ал балалыктын кубанычы менен бирге «Ата!» – деген үнүн чыгара, аттууларга карай атырылды. Бирок ал чымын-куюн болуп жүгүрүп кетпестен, он чакты адым түйүлүп барып токтоп калды.

Ал кожоюну Түлкүбектен коркуп, же анын жанындагы бейтааныш кишилерден уялып, болбосо атасы менен азыр учурашууну каалабагандыктан токтолгон жок, Кашкарга кетип баратканда, «...мына, жигит болот деген ушул. Сабырдуу, токтоо, чыдамкай бол, балалыкты ташта садагаң!» – деп, атасы Сансыздын айткан сөздөрү эсине түшө калгандыктан токтоду.

Атасынын акыл катары айткан сөздөрүн азыр эсине түшүргөндө, Каныбек өзүн кадимки жетилген жигиттей сезип, сыймыктануу менен жылмая атасына бир карап, анан айылга карай дагы көз жиберди.

Кара баркыт күрмөчөн, кара ала шайы көйнөкчөн Күмүш үйдөн чыгып, жоолугун кайталап оңдоп, келе жаткан аттууларга карады. Көптөн бери күткөнү көз алдынан чыктыбы, билер-билбес жылмайып, кайра үйгө кирип кетти.

Келе жаткандардын ичинде өтө кадырлуу кишилер болгондуктан, аларды карабаган адам жок. Айылдагылардын көпчүлүгү чоң ак үйдүн алдына чогулууда.

Сакалдуулардан ыйба кылган кыздар, кайын агаларынан качкан келиндер, босогонун кычыгынан, туурдуктун капшытынан шыкаалашат.

Ак калпак, кызыл чепкен кийип, кула жоргону минип теңселип келе жаткан Түлкүбек. Кара жал, кара куйрук сары жорго минип, көк чепкендин эки этегин жайылта, бир эли кундуз карматып, көк ноотудан тыштаган



тебетейин бир жагына саал баса кийип, чайпалып келе жаткан – Кашкардан чыккан атактуу бай – Зуннахун. Бул эки бектин сөөлөтүнө сөөлөт кошуп, жорголордун жүрүшүнө бап келген нерсе экөөнүн алдындагы эки чоң ак куржун.

Тору атка эки чоң куржунду кабаттай салынып, кащаңыраак тору атты опулдата желдирип, бектердин артынан келе жаткан Сансыз. Сансыздын катарындагы тору качыр минип, эки куржунду кабаттай салынып, эски кызыл чепкендин эки этегин такымына кыса, чомдун үстүнөн арта салынган сызма үзөңгүсүн чирене теминип, тору качырды шалактатып, анда-санда чолок камчысы менен такымга уруп бара жаткан Зуннахундун чекери – Самсахун.

Түлкүбек менен Зуннахун үйгө жакындаганда, көптөн бери күтүп турган эки жигит, кол куушура салам айтып, жарыша жүгүрүп барып аттарын алышты. Эркектер келгендер менен салам айтып кол алышты. Аялдар «Арба!», «Эсенби!» – дешип, амандыгын билдирип, амандыгын сурагандай баштарын ийкешти. Жолоочулар көп буйдалбай үйгө кирүүгө да бет алышты.

Үйдүн тутуусу бордолуп жасалган ак кийиз, карга тырмак оюу, үзүк этегинде кырка тартылган төтөгө кылдырооч. Ички көрүнүшү: сырдалган уук, кереге, кырка тартылган тегиргич, жабыкбаш, чырмалган чий, жүккө жыйылган атлас, шайы жууркан, асыл килем, тартылган жибек көшөгө. Сол тарапка тартылган туш кийиздин четинде карышка жакын кармалган кундузу бар. Четиндеги кара манатка сайылган сайма кыргыз аялдарынын колунан, ортосундагы көк жибекке сайылган сайма уйгур аялдарынын колунан чыккандыгын, сайманын өзү көрсөтүп турат.

Меймандар үйгө киргенче, асыл килем салынып, атлас, шайы төшөктөр төшөлүп калган. Оң жаккы босогодо турган Күмүш, алда кимди арбаган сур жылан сыяк-



танып эшик тарапты улам кылтыя карап, эшиктен кирүүчү жолоочуларды күтүп турду.

Эшик ачылганда, Зуннахун күлүмсүрөп:

– Арбаңыз!

– Бар болуңуз!.. Аман-эсен жүрөсүзбү? Аяш менен аяш энем күүлүбү? – деп, Күмүш Зуннахун менен кол кармашып көрүштү.

– Аманбы Күкөш! Мал башыңар аман жатабы? – деп, Зуннахунга удаалаш кирген Түлкүбек Күмүшкө карап күлүмсүрөдү.

– Шүгүр! Өзүңүз ат ылооңуз менен аман келдиңизби? – деп, Күмүш Түлкүбектин колундагы камчысын алып керегеге илди.

Түлкүбек менен Зуннахун бир аз жайланышты, Күмүштүн көзүнүн агы менен тең айланган жигиттердин күчү менен, от улуу жагылды. Түлкүбек менен Зуннахундан түрдүү сөз суроо үчүн бир канча кишилер келип, кырка тартып отуруп да калышты. Бирок Түлкүбектин үйүнө көрүнгөндүн бардыгы кире бербей турган адаты болгондуктан, бул келип отургандар «айыл кадырмандары» – деп эсептелгендерден эле.

Түлкүбек менен Зуннахун чыканактарына жаздык койдуруп, жантайып, отургандардын суроосуна жараша жооп берүүдө. Бир айдан берки соода иштери жөнүндө жана Кашкардан он миң кой айдатып келе жаткандыгы жөнүндө Түлкүбек сөзүн безеп айтып өттү. Отургандардын ою Түлкүбектен качык болгондуктан, аламын деген адамдарга жазга чейин көтөрмөгө кой бере тургандыгын, Түлкүбек озунгандай айтып да койду.

Алыстан чарчап жол келген болсо да, жандарын жай алдырышып кийиз үстүнө отура алышпай, ирегенин алдына тыгылып Самсахун менен Сансыздын жарганаттай бүрүшүп отуруштары – бул экөөнүн кул экендигине күбө болуп турат.

Өл десе өлүп, айдаса басып, айылдын адамы эмес, итине изаат кылып туруу, феодал кулдарынын аргасыз



милдети. Ошондуктан Самсахун менен Сансыздын иреге алдындагы жерде тыгылып отурушу кул ээлери үчүн айып эмес.

Уламдан-улам соода сөздөрү бутактады. Катуу-Бакыт, Какшаал тараптагы байлар, соода иштерине өтө чоң маани бергендиктен, Түлкүбек менен Зуннахундун сөздөрү күлкү менен узатылууга айланды, айрыкча эшик жакта отурган кошоматчылар, иттин жоргосундай сүлкүлдөшүүдө.

Алдыртан үйдүн ичиндегилердин ар бирин байкап отурган Күмүш үчүн, Самсахун менен Сансыздын көрүнүшү жакпады. Самсахун да эчтеме эмес, ал анда-санда элдин күлгөнүнө ыржайган болуп коёт. А Сансыз болсо Күмүшкө таптакыр башкача көрүнүп жана жат сезилет.

Сансыздын кара тору өңү жездей саргарган, көздөрүнүн чарасы бөксөрүп, акыреги аркайган. Анда-санда кабагын чытып, белин түзөп дем алышына караганда, анын кандайдыр бир катуу оорусу бардыгы байкалып турат. Бирок, анын, Күмүштү шектендирген көрүнүшү бул эмес, күлгөндөргө карап анын кыжынышы... бирде жаак эттерин түйүлтүп тиштерин кычыратышы... бирде муштумдарын түйө төрдө отургандарга карай комдонуп коюшу.

Тек Күмүшкө Сансыз шумдуктуу көрүндү. Айрыкча анын көз карашы тири укмуш. Анын көзү көзүнө чалына түшкөндө, Күмүштүн жүрөгү эркисизден зырып эте түшөт. Сансыз бир эсе, душманы менен кармашып, канатынан айрылган барчын сыяктуу көрүнсө, бирде эрегишкен душманына тайманбай кол салууга даярданып, ак чаңчыл асканын башында отурган барчындардын кырааны сыяктанат.

Мына бул көрүнүш Күмүштүн жүрөгүн өйүй баштады.

Түлкүбек Сансызды эмне үчүн Кашкарга алып кеткенин Күмүш жакшы биле турган. Бирок бир айдан бери эмне болгондугун жана Кашкарга таштап келүүчү Сан-



сызды эмне үчүн кайра ээрчитип келгенин түшүнбөгөндүктөн, Күмүштүн оюна түркүм ойлор түшө баштады.

Күмүш ичинен Сансызды жек көрүп отурса да, сыртынан эл көзүнчө ырайымдуу болгусу келип, Сансыз жакка башын саал эңкейте күлүмсүрөгөн болуп:

– Сен эмне болуп отурасың? – деп, акырын гана астыртадан күңк этти. Сансыз жооп бергенче, бир айдан бери оору экендигин, жанында отурган Самсахун озунгандай айта салды.

Өзү Түлкүбекти күтүп алгандай, өзүнө окшогон бирөө Сансызды күтүп отургандыгын эсине албаса да, Сансыздын колунан эч иш келбей турганын жана анын оюнда бир жамандык бардыгын сезген Күмүш, Сансызга карап, үйүңө бар дегендей ишарат кылды.

Сансыз сыртка чыгар замат катуу жөтөлүп басылды да, бат энтиге дем алып, эмненидир таамай көрүп калууга ашыккандай, айланадагы көрүнүштөргө көз жүгүрттү.

Дайыма көрүп жүргөн жерин бир айдан бери көрбөй сагынгандыктанбы же оорусуна жардам сурадыбы, айтор, Сансыз айланадагы табияттын көрүнүшүн өтө суктануу жана сүйүү менен карады. Анын бет маңдайында Улуу-Чаттын тоосу күн баткандагы көк асманга кабатталып, кандайдыр бир сүйкүмдүү көрүнөт. Батыш тарабынан аккан Улуу-Чаттын суусу амандашкандай, табышын түркүмдөп чыгарса, бир эсе кубангандай шарылдагансыйт.

– Эх, кагылайын жерим! Сен да иттерге кор болуп, тебеленип жүрөсүң ээ? – деп, Сансыз ичинен айтуу менен, дагы айланага суктана ылдам карайт.

Күн батып, жер бетин караңгылык каптай баштаган. Көк бермети сан жылдыздар, жашынмак ойногон балдардай жымыңдап көрүнө баштады.

Сансыз, айылдын аркы четинде койду короого карата имерип айдаган кичине койчуну көрүп:

– Эрбендеген садагаң кетейин!.. – деп карады да, катуу жөтөлө күн батыш тараптагы окчун турган кара ала-



чыкты көздөй басты. Кара алачык алыстан келаткан ардактуу ээсин тосконсуп, ичиндеги күйгөн отту сан жыртыгынан жылтылдатып көрсөттү.

Ажар эки-үч алтыгананын башын бириктирип коюп, улам тышка карап кулагын түрөт. Алда кандай бир ардактуу адамын күткөндөй болот...

Жалгыз жаман жууркан, жаман төшөк, жерде жаткан сары курумшу, бул үйдүн ыңырчагы ырдап, керегеси кердеп тургандыгын көрсөтүп турат.

Улам кайталап этегин ылдый тартып кымырынышы, башка кийим эмес, Ажардын ыштанга да жетишпегендигин күбөлөгөн сыяктанат...

Тыштан Сансыздын жөтөлгөн дабышы чыгары менен, Ажар эшикке карай умтулду. Бирок Ажардын кадырлап эшик ачып кийиришин күтпөгөндөй Сансыз кирип келип:

– Аман-эсен турасыңарбы?

– Шүгүр! Өзүң аман-эсен келдиңби? – деп, сагынган Ажар Сансыздын мойнуна асыла кетти.

Ажар алты жашында ата-энеден жетим калып, өзү менен аталашы жок болгондуктан, ар кимдин колунда тентиреп, бирде тойсо, бирде ачка калып, денесин жылытар кийимге, жүрөгүн жылытар жылуу сөзгө жарыбай, кулагынан каргыш, башынан таяк кетпей жүрүп он үчкө чыгат. «Тамактан башкага жарабаган сетер, чык үйдөн» деп, Ажарды үйүнөн кубалап чыгуучу кай бир катындар, эми, «Ажар, бери келчи, мына бул тамакты ичип ал, мага отун алып кел, суу алып кел же баланча жумушту жасай сал» дешип, анын эмгегине кызыга башташат.

Мындай кызыгуу Шамырбек даткада да болгондуктан, Ажардын башын байлап, түбөлүк күң кылып алуу максаты менен, Ажар он үчтөн он төрткө чыга бергенде Сансызга алып берет. Мурунку «жетим Ажар, сетер Ажар» деген сөздөр, «күң Ажар» деген сөз менен алмашылат. Бирок, Ажар, «күң» деген сөзгө күйүкпөстөн,



Шамырбек датканын үйүндөгү оор, жумушка чыдап, «акыры бир жакшылык көрөрбүз» деген үмүт менен бардык азапка чыдап жүрө берет.

Мына, «акыры бир жакшылык көрөрбүз» деген Ажардын тилеги «аткарылганына» бир ай болгон.

Жаш чагынан тартып кой артынан калбаган, бир күнү үйдөн чыгып бир жакка барбаган Сансыз, койду Каныбекке кайтартып, Түлкүбек менен Кашкарга кеткенине бир ай болгон.

Бир күнү да үйдөн алыс чыкпаган Сансыздын бир айдан бери үйдө жок болушу Ажар үчүн чыдагыс күтүү болду. Алгачкы күндөрү жалгыз уктай албай жүрсө, кийинки күндөрдө уйкудан чоочуп ойгонуп, Сансызды көз алдына элестетет.

«Сансыз – бектин ат кошчусу, Кашкардан келгенде кандай кийинип келер экен? Каныбек экөөбүзгө эмне белек алып келер экен?» – деген суроолор Ажардын ойгоосунда оюнан, уктаганда түшүнөн кетпеген. Кай бир күнкү түштөрүндө, адам баласы көрбөгөн сонун буюмдарды алып келип, Ажарды Сансыз алда нече кубандырган. А түндөгү түшүндө болсо, «Ме Ажаке, уулуң экөөңө гана эки көйнөк, ыштан алып келдим, башканын ыгы болбоду. Кашкарга эмки жолу барганда каалаганыңдын бардыгын алып келем» – деп, Сансыз койнунан жаңы кездеме сууруп алганда Ажар чоочуп ойгонгон.

Ажар бул түшүн жакшылыкка жоруп, түшүндөгү көргөнүн Сансыздын алып келерине толук ишенген.

Сансыз бая келип аттан түшүп жатканда, кийими начар болгондуктан жүгүрүп бара албай алачыгынан гана шыкаалап көргөн. «Бектин алдындагы куржундун ичиндеги Күмүшкө деп арналган. А Сансыздын алдындагы эки куржунчу? Балким бирөө мага деген Сансыздын белеги болуп жүрбөсүн?» – деп да ойлогон.

Ажар үчүн, Сансызды бир айдан берки күтүүдөн да, күн баткандан берки күтүү кыйын болду.



Сүйгөн жары Сансызга учурашып, анын колунан ардактаган белегин алуу үчүн, Ажар Түлкүбектин үйүнө үч ирет жүгүрүп барды. Бирок, сыртта мал союп жүргөн жигиттерден уялып кайра үйүнө келген.

Ажар сагынган Сансызынын мойнунан сыга кучактап, улгайып калышса да жаш чагындагы сезими пайда болуп, анын эки алкымынан эки өөп:

– Жакшы барып, жакшы келдиңби, жаным! – деди Ажар чексиз кубануу менен.

Сансыз кажарлуу колу менен Ажарды сыга кучактап бетинен өптү да, анын суроосуна жооп бере албай катуу жөтөлө:

– Мени жаткырчы! – деди.

Ажар Сансызды көрүп турган көзүнө ишенбедиби, же Сансыздын айткан сөзүн укпадыбы, селдейип туруп калды.

– Ажаке, мени жаткырчы!.. Жаным жер тартып бара жатат! – деп, Сансыз экинчи ирет машакаттуу демиге дабышын чыгарды.

Ажар чоочугандай селт этип Сансызды бир карады да, сары курумшуну эки каттап төшөп, жаман жууркандын бир катын алдына төшөп, бир каты менен үстүн жаап жаткырды.

«Күкүш сага деген белегим тиги куржундун ичинде» деп, Түлкүбек бир жакка барып келгенде айтса, «мына байбиче, кызың экөөңө дегеним ушул» – деп, Атабек сырттан кирип келатып эле белегин зайыбына карай ыргыта турган. Муну Ажар далай ирет көргөн.

А Сансызчы?..

Ажар Сансыздын эмне болгонуна түшүнбөй, белек жөнүндө сурай албай таңданып турганда:

– Балаңан айланайын Ажаке, куру кол келишиме капа болбо! – деп, Сансыз зорго айтты да, дагы жөтөлдү.

Жагылган от өчүп, алачык ичине караңгылык өкүм сүрө баштады. Ажар көзүнүн жашын мөндүрдөй төгүп отурат. Анда-санда онтоп, тык-тык жөтөлүп Сансыз жатат.



«Көп болсо, жолдо келатканда суук тийген чыгар» деп ойлоп, Ажар Сансыздын жөтөлүнө анчалык көңүл бурбады.

Кичине койчу – жаш Каныбек, койду короого чалабула имере салып, атасына учурашуу үчүн үйгө карай жүгүрдү. Алачыктын эшигин ача кирип келе жатып:

– Эне! Атам келдиби? – деди.

Каныбектин суроосуна Ажар жооп бербеди. Жооп эмес, ордуна козголуп Каныбекке карап да койбоду.

Каныбектин бүткөн бою дүр этип, кейпи бүтүндөй өзгөрүлдү. Мындай турмуш сүрөтүн биринчи көрүп отурган Каныбек, окуянын учу-кыйрына жете албады. Эки көзүн жалжылдатып Ажардын төгүлгөн жашы менен жаман жууркан алдынан чыккан онтоого тигилди. Көптөн кийин Сансыздын башыраак жагына барып отуруп, атасынын бетин ача:

– Ата! Мен келдим... Сен эмне онтойсуң? Эмнең ооруйт?

– Садагаң болоюн!.. Сен келсең сенден айланайын!.. Эч жерим оорубайт!.. – деп, Сансыз Каныбектин бетинен үч-төрт кайталап өптү.

«Эч жерим оорубайт» – деп, Сансыз бетинен өпкөндүктөн, Каныбек үчүн, Сансыз тазадай туюлду, Каныбектин кубанычы кайра толуп, оттуу көзүн ойноп күлүндөй, белиндеги кекиликтин бирин алып:

– Мен үч кекилик кармап келдим, ме ата! – деп, кекиликтин бирин атасынын колуна карматты.

– Садагаң кетейин жалгызым!.. Медерим!.. Тири карагым!.. Өлбөй тирүү жүрсөң адам болорсуң... Бул кекиликтерди энеңе бер, бышырып берсин, – деп, Сансыз шадылуу колдору менен Каныбекти көкүрөгүнө кысып дагы өпкүлөдү.

– Эне! Ме кекилик... Атама бышырып берели!

Ажар көзүнүн жашын мөндүрдөй төгүлтүп каткан да калган...



Каныбек бала да болсо токтоо болгондуктан, башка балдардай ыржактап, ата, энесине кайрып экинчи ирет сөз айтпай турган. Ал колундагы кекиликтерди керегенин башына кыстарып, өчкөн отту ичкерештирди.

– Ажар! Сен эмне ыйлайсың? «Кайгы пайдасыз, ый жардамсыз» дечү элең го! Кадимки кайратың кана? Ыйлаганда кантесиң!.. Сен күң... мен кул!.. Кашкардан бери чыгарда, баягы сенин тапшырган аманатыңды Түлкүбекке айттым. Бирок... – деп, Сансыз андан аркы сөзүн айтпай жөтөлө, эсеңгирей түштү...

Мындан бир ай мурун, Шамырбектин ашы берилгенден үч күндөн кийин, Сансыз Түлкүбекке «ат кошчу» болуп жөнөгөнү жаткан түнү: «Жамандыкты көп көрдүк, жакшылык бетин көрбөдүк. Топурактан тышкары болсок, жакшылык бетин көрөрбүз деген үмүт бар. Мына, эчен жылдан бери кой артынан калбаган койчу элең, жалгыз балаң Каныбек бой тартып, эми койчулуктан бошотту. Эл мурун бек жигиттин койчусу Сансыз десе, мындан ары бек жигиттин ат кошчусу Сансыз дешет. Жакшы жүрүп жагып калсаң, бек жигит сенин айткан сөзүңдү илик албай койбос. Каныбекти шылтоо кылып, Каныбек экөөбүзгө көйнөк, ыштан ала кел. Энеден туулуп, энтигип жерге түшкөнү ийниме илген жаңы кийим ошол болот. Жана сен экөөбүздүн отуз беш жылдык баш кошкон өмүрүбүздө, сенин мага алып берген жаңы кийимин дагы ошол болмок» – деп, улам уктап ойгоно, Сансыздын кулагына кумдай куйган Ажардын аманаты ушул эле.

Ажар жаркылдап күлбөй, жалгыз баласы Каныбектин берген кекилигин албай, Сансыздын ал-жайын сурабай, көзүнүн жашын көл кылып ыйлап отургандыгынын себеби да – жогоркудай тилектин орундалбаандыгы үчүн эле.

Сансыз Ажардын мөлтүрөгөн жашына, Каныбектин жалжылдаган көз карашына чыдабай өйдө болду. Каны-



бекке бир чөйчөк суу алдырып жутуп, сөздү эмнеден баштоону ойлонуп бир аз отурду да:

– Ажаке! Сенин тапшырган аманатыңды жүрөктүн терең жерине сактап жүрүп Түлкүбекке айтсам да, айтканымды иттин үргөнүнчөлүк көрбөдү, эң жок дегенде, жакшы жооп берип койсо да, төбөм көккө жеткендей болот эле.

– Балким бектин кадырына жеткен эмес чыгарсың?

– Э... Ажаке!.. Иш анда эмес. Иштин бардыгы мени Кашкарга башка максат менен алып баргандыгында...

– Кандайча?

– Эх, Ажаке, Ажаке!.. Чагылган кайдан чартылдап, добулдун кайсы тараптан сокконун убагында билбей калыппыз, Ажаке. Аттиң арман ай, ошол учурда билсек эмне?.. Каныбекти колунан жетелеп Көк-Суудагы атама барып, энем экөөнү ээрчитип алып андан ары кулак угуп, көз көргүс жерге кетпейт белек! – дегенде, Сансыздын тиштери кычырап, көз карашы алда кайда кеткендей тунжурай түштү.

Ажар жаштуу көзүн жеңи менен сүртө:

– Эмне деп жатасың?

Сансыз катуу жөтөлүп басылды да:

– «Шамыкемдин өз күлүгү байгеден чыкканда алган кулу, эми өзүнүн ашында баш байгеге саям» – деп, Шамырбектин ашында Түлкүбек мени баш байгеге сайыптыр. Акундун Ак-Жал деген күлүгү чыкканда, Зуннахун мени соогага алыптыр. Ошондуктан Түлкүбек мени ат кошчу кылып барбай, Зуннахунга кул кылып берүүгө алып барыптыр.

– Сени бизден ажыратмак бекен? – деп, Ажар шашыла жаштуу көзү менен Сансызга тигилди.

– Алда Ажаке ай!.. Ажырайт деген сөз алардын оюна келсе, сен экөөбүз кул, күң болбос элек ко? – деп, Сансыз муштумун түйүп, тиштерин кычыратып, кектүү бүркүтчө алда кайда карап турду да, – Түлкүбек мени Зуннахунга



кул кылып берген. Мындан ары Зуннахундун колу болуп кызмат кыларымды дагы билдирген. Бирок мен көнбөдүм. Жарым сенден, жалгыз балам Каныбектен ажырап, Зуннахундун колунда кул болуп жүрүүдөн көрө, өлүм жеңил сыяктанды... Каршылык кылдым. Кул боло туруп каршылык кылганым Түлкүбектин сөөгүнө батса керек, казыга салып жүз камчы балак урдурду!

– Балак?.. – деди да, Ажар ордунан ыргып туруп, Сансыздын аркасын ачып карап, – алда шордуум ай!.. – деп, эчкирип ыйлап жиберди.

Сансыздын аркасына балак урулганына жыйырма күндөрдөн ашык болгондуктан, агып турган каны жок. Тек арканын эки жанындагы балык эттер эзилип, тарамыштын кубаты аркылуу бирине бири илинип турган сыяктуу топтошуп каткан, кээ жери көлкүлдөп ириңдеп дагы калган.

Ажар бардык өчтү көзүнүн жашынан алууда. Каныбек болсо алда кандай терең ой менен мостоюп, көзүнүн кыйыгы менен алдыртан анда-санда атасын карап улу туна кабагын чытып, тишин тишине басып кычыратып, «Кишиден байге сайса ата, энең үчөөңүн шоруң, малдан байге сайса, мендейлердин – элдин шору» – деп, Карыптын жайында айткан сөзүн эсине түшүрдү.

– Бул аркага урулган балак кеп эмес. Кеп өпкөдө...

– Эмне? Кургак учук болдуңбу? – деп, Ажар жашын сүртө Сансызга үңүлдү.

– Ооба Ажаке!.. Кургак учук болдум... Аркага урулган балак, Кашкар дарыясынын сазындагы жаман тамдын жыты, чымын-чиркейдин кордугу, жалгызым Каныбектин маселеси өпкөгө дагы кол салды! – деп, Сансыз жаак эттерин түйүлтүп, көзүн жайнатып, душмандагы кегин азыр барып алчудай комдонду.

Сансыздын ушул учурдагы көрүнүшү менен көз карашы, Каныбектин бүткөн боюн эритип жибергендей болду. Анын чыдамкайлыгы, токтоолугу, Каныбекти кубан-



дыргандай болот. Ал атасынын көзүнөн көзүн айырбай сыймыктуу карайт. Ал да атасындай чыдамкай, кайраттуу, токтоо болгусу келет.

Башка сөздөрүнүн бардыгы түшүнүктүү болсо да, «Каныбектин маселеси» – деген сөз, Ажар үчүн кыйшыңы жоктой туюлдубу, жаштуу көзүн алайта Сансызга карап:

– Каныбек жөнүндө кандай кеп бар эле?

Сансыз Ажарга карап, дароо жооп берүүгө сөз ыгын табалбай, көпкө чейин унчукпай турду да:

– Эч кеп деле жок. Жаман айтпай жакшы жок, кокус көз жумулуп кетсе, жалгызым жаш Каныбек эмне болор экен дейм да, – деп, Сансыз Каныбек жөнүндөгү Түлкүбек менен Зуннахундун оюн жашырып, сөздү башка жакка буруп кетти.

Үйдүн ичине тынчтык өкүм сүрдү. Сансыз дагы көпкө ойлонуп отурду да:

– Ажаке, кайратыңы жыйна. Бирок бул иттер сага эч качан жакшылык кылбасын эсиңен чыгарба. А сен, Каныке, эстүү, токтоо, чыдамкай бол! Душманыңан түйгөн кекти унутпа жана ал кегинди кетирбе. Мага окшогон ак көңүл, жарым акыл болбо. Шамырбек менен Түлкүбек менин эмгегимди билишет деп дайыма ойлоп, адал эмгек кылдым. Эгер мен жарым акыл, ак көңүл болбосом, алда качан качып кетет элем. Эми силер качкыла, Көк-Сууга, чоң атаңа!

– А сен мында каласыңбы? – деп, Каныбек өтө акырын айтуу менен, атасына карай жылды.

– Мен да кетем, садагаң! Бирок сен эстүү бол, мендей аңкоо болбой айланаңа жакшы кара. Кулаалыча салпактап миң жыл өмүр сүргүчө, барчындай асманга чалкып бир жыл өмүр сүр, – деп, Сансыз андан аркы сөздөрүн айталбай улам ыкшып жөтөлө берди.

Каныбектин жаккан оту өчүп, үйдүн ичин караңгылык бийлей баштады. Бардык нерсе караңгынын тынч



кучагында. Бул тынчтыкты бузган жалгыз гана Сансыздын ырайымсыз жетөлү.

Жетөлү басылып, бир аз тынчтангандан кийин, Каныбекти кучактап маңдайынан өөп, Ажарды колунан кармап туруп:

– Ажаке! Айта турган арман көп эле. Бирок кайсы арманды айтып түгөтөйүн! Сен экөөбүздүн арманыбызды алты жылы айткан менен түгөнөбү? Бийиктиги аскалуу мөңгүдөй, тереңдиги деңиздей эрксиз, чексиз армандын кайсы бирин, ким кантип айтып түгөтөт эле? – деп, Сансыз жетөлө баштады. Бирок бул жолку жетөлү эриптип барып, эсин оодарып салды.

Кандай бир иштен шекшигендей, ошол жашырын ишти тымызын билүүгө аракет кылгандай, эшикти акырын ачып, өтө жай басып, сырттан Карып кирди. Артынан аялы Күлүкан да кирди. Алар дароо эчтеме айтышпай, үй ичиндеги бир жаман окуядан шектенишкендей, эшик алдына мостоюп тура калышты.

Жаман жуурканга чүмкөнгөн Сансыз дагы бир аз жетөлдү да, удаа-удаа демиге онтоду.

Сансыздын башка оорусу бар экенин билбесе да, анын кургак учук менен катуу ооруп келгенин сезген Карып, Күлүкандын өңү көрүнбөсө да ага бир карап алып:

– Ажаке, от жарык кылсаң боло! Эмне, Сансыз бир жерим ооруйт дейби? – деп, эчтеме сезбеген киши сыяктанды.

– А-а... келгиле, Каке! Сансыз... Сансыз эч жерим деле дебейт, – деп айта, Ажар эчкирип жиберди.

Караңгыда бир балакет ушул үйгө кирип алып, Сансыздын башына мүшкүл түшүрүп жаткандай сезген Күлүкан, отту дароо жагып жиберди.

– Э, Сансыз, башыңы көтөрчү. Бая бектердин көзүнчө амандаша да албай калдык эле. Эмне жаман кишиче балачаканын эсин чыгарып онтойсуң? Эмнең ооруйт? – деп, Карып кичине жайдарыланды.



Сансыз демиге башын көтөрдү да, «мага эчтеме айтпагыла, жетөл курутуп жатат» – дегенсип жаңдады да, амандашуу үчүн колун Карыпка, анан Күлүканга сунду.

Дал ушул убакта, чапкан аттардын дүбүртүндөй табыш чыгарып жарыша келген Сүйүмкан менен Алым энтендеше кирип келишти.

Сансыз аларды өзүнө чакыруу үчүн колун көтөрө бергенде:

– Ата!

– Ата! – дешип, Сүйүмкан менен Алым адаттарынча аталаша, экөө Сансыздын эки колтугунан орун алышты. Кийиминин начардыгынан уялгандай Сүйүмкан төмөн карай берип, өтө эптүүлүк менен кымырына кетти.

– Садагаң болоюндар! – деп, Сансыз демиге жалынып, экөөнү алмай-телмей өпкүлөгөндө, анын башына түшкөн мүшкүл оору жоголгондой боло түштү. – Каныке, кана жанагы кекиликтериң? Үчөөнүн жүнүн үчөөң жулуп жибергилечи, кайнатып жеп жыргап калалы! – деп, күлүмсүрөгөндө, Каныбек үчүн Сүйүмкан менен Алымдын келиши Сансыздын оорусун айыктыра салгандай боло түштү. Ал ыргып туруп кекиликтерди илди да, Сүйүмкандын алдына койду.

– Ылдам жүнүн жулгула, мээнетиңи алайындар!

Күкеш, сен казанды чайкап асчы, – деп Ажар жашыган дабышын акырын чыгарды да, – отун да аз эле. Булардын келерин билбей калбадымбы.

– Эчтеме эмес эне, тиги үйдө отун толуп жатат, – деп, Сүйүмкан энеси Ажардын көңүлүн жайгагансыды.

– И-ки... энеме отунду өзүм эле алып келем! – деп, Алым жүнүн жулуп бүтө жаздап калган кекиликти жерге коё коюп, сыртка карай умтулайын дегенде:

– Алдагынын жүнүн тазала, отунду өзүм алып келем, – деп, Күлүкан чыгып кетти.

Береги, алгыр куштай, эки жагындагыларга кыйыгы менен карап, Сансыз көзүнө чалына түшкөн сайын терең



улутунуп, бардык көргөн зордук-зомбулугун эсине түшүрүп, башына түшкөн кайгысын ичине жыйгандай анда-санда кабагын чытып, көйнөгү жоктугун күбөлөгөнсүп, жаман чапанынын көкүрөгүн жагжайтып, эти жок көкүрөгү сөөк менен тарамыштан гана жаралгандыгын көрсөткөндөй отурган киши – Ажар менен Сансыздын жан аяшпаган курбусу – Карып.

Сүйүмкан менен Алымдын атасы Карып болсо, Сансыз да алардын атасы, Ажар энеси. Бирок, Ажар Сүйүмкан менен Алымдын, тогуз ай көтөрүп, омуртка сөөктөрүн какшатып жүрүп тапкан энеси эмес, Сүйүмкан, үч жашарында, Алым энеден энтигип жерге түшүп жетим калганда, Сүйүмканды эркелетип колунда бар тамагын берип, Алымга ак сүтүн эмизип, ысыгына күйүп, суугуна тоңуп жүрүп баккан энеси.

Мындан он жылы мурун, Карыптын мурунку зайыбы Айша менен Ажар бойлош болуп, «аман-эсен төрөп, балдарыбыздын күнүн көрөр бекенбиз?» – деп, тилек тилешээр эле. Анда Сансыз Шамырбек датканын кулу, Ажар күңү... Карып менен Айша Шамырбектин малайы, бири кул, бири күң катары иштеше турган.

Ажар аман-эсен Каныбекти төрөдү. Эки күндөн кийин Айша Алымды төрөп, тону түшпөй каза тапты. Кызыл эт ымыркай Алымды этегине салып, Сүйүмканды колунан жетелеп, Айшанын өлүгүнүн башында Карып ыйлап турганда, Алымды Ажар алып, Каныбек менен эмчектеш кылып баккан. «Ардактуу курбум Карыптын, асыл теңтушум Айшанын кол башындай белегин колдон келишинче жакшы багайын» – деп, Ажар эмчегин Алымга оодук эмизип баккан. «Энеке, Алым ыйлады, энеке, Какан ыйлады» – деп, Сүйүмкан былдырап, Ажардын артынан калбай этектеп жүрө турган.

«Кагылайын Ажаке! Сага карызым көп. Береги күмүрөй турмуштун күрдөөнү менен, Сансыз экөөнүн карызыңардан кутула албай келатам. Бирок үмүт бар,



Ажаке! Сүйүмканың менен Алымың чоңойсо, карызынан кутуларбыз. Кокус жаза тайып, балдар мерт болсо, Сүйүмкандагы акыңы, Алымдагы ак сүтүнү кече көр, Ажаке!» – деп, Карып ойногондо да, чындаганда айтат.

Сансызды «ата», Ажарды «эне» деп, Сүйүмкан менен Алымдын аташы да ушул себептен болучу.

Сүйүмкан менен Алымдын эмки энеси Күлүкан, өлгөн энеси Айшадан, баккан энеси Ажардан айырмасы жок, балдарга тынч, Карыпка дагы бир кыз, бир эркек төрөп берген момун киши.

Кекиликтин эти бышып калган кезде:

– Ажаке, ушул жаш сорподон Сансызга куюп берсеңчи, ысуулай ууртап көрсүн! – деди Карып.

Сансыз Ажар берген сорпону оозуна жакын алып барып илеп тартайын дегенде, анын оозуна сорпо жеткиче, ысык буу өпкөгө барып бир тийди көрүнөт, жан-алы калбай ыкшып жөтөлгөндө, колундагы чөйчөгү түшүп кетип, төгүлгөн сорпо отко чачырады.

– Кудай сактасын, бактыбыз болуп айыгып кеткиси бардыр, – деп, Күлүкан Ажарга акырын гана айтканда:

– Өпкө эле дейсиңерби, аркасын көрсөңөр болбойбу! – деп, Ажар ыйлап жиберди.

Карып, төшөгүнө карай көмкөрөсүнөн түшүп антигип жаткан Сансыздын көйнөгүн ача салганда, анын жүрөгү оозуна тыгыла түштү. «Сүйүмкан акырын гана үнүн чыгарып ыйлап жиберди. Алымдын жашы көзүнүн чанагына толгон, бирок анын жашы бери чыкпай тамагына кетип жаткансып, тынымсыз тамагы бүлкүлдөйт.

«Канткенде айыгат?» деген суроо бардыгын бийледі.

Сансыздын онтоосу менен жөтөлү барган сайын күч алып, уламдан-улам коркунучту туугузууда...



КАЙГЫ-ЗАРЫН ТОЛКУТТУ

Түлкүбектин үйүнүн чыгыш тарабындагы дөбөдө Түлкүбек, Зуннахун, Атабек, Бөрүбай молдо жана башкалар болуп, бир топ адамдар отурушат. Күндөгүдөй топурап айыл арасында байланып турган аттар жок. Бир элдин атактуу беги, ашкан чоң соодагери болгон Түлкүбекке кошомат кылып келип учурашуучулардын жана сүткорлордун аягы бүгүн сээлдеп калган сыяктуу...

Төмөнкү белесте беш-алты киши көр казып жатат. Карып баштаган үч-төрт киши ары-бери басып, айыл арасындагы тынчтыкты козгогон сыяктанышат.

Башына каран күн түшкөн Сансыздын алачыгы күндөгүсүнөн беш бетер шүмүрөйгөнсүп турат. Алачыкка сүйөнүп, таягын бооруна батыра таянып, бетине салаалаган жаштан тамга салып, өкүрүп келе жаткан элди күткөндөй Каныбек турат. Анын кайгысын бөлүшө тарткандай болуп, көзүнүн жашын этеги менен сүртүп, чала күйгөн көсөөсүн таянып Алым турат.

Сансыз Кашкардан келип, эки-үч түн жатып, бүгүн таңга жуук үй-бүлөсү менен кош айтышкан. Сансыз үзүлгөндө, Каныбек менен Ажар жана Карып үй-бүлөсү менен айыл арасын жакшы эле бир өзгөрүшкө салган. Бирок «ой, аркылардын үнүн басып койгула» – деген Түлкүбектин сөзү, Сансыз үчүн дагы өкүрүп ыйлоого мүмкүндүк бербеген.

Өлгөндөн калгандар ыйлап-сыктап, өлгөндүн сыйын кылуу адат болсо да, Түлкүбектин жогорку сөзүн угуп, Ажар менен Карыптардын жаагы жап болгон. Анткени, ал кожоюн жана бек, анын айтканы айткан, дегени деген...

Каныбек үйгө сүйөнүп, улам-улам эки жакты карайт. «Өкүрүп келе жаткан адам барбы» – дейт. Бирок Сансызга топтоп эмес, жалгыздап өкүрүп келе жаткан адам да анын көзүнө чалынбады.



Өткөн жылы Түлкүбектин агасы Шамырбек өлгөндө, он киши он жердеги сөөк-тамыр, кыз-кыркындарына чабаганчы кетти. Алты киши айланадагы элге чабаганчы барган. «Менин атамын өлүгү дагы Шамырбектин өлүгүнөн кем эмес. Кыз-кыркын, сөөк-тамыры болбогону менен эл бар. Эмне үчүн Сансыз өлдү деп, элге чабаганчы жибериппейт? Эмне үчүн эл казганаттап Шамырбекке өкүрүп келгендей, атама өкүрүп келишпейт? Эмне үчүн айылдагы кыз, келиндер энеме кошулуп отуруп алып атамы жоктошуп ыйлашпайт?» – деген суроолор Каныбектин оюн онго, санаасын санга бөлүүдө.

Ажар үчүн жогорку суроолор түшүнүктүү болсо дагы, өлүм иши биринчи ирет башына түшүп турган жаш Каныбек үчүн түшүнүксүз эле.

– Каныбек, эмне үчүн эл көп өкүрүп келбейт? Эмне үчүн кошокчу катындар энемин жанына отуруп, атамы жоктоп кошушпайт? Эмне үчүн атамын кара ашына Түлкүбек бээлерди союп таштабайт? – деп, Алым жашыңкы үн менен акырын гана айтты.

Мындай суроолорду Каныбек өзү да чече албай тургандыктан, Алымдын суроосун жоопсуз калтырды.

Көр казып жаткандар, көрдү казып болгонун билдиргендей бери карата чубап калышты.

Дөңдөгү Түлкүбектер дале кызуу сүйлөшүп отурушат. Бирок алардын сөзү Сансыздын өлүгүн урматтап көмүү жөнүндө эмес, Түлкүбек менен Зуннахун Кашкардан айдатып келген он миң койдун калганын кимге, кандайча шарт менен көтөрмөгө берүү жөнүндө жана көтөрмөгө мурун мал алгандардан аласасын кантип өндүрүү жөнүндө.

Карыптын айтуу боюнча, кемегеге от жагып, суу жылытып отурган Сүйүмкан болбосо, айыл арасы тынчтыкта. Айыл арасы эмес, ардактуу Сансызынан ажыраган Ажардын жанына дагы Карыптын зайыбы Күлүкан жана Атабектин эки малайынын аялынан башка эч ким жок.



– Кана, көр казгандар келе жатат. Эрттерээк өлүк карызынан кутулалы, – деп, Карып даарат алып үч киши менен Сансыздын өлүгүн сууга ала башташты.

Сансызды сууга ала баштаганын сезип, көр казып келе жаткандар агын сууга барып даарат ала башташты. Бирок алардан башка даарат алып, сооп издеп жүргөндөр көрүнбөдү.

Карыптар Сансыздын өлүгүн сууга алып болуп, кепини жок карап калышты.

– Карып, сен барчы! Эчен жылдан бери адал кызматын кылган кулу эле го?.. Күмүштөн кепиндик бирдеме сурап көрчү, – деди, өлүктү жуушкандардын бири Самсахун.

Карып акырын басып барып, Түлкүбектин үйүнө кирип, сыңар тизелеп отура калды.

Жүз аарчысынын четин саймалап отурган Күмүш сунган бутун тартпай, акырын гана көзүнүн төбөсү менен Карыпка карап:

– Көмдүңөрбү?

– Жогоңуз! Сууга алып, кепиндик эч нерсе жок карап калдык, – деп, Карып ыңгайсыздана төмөн карады.

Сураган суроосуна күтүлбөгөн жооп алгандыгына Күмүш осол болгондой, көпкө чейин унчукпай отурду. «Даяр эчтеме жок, өзүңөр эптеп бирдемеге ороп көөмп койгула» – деп айткысы келди. Бирок антип айта албады. «Түлкүбектин кулу Сансыз өлгөндө, катыны Күмүш кепинге бир айрым бөз бере албаптыр» – деп айтуучу элдин сөзүнөн, манаптардын шылдыңынан коркту да:

– Ме, мына бул бөздү кепин кыл, – деп, жанында жаткан ак бөздүн жарымын Карыпка ыргытты.

Энеси эркек төрөгөндөй кубанды да, бөздү илип алып Карып жөнөй берди.

– Ассалооту жаназа!.. – деп, үч-төрт киши Сансыздын өлүгүн көтөрүп сыртка чыгышты. Бирок, сөөктү мына бул таза жерге койгула деп, утурулаган молдо, урматтаган чоңдор жок эле.



– Ассалооту жаназа!.. – деп, өлүктү көтөргөндөр дагы кыйкырышты.

Дөңдө отургандар дагы эле кебелишпей отурушат. Атабек жан-жагын шашылгандай карап алды да:

– Ата, менин дааратым жок эле кандай кылам?

– Эчтеме эмес! Арабыздан бир адам барып жаназага турушуп келсе дагы «кудай таала» өзү сообун жеткирет, – деди, Бөрүбай молдо.

– Ассалооту жаназа! – деп, баягы өлүк көтөргөндөр үчүнчү ирет кыйкырышты.

– Кулу эмеспи? Бек барып жаназага туруп келсин, кул үчүн болбосо да кудай үчүн, – деп, Зуннахуи Түлкүбекке карады.

Сансыздын өлүгүнөн уялбаса да, «жаназа» деген дин сөзүнөн уялып, шылтоо татпай отургандар үчүн Зуннахундун сөзү жага бербей калды.

– Албетте, эң жакшы болот. Шарият көтөрөт ко молдоке? – дешип, отургандардын бардыгы Бөрүбай молдого карай калышты!

«Өлгөндү көзү менен көрүп турган адам эмес, өлгөндү кулагы менен уккан адам да жаназага баруу, кечирилбес фарыз» – деп, Бөрүбай молдо шариятты көп айта турган. Мына ошентип айтып жүргөн шарияттарын:

– Албетте, шарияттын жолу кенен. Эгер өлгөндү уккан адамдардын, жаки көргөн адамдардын даараты жок болсо, жаки зарыл жумуштары болсо, ал убакта, араларынан бирөөнү жаназага дайындап жиберсе да, «уважим, мустахап» болот. Лекин ошол, өлгөндү уккандардын арасында өлгөндө жакыныраак адам болсо, аны жиберип «суннат» болот, – деп, шарияттын жогоркудай жолун Бөрүбай молдо чыр-чатаксыз өзгөртө салды.

Мойнунан байлагандай болуп, Түлкүбек Сансыздын жаназасын окушууга жөнөдү. Ал жаназага сооп издеп жөнөгөн жок, эл алдында уят болбос үчүн жана өзүнүн



«адамгерчилигин» көрсөтүп, эл алдында кадырын сакташ үчүн жөнөдү. Бирок жаназа түшүрө турган молдо жок...

– Молдоке, жаназага туруп бербесеңиз болбойт ко, – деп, Карып Бөрүбай молдого карады:

– Ата... дааратым жок эле: эми кандай кылам? Мен даарат алгыча өлүктүн күнөөсү көбөйөт ко? – деп, Бөрүбай молдо ордунан тура калып, жан-жагын карап карбаластады.

– Даараты жок имиш!.. Сансыздын жаназа акысына бирдеме койсоңор, даараты жок болсо да келип окуйт эле, – деп, көр казып келгендердин бири алдыртадан күңк этти.

– Жаназа акысына бирдеме койсок кандай болор эле, бегим? – деп, Карып Түлкүбекке карады.

– Кулдун эмнесин жаназасына коёт элеңер? – деп, Түлкүбек, Карыпка ачуусу келе түшкөндөй карап алайды.

– Молдоке, жаназаны кандай кылабыз? – деп, Карып Бөрүбайга дагы карады.

Түлкүбек Карыпка алая карап турду да:

– Сен эле жаназага тура бер, – деди.

– Молдолугум жок болсочу? – деп, Карып чочуп кетти.

– Жаназа окугандарды көрдүң беле?

– Көрдүм эле, бегим!

– Болду, окуй бер. Кулга эмне... – деди Түлкүбек.

Түлкүбектин бул сөздөрү тышта карап турган Алым менен Каныбектен өтүп, үйдөгү Ажарга жеткендиктен, Каныбектин көзүн жашка толтуруп, Ажардын денесин безгектен бетер солкулдатты.

Түлкүбек жаназага тур дегенден кийин, Карыптын жаназага турбаска чарасы канча? Бул чөлкөмдө даражалуу кишилердин тилин албай коюудан башка балакет барбы?..

Карып жаназага турду. Молдолор окуган сүрөөлөрдөн окубаса да, эптеп кулак каккандарын тууралады. Сан-



сыздын өлүгүн көтөрүп, беш-алты киши көрүстөнгө жөнөп калышты.

– Жүр, садагаң Каныбек! Балапан канатың өсүп, балтыр этиң толор, кагылайын!.. Атаңа топурак салышып кел. Андан башка экөөбүздүн колубуздан келе турган сый барбы? – деп, Карып Каныбек менен Алымды жетелеп өлүк артынан басты.

Каныбек кылчайып артын карады. Түлкүбек өлүк артынан баспастан, дөңгө отургандарга карай шашып басып баратат. А тиги дөңдөгүлөр болсо эмнегедир каткырып күлүшүүдө.

Ушул минутада Каныбектин көзүнө Шамырбектин өлүмү элестеди. Анын сөөгүн айылдан алып чыкканда, дал ушул Бөрүбай молдо, Түлкүбек, Зуннахун, Атабек, Чыпакбек казы баштаган сегиз киши жөө көтөрүп жөнөшкөн.

«Атамын өлүгүн бирөө көтөрүшсө эмне болот эле?»

Каныбектин көзүнө, өлөр алдындагы атасы элестеп, анын айткандары көңүлүнө түштү.

«...Кош, Ажаке. Каныбегиңди колуңан чыгарба, итерге талатып жаш өмүрүнө тиш салдырба. А сен садагаң Каныбек, адам бол. Мен сыяктуу болбо. Өнөгүңдү душманга алдырба. Энеңи жетелеп чоң атаңа кет. Мен өңдөнүп алданып, Түлкүбектерди адам экен деп ойлобо. Алар адам эмес – оозу кандуу бөрү, убалды сезбеген кара таш. Сен эстүү, токтоо, чыдамкай бол!»

Ал атасынын ушул сөздөрүн жана анын адамгерчиликтүүлүгүн эсине түшүрдү да:

– Демек... кулдун өлүмү иттин өлүмү экен го, Карып аке? – деп, Каныбек өңүн кумсарта, кимгедир ачуусу келгендей тиштерин кычырата айтканда, Каныбектин бул сөзү Карып, Алымдардын көзүнөн жаш агызып, үйдө отурган Ажардын гана эмес, Күлүканды да боздотту...



ЖҮРӨКТӨГҮ КОШ ТИКЕН

Эл орунга отуруп жылдыз толгон. Боз үйлөрдүн төбөсүнөн чыккан оттун учкундары, чакмактын отундай жылт этип жок болууда.

От жарк этсе, сан жеринен жылт эткизип көрсөтүүчү Сансыздын алачыгы башына каран түн түбөлүк бүгүн түшкөндөй шүмүрөйүп четте турат. Эки бутун суна, Каныбекти көкүрөгүнө кыса төрдө Ажар отурат. Ажардын көзүнөн аккан жаш Каныбектин бетине таамп, Каныбектин жаш жүрөгүн жалынга салып, карагаттай көзүнөн каштай тунук жашты агызууда. Бирок аны Ажар билбейт. Көзүнүн жашын көл кылуу менен, алачыктын жырттыгы аркылуу Түлкүбектин түндүгүнөн чыккан оттун учкунун карап каткан да калган. Эч кыймыл жок. Алачык ичи караңгы көр сыяктанат.

Карып азыраак алтыгана колтуктап, Күлүкан бир колуна атала куйган челек, бир колуна аяк кармап, экөө акырын кирип келди.

Карып алтыганадан жагып жарык кылды. Күлүкан аталадан куюп:

– Ажар! Атала да болсо муну ичип алгылачы. Эчтеме ичпей ичиңер каарылып кетти го? – деп, аякты Ажарга сунду.

– Жок, Күкеш! Эчтеме ичким келбейт, – деп, ыйлады Ажар.

– Ич, Ажар, ичип ал! Өлгөндүн артынан кошо өлөт белек? Өлгөндөн калган эштеп өз күнүн көрөт, – деди Карып, каңырыгы түтөгөн үн менен.

Ажар менен Каныбек аталадан ичип өзөк жалгашты. Каныбек жаш, жаш да болсо анын муштум түйүп кимгедир кыжыры келгендей сурданышы, жыртыктан Түлкүбектин үйү тарапка карашы, кектенип калган бозум сыяктуу болуп көрүндү Карыпка. А Ажардын жашы жамгырдай төгүлүп тыйылбады.



– Ыйлаба, Ажар! Ыйдан пайда барбы? Ырас, Каныбек бой тарта электе Сансыздын келбесине кетиши кыйын... Бирок кыйын болгондо кылар чара кайсы? Андан көрө Каныбектин өмүрүн тиле. Каныбек аман болсо, кор болбоссуң, – деп, кандайдыр терең убай менен үшкүрдү да, – Каныбегим аман болсун. Каныбектен үмүтүм чоң, – деп, Карып Каныбектин маңдайынан сылады.

– Ооба... Каныбегим аман болсо, жалгыз сен эмес бизди дагы багат деген үмүтүм бар, – деп, Күлүкан Карыптын сөзүнүн бир четин илип таштап койду.

– Аныңар ырас. Бирок Каныбектен корком, – деп, Ажар дагы эчкирип ыйлап жиберди.

Карып менен Күлүкан таң калышып, бирин бири карашты да:

– Эмне үчүн? – дешти.

Ажар көпкө чейин ыйлап отурду да, көзүнүн жашын сүртө:

– Жанараак эшикке чыксам «Каныбек, Каныбек» – деп, Түлкүбек сүйлөп жаткан экен. Мен барып тыңшай калганымда басылып калды. Каныбек жөнүндө эмне деп сүйлөшүп жатканын уга албай калдым, – деп, Ажар дагы ыйлады.

Карып таңдангандай үшкүрө башын жогору көтөрдү. Эч нерсеге түшүнгөнүм жок дегенсип, Күлүкан улутуна Карыпка карады да:

– Ажар, ыйлабай туруп ачык айтчы!

– «Ажаке! Мен адам болбоймун. Менден ажырайсың. Бирок Каныбектен ажыраба!.. Тиги ырайымсыз иттер кол сунар. Сен Каныбекти аларга карматпа. Каныбек кайда болсо, сен ошол жерде бол, кокус Каныбектен ажырасаң арманың арылбайт. Каныбектин жаш өмүрү жайрайт... Мени карачы!.. Мен ата, энемдин колунан тогуз жашымда ажырап зар какшап кан жуттум эле, эми канды куса өлүүгө туура келди. Каныбекти колуңан чыгарсаң менин кейпими киериңде шек жок» – деди эле, – деп, Ажар Каныбекти кучактай дагы эчкирип жиберди.



Карып менен Күлүкан баш-аягына түшүнүшпөгөндүктөн отту ичкерештирүүнү унутушту. Алачыктын жыртыктарынан көрүнгөн жылдыздар, алда кимди аяп томсоргон сыяктанат.

– Ыраматылык Сансыз, сөзүн бүкмөлөп айтыптыр... Эмне жөнүндө айтты болду экен?.. – деп, Карып өчүп калган отту тамызды. Ажар унчукпай, көз жашын гана агыза берди.

– Дагы эле ыйлап отурасыңбы? Ыйлаба, Ажар! Ыйлагандан пайда жок. «Жаш улук эмес, ажал – улук» деген ушул, – деп, Самсахун сабыры суздук менен айтып келип ирегеге отурду.

– Саке, Каныбек жөнүндө эмне билесиң? Мага айтчы. Сансыз өлөрүндө, «Каныбек жөнүндөгү ишти Самсахундан сурап ал» – деди эле, – деп, Сансыз эчтеме айтпаса да, айтты деп, Ажар түкшүмөлдөтүп сурай калды.

– Ооба... ооба... Өлгөндүн керээзин айтып кутулган жакшы, – деп, Карып түкшүмөлдү дуудамалдата салды.

– Э-э... Ыраматылык Сансыз!.. «Ажарга оозуңдан чыгарба» – деди эле, өлүп бара жатканда айтып койгон экен го? – деп, Самсахун таңыркагандай делдее түштү.

– Ооба... бардыгын жашырбай айт! – деди Ажар, көзүнүн жашын сүртө, Самсахунга тигиле карап.

Каныбек жөнүндө шек алдырып коюп, эми эмне үчүндүр, Самсахун чоочуңкурап, көзүн алаңдатып эшик жакты карады. Ал жөн эле караган жок эшик жакты, «Эгер Каныбек жөнүндөгү сырды бирөөгө айта турган болсоң, анда сени мууздап салам» – деген Зуннахундун сөзүнөн коркуп карады.

От жарымсыз күйүп жаткандыктан, алачык ичи өтө эле ала көлөкө. Сүйүмкан акырын кирип тура калганда, эшиктин экинчи жагынан шыкаалаган Алымдын башы көрүндү.

– Самсахун досум, айт! Каныбек жөнүндөгү ишти сен билет экенсиң. «Корккондон жүрөк жарылбайт, сүйүнгөндөн маңдай айрылбайт» – деген. Айт! – деди Карып.



Самсахун айтарын айтып, шек алдырып коюп, кайта кутулуунун амалын таппады. Эки бети тамылжып, та-ноолору кыпчылып, улам кайталап эшикти карап, тыш жакка кулагын түрөт. Эки жолу чыга качууга дагы аракет кылды, Бирок Ажардын жалдырап тиктеши, көздөрүн жайната карап Каныбектин жүткүнүшү эрк бербеди. Чыга качса артынан Ажар менен Каныбек кубалап кошо чыгуучудай сезилди. «Сени эч кайда чыгарбайбыз» – дегенсишип, эшик алдында Сүйүмкан менен Алым турушат. Самсахундун айласы кете баштады.

Түлкүбек менен Зуннахунду Атабек конокко чакырган. Айылдагы ак сакалдар жана «билермандардын» бардыгы бүгүн Атабектикинде. Түркүм сөздөрдү сүйлөшүү менен, алардын кыраан-каткы күлкүлөрү алда кайда угулат. Сансыздын өлүмү, Ажардын кара кийип отурушу жөнүндө алардын эч кимисинин оюна келбейт. Ушинтип бирөө өлүп жатса, бирөөлөр жыргап күлүп жатышат...

Ар кайсы үйдөн короо кайтарууга кезекчилер чыгышты. Тоодон туман көтөрүлүп, асманды булут каптады.

Түлкүбектин кара дөбөтү баштап айылдагы иттердин бардыгы жогорку колотко карап үрүп калышты. Айылдагы малкорлор, короодогу сакчылар кыйкырып иттерди айдакташты.

– Ай, айтпасам болбос... Көп болсо Зуннахун менин башымды алар!.. – деп, Самсахун эшикти карап кулагын түрүп турду да, – «Зуннахунга кул болуп жүрбөймүн» – деп, Сансыз каршылык кылгандан кийин, жүз камчы балак урулган. Ошол бойдон Сансыз ооруп, экөөбүз ат багып, Кашкар дарыясынын боюндагы жаман тамда жаттык. Сансыз ошол оорусунан түзөлбөй каза болду. Бирок Зуннахун менен Түлкүбек өздөрүнүн убадасынан тайыган жок. Ошол убадасын орундатып, Зуннахун жакынкы күндөрдө Кашкарга жөнөгөнү жатат, – деп, Самсахун сабыры суздук менен астыртан Каныбекке карады.



– Кандай убада? – дешип, отургандар Самсахунга тигилишти.

– Түлкүбек байгеге сайылган кул баласын бермек болду.

– Кимге?

– Зуннахунга!..

– Кайсы баланы?

Самсахундун тили эми байланды. Эчен ирет жолугушкан, далай ирет сырдашкан, бирин-бири бир туугандай сезишкен, Сансыздын өмүрүнүн акыркы минутасына чейин жардамын аябаган Самсахун үчүн, ушул минута кыйын болду. «Саке! Мен адам болбойм. Ажакең менен Каныбекти колуңан келсе качырып жибер. Эгер ал иш колуңан келбесе, Каныбекти Зуннахун үйүнө алып келсе, өз балаңдай көрүп, дайыма кайрылып акылыңды айта жүр. Бирок, Каныбекти Зуннахун алат деп Ажарга айтпа», – деп, Кашкар дарыясынын боюндагы сыз тамда жатып Сансыздын айткандары, азыр да кулагына кайталанып жаткандай сезилет. Ал Каныбек жөнүндөгү сырды бая эле чечкен. Бирок өлгөндү көмгөндөй кылып, «Сансыз өлдү» – деген сөздүн үстүнө, «Каныбекти алып кеткени жатат» – деп айтууга тили күрмөлбөйт. «Жакшы көргөн досуңа жаман кабарды кантип айтасың» – деп ойлоп турду да, Самсахун жаштуу көзү менен Каныбекке дагы карады.

Самсахундун бетиндеги ар бир кыймыл жана кубулуштарды карап турган Карып:

– Түлкүбек Сансыздын ордуна Каныбекти карал кылып Зуннахунга бергени жатабы?

– Ооба!.. – деди Самсахун муңдуу үн менен акырын гана.

– Калп! Каныбекти эч кимге бербейбиз! – деп, эшик алдынан баш багып турган Алым атыла кирип келип, тиштене муштумдарын түйүп тура калды да, «...баса, менин колуман эмне келет эле?» – дегенсип, көзүнүн жашын мөлт эткизе кайра чыгып кетти.

Кайгылууга кайгы кошуп, байкуш Ажардын муңун бөлүшө тартышчудай болуп, Самсахун, Карып, Күлүкан



– үчөө дагы ыйлады. Керегеге сөөнүп, эч дабышын чыгарбай Сүйүмкан шолоктоодо.

– Жүрөктөгү кош тикен!.. Бири атаңдын өлүмү, бири сен! – деп, эчкире, Ажар Каныбекти көкүрөгүнө кысты...

БАЛАЛУУ АРКАР ДАЛБАСЫ

Тогуз ай толгонуп, тогуз кайтара оңдонуп, төрөттөн алда эмне болом деп, миң кайтара ойлонуп жүрүп Ажар аман-эсен Каныбекти төрөйт. Ажар менен Сансыздын кубанычы койнуна толуп, айылдагы катындардын берген эскисин эптеп, жыргтыгын көктөп Каныбекке көйнөк-кече жасайт Ажар.

«Кырктын кыркында көргөн жалгыз баламдын башына, эң кур дегенде, бир жаңы көрпө таап тебетей жасаттырып берейин» – деп, Сансыз көрпө издейт. Акыры жүрүп Атабекке кабылат. Атабек ара туулуп өлгөн жылбырска кара козунун көрпөсүн берип, Сансыздын тилегин орундатат. Көрпө үчүн, кандай да болсо, кызмат кылып бере тургандыгын Атабек Сансызга кайта-кайта эскертет.

Бирок Сансыз Атабекке кызмат кылып бере албады. Атабектин жумушу чыккан убакта Сансыздын колу кожоюндарынын ишинен бошободу, Сансыздын колу бошогондо Атабектин жумушу болбоду. Ушинтип көрпөнүн карызы он жылга айланды, Сансыздын башы үч жүз боо – чөп оруп берүүгө байланды.

Үч жүз боо чөп Сансыздын жүрөгүн өйкөп дарт болду. Миң кайтара ойлонсо дагы мындан кутулуунун ама-лын таппады. Талаада кой кайтарып жүрүп ойлонсо, акыр заманасы айланар эле.

Сансыздын насыясын үзбөй көбөйтө берүү Атабектин негизги максаты болучу, бирок иш оңуна келбей жүргөн. Мына эми, Атабектин төлгөсү үчтөн, түлөөсү түштөн болуп, төрт тарабы кыбыла болду. Атабектин багына,



карызынан кутулбай Сансыз өлдү. Эми доо доолабаганда, Атабек качан дооласын?

Сансыз өлгөндүн эртеси Атабек дөңгө чыкты. «Келгиле сүйлөшүп отуралы» – деген Атабектин сөзү менен айылдагылардын бардыгы дөңгө чогулушту.

Күздүн күнкү шашке убакыт кандай! Сары күздүн түнкү чыкыроонуна учурагандар, күндүн чубагына чекелерин кактап, сөздөн сөз чыгарышып бутактата баштады. Бирок Атабектин түнү менен ойлонуп чыккан ою, айта турган сөзү ал эмес...

– Орой көз чарай дегендей, бардыгыңар мында отура-сыңар. Менин он жылдан берки ырдаган ырым, бүтпөгөн чырым бар. Ошону бүгүн бүтүрүп бергиле, – деп, Атабек кара күчкө карсылдап күлгөн болуп, үйү жагын карады да, – э, Кылымкан балам! Буларга кымыз алып келгиле!

Кылымкан Атабектин улуу кызы. Атабек Кылымканды он сегизге чыгарса, энеси араң гана он үчтөн он төрткө чыгарат. Айылдагылар Кылымканды жыйырма бирге чыгарат. Бирок айылдагылардын сөзү далилдүү болсо да Атабек, зайбы – экөө тең көнбөйт. Анткени, элдин айтканы Кылымканды карытып жатат. Бул Атабек үчүн намыс, уят.

Кылымкандын жашын тактоо үчүн Бөрүбай молдо дагы киришти. «Мен Кашкардан беш жүз кой айдап келип саткан жылы төрөлгөн бала» – деп, Атабек айтса, «жок, баягы тизеден кар түшкөн кышта төрөлгөн» – деп, зайбы талашат. Ушул өңдүү талаштардын арасында Бөрүбай молдонун да башы маң болгон эле.

Кылымкандын алты жерде кайны бар. Бирок эч кимиси чыдап Кылымканды ала албаган. Бирөө алайын десе «калган бешөөнүн малын төлө» – деп, Атабек алка жакадан алат. «Эмесе малымды бер» – дегени болсо, «малыңды бере албаймын, мына, бир ууч сөөгүңдү ал» – деп, мал доолаган кудаларынын демин суутат.

Кийинки күндөрдө Атабек, зайбы – экөө тең Кылымкандын амалын таап бирөөгө бере албай жүрүшөт. Сы-



рын билгендер Атабекке жолобойт, көп мал берүүчү сыр алышпагандар жолукпайт.

«Атабектин кызы төрүндө отуруп карымак болду. Кокус төрөп койсо айласы кандай болот?» – деген элдин ушагы Атабектин кулагынын кужурун ала баштады. Ошондуктан эки адамдын башы кошулган жер болсо, эмнегедир шоотуп, Атабек Кылымканды чакырып көздөн өткөрөт да отурат.

– Кылымкан балам, кымызыңар жакшы ачыптырбы? – деди, Бөрүбай молдо.

– Атабектин кымызы борсуп калуучу эле, – деп, отургандардын бири сөздүн арасына кыпчыла калды.

– Ооба... борсубай эле ачыптыр! – деп, Кылымкан оозун күбүрөтүп күңк этти. Кылымкандын күңкүлдөгөнүн угуп, отургандар алдыртан күлүп калышты.

Отургандар кымыз ичип кызаруу менен Атабектин арызын талкууга ала башташты. «Кудай буюрса, Сансыздын мойнундагы карызды көбөйтүп, жалгыз баласы Каныбекти кул кылып алам же беш-он жылча жумшап алам» – деп, Атабек көптөн бери ойлой турган. Ошол ойлорун бүгүн элдин алдына тартуу кыла баштады.

– Мына иштин жайы ушундай, аксакалдар! Эгер бир көрпө үчүн деген отуз боо чөптү Сансыз убагында оруп бере турган болсо, малга мал, тыйынга тыйын кошулары сөзсүз эле, – деп, Атабек комдонуп койду.

– Ооба... ооба, – деп, отургандардын бардыгы Атабектин сөзүн жакташты.

– Коош... ал жөнүндө талаш жок. Бирок Каныбектин өзүн иштетип аламын деп ойлобо, – деди да, Түлкүбек жантая кетти.

– Андай болсо башкача бийлик кылыңыз, бек! – деп, Атабек өтө кичипейилдик менен эпилдей баштады.

– Менин оюмча бул доону Сансыздын жакындарынан төлөтүп алуу керек, – деди Түлкүбек.

– Ал кандай дегениңиз бек аке? Менин атамын жакындары барбы? Тогуз жашында кул болуп агаңыз Ша-



мырбектин колуна... – деп, Каныбек жайын айтайын деди эле:

– Сен унчукпа!.. Жарыбай туруп мунун жүйөчүлүн, – деп, Түлкүбек кагып койду.

– Өзүңүздөр билиңиздер. Айтор менин акым күйүп кетпесе болду, – деп, Атабек сөз акырын Түлкүбекке сала сал кылып жойпуланды.

– Менин оюмча Сансыздын карызын Карыпка төлөтүү керек. Анткени, Карып Сансыздын досу. Сүйүмкан менен Алымдын атасы. Ошондуктан достун карызын дос төлөө, эгер балдарын бирөөгө бактырган болсо, анын акысын он эсе төлөө шарыят боюнча фарыз, – деп, мындай шарыят жок болсо дагы бар деп, Бөрүбай молдо бир далай шарыяттын башын чатып өтү.

Отургандардын бардыгы Түлкүбек менен Бөрүбай молдонун сөзүн жактап, Карыпты чакыртып алышып, болгон окуяны тизмектетишип Карыптын алдына жайып салышты.

Карып ары ойлонуп, бери ойлонуп, Сансыздын карызын төлөбөй кутулуунун амалын таппады. Анткени, Карып мындай бийликтин эченин көргөн. Эгер төлөбөймүн десе, ыза кылып туруп, булар аласасын төлөтүп аларын Карып жакшы билет...

– Кош... эгер отуз боо чөптү өз убагында Сансыз оруп берсе, ар боосун эки жарым теңгеден сатса жетимиш беш теңге болот эле. Кош... эгер койго чаксак, жараган эки кой болот эле. Кош... ал эки койду үч сээрден сатса алты сээр, алты сээрге эки сээрден жараган үч кой алып, үч сээрден сатса тогуз сээр. Кош... демек ушунетип, Какшаал тараптан эки сээрден кой алып, мында келгенде үч сээрден сатып айландырганда, он жылдын ичинде кырк эки кой, жагни кырк эки койду үч сээрден сатса бир жүз жыйырма алты сээр болмок. Ошондо да бир жарым сээр Атабектин акысы Сансыздын мойнунда калмак, – деп, Түлкүбек эсепчилигине мактангандай эки жагындагыларды күлүмсүрөй карап койду.



– Ой, калыстыгыңарга баракелде оой!.. – дешип, отургандар өз ара күдүндөшө башташты. Атабек болсо кубангандай, мыйыгынан күлүп төмөн кароодо.

– Кана, кандай дейсиң? – деп, отургандардын бири Карыптан сурады.

– Кандай дейт элем? Силердин айтканды терс деп айтар менде ал барбы? Ал да жок, амал да жок, – деп, Карып көзүн жашылдантты.

– Сээрди бересиңби же жумуш кылып бересиңби? – деди Атабек.

– Адалдуудан түк, айдагандан эгин жок болсо, турган турпатым ушул болсо, сээрди кайдан табам? Эштеп жумуш кылып берейин, – деп, Карып шылкыя жер чукуй баштады.

– Анда мунун акысын бычып койгула, бек! – деди Атабек жагалдана Түлкүбекке карап.

– Мейли, жылдыгын он сээрдөн иштеп кутулсун!

– Бир көрпө үчүн он эки жарым жыл иштейминби? – деп, Карып ордуна ыргып тура калды. Бирок элдин бардыгы жаалап жибергендиктен Карып эч сөз айтпады. Айткан менен дагы тилеги орундалбай турганын билди. Эмки жумадан ары Атабекке кызмат кыла турганын билдирип, жаш балача солкулдоо менен Карып үйүнө карап жөнөдү.

«Бир көрпөсүнө көп болсо бир кой алат ко» – деп, көптөн бери ойлоп жүргөн Каныбек, булардын өкүмүнө түшүнбөй таңдануу менен ар кимине жалдырай карады да калды.

Түлкүбек – бек. Анын айтканы айткан, дегени деген. Муну Каныбек жакшы билет. Бирок бир жаман көрпө үчүн Карыпты он эки жарым жыл иштеп бер дешин эч түшүнө албады.

«Кантип эле ушундай болсун? Тамаша кылып жатышат!» – деп ойлоду да, Каныбек Карыптын артынан жүгүрдү. Ал Карыпты жандай басып баратып:



– Карып аке, бектер тамашалашып жатышат да, туурабы? Болбосо бир жаман көрпө үчүн он эки жарым жыл иштетпейт эмеспи?

Карыптын каңырыгы түтөп, бир азга буулугуп турду да:

– Жок, садагаң Каныбек, алар мындай ишке эч качан тамаша кылышпайт.

– Анда эмне үчүн каршылашкан жоксуз? Сиздин эркиңиз колдо, кул эмессиз да? – деп, Каныбек тигилип Карыптын алдына тура калды.

– Сенде акыл бар, бирок баласың!.. Ойлоп көрчү, менин колумда эмне эрким бар? Менин эрким болсо, сенин атаң үчүн он эки жарым жылы иштөөгө макул боломбу? Мына бул жаман кара алачыктарда жашагандардын кимисинде эрк бар? Эч кимисинде... кул деген атыбыз болбогону менен, кул болуп келген Сансыз, Ажардан өтө кеткен кул биз болобуз. Эгер мен тигилердин айтканына көнбөй чатак чыгарсам, алар мени сабап кордойт, каалашса өлтүрүп дагы коюшат. Үй-жайымды талкалап, бала-чакамы бирден таратып, Сансыздын карызы үчүн кул кылып алышат. Ошондуктан унчуга албадым! – деп, Карып көзүнүн жашын сыгып алды да, тетиги, жогорку жактагы Өтөктүн түбүндөгү Түлкүбектин чоң кыштоосунда чөп үйүшүп, көң үйүшүп, сарайларды оңдошуп жүргөн отуздай кишини Каныбекке көрсөтө, – тетигилерди көрдүңбү? Шамырбектин ашында капканга түшкөн Чор тамандар, бир айдан бери Түлкүбек үчүн иштеп жатышат. Эгер эрки болсо, бирөө берген аш үчүн кулча иштеп жүрүшөбү? Алардын кулдан эмне айырмасы бар? – деп, Карып көпкө чейин кыштоодо иштеген Чор тамандарды карап туруп үйүнө кирип кетти.

Каныбек Карыптын муңканып айткан сөздөрүн угуп, мөлт эткен жашын көргөндө, кимдир бирөө жүлүнгө сайгандай боло түштү.

Ал бир канча убактан кийин Түлкүбектер тарапка карады. Бирок ал жерде адамдар отурат деп сезген жок,



тарп аңдыган жорулар, тиши кандуу бөрүлөр, заарын чачкан ажыдаарлар тургандай сезгенде, анын көздөрү жайнап, муштумдары өзүнөн өзү түйүлдү. Көз алдына Алайдагы бейиш элестеди... «Алайда мындай желмогуздар жок» – деп ойлоду.

* * *

«Уйга килем жапкандай болуп, жаман эриндин кайсынысына аза күтөт элең? Тиги Зуннахундун кирип жуугун» деп, Күмүштүн тапшыруу боюнча, «Кудай бардыр, жаман да болсо сенин жакшы эриңе бербес элем» деп, көзүнүн жашын көл кылып Ажар кир жууп жатат... «Сен дагы жуушуп жибергин» – деп, Күмүш тапшыргандыктан Күлүкан дагы кир жууша баштады. Сансыздын доосуна Карыптын жыгылгандыгын угуп Күлүкан менен Ажар көздөрүнүн жашын көл кылышууда.

– Эне, бирдеме барбы, ичип алып койго барайын, – деп, Каныбек сумсайып келип Ажардын жанына тура калды.

– Биздикинде кичине атала бар эле, Сүйүмканга айтып куйдуруп ичкин, – деди Күлүкан.

– Түлкүбектер эмне деди? – деп, Алым Каныбектин алдынан утурулады.

– Эмне десин... Менин атамдын карызын сенин атаңан төлөтүп ала турган болушту, – деп, Каныбек үйгө кирип отурду. Каныбектин сөзүн угуп Алым терең улутунуп койду.

Сыртынан караса сайда саны жок, ичине кирсе илип алар жаңысы жок, далбаалап турган жаман үй – Карыптыкы эле. Күл челиген торпок баштанышып Карыптын эки кичирээк баласы коломтодогу күл менен ойноп отурушат. Каныбекке атала куюп бергенди көрүп, «атала» – деп, экөө тең ыйлай баштады.

– Каныбек! Мен алтыганага бара жатам. Кечинде сага айта турган сөзүм бар, – деп, Алым керегенин башындагы чот менен көтөрмөнү алып чыгып кетти.



Каныбекке аталаны Алым куюп берген. Сүйүмкан болсо астыртан көзүнүн кыйыгы менен карап, анда-санда акырын кымырынып коёт.

Сүйүмкан Каныбектен үч жаш улуу болсо да, Каныбек менен алышып-күрөшүп, балалык сөздөрүн айтыша бере турган. Бирок Сансыз өлгөндөн бери, өңгөчө «Түлкүбек Каныбекти Зуннахунга кул кылып берет экен» – деген сөздү уккандан бери Сүйүмкан, ичинен гана бушайман болуп капаланууда эле. Жакшы көргөн теңтушунан, Алымдай көргөн бөбөгүнөн ажырап калууну каалабайт. Эчен түркүм ой ойлоп сөз кураса да, кандайча кылып Каныбекке көңүл айтуунун эбин Сүйүмкан таппады.

– Сүйүмкан, сен эмне унчукпайсың? Же мени жаман көрүп калдыңбы? – деди Каныбек.

– Жок секет, сени эмнеге жаман көрөт элем? – деп, Сүйүмкан төмөн карады.

– Кантебиз!.. Турмуш ушундай, менин атам үчүн сенин атаң Атабекке кул болду, – деп, Каныбек эшикти карай жөнөдү.

– Каныке, коюңду бийик чокуга жайып баргын.

– Эмне үчүн?

– Билбейм... Атам сени ошол жерге келсин деген, – деди Сүйүмкан.

Каныбек койго бара жатып, куур шымынын айрыгын эсине салып:

«Ай бечара кыз бала ай!.. Шымымдын айрыгын эсиме албай барып атала сураганымды кара, Сүйүмкандын менден уялып кымырынып-кымтынышын кара!..» – деп ойлоду да, катуу улутунуп койду.

* * *

Күн чак түш болгон кезде, Каныбек бийик чокуга чыкты. Каныбекти акмалап жүргөн Карып дагы, бийик чокунун айыл көрбөгөн жаккы бети менен тердеп-кургап чы-



гып келди. Жаман чапанын чечип көчүгүнө коюп, этеги менен терин аарчып, айландыра эки жакты карап туруп:

– Ырас, көңүлдөгүдөй жер. Карачы, ашуулардын бардыгы көрүнүп турат. Тетиги көрүнүп турган үч чоку, Үч-Таш жайлоосу, аны өзүң дагы жакшы билесиң. Ошол Үч-Таштын чыгыш жагын ары ашса Ак-Сай, Арпа деген жайлоолорго барат. Тиги көрүнгөндөр, – деди Карып ар бир ашууну колу менен көрсөтө, – Кыздар, Сабаярды, Тал-Кыйды, Элүү-Теке, Кара-Белес, Көк-Бел, Кара-Чал, Калмак-Ашуу деген ашуулар. Ошол ашууларды ашкан адам Ат-Башы, Нарын, Ак-Сай, Арпа, Алай-Куу, Ой-Тал, Алай деген жерлерге барат, – деп, көпкө чейин ойлонуп турду да, – кайран жаштык кез!.. Жаш чагымда мен дагы сендей койчу болуп, көрүнгөндүн коюн кайтарып, далай кордуктарды көргөмүн.

Жыйырмадагы кезим. Атам Кереч менен энем Баалканды багуу үчүн, мына бул Атабектин атасы Карабай дегендин коюн кайтарам, ала турган жылдык акым бир торпок, бир эчки.

Бир жылы, тетиги Кыздардын ашуусун шыкап барып жайлап калдык. Ары жактагы эл бери жайлап, эки элдин арасы жакын болуп калды. Эки айылдагы бай жигиттери бирине бири катышып кымыз ичип, түштөнүп козу сойдурушуп жеше турган. «Кудаяркан кандыктан түштү. Биз азыр орус падышачылыгына карап калдык» – дешип, кеп кылгандарын угар элем, – деди Карып.

Аркайган аскалуу Ала-Тоонун адыры, Карыптан бетер каркайып карагай, арчасы жок жылаңач турат. Түркүм жыгач эмес, түмөндөгөн чөбүн өрт алгандай болуп, тоонун таштары шагырап, кокту, колот, жыбыттар кагырап топурагы чаңдап турат. «Айбан эңкейсе жер үрпөйт» – деп, анда-санда чыккан чөптөрдү кой, эчкилер термелеп үзгөн болот.

– Сен, энең – экөөң тетиги ашууну ары ашасыңар. Ал ашууну Улуу-Чаттын ашуусу дейт. Андан ары Награ-Чал-



дынын ашуусу бар. Награ-Чалдыдан ары Зымкана, ошол Зымкананын белинен ары түшкөндө эле Нуранын суусу кездешет. Эптеп Нуранын суусун ары кечип өтсөңөр чай кайнамда Көк-Суунун элине барасыңар. «Сен кулсуң. Сенин ата, энеңин дайыны жок» – деп, ыраматылык Сансызды тамаша кылганыбызда, «жок... Менин ата, энем – экөө тең бар. Көк-Суудагы Эргеш деген байдын колунда кул, күң болуп жүрүшөт. Атамын аты Чыймыл, энемин аты Күймүл!» – деп, калар эле. Эгер аман-эсен Көк-Сууга жетсеңер, чоң атаң менен чоң энеңди таап аласың. Саат-сабыр жок болсо, эки күндө эрте кирип барасыңар. Эми мен кетейин. Эгер бирөө-жарым сурап калса, мени көргөнүм жок де, – деп, Карып кайра жөнөдү.

«Кайда барсаң Мамайдын көрү» – деген ылакап кайдан калды экен? – деп, Карыптын артынан карап туруп Каныбек терең ойго кетти...

* * *

Кечке кир жууп, түрдүү жумуштарды кылып чарчаса да, Күмүштүн боору ачып Ажарды тындырбады. Үч күндөн бери кайгы тартып, бүгүн түрдүү жумуш кылып чарчаган Ажар, жаны жер тартып кирпичинен тартса жыгылгыдай болуп, бутун шилтесе эле мүдүрүлөт.

Эртең Зуннахун кайра Кашкарга жөнөй турган болгондуктан, семиз тай союлуп, казанга казы менен карта толтура салынган. Түлкүбек менен Күмүшкө кандай кылып жагынуунун амалын таппаган жигиттер, бутунун башы менен жүгүрүп, отунду алып, отту жагып, кайнаган этти бышыруу менен алек.

Түлкүбектин чакырыгы менен айылдагы ак сакал жана кадырмандардын бардыгы келишкен. «Үйрөнгөн адат калабы, уйга жүгөн салабы» – деп, бардыгы тең соода иштери жөнүндөгү сөздөн баштап, Зуннахунга абдан таанышып калуу үчүн келер-кетер сөздөрдүн бардыгын айтышты.



– Туура айтасыздар! Эсебин тапса соода иши кеп эмес. Мисалы, менин байлыгымды Түлкүбек көрдү. Жалгыз Кашкардын өзүндө алтымыш дүкөнүм бар. Ар түрдүү кесип билген алты миң киши кол алдымда иштеп турат. Бирок мындай ишти дагы мыктап улантуу үчүн, бардык ишти жана өкмөттү колго алуу эр азаматтын милдети эмеспи! – деп, Зуннахун көтөрүлө эки жагындагы отургандарга карады.

– Ырас-ырас... Бул ак сөз! – дешип, отургандардын бардыгы кубатташты.

– Мен Кашкардагы байларды гана эмес, Турпан, Кара-Шаар, Хотен, Үрүмчү, Күчөрдөгү чоң соодагерлердин бардыгын колго алдым. Эми Түлкүбек экөөбүз биригип, Алайды басып өтүп, Өзгөн, Жалал-Абад, Ош, Анжиян, Кокон, Ташкент, Самарканд, Бухара, Хыйваны кыдырып, колдон, келсе, ошол тараптагы байлардын бардыгын колго алуу иши алда турат, – деп, Зуннахун көтөрүлүп койду.

– Эгер чыгымы кеп дебесе, Орус падышалыгына бара берүүгө болот ко? – деди Бөрүбай молдо.

– Өткөрө береби? – деди отурган чалдардын бири.

– Ой, кокуй оой!.. Эмнени айтып отурасың? Ушунчалык көп шаарларды кыдырып Доотай, Амбал, Шеетай, Ду-Ду, Акалакчы, Шаңыя, Күндөөлөрдү колго алып жүргөн Зуннахун менен Түлкүбекке, Орус падышалыгына баруу кыйын дейсиңби? – деп, Атабек опурулуп өттү.

Атабек соода жагынан бул айылдагы соодагерлердин эптүүсүнүн бири. Айылга соодагерлер келе калса, ал өзүнүн байлыгына, даражасына карабастан, бирдемесин көтөрүп ала коюп, тыйынга тыйын кошуп, айылдагыларды карыздар кылып коюп, өз убагында төлөй албагандарынын карызын көбөйтүп, тыйынына сом туугузуп алат. Жашы элүүлөргө барып калган, чарчы бойлуу жээрде сакал; тыйынын тыйынга кошуп эптеген, бирөөгө бир тыйын акысын кечпеген, бардык оюн соодага бөлгөн, карыздарынан доо доолаганды жакшы көргөн адам.



– Кош!.. Атабек туура айтат. Эгер колунда дүнүйө көп болсо, Орусия эмес, бүтүн дүйнөнү кыдырып келүүгө болот, – деп, Түлкүбек короздонуп койду да, – чек арада тургандардын, жайын өзүбүз табабыз. Маселен: малды бажылап тургандарга бир жорго берип коё турган болсок, миң жорго сатууга руксат берет. Кош... Кашкардагы Доотайдын жана Орус падышалыгынын консулунан алакандай кагаз алсак, ал кагаз менен чектен өтүп, Орус падышалыгынын бардык шаарларын кыдырып келүүгө болот. Кош... Биздин максат Кытай кол алдындагы соодагерлерди гана басуу эмес, Орусия кол алдындагы соодагерлерди дагы басуу! Ушундай эмеспи, Зуннахун бек? – деп, Түлкүбек жылмайды.

– Албетте! – деп, Зуннахун көтөрүлүп койду.

– Шамыкемдин ашында баш байгени алган Ак-Жал деген күлүктү өз көзүңөр менен көрдүңөр. Ошол атка Айдарбек датканын көзү түшүп сураганда, Зуннахун экөөбүз арага түшүп, эки төө, эки жорго, беш ат берип жана Акунга кадыр-көңүлдү салып, Ак-Жалдай күлүктү Айдарбек даткага алып берип достоштук. Кош... Биз дос таба албаганыбыздан Айдарбек датка менен достошконубуз жок, Айдарбек датканы колго алып, ошол аркылуу Алайдагы кыргыздар арасына сооданы кенен жайылтуу үчүн достоштук. Кош... Бүгүн достошсок эртең Айдарбек датка менен кудалашып дагы кетербиз. Кош... башкача айтканда, Айдарбек даткадай, таасирдүү кишини мурдунан жетелеп, Алайдагы сооданы ошого жүргүздүртүп алуу. Ушундай эмеспи, бек! – деп, Түлкүбек Зуннахунга карады.

– Так ошондой! – деди Зуннахун чыканактап жатканынан көтөрүлө берип.

Отургандар Түлкүбек менен Зуннахундун сөздөрүнө таңыркай, өздөрүнүн тилектештигин билдирише:

– Кудай өмүрүңөргө береке берсин! – дешип, колдорун жая бата да кылып жибершти.



Соода жөнүндөгү сөздөр улам бутактап, айыл арасындагы Атабек сыяктуулар Зуннахун менен Түлкүбекке иркектешип, эгер макул көрүшсө, алардын соодаларын жүргүзүшүүгө даяр экендиктерин да айтып өтүштү.

Бөрүбай молдонун уулу шыпылдап, каз моюнданган сары жез чайнекти оң колуна кармап, чоң сары чылапчыңды улам бир кишиден экинчи кишинин алдына жылдырып, сууну этияттык менен кичинеден чубуртуп куюп бүтүп, тасторкондорду жайганда, он эки карыш чоң казанга бышкан тай эти, ичи ак калай менен жалатылган чоң кызыл жез чараларга салынып, меймандардын алдына коюлганда, үч чоң бычак кармаган үч жигит үч чаранын жанына отура калышып, устукандарды шылып жиберешти да, кайра барып иреге тарапка отурушту.

– Кана Зуннахун бек, алыңыз!

– Сиз алыңыз!

– Жок, сиз алыңыз!

Бардыгы тийиштүү устукандарын алышып, майлуу эттен балпайта кесип сугунушуп чайнашканда гана соода жөнүндө жай таппай айтылып жаткан сөздөр, ар кимдин чайнаган эти менен бирге курсактарына кирип кетип жаткандай, үйдүн ичи тынч ала түштү.

– Кана жигиттер, этти жакшылап майда туурагыла! – деди да, Түлкүбек колундагы картадан чоң кесип оозуна салганда, оң жаккы ууртунан чубурган май маасысынын кончуна тамчылап кетти.

– Тайыңыз опсуз семиз тай экен! – деп, Атабек казылуу кабырганы кыртыштай кесип сугунууда.

– Бектин казаны майлуу! – дешип, Бөрүбай молдо баштаган бир тобу Түлкүбекти мактап өтүштү.

Элдин алды жата башташты. Күлүкан азыраак атала жарма жасап, жаман чаначка куюп, керегенин аягына кыстарып койду. Жаман кабын кагып, бардыгер унун Каныбек менен Ажар үчүн нан жасоого жуура баштады. А кичинекей балдары болсо, кандайдыр бир бактылуу



тойго жолугушчудай, бүгүн аябай тоюшчудай болушуп жарданып, Күлүкандын маңдайында отурушат.

– Эне, нан жашайшыңбы?

– Ооба садагаң!

– Эне, мага кичикей нан жашап беешиңби?

– Ооба, тынч отургула.

– Ооба, мага жачап бейет, – дешип, эки кичинекей баласы Күлүкандын жуурган камырынан көздөрүн айырышпайт.

Сүйүмкан алда кандай, кайгылуу терең сырды энесинен жашыргандай сумсаюу менен от жагып отурат. Карып болсо чыканактай жантайып кабагын салып, күйгөн оттун жалынын тиктеп тунжуроодо.

Эл орунга отургандан тартып Каныбек менен Алым короонун четинде отурушат. Бирок экөө тең убактыларынын көбүн унчукпай отуруу менен өткөрүштү.

– Каныбек! Эгер чоң атаң менен чоң энеңди таап алсаң, ал экөөнү багасыңбы?

– Бакпагандачы!..

– Кандайча кылып багасың?

– Иштеп!..

– Малай болуппу, же эгин эгиппи?

– Малай болгондо мага кайсы көп акы берет дейсиң?

Азыр кичинемин, катуу оор жумуштарга жарабайм. «Колундан келсе өз бетиңче дыйканчылык кыл. Ал жерге эгин жакшы чыгат» – дейт, Карып акем. Ошондуктан ыгы келсе дыйканчылык кылам.

– Үрөндү кайдан аласың?

– Бир жумушунду кылып берейин деп бирөөдөн алам да...

– Унааны кайдан аласың?

– Унааны бирөөдөн бир күн-жарым күн сурасак бербейби? Эгер бербесе жумуш кылып берейин деп алам.

– Буурсундучу?

– Эл эгинин айдап болгондон кийин алабыз да...



– Кеч айдасаң бышпай калып үшүп кетпейби?

– Анда буурсунду эртелеп бирөөдөн сурап алууга да болот. Эгер бербесе, дагы жумуш кылып берүүгө бирөөдөн алабыз да.

– Сен бардык нерсени жумуш кылып берейин деп алсаң, карызың үчүн сен элдин жумушун кылып кетсең, өзүңдүн жумушуңду, дыйканчылыгыңды ким кылат? – деп, Алым Каныбектен сурай берди.

Бул суроого Каныбек жооп таба албады. Миң кайтара ойлонсо дагы учсуз терең ойдун акыры жок. Алым өзүнүн суроосуна өзү жооп тапкысы келсе да кандайча айтарын билбеди.

Алымдын суроосуна жооп берүү үчүн Каныбек эчен кайтара ойлонуп көрдү, Алай жакты көзү менен көрүп, шартын билбегендиктен, мына мындайча кылып жан сактаймын деп ачык айта албады. Бирок анын көңүлүнө бекем орногон ишеним: Алайда – Орусияда кишини киши кул кылуу жок, зордук-зомбулук жок. Жери бай, эли бай, кандай болсо да жан сактоого болот. Демек, ошондой сонун жерде жашаган чоң атасы менен чоң энеси Каныбекке бактырмак тургай, алар Каныбек менен Ажарды багышат. Баарынан мурда... баарынан сонуну: ал жерде Түлкүбек менен Атабек болбойт. Мындай журт куруткан таш боорлор, сайышка түшүрүп Көкөнү, балак урдуруп атасын өлтүргөн мыкаачылар ушул жерде калат. Ошондуктан ал бүгүн энеси менен качат. Кулдуктан түбөлүккө бошонот. Алайдын бейишине барып жыргайт.

– Каныбек, сен үйүң жакка барып тургун. Алым сен үйгө барып жаткын. Кокус айылдагылар көрүп шек албасын, – деп, эки жакты байкап жүргөн Карып үйү жакка өтүп кетти.

Каныбек менен Алым көпкө чейин селдейип турушту. Кандайча кылып коштошуунун ыгын таба алышпады. Тек улам бирин бири жалдырап кароо менен шылкыйышып турушту.



«Каныбек менен Ажар бүгүнкү түнү качат» – дегенди укканда, Алым аябай кубанган. Бирок ошол учурда, Каныбек – эмчектеш бир тууганыман ажыраймын, ак сүтүн берип баккан энем – Ажардан айрылам деп, такыр ойлогон эмес. Ал бул ойлорду эми гана ойлоду. Ошондуктан айтайын деген сөздөрүн Каныбекке толук айталбай, аны кыя албай ичи уйгу-туйгу болуп турат.

– Кош, Алым! Мени эстеп жүр! – деп, акырын үнүн чыгарып, Каныбек төмөн карады.

– Кош! – деп, көпкө чейин көзүнүн жашын кылгыртып турду да, – чоңойгондо келип кет, – деди Алым. Ал бул сөздү араң гана айтты. Эгер, «Бөлүнүп бара жатабыз, амалсыз турмуш ушул» – деп, Каныбек ыйлай турган болсо, Алым бакырып дагы жибермекчи эле.

Каныбек көпкө чейин буулугуп турду да:

– Капа болбо, Алым! «Ат баспайм деген жерин үч басат» – деген макал чын болсо келермин, же сен чоңойгондо мага барарсың!..

Алым, секет, үйгө барчы, энем чакырып жатат, – деп, арытан Сүйүмкан басып келди.

Эч сөз айталбай буулугуп көпкө тургандан кийин, Алым үйгө кетти. Бирок жаш курбусу Каныбек үчүн эт жүрөгүн элжиретип, көзүн жашка жуугузуп кетти.

Сүйүмкан Каныбектин колун кармап бир аз карап турду да:

– Кош Каныке, садагаң!.. Бир тууган иним Алымдан артык көрбөсөм кем көрүүчү эмес элем. Бирок, амалсыз ажырашып жатабыз. Аман-эсен чоңоюп эр жетсең, жаман эжең Сүйүмканды эсиңе ала жүр, – деп, Каныбекти кучактап эки бетинен эки өптү да кайра басты. Бетине тийген Сүйүмкандын ысык жашы Каныбектин жүрөгүн эзилтип, үнүн буулуктуруп, көзүнүн жашын төктүрдү.

Элдин бардыгы небак жатса дагы, Ажардын колу бошободу. Күмүш Ажарга Зуннахундардын кийимдерин



таптатып, Айнысаханга деген белектерин куржунга салдыртып, ооздорун тиктиртип дайындатууда.

Балдарын жаткырып, отту өчүрүп, үйдүн жыртыгынан Күлүкан менен Карып Ажарды шыкаалайт. Ажар жок... Дагы эле жок...

Каныбек болсо алда качантан бери Ажарды күтүп, үйүнүн жанында анда-санда үшкүрүп, айланасын карайт.

Табияттын бардык көрүнүшү, Каныбек үчүн бүгүн башкача. Жашырын сырды алда кимге баян кылгандай, тоо башынан соккон жел төмөн карап, бирден бирге соктуруп кетип жатты.

Ээсинен ажырап, каран талаада каларына мөгдөп ыйлагансып, тутуусунун сайда-саны жок шүмүрөйүп, Сансыздын жаман алачыгы турат. Сенин кеткениңди көргөнүбүз жок дейбиз дечүдөй, желедеги уйлар кулгуп кепшеп көздөрүн сүзөт. Мейли, кача бергин дегенсип, коородогу койлор кепшеп ыңгыранып, эчкилер кепшеп макул алгансып сакалдарын эчешет. Каныбекти кыйбагансып, матоодогу төөлөр мостоюп башын көтөрүп, көздөрүнөн жашын кылгырткан сыяктанат.

Каныбек! «Эңкейгенге эңкейгин, башың жерге тийгенче; чалкайганга чалкайгын, төбөң көккө тийгенче» дегенсип, Ала-Тоо аскаларын аркайтып, бардык келбети менен башын асманга тийгизүүчүдөй болот. Каныбекке түйүндүү сыр айткансып асман жылдыздары жымыңдайт. Карыптар деп боору ачыгансып, балкамыштар башын ыргалтып, суу боюндагы кырчын талдар боюн теңселтет. Каныбек менен Ажарды өзүбүз менен бирге ала кетebиз дегенсип, Улуу-Чаттын суусу күрпүлдөп, ак көбүгүн атырылтып төмөн агып жатат.

Ажардын эт жүрөгү болкулдап, көзүнө алда немелер элестеп, шумдуктуу ойлор башына келип кетүү менен араң бошоду... Чыракты акырын өчүрүп, жыла басып эшикке чыкты. Түлкүбек менен Күмүш сезбесин дегенсип, босогонун ачыгынан тыңшады.



Мезгил түн ортосу. Күн батыштан токумдай кара булут көтөрүлдү. Ай жок.

Ажар алачыгынын жанына келгенде, ары жактан Карып менен Күлүкан да келишти.

– Кана, Ажаке! Тез жөнөйлү! Кокус бирөө көрүп калбасын, – деп, Карып басууга камынды.

– Кош, Ажаке! Жаман айтканым болсо кечирип, жакшылыгымды ичиңе сакта. Унутушпай эстешип, эби келсе катташып жүрөлү, – деп, Күлүкан Ажар менен өбүшө ыйлап жиберди.

– Болду эми. Тезирээк жөнөйлү, – деп, Карып басууга дагы умтулду.

Карып менен Күлүкандын сыртка чыгышын күтүп уктабай жаткан Алым, жылаңаяк, жылаңбаш келип Ажарды бекем кучактай алды.

– Садагаң болоюн Алымым! – деп, Ажар аны кучактап алкымынан, бетинен өпкүлөп, бооруна бекем кысканда, Алымдын дирилдеп ыйлап жатканын сезип, – алда балакетиңи алайын ай... экөөбүздү зарлатып ажыраткандар өзү зарлап ажырагысы бардыр! – деп, буркурап ыйлай, Алымды дагы өпкүлөдү.

– Кош садагаң! Күлүкан деген жаман жеңем бар эле деп эстей жүр, – деди да, Каныбектин эки бетинен эки өөп, Күлүкан Ажардын кучагындагы Алымды алып бооруна басты.

Ажар менен Каныбек башка сөз айта алышпады. Тек көз жаштарын жамгырдай төгүп гана жөнөп калышты.

Ажар кетип бара жатып артына бурула, жаман кара алачыгын, анын жанында эрбейип турган Алым менен Күлүканды көрүп:

– Ай, чиркин турмуш ай! Оңбоссун Түлкүбек... Кош өскөн жерим!.. Ырайымсыз мергенчини көрбөй, тарс эткен мылтык үнүн укпай балалуу аркар кайдан качсын?.. – деп, эчкирип ыйлап жиберди.

Улуу-Чаттын суусун кечип өтүп, Ажар менен Карып Каныбекти эки колдоп алышып жүгүрө келе жатышат. Күндүз



учпай түндө учкан үкүлөрдүн дабышы, кээ бир жандыктардын үнү, качкындар үчүн эчен ирет коркунуч туугузду. Артынан келүүчү куугунчунун, түн каткан жүргүнчүнүн дабыштарын тыңшап, үчөө кез-кез токтой калышат.

Качкындар бир далай убакыт жол жүрүп, Улуу-Чаттын ашуусунун белине чыгышты.

– Кана, Ажаке! Ушул жерден коштошолу. Таң атууга жакындап калды. Эл тура электе кайра үйгө баргыдай болоюн, – деп, Карып үшкүрүп терин аарчып турду да, – аттиң дүнүйө ай, Ажаке! Бейпилчилик мейримдүү заман болсо, Көк-Сууга жеткирип, орундаштырып келбейт белем. Бирок амал жок, Ажаке! Эртең менен жок болсом, сен экөөңү менден көрөт. Жаман катын, жаш балдардын көргөн күнүн көр кылышары сөзсүз, – деп, Карып көпкө чейин жашып турду.

– Ракмат. Бул кылган жакшылыгыңар көкүрөктөн калбас. Ыгы келгенде Сансыздын мүрзөсүнө барып куран окуй жүрүңүз! – деп, Ажар эчкирип жиберди.

– Кош, садагаң Каныбек! Бир көрпө үчүн Атабекке он эки жарым жылы кызмат кылбаймын. Ишенип кой эч качан!.. Аман болсом, келерки жазда үстүңө барам. Экөөлөп тырмаласак эптеп оокат кыларбыз, – деп, Каныбектин маңдайынан өптү да, – эсиңде болсун, булар эч качан жакшылык кылбайт!

Каныбек менен Ажар Карып менен коштошо ары карата жөнөдү. Карып ээрчий карап:

– Ай, шум турмуш! Карачы балалуу аркар далбасын! – деп, көзүнүн жашын төгүлтүп туруп, Ажар менен Каныбектин караанын көзүнөн жоготуп, табыштарын укпай калды.

* * *

Карыштарга каршыгып, качкындарга өчөшкөнсүп, кара булут калындап, күз да болсо күн күркүрөп, чагылган чагылып, жамгыр төгө баштады.



Ажар менен Каныбектин өтмө катарынан суу өттү. Көзгө сайса көрүнгүс караңгы, жол тайгак. Секирип түшүп, секирип чыкма ташы бар татаал жолдон, катуу жаандуу караңгы түн эмес, күндүзү жүрүү да кыйын эле.

Тулпардын туягы түгөнүп, шумкардын канаты талып, кажыбас эчен азаматтардын каны төгүлүп; карышкырлар кан жалаган, кузгундар куу жыгачтын башынан куркулдап, жорулар тарп аңдып, «тоюн тойлогон» кандуу жол ушул Улуу-Чаттын жолу.

Коргошун-Кени ашууларына караганда бул Улуу-Чат, Награчалдынын ашуулары «араба жүрө турган түз жол» – деп, эсептелинер эле. Бирок бул жол менен эчендеген жүргүнчүлөр жүрүп, эчен ат, төө, эшек жана эчен азаматтар дагы апатка учураган.

– Эне!..

– Ии!..

– Жолдон чыгып кеттик көрүнөт.

– Жок, чыккан жокпуз.

– Жаан басылып таң атканча, ушундай отура турсак кандай болот?

– Кой, садагаң! Эптеп илгерилегендин иши илгерилеген. Кокус артыбыздан куугунчулар келип калса, анда айлабыз эмне болот? Андан көрө тобокел балам!..

– Ким билет эне! Тобокел кээде жакшы, кээде жаман дечү эле, – деп, Каныбек Ажардын артынан басып бара жатканда Ажар кулап кетти.

– Кокуй!..

– Энеке!..

– Ох... бери баспа!

– Деги амансыңбы?

– Ооба...

– Кандай жерге түштүң?

– Билбейм... бир жалпак таштын үстүндө турган-сыймын.



- Колуну бери сунуп көрчү!.. Таяк колуңа урундубу?
- Жок.
- Эми кантебиз?
- Эми жарык болгончо туралы, – деди Ажар.

«Эне жолдон чыгып кеттик көрүнөт» – деген Каныбектин сөзүнүн чындыгы бар эле. Анткени, жолдун астыңкы чети менен келе жатышкан.

Жолдун үстү обомелжиген бийик аска, асты дагы бийик аскалуу туңгуюк эле. Мына ошондой бийик асканын башынан Ажар кулады. Бирок төмөн кулап кетпей, кереге бою жерге барып, кичинекей жалпак таштын үстүнө токтоп калган. Эгер ары карата бир кездей жыла турган болсо, Ажардын сөөгү таруудайдан талкаланып, эттери жомоктогу дөөнүн оозунан бүркүлгөндөй таштардын арасында калар эле. Бирок Ажар ордунан козголбоду. Жарганаттай жабышып, бир таштын урунчугун кармап турат.

Ажардын чыканактары, тизелери айрылып, сол жаккы бетинин оту сыйрылып кеткен. Кийимдин суусу менен, аккан кандар сезилбеди. Жалгыз гана бетинен аккан канды сизди. Бирок «Каныбектин эсин чыгарбайынчы» – деп, ооруган жерлерин айтпады.

Жаан басылып, күн батыштан жылдыздар көрүнүп, таң атууга аз калганын күбөлөгөндөй болот. Алда кайдан угулган карышкырдын үнү чыгат.

Ажар карышкырдын үндөрүн уккан жок, Каныбек угуп, уламдан-улам улуганы жакындап келе жатканын дагы билди. Бирок «энемдин эсин чыгарып ыйлатпайынчы» – деп, айтпады.

- Каныбек!
- Ыя?
- Уктуңбу?
- Эмнени?
- Карышкырдын үнү!..
- Жок!.. Таң атып келе жатат. Балким тийбес.



Карышкырлардын улуганы, арсылдашып алышканы, бирин бири кабышканы жакындады. Ажардын коркунучу күч алды.

– Эне!

– Эмне?

– Көп болсо керек!..

– Эми кантейин? Бери менин жаныма келе аласыңбы?

– Кантип?

– Анан ит-кушка жем болобузбу? – деп, Ажар ыйлай баштады. Жалгызы Каныбекти калкалоого эч кандай дарманы жок.

Карышкырлардын эчөө экендиги белгисиз. Бирок улупуңшуп алышкандарына караганда көп сыяктанат.

– Эне!

– Эмне?

– Карып акемин айтканындай кылайынбы?

– Эмне деди эле?

– «Жаман айтпай жакшы жок. Кокус карышкыр камаса чаккын» – деп, бир боо ширеңке берди эле. Суу кылбай колтугума катып отурам.

– Эмесе чак садагаң! – деп, Ажар сүйүнүп кетти.

Таң сүрүп, жер жарык боло баштады. Таштардын урунчуктарын, Каныбектин – таягын кармап Ажар дагы жолго чыкты. Карышкырлар арылдап камап келди. Ажар менен Каныбек көп машакат тартышты. Каныбек ширеңкени канчалык колтугуна катса да, нымдалып калган, ширеңкенин жылт эткени болбосо, баж этип күйбөдү.

– Чыны менен карышкырга жем болобузбу! – деп, Ажар Каныбекти көкүрөгүнө кысты.

Карышкырлар тегеректеди. Таш менен урса да, ырылдашып уламдан-улам жакындады.

Чоң көк дөбөт карышкыр, арылдап келип Ажарды бурдап өткөндө, жаман чапанынын бир этеги карышкырдын оозуна кетти. Экөөлөп чыркырап ыйласа да эч бир адам көрүнбөдү.



Карышкырлар камалап, арсылдап үрүп, тиштерин шакылдатып, кээде бирин-бири бурдашып камап келип калды.

Ажар менен Каныбектин ойлоого да алдары келбей калды. Жүрөктөрү акыркы күчүн жыйып сокконсуйт. Көздөрүнөн өт өчүп, өңдөрүнөн кызыл нур качты. Таштай катып, карышкырлар кантип кол салып, кандайча жей тургандыгы гана көздөрүнө эчен түркүм кылып элестетишти.

Көк дөбөт карышкыр экинчи ирет арылдап качырганда:

– О, ай-й-й! – деген кыйкырык менен кошо, «Тарс!.. Тарс!..» эткен эки удаа мылтык үнү чыкты. Бу шордууларга кандуу тишин салууга аракет кылган эки карышкыр, Ажар менен Каныбектин алдына сулай түштү.

Шыйрактуу мылтыгын колуна кармаган чал, жогорку үңкүрдөн жүгүрүп келип:

– Ой, бечаралар!.. – деп, Каныбектин оозуна сөөмөйүн салып апаптап, Ажар экөөнү жетелеп үңкүргө карата жөнөдү...

ЖОЛОЙ МЕНЕН АЛТЫНКӨКҮЛ РАУШАН

Ажар менен Каныбек бир аз эстерин жыйышты. Мурunku кейпи кетип каны качкан беттерине кан жүгүрө баштады.

Мергенчи эч сөз айтпады. Үңкүрдүн сол тарабындагы куу арчадан алып келип отту улуу жакты. Ажар менен Каныбекти оттун боюна жакын отургузуп:

– Жылынгыла!.. Жылынгыла!.. Суу болгон кийимде-риңерди кургаткыла. Силерге таш кордо бышырып бейин, – деп, мергенчи, үңкүрдүн бир капшытында сулап жаткан текени союуга камынды.

Бу чалдын кебетеси Ажар менен Каныбекке өтө мейримдүү көрүнөт. Эски сары жаргак шымына шымдан-



ган сары ала шайы чапан, белиндеги чоң кесе, кисенин айланасында илинип турган – ок салгыч, куу салгыч, дары салгыч, тиш чукур салгыч, оттук, устара, шибеге, кездик, бул кишинин кесиби мергенчилик экендигин көрсөтүп турат.

– Балам! Мына бул боорду бышырып жеп тургула. Абдан бышырбай саал шүүшүн каны менен бышырса кийиктин боору таттуу болот жана дарылыгы да бар, – деп, мергенчи текенин боорун алып Ажардын алдындагы отко салды.

– Эне! Көсөөнү мага бер, мен бышырайын, – деп, Каныбек Ажардын колундагы жыгачты алып, отко салынган боорду бышыра баштады. Каныбек боорду бышырып болгончо, мергенчи текени союп дагы болду.

Ажар менен Каныбек мергенчинин текени бат союп болгондугуна таң калгандай бирин-бири карашты.

– О, айланайын!.. Дал менин көңүлүмдөгүдөй бышырган турбайсыңбы. Көзүң тирүү экен. Чоңоюп, бой жетип, борбуюң катканда адам болорсуң! – деп, мергенчи Каныбектин маңдайынан сылады да, колун өптү.

Ажар менен Каныбек үчүн мергенчинин бул сөзү алтындай баалуу, абдан жылуу болду.

Мергенчи отту дагы улуу жагып, текенин көөдөнүнө бир далай этти чүйгүндөп батырып, үңкүр алдындагы кичинекей булак суусунан колу менен куйду да:

– Мына, таш кордо деген ушул, – деп, текенин көөдөнүн бүтүн бойдон оттун ортосуна салды. Боордон кесип оозуна салып чайнап отуруп, ал терең ойго кетти.

Мергенчинин көрүнүшү бүтүндөй өзгөрүлдү. Оозундагы боорду анда-санда чайнаганда, жаак эттери бырышып, көк ала сакалы эрбең этип, чекесиндеги бырыштары калыңдап, кабактары бүркөлүп, көк ала тарткан узун каштын алдындагы бажырайган эки көзү барган сайын куушурулуп тунжуроодо. Мергенчинин бул кейпи Ажар менен Каныбек үчүн табышмак болду.



От чартылдап күйүп, созолгон көк түтүнүн үңкүрдүн төр жагына узатууда. Тыштан келген жел көк түтүндү суюлтуп, үңкүрдүн үстүңкү бети менен тышка айдап чыгарып жатат. Ажар менен Каныбек үчүн бул түтүн коркунучтуу эле. Түтүндү уулап, куугунчулар же өтүп бара жаткан жүргүнчүлөр келип калуу коркунучу, от жагылгандан эле пайда болгон. Бирок, бул сырды мергенчи билген жок жана билгизүүнү Ажар менен Каныбек каалаган дагы жок.

Мергенчи колундагы акыркы кесим боорду оозуна салып:

– Балам, жаш балаңды ээрчитип, кандайча себеп менен караңгы түнгө калдың эле?

Ажар чын сырын айтпай, жай гана, төркүндөрүнө барып келе жатып, жолдошторунан адашып калган, бир жесир катын экендигин билдирди.

Мергенчи Ажардын сөзүнө ишенбеди. Анткени, мергенчи Ажарды мурун эки жолу көргөн. Ошондуктан Ажардын калп айтканына капаланган сыяктанып турду да, «бул качып келе жатса керек» – деп ойлоду.

Отту дагы демеп жагып, жаңы кайнай баштаган таш кордону оңдоп коюп, үңкүрдүн оозунан башбагып жол тарапты карады. Эч ким көрүнбөйт.

– Балам, сөзүңө жакшы ишене албай калдым, – деп, мергенчи ордуна барып отурду.

– Жок, акебайым! Ишениңиз!.. – деп, Ажар мергенчиге жалынычтуу көз караш кылды.

– Мейли, мейли балам! Эчтеме эмес. Бирок күн батканча үңкүрдөн эч кайда жылдырбаймын. Сүйлөсөм сөзүмдү угуп, берсем тамагымды жеп отура бергиле, – дегенде, Ажардын көзү жалжылдап, кычыктарына жаш толду.

– Кагылайын акебайым! Андай дебеңиз. Ракмат, курсагыбыз анчалык ач эмес. Үйүбүз алыс, эптеп жарыкта жол арбытканыбыз жакшы.



– Жок, – деди мергенчи ачуулангандай кесе сүйлөп.

– Ата! Андай кылбаңыз. Бизди өлүмдөн алып калгандыгыңызга чоң ракмат. Колдон келсе жолуңузду кылсак болот эле, бирок эч нерсебиздин жоктугун көрүп турасыз. Эр акысы эрде жүрсө, жаман болбос. Сиздин бул кылган жакшылыктарыңыз менин мойнума карыз болсун. Эр жетип эсейгенде экилтик кылып кайтарармын. Андан көрө аты-жөнүңүздү айтыңыз. Өлүмдөн алып калган ата эле деп, атыңызды ардактап, карызыңызды көкүрөгүмө түйө жүрөйүн, ата! – деп, Каныбек тигиле мергенчиге карады.

Мергенчи эч сөз айтпады. Каныбектин сөзүнө таңдангандай болуп, көпкө чейин тиктеп турду да:

– Эчедесиң? – деди.

– Он үчтөмүн, ата!

– Атың ким?

– Каныбек!

– Кайсы уруктансың?

– Билбейм. Атам кул, энем күң экен. Кайсы уруктан качан бутташып келгенин билишпейт, – деп, Каныбек шылкыя төмөн карады.

– И-й... дурус, дурус... мен силерди качкын деп ойлодум эле, ырас, оюм туура чыкты, – деп, мергенчи жол тарапты дагы карап келип кайра отурду.

Ажар менен Каныбек үчүн «качкын» – деген сөз кыйын болду. Ажар, кандай болсо да, качкын эмеспиз деген сөз менен мергенчини ишендирүү аракетинде. Бирок Каныбектин ою энесине каршы эле. Кандай болсо да, мергенчиге, чынын айтмакчы, бирок энесинин калп айтып койгонунан гана такалууда.

– Ошол, күн батканча эч кайда кетпейсиңер! – деди мергенчи кабагын түйгөн калыбынча, таш кордонун сыртында күйүп жаткан этти көсөөсү менен кыра.

– Анан караңгыда кантип кетебиз акебайым? – деди Ажар, жалынган сыяктуу жалдырай карап.



– Күн баткандан кийин коё бересизби? – деди Каныбек.

– Балким такыр кетирбесмин, – деп, мергенчи кабагын түйүп койду.

Ажар менен Каныбек бирин бири карады да, шылкыя калың ойго киришти. Экөөнүн ою барган сайын чиеденип, келечек үмүттөрдү терске чыгуучудай болду.

– Силер азыр кетесиңерби же кетпейсиңерби, ал табышмак. Табышмактын жандырмагы табылганча, менин айтайын деген сөзүмдү уккула, – деп, мергенчи бышкан эттен кесип Ажар менен Каныбекке берди. Бирок Ажар менен Каныбектин жүрөгүнө эт барбады.

– Балким чыныңарды айтсаңар жакшылыкча сүйлөшөрбүз, – деп, мергенчи акырын гана жылмайды. «Сакалдуу адамга бекер калп айттың» дегенсип, Каныбек астыртан энесине карады.

– Сен экөөң Улуу-Чаттын ичинен башка жерди көрө электирсиңер. Мен болсом көп жашадым, көптү көрдүм, – деп, мергенчи терең улутунду да, – бүгүндөн ары кандай окуялар болорун көрө жатарбыз. Мындан мурун, бечаралар жарыбаган, дыйкандар иштеп талыбаган; байлар жыргап куунаган, кул, күндөр куураган күндөр өттү. Ал күндөр жөн өтпөдү, зарлап өттү; зарлап өтпөдү, жердин бетин кандап өттү...

Ал күндөр жетим менен жесирди, бечара менен кедейди, дыйкан менен момунду алдап өттү. Ооба, балдарым, алдап өттү... Ал күндөр арам кыял митаамга ат мингизип агын суудан жалдап өттү. Байды байпайтып, байбичени кампайтып өттү. Дал ушундай өттү!.. – деп, мергенчи отту көсөп, боркулдап жаткан таш кордону оңдоп коюп, – мына ошол күндөрдү башынан кечирген Жолой менен Алтынкөкүл Раушан жөнүндө бир аз сөз айтайын, балдарым! Жакшылап угуп отургула, – деп, мергенчи туруп дагы эки жакты карады.

Тоо башына алтын жапкандай кылып күн нурун чачты. Топтогон булут тарап, асман айнектей жаркырады.



Көңүлдү көтөрчүдөй аба ырайы оңолду, үңкүрдү имериле соккон салкын жел, алда кимди беттен сылап эркекеткендей, кез-кезде үйрүп өтөт.

От жээгиндеги бирин-серин чала күйгөн чычала болбосо, мурунку алоологон оттун жалыны менен түтүнү жок. Мергенчи таш кордону алды да, сыртындагы күлдөрүн тазалап, күйүктөрүн бычагы менен кырып, үңкүрдүн төр жагындагы таштын жапсарына алып койдуду.

– Кечээ ачарчылыкта, Казак кайың саап, Кыргыз Ызар, Көлөпкө барып кайра чубап келгенде, Жолойдун атасы Карабала ойноп жүргөн бала экен.

Ал кезде алдуулар алдап, күчтүүлөр зордоп алып турган жоокерчилик убак. Ошондо Карабала колго түшүп, Кадырбайдын атасынын колунда кул болуп жүрөт.

Кадырбайдын атасы, эшигинде жүргөн Алтынай деген күңүн Карабалага алып берет. Алтынай менен Карабала кечээ карып калган кездеринде Жолой деген балалуу болот, Жолой жыйырмага чыккан кезинде Карабала менен Алтынай өлүп калат.

Жолой жашынан эле чыйрак чыгып, эр көкүрөк баатыр болот. Жолой эрдигине чыдабай, ээсинен башын азат кылууну суранат. Бирок, Кадырбай Жолойду азат кылбайт. «Мени азат кылсаң да, азат кылбасаң да кетем. Мен эл-журтумду, тууган-уругумду табам. Атам, энем отунуң менен отко жагылып, күлүң менен тышка чыгарылып келген экен, Кадырбай бай. Эрдин куну, эриштин айыбы болсо да бүткөн чыгар. Эми мага руксат кылыңыз!..» – деп, Жолой көшөрүп отуруп алат.

Жолойдун бул сөздөрүнө Кадырбай чыдабай намызданат. Жолойдун жүрөгүн өлтүрүү үчүн, казыкка кердиртип алып сабатат. Бирок, Жолой бул таяктан өлбөй, алты ай дегенде аман-эсен айыгат.

– Таш боор мыкаачы!.. – деп, Ажар көзүнүн жашын төгүп жиберди. Ажар, Жолойдун таяк жегенине жаны



ачуу менен бирге Сансыздын таяк жеп келип өлгөнүн көзүнө элестетти.

– Кадырбай Жолойго эмне үчүн руксат бербеди экен?
– деди Каныбек.

Каныбектин бул суроосу азыр гана чыга калган жок. Бул суроо көптөн бери Каныбектин көкүрөгүндө эле. «Эмне үчүн кул дешет? Эмне үчүн кулдар өз эрки менен жүрүшө албайт? Эмне үчүн кабак керип кулдар эркин күлө албайт?» – деген суроолор, атасы Сансыздын сөзүнөн улам, Каныбектин көкүрөгүнөн орун алып келген.

– Э, балам!.. Кул эмне? Кул – кул... Өлсө кунсуз, сатса пулсуз, эшек катары иштеп, ит катары ирегеден тамак ичкендерден. Элден калган таштандыны кийип, жуунду-ну ичип жан баккан бир күнөөсүз карып. Эмгеги эсепсиз бир бечара. Мындай кулдарды көрүнгөндүн бардыгы урунбайт, урунчулар гана урунат. Даңкы менен жер жарып, кара мүртөздүгү менен элди алып, каарынан кан тамызгандар гана кул урунат. Алар кулдарын башкара албаса, же качырып жиберсе, же каяшаяк кылгандарына жаза бере албаса, кул ээсинин баркы кетет. Экинчиден – кул акы доолабас, кийим сурабас бекер бир күч. Бекер күчкө ким кызыкпасын? – деп, мергенчи улутунуп, кийиз өтүгүнүн таманын отко жайып отурган Ажардын алдына, колундагы көсөө менен чок тартты. Жыртык кийиз өтүктөн чыгып турган бутунун бармагын көрүп, мергенчиден уялып, Ажар бутун тартып алып кызара түштү.

– Уялба балам! Жаман да болсо кийиз өтүгүндү кургатып алганың жакшы, – деп, мергенчи оттун чогуң Ажарга карата дагы чоңураак жайды да, – Жолой таяк жеп алты айда айыгат. Ою өзгөрүлөт. Кандай болсо дагы Кадырбайдан кек алуу керек деген тилекти алдына коёт. Жолой Кадырбайдан кек алуу менен бирге, Алтынкөкүл Раушанды алып качмак болот.

Алтынкөкүл Раушан казак кызы эле. Кадырбай баштаган жүз киши жортуулга барып олжого алып келген.



Анан, Алтынкөкүл Раушан – Алтынкөкүл Раушан эле. Бою ноода чыккан кырчын талдай, кашы жаңы тууган айдай, көзү карагаттай, жаагы субагай, бети талдырмач кызылдуу, аркар көкүрөк. Башында жекей, көйнөгү жашыл тувар, сары ноколуу кызыл манат бешманты бар; чачтары төрттөн он эки өрүлүп, ай далы менен эки жаактан төгүлүп, алдыңкы чачы тизеден, арткы чачы толорсугунан өтүп турат. Алтынкөкүл Раушандын турган турпаты, суналган келбети, кабагын салып капаланбай күлүмсүрөй маңкайып турганы, көрүп турган элдин санаасын санга, оюн онго бөлдү.

Жортуулга барып келгендер, айылдан чогулган элдер. Алтынкөкүл Раушандан башкага көз салышпады.

Жортуулчулар казактан алып келген эки миң жылкыны бөлүп алуудан мурун, Алтынкөкүл Раушанды бирөөгө ыйгарууга көчүштү. Бирок, жортуулчулар кызды бирине-бири кыйыша албай, араларынан чабыш чыгып барып токтоду.

– Э, абышка! Ушул баланы сен сурасаңчы. Балким сага берер, сени кадырлап сыйлашар! – деп, кемпири Балкан абышкасы Керечке айтты.

– Сураса сурайын, кемпир! Менин оюм дагы ошондо турат, – деп Кереч кемпирин ээрчитип алып, каз канаттап турган жортуулчуларды көздөй жөнөдү.

Кереч ошондо сексендин сегизинде, Керечтен кемпири он эки жаш кичүү. Жаш баланын жытын жыттап, ыңгаалап ыйлаган үнүн угууга зар болгон адамдар. Бир ат, бир бээ, эки улактуу эчкиден башка Керечте байлык жок. Кара санап кас кылууну эч ким үчүн ойлобогон бир ак көңүл адамдар.

Кереч мойнуна курун салып, кемпири көгөндүн буурчагын мойнуна өткөрүп, беттерин жашка жуугузуп, кардыккан кары үндөрүн чыгарып, колдорун жан:

– О, кагылайын балдар! Карыңардын арманын угуп тилегин бир орундаткыла!.. «Атты арыганда көр, эрди



карыганда көр» – деген. Менин карыганымды көргүлө! Чач бубактай агарып, сакал арчадай куурады. Ооздогу тиштер шакылдап көздүн курчу кетти. Тизе титиреп белден күч кайтты. Малга кемчил, башка чукак элем, ушул кызды мага кыйгыла, бала кылып асырап алайын. Олжо алдым дебейин, балдарымдан өнтө алдым дейин. Кыз алдым дебейин, эрлеримден белек алдым дейин. Күң дебейин – гүл дейин. Гүлдү жыттап кумардан каналы, уул берген эрлерди күндө үч убак эске салалы. Жекендей, ыргалып бой тартканда өзүңөргө акыл салалы. Омийин!.. Өмүрүңөр узун болсун, жолдошуңар кызыр болсун! – деп, Кереч кемпири – экөө жортуулчуларга бата кылды.

Айылдагы кулдар ыйлап, күндөр боздоп, карап турган элдер шолоктоп:

– Учуңар узарып уругуңар көбөйсүн! Кереч акем менен Баалкан жеңемдин көңүлүн кайтарбагыла! – дешип, Керечке кошулуп чурулдап бата кылышты.

– Болуптур кыйдык Кереч акеме! – дешип жортуулга барып келгендер дагы чурулдап кошо бата кылышты.

Бирок, Кадырбайдан үн чыкпады. Кадырбайдын өңү кумсарып, таноолору кыпчылып, тиштери кычырап, салынган терең кабактын алдындагы алайган эки көз, алда кимге заарын төгүп жиберчүдөй болуп жан жагындагыларды карады да:

– Жок, бул кызда эч кимдин акысы жок! Жортуулда жолду жана колду мен баштадым. Олжонун алдын жол баштаган жана кол баштаган кишиден башканын алууга акысы жок. Бул кызды мен алам. Башка олжодон бүчү албаймын, барып жылкыны бөлүп алгыла! – деди Кадырбай.

– Андай болсо өзүңүз билиңиз! – дешип, жортуулга баргандар олжо жылкыны бөлүп алууга киришти.

Кадырбай Керечтин сөзүнө эч жооп кайтарбады. Кереч эмес, жалпы эл чуулдап экинчи ирет бата кылгандыгына дагы карабай, Алтынкөкүл Раушанды жетелеп үйүнө кирип кетти.



Бечара Кереч менен Баалкан, көздөрүнүн жашын жамгырдай төгүп:

– Чиркин бала ай! Чиркин бала!.. Неге бизди зарлаттың! – дешип, буркурап-боздоп үйлөрүнө кайтышты, – деди мергенчи.

– Бечара кемпир-чал! – деп, Кереч менен Баалканга жаны ачыгансып, Кадырбайга ачуулангансып, Каныбек тиштене коломтодогу кызарып жаткан чокту көсөп-көсөп алды.

– Таш боор Кадырбай! – деп, Ажар көзүнүн жашын сүрттү.

Мергенчи кабагын чытып улутунду да:

– Ооба... Алтынкөкүл Раушан ошол таш боор Кадырбайдын колунда үч жыл турду, он үчтөн он алтыга чыкты. Бирок ал үч жылдык өмүр Алтынкөкүл Раушан үчүн арзанга түшпөй кымбатка түштү.

Кадырбайдын аялы Канышанын жашы кырктан небак ашкан. Ошондой болсо дагы, Алтынкөкүл Раушандан бак, намыс талашып, анын колунан жумуш, башынан таяк кетирбейт. Анткени, Алтынкөкүл Раушан Кадырбайдын болочок токолу болорун, Канышага Кадырбай мурунтан эскерткен. Эшиктен башы кире электе Кадырбайдын токолу болорун Алтынкөкүл Раушан да билген. Билгенде амалы канча? Этегин кармаар эр, баш калкалар жер көрүнбөгөндөн кийин, Канышанын каарына чыдап Раушан жүрө берген.

Алтынкөкүл Раушан Канышанын каршылыгына эч кайышпады. Элеси алыстан качкан аркардай болуп, келбети керүүдөгү маралдай суналды. Акча бети нурданып, жибек чачы жалтылдап тизеден төмөн тушарга жетти.

Мына, Алтынкөкүл Раушандын бул көрүнүшү Кадырбайды өзүнө тартты. Кадырбай, кийинки кездерде, Алтынкөкүл Раушанга болушуп, Канышаны көп ура турган болду. Бул кордуктарга чыдабай, Каныша муунуп өлүп калды. Канышанын өлүмү Кадырбай үчүн бир жа-



гынан сүйүнүчтүү болсо да, экинчи жагынан күйүнүчтүү болду. Канышанын куну үчүн, анын төркүндөрүнө отуз кул, жүз жылкы, миң кой, алты туйгун, тогуз жорго, үртүктөгөн үч күлүк, тогуз ак төө, тогуз тайлак, тогуз боточук кун төлөдү.

Бирок, Кадырбай бул кундарды өз эрки менен төлөбөй, аргасыздан төлөдү. Анткени – Канышанын төркүндөрү кол курап келип, «макул десең ушул кунду төлө, жок, төлөбөсөң, катуудан казаныңды, жумшактан күлүңдү койбой, элинди бүт чабабыз» – деп, камап жатып алды. Кадырбайдын каршылык кылууга дарманы болбоду. Мурунку үзөңгү жолдошторунун баары коркконунан Канышанын төркүндөрүнө болушуп кетти. Ошондуктан кун төлөп, Кадырбайдын ага-туугандары боору менен жылып калды. Бул окуя Кадырбай үчүн кыйын болду. Бирок ошол чыгымына татый турган Алтынкөкүл Раушан Кадырбайдын төрүндө отурат. Кадырбай Алтынкөкүл Раушанды медер кылып:

– Алтыным!.. Менин абалым ушул болуп калды. Ушундай күнгө түштүм. Ким үчүн? Сен үчүн, Раушан! Сен үчүн!.. Эр ортону элүүдөн ашып калган кезимде бул мага кыйын... Бирок сен барсың, Алтыным!.. – Канышанын кунуна кеткен бардык малыман, сени өйдө көрөмүн!.. – деп, Кадырбай өзүн-өзү сооротор эле. Бирок, Кадырбайдын жүрөгү Алтынкөкүл Раушан деп соккону менен, Алтынкөкүл Раушандын жүрөгү Кадырбайдан башкага согор эле.

Алтынкөкүл Раушан келгенден тартып эле элдин оозуна кирген. Кыз-келиндер мактап, кызыккан уландар ырга кошо баштаган.

Күндөрдүн бир күнүндө, Жолой бээ саадырууга чыкты. Кадырбайдын үйүндөгү тул күңү Салбар менен Алтынкөкүл Раушан экөө бээ сааганы барышты. Алтынкөкүл Раушан бойлоодо жулунуп турган кара кулундун маңдайынан сылап:



– Секирме калкам!.. секирме! – деп, кулунду тээктен чыгарып, энесин эмизип тартып туруп, – Ау, Жолай айу дейм!

– Ии!..

– Эрксиз байлауда турган кулундуң жүрегинде не барлыгын билемисиң?

– Жок. Тилсиз айбандын жүрөгүндө эмне бардыгын кайдан билейин. Бирок эрксиз байлоодо турган кулун менен эркин жүргөн кулунду түрдүү жагынан ажыратууга болот ко!

– Ййе... ажыратууга болады, – деп, Алтынкөкүл Раушан акырын гана улутунуп терең ойго кетти. Бээлерди Жолой саадырып, кулундарды агытты. Сааган сүттөрдү көтөрүшүп бара жатып:

– Байлаудан босанган кулундардын оюн салганын карасаңшы, Жолай жан! – деди.

– А, садагаң! Ата, энеңдин алдына барсаң сен дагы оюн салар элең, – деп, Салбар эмнегедир муңайды.

– Ардактаган акем мен шешем кайдау?

Ойнаган курбу-курдас теңим кайдау?

Торга түскөн туйгынды куткаруга,

Тилектес биреу-жарым табылмаймау? –

деп, акырын гана сызгырылтып ырдап, Алтынкөкүл Раушан үйгө жөнөдү.

Алтынкөкүл Раушандын бул ыры, созолонгон жибектей муңдуу үнү, Жолойдун жүрөгүнө от салды. Бул жөнүндө Жолой көп ойлонду. Бирок чубалжыган терең ойдун акырына чыга албады...

Үйдө киши жокто, же тыштан ээнирек кезигип калганда:

– Жолай жан ау! Карның аштыма, айтпесе бир сөз айтканы турсуңба? – дейт, Алтынкөкүл Раушан. Жолой унчукпай гана Алтынкөкүл Раушандын колун акырын кармап туруп:

– Айтпасам да жүрөк сырын билерсиң? – дегенде:



– Билем, Жолай жан! Билем!.. Бирок, сол жүректің билгенин жүзеге шығаруу неге турар экен?! – деп, Алтынкөкүл Раушан дагы Жолойдун колун кысып коёр эле.

Ушунетип Жолой менен Алтынкөкүл Раушандын ортосундагы катнаш жакындайт. Табышмактуу көз караштар, түйүндүү сөздөр барган сайын бирине-бири чиеленише берет.

«Ау, Жолай жан! Сени мен кул дебейин да, өзүмдү күң дебеймин. Балки кул, күң деп айтушылар айтатын шыгар. Бирок, сүйүүдүң ишинде кулу мен күңү болмас. Арийне болмас, калкам! Мынау бай баласы мен бай кызынын сүйүви, мынау кул менен күңдүн сүйүви деп, эшким сүйүвге тамга салмаган шыгар. Мынау Алтынкөкүл Раушандың жүреги, мынау Жолайдың жүреги... Осы эки жүрек бирин бири зорламай сүйеди гой!.. Осы эки жүрек бирин бири кыймайды гой!.. Олай болса, калай акмак осы эки жүректи ажыратпакшы?» – деп, Алтынкөкүл Раушан Жолойдун мойнунан кучактап туруп:

«Маң-маң кер желер мекен, жортар мекен?

Маң-маң кер каскыр көрсо коркар мекен?» – деп, ырдап калар эле.

Жолой дагы толкунданып, Алтынкөкүл Раушандын обондорунун бирине салып, Алтынкөкүл Раушанды кучактап көкүрөгүнө кысып туруп:

«Маң-маң кер жорга болса неге жортсын?

Маң-маң кер сырттан болса неден корксын?» – деп, каткырып калар эле.

Бирок иш чатакка айланып, тилек бошко чыга турган болот. Күтүлбөгөн убакта Кадырбайдын зайыбы Каныша өлүп, ойго келбеген кун төлөндү. Алтынкөкүл Раушандын жанындай жакыны, жан аяшпас тилектеши Жолой, отуз кулдун бири болуп кунга кетет. Жолойдун кунга кетиши, Алтынкөкүл Раушан үчүн айтып түгөткүстөй кыйын абал болот. Анын акчыл бети сарга чалып, нурдуу жүзүн жаш жууйт. Карагаттай кара көзүн



жаш каптап, жарык кабагын камыккан кайгы басат. Жатса да, турса да көзүнүн жашын көл кылып, сыбызгыдай үнүнө салып:

«Жолай жан кайда кеттиң, неге кеттиң?
Мен мине солган гүлдөй алге жеттим!
Тилекке өзиң мени жеткирмесең,
Мен сорлы кайта келмес жолга кеттим!..» –

деп, зарлана баштайт.

Анын үстүнө, эл жайлоого чыкканда аламын деп жүргөн Кадырбай, жакын күндөрдүн ичинде нике кыйдырып, Алтынкөкүл Раушанды алмак болот. Алтынкөкүл Раушандын айласы кетет.

«Жаным Алтынкөкүл Раушан! Өлбөсөм келип алып кетем. Кул болуп кунга кетти деп асты капа болбо» – деп, кеткен эле Жолой. Бирок качан, кайсы күнү келмек? Ал табышмак... Али Жолой жок...

* * *

Жолой кул боло кунга келип, башка эшикке кызмат кылганына бир жумага жакындап калды. Бирок Жолой азыр кимдин кандай экендигин биле элек жана Алтынкөкүл Раушанды Кадырбай алганы жатканын дагы билбейт.

«Өлбөй аман болсом, эл жайлоого чыгарда, Кереч акем аркылуу кабарлашып туруп, Алтынкөкүл Раушанды алып качам. Алтынкөкүл Раушанды алдейлеп өстүргөн ата, энесине алып барам. Аңгыча бул жерден өзүмө тилектеш курбу-курдаш табам. Жараган эки атты таптап багам» – деп, Жолой ушул оюн медресе кылып, Канышанын атасы Садыр датканын жылкысын багып жүрө берет.

«Азыр эле кабардашып туруп, эки жараган атты тандап минип, Алтынкөкүл Раушанды алып, качканым кандай? Жок... Жок, Жолой сен жаңыласың! Азыр кыш... Ак кар, көк муз ашуудан сени ашырбай, карга-кузгунга жем кылат. Сабыр кыл, Жолой! Жаркырап жаз чыкканда ти-



лекти орундатууга бет алганың жакшы!..» – деп, Жолой ат жалын тиктеп жылкы четинде туруп ойго кетер эле.

Чындыгында Жолойдун ою чын эле. Ак кар, көк муздуу кышта эмес, атыр жыттуу гүл бураган жайда дагы Улуу-Чаттын ашууларын ашып, Ат-Башы, Нарынды басып, Ысык-Көлдүн этегин кыркып казакка качуу кыйын. Экинчиден Жолой менен жылкы багышып жүргөн жылкычылар көп. Алардын кандай адамдар экендигин Жолой али биле элек. Анын үстүнө – «Жолой жоболондуу кул, бир шумдук кылбайт деп ишенүүгө болбойт. Сак болгула» – деп, Кадырбайдын Садыр даткага айтканы бар. Ошондуктан, анын артынан көзөмөлдөп жүргөндөр дагы жок эмес. Анын үстүнө Алтынкөкүл Раушанга жиберүүгө ишеничтүү киши таба элек жана экөөнүн арасы кере күнчүлүк жол болуп калды.

Жолой Алтынкөкүл Раушанды алып качуу ишин эл жайлоого чыгууга чейин калтырды. Күндүзү бийик кырга, чокуларга чыгып, жол чала баштады. Түнкүсүн кирпич көзүн какпай, ат жалын кармап өбөктөп, түпсүз терең ойлорго түшөт. Алтынкөкүл Раушанды көз алдына элестетип, анын айткан сөздөрүн, карагаттай көздөрүн эсине салат.

«Кетесиңбе Жолай жан бөтен жерге?

Кул болдуңба шының мен бөтен элге?

Кетсең аман сау болгын жаным калкам,

Көз кырыңды сала жүр кынай белге!..» –

деп, акча кызыл бетине салаалап аккан жаштан тамга салып, Жолой кетип бара жатканда элге көрүнбөй Алтынкөкүл Раушандын ыйлап турганы, ар дайым Жолойдун көз алдында. Жолой бул ырды эчен кайталап ырдап, сүйгөнүн көз алдына элестетип туруп:

«Басым байлап денимди атап эдим,

Алтынкөкүл Раушан кынай белге!

Жаным саулем, үмүтим алдымда тур,

Көзүң жасып көл кылып жылай берме!..» –

деп, ырдап калар эле.



Жолойдун бул ырын жылкычылардын бардыгы угушат, бирок эмне үчүн ырдалып калган ыр экендигин билишпейт. Эригип отурганда Жолойдон ырдаган ыр чыга турган болсо, жылкычылардын бардыгы үн кошуп көтөрүп кетер эле.

Жолойдун ойлоп айткан сөзү, оттуу шайыр мүнөзү, денесиндеги жигиттиктин келбети, кайраты, жылкычыларга сүйгүнчүктүү кыла баштады. Жолой күндөн күнгө жылкычылардын ич койнуна кирет. Жылкычылардын бардыгы Жолойго тилектеш боло баштайт.

«Кулдук айыбың болбосо, эл оозуна кирген эрлердин бири болмок экенсиң!..» – дешип, жылкычылар дагы оюнчундан Жолойду тамаша кылышат.

Бир күнү кыламыктап кар жаайт. Жылкыларды үйдөн жогорку керүүгө кар тептирип салып, жылкычылардын бардыгы үйгө келет.

Анда жылкычыларга кенен тамак кайда! Өлгөн жылкынын этин жеп, болбосо кысырактарды байлап саап, кыштын күнүндө шыргалаңдаган муздак кымыз ичише турган...

Жылкычылардын алды бир аяктан шыргалаң кымыз ичип, арты иче электе жылкылар чурулдап, кишинеп коё берди. Бардыгы жабыла жүгүрүп чыгып караса, бир тору жылкы учуп келе жатат.

Ал көп тору жылкынын бири эмес, Садыр датканын ыйык көтөргөн тору айгыры эле. «Тору айгыр жылкымдын – Камбар атасы. Кокус тору айгыр бирдеме болсо, тору айгыр үчүн токсон кулдун башын алам» – деп, Садырдын айтканы жылкычылардын эсинде.

– Кокуй, тору айгыр көрүнөт! – деп, жылкычы башчысы Кара Чоро бакырып жиберди.

– Айланайындар кармайлы!.. Кокуй өлдүк!.. – деп, жылкычылардын бардыгы чурулдап жиберипти. Аңгыча болбой, Жолой жүгүрүп барып тектирчедеги ташты тээп, тору айгырдын учуп келе жаткан жолуна тура калды.



– Кокуй, Жолой өлөсүң! Айгыр өлсө мейли, бардыгыбыз качабыз! – деп, Кара Чоро кыйкырат. Жолойго жардам берип кармашууга эч жылкычы даабайт. Анткени, Жолойдун төмөн асты бийик аска. Асканын асты күрүлдөгөн чоң суу, ага түшкөн адамдын өлүгү эмес, та руудай бөлүнгөн сөөгүн табуу мүмкүн эмес эле.

Жолойдун жогорку жагында кичинекей тектир сымак түзөң бар эле. Ошол түзөңгө айгыр келип токтоп, аман-эсен, майып болбой, туруп кайра жылкыга кетет. Бирок жылкычылар бир жолдошунан ажырайт. Бардыгы ыйлап, Жолойго жардам берем деп, асканын башынан кулап кеткен жолдошун карашат. Күркүрөгөн чоң суу, күрүлдөгөн капчыгай, айбаттуу дабышын чыгарып, алда кимге каардангандай болуп жатат. Ал жолдошунан дарек жок...

– Чиркин өмүр!.. Шордуу кулдар!.. Ушинткен кулдардын көз жашын көрүп, кайгы-муңун угар адам бар бекен? – деп, Жолой көзүнө жаш алып үйдү көздөй басат.

Жылкычылардын бардыгы үйгө киришти. Бирок, тамакка эч кимиси сугулбады. Көздөрүнүн жашын мөлтүлдөтүп ар кимиси ар түрдүү убайды тартып, болочок тагдырын ойлошот.

– О, үйдө жылкычылардан барбы? – деген тыштан дабыш чыкты.

Жылкычылардан эч кимиси козголбоду. Жолой селт эткендей башын көтөрүп кулагын салды. Анткени, тыштан чыккан үн Жолойго тааныш сыяктанды.

– Э, азаматтар, бириң чык, жок сураймын! – деген Керечтин үнү дагы чыкты.

Жолой тура жүгүрүп чыкканча эшик алдында отурган эки жылкычы чыга жөнөдү. Жолой чыкканда Кереч эрдин тиштеп койду. Амандашууга умтулган Жолой, Керечтин эрдин тиштегенин көрүп, кайдыгер адамча салам айтты да:

– И, аксакал! Жол болсун? Кайдан келе жатасыз? Эмне жоготтуңуз эле?



– Андай болсун балам! Жол болсо жок табылган жерден болсун! Келе жаткан жагым кыбыла. Жол издегендин жолу чалды-куйду... Жоголо электен мурда ердөштө элек, эми кыштоодобуз! – деп, Кереч кончундагы күмүштөгөн мүйүз чакчасын сууруп, чакчасынын чагарагын шарак-шарак эттире кагып, алаканына наспайдан чоң тартым салды да, тилдин алдын карата кагып коюп, чакчасын кончуна салын, – «Жокту жок издеген табат, жолдошу шайыр болсо, жолоочунун кумары канат. Сөз жакшысын кулак билет, кыз жакшысын ынак билет. Кыздын кыя тартып басканы – кыйбасына сөз айтканы. Бозойдун мыйыгынан күлгөнү – селкисинин оюн билгени. Бураң белдин кайгыга батканы – бозойдун кабарсыз жатканы. Тобурчагым ток эле деп, толгонуп кечикпесин. Жол алыс эле деп, ара конуп жүрбөсүн. Мейли ара консо консун, бирок, арманда болуп күйбөсүн. Күн борошолоп кар түштү, күлүстөн жандын күйүтү күчтүү. Эт жүрөк оттой жанды, эки күндүк өмүр калды. Кайтаруучу жок болсо, колоттон табарсың, болбосо капшыттан кол саларсың» – деп, бир кыз ашык болгон жигитине салам айттырган экен, – деп, Кереч билер-билбес жылмайып, көзүн сүзүп койду.

Жолойдон бөлөк жылкычылар Керечтин сөзүнө түшүнбөдү. Жаңы эле дайынсыз болуп өлгөн жолдошуна кайгырып отурган жылкычылар, «издеген жогун айтпай, кайдагы кыздын сөзүн айтып отурат» – деп, Керечти жактырышпады. Жолой жылкычылардын бул мүнөзүн байкап:

– Издеген жогуңздун түрүн айтыңыз, аксакал!

– Айтайын балам! Айтайын... Алжып калган чалдын сөзү көңүлүңөргө толбогон чыгар, – деп, оозундагы наспайын түкүрүп, – байлоодон күлүк уурдатып ошону изилдеп жүрөм. Эң тамгасы жок, өзү ак ула.

«Кааласа кылар көп санат,

Калбыр өпкө жез канат,



Жабышкак далы салык төш,
Кара байыр казан ат;
Асыл чыккан нерсеге,
Айтса эп келер далай сөз;
Бото борбуй буура сан,
Доду маңдай бото көз!..

деген күлүк эле, – деди Кереч.

Жолой саал жылмайып:

– Күлүгүңүздү ашыра мактап жибердиңизби, аксакал?

Кереч атын моюнга бир чаап:

– Э, балам! Жалдуу болсо ат, жакалуу болсо тон дей-
биз. Башы кара, буту айры болсо киши дейбиз. Бирок
тондун тонун, аттын атын, кишинин кишисин эл билет.
Эл ичиндеги көптү көргөн кыраакы сынчылар билет,
балам!

Андай ак кула атты көргөнүбүз жок деген жоопту
алып, Кереч келген жолуна салып бура тартканда:

– Аксакал, жанагы кыз ушул кездеги кызбы, же ил-
герки кездеги бир кыздын тамсилиби? – деди Жолой.

– И, балам! Ал кыз ушул кездеги кыз болсо бармак
белең? – деп, Кереч көзүн кысып каткырып тура калды:

– Жок, аксакал! Баса ошол кыз азыр болсо, жеттим
кайттым, тапшырганыңды айттым; зарыктырып кеч
келет, сак бол. Кыл куйругу экөө, бирок азыр асынарга
жок көсөө; белегинди белендеп, берки үңкүрдөн тосуп ал
деп айтыңыз дейин дедим эле, – деп, Жолой күлдү.

Кереч дагы башын ийкей каткыра күлдү... Чалдын
кубангандай каткырганына кээ бир жылкычы таңыркап
күлөт.

Жылкычылар Жолой менен Керечтин сөзүнөн шек
албады. Өткөн убактагы кыз, келиндер жөнүндө болгон
иштерди өз ара эстерине салып кеп кыла башташты.

Жолой Керечтин аркасынан карап турду да, эмне
кылуу жөнүндө терең ойго кетти...



* * *

Кадырбай сөөк-саактуу кара тору киши. Беттеринин бырыштары калыңдап, сакал-мурутун ак аралап калган, жашы болсо элүүнү небак ашкан. Башында чоң кара тебетей, саймалуу сары жаргак шымына көк ала байрак чапанын шымданган; белинде күмүштөгөн чоң кесе, бутунда туюк ултарган бийик такалуу оймологон кызыл соору өтүк; сыңар тизелеп төрдүн чыгдан тарабында отурду.

Кадырбайдын он эки канат ак үйү эркектер менен жык толгон. Он эки карыш казанда кайнап жаткан эт, от жагып, эт оодарыштырып жүргөн эки жигиттен башкалары өз ара түркүм кептерди сүйлөшүүдө.

Отургандардын сөзү абдан кызыды. Ар ким өз билген сөзү менен Кадырбайга көңүл айтып, өздөрүнүн тилек-тештигин билдиришет.

– Элдин салты, атанын наркы ушул, Кадырбай аке! «Элдүү түлкү ачка өлбөйт!» – деп, мына, кечээ күнү эчтемең жок калсаң, бүгүн корооң малга толуп калды. Ал эми катын өлсө камчы сап сынган менен тең деген эмеспи. Тотуча токсон түрдөнгөн, калтарча миң кубулган, тоонун салкынындагы гүлдөй нурданган, аркар эмчек, кыргый кыял, кымча бел Алтынкөкүл Раушан Канышанын ордун басат, – деди төрдө отурган, Кадырбайдын аталаш тууганы Шамырбек датка. Жаш датка Шамырбектин сөзүнөн улам, отургандардын арасында шайырдык мүнөз пайда болуп, чалдардын көкүрөгү өргө чапты.

Айыл арасы күндөгүдөн миң порум. Короонун ортосунда байланып турган кой, козу, эчки, улак, уй, жылкы, төө.

Бул малдын бардыгы Алтынкөкүл Раушандын тоюна «кошумча» делинип, Кадырбайдын жакын санашкандарынан, сөөк-тамырларынан келген мал.

Короонун тегерегинде калмакча байлаштырган эркектердин аттары, түрдүү жабдык салынган аялдардын аттары, айырмачтуу балдардын тайлары; короодон обочо-роок, токумдарын салбыратып өгүз, бакырып төө турат.



Кызыл-тазыл кийинген кыз, келиндер кыргоолдой кылактап, кыйырчактын кызыл түлкүсүндөй чубалжышып бир үйдөн чыгып, экинчи үйгө кирип жок болушат.

Үйдүн эпчи тарабында күзгү жекендей ыргалып, тийген айдай жаркылдап, алкымдарын агартып, башындагы үкүлөрүн сеңселтип, бойго жеткен кара далы кыздар отурат. Алардын арасында, акча жүзүн кайгыга салып, ичинен сыздап, ийнинен дем алып, Алтынкөкүл Раушан отурат. «Жолой келип бактымды ачабы, же Кадырбай өлтүрүп кара жерге көмөбү?» – деген суроону миң кайталап эсине салууда.

Айылдын четинде түрдүүчө кийинген балдар күч сынашып күрөшүп, күчтүүсү күчсүзүн төө басты кылып, эптүүсү эпсизинен төөмантек, укуй алып жатты. Ыза болуп ыйлаган балдардын кээси өгүздөй өкүрүп, кээси ботодой боздоп, мурдуна чүлүк таккан торпоктой бышылдап, көзүнүн жашын салаалатып, чимкиригин куюлтуп ата, энесине келип жатты.

Тойго келген селкисинин, же томуктай сырын сактап айтуучу жеңесинин көзүнө көрүнүүгө келген көпкөн кара мурут жигиттер, май жыттанган мурунданган боз балдар, үчтөн-төрттөн аттардын арасын саялап, көздөгөн кызын, көңүлүндөгү жеңесин акмалайт. Кай бири сүйгөнүнө таарынгансып, үстөмөндөп кар кучактап жатат.

Кадырбайдын үйүнүн күн батыш тарабында он беш чакты кемеге; күндөр суу ташып, кулдар отун алып, от жагып, кул, күң эмес, курсагы тойбой куурагандар кемегенин башын аңдып отурушат.

Отун отко тийип кызыл жалынын соймоңдотуп, көк түтүнүн асманга бурулдата, кара казандагы этти баркылдатып кайнатып жатат.

От жактырып, суу куйдуруп, кемегедеги этти башкарып турган Кадырбайдын агасы Карабай, казан башынан эт жегизбөө үчүн сак-сактап кайтарып турат.



От жагып, суу куюп жүргөн кул, күндөр жана кемегенин башын аңдып отургандар ар кайсы айылдан келгендер. Коноктон бирдеме артса шам-шум этип, артпаса ар дайым таш жалак калып жүргөн шордуулар эл арасында көп эле.

Астында ашы, үстүндө үйү, башында эрки жок кул, күндөр эмес, алты ай жайы акылдап тынбай иштеген дыйкандардын дагы курсагы чыга нанга тойбойт.

Эл арасында эгин аз эгилет. Жер таштуу жана ак топурактуу болгондуктан эгиндин өнүмү кем. Дыйканчылык кылгандардын көбү көрүнгөн байларга иштешет. Капка эмес, топу, калпак баштыкка гана ченеп эгин эгешет. Анын үстүнө элдин бардыгы көчө коно күн өткөрүшөт. Кышкысын нанды этке шилти кылып, жайкысын ак менен күн көрөт.

Төмөнкү четки кемегеде от жагып бир кул турат. Үстүндө алгылыктуу кийими да жок. Куур тон, куур шым, башында тери малакай, жыртылган чокой, оң жаккы чокоюнун жыртыгынан бутунун башы көрүнүп турат. Оттун табы менен денеси жылуу сыяктуу. Кардуу бутун кагып коюп, казанга көзүн тигилтип, астыртан Карабайды карап коёт. Карабай ары жаккы казандагы этти оодарыштырып жатканда, баягы кул казандагы эттен үзүп оозуна сала койду.

Карабайдын колундагы темир чеңгел кулдун кежигесине тийгенде, кулдун башы кемегеге тыгылып, эки колу оттун чогуна батты.

– Ай, шордуу ай!.. Бир үзүм эт жеймин деп эки колунан ажырады го? – деп, жанындагы картаң кул жашып терс карай берди.

Кантесиң, заман ошондой!.. Кулдун колу отко күймөк турсун, өзү өлсө дагы Карабайга кеп эмес. Ошон үчүн, Карабайга ал эчтеме дебеди... эч ким кулга болушуп кийлигише албады...



* * *

Ак-Көкүлдү минип, Ак-Сурду коштогон Жолой, чак түштө Керечтин үйүнө келип түштү.

Керечтин үйү айылдан жогорку асканын алдындагы үңкүрдө. Кереч үч жылдан бери жалгыз үй жүрөт.

«Э, Кереч! Сен элден-журттан бөлүнүп жалгыз үй жаман жоро баштадың го?» – деп, көп кишилер айтты. Бирок элдин айткан сөзүн Кереч укпады.

«Өсөрүм калган жок эле, өлөрүм калды эле. Бардык өнөргө бар элем, бир балага зар элем. Жалпы барыңардан бир кызды сурасам бербедиңер, эми мени айылдаш кондуруп эмне кыласыңар?» деп, Кереч жооп берер эле.

Керечтин жалгыз үй жүргөндүгүнүн себеби Алтынкөкүл Раушанды сураганда бербеген Кадырбайга жана ага-туугандарына таарынгандыгы. Экинчиден Алтынкөкүл Раушан менен Жолойдун аманаттарын сактоого жалгыз үй жүрүүнүн ыңгайлуу болгондугу.

Кереч кемпири экөө тең Кадырбайдын тоюна барган эмес. «Жолой келеби же келбей калабы» – деп, отурганда Жолойдун келип калышы, Кереч менен кемпири экөөнү чоң кубанычка салды.

– Арбаңыз энеке!..

– Бар бол садагаң! – деп, Баалкан Жолойдун эки бетинен өптү...

– Келгениңди киши көргөн жокпу?

– Жок. Менин келгеним жаман болгон жокпу? – деп, Жолой жылмая Керечке карады.

– Эң жакшы болду, – деп, күдүндөй Кереч колун нускап, – Кадырбайдын айлында эмне, болуп жатканын көрдүңбү?

– Көрдүм! – деп, Жолой жылмайып күлө, – Алтынкөкүл Раушандын тою болуп, тогуздап мал союлуп, тоодой тамаша болгону жатса керек?

– Ооба! – деди Баалкан.

– Жакшы экен? – деп, Жолой улутуна күлүмсүрөдү.



– Кана, эми кандай кыласың? – дешип, Кереч кемпири – экөө Жолойдун эки жагына келип отурушту.

– Кандай кылат элек? Баягы айтып жүргөндөй кылабыз.

– Качан? Ал түндөбү?

– Жок, азыр!..

– Сен жалгыз, алар көп. Алардан Алтынкөкүл Раушанды күндүз алып кетүү кыйын, – деп, Кереч кемпири – экөө каршы чыга баштады.

– Жок, алып кетем! Жарактарыңызды бүт берсеңиз алып кетем. Кечке калууга болбойт. Анткени, акылдашып туруп, жылкычылардын бардыгын байлап салып чыктым.

Балким артымдан куугунчу келип калууга да мүмкүн. Аттын үстүнө жол жаман. Ошондуктан азыркысы жакшы.

Жоого келбей тойго келген элден Алтынкөкүл Раушанды ажыратып алуу оңой, – деди Жолой.

Жолойдун сөзүн Кереч эп көрсө да, кемпири коркуп безилдеди. Бирок кемпирдин сөзүнө Кереч менен Жолой карабады.

Баалкан жаш кездеги ээр токумун үйдөн алып чыгып Жолойго берди. Жолой Алтынкөкүл Раушанга арнап Ак-Сурду токуду.

Кереч үңкүрдүн төрүнө каткан сыр бараң менен өзүнүн ай балтасына кошуп түпөктүү найзасын алып келип берди.

– Ме, буларды кий, садагаң! Кереч акеңдин жаш чактагы кийими эле! – деп, Керечтин төө жүнүнөн жасаткан чепкенин, саймалуу сары жаргак шымын жана туулгасы менен соотун алып чыгып берди, Баалкан.

Бул сыяктуу кийим жана жарактар жортуулга аттанып жүргөндөрдүн азчылыгында гана бар эле. Бирок сыр бараң сыяктуу мылтык, бул жердегилердин эч киминде жок. Эл ичинде беш кол менен гана санарлык мылтык бар, алардын бардыгы бараң эмес, бир чай кайнамада бир атар милтелүү кара мылтыктар. Ошондуктан Жолойдун



ишенгени сыр бараң жана өзүнүн мүчөсүнө бүткөн баатырлык.

Ал сыр бараңдын окуясы түгөнбөйт. Ошондуктан кыскартып айтканда мындай: ушул өткөн жайында Кокон, Ташкент тараптан бир чоң соодагер келет. Ошол соодагерлерге алты ат уурдап берип, Кереч аркылуу Жолой алтымыш огу менен сыр бараңды сатып алып калат. Анткени, Алтынкөкүл Раушанды алып качуу үчүн, Жолой мурун эле камынып жүргөн.

Жолой, Кереч менен Баалкандын батасын алып, Ак-Көкүлдү минип, Ак-Сурду коштоп, асканын маңдайындагы өтөктү имерилип, Кадырбайдын айылынын төмөн жагын көздөй жөнөп калды.

Сыр бараңды асынып, найзаны карыга илип, айбалтаны такымга кысып, Ак-Сурду коштоп бара жаткан Жолойду карап турганда кемпир-чалдын көзүнө, эски жомоктогу айтылган алптар, жети баштуу желмогуз менен кармашкан баатырлар элестеди...

Жолой эч кимге көрүнбөй өтөктү имерилип кетти. Кереч кемпирин ээрчитип тойго жөнөдү. Экөөнүн максаты тойго барып томуктай эт жеш эмес, Алтынкөкүл Раушанды алып, Жолойдун аман качып кетүүгө жардам берүү.

Тойдун эти Кереч келе электен мурда желип, элдин бардыгы тамашага небак чыккан. Айылдын алдындагы ак кардуу түзөң керүүгө тамаша курулган.

Тамашанын башы кунан чабыш, ат чабыш болуу керек эле. Күн суук, жол жаман болгондуктан ат, кунан чабыш болгон жок, тамаша оодарыш, эңиш, күрөштөн башталып, аягы жамбы атууга токтолду. Элдин бардыгы жамбы аткандардын тамашасын карайт.

Узун шырмый орнотулуп, шырмыйдын башына туура жыгач байлап, ал жыгачтын учунан ылдый салаңдатып жамбы байланган. Жамбынын төрт кайыш боосу бар. Бирок он чакты киши тарсылдатып атып жатып, жам-



бынын үч боосун үзө аткандыктан, жалгыз боо жамбыны араң гана кармап турат.

Мергенчилер атып жатып чарчады.

– Мергенчилердин огу түгөндү. Жамбыны эч ким атып түшүрө албады. Эми жамбы атууну токтотуп улак тартууга көчөлү, – деп, даек кармаган жаш Датка Шамырбек элдин алдына чыга калып кыйкырды.

– О, токтой тур, жаш датка! Менде жалгыз ок бар. Бирок карып калдым. Карып калсам дагы Алтынкөкүл Раушандын тоюнда бир атып калайын, – деп, колуна дүрмөттөлүү мылтыгын кармап, Кереч шымдакчан басып келди.

– Мына, менин атымы мине коюңуз! – деп, четте турган мергенчи түшө калып, атын Керечке берди.

Элдин бардыгы жалдырап Керечке карашты. Чоңдор эмес топураңдашып чаап жүргөн балдар дагы жарданып тура калышты.

Керечтин максаты жамбыны атып түшүрүп байге алуу эмес, Жолойго белги берүү эле, белги берүү менен бирге жамбыны таамайлап атып көрөйүн деген ой Керечке атка мингенден кийин пайда болду.

– Эр көкүрөк неме, карылыкка моюн суна элек экен го?

– Эр карыса да, ой карыбайт эмеспи!..

– Атып түшүрөр бекен?

– Мындай жамбынын далайын атып түшүргөн Кереч эмеспи.

– Бирок, жамбынын боосуна көзү жетпес дейм?

– О, кокуй!.. Азыр дагы далай жаштын көзүнөн Керечтин көзү кыйын, – дешип, калың эл өз ара кеп кылышып, Керечтин атышын чыдамсыз күтүшөт.

Кереч тизгинди жыя кармап туруп атты такымга экиүч чаап, мурунку жамбы атып жаткандардын изине салып, аттын оозун бош коё берип сызылтып жөнөп калды. Керечтин эки колу мылтыкта, эки көзү жамбыда. Элдин баары бир эсе жамбыны, бир эсе Керечти карайт.



Жамбы аткандын байгесине эки жамбы, бир тайлак, бир кул сайылган. Тиги жамбы байланган шырмыйдын түбүндөгү эки жамбы, бир тайлак кармап турган Карып аттуу кул бала, ошол жамбынын байгеси. Бул кул баятан бери далай мергенчини көздөн өткөргөн. Бирок Кереч сыяктууну көрө элек эле.

«Салабаттуу түзүк киши экен. Эгер ушул киши жамбыны атып түшүрүп мени алса, кор болбой курсагым тоёр!» – деген тилек менен Карып көзүн айырбай Керечти карап турду.

Кереч сыздырып бара жатып тарс бир койгондо жамбы дагы топ этип жерге түштү. Карап турган эл бир эсе таң калды, бир эсе кубанычтуу чуу менен «соогалап» Керечти карап чаап калышты.

– Карыганда тапкан байгемди өзүм билейин. Мына бул өспүрүм кул бала экен, өзүм бала кылып алайын. Бир жамбыны мен минген аттын ээси алсын. Тиги жабагы менен тайлак силерге таштаган өбүлгөм, – деп, Кереч байгеден тапкан баласын жетелеп, мылтыгын таяна үйүнө карап жөнөп калганда, төмөнкү тумшуктан кыйкырыгы менен кулакты жаңыртып, тарсылдаган мылтык үнү менен жерди жарып Жолой чыкты.

– Жоо болсоң, жообунду айт, жортуулчу болсоң жекеге чык! – деп, Кадырбай Жолойдун алдынан утурулады. Бирок Жолой жооп бербей Кадырбайды ыргыта атты.

Жолойдун келбетин, Кадырбайдын аттан кулап түшкөнүн көргөн жараксыз эл качпай турсунбу? Ата балага, бала атага карабай, элдин тымтыракайы чыгып качып калды. «Жоо келди» – деп, элдин алдынкысы арткысынан, арткысы Жолойдон качып, катын-бала, чоң дебей чаң-тополоң түштү.

Коркконго кош көрүнөт эмеспи. Жолойдун башындагы туулгасы, жаркылдаган сооту, тарсылдаган сыр бараны, калкылдаган ай балта, найзасы, кыйкырган үнү, ас-



калуу тоонун «а-у» лаган жаңырыгы, корккон эл үчүн сан колдой көрүндү...

Кокуйлап ыйлаган катын, кыз, бөкчөңдөгөн кемпир, чалдар, бүжүрөгөн жаш балдар, айылдын артындагы корумга карап качып жатты.

– Калкам Жолай!!! – деп, Алтынкөкүл Раушан жүгүрүп келип Жолойду чылбырдан алды.

– Жаным!!! Сак-саламат жүрөсүңбү? – деп, Жодой Алтынкөкүл Раушанды Ак-Сурга мингизди.

Жолойдун кабарын Алтынкөкүл Раушанга айтып коюп, Баалкан үйүнө небак барган.

– Садагаң болоюн Алтынкөкүл Раушаным. Жолоюна жетти, – деп, Баалкан чоң кубаныч менен Жолойлорду карап турду.

– Атаңдын көрү коён жүрөктөр!.. – деп, Кереч көчүгүн ташка коюп, баласынын колуна кармап, Жолойдон качкан элдин кызыгына батты.

Жолой менен Алтынкөкүл Раушан атка минип, ашуу бек болгондуктан, азырынча Кашкарды бет алышты. Эки туткундун эркинге чыкканын көрүп Кереч менен Баалкан өздөрүнчө бата берип, кубаныша карашып, жаңы тапкан баласы Карыптып бетинен өбүштү...

* * *

Жолой менен Алтынкөкүл Раушан Кашкарга барышат. Кашкардын түндүк тарабындагы Ярбаг дарбазадан кирип, Бакирахун деген бир кедейдин үйүнө баш калкалашат. Жолой ар кимдин кызматын кылып күнүмдүк тамагын табат.

Бакирахун дагы күндүк кызмат кылып, күнүмдүк тамагын таап турган, жашы отуздан ашып калган чарчы бойлуу, бужугур кара киши. Анын зайбы Хадчахан, ичке бойлуу, сулууча келген кара каш, жашы жыйырмадан жаңы гана ашкан.

Алтынкөкүл Раушан жаңы келген кезде турмуштан жатыркап, Хадчахандын тилине түшүнбөй, чочуркап



жүрсө да, кийинки күндөрдө ынак болуп кетишти. Экөөнүн ынактыгы Бакирахун менен Жолойдун тапканын ортого салды.

Күндөрдөн күн өтөт. Алтынкөкүл Раушан менен Хадчахан тим отурушпай, топу, жоолук сайып сатып, Жолой менен Бакирахунга жардам беришет.

Жолой менен Алтынкөкүл Раушан ак эткенде так эткен жаздын келишин, ашуунун ачылышын күтөт. Кыштын узак түндөрүндө кучакташып жатып, тилектеринин келечеги жөнүндө сүйлөшөт.

«Жолай жан! Мениң акем алты агайын эди. Алтауының байлыгы асып-таспаган, тек өздерине мол жететин малдары болатын. Бирок алтауының ортосунда жалгыз ак мен эдим. Алты агайынның үйүндө, бай кызындай мамырлап, кан кызындай саулетпен жүретин эдим. Кайыр! Эгер өлмей тири болсак, жаркырап жаз күнү нурун шашса, көгөрүп көктөм келсе, Жолай мен Алтынкөкүл Раушан эсен сау барып калса, алты агайынның ортасындагы каны мен канышасы Жолай мен Алтынкөкүл Раушан болмайма?» – деп, Алтынкөкүл Раушан Жолойду көкүрөгүнө кысып– кысып коёр эле. Жолой дагы Алтынкөкүл Раушандын оюн уулап терең ойго батканда, Ак-Көкүлүн минип, туулга соотун кийип, жарактарын жаркылдатып, Алтынкөкүл Раушанын ээрчитип Ат-Башы, Нарын, Кочкор, Чүйдү басып кайнына барып калганда, «каныша бийкечтин кан күеви келди» – дешип, туш-тушунан жеңелери тосуп, кайын агалары кадырлап салам айтып тургандай болор эле.

Ушинтип Жолой менен Алтынкөкүл Раушан тилек тилеп жүргөндө иш чатагына айланып калат. Аны Алтынкөкүл Раушан, Хадчахан, Бакирахун, Жолойтор билишпейт.

Эки күлүгүн алып Жолойдун кайда качканын Садыр датка билбейт. Алтынкөкүл Раушанды алып качкан ким экендигин Кадырбайдын агасы Карабай, жаш даткасы



Шамырбек дагы билишпейт. Бирок тегеректеги элге сууроо салып, жар чакыртышат. Бул укмуштуу кабар узун элдин учу, кыска элдин кыйрына жайылат.

Бакирахундун үйүнүн чыгыш жагындагы короодо Азнахун деген Кашкардан чыккан чоң бай жана шаңыя турат. Азнахундун жашы алтымышка барып калган, алты жерде аялы бар. Бирок Алтынкөкүл Раушандын сулуулугу Азнахунду кызыктырат. Жатса да, турса да Алтынкөкүл Раушан Азнахундун оюнан чыкпайт. Кандай жол менен Алтынкөкүл Раушанды алуунун амалын таппайт. Көз көрүнө тартып алууга Жолойдон жана элден чоочуйт.

Эч амал таппай, Азнахун эки ай өткөрөт. Акыры качкын экенин билип, Жолой менен Алтынкөкүл Раушанды конокко чакырат.

– Келгениңер көп болуп калды, меймандар. Чакырып чай бере албай уят болуп жүрдүк. Мындан ары келип кетип жүргүлө. Баатыр болсоң дос болоюн, кордук көрүп качып жүрсөң жардам кылайын, – деп, Азнахун Жолойду бал тилге салат. Бирок Азнахундун бал тилине Жолой эрий койбойт. Сырын айтпай, жөнөкөй гана бир кыргыз экенин айтат. Бирок Жолойдун жообуна Азнахун ишенбейт. Ишенмек турсун, иштин бардыгын тууралап койгон болот. Себеби: Садыр датка менен Карабай, Шамырбек датканын чакырган жарынан, аттардын өңүтүсүнөн улам, Алтынкөкүл Раушан менен Жолойдун качкын экенин жакшы билет.

– Капа болбой отура туруңуздар! – деп, Азнахун тышка чыгары менен:

– Аттигиниң ай!.. Ушул иттин чакырганына бекер келген экенбиз, – деп, Жолой оозун карманып башын чайкайт.

– Ийе, Жолай жан! – деп, Алтынкөкүл Раушан Жолойду кучактай калат.

Аңгыча болбой, Азнахундун паралап койгон Шэтайы жыйырма чакты черик менен кирип келет.



Жолой оңойлук менен моюн бербейт. Э, дегенче эки чириктин жүрөгүн үзө тээп, эң акырында өзү колго түшөт. Андан барып колу, бутуна зоолу салдырып орго түшөт, – дегенде:

– Ай, кайран Жолой ай! – деп, Каныбек обдула калды.

Ошентип Жолой орго түшөт. Алтынкөкүл Раушанды болсо колу-бутун байлатып, оозун таңдырып, түнү менен Кашкар дарыясынын боюндагы үйүнө Азнахун алдырып барат.

Эки жаштын бакты-таалайына көзүн арткан кара-өзгөй Азнахун карап отурабы, өзүнчө ырымын жасатып, эртеси кечинде нике кыйдырып, Алтынкөкүл Раушанды жетинчи аялдыкка алат. Бирок Алтынкөкүл Раушан Азнахундун аялы болуп жүрүүдөн баш тартат, ошондуктан Азнахунду өлтүрүп качып чыгат. Ал жалгыз жана жөө качып кутула албай турганын сезгенден кийин боюн сууга таштап жиберет, – дегенде:

– Алда садагаң ай! – деп, Ажар ыйлап жиберди. Каныбек болсо эрдин кесе тиштеп, кабагын түйүп отурат. Ажар менен Каныбекти көрүп жана өткөнүн эске түшүрүп, мергенчи дагы көзүнө жаш алды.

Оттун чогу өчөйүн деп калган. Убакыт болсо эрте бешим. Жол тараптан дабыш чыкканын мергенчи туруп акырын карады эле, жүктүү эшек айдаган он чакты адам Улуу-Чат жакка өтүп кетти.

Мергенчи көптөн кийин катуу үшкүрдү да:

– Ошентип, Алтынкөкүл Раушан Жолой менен коштошуп, келбес сапарга Кашкар дарыясынын агымы менен кете берет.

Бакирахун Жолой менен Алтынкөкүл Раушандын кайда экенин билбей калат. Жолой болсо ордон чыга албай он беш жылы жатат. Ордун ичиндеги ным, сасык жыт Жолойдун денесиндеги кубатты бүт сорот. Сөөгүнүн курчу агып, Жолой алда канча кичирейет. Акыры өлө



турган болгондо, ордо бирге жаткан жолдошунун иниси кароолчуну өлтүрүп, Жолой баштаган үч кишини ордон куткарып чыгарат.

Алтынкөкүл Раушандын күйүтүнө чыдабай, Жолой мылтыгын алып тоого чыгып кетет, – деп, мергенчи көзүнүн жашын төгүп турду да, – ошол кордукту башынан өткөргөн, кардуу бороондой катаалдуу күндүн кордугун көргөн, ошол күндөн ушул күнгө чейин эл арасына көп жолобой, мергенчилик менен өзүн өзү сооротуп келген Жолой – менмин! – деди мергенчи.

– Ошол Жолой сизсизби? – деди Ажар менен Каныбек, жарыша.

– Ооба, ошол Жолой менмин, балдарым! Мен быйыл элүү үчкө чыктым. Алтынкөкүл Раушандан ажыраганым отуз жыл болду. Ошондон ушул убакка чейин үйлөнбөдүм. Үйлөнүүнү эч качан ойлободум. Үйлөнүүнү ойлосо да Алтынкөкүл Раушан сыяктууну кезиктире албадым.

Анын үстүнө, Алтынкөкүл Раушан тирүү экен деген кабар уктум, – деп, Жолой айтканда:

– Тирүү бекен? – дешип, Ажар менен Каныбек Жолойго карай обдулушту.

– «Алтынкөкүл Раушан тирүү экен. Жолойду өлдү деп угуп, Хотен шаарындагы Эмилахун деген байга тийиптир, жаңыдан Анархан аттуу кыз төрөп алыптыр, Жолой тез келсин» – деп, мындан жети жылы мурун, баягы Бакирахун досум кат жаздырып жибериптир. Мен шашылып мындан барсам, менин багым байланып Бакирахун өлүп калыптыр.

– Алда кокуй ай-е! – деди Ажар.

– Бирок ошого карабастан Хотен шаарына бардым. Бир ай сандалып жүрүп, Эмилахун аттуу кишиден онду таптым: бирөө баңгы, төртөө кедей, экөө соодагер, экөө дыйкан кишилер болуп чыкты. Дагы бир Эмилахуну болсо, мен баргандан бир жылы мурда өлүп, үй-бүлөсү Каш-



карга көчүп кетиптир. Хотенден Кашкарга келип Эмилахундун үй-бүлөсүн таппадым. Бакирахундун жаздырган катында чындык бар эле. Бирок, ал чындык кайда? Жолой өлдү деп Алтынкөкүл Раушан кимден укту? Барыдан бар, Кашкар дарыясына боюн таштап жиберген Раушан кантип өлбөй аман калды? Аны өлүмдөн ким куткарды? Бул суроолор силерге кандай табышмак болсо, мага да дал ошондой табышмак, жандырмагы жок! – деп, Жолой көпкө чейин муңайып турду да, – бул сырымды силерге мактанып айтып отурганым жок, өткөндөгү кордуктун бир элесин эсиңерге салып ыйла-тайын деп отурам. Ыйла-тайын деп отурганым жок, силерди чыйралтайын деп отурам!..

– Акебай, чыныңызды айтыңызчы, сиздин атыңыз Жолой эмес – Жоро болсо керек эле го? – деп, Ажар жылмая карады.

– Аның чын, балам! Жолой атымды Жоро деп, эч кимге сырымды айтпай жүргөнүмдүн себеби Атабек.

– Биздин айылдагы Атабекпи? – деди Каныбек.

– Ооба. Атабек Кадырбайдын агасы Карабайдын баласы!

– А-а! – дешти Ажар менен Каныбек.

– Мен ордон чыккандан кийин эч ким тааныбай калды жана атымды өзгөртүп, Алай тараптан бутташып келген бир мергенчи болуп жүрөм. Мен силердин айылга көп баргамын, бирок көбүнчө жашынып баргамын. Антип баргандагы максатым: Карыпка жардам берүү болучу.

– Карып акем сиздин эмнеңиз? – деди Каныбек өтө таңдануу менен.

– Ал менин иним. Алтынкөкүл Раушанга Кадырбай той берип жатканда, Кереч атам жамбы атып таап алган баласы, – деп, Жолой жылмайып койду.

– Оо, – дешип Ажар менен Каныбек эмнегедир кубангандай бирине бири карашты.



– Мени билгендер «баатыр Жолой» – дейт. Билбегендер «элден безген каапыр Жоро» – дейт. Бир күнү элде турсам, он күнү тоодо жүрөм. Ордон чыккандан берки өмүрүм ушинтип келди.

Бул өмүрүмдө эч кимге баш ийбедим. Аскалуу тоонун ардактаган эркеси, мергенчилердин сүйгөн пендеси болуп, Ала-Тоонун арасын мылтык үнү менен жаңыртуу келдим. Аскалуу зоого кошулуп ырдаштым да, албан түркүм кийик менен сырдаштым. Аскалуу зоого мен үн кошподум, аскалуу зоо маган үн кошту... Ооба, балдарым! Мага үн кошту!.. – деп, Жолой көпкө чейин тунжурап отурду да, – бирок «Жолой, сен жаңылган көрүнөсүң. Бир башыңды азат кылдың. Айры шыйрак мылтык алып, Ала-Тоонун аскасын жаңыртуу, өзүңдү өзүң соороттуң. Сен сыяктуу кул, күндөр, жетим, жесир, зарлап жүргөндөр элде жок беле? Көп эле го? Алар дагы сен сыяктуу эркиндикти жакшы көрөт эле го? Мына ошолор жөнүндө, Жолой, сен эмне кам кылдың? – деген суроо эки жылдан бери жүрөгүмдүн башынан орун алды. Бирок оюмдун учу-кыйрына жетип, келечегин чече албадым!.. – деп, Жолой дагы терең ойго кетти.

– Биз сыяктуу зарлагандар көп экен го? Жана көп дагы өткөн экен го? – деп, Каныбек да терең ойго кетти...

Бышкан эттен жеп алып, күн баткан кезде үчөө жолго чыкты. Мылтыгын асынып, аса таянып Жолой алдыга түштү.

– Кудай-ай!.. Эми карышкыр кезикпесе экен, – деди Ажар. Ажардын оюнча карышкырдан башка кыйын жоо жок сыяктуу эле.

– Э, балам! Карышкырдан коркпо. Карышкыр бизге кол салмак турсун, Жолой келе жатат деп күнчүлүк качар, – деди да, айбаттуу коңур үнүн чыгарып Жолой күлүп койду.

Жылдыз жымындап, алдыдан утуру жел сокту. Анда-санда бабыргандар бакырып, үкүлөр үстүртөн учуп ооз-



дорун шакылдатты. Алда кайдагы асканын тунгуюгунан күркүлдөгөн көгүчкөндүн эркеги зикир чалат. Капчыгай ичи күрүлдөп, чоң сууга күү чалдырат.

Түнкү абанын ырайы жакшы болгондуктан, жолоочулар үчүн жол жүрүү дагы көңүлдүү болду.

– Чебердегиле! Мен баскан жерден жаңылбай баскыла! – деп, эчен татаал жолдордон, Жолой Ажар менен Каныбекти аман алып келет.

Жолой үчүн күн менен түндүн айырмасы аз. Бул өңдүү жол эмес, жолсуз татаал аскалуу зоолордун арасынан, айсыз караңгы түндөрдө бөрүчө жортуп, түлкүчө жойлогон Жолой. Жолой жолду гана эмес, Ала-Тоонун ойчуңкурун бүтүн кыдырып, түлкүнү ийинден, коёнду коңулдан алган. Илбирс кылт эткенче, түлкү жылт эткенче ыргыта аткан Жолой. Катуу-Бакыт, Какшаал, Улуу-Чаттын тоолорун гана эмес, Ат-Башы, Нарын, Тогуз-Торо, Арпа, Ак-Сай, Алай, Памир тоолорун эки-үч жолу кыдырып чыккан Жолой!

– Кыйла жол арбыттык. Түн ортосу ооп калды. Ушул жерге азыраак эс алып, эттен жеп алалы, – деп, бир белге чыгып, ташка көчүгүн коюп, Жолой отура кетти.

– Ырас эле акебайым! Эс алып алалы! Сиз чарчадыңыз көрүнөт, – деди Ажар.

– Э, балам! Алтынкөкүл Раушандан ажырап, ордон чыккандан берки өмүрүмдө бир дагы ат мингеним жок. Кандай болуп чарчарды азыр биле элекмин, – деп, кубангандай күлүмсүрөп турду да, – мурдагы жылы Нарындагы Ала-Мышыктын тоосуна бардым. Ал жерден мага алты мергенчи кошулду. Жетөөбүз Ала-Мышыктын тоосундагы солотоого камап, алты элик атып, этин бышырып жеп отурсак: ««эрдин атын алыстан ук, үйүнө барба» – деген экен. Жолой деген атыңызды, эл ылакап кылган даңкыңызды алыстан угар элек. Эми туздаш болуп отурабыз. Мергенчилигиңизди көрсөтүп кетиңиз» – деп калышты, ошондо отурган мергенчилер.



«Калпты чындай айтса, чын чычайып үйдөн чыга качат экен» – деген ылакап бар. Анын сыңарындай, калпты чындай, аксакты тыңдай кылып айткан, мактанып сын таккандар мергенчилердин арасынан көп чыгат, балдарым!

Анан ошол мергенчилерге мергенчилигимди көрсөтүү үчүн, Нарындын башы Эки-Нарынга бардык. Бугу үйүрүн кайтарып калган кез эле. Эс алып, тамактанып отурсак эле буканын ышкырыгы чыгып калды. Акырын өңүп барып калсак, он алты айры куу бугу, отуздай маралды матап турган экен. Куу бугудан корккон букалар, ар кайсы жердеги токойдон сагаалап карап турушат.

Жети мылтык тең дүрмөттөлүү, кулактары тартылган. Бирок кандай алып, кандайча тездик менен атканымды билбейм, куу бугуну баш кылып жети бугуну сулаттым. Мына ошондо кумардан бир кандым, – деп, кубангандай жылмайды да, – союп алгыла деп бугуларды баягы жолдошторума таштап, алардан жүз ок, жүз элүү атымдай дары алып, ошол Эки-Нарындын ортосунан чыгып, Арпанын тоосуна эки күндө келдим. Ошондо дагы чарчаган эмесмин, балам! – деп, Жолой ордунан туруп дагы жөнөп калды.

Таң ата, Награчалдынын ашуусунан түшө калгандагы белге чыгып туруп:

– Балдар, эми коштошолу! Таң атты. Зымканага келип калдык. Эми мындан ары коркунуч жок. Тетиги зымкананын жогорку жагына барсаңар, ошол жерден Нуранын суусу үч айрылып агат. Ошол үч айрыктан кечип алып, тиги көрүнгөн белди ары эңкейсеңер Көк-Суудагы элге жетесиңер.

Кош, келин балам! Мындан ары калп айтпай жүргүн. Калп жакшы болбойт. Сөз чынынан эч качан бузулбайт. «Төөгө байлаган көнөктү карап жүрбөй түшүрүп саласың» – деп, Шамырбектин зайбы сени уруп жатканда ажыратып койгон мен болучумун. Өткөн жылы Шамырбек өлгөндө экинчи көрдүм. Шамырбектин кулу Сансыздын зайбы экениңди жакшы билем, балам! Ал гана эмес, Ка-



рыптын зайбы Айша өлгөндө, Сүйүмканды колунан жетелеп, Алымды Каныбек менен эмчектеш кылып бакканыны да билем. Силерди көптөн бери билсем да көзүңөргө көрүнбөй, сырымды айтпай жүрүшүм менин жамандыгым, ыгы жок сактыгым. Айып менде, Ажар балам!

Каныбек балам жаш экенсиң, жаш да болсоң айткан сөзүңдүн көбүн олуттуу көрдүм. Эр жетип чоңойсоң, кор болбосоң. Бирок сөзүм бар деп көрүнгөнгө сырыңды айтпа. Мен сыяктуу аңгаал болбо, ар иштин келечегин ойло. Мен сыяктуу өз башыңдын камын ойлобо, жалгыз башты жансактатуу оңой, балам! Көңүлүмө жагат деп көрүнгөнгө дос болбо. Достун түбү маймак, уурунун түбү айгак... Жүздөн бирди, миңден онду танда.

«Укпайт деп ушак айтпа, билбейт деп ууру кылба», бул эки иш эр жигиттин багына каршы иш.

Эр жигиттин башына эмне келип, эмне кетпейт... Далай иш келип, далай иш кетет! «Көптү көргөндөн сөз оку, көөнөрбөс кылып бөз току» – деген. Бирөө айткан сөздү көп ук, бирок олутсуз укпай, ойлонуп ук. Кылар ишинди көп ойлоп, көп байка; келечегинди терең ойлоп, төп байка. Отуз өлчөп, бир кес. Башыңа тоо түшсө чымындай көр, чымын консо тоодой көр. Ар ишке сабырдуу бол. Сабырдуу болсоң сабырсыздын миңине татыйсың. Кекти көкүрөгүңө түйө да бил, ыгы келсе түйгөн кегинди унута да бил, балам!

Ушул айткандарымды эсиңе ала жүрсөң, мен сыяктуу тоо-таш кезип кетпесиң, кагылайын! Кош!.. – деп, Каныбектин маңдайынан өөп коштошо, Жолой кайра тартты...

КУУГУН

– Күн чыгып калганбы? – деп, Күмүш колдорун башына карай кериле сунуп эстеди.

– Күн кайдан чыксын. Күн чыкса Ажар түндүктү тартпайт беле? – деп, Түлкүбек керегенин аягынан шыкаалды да, – күн чыгып калыптыр.



– Анан эмне түндүктү тартпайт, Кудай албаган каракчы, – деп, чапанын желбегей жамынып, көлөшүн коңултак кийин, Күмүш тышка чыкты.

Күн небак чыккан. Айылдын уйлары саалып жайытына карата бет алдырылган. Бирок Күмүштүн уйлары саалбай өңгүрөп, музоолору мөөрөп турат.

– Э, Күмүш балам! Уйларыңды эмне саадырбадың? – деп, дөңдөн Атабек үн салды.

– Жанагы жаман уктап калган го, – деп, заардана, Күмүш Ажардын алачыгы жакка басты.

– Уйку менен жаман эринин азасын күтүп жаткан го? – деп, Атабектин кызы Кылымкан алкылдап күлө үйүнөн чыкты. Кылымкандын сөзүн уккан үч-төрт аял каткырып да жибершти.

Күмүш Ажарды уктап жаткан жеринде баштан ары беш-алты тээп, чачтан алып сүйрөмөк болсо да, үйгө кирип барганда Ажар жок болуп чыкты. Ажардын жоктугу Күмүштүн ачуусун ого бетер келтирди. Сурданып кайра чыкты да:

– Алдагы үйдө Ажар барбы? – деп, калтыраган ачуулу үнүн катуу чыгара, тиги жактап көрүнгөн Күлүканга кыйкырды.

– Ал көрүнгөн жок, – деген дабыш Күлүкандан гана эмес, үйлөрдүн бардыгынан чыкканда, Күмүштүн көзү алайып, өңү ого бетер сурданды.

– Мен эрте турдум эле, Ажарың көрүңбөдү го! – деди Атабек дөңдөн туруп.

Күмүш айылдагылардын бардыгынан кайталап сурады эле, Ажарды эч ким көрбөгөн болуп чыгышты.

– Ал өлүгүңдү көрөйүн баласын алып качкан экен го?! – деп, Күмүш күүлөнүп үйүнө жөнөдү.

– О, койчу кайда качат эле, – деп чепкенин желбегей жамынган Түлкүбек Күмүшкө утурулай басты да, – дурустап карат, бирдеме кылымыш болуп жүргөндүр.

Ажар жок болуп чыкты.



«Ажар качты» – деген сөз айылдагылар үчүн күтүлбөгөн окуя болду. Анткени, Ажардын качары эч кимдин оюна келбеген иш эле...

Айылдагы бала-чака дебей бардыгы тең таңданыша карап тышка чыгышты. Окуяга ишенбегендер иштин жайын сурап, шыбыр-күбүр боло баштады.

– Капырай, укмуш!..

– Чын эле качыптырбы?

– Э, жерге кирсин. Кайда качат эле? – дешип, бир даары Ажар менен Каныбектин качканына ишенишпеди.

Күн көтөрүлдү. Жылкычылар жылкыны айдап келип кулундарды байлашты. Элдин бардыгы дөңгө чогулуп, Ажар менен Каныбек жөнүндөгү сөздү кызыта баштады. Үч-төрт жигит ат минип айлананы карады. Ажар менен Каныбек чын эле жок болуп чыкты.

– Капырай, чын эле качтыбы? – деп, Түлкүбектин түрү өзгөрүлө баштады.

– Э, бек!.. Жаш баласы менен жаман катын кайда качат эле. Каныбек кулунду мага бербөө үчүн кылып жаткан амалың эмеспи? Жок деп кара күчкө бүлүнбө, бек!.. Байгеге кул сайдым деп элге мактанып жүрүп, эми алдаганыңа ракмат. Мен дагы жолумдан калбайын. Ой, Самсахун! Жоргону алып келип току, качырыңы токуп, жөнөйлү! – деп, Түлкүбекке таарынгандай, Зуннахундун дагы түрү бузулду.

Зуннахундун таарыныч менен айткан сөздөрү, Түлкүбектин өлбөгөн төрт шыйрагын калтырган сыяктантты.

Түлкүбек түрүн бузуп, каарын төгүп, айылдагы койчу-колоң, катын-калач жана кол алдында иштеп жүргөн Чор тамандардын бардыгын жыйып сурады, бирок Ажар менен Каныбектин жайын эч ким айта албады.

– Ажар менен Каныбек өзү кете алган жок. Ал экөөнү айылдагы чыккынчылар кетирди. Мага ошол чыккын-



чылык кылгандарды таап бергиле! – деп, айылдын аксакалдарын Түлкүбек кыса баштады.

Албетте, бек зикир чалса, бек эместер бакшы болот эмеспи...

– Иншахалла!.. Бек туура айтат. Эгер айылдан чыккынчы чыкпаса, жаман катын, жаш бала кайда барат? Жана кайда качат? Иншахалла... Мен ал чыккынчыларды азыр табамын, – деп, Бөрүбай молдо элдин бардыгына куран кармата баштады.

– Каран түн!.. Каран түн!.. Эми айлабыз эмне болот? Эми кудайга чет болбой эле чыныбызды айталы, – деп, Күлүкан калтырай баштады.

– Сен шек алдырбагын, байбиче!.. Эгер Ажар менен Каныбекти качыргандык үчүн тозокко түшө турган болсок, арман жок, – деди Карып.

– Кой, кокуй!.. Кылган ишти кылбадык деп куранды кармап туруп танганыбыз кудайга жагабы? Бала-чакага кесирибиз тийбейби? – деп, Күлүкан ыйлап жиберди.

– Болду... Коркпо! Ал экөөнү мен качырдым, мен узаттым... Сенин корко турган эч ишиң жок! – деп, Карып эптеп жатып Күлүкандын оозун басты.

Бөрүбай молдо куранын колуна алып, ар кайсы аятын окуп, элди бирден чакырып, куранын карматып жатты.

– Кудай урсун!..

– Куран урсун!..

– Кудай алдында жүзүм кара болсун!.. Жакшылык бетин көрбөйүн!

– Кечке жаным жетпесин... узабай калайын!..

– Балдарымдын күнүн көрбөйүн!..

– Бекке кара санасам жакшылык көрбөйүн!..

– Айылдаш туруп карасанасам баламын күнүн көрбөй калайын!..

– Мындан бетер кул болуп калайын!..

– Кулагым керең болсун, көзүм көр болуп калсын!.. – дешип, куран кармагандар куранды колуна алып өөп,



маңдайына тийгизип кайра Бөрүбай молдого берип жатышты.

Элдин аягыраак жагында Күлүкан менен Карып келди. Бирок Күлүкандын эси чыгып, өңү бузулуп, муундары калтырап калган эле.

– Көөнү келсе ушул өлүгүңдү көрөйүн качырдыбы, – деп, Күмүш Күлүканга алая карады.

– Күмүш балам! Кантип сага кара санайын, – деп, Күлүкан ыйлап жиберди. Күлүкан үчүн Бөрүбай молдо жан алгычтай, куран тозоктой көрүндү. Кулагы сөз укпай, көзүнө эч нерсе көрүнбөй жүрөгү алып уча баштады.

– Ак болсоң куранды карма. Кара болсоң кудай өзү жамандыкты бала-чакаңа азыр эле жеткирет, – деп, Бөрүбай молдонун дабышы чыкканда, балдарынын көрөр күнү үчүн чынын айтып жибере жаздап барып, токтоду да:

– Мен качырганым жок!.. – деп, Күлүкан куранды кармап, өөп кайра сунду.

– Мен кантип кара санайын!.. – деп, Карып куранды кармап, кайра Бөрүбай молдого берди да, – бизде бирөөнүн катын-баласын качыра турган ал барбы?

«Бөрүбай молдо Ажарды качырган адамды азыр таап берет, анын үйү-мүлкүн талатам, бала-чакасын ар кимге бирден таратам» – деген Түлкүбектин үмүтү бошко чыкты.

– Бегим, көрүп турдуң го? Кудай эсимде, куран колумда! Эч ким качырбаптыр, Ажар шерменде өзү качыптыр! – деп, Бөрүбай молдо жобурап аяттан дагы бирди окуп жиберди. Бирок Түлкүбек Бөрүбайдын бул сөзүнө ишенбеди.

– Молдоке! Эгер чын олуя болсоң, күнөкөрдүн дал өзүн тапкын! Ажар менен Каныбекти Карып качырды, же береги куу этек Чор тамандар качырды деген шегим бар? – деп, Түлкүбек Бөрүбайга тигиле карады.



Бул суроонун жообуна карап турган эл дагы кызыкты. Бөрүбай молдо чындап эле кысыла баштады. Бирок элге шек алдырбады. Кандай болсо дагы Түлкүбектин суроосуна жооп берүү керек болду.

Тамагын жасап, көзүн сүзүп, бир канча убакка чейин тымтырс тургандан кийин, узакка созулган бир сүрөөнү окуп болду да, Чор тамандардын бардыгына кайра куран карматып бүтүп, акырында:

– Карып, келип куранды дагы карма. Эгер Ажар менен Каныбекти качырсаң же качырган адамды жашырсаң, ордундан жылбай жан бересиң. Мен ошончолук касиеттүү чоң сүрөө аятын окудум, – деди Бөрүбай молдо.

Карап турган көпчүлүк, айрыкча Карыпка ылым сангандар, куранды өздөрү кармай тургансып, жүрөктөрү болкулдап, кээсинин муундары калтырап, көздөрү ымыр-чымыр болуп, бир эсе Бөрүбайга, бир эсе Карыпка карашат.

Күлүкандын жүрөгү оозуна тыгылды, бирок шек алдырбоого тырышып, элден четтеп турат.

– Кармайын, молдоке! – деп, Карып Бөрүбайды көздөй басты.

Түлкүбектин караөзгөйлүгүн эсине түшүргөндө, «бир жалаа жабат ко» – деп, Карыптын жүрөгү болкулдап сестене баштады.

– Карма!.. Эгер ишиң кара болсо ордуңан жылбайсың!.. – деп, Бөрүбай молдо ого бетер күрсүлдөп кабагын чытыды.

– Акмын, тазамын... Ажар менен Каныбекти мен качырганым жок, Эгер мен качырсам ордуман жылбай эле калайын, – деп, Карып куранды кармап өөп, маңдайына тийгизип кайра берди.

– Бек! Көрүп турдуңуз го? Чор тамандар менен Карып ак экен. Ажар менен Каныбек өздөрү качыптыр!.. – деп, Бөрүбай молдо Түлкүбекке карады.

Айылдагы эл үчүн, айылдаш отурган коңшулар үчүн Ажар менен Каныбектин качышы түгөнбөгөн жомок бол-



ду. Туш-туштап карап, чапкылап кеткен жигиттер кеч курун кайра келишти, Ажар менен Каныбектин жакын жерде жоктугу Түлкүбекке маалым болду.

* * *

Тоо башында токумдай туман, томуктай булут жок, асман тоолордун үстүнө көмөрүлүп тургандай болот. Күзгү түндүн күн чыгар алдындагы жел аргысы көшүлүп, бийик тоолордун башын күндүн нуру каптады.

Ажар менен Каныбек кичинекей кашатка чыга бергенде, оттоп жаткан жылкылар чатырап үркүп, токойго кирди. Таң атканча уктабай тикийип, күн чыга көздөрү жабыша калып, ат жалын кармап үргүлөп барып оңолуп турган жылкычыларды жылкынын үркүшү чоочутуп жиберди. Уйкуга мас жылкычылардын кээ бири:

– Так... так... – деп, жылкы артынан чапса, кээси чоочуган бойдон тетири чаап барып токтоду.

Жылкылар токойдун аркы четине үркүп чыкты. Жылкычылар жабыла чаап жылкыны токтотушту.

– Ой, эмнеден үрктү?

– Мен үргүлөп кеткен экенмин...

– Мен бул четинде турбадым беле...

– Эмнеден үрккөнүн көрбөй калган турбайбызбы?

– Карышкыр колдон талашып турганда, «алдырарда жаздырар» болгон экенбиз го?

– Көзүбүз кашайган экен го? – дешип, жылкычылар жылкы үрккөн жакка жабыла чабышты.

Бир жылкычы эntenдеп чаап келе жатып, Ажар менен Каныбекти көрө коюп:

– О-о-ой, ууру!.. ууру жүрөт, – деп, ой-тоону жаңырта кыйкырды.

Ажар менен Каныбек жылкычынын кыйкырыгынан чоочуп, жолдун үстүндөгү бадалга кире качышты.



– Кайда, кайда?.. – дешип, туш-туштап жылкычылар чуулдап келип, Ажар менен Каныбек пааналаган бадалды тегеректеп калышты.

Жылкычылар Ажар менен Каныбекти айдап жылкынын четине келишти, «а, бу» деп Ажардын айтканына кээ бир жылкычылар ишенишпеди, айылга алып бармак болушту.

– «Эр айласы бир, катын айласы миң» – деген. Бул катын калп айтып отурат.

– Туура! Карышкыр мал эмес, адамды дагы жеп коёт. Жаман катын, жаш бала эмес, жарагы бар жигиттин түн катып жүрүшү да кыйын.

– Бул катын уурунун катыны. Мунун үйү алыс эмес, ушул эле жакын жердеги бир быткылда болуу керек, – дешип чуулдашты.

– Койгула балдар! Ушул экөө кимдин эмнесин уурдап түгөтөт эле? «Жер тамырынан эл тамыры көп». Өздөрүнүн айтканы туура болуу керек. Коё бергиле, жолунан калбасын, – деп, бир улгайган жылкычы бастырып кетти.

Жылкычылардын бардыгы көнсө да, бир-эки жылкычы көнбөдү.

– Айылга алып барабыз. Эри жок болсо, эрге алып беребиз. Ууру болсо, чынын айттырып алабыз. Качып келе жаткан катын болсо, кайра эринин колуна салабыз, – дешип, экөө Ажарды коркута баштады.

Бул эки жылкычынын максаты жогорудагы өздөрү айткандай эмес, иши кылып Ажарды кордоп коё берүү эле.

– И, булар ким экен балдар? – деп, он чакты жылкысын айылга карата айдап жиберип Жаңыбай деген киши Ажарларга карай бура тартты.

Жаңыбай ушул жылкычылардын айылындагы киши; жашы элүүлөрдөн ашып калган, узун бойлуу сары киши. Жардам кылар ага-иниси жана бойго жеткен балдары жок болгондуктан, күндүр-түндүр азын-оолак малын өзү



баккан, бирөөгө жамандык кылууну ойлобогон, дайым акыйкат сөзүн айткан адам эле.

Эки жылкычы жарыша биринен сала бири, болгон окуяны айтып чыгышты. Жаңыбай Ажарга карап турду да:

– Балам, сени мен таанып турам. Сен Шамырбектин күнү эмес белең?

– Ооба, ооба... акебайым! Шамырбектин кулу Сансыздын зайбымын. Мына бул Көк-Сууда төркүнүм бар эле. Ошого барып келели деп, үйдөн уруксат алып чыкканыбызга эки күн болду. Жылкычылар кармап алып айтпаганды айтышты. Башкалары көнсө дагы мына бул экөө көнбөйт, – деп, Ажар ыйламырап жиберди.

– Бара бер балам!.. – деп, Жаңыбай эки жылкычыга алая карап туруп, – сен экөөң итсиңер... – деди да, бастырып кетти. Ажар менен Каныбек алкай-алкай жолуна түштү.

Эки жылкычы алдындагы ашын алдыргансып, Жаңыбайды алая карап турушту да:

– Болбоду! – дешти...

* * *

Элдин бардыгы Нуранын суусун бойлоп, жакын-жакын өрдөштөргө, ар ким өздөрүнө тиешелүү күздөөлөрүнө конушкан.

Кадырбек датканын айылы болсо, ушул Нура суусунун оң тарабындагы чоң өрдөштө. Бул өрдөш, Кадырбек даткалардын энчисине басылган жер. Бул жерде Кадырбек эмес, Кадырбектин атасы Ормон датка, Ормон датканын атасы Жапаң датка күздөп келген конуш.

Кадырбек датка беш бир тууган. Эң улуусу Садырбек, сексенге барып калган, сегиз катыны бар, сегизинде сегиз үй, бала-чакасы менен бардыгында отуз үй. Андан кийин Сааданбек, Сааданбектин жалгыз сары катыны бар, сары катындан сегиз уулу, он эки келини бар. Ошондуктан эл Сааданбектик атын айтышпай «Сары катындын айлы» – деп калган. Үчүнчүсү Аламан, Аламандан алты уул, беш



кыз бар. Андан кийинкиси Малабек, Малабектин алты катыны алты үй тигип алты жерде отурса да, алдейлеп сүйөр бир баласы жок. «Кудай мага согончогу канабас, куу шыйрак катындарды берди го!..» – деп, арман кылып жүргөн учуру. Эң кенжеси Кадырбек датка, Кадырбектен үч бала, эң улуусу Түлкүбектин зайыбы – Күмүш...

«Атам ыраматылык Ормон датка түндө түшүмө кирди. Арбактын түшкө кириши жөнөкөй иш эмес. Ошондуктан эртең жума күнү жер-сууну тайыйлы» – деп, Садырбек кечөө айткан. Садырбектин бул сөзүн инилери дагы терс көргөн эмес.

– Эртең күнгө жума. Жер-сууну тайыйлы. Ормон датка Садырбектин түшүнө кириптир» – деген сөздөр кечөө эле коңшу-колоң айылдын бардыгына таралган.

Садырбек баштаган жоон топ чалдар Кыз-Эмчекке келип түштү. Кыз-Эмчек суунун оң тарабындагы кичинекей дөбөчө. Дөбөнүн айланасы түзөң, түндүк жаккы бетинде жалгыз түп көк терек бар. Бул теректи Ормон датканын атасы Жапаң датка өлөрүндө тиктирген экен. Азыр айланасы эки-үч кучактан ашып, бутактарынын көбү куурап калган. Бирок терек да болсо Жапаң датканын даңкы менен далай адамды сыйындырган, далай малды сойдурган терек.

Бул теректи Жапаң датканын тукумдары эмес, башкалар дагы мазар деп тайынышат. Бул теректи тилдөө, тегерегин булгоо, же терекке кара даарат ушатууга эч адам чыдабайт. Жапаң датканын «арбагынан», мазардын «пиринен», Ормон уулунун сүрүнөн коркушат.

Өткөн жылы Доорандын жаңы келген келини Айнысанын ушул терекке карап даарат ушатканын Садырбек көрүп калып, «атабыздын ыйык мазарынан коркпогон жүзү кара» – деп, күйөөсүнө урдурган. Бечара Айныса ошол таяктан забыркап жүрүп, ушул жазда өлгөн.

Дайыма ушунетип жер-суу тайыгандар, ары-бери өткөндөр, бугу же кулжа аткан мергендер бул терекке сыйынып, өзүнүн бир белгисин калтырууга аракет кылышкан-



дыктан, теректин көрүнүшү бир шумдук эле. Түркүм жоолуктун же чүпүрөктүн айрындылары төмөнкү бутактарына байланган. Бирок, ал чүпүрөктөрдүн байланганына көп учур болуп калгандыктан бардыгы кубарып оңуп, башындагы куураган бутактарына окшоп турат. Теректин түбүндө мүйүзү менен кошо куураган кулжанын баштары, бугунун тарбайган мүйүздөрү, тоо текенин мүйүздөрү жатат. Теректин алды жагындагы жалпак таштын үстүндө куураган мүйүз топчулар, акак, седептер, түркүм мончоктор, дат баскан жез тыйындар, бала тилеп ыйлаган катындардын күмүш билериги, шакеги, иймеги, күмүш сирке төктүрүп жасаткан тоголок топчулары жатат. Мазардын пиринен корккондуктан, бул жаткан буюмдарга эч ким тийбейт.

Чалдар арбактарга атап куран окутуп дөбөгө отурушту. Казан, тулгасын, чака, чайнегин, кой-козу, эчки-улагын алып Кыз-Эмчектин түндүк тарабындагы суунун боюна эл келип, түрдүү чүпүрөктөрдү мазарга байлап жатышты.

Чалдар курларын моюндарына салып бата кылгандан кийин, азыр гана чөп үзүп жеп турган кой-козу, эчки-улактар, бирди-жарым торпоктор алкымдарынан кан агызып, көздөрүн жашылдантып кыркырап жатты...

Мазардын тегеректерин булгабоо үчүн, казандар кырка суунун боюна асылып, кан-жиндер сууга төгүлдү.

– О, ботом, береги келе жаткан ким?

– Асынган мылтыгы бар экен.

– Каапыр, чабаганга келе жаткандай жүргөн эме экен, – дешип, элдин бардыгы төмөнтөн келе жаткан аттууга карашты. Тымтырс...

Бир жигит утурулай басып келген жигиттин атын алды. Жолоочу аттан түшө колун бооруна алып, даткаларга алыстан салам айтты.

– И, балам, кайдан? – деди Садырбек.

– Улуу-Чаттан, – деди да, келген жигит чөнтөгүнөн кат алып Кадырбекке сунду. Кадырбек катты окуп ортосуна келгенде:



– Жүзү кара шерменде, – деп тура калды. Жигиттин ким экендигин жана каттын эмне деп жазылгандыгын билүүгө шашып отурган эл дүр этип кошо турушту. Кадырбек каттын калганын окуп, – карачы иттердин эсиргенин, – деп, тишин кычыратып, өңүнө заарын чыгарып, көзүн чакчайтып, бүткөн боюн калтыратып, катты мыжыга баштады да:

– Эче күн болду?

– Бүгүн эки күн болду, – деди келген жигит.

– Кайдан карадыңар?

– Он киши он тарапка кетти. Мени сизге жиберди.

– Дарегин билген адам барбы?

– Жок!

– О, ботом, эмне кабар болсо дагы айтчы, жүрөк түшүрбөй! – деди Садырбек.

Бирок Кадырбек агасына тез жооп берген жок. Каттын түшүнүксүз мааниси, Кадырбектин ачуусу элди аябай таңыркаты. Аял, эркек дебей бардыгы тең Кадырбектин оозун тиктешти.

– Бул кат менин күйөө балам Түлкүбектен. Ал кадимки Кашкардан чыккан атактуу Зуннахун бекке байгеге сайылган кулунун баласын бермек болуп, Кашкардан атайы ээрчитип келет. Бирок Түлкүбектин айтканын укпай, айдаганына баспай, Зуннахундун алдында Түлкүбектин бети-не көө жаап, баласын алып күнү качып кетиптир.

Карап турган элдин бардыгы жакаларын кармап тобо кылышты. Кулдун, күндүн минтип качышын мурун угушпагандыктан, Ажардын качышына аябай таң калышты. Кай биринин ишенгилери да келбеди.

– Күл менен чыгып күрөндүдө жаткан күң эмес, күркүрөгөн датка дагы Түлкүбегимдин шагын сындыра албайт. Ал күң жерге кирип кетсе дагы таптырып берем, – деп, Кадырбек, күпүлдөдү. Кадырбектин сөзүн отурган аксакалдар дагы жактады.

Кадырбек элдин бардыгын чакырып алып, Ажар менен Каныбектин дарегин сурай баштаганда:



– Эртең менен биз кармап алып, качкан катын экенин билип, айылга алып келели десек, Жаңыбай тилдеп коё бердиртти, – деп, баягы эки жылкычы жарыша чыкты.

– Алып кел бери, Жаңыбайды, – деп, Кадырбек каарданды.

Жаңыбайдын өңү кубарып, сакал-муруту эрбейип, колу-башы калтырап, эки колун бооруна алып, Кадырбектин алдына башын ийип:

– Коё бердирткеним ырас, датка!.. Бирок, алардын качып келе жатканын билгеним жок. Бечаралар экен деп боорум ооруду. Эмне деген өкүмүңүзгө кулдук!

– Боорукер!.. – деп, Кадырбек Жаңыбайды үч-төрт чаап, көмөлөтө бир тээп жиберди. Дагы тепкилемек болгондо карап турган аксакалдар арачалап коюшту.

– Күйөөмдүн бетине көө жапкандарга сенин бооруң ооруйт экен го? – деп, зиркиреп барып Кадырбек ордуна отурду.

– Кадырбек датка коюңуз! Ит иттик кылыштыр. Төө баштаган тогуз менен алдыңызга түшсүн, – деп, бир бий иштин жөнүн жайгара салды. Албетте, бийдин бийлиги менен Кадырбектин алдына түшпөскө Жаңыбайда эрк жок.

Каныбек менен Ажардын жомогу эркектерден аялдарга өттү. Ыстарчы, бийлер Жаңыбайдын тогуздаган тартуусун өз ара бөлүштү. Баягы эки жылкычы баштаган төрт киши Ажар менен Каныбекти кууп бая эле жөнөшкөн.

* * *

Ажар менен Каныбек кээде жүгүрүп, кээде басып, анданда арт жактарын кылчактай карап келе жатышат.

Нуранын суусунун күн батыш өйүзүнөн бир далай там үйлөр көрүндү. Аны Зымкана дешет. Бул жерди Кытай тараптагылар Награчалды десе, Алай тараптагылар «Зымкана» – дешер эле. Анткени, Алай эли Орус падышалыгына карагандан кийин, Оштон Награчалдыга чейин телеграф столбасы орнотулган.



Зымкана анчалык жакшы жерде эмес, айланасы ка-
кыраган боз чаң, чаңдаган куу топурак.

Зымканада бар болгону отуз чакты гана үй. Алар чайка-
на, ары-бери өткөн жүргүнчүлөр жата турган үй. Тамдары-
нын берекеси жок, бардыгы тең уйгур стилинде салынган
боз тамдар. Тиги четки жакшы үйдө таможнайлар турат.

Бул Зымканада эки тараптан тең элчи таможнайлар
турат. Эки тараптан келип кетүүчү жүргүнчүлөр бул
жерге соктукпай өтпөйт. Күн сайын тополоңдоп келип,
кетип жаткан кирекечтер, бири Орусия тараптан келат-
са, бири Кытай тараптан баратат.

Зымкананын айланасындагы өкүргөн эшек, чому ме-
нен кишинеген ат, бакырган төөлөр Ажар менен Каны-
бек үчүн коркунуч туугузду. Бирок, Нуранын суусун ке-
чип, бул экөөнүн жолун тосуп келе жаткан киши
көрүнбөдү.

– Эне, суу терең экен го?

– Ооба... жөө киши эмес, аттуу киши дагы оңойлук
менен кече албаса керек, – деп, Ажар элендеп чоочуй
баштады.

– Жолой атам айткан үч айрылыш жогору болсо ке-
рек! – деп, Каныбек улам суунун жогорку жагын карайт.

Алайдын тоолорунан аккан майда суулар чогулуп Көк-
Суунун суусу болуп аталат. Көк-Суунун суусу түштүк ба-
тышка карап агып Зымканага карай имерилгенде, Нура-
нын суусу деп аталат. Нуранын суусу түштүккө карап агып
Улуу-Чатка барганда, Кызыл-Суу делинип, андан ары Каш-
кар дарыясы деген ат менен түштүк батышка карап агат.
Бирок ушунчалык чоң дарыя болсо дагы, аягы мелтире-
ген көлгө же чалкыган деңизге куйбай, ар кайсы арык-
тарга бөлүнүп, калганы кургак кумга сиңип кетет.

– Мына, Жолой атамдын айткан жери!.. – деп, суу-
нун үч айрылышын көргөндө Каныбек кубанганынан
кыйкырып дагы жиберди. Сүйүнгөнүнө чыдабай Ажар-
дын эки бети албырып, чекеси тердеп кетти.



Ушул жерден кечип чыкканда, өйүздөгү жарым чакырымга чыкпаган жерде кичинекей белес турат. Дал ошол белести ары эңкее бергенде Орус чегине өтөт. Эгер Орус чегине өтүп алса, Ажар менен Каныбектин тилеги орундалганы...

Суу жай жана үч айрылып аккандыктан, Ажар менен Каныбектин кечип өтүүгө мүмкүндүк болду. Экөөнүн кубанычы жүрөктөрүнө сыйбай, суунун экинчи айрыгын кечип үчүнчүсүнө барганда, арт жагынан кыйкырып кууп келе жаткан куугунчулар көрүндү.

– Эне! Куугунчу!!!

– Шордуу башым!.. – деп, Ажар ыйлап жиберди.

Экөө суудан чыгып, аркы белге карап, алдарынын бардыгынча качып калышты. Куугунчулар суунун эки айрыгын кечип үчүнчүсүнө кирди. Зымкана тараптан дагы жарактуу чериктер чаап калышты.

* * *

Муңдууга болушуп, муңун бөлүшө тартышкансып асман түнөрөт. Адам арасынан чыккан оозу кандуу мыкаачыга жини келип, бечаранын муңуна, төккөн көз жашына тик багып карай албай, аркайган Ала-Тоо сумсайып, обо мелжиген башын эмес, кокту-колотунан бери туманга чүмкөнүп алгансыйт. Кордук көргөндөрдүн үшкүрүгүнөн үйлөнгөнсүп уйгу-туйгу шамал соксо, алардын көз жашынан ок жасап көркоолорду атып жаткан сыяктанып кургак мөңдүр түшөт.

Бирок бечарага болушкан табияттын күчүнөн Кадырбектин күчү артылып түшкөн сыяктуу. Ал өңү-башын кумсартып, алдындагы кара атты булкунтуп, колуна кош ооз мылтыгын кармап, жолдун четирээк жагы менен келатып, жигиттерине карап каардана сүйлөйт.

– Кудайдын күнү каарын төгө баштады, ооруган кишидей болбой тыңыраак-тыңыраак бастыргыла, – деп Кадырбек жигиттерге алая карап күпүлдөдү.



Алдыңкы жигит атына үстөккө-босток камчы уруп, кез-кез артына карап коюп, атын секирме таштардан секиртип түшүрө сойголокототуп Улуу-Чаттын айтуусунан эңкейип келе жатат.

Ажардын эки колу байланып, аркандын учу алдыңкы жигиттин үзөңгү боосуна басылган. Анын жаман кийимдеринин огобетер тамтыгы кетип, бир бутундагы жаман кийиз өтүгү алда качан жолго түшүп калган, аны алып кийүүгө Ажардын бурсаты келбеген, Кадырбек мүмкүндүк бербеген. Башындагы бир байлам эски жоолугу менен сайда саны жок боз көйнөгү канга боёлгон. Ажардын бетиндеги кашкайган тактардан кан ордуна сары суу куюлуп баратат.

– Чү! – деп, алдыңкы жигит атын камчылаганда, ат октос берип, Ажар бети менен көмөлөнүп кетти. Бирок, «токто, Ажар жыгылып калды, турсун» – деп, эч кимиси айтпады. Алдыңкы жигит үзөңгү боолукка салган бойдон сүйрөтүп баратат.

– Токто, өлтүрбө энемди! – деп, эки колу артына байланып келе жаткан Каныбек чыдай албай кыйкырып жиберди.

– Бас, иттин баласы! – деп, Каныбекти өмгөктөтүп айдап келаткан жигит, оң бутун үзөңгүдөн чыгара коюп, Каныбекти далыга тепти эле, ал бети менен таштуу жолго сүрүлө тийип тура калганда, сол жаагынын териси сыйрылып, бетинен кан жошула түштү. Бирок ал эчтеме деген жок. Жаңы гана өйдө болуп, боюнда кубаты калбагандай сендиректеп жолдун эки жагына карай теңселип бараткан энесин көрүп, Каныбек Ажардын али тирүү экендигине сүйүнө түшкөндүктөн, өзүнүн ооруган жерин сезбеди.

Каардангандай ашууда мөндүрлөгөн күн, эми, аргасыз туткундардын көз жашын ааламга бүркүп жаткансып жамгырлай баштады.

– Сак болуп, тезирээк алып келгиле! – деп, Кадырбек жигиттерине алая карап алды да, алышкан жоосун чаап,



алардын башчыларын колго түшүрүп келаткандыгы жөнүндө сүйүнчү айтууга ашыккансып, алыс эмес жерден көрүнгөн Түлкүбектин айлына карай кара аттын оозун коё берди.

«Ажар баласы менен кармалды, токтоосуз жөнөтөм. Кашкарга кетүүчү Зуннахун камына берсин» – дегизип, Кадырбектин Түлкүбекке кечээ чаптырган кишиси түндө келгендиктен, Самсахун Зуннахундун буйругу боюнча аттарын токуп коюп, Ажарлардын карааны көрүнгөндөн бери, тиги суунун боюнда ыйлап отурат.

Ажар менен Каныбектин кантип качканына таңданган эл, эми алардын кантип кармалып келаткандыгына таңданышып, кай бири өз көздөрү менен көрүүгө кызыгышып, ар кайсы үйлөрдөн чыгып Түлкүбектин үйүнө карай догдошту. Кылымкан сыяктуу кыз, келиндер Ажардын алдынан төтөлөй басышты.

Карып болсо кабагынан кар жаагызып, Ажардын байланып келаташын алдыртан карап үйүнө желөнүп отурат. Анын сол жаккы колтугуна тыгыла Алым ыйлап отурат.

– Алда кагылайын Ажар ай!.. Мээнетиңи алайын Каныбегим ай!.. Кантип колго түшүштү экен да, кандай кордуктарды көрүштү экен? – деп, тешиктен Ажар тарапты карап, үйдүн ичинде Күлүмкан өксөп ыйласа, Сүйүмкан жаман жүктүн бурчунда акырын гана эчкирип отурат.

Ажар менен Каныбектин кандайча болуп колго түшкөндүгүн биринен сала бири Кадырбектен сурашып моокумдары кангандан кийин, Зуннахунду узатууга чогулгандар Түлкүбектин үйүнөн чыгышты.

– Кана эмесе, бектер, биз аттаналы! – деп, Зуннахун атына карата басты.

Үч-төрт жигит Зуннахунду аткарышты.

– Бек, унутпа! Мал, баш аман болуп, кайгы-капа жок боло турган болсо, жаз чыкканда кабардашып туруп,



Кашкар, Үрүмчүгө чейин же Ош, Анжиян, Кокон, Ташкенге чейин барып келели, – деди Зуннахун.

– Кудай буйруп, топурактан тышкары болсок, – деп, жан-дили менен даярдыгын билдиргендей Түлкүбек башын ийкегиледи.

Зуннахун менен Самсахундун алдында эки чоң ак куржун, Күмүштүн Айнысаханга деген белеги өзүнчө бир атка кош тартылган. Кош тартылган аттын үстүнө Каныбекти мингизишти.

– Коюңузда! – деп, Зуннахун жөнөп калды.

Каныбек көзүнүн жашын көл кылып ыйлап бара жатып, төрт баласы менен ыйлап турган Карыпты, Күлүмканды көрүп: .

– Карып аке, Күлүмкан жеңе, кошуңузда! – деп, эчкирип жиберди.

Каныбектин бул сөзү карап турган элдин көбүнүн көзүнүн жашын чыгарып, далайдын муунун бошотуп, үйдө эсеңгиреп жаткан Ажарга дагы жетти. Бирок Ажардын ыйлоого каруусу келбеди. Тек быйыл жайлоого баргандагы, баласына түшө калып какылдап турган чүрөктү көзүнө элестетип:

– Балалуу өрдөк айбаты! – деп, сендиректей эшикти карап жөнөдү.

Ажардын бүткөн бою көк ала, эки көзү шишиктен көрүнбөйт. Ажар үч-төрт жыгылып жатып эшикке чыкты. Эрбейип атка минип, эки көзүн алачыктан албай боздоп бара жаткан Каныбекти зорго көрүп:

– Садагаң Каныбек! – деп, чыңыра эт бетинен кулап кетти.

– Айланайын энеке!.. – деп, Каныбек аттан ыргып түшүп, жүгүрүп келип энесин кучактап калды.

Бирок Түлкүбектин өкүмү Ажар менен Каныбекти кучакташтырып койбоду. Каныбектин эки колун аркасына байлап Самсахунга учкаштырып, белинен Самсахунга таңып койдү. Ажар чачтарын саксайта, денесин кызыл ала



кылып Каныбекке жетпей чыңырды. Карып, Күлүкан балдары менен чуулдап, Ажар менен Каныбекке үн кошту... Кожоюндарынан чочулаган мундуулар, айлы менен малай болуп жүргөн Чор тамандар Ажардын оозуна суу тамызгансышып, көздөрүнүн жашын жерге тамызышты...

СЫРДАШКАНДА

Каныбек Зуннахунга келгенден бери бир далай убак өттү. Салтанаттуу байлыгы менен магдыраган сары күз эмес, кары жок кара суугу менен калтыраткан кыш өттү. Каныбек үчүн кыш жөн эле өтө койбоду, күн сайын кайгысын көбөйтүп, катаал турмушка суугун кошуп калтыратып өткөрдү. Кыш эмес жаркыраган жаз өтүп, толукшуган жай да аяктап келатат.

«Каныбекти менден башкаң жумшоочу болбогула, мен өзүм жумшаймын, өзүмө келген кулдун жыргалын өзүм сүрөм, жумшагысы келгендер менден сурасын» – деп, Зуннахундун энеси Супахан айткандыктан, Каныбек күндүр-түндүр Супахандын гана ыктыярында болду.

«Каныбек, суу жылыт. Каныбек, даарат алууга суу даярда. Каныбек, чылым түтөт. Каныбек, мен жутууга чай муздатып кой. Каныбек, дүкөнгө жүгүрүп барып насыбай алып кел. Каныбек, менин кепичимди тазалап кой. Каныбек, Самсахунду чакыр. Каныбек, Айбадакты ээрчитип кел. Каныбек, Айбадакка айт, мага бүгүн баландай тамак жасасын. Каныбек, Анарханга айт, балан ишти бастанчадай иштеп койсун. Каныбек, Батмаханды бери чакыр. Каныбек, Айнысаханды чакыр. Каныбек, Зуннахун уктаптырбы же жокпу, акырын барып билип кел. Каныбек, Самсахун аттарга чөп салыптырбы же жокпу? Каныбек, аттардын кайсынысы тоюп, кайсынысы ачка калганын карап кел. Каныбек, бутуму ушалап кой...» дагы... дагы ушул сыяктуу шылтоолор менен Супахан «Каныбек» деп, какшайт да отурат.



Бирок, ал күн менен түндүн мезгилине же күндүн жылуу, суугуна карап какшабайт, кайсы убакта оюна эмне келе калса ошол убакта какшайт. Ал убак күнбү же түнбү, эгер түн болсо түндүн ортосубу же таңга жуукпу, күн ачыкпы же жаап жатабы, күндүз жүгүрүп жүрүп чарчаган Каныбек кызык уйкудабы, ойгообу, ал бир аз эс алууга болобу же болбойбу, анда Супахандын кымындай жумушу жок жана андай ой анын башына келмек тургай түшүнө да кирбейт.

«Каныбек» деп, Супахан үн салганда, «хуллук апа!» деп, эки колун бооруна алып, такыр жерден чөптүү жерге карай жүгүргөн бөдөнөдөй бөжөңдөп, ошол замат Супахандын алдына жүгүрүп келбесе, анда Каныбекке күн жок.

Каныбек келгенден кийин эл үшөп, жер үшөп, чоочуп турмушка көнө албай, анын үстүнө кызыл ала болуп чыңырып калган энесинин кабарын билбей кайгыга батып чүнчүп жүргөндө, Супахандын колу Каныбекке көп тийди. Көбүнчө түнкү уйкунун кучагында жатканда, Супахандын үнүн укпай калып, таякты көп жеди.

Келгенден бери турмуштун бир катар оорун тартып, Супахандын ачуусу келген күнү суук да болсо сарайга жатып, Самсахун менен Айбадактын аркы-берки акылнасаатын угуп, Каныбек бир топ кагылып, бышыгып калды. Бирок ошого карабастан, Супахандын ачуу тили, катуу муштуму тийбей калган күндөрү өтө сейрек. Айрыкча, «эне, Самсахун карып баратат, анын ордуна түбөлүк ишеничтүү киши болгону жакшы, Каныбекти ат багууга да, үйрөтө жүрүңүз» – деп Зуннахун айткандыктан, жаз чыккандан бери Каныбек Самсахун менен бирге короодугу аттарды багышып, жумушу көбөйүп оордогон сайын, Супахандын каргышы менен таягы көбөйө баштады.

Самсахун алып келген бедени Каныбек экөөлөп жазы менен туурап аттарга салып бүткөндө, башына кундуз тебетей кийип, анын үстүнө баса ак жибек жоолук салынып, кара бейкасам бешмантын жаркылдатып, карала шайы



көйнөктүн этегин булактата басып, өз кызы Батмахан менен келини Айнысаханды ээрчитип Супахан үйдөн чыкты.

Супахандын жашы элүүдөн ашып калган, чарчы бойлуу, ак жүздүү сары чийкил киши. Зуннахундай эпчил уулунун аркасы менен күйөөсү Эмилахунга бийлик жүргүзүп, өз оюндагысын иштеп, дайыма жыргал менен күн өткөрүп келгендиктен, бетине бырыш түшүп нуру өчө элек. Али да күйөөгө тийсем деген үмүтү бар, бирок күйөөгө тиём деп Супахан уулу Зуннахунга айта албайт, а Супаханды жактыргандар Зуннахундан коркуп батынышпайт.

Супахандын туну Зуннахун, андан кийинкиси, береги, намаркана маасы, кепич кийип, сары ала шайы көйнөктүн этегин эки жакка карай ыргай басып, жашыл баркыт бешмантынын топчусун бир чыгарып, бир топчуланып, майдалап өргөн сары чачтарын артына карай ыргытып, эки ууртун жаңгак сугунгандай бултуйтуп, түйрүк эриндерин калбайтып, чиркей чаккан көздөнүп турган сары кыз – Батмахан.

Айнысахан болсо Зуннахундун аялы. Алганына быйыл алты жыл болду, Турпан, Кара-Шаар, Хотенде Айнысахандын үч күнүсү бар. Ал күнүлөрүнүн кандай адам экендигин Айнысахан көрүп биле элек. Төртүнчү күнүсү Алайдагы Айдарбек датканын кызы Айымбача. Бирок Айымбачаны Зуннахун ала элек, ушул жазда Ош, Анжиян, Кокон, Самарканд тарапка соодагерчилик кылып барып кудалашып келген.

Айнысахан бүтүн Кашкарды басып чыккан сулуу, бирок акылга тайкы, кыялы чукул, оомарак. Супахан озунуп бир нерсени айта салса, талашып отурбай ыгына көнө калат. Ошон үчүн Айнысаханды Супахан жакшы көрөт. Кээде келини экөөлөп Зуннахунду үйдөн кууп чыгат же Супахан Айнысаханды шилтеп коюп, Зуннахундан өчүн алат. Айнысахандын бул мүнөзү Супаханга жагат. «Айнысахандай сулууну, Айнысахандай акылдуу келинди мекеге беш кыдырып барсам дагы таппаймын.



Башка аялдарыңды Айнысахандын басып кеткен изине теңебеймин» – деп, Супахан Зуннахунга көп айтат. Кыскасы Супахандын айтканын макул алгандардын бардыгы Супаханга жагат.

Үй-бүлө ичинде Супаханга жакпай турганы жалгыз гана Зуннахун. Зуннахун Супахандын тилин көп албайт. Кээде: «эне, айткан акылыңдын беш тыйынчалык касиети жок» – дей турган. Бул сөзгө Супахан ачууланып, беш-алты күнгө чейин казан-аякты кагыштырып, Зуннахундун бетине карабай калат.

Супахан коңшу-колоңу менен урушса, бир күндөн ары кетпейт. Себеби, коңшу-колоңдору чогулуп, урушкан адамын Супахандын алдына түшүрүшөт. Эгер андай кылбаса, Супахан менен урушкандардын кесири далайына тиет. Палан менен урушканда мага болушкан эмессиң деп, ал коңшусун кызматынан чыгартат, эгер өзүндө иштебеген коңшу болсо, аны көчөсү менен жүргүзбөйт.

Супахандын сырын билгендер өлүп бара жатса да урушпайт. Көп убакыттарда Супахан өзү барып соктугат, ошондой болсо да, ал кермур айтышкан адам, Супахандын алдына түшүп, тайынып-ташынып кутулат. А Зуннахун менен Айнысахандан башка, үй-бүлөдөн бирөө жазып тайыса, ал Супахан кандай кааласа ошондой тил угуп же таяк жеп кутулат. Кээде үй-бүлөдөгү жаштар эмес, картайган Самсахун менен Айбадактын башына да Супахандын муштуму ойноп кетет.

Бирок, Супахан ал ишти туура иштеп жатабы же адилетсиздикпи, аны териштирген бир жан жок. «Ой, катын, көзүңдү ачып, оозуңду басып жүр» – деп айтчу, кай бир учурда токмоктоп койчу, күйөөсү Эмилахун жок, анын өлгөнүнө алты жыл болду.

Супахан чөнтөгүнөн кичинекей күмүш чакчасын алып:
– Каныбек!

Аттардын алдын тазалашып жүргөн Каныбек, жүгүргөн бойдон келип:



– Хуллук апа! – деп, эки колун бооруна алып, далысын саал бүжүрөйтүп, башын төмөн салып тура калды.

– Бир бутуң мында, бир бутуң дүкөндө болсун, жакшы насыбайдан алып кел! Мен тойго баратам, учуп барып, учуп кел! – деп бакырган Супахан, Каныбектин дарбазадан кандай тызылдап чыгып кеткенин байкабай да калды.

– Айбадак! – деп кыйкырганда:

– Айбадагыңыз сизден айлансын! – деп, ашканада жүргөн Айбадак, улгайганына карабай, тампаңдай жүгүрүп келди.

– Көзүңө кара, мен келбей калсам тамак жасаба. Загара нан менен оокат кылгыла!

– А биз андан башка эмне тамак жечү элек! Артканүрткөнү гана болбосо... – деп, Айбадак андан аркы сөзүн айтып бүтө электе, Супахандын оң алаканы Айбадактын чекесине жабыша түштү.

– Билем мен сени... шашпа... – деп, ызырынып турганда:

– Мынаңыз апа! – деп, Каныбек катуу демиккен калыбы менен насыбай салынган чакчаны Супаханга сунду.

Супахан каардуу көз карашы менен Айбадакты жерге кийирип жиберүүчүдөй карап туруп, чакчанын тыгынын сууруп насбайдан алаканына чоң тартым салып, тилинин алдына карай кагып койду да, оозуна бир балакет түшө калгандай, ээгин бир-эки жолу кыймылдатып туруп, эчтеме айтпастан Каныбекти жаакка тартып жиберди.

– Эй, макоо, жакшы насбайдан тартып көрүп туруп алып кел деп канча жолу айттым? Тилинин алды күйүп калсын деп күлү көп насыбай алып келген экенсиң да! – деп, муштумун шилтеди эле, Каныбек жалтанып эңкее бергенде, Супахандын муштуму далыга тийди.

Супахандын бакылдаган үнүн угуп чыга калган Анархан, Каныбекти уруп жатканын көрүп, аны ургандан заарканып жадагандай, үйүнө кайра кирип кетти.



Супахан буркан-шаркан түшүп Айбадак менен Каныбекти каргап-шилей дарбазадан чыгып кеткенде, Айбадак бир балакеттен араң кутулгандай, түзөлө көкүрөгүн керип дем алды да:

– Каргышың кара башыңа көрүнсүн... Алтынкөкүл Раушандай асылдарды алган кудай, бул жүзү караны эмне үчүн албайт! – деп, көзүнүн жашын мөлт эткизди да, ашканага карай басып кетти.

Супахандын мындай мүнөзү Каныбекке көндүм иш өңдөнүп бараткандыктан, жаакка чаптырып, аркасына муштатышын мурунку кездегидей оор сезбеди. «Алтынкөкүл Раушан» дегенди угар замат Жолой эсине түшүп, көңүлүндөгү анча-мынча капалыгы жоголо баштады.

Самсахун аттар жактан келе жатып:

– Жүр, Каныбек, өлбөгөн жандын курсагын эптеп тойгузуп алалы! – деп, тамашалагандай жайдарылана Каныбекти эркелетип койду.

«Жолой айткан Алтынкөкүл Раушанбы же Айбадак апамдын айтканы башка Алтынкөкүл Раушанбы?» – деп ойлонуп турган Каныбек:

– Самсахун аке! Алтынкөкүл Раушан деген ким эле?

Самсахун чочуган бойдон Каныбектин оозун баса калды да, шашыла алактап эки жагын карады. Эч ким көрүнбөгөндүктөн, ал Каныбектин оозун коё берип, кимдендир жашырынгандай үн менен:

– Аны кайдан уктуң?

Каныбек бир иштен катуу чочугандай, көздөрүн алайта томсоруп, акырын гана:

– Айбадак апам айтты!

– Болду, унчукпа! – деди да, Самсахун Каныбекти жетелеп үйүнө кирди.

Анархан чоң чыныга салынган тамакты көтөрүп чыгып, чыныны бирөөдөн жашыргандай арка жагына имере кармап, кимдиндир жоктугуна өкүнгөндөй улутунуп койду.



Анын жашы жаш, кийими жупуну болсо да, көрүнүшү, жүрүш-турушу бой тарткан кыздар сыяктуу, өң көрүнүшүндөгү сулуулуктан башка, анын өңүндө көргөн адамдын ичин жылытарлык бир касиет бар. Ал короонун ичин дагы бир ирет айландыра карады да, кайра үйгө кирип кетти.

Самсахун чоң сугунган загара нандын артынан чай ууртады да:

– Мына, ошентип, Жолой зынданга түшүп, Алтынкөкүл Раушан Азнахунду өлтүрүп качканда артынан куугунчу кууйт, алар жетип, Алтынкөкүл Раушанды кармай турган болгондо, ал жан далбасалап Кашкар дарыясына боюн таштап жиберет, – деп, Самсахун айтканда:

– Өлөйүн деген экен да? – деп, Каныбек оозундагы нанын чайнабай томсоруп, көздөрүн жайната, Самсахунга карай жүткүндү.

– Жок, өлөйүн дебей кутулайын деп, – деди, Айбадак өзүнө чай куюп жатып.

– Алтынкөкүл Раушан сууга боюн таштар замат сууга чумкуп кайра көтөрүлө жан талашып келе жатып, суунун көбөлүнө жолугат. Алтынкөкүл Раушандын күткөнү жакшылык болгондуктан, көбөөлдөн орунтук алып жашынат. Алтынкөкүл Раушандын сууга боюн таштаганын көргөн куугунчулар, анын кандайча болуп акканын же аман калганын түн ичинде көрбөй калышат да, «өлдү» деген ой менен кайтып кетишет.

Куугунчулардан корккон Раушан күндүн суугуна, кийиминин суу болушуна карабастан, көбөөлдө отура берет. Таң сүрөт, күн нурун чачып чыга келет. Ошол учурда, Алтынкөкүл Раушандын чыгыш жагындагы кечүүдөн, Кашкар тараптан Хотенге бараткан кербенчилер кечип өтө башташат.

«Ушулар мени кордобой, ушул кыйындыктан куткарышар» – деген ой менен Раушан көбөөлдөн туруп кыйкыра сууга кирет. Бирок, таң аткыча үшүгөн жана кийи-



ми суу болгон Раушан бирде сууга чумкуп, бирде суу үстүнө чыга жан талашкан үнүн чыгарат.

Дал ушул учурда, Ошурахун аттуу суучул бала үстүндөгү жаман чепкенин чечип, өтүгүн ыргытып, көйнөк, ыштанчан калыбы менен жардын башынан секирип түшүп, Раушанды суунун аркы өйүзүнө алып чыгат.

Бул кандайча табышмактуу сулуу экенин эч кимиси билбейт. Алтынкөкүл Раушан болсо тил сүйлөбөй титиреп, көзүн сүзүп сулк жатат.

Ал кербен биздин кожоюнубуз Эмилахундуку. Эмилахун болсо байлыгына чиренип, көчөгө чыкса да ат минбестен, эки кара качыр кошулган арабага түшүп жүрө турган. Эгер ал алыска сапар жүрүп калса, дайыма Айбадак экөөбүздү кербен менен бирге ала жүрүүчү. Ошондуктан ошол күнү Айбадак экөөбүз да баратканбыз.

Алтынкөкүл Раушанды көргөндө Эмилахундун эмне ойлогонун кайдан билели. Анын айтуу боюнча, Раушанга кургактап кийим кийгиздик. Аны менен бирге Айбадак экөөбүз да арабага отурдук.

«Менин артыман келе бергиле! Бул табышмактуу кыз жөнүндө эч кимге эч кандай сыр болбосун» – деп, жүргүнчүлөрдү чогултуп айтты да, Эмилахун жулунган качырлардын оозун Хотенге карай коё бердиртти.

Биз Хотенге бардык, мурунтан дайындалган үйгө да кирдик. Бирок Алтынкөкүл Раушан эч сөз сүйлөбөй, эти от менен жалын болуп, нурдуу жүзү тамылжып киши тааныбайт.

Анда биз, бул табышмактуу кыздын сырын эмес, атап айтууга атын да билбей турганбыз.

Эмилахун дүнүйөгө кароо, катынга касап, бирөөгө оңой менен жакшылык кылбаган кара мүртөз адам эле. Бирок, Алтынкөкүл Раушанды көргөндөн тартып ал бүтүндөй өзгөрүлдү. Эмилахундан боорукер, Эмилахундан мейримдүү жана Эмилахундан март киши жок болуп калды.



Ал ар кимден сураштырып мыктуу табыптан бешти таап, Алтынкөкүл Раушандын жанынан карыш кетирбей, күндөп-түндөп дарылатты.

«Бул менин карындашым, эгер аман айыктырсаңар бешөөңө беш ат беремин» – деп, Эмилахун табыптардын акысын да бычып салды.

Кыз катуу суукта эки өпкөсүнөн тең кагынганын айтшып, бир аз убактын ичинде эмес, жыл бою ат таппай жүргөн табыптар бардык айлаларын колдонушуп, Алтынкөкүл Раушанды жети күндө тилге келтиришти.

Эки күн өттү. Алтынкөкүл Раушан абдан түзөлүп калды. Бир топ күндөн бери кандай абалда жатканын, табыптар кандай чараны көргөнүн жана кайсы шаарга келгенин Эмилахун кызга түшүндүрүп, анын ким экендигин сурагандан кийин:

«Кашкарда менин бир тууганым Жолой деген туткунда калды. Сиз мынчалык эрдик кылгандан кийин, ошол Жолойдун жайын билип берүүгө да эрдик кылыңыз. Бирок билип берген кабарыңыз чындык болсун, анан мен дагы чын сырымды айтам», – деди Алтынкөкүл Раушан.

Мурун бир ооз жооп үчүн бир канча ой ойлонуп, бир нече күнү күттүрүүчү Эмилахун көзүн эки ирмегенче ойлобостон, мага буйрук берди. Эч кимге айтпас үчүн Раушан менден ант алып, Бакирахун дегендин жайын айттып, ошол эле замат мени Кашкарга жөнөтүштү.

Бирок, барган ишим ийгиликтүү болбой терс чыкты. «Жолой, өлтүргөн эки чериги үчүн өлүм жазасына буйрулуп, мындан бир жума мурун дарга асылыштыр, анын өлүгүн мен да көрбөй калдым. Жолой кыргыз, Алтынкөкүл Раушан казак кызы эле» – деген жоопту Бакирахундан алдым да, кайра келдим.

Мен кайра келгенде, Раушан абдан айыгып, мени чыдамсыздык менен күтүп жүргөн экен, жаман кабарды угуп, бир нече күнү төшөктөн турбай, ыйлап жатты.



Айбадак экөөбүз билген сөзүбүздү айтып кайрат беребиз. А Эмилахун болсо, соода иштерин прикащиктерине дайындап коюп, гүлгө айланган көпөлөктөй Алтынкөкүл Раушандын жанынан чыкпай калды.

Бир айга жакындап калганда, Алтынкөкүл Раушан сырын айтып, «менин жанымы сактап калган жакшылыгыңыз үчүн!» – деп, Эмилахунга жар болууга ыразылыгын берди, – деп, Самсахун жылмайып койду да, муздаган чайдан ууртады.

«Бул кишинин айтканы кайсы Жолой, кайсы Алтынкөкүл Раушан жөнүндө? Өткөн жылы энем экөөбүздү өлүмдөн алып калган Жолой жөнүндөбү же ошолорго аты уйкаш башка бирөөлөр жөнүндөбү?» – деген суроо Каныбектин көңүлүнө кайталана баштады. Бирок, ал шашылбады, дагы ары жагын билүү үчүн камдаган суроолорун да бербеди.

– Ошентип, Алтынкөкүл Раушан бир үйгө ээ болду. Бизди ошол үйгө иштөөгө Эмилахун буюрду.

Айбадак экөөбүз адал кызмат кылгандыктан, Алтынкөкүл Раушан бизди жакшы көрүп, биз менен сырдашып, дайыма биздин үстү-башыбызга, тамак-ашыбызга жакшы карады.

Алтынкөкүл Раушан биз жөнүндө көп акылдарды айткандыктан, Эмилахун бизге мурункудай катаал болбой калды. Ал мурункудай соода иштери менен алыска барып узак жүрүп калган жок, бир жакка барса тез келет, көбүнчө Алтынкөкүл Раушандын үйүндө болот. Супахандын ичи күйөт, күнүгө Эмилахун менен урушуп Хотенге кат жаздырат.

Ушунетип күндөр өтүп, жылдар жыла берди. Бир нече жыл өткөндөн кийин Алтынкөкүл Раушан кыз төрөп, атын Анархан койду. Анархан жетиге-чыкканда Алтынкөкүл Раушан таза туруп эле өлүп калды, – деп, Самсахун жашыңкырай айтканда:

– Алда кагылайын Раушаным ай! – деп, Айбадак ыйлап жиберди.



– Кантип эле таза туруп өлдү? – деп, Каныбек ишенбегендей Самсахунга карай таңдана жүткүндү.

Самсахун сууган чайдан ууртап жатканда:

– Таза турган киши кайдан өлсүн, садагаң, – деп, Айбадак башка бирөөлөрдөн сактангандай, эшик жакты карап кулак түрдү да, – иштин чыны, Алтынкөкүл Раушандын шеги мындай: бирок муну жан адамга оозуңан чыгарба, садагаң, сени өз балабыз деп сыр жашырбай айтып отурабыз...

– Ишен апа, эч кимге айтпайм! – деп, Каныбек карганган сыяктана түштү.

– Алтынкөкүл Раушан өлөрдөн бир аз мурда, ушул Супахан барып Анарханды эркелетип, чай ичип кеткен. Анын келип кетиши өтө эле тез болду. Ал кетери менен эле Раушан ичим дей баштады. «Кагылайын Айбадак, кандай шумдук? Ичим өрттөнүп баратат. Жанагы Супахан шерменде бир балакет кылды бейм?» – деп, безелене баштады. Бирок анын безелениши бир чай кайнамага да жетпеди. Капкара кан кусту да, жан берди, – деп, Айбадак Алтынкөкүл Раушанга аябай кейигенин билдиргендей көзүнө жаш алды.

Самсахун Алтынкөкүл Раушанды көз алдына элестеткендей муңайыштуу ой менен чынысын тиктеп, анда-санда эрдин кесе тиштеп тунжуроодо.

Каныбек оң чыканагын тизесине коюп, муштумун түйөө оозун басып, үйдүн тиги бурчундагы очоктун оозун карайт. Бирок, ал ушул мезгилде очокту көрүп турган жок, энеси экөө качып бараткандагы үңкүрдү, ошол үңкүрдө теке союп эт берген, өзүнүн башынан өткөндөрүн жомоктогон Жолойду эсине түшүрүп, Алтынкөкүл Раушан дегенде көзүнөн аккан тамчы жаш сакалына кирип жок болуп жатканын көз алдына элестетти. Анын адамгерчилигин, айткан акылын да көңүлүнө түшүрдү.

«Эмне үчүн ушундай жакшы адамдар кордукту көп көрөт? Эмне үчүн Түлкүбек, Зуннахун, Супахан сыяктуу-



лар жырғашат?» – деп, ойлонуп отурганда, анын көз алдына атасынын өлүмү, энесинин өлөсөлү болуп калганы элестеди.

– Жанагы жүзү карага ачуум келгендиктен, рамалык Алтынкөкүл Раушаным эсиме түшүп кетпедиби. Чай иччи, садагаң Каныбек. Сенин да ата, энең эсиңе түшүп кетти го? Алтынкөкүл Раушан деп кайдан да айтып жибердим эле. Ич, садагаң! Бүгүн атайы сага арнап паллоо жасайм! – деп, Айбадак Каныбектин көңүлүн көтөрүү үчүн жайдарыланып койду.

Атасы өлөрүндө керээз айткандан улам, «өлгөн кишинин бардыгы керээз айтат» – деп ишенген Каныбек, атасынын керээздерин эсине түшүрүп турду да:

– Алтынкөкүл Раушан өлөрүндө Анарханга керээз айттыбы?

– «Менин ким экенимди Анархан эс тартканда түшүндүргүлө» – деген. Супахан болсо, «Алтынкөкүл Раушан жөнүндө Анарханга бир ооз айта турган болсоңор өлтүрөм» – деп коркутат. Бирок, ага карабай Анарханга акырын-акырын айтып жүрөбүз. Жалгыз гана энесине Супахан уу берип өлтүргөнүн айтпайбыз, – деп, Самсахун, тукул кырктырган көк ала сакалын сылап койду.

– Дагы бир айткан керээзи бар, бирок аны айтууга шарты жок, шарты келгенде аны да айтабыз! – деп, Айбадак чай куюп, Самсахундун алдына койду.

– Эмне деген керээз эле? – деп, Каныбек оозун жыйып ала электе:

– Ата, көрдүңүзбү? Сиз үчүн алтын сарханалуу күмүш чылымды күйгүзүп келе калдым! – деп, балалыктын сүйкүмдүү шайырлык көрүнүшү менен күлүндөй, түтүнү бурулдаган чылымды Анархан Самсахунга сунду.

– Өмүрлүү бол, мейримдүү кубанычым! – деп, Самсахун Анархандын колун чылым менен бирге кармай өзүнө тартып, бетинен өптү да, корулдатып чылымды бышыра баштаганда, ачык асмандагы топтогон булуттай бо-



луп үйдүн ичи түйдөктөлгөн түтүнгө толо баштады. Ал чылымды көпкө чейин корулдата тартып туруп, Айбадак менен Каныбекке карай үйлөгөндө, ал экөө эшикке карай чыга качышты. Анархан бардык күчү менен каткыра алардын артынан жөнөдү.

Супахандын эри Эмилахун экенин, Алтынкөкүл Раушанды алган Эмилахун да ушул экенин, Алтынкөкүл Раушандан Анархан төрөлгөнүн Каныбек эми гана билди. Анын оюн Жолой бийледи. Алтынкөкүл Раушан тирүү деп угуп, Хотенге Жолойдун барганын эсине түшүрдү.

«Анын издеген Анарханы мында, а өзү кайда? Аман барбы же Каныбекке болушупсуң деп Түлкүбек бир балакетке учураттыбы?» –деп, Каныбек терең ойлонуу менен барып аттардын далдасындагы акырдын кырына отуруп терең ойго кеткенде, тамак салган чынысын кымыра кармаган Анархан анын алдына барып тура калды да:

– Эмне ойлоп отурасың?

– Эчтеме ойлогонум жок, – Каныбек чочугандай акырдын кырынан түшө калды.

– Отур, отур! Түндөгү тамактан сага деп катып койгомун, бардыгын же. Сен этти жакшы көрөм деп айтканың эсимде! – деп, Анархан Каныбекти түртө акырдын кырына отургузду да, күрүч аралаш салынган этти чынысы менен колуна карматып, өзү саал обочороок, акырдын кырына отурду.

– Мен азыр эле чайга тойгомун, – деп, Каныбек кыйыктангансыды.

– Кандай тойгонунду мен билем. Унчукпай бардыгын же. Эгер муну жебесең, мындан ары сага эч кандай жакшылык кылбайм, – деп, эки колунун башын эки колтугуна ката мурчуюп, Анархан терс карап калды.

Боорукерлигинен улам, Каныбек Анарханды көптөн бери жакшы көрөт. Үйдө киши жокто, дайыма бирдемени ала жүгүрүп келип «жей кой!» –дейт да турат.



Анархан Каныбектин тамак жей баштаганын кыя карап көрдү да, ага эчтеме айтпастан, уйгурча бир обонду ичинен кыңылдап бир нече кайырды да:

– Ойнаң кызла ойнаңла! – деп, балалык назик үнү менен акыркы жагын акырын созуп койду да, бийчиден бетер колдорун кыймылдата, эки ортонун шакылдатып баратып токтой, Каныбектен уялгандай төмөн карай калды.

Анын уялганын байкаган Каныбек эчтеме дебеди, Анарханды мурун эле жакшы көрүп жүрсө, бүгүн ого бетер жакшы көрүүдө. Кандайчадыр мейримдүү, бирок карып болгон, ошол карып болуп жүргөндүгүн билбеген уялаш карындашы табылып, ал бүгүн жанында жароокерленип бирге отургандай сезет. Анын өнтөлөп берген тамагын зор кубаныч жана ракат менен жеп жаткандай болот.

Ал тамакты жеп болуп, чыныны Анархан жагындагы акырдын кырына койгондо:

– Эми тойдум десең ишенем! – деп, Анархан жылмая чыныны алды да, – силер жүргөн жактагы кишилер, этти көп жешеби?

– Көп жешет. Бир койдун этин жалгыз эле жеп койгон кишилер да бар! – деп, Каныбек ачылып жайдарылана баштады.

– О-о, Каныбек?! Сен экинчи мындай айтпа, мен калп айткан кишини жаман көрөм.

– Анархан, ишенип кой.

– Ишенбе-е-йм!

– Ишен! Бектин досу Түлкүбекти көрдүңбү?

– Көрдүм, эмне экен?

– Ошол эки энеге тел козуну сойдурду. Зайыбы Күмүш этти бүт салдырып келиштирип бышырды, мен от жагып отургамын. Анан бардык этти Күмүш бир чарага салды да, Түлкүбектин алдына койду. Түлкүбек Күмүшкө бир жамбашын гана устукандап берди да, мага бир кара кабырга берип «кете бер» деди. Мен сыртка чыгып, бо-согонун ачыгынан шыкаалап карап турдум.



– Анан өзү эле жеп койдубу?

– Бир кесим калтырбай этин жегени мындай турсун, чучуктуу жиликти мага койбой, кабырга менен жамбаштын кемигин итке калтырбай кемиргенине түшүнсөң, мени калп дебес элең.

– Ой, Каныбе-е-к... ал эмне деген киши? Анан ал ооруп бирдеме болгон жокпу?

– Ал ооруп бирдеме болсо мен ушул жерге келемби? – деп, Каныбек улутунганда, анын өңүндөгү жайдарылык жоголо түштү.

Анын капа болгонун түшүнө койгон Анархан, эптеп көңүлүн көтөрүүгө аракеттенди.

– Каныбек, сен да ушундай шаарда туруучу белең?

– Кайдагы шаар?.. Биз жактагылар мындай шаарды көп билишпейт. Биз боз үйдө турабыз, боз үй болгондо да жаманында, – деп, Каныбек Анархандын суроосуна жараша, боз үйдүн кандай жасаларын, отту кандай жагарын, боз үйдү жүктөп алып ар кайда көчүп кетише берерин жана башкаларын айтты.

Анархан үчүн, Каныбектин айтканы жомок сыяктанды. Аскалуу бийик тоолорду ашарын, анда адамдар мал багып жашарын, андай тоолордо Каныбек өзү да кой кайтарып жүргөнүн айтканда, ошол укмуштуу жерде өзү жүргөнсүп бүткөн бою дүркүрөп, Анархандын көздөрү алайды.

– Мен кыргызды жакшы көрөм. Бирок жериңер жаман экен. Мен андай жерден корком. Анын үстүнө ат минишет экен, мен эшекти да минип көрө элекмин, – деп, Анархан жылмайып койду.

– Атты минип үйрөнүш абдан оңой. Андан көрө кыргызды эмне үчүн жакшы көрөрүңдү айтчы.

– «Кыргыз жакшы эл болот» – деп, Самсахун атам көп айтат. Анын үстүнө, менин энем кыргыз кызы экен. И, баса, казак кызы экен. Казак деген сөз кыргыз деген сөз да? – деп, Анархан Каныбекке карады.



Казактын кандай эл экенин билбеген Каныбек, эмне деп жооп берерин билбей, Анархандын сөзүн укса да укмаксан болду.

– Кыргыз! Казак – менин таятамдын аты болуш керек.

– Тактап сурабайсыңбы?

– Кимден сурайм? Энем мен жакшы эс тарта электе өлдү, андан кийин атам өлдү. Атамын аты Эмилахун, энемин аты Алтынкөкүл Раушан! – деп, Анархан сыймыктануу менен айтты да, бирөөдөн чочугандай дарбаза тарапка жалт карап алды да, – Анархандын энесинин аты Алтынкөкүл Раушан экен деп эч кимге айтпа, – деп, сөөмөйү менен Каныбекти кезгерип койду.

– Чыны ошондой да, аны айтса эмне болот экен? – деп, Каныбек бул жөнүндө жана эле укса да, Анархан өз оозу менен эмне айтар экен дегенсип дөдөмөлдөдү.

– Супахан апам менин энеми жаман көрөт. Ошондуктан Алтынкөкүл Раушан деп атаган кишини эң жаман көрөт. Сен энеңин атын айтасың деп, мени эки жолу катуу урган. А сен кокус айтып койсоң, сени өлтүрүп коюшу да мүмкүн.

– А энеңин аты ким деп бирөө сураса эмне дейсиң?

– Эмне дейт элем, Супахан дейм, – деп, Анархан Супаханды жактырбагандай мурдун чүйрө кабагын чытып улутунуп койду.

– Ал Супахандын кызымын дегенди жакшы көрсө, эмне үчүн Батмахан менен бирге тойго ээрчитип барбайт? – деп, Каныбек чыныны алып, Анарханга жакын жылып отурду.

– Өткөн жылы мени бир тойго ээрчитип барган. «Алтынкөкүл Раушандын кызы сулуу экен, Супахандын кызын анын чыпалагына теңеп болбойт» – деп, бир кемпир айтып жиберди. Ал кемпир менен Супахан аябай урушту. Үйгө келгенде, «сен эмне үчүн элдин көзүнө сулуу көрүнөсүң» – деп, мени урду. Ошондон бери мени эч кайда ээрчитпейт. Мейли ээрчитпесе, – деп, Анархан жылмайып койду да, – мен аны менен тойго баргандан көрө үйдө тынч жүргөнүм



жакшы. Айбадак апама каалаган тамагымды бышыртып жейм. Жомок айттырып угам. Энем жөнүндө көп нерселерди сурап билем. Айбадак апамы ырдатам, анан өзүм да ырдайм, – деп, Каныбекке көзүн ойноктото карап жылмайды.

– Сен ыр билесиңби?

– Энем үйрөткөн ырлардан билем, көп эмес, аз эле. Ал мага ушунчалык көп жомокторду айтып, эчен сонун ырларды ырдап берүүчү. Бирок мен көбүн билбей калдым, унуттум. Анын обондору такыр башка – кыргызча болучу.

«Жолай жан кайда кеттиң, неге кеттиң?

Мен мине солган гүлдөй алге жеттим!

Тилекке өзүң мени жеткирмесең,

Мен сорлы кайта келмес жолга кеттим!» –

деп, Анархан кулакка жагымдуу ичке үнү менен акырын гана ырдады да, – жакшы ыр бекен?

– Абдан жакшы экен!

Жолой Садыр даткага кул болуп кеткенде Алтынкөкүл Раушан ырдаган ыр экенин Каныбек дароо түшүндү.

– Сенин энең сага арнап ыр үйрөттү беле?

– Жок, – деп, Каныбек энесинин ырчы эместигинен корунгандай акырын гана айтты да, төмөн карай берди.

– А менин энем, «унутпай дайыма ырдап жүргүн» – деп, мага арнап ыр үйрөткөн.

– Эмне деп?

– «Жан саулем – Анарханым – бир мерветим,

Өскөйсиң көккө треу бой келбетиң!

Сункардай Ала-Тауды шалкып ушуп,

Көргейсиң шешең туулган жердиң бетин!!

Жолшывай катар-катар мөңги келсе,

Кидирмей ушып өткин артка тастап!

Раушан шешетайым жери экен деп,

Жау болса найза сундур колды бастап!» –

деп, Анархан өтө уккулуктуу үнү менен энесинин татынакай обонуна салып ырдаганда Каныбек үчүн, дүйнө жүзүн бейпилдик жыргалы каптап, ошол жыргалдуу



тынчтыкта, чебердин чебери жасаган комузга, уздун узунун жүрөк тамырларынан жаратылган назик кылдар жан эритер жагымдуу үндөрүн Анарханга кошуп, Алтынкөкүл Раушанды кайра тирилтип жаткан сыяктанды.

Анархандын жаркылдаган жайдары мүнөзүнө, уккулуктуу үнүнө, ырынын маанилүүлүгүнө туткун болгон Каныбек, Анарханга абдан такалыш отурганын байкабады. Анархандын селкилдетиپ отурган буту Каныбектин кызыл ашыгына тийип кетти. Буту тийип кеткендигине Анархан көңүл бөлбөдү. А Каныбек болсо таптакыр башкача сизди. Анын кызыл ашыгына тийген Анархандын буту эмес, татынакай колдору сыяктанды. Кандайдыр бир керемет менен кызыл ашык аркалуу Анархан назик колун сунуп, алдейлеп эркелете жүрөгүн сылап тургандай болсо, оң капталы Анархандын сол капталына ширетилип жаткан сыяктанат. Бирок, ал, бул сезүүлөрүн сүйүүгө кымындай да байланыштырбады, «сүйүү» деген сөз көңүлүнө да келген жок. «Жолой менен Алтынкөкүл Раушандын ардактаган кызы Анархан ушул, сенин бир тууган карындашың, колуңан, келсе көмөктөшө жүр» деп, кимдир бирөө кулагына шыбырап жаткандай сезилет...

* * *

Жипке тизген күбөктөй тизилип күндөр өтүү менен ай айга жалгашып, арадан дагы жыл өтүп жайдары жай мейримин төккөн.

Эл жайлоого чыккан убакытты болжоп, өткөн жылы жайда берилген Зуннахундун насыяларын тактап жыйнаштыруу үчүн бир топ киши менен мындан бир ай мурун Түлкүбектин айлына кеткен Самсахун кечээ кечинде келген.

Кечээ кечинде Каныбек аттарга чөп салып коюп, энеси Ажарды жана айылдагы тааныгандарын сурай берип, түндө түн ортосуна чейин Самсахундун башын катырган. Бирок, Самсахундун кабагы чытылып үшкүрүнө



көңүлсүз жооп бергенинен улам, анын сөзүнө Каныбек жакшы ишенген эмес. Ошондуктан, түндөгү суроолорунун бир катарын дагы кайталагысы келди.

Аттын тезектерин замбилге салып жаткан Самсахунга жакын барды да:

– Самсахун аке! Сиз иштин чынын айтыңыз! – деди, Каныбек тике карап.

Самсахун белин түзөп, таңдангандай Каныбекке карап турду да:

– Э, айланайын, кайсы иш жөнүндө сага калпым чыкты эле?

– Энем чын эле тирүү бар бекен? – деп, Каныбек жалынгандай жалдырай карап, оң колун көкүрөгүнө коё койду.

Самсахун Каныбекке тике карай албай, аттардын тезектерин замбилге салып жатып:

– Анын эмнесин кайталайсың? Түндө эле айтпадымбы! Баягы таяктан эчтеме болбой аман айыгып, Түлкүбектин үйүндө иштеп жүрөт. Жанагы оңбогон Күмүш, эки-үч күндө кайра келебиз деп төркүнүнө Ажарды ээрчитип кетип келишпей, бери чыгарда Ажарга жолуга албай, сага берем деген белегин да алалбай келип, сага уят болуп отурбайымбы.

– Эмне белек берем деди эле? – деп, өтө чыдамсыздык менен Самсахунга карай үңүлө калды Каныбек.

Самсахун дароо жооп бере албай бир аз ойлоно калды да, башын көтөрүп туруп:

– Чамасы бир кичине сайма жоолук, эки керчөөдөй боло турган эле.

Каныбек унчукпастан терең ойго кетти.

«Жоолукту энеме ким берди экен? Саймасын өзү сайды бекен? Эгер мага арнап өзү сайса жакшы эле саймалагандыр. Ошол жоолукту көрсөм кандай сонун болот эле? Эки керчөөнү ким берди болду экен? Түлкүбектики кой сойгондо керчөөсүн өлсө да башка бирөөгө беришпейт, өздөрү бышырып жешет. Ким берди болду экен?» – деп,



айылдагыларды элестетип турганда, бир чыны тамагын да бөлүшүп жешчү Карып, Күлүкан эсине түшө калды.

– Карып акемин качып кеткени чынбы?

– Ал өткөн жылы Ажар айыгып, жаз чыккандан кийин качыптыр. Бала-чакасын алып кайда кеткенин эч ким билбейт. Атабек издетип жадаптыр. Ошондой болсун! – деп, Карыптын качып кеткенине кубангандай, Самсахун жылмайып койду.

– Чор тамандар айлы менен качып кетиптир дедиңиз беле? Алар абдан акылдуулук кылган экен. Болду болбоду, алар Алайга качышты. Алай жердин бейиши эмеспи! Карып акем да ошол жакка кетти. Ал качарын мага айткан, сөзсүз эле Алайга кетти! – деп, Каныбек өтө сүйүнгөндөй көздөрүн жайнатып, беттерин тамылжытып жылмайды.

– Менин сөзүмө ишендиңби? – деди, Самсахун маңдай терин эски бөз көйнөгүнүн этеги менен аарчып жатып.

– Ишендим! – деди Каныбек.

Келгенден бери оор жумуш иштеп, Супахандын таягын күнүгө жеп жана Ажарды катуу сагынган Каныбекти зор кайгыга салып ыйлатпоо үчүн, өмүрүндө бирөөгө калп айтпаган Самсахун, Айбадак менен акылдашып, Каныбекке калп айтты.

Карып үй-бүлөсү менен жана Чор тамандар айлы менен качып кетиптир деген сөздөрү чын болгону менен, Ажар «Түлкүбектин үйүндө иштеп жүрөт» – дегени жалган эле.

Каныбекти Кашкарга алып кеткенден кийин, Ажар ырайымсыз таяк менен катуу ооруп жатты. Балдарыбызга өткөн эмгегин актайлы дешип, Карып менен Күлүкан кышы бою Ажарга чоң жардам кылышты. Ажар аман айыкты, Карыптар кайда кетерин Ажарга айтышты да, жаз чыга качып кетишти.

Каныбек Кашкарга келген учурда, Түлкүбектин кайын атасы Кадырбек аттан жыгылып өлүп, өткөн күздө анын ашын беришкен. «Сен агаңдын ашында байгеге кул сайганда, менин атамдын ашындагы байгеге күң сайбай



турган кандай жөнүң бар?» – деп, Күмүш атасынын ашында Ажарды байгеге сайдырып жиберген. Ажар байкуш зарлай-зарлай аты байге алган башка бирөөнүн колуна кеткен. Аны Самсахун көргөн да эмес.

Каныбекке тике карай албай, Самсахундун калп айтышы, калп айткандыгы жөнүндө өзүн өзү ыңгайсыз сезиши ушул жөнүндө болучу.

– Ай, Самсахун аке ай! Энемин мага деген жоолугун ошондо эле алып чөнтөгүңүзгө салып койсоңуз болмок экен. Ал жоолукту көргөндө энеми көргөндөй болбойт белем! – деп, Каныбек улутунуп койду.

Самсахун Каныбекти бул сөзүнө жооп таба албай үнү туттуруп, тили байланды. Анын сөзүн укса да укмаксан болуп, Самсахун зейнин кейите үйүнө карай басты.

«Байкуш энем, мага деген жоолугун, сонундап эле жасаган чыгар! Ай, арман ай, бир эле карап койсом сагынганым тарабайт беле!» – деп, ойлонуп турганда:

– Каныбек! – деп бакырган Супахандын ачуу үнү үй тараптан угулду.

– Хуллук апа! – деп, Каныбек үйгө жүгүрүп кирип барып, эки колун бооруна алып, башын төмөн ийип тура калды.

Супахандын көйнөгүн таптап отурган Анархан, Каныбектин жаман өтүгүнүн таманы таза эместигин көрүп, чоочуп кетти.

«Каныбектин бутун көрбөй калып, жумшай турган ишине бат эле жумшап жибергей эле» – деп ойлоо менен кыпылдады Анархан.

– Бая күнкү тамеки алып келген кишиңе барып, чылымга тамеки алып кел. Жакшы тамеки болсун, – деп, Супахан бир бутунун маасысын чечип, бир бутунун маасысын чечпеген калыбы менен Каныбекке карай бир топ даачанды ыргытып жибергенде, даачандар туш тарапка чачыла түшкөндө, анын бири кайра тегеренип Супахандын алдына түштү.



Чачылган даачандарды тере баштаганда, Супахан Каныбектин бутунан түшкөн аттын тезегин көрө коюп, алдына түшкөн даачанды алып жаткан Каныбекти маасы менен баштан ары бир салды. Бирок ал маасы менен чапканына алымсынбай, тура калып дагы бир чаап:

– Колуң менен ал, ыплас өлүгүңдү көрөйүн, – деп чаңырды.

Каныбек эңкейип алайын дегенде маасылуу буту менен көмөлөтө тепти. Бирок, Каныбек эчтеме айтпай тура калып, бутунан түшкөн тезекти алды да чыга жөнөдү.

– Апа, эчтеме булганган жокко? – деди Анархан Каныбекти урганына ичи күйгөндөй.

– Сен жетесизсиң, ошон үчүн жетесиздерге болушасың! – деп, Супахан Анарханды эки муштап, маасысы менен чапкылай үйдөн айдап чыкты.

Анархан ачуусуна чыдабай кумсара үйдөн чыгып тура калды. Мындай таяктын далайын көргөндүктөн, ал бышыгып калган сыяктуу. Көзүнө жаш албастан Айбадактын үйүнө карай басты.

Ал өзү таяк жегенге кейиген жок, Каныбектин таяк жегенине кейиди, анткени, Каныбектин энеси жөнүндөгү окуяны эртең менен Айбадактан толук уккан. Ошондуктан, Каныбекке таяк эмес, бирөөнүн тике карашы да катуу тийчүүдөй сезет.

Анархан үйгө кирип барганда, Самсахун жоолук тууралуу Каныбекке айткандыгы жөнүндө Айбадакка айтып, Каныбектин жоолукка өкүнгөнүн элестетип, «кайдагы саймалуу жоолук оозума кире калганын билбейм» – деп, капаланып отурган эле.

Анархан, Каныбектин энесинин жалган жоолугу жөнүндө сүйлөшүп жатканын түшүнгөндөн кийин:

– Апа, «энеңен эки жүз аарчы калды» дебедиңиз беле?

– Аны катып койгомун, керекпи? – деп, Айбадак босогого жөлөнүп турган Анархандын жанына барды.

– Ошону көрсөтүңүзчү!



Айбадак арыдан бери жаман сандыгын ачып, жаңы ак бөзгө орогон эки жүз аарчыны жаза:

– Мына садагаң!

Анархан колуна алып, эки жоолукту кабаттай кармап жыттап-жыттап турду да:

– Кандайдыр жыт энемин жыты сыяктанат!..

Анархандын үнү мукамдуу чыккандыктан, «ыйлап жибереби» – деген ой менен Самсахун, Айбадак эчтеме дешпеди.

Жоолуктун экөө тең ак жибек, четтери чачыланып, төрт бурчтарына жашыл жана кызыл жибек жиптен сайма сайылып, ортосуна татынакай гүл жасалган.

– Мунусун бекем катып коюңуз! – деп, Анархан бирин Айбадакка кайра берди да, экинчисин алып чыгып кетти. Самсахун менен Айбадак эч нерсеге түшүнүшпөй, бирин бири карашты.

Анархан сыртка чыкканда, күүгүм кирип калган эле. Үйлөрдүн ичине чырак жагылган. Анархан сырттан байкап карады. Супахан кырынан түшүп жатат, бирок чылымын жаңы гана тартып бүткөндүктөн, үйдүн ичиндеги түтүн али топтошуп тургансыйт. Бир нерсе жөнүндө кубангандай каткырышып, анын жанында Айнысахан менен Батмахан отурушат. Эки жакта эч ким көрүнбөгөндүктөн, Анархан аттарга карай басты.

– Каныбек! – деп, Анархан үнүн акырын гана чыгарды.

– Акырын, ат теппесин! – деп, акырдын кырына желөнүп, аттардын чөп жегенин карап турган Каныбек утурулады.

– Каныке! – деп, Анархан сөз кыйшыңын ойлогондой токтой калды.

«Каныке» деп эркелетип айткан сөздү Каныбек мурун атасы менен энесинен жана бир туугандай болгон эжеси Сүйүмкандан гана угуп жүргөн болсо, эки жылдан бери такыр укпай калган. Ошол жоголуп кеткен эркелетүү Анархандын оозунан капыстан чыга калгандыктан, анын бүткөн бою ымыр-чымыр болуп кетти.



– Энеңин белегин албай калгандагы өкүнүчүңү мага берсең, мен сага бирдеме берем!

Каныбек өкүнүчүмдү берем же бербейм деп айталбай делдее түштү. Анархан анын жообун күтүп турбастан:

– Башка бирөөгө бербей, үйдөгүлөргө көрсөтпөй, энең Ажар бергендей кадырлап сактап бетиңи аарчып жүр! Бул менин энем Алтынкөкүл Раушандын жоолугу! – деп, Каныбектин колуна кармата салды да, тызылдаган бойдон үйгө кирип кетти.

Каныбектин жоолук кармаган колу ысып, ошол колу аркылуу бүт денеси жалындаган сыяктанды. Жоолукту жазып караганда, анын бетинде саймасы бар сыяктанды. Бирок, ага таасир кылган сайма эмес, жоолуктун аппактыгы жана куунун тыбытындай жумшактыгы. Бала болуп эс тартканы, мындай ардактуу асыл жаңы буюмду колу менен биринчи кармашы, мындай буюмга эң биринчи ээ болуп турушу.

Ал жоолукту бетине тийгизип жогору көтөрө бергенде, айланасы жарк этип, асман жылдыздары жарыкты ушул жоолуктан алгандай, Ажар менен Алтынкөкүл Раушан кол кармаша күлүмсүрөшүп маңдайында тургандай боло түштү.

Ооба, Каныбек ушундай сизди!..

КАНЫБЕКТИ ӨЛТҮРМӨК БОЛУШТУ

– Бул эмне деген маскарачылык? – деп бакырганда Супахандын оозунан шилекейи чачырап, эки жамажайынан көбүк чыгып турду.

– Ардактаган эрке кыз, күрөндүдө жаткан кул менен ойнойт деген эмне? Эл укса эмне бетибиз калат? – деп, Айнысахан Супаханга кошулуп лакылдоодо.

– О, бетиң түгөнгөн шерменде! – деп, Анарханды Супахан эки муштап, бир чымчып алды.

– Жөн эле ойнодум эле, – деп, Анархан шолоктоодо.



– Бас үнүңдү... Түбүң ылай, ошон үчүн ылай менен ойнойсуң. Бүгүн сени өлтүрөм же Каныбекти өлтүрөм! – деп, Супахан Анарханды дагы муштап-муштап, бетинен чымчып-чымчып алды. Кайын энесине кошулуп Айнысахан да бир муштады.

– Бул кордукка кантип чыдаймын? Сендей тексиздин азабынан элдин жаман атты сөзүн укканча уу жеп өлөмүн, – деп, Супахан буркан-шаркан түштү.

– Жаным эне! Жаман сөздү баштабачы! – деп, жалынып-жалбарып Супаханды Айнысахан кайтарып турат. Айнысахан корккон сайын Супахан өжөрлөнүүдө.

– Мен кантип тирүү жүрөм! Баламын аркасы менен бүтүн Кашкарга маалым болсом, бул кордукка кантип чыдайм? Жамандык жерде жатабы? Элге эмне жооп айтамын? – деп, Анарханды сол жак карыдан чымчып, – бул көрөкчө өлтүр... өлтүр!.. Мени өлтүрүп коюп, анан Каныбегин менен жогол! – деп, буркурап ыйлады Супахан.

– Энем туура айтат. Сенин бул кылыгың бардыгыбыздын бетибизге көө жаппадыбы! – деп, Айнысахан Супаханды дагы сүрөп, Анарханды жемелөөнүн ичинде.

Анархан үнсүз... көздөрү шишип, эки каруусу көтөрүлбөйт... Зуннахун дүкөнүнөн кеч кайтты. Мал алуу, башка жактарга мал жөнөтүү менен ал чарчап келди.

Зуннахундун Кытай формасы менен салынган сегиз бөлмөлүү үйү бар. Короонун күн батыш тарабындагы Персия көркөмдүгү менен салынган төрт бөлмөлүү үй, жалаң гана меймандар үчүн салынган. Короонун күн чыгыш тарабындагы ашкана, ашкананын экинчи бөлүгү Самсахун менен Айбадактын үйү.

Короонун орто ченинде көл, көлдүн айланасы кырка сайылган кара тал, талдын көлөкөсүндө дайыма килем салынып, төшөктөр төшөлүп, жаздыктар коюлуп турат. Бактын түштүк тарабы чоң дарбаза, дарбазанын эки тарабы аттардын сарайы.



Каныбек Супахандан бир топ таяк жеген. Анын үстүнө Айнысахан жыгач менен чапканда, Каныбектин көзүнөн от чагылып, эсеңгиреп барып жыгылган. Бир аздан кийин эс алды, башынан кан агып отурат.

Күндө Каныбектин үстүнө үйрүлүп түшө калуучу Айбадак, Супахандан коркуп Каныбекке жакын жолой албады. Тек эшиктин кычыгынан ишарат кылып Каныбекти чакырган болду. Бирок Айбадактын чакырганына Каныбек барбады. Көзүнүн жашын кылгыртып, терең ойдон чыга албай, акырдын кырына минип отурат.

Зуннахун дарбазадан кирип, талдын көлөкөсүндөгү төшөккө отуларда үй жагынан ыйлаган дабыш чыкты. Ыйлаган үн энесинин үнү экенин билип, себебин суроо үчүн Айнысаханга барды эле, Айнысахан да ыйлап коё берди. Эринин суроосуна жооп берүүнүн ордуна, Айнысахан кайра күчөп ыйлады.

«Бир шумдук болгон экен го?» – деп ойлоду да, Зуннахун энесинин терезесинен карады. Анархан теттири карап ыйлап отурат. Энеси Зуннахунду көрө коюп:

– Бул көрөкчө мени өлтүрүп сал, элдин бетин карагыс шерменде болдум, – деп, бакырып ыйлап коё берди.

– Эмне болду, эне? – деп эки-үч жолу сурады эле, Супахан жооп бербеди. Аңгыча Айнысахан келип, болгон окуянын бардыгын төкпөй-чачпай, ого бетер апыртып айтып берди.

– Болду!.. Эч ким укпасын!.. Өз көрүн өзүнө каздырып туруп жайлап салам. Бир кулдун убал-сообу эч канчалык эмес, – деп, Зуннахун бактын көлөкөсүндөгү төшөк үстүнө барып отурду.

Зуннахун менен Айнысахандын сөзүн бир канча убакыт тыңшап эч сөз уга албады да, Айбадак Зуннахунга тамак берүүгө камынды.

– Каныбек, бери келчи, – деди Зуннахун.

Каныбек Зуннахундун үнү чыкканда башын селт көтөрүп, акырдын кырынан түштү да, Зуннахундун алдына келди.



– Кандай, аттарың жакшыбы? – деп, Зуннахун жылмайды. Бирок бул ачуулу жылмайып экенин Каныбек сезбеди.

– Жакшы. Тору ат ылаңдап калган көрүнөт.

– Кандайча?

– Жем, чөп жеши, суу ичиши күндөгүдөй эмес.

– Туура айтасың. Бүгүн бардык нерсе күндөгүдөй эмес, – деди Зуннахун.

Анын ачууланып отурганын Каныбек эми сизди. Бирок сезгенде Каныбек эмне кылмакчы? Тек эч нерсе билбегенсип акырын аттар жакты карады.

– Аттардын чөбүн оңдоп коюп, тетиги арыктын четинен бир чуңкур каз. Чуңкурдун туурасы жарым кез, бийиктиги эки кез, узундугу эки жарым кез болсун, – деп, Зуннахун дагы жылмайып койду.

– Макул, – деп, Каныбек аттарды көздөй басты. Бирок чуңкурду эмне үчүн каздырганы жаткандыгын сураган жок.

Күн батууга жакын калды. Каныбек болсо айтылган жерден чуңкурду казып жатат.

– Бар, үй жактагы жумушунду кыл, – деп, Айнысахан Айбадакты үй жакка жиберди. Супахан Зуннахунга алая бир карады да, колундагы чайды жерге коюп:

– Атаңдын өлгөнүнө үч жыл болду. Үч жылдан бери жалгыз сен деп отурам. Бирок сен менин сөзүмдү такыр тыңшабайсың. Мени эне катарынан чыгарып барасың. Болбосо Каныбек жөнүндө эмне дедим эле? Каныбектин көзү жаман. Адамды тик караса көзү шилинен өтүп кетет. Тик багып карай албаймын. Мындай кул, түбү жакшылык кылбайт деп далай айттым эле го, балам!..

– Туура айтат энем! Тетири карап туруп жумшаймын, көзү көзүмө чалына түшсө, бүткөн боюм дүр эте түшөт, – деп, Айнысахан Супахандын сөзүн сүрөп, калп менен чынды аралаштырып таштады.

– Билем, билем, – деди да, Зуннахун көзүн сүзө, чыныдагы чайын кармап ойго кетти.



Күн батып, бириндеп жылдыздар көрүнө баштады. Түн кирген сайын Анарханда жан жок. Чыдамсыз ары-бери басып, терезеден Каныбекти карайт.

«Чыны менен Каныбектин өлүмүнө себепчи боломбу? Чыны менен сүйгөнүмдүн канын мойнума көтөрөмбү?» – деп, Анархан тымызын гана жашын төгөт. Канчалык күтсө да Айбадак келбеди. Акыры чыдабай Айбадактын үйүнө кирип барды.

– Эмне, эмне жаным?.. – деп, Айбадак Анархандын түрүп көрүп чоочуп кетти. Бирок Анархан тез жооп бербеди. Кумсарып таноолору кыпчылып, көзүнүн жашын төгүп туруп:

– Каныбек эмне кылып жатат?

– Билбейм, акең бир чуңкурду каздырып жатат, – деди Айбадак.

– Чын эле билбейсиңби?

– Билбейм, эмне экен?

– Ал өз көрүн өзү казып жатат, – деп, Анархан эчкире жыгылып кетти.

– Акырын жаным, акырын!.. Энеңдер угат, – деп, көзүн жалжылдата Айбадак эшик жакты карай алактады.

Жылдыз абдан толгон учурда, Айнысахан үйүнө чырак жакты. Зуннахун, Супахан үйгө кирди.

Айбадак алактап ашканадан жүгүрүп чыгып, эки жакты карап байкады да, Каныбектин бери жагына жүгүрүп барып:

– Садагаң Каныбек!.. Кандай шумдуктуу жерди казып жатасың? Же жаш өмүрүңдүн солуганын жакшы көрөсүңбү? Өлбөйүн десең тезинен кач!.. – деп, Айбадак ыйлап кайра жүгүрүп келди да, ашканага кирип кетти.

– Кайран жаш өмүр!.. күнүң бүттү беле? – деп, каңыргы түтөй түшкөндө, колундагы кетмени шалак этип жерге түштү. Бүткөн бою чымырап көзү караңгылап, барган сайын денеси муздап, маңдайынан муздак тер чыпылдап, жерге кандай отурганын Каныбек өзү да сезбей калды.



Анархан үйдөн акырын чыкты. Энесинин ашканага кирип кеткенин көрдү. Зуннахундун эмне кылып жатканын терезеден карады. Зуннахун эски бешмантын кийип, тапанчасын октоп жатканын көрүп: – «Чыны менен Каныбек өлөбү?» – деп, көзүнүн жашын жамгырдай төгүп турганда, казылган топурактын кырында селдейип отурган Каныбекти көрүп барды да:

– Жаным Каныбек!. Кечир менин.. күнөөмдү!.. Сенин өмүрүңө мен жолтоо кылдым. Бирок, антип отурба, бир ат минип алып кач, – деп, Каныбекти ордуна тургузду.

– Дурус... Качайын... Бирок... Кош... Айтканыма көнбөдүң... – деп, Анархандын колун кыса кармап, Каныбек сарайдын алдындагы аттарга карап жүгүрдү, Анархан баса албай, эчен ирет жыгыла жаздап мууну калтырап отуруп үйгө араң кирди.

Каныбектин чөп салып, жем берип, сугарып баккан аттары беш. Беш аттын кайсынысы кандай ат экендигин жакшы билет. Минип алып качса кутула турганы жана кууса жете турганы тору ат. Эгер тору атты минип алып дарбазадан чыкса, Каныбекти жетип кармоо арсар эле.

Каныбек күлүк торуну миндим деп, караңгыда Самсахундун кашаң торусун минип алып «чү» дегенде, кашаң тору экенин билип, андан ыргып түшүп, күлүк торуну мингенде:

– Кайда барасың? – деп, жанына келип калган Зуннахунду көрдү. Каныбектин бүткөн бою дүр этип, денеси муздады. Беттери чымырап, кулагы дүңгүрөдү. Каныбектен жооп күтүп Зуннахун да туруп калды. Бир канча секунддан кийин буулуккан үнү менен:

– Сугарайын дедим эле, – деди Каныбек.

– Байлап кой, анан сугарасың.

– Жок, азыр эле сугарайын.

– Байлап кой! – деп, Зуннахун астыртан ачуулу үнүн чыгарды. Каныбек аттан акырын түштү да, атты байлабай коё берип туруп калды.



– Жүр, казган жеринди көрсөт, – деди Зуннахун.

Каныбек буйдалып же ойлонуп турбады. Тез-тез басып барып казган аңдын кырына тура калып:

– Карачы бек! Жакшы каздым... Элдин тепсөөрүнү эски арыктын угу болбосо, мен жатууга жакшы жай болду, – деп, жалындуу көзүн жалжылдатып Зуннахунга тигилип тура калды. Зуннахун Каныбектин кайраттуулугуна, өлүмдөн коркпогон жүрөктүүлүгүнө, бала да болсо, ашкан баатырча сүйлөп тургандыгына таңдангандай карап турду да:

– Эмне дейсиң? – деди.

– Эмне дейин? Дей турган менде ал барбы? Өз көрүмдү өзүм казыптырмын, кайыр... Жаш өмүр жалындабай жайына жатсын, – деп, секирип аңдып ичине түштү да, – таамай ат!

Зуннахун Каныбектин бул көрүнүшүнө аябай таң калды. Мындан мурун далай адамды өлтүрсө да, мындай кайрып сөз айтып, кайратын көрсөткөнү болбогондугун көз алдына элестетип турду да:

– Жарайт!.. – деп, чөнтөгүнөн дүрмөттөлүү тапанчасын сууруп алганда, терезеден шыкаалап турган Анархан бакыра жыгылып кетти. Зуннахун чоочуп жалт терезе жакка карап, тапанчасын чөнтөгүнө сала койгондо:

– Бек!.. Бек!.. Сүйүнчү... Аксакалдан кат келди, – деп, көчөдөн Самсахун жүгүрүп келди. Зуннахун Самсахундун алдынан утурулай басты.

– Ат эми! – деп, Каныбек Зуннахун турган тарапты карады.

Анархан болсо ыйлоодо. Айбадак алда качан эле ыйлап, тапанчанын тарс деген үнүн укпоо үчүн эки кулагын басып жыгылган. Айнысахан менен Супахан болсо кулактарын көтөрүп, сөөлөттүүлүк менен тапанчанын үнүн тыңшоодо.

Зуннахун каттын сыртындагы жазылганын окуду да, «эл жаткандан кийин атайын» – деген ой менен:

– Тетиги жаңы казылган аңдын ичинде Каныбек бар. Акырын алып барып кампага камап кой, – деди.



Самсахун эчтемеге түшүнбөй карады да калды.

– Уктунбу? – деп, Зуннахун ачуулу сурады.

– Жок, эмне айтканыңызга түшүнбөй калдым, бек! – деп, Самсахун чоочуп бүжүрөй баштады.

– Тетиги жаңы казылган аңдын ичинде Каныбек бар. Кампага камап коё тур. Эгер качыра турган болсоң жаңыңдан үмүт кылба, – Зуннахун үйгө кирип кетти.

Зуннахундун айтканыга Самсахун дагы түшүнбөдү. Артынан жүгүрүп суроодон коркту.

«Кандайча аң? Эмне үчүн жаңы казылды? Анын ичинде Каныбек эмне үчүн отурат? Эмне үчүн камап кой дейт?» – деген сыяктуу суроолор Самсахундун башына биринен сала бири келип тизмектеле берди. Бирок суроолорунун эч бирине жооп болбоду. Бир минутача таңданып турду да, Зуннахундун көрсөткөн жагына карап басты.

– Ат, ат!.. – деген Каныбектин үнү күн батыш тараптагы бийик тамдын бурчунан чыкты. Самсахун акырын барып карады.

– Ат... аткын... Мен бир карып күнөөсүз. Мен бир туткун капастагы эрксиз... Мен балапан, жетиле элек канаты... Менин кегимди сен өңдүүлөрдөн алуучулар чыгар... Жетер убакыт... Жетер... Мен сыяктуу шордууларга эркиндик болор, – деди Каныбек.

– Садагаң Каныбек! Эмне деп жатасың? – деди да, Самсахун секирип аңдын ичине түшө калып, Каныбектин башын көтөрдү.

Каныбектин бүткөн боюнан муздак тер агып, өтмө катарынан өткөн. Самсахундун суроосуна жооп бербеди. Тек, Зуннахундун кайда кеткенин, Самсахундун кайдан келип калганын түшүнбөй жалдырады да калды...

* * *

Анархан менен Айбадак Зуннахундун терезесинен аңдып сөздөрүн тыңшады. Бирок бир канча убакыт тыңшаса да эч сөз уга алышпады.



– Балам, ушул катыңы кайта окучу! – деп, өтө кичи пейилдик менен Супахан Зуннахунга карады.

– Кайта окусаң кайта оку, мен дагы көп жерине түшүнбөй калдым, – деп, шамдын билигин оңдоп коюп, Айнысахан катка үңүлдү.

– Жарайт, – деп, кыргыз тилине арапча, өзбекче, фарсы, чагатай жана башка тилдерди аралаштырып жазылган катты Зуннахун кайта окууга киришти.

– «Дугай салам!

Дугай салам кыламыз бизги ва сизги хурматлын хазиз яндан артык көргүчү патчамыз Зуннахун бекке, хызатлы кудагыйыбыз Супаханга, кудачамыз Анархан ва хамда хурматлы кызыбыз Айнысаханга. Бизги Айдарбек датхайыдан, Карабек, Кылыч, Салтанат, Эркеайым, Асал ва хамда сүйикли адамыңыз Айымбачадан сизларга дугай саламдур!

Ваинналлазина таваракалтуу рабвилаламин!..»

– Омийин, аллоо акбар, – деп, Супахан менен Айнысахан бата кылды. Зуннахун дагы катты окуй баштады.

«Сизларниң язган катыңызларны алып окуп, аман-эсен ятканлыгыңызларга чоң курсантдурбуз. Биз болсок аман-эсен жатабыз. Ва хамда сизлар билан дидар көрүшмакни алла насип кылгайдыр.

Зуннахун балам! Сизге айткан бир сөзүм бар эле. Ошол сөзүмдү яна такирарлап эсиңизге салууга мажбур болдум.

Лакин сиз капа болмасаңыз, мени чын кайын атам деп, кайын энеңиз Салтанат, Эркеайым, кайын агаңыз Карабекти, кайын жеңеңиз Аселди, кайын иниңиз Кылычты ва хамда ашык ярыңыз Айымбачаны кадырлап сыйласаңыз, бир карал таап бериңиз! Чүнки бир каралга муктаж болдум.

Зуннахун балам! Агарда сиздин көңүлүңүзгө кетпей турган болсо, эшигиңизде жүргөн Каныбек атлы каралыңызга түз салам, ол каралыңыз жалгыз кызыбыз Айымбачанын баш аты болуп эсептелип, менин мартабамды жогору көтөрмөксүз. Чүнки, сиз менин сураган кара-



лымды бере турган болсоңуз-ки, менин мартабамды Алымбек, Курманжан ва хамда Тойчу датхайлардан хам жогору кылмакдурсуз.

Зуннахун балам! Бул жактагы соода иштериңдин бардыгын орундаттым, өзүңүз айткандан хам яхшы болду. Энди бул тарапка мал жибере турган болсоңуз, азыр жиберсеңиз түрдүү жагынан пайдалуу болор эле. Ал жагын өзүңүз ойлонушуп көрүңүз.

Ахыры яна суранарыбыз – каралыңыз Каныбек!.. деп, хат яздыруучу кайын атаңыз Айдарбек датхайы. Хатны язуучу Карабек деп биларсиз. Бугу айынын 17си, пан-жишамби күнү, 1320 чи санаа»¹ – деп, Зуннахун катты экинчи ирет окуп чыкты...

– Дурус кат экен!? – деп, Супахан кабагын чытып. Айнысаханга көзүн кысып, мурдун чүйрүп, ээгин жогору көтөрө эликтеп койду...

* * *

«Адам деген бир айткан сөзүндө туруу керек. Каныбекти өлтүрөм деп убада берип, эми кайын атама берем деп айныйсың. Кантип бересиң? Менин эшигимде жүргөн кулду, атасынын төрүндөгү катыныңа жумшап бергиң келдиби? Ал катыныңа эмитен кул жумшап берип жүрсөң, кийин мени күң кылып бергиң келип жүргөн го?» – деп, таң атканча Айнысахан Зуннахундун кулагынын кужурун алып чыкты.

«Эриң Алайга кетмек болду. Эми сенин көргөн күнүң эмне болот? Көзүңдүн жашын көл кылып зарлап жүрүп дүйнөдөн так өтөт экенсиң го?» – деп, Супахан таң атканча күйбөгөн жерин күйгүзүп, таза жерин чымчып, Анарханды уруп чыкты.

¹ 1320-санаа – орусча 1899-жыл, июнь айы.



Каныбек түндөгү бойдон кампада. Кампанын сыртынан чоң кулпу салынып, ачкычы Зуннахундун колуна түшкөн. Таң атканча кирпик көзүн какпай, эшиктен чыккан табышты тыңшоо менен Каныбек сансыз санаанын ичинде. Кампанын жыртыгынан берген Айбадактын наны Каныбектин жүрөгүнө барбады. Корккондуктанбы же таң атканча уктабай сары убайымга баткандыктанбы, өңү жездей саргарып, нурдуу бетинин оту өчөйүн деп калган.

«Эр жигиттин башына эмне келип, эмне кетпейт? Далай иш келип, далай иш кетет. Өлүмдү алдыңа келтирип бирөө кылыч кармап турса да, өзүңдү өзүң токтото бил. Эч качан коркуп акылыңдан шашпа. Өлүм алдыга келип турганда, акылдан шашпоо эрдиктин алды болот» – деген Жолойдун сөзү Каныбектин эсине улам кайталап түшүүдө...

Самсахун болсо, түндө эл жатарда, Зуннахундун жазган каттарын жеткирүү үчүн ар кайсы жердеги прикашчиктерге кеткен. Айбадак таң атканча үйүнүн терезесинен Каныбекти карап жатты.

Зуннахун туруп даарат алып, намаз окуп, талдын түбүндөгү төгөк үстүнө отурганда дарбаза такылдады. Айбадак жүгүрүп барып дарбазаны ачканда, Самсахун баштаган он чакты прикашчик эки колдорун бооруна алып салам айта, Зуннахундун маңдай жагындагы такыр жерге тизиле отура калышып, эсендик-соолукка бата кылышты.

Зуннахун көпкө чейин тунжурап, бутунун башын карап отурду да:

– Бардыгыңар келдиңерби?

Прикашчиктер шашкандай бирин-бири караша:

– Сиздин дөөлөтүңүздө, бардыгыбыз келдик, бегим! – деп чуулдашты.

Зуннахун дагы унчукпай ойго кетти. Карап отурган прикашчиктер, Зуннахундун бул көрүнүшүнө таң калышып, алдыртан бирин-бири карашты.



Айнысахан чапанын башына бүркөнүп, өз үйүнөн чыгып, кайын энесиникине кирип кетти.

Ошурахун деген прикашчик, жашы улгайып калса да, Айнысаханды бир көрүүгө кумар болуп жүрө турган. «Биздин Зуннахун бектин зайыбы Айнысахан ашкан сулуу, ачылган гүлзардагы кызгалдактай дейт. Андай адамдарды бир көрүүнүн өзү да чоң иш» – деп, көп ойлоно турган.

Айнысахандын үйдөн чыкканын Ошурахун сизди. Бирок Зуннахундан коркуп отургандыктан, башын жалт көтөрүп Айнысаханга карай албады. Акырын гана ээгин көтөрүп, сол көзүнүн кыйыгын жиберип, намеркан кепичин бутуна салып, кара ала шайы дамбалынын багалегин булактатып бара жаткан аялдын шыйрагын көрүп, Ошурахундун бүткөн бою элжиреп, эт жүрөгү түрсүл какты.

– Эмне? – деди Супахан, Айнысахан кирип барганда.

– Таң атканча уктатпадым. Сиз айт деген сөздөрдүн бардыгын айттым. Бирок, уулуңуз эч унчукпады.

– Ыйлап көрдүңбү?

– Ыйладым. Үнүм сизге угулган жокпу?

– Жок.

– Акырын ыйласам керек.

– Уу ичип өлөм деп коркуттуңбу?

– Коркуттым. Уу ичип өлөм деп туруп бара жатсам колумдан тартып жаткырып койду. Эми бир сөз айтат ко десем эч сөз айтпай таң атырды.

– Эмесе иш кыйын...

– Кандайча?

– Сени жаман көрүп, Айымбачасын жакшы көргөнү, – деди Супахан.

Айнысахан эч сөз айта албады. Өңү кумсарып, таноолору кыпчылып, көзүнүн жашы кылгырып, безгек болгон адамдай бүткөн бою калтырап, эриндери көгөрүп, үнү буулуп туттуга баштады.



Анархан энеси менен жеңесинин сөзүн угуп чыдай албады «Уруп өлтүрүп жиберсе дагы калыстык сөзүмдү бир айтайын» – деген ойду ойлоп, төшөктөн туруунун аракетин кылды. Бирок, бүткөн бою катуу оору менен коргошундай салмактанып, көзү тунара түштү.

Супахан Айнысаханга бирдемени шыбырагандай болду да:

– Эгер Зуннахун тил албаса, ушундай кыл, – деди.

– Жарайт, – деп, Айнысахан ордуна турганда:

– Жеңе! Ак жеринен бирөөгө жамандык кылганыңар жарайбы? – деди, Анархан кийинип жатып.

– Эмне?.. – деп, Супахан чыңырып Анарханга карап умтулганда, тыштан Зуннахун кирип келди. Бардыгы тең тынчтанып, бирин-бири алая кароо менен бир-эки минута тымтырс туруп калышты.

– Сен эмне ыйладың? – деди, Зуннахун Айнысаханга карап.

– Сен бүгүн жаңы өлгөндүктөн, кара кийип ыйладым, – деди Айнысахан.

Айнысахандын бул сөзү Зуннахундун ачуусун келтирди. Зуннахун сурданып кара муруту тикеленип, жаңы өсүп келе жаткан кара сакалы кирпинин жүнүндөй тикийди. Көпкө чейин буулугуп турду да:

– Болду... түндөтөн берки кылыгың жетишет. Эгер азыр сөз кайтарып айта турган болсоң, жаныңдан үмүт кылба. Сендей катындын жүзүн өлтүрсөм дагы кутулууга дүнүйөм жетет, – деп, чөнтөгүнөн тапанчасын суурду. Айнысахандын жүрөгү оозуна тыгылып, Супахандын көзү алайып, эси чыга баштады.

– Балам!.. Зуннахун балам!.. Ачууланбачы!.. Бул жолку ачуунду мага бер... Катын деген ар нерсени айта берет, – деп, Супахан бөжөңдөп Зуннахунга жалына баштады.

Анархан канчалык капа болуп, бүткөн бою ооруп турса да, энеси менен жеңесинин кылыгын көрүп мыйыгынан күлө:



– «Эшек сайда заңкылдаса, баткак берер жазаңды» деген, – деп, тетири карай берди. Анархандын эмне айтканын түшүнбөй, Супахан Анарханга алая карады.

Зуннахун суук түр менен энесине караганда:

– Апий, ботом, мага эмне ачууң келди? – деп, Супахан чоочуп кетенчиктеди.

– Эки иттин куйругун түйүштүрүп алыштыруу, эки адамды кагыштыруу негизги кесибиз экенин билем, эне!..

Эгер бул кылыгыңды койбой турган болсоң энелигиңден кечем! – деп, көпкө чейин буулугуп турду да, – мен Каныбекти эмне үчүн өлтүргөнүм жок? Же мен Каныбекти аяп, канынан корктумбу? Жок... Каныбек эмес, Каныбектейдин далайын өлтүргөмүн... Каныбекти өлтүрбөгөнүмдүн себеби бар. Менин максатым: бүтүн падышачылыктын бардыгына соода иштеримди жүргүзүү, ан үчүн ар кайсы жердеги чоң соодагерлерди жана чоң мансаптагы адамдарды колго алуу, ошол үчүн Хотендеги соодагерлерди басып, өз соодамды жүргүзүү үчүн, бүтүн Хотенди бийлеген чоң соодагер Азнахундун кызы Ыйбатханды алдым. Кара-Шаарга соодамды жүргүзүү үчүн, бүтүн Кара-Шаарды бийлеген Асанахун байдын кызы Шарафатханды алдым. Кандар, бектер бийлей албаган Турпандын соодасын бийлөө үчүн, алтымыш миң кою бар, Маматахун байдын кызы Азаадаханды алдым. Катуу-Бакыт, Какшаалдагы кыргыздарга соода ишимди жүргүзүү үчүн Түлкүбек менен дос болуп отурам. Ташкент, Кокон, Самарканд, Маргылан, Анжыян, Ош, Жалал-Абад, Өзгөн жана Алайдагы соодагерлерди басып, байлыктарды колго алуу үчүн Айдарбек датканын кызы Айымбачаны алмакмын. Кана, сен экөөңүн акылыңар ушуга жетти беле? Мен Каныбекти Айдарбек датканын кызы Айымбачага кызыгып, кул кылып берейин деп отурганым жок, Айдарбектин моюнуна чыкпай турган чалма салайын деп отурам. Эгер Айдарбектин даңкын ашыруу менен аны колго ала турган болсом, андан аркы ме-



нин ойлогонумду сен экөөң билесиңерби? Менин акылым жеткенге сен экөөңдүн акылың жетеби? – деп, жооп күткөндөй Супахан менен Айнысаханга карады.

Анархан кийинип тышка чыгып прикашчиктерди көрүп, кайра үйгө кире качты. Анарханды көрө коюп Ошурахун ордуна тура калды.

– Эмне? – деди, отурган прикашчиктердин бири.

– Бектин карындашы дагы «ашкан сулуу экен го! – деп, таңдангандай эки жагындагыларды карады Ошурахун.

– «Санаасы жок сары сууга семирет, катыны жок кыздуу үйгө теминет» – деген ырас экен го? – деп, ортодо отурган карт прикашчик жактырбагандай тетири карай берди.

– Туура айтасыз! Биз капа болуп отурган менен Ошурахундун жумушу эмне, – деп, четкиси күңк этти.

– Силер эмнеге капа болуп отурасыңар? Кана, бектин жазганын орундаттык. Жүз ат, эки жүз төөнү жүгү менен даяр кылып койдук. Дагы эмне? Эгер малды сатып келгиле десе кайда болсо дагы кете бермей. Же капаланып отуруп, барбай калгыңар келип отурабы? – деп, Ошурахун отургандарды каптап өттү.

– Аның туура... Бирок бектин ачуусу эмнеге келди? Иш ушунда, – деп, обочо отурган бирөө улутунуп койду.

Күн көтөрүлүп калды. Бекти күтүү менен прикашчиктердин кээси оозун ачып эстеп, кээси терең ойго батты.

Эртең мененки тамагын даярдап коюп, Супахан же Айнысахандын буйругун күтүп Айбадак ашкананын алдында турат, үйдөгүлөрдүн сөзүн тыңшоодон прикашчиктерден уялды. Самсахун сарай жакта, аттардын чөбүн тейлеп жүрөт.

Зуннахун чыкты, прикашчиктер тура калышты. Ал басып келип:

– Аттар, төөлөр жүгү менен даяр болдубу?

– Даяр! – дешип, прикашчиктер чогуу жооп кайтарышты.



– Унааларды жүгү менен алып келип мага көрсөткүлө. Бардыгың бүгүн Алайга жөнөйсүңөр, – деди да, Зуннахун үйгө кирип кетти. А прикашчиктер Зуннахундун айтканындай кылуу үчүн дарбазадан чыгып кетишти.

Анархан сыртка чыгып келатып эки жакты караганда Самсахундан башка эч ким көрүнбөдү. Ал үйгө дароо кирбей, бир иштен шек алгансып, эшиктин кычыгынан шыкаалап тура калды.

– Ме... Ушуну катып жүргөнүмө беш жыл болду эле. Чайга чылап муздатып туруп, билгизбей жуткура койсоң иштин бүткөнү, – деп, Супахан кичинекей көк түйүнчөктү Айнысаханга берди. Айнысахан түйүнчөктү койнуна катып:

– Жарайт эне!.. Жарайт... Каныбекти Айымбачага тирүү жибербейм. Үйдө жүргөн кулumu бир кыргыздын түйдөк чач кызына бергиче менин өлгөнүм жакшы, – деп, буркулдады Айнысахан.

– Каныбек өлсө экөөбүздөн эч ким шек албайт. Ичи күйгөндүктөн бирдеме жеп жибергендир деп тим болобуз, – деп, Супахан тышка чыкты.

Анархан жүгүргөн бойдон ашканага кире качты. Анархан кумсарып кирип барганда Айбадак чоочуп кетти.

– Жаным, сага эмне болду?

Анархан аптыгып энесинин кылыгын айтканча Супахан ашканага кирип келди.

– Мында эмне келдиң? Бар үйгө, – деп, Анарханды чыгарып жиберди.

– Чайды алып чыгайынбы апа? – деп, жалтайлады Айбадак.

Супахан кумсара:

– Анархан эмне деди? – деп, көзүн чанагынан чыгара тиктеди.

– Эчтеме деген жок!

Супахан Айбадакты алка жакадан алып, жаактан ары эки чаап:



– Чыныңды айт!

– Кудай урсун апа, эчтеме деген жок! Даараткана жактан азыр эле келип, унчукпай эле турду, – деп, Айбадак эки колун бооруна ала чөгөлөп ыйлап жиберди.

– Шашпа сени! – деп, Супахан Айбадакты жыга тепти да, чыгып кетти.

Көп кечикпей Айбадак тамактарын алып келди.

– Самсахун, Каныбекти чыгарып тамак бердир! – деди Зуннахун.

– Жарайт! – деп, энеси уул тапкандай сүйүнө Самсахун кампага карай жөнөдү.

– Баса, бүгүн кетет эмеспи. Кул да болсо төрт жылдан бери туздаш болуп калдык эле, бери алып кел. Биз менен отуруп тамак ичсин, – деп, Супахан жароокерленди. Супахандын сөзүнө Зуннахун дагы каршы болгон жок. Бирок, Каныбекке уу берерин ал билбеди.

«Бери алып кел, биз менен отуруп тамак ичсин» – деген энесинин сөзү Анархандын жүрөгүнө ийнедей кадалды. Кандай болсо дагы Каныбектин өлөрүн билди. Бирок, кандайча кылып Каныбекти сактоонун амалын таппай өз ичинде ары-бери безеленди.

Айбадак ашканада, Анархан үйдө. Ашкананын эшиги ачык тургандыктан, терезе аркылуу Анархан Айбадак менен жаңдаша баштады.

Анархан сөөмөйү менен энелери жакты көрсөтүп, оң колу менен сол колуна бирдемени куйган болуп, чөнтөгүнөн бир нерсени алып салган болуп, аралаштырып ичкен болуп, көзүн алактатып, көкүрөгүн тырмалап барып тилин чыгарып, көзүн сүзүп калды.

Анархандын бул жаңдоосу: энемдер чайга уу чылап берип, Каныбекти өлтүргөнү жатат деп, Айбадакка түшүндүрүү эле. Бирок, ал аны тетири түшүндү.

Кабагын түйүп, тилин чыгарып, көзүн жуумп туруп, башын чайкап, күлүмсүрөп жалына бетинен өпкөн болуп, чачтарын сылап жалынган болуп, оң колун жого-



ру көтөрүп күлүп, көкүрөгүн баса көзүн кысып, эрдин тиштеп, энеси жакты көрсөтө мурдун чүйрүп, көзүн жума колун шилтеп, сол жаккы сөөмөйү менен Анарханды, оң жаккы сөөмөйү менен экинчи бирөөнү көрсөтүп, анан эки сөөмөйүн бириктирип туруп, каткырган сыяктанып, оң колун алда кайда шилтеп койду Айбадак.

Айбадактын бул жаңдаганы: капа болуп кайгырба; өлүмдөн пайда жок, өлбө, сабыр кылып чыда; энең курусун, энеңдин айтканына капаланба; чоңоюп сүйгөнүң менен кошулуп өмүр сүрөрсүң! – деп, Анарханга айткан акыл-насааты эле.

Анархан ар түрдүү кылып жаңдаса дагы Айбадак түшүнбөдү. Акырында бери кел дегенсип чакырды.

Айбадак ашканадан чыгып Анарханга бара жатты эле, Супахан чакырып алып, дүкөндөн наспай алып келүүгө жумшады.

– Эмне үчүн Каныбектин жанына бардым? Эмне үчүн мен аны жаакка чаап ойной кеттим? Эгер мен өзүм барып тийишпесем, Каныбек мени кайдан кучактап өбөт эле? Энем да көрбөйт эле. Каныбектин качалы деп айтканына көнбөдүм. Мына анын өлүмүнө себепчи болмокмун, демек менден ашкан шерменде кыз барбы? – деп, Анархан эчкирип барып жатып калды.

Каныбек четте отурду, анын сабыры суз, көрүнүшү караңгы; мына бул отургандарды жек көргөнүнөнбү же уялганданбы, ээк көтөрүп, кабак керип эч кимге карабады.

– Кайыр, болбос... өлүмдөн кутулдуң. Эми сени Алайдагы Айдарбек даткага берем. Эгер ал жерде да тынч жүрбөсөң жаныңдан үмүт кылба! – деп, Зуннахун Каныбекке кабагын түйдү.

– Айдарбек датканын тузуна кара санабай коёт дейсиңби? – деп, Супахан чайды ууртай, чынынын үстүнөн акырайып Каныбекке карады.



– Ракмат бек! Бир бечара жетим кулдун бир жолку күнөөсүн кечиргендигиңиз «адилеттик»! – деп, Самсахун кубанып кетти.

«Алай жердин бейиши» – деп, бир нече жылдан бери күсөп жүргөн Каныбек Алайдын атын укканда кубанганына чыдабай жүрөгү алып учуп, бетине кызыл жүгүрүп, көздөрү жайнай түштү.

– Бери отуруп бул чайды ич... Бая эле куюп койдум эле, муздап дагын калгандыр... жутуп жибер! – деди Айнысахан.

Каныбек эки ийнин көтөрө алдыртадан терең улутунду да, уу чылаган чайды колуна алды. «Каныбектин бир ууртаганын көрсөк» – деп, Супахан менен Айнысахан көздөрүнүн кыйыгы менен алдыртан Каныбекке карашты.

«Муздап дагы калгандыр... жутуп жибер...» – деген сөз кулагына шак эте түшкөндө, Анархан ордуна ыргып туруп терезеге келди. Сол колуна уу чыланган чайды кармап, оң колу менен нан алып оозуна салып жаткан Каныбекти көрүп, жүрөгү оозуна тыгылды. Кыйкырууга мүмкүндүк жок. Акырын терезени ачты. Бирок Анархан тарапка эч ким карабады. Каныбек чыныны оозуна карай көтөрүп, чынынын үстүнөн терезеге карады. Колун шилтеп, көзүнүн жашын көл кылып ыйлап турган Анарханды көрүп, чайды ууртабай токтой калды.

Анархан колун шилтеп, эрдин тиштеп, башын чайкады. Жеңесин көрсөтүп, чайды төк дегендей ишарат кылды да, терезесин жапты.

АЙТЫЛБАГАН СЫР

Кашкар шаарынын түндүк жагындагы Ярбаг дарбазасынан, түшкө жакын Зуннахундун жүргүнчүлөрү чубап чыкты.

Күн ысык... Буркулдаган ак топурак унаалардын буту менен сапырылып асманга көтөрүлөт. Жүктүү аттарды



жөө айдагандар шаардан чыга элек жатып эле, бети-башы чаң болуп, ооздору карарып, таноолоруна чаң толуп, көздөрү көр чычкандын көзүндөй бүтүйдү. Бирок жүргүнчүлөр мындай чаңдын ичинен эчен ирет чыккандыктан, бул чаң болуш кеп эмес сыяктанды.

Тору качырга минип, тору атка кош тартып, аркасына Каныбекти учкаштырып, алдында келе жаткан Самсахун. Анын артындагы Ошурахун, чапанын ийнине салып, жүк жүктөлүп коңгуроо тагылган чоң тору ала атты жетелеп, такалуу чоң кызыл өтүк менен жолдун чаңың буркулдатып:

– «Ерим калды Кашкада,
Ярым калды Кашкада, яйрым!..» –

деп, алкымын көптүрүп ырдап келет.

Ошурахундун артында узун бойлуу, мурду кырдач, сакалы бужур, кабагы терең прикашчик бар; белин курчанып, эки жеңин чечип коюп, эски кундуз тебетейин алчылантып кийип, үч атты бирине бирин чиркештирип, ал да ырдап келет. Анын артындагы аттар жетеленбей, жүгү менен бош, алты-жети киши тарткынчактаган аттарды жөө айдап келет. Төөлөрдү болсо ондон чиркештирип жыйырма киши жетелеген.

Төөкөчтердин алдындагы көк эшекти кыйкыртип минип келе жаткан төөкөчтердин башчысы Азымахун. Азымахундун жанындагы сары ат минип келе жаткан, аткөчтердин башчысы Орозахун. Ушул отуз үч адамдын ичинде кат тааныганы жалгыз Орозахун.

Улам алыстап барган сайын, өмүрүндө ырдабаган Самсахундун ыры чыга баштады. Чындыгында, Самсахундун бүгүн ырдай турган жөнү бар. Самсахун быйыл алтымыш үчкө чыкты. Он эки жашынан тартып Зуннахундун атасы Эмилахунга кул болуп келди. Ушул алтымыш үч жаштык өмүрүндө ичкен ашына да ээ болгон эмес. Мына бүгүн: «Жолду жана кыргыздын шартын Самсахун жакшы билет. Айдарбек датканын колуна жеткенче бардыгың Самсахундун



карамагында болосуңар. Тилин албай көңүлүн оорутуучу болбогула» – деген Зуннахундун сөзүнөн улам, ал бүгүн бардык нерсеге кожоюн болгон. Зуннахундун сөзүнө, Каныбектин өлүмдөн калышына Самсахун гана эмес, Айбадак дагы сүйүнүп, сүйүнгөнүнө чыдабай ыйлап дагы жиберген эле.

– Каныбек балам, сен өлүмдөн калдың. Мен болсом: эки жүз төө, жүз эки ат, бир эшек, бир качыр, сенден башка отуз бир адамдын кожоюну болуп келем, – деп, кубана Каныбекке карап, – колдон келишинче мен сени ар нерседен сактаймын, – деп, дагы ырдай баштады.

Жүргүнчүлөр Ярбаг дарбазасынан чыккандан күн батышты көздөй жүрүп келип, Алайга барчу чоң жолго кошулгандан кийин, Кашкар дарыясынын Чыгыш жаккы жээги менен түндүк-батышка карап жүрүштү. Чымынчиркей көп. Аттар бышкыра ылаалап тура калып, жаактарын буттарына кашып, баштарын силке шыйпаңдашат.

Төөлөр мойнун созо, көзүн жума бышкырып, башын чайкап, кичинекей кулактарын кыймылдатып, жарымсыз куйруктары менен такымдарын чапкылайт.

– Самсахун аке!

– А!..

– Чай ичип жаткандагы сырды байкадыңызбы?

– Жок. Эмне сыр болду эле?

– Жанагы чайга уу чылап коюптур.

– Койчу?..

– Ырас, Самсахун аке!

– Аны кантип билдиң?

– Мен чайды ичейин деп жатсам Анархан жаңдап терезеде ыйлап турган экен. Анын жаңдоосунан улам шек алып, чайды жыттап көрсөм, жөн эле мурдумду жарып кетти.

– А-а-а... чайды ичпей койгонундун себеби ошол экен да?

– Ооба...

– Дурус... дурус... Бирок, муну Айнысахан өзү гана ойлоп иштеген жок. Анын бардыгын айландырып жүргөн Супахан «апаң» болуу керек. Ал жүзү кара Алтынкөкүл



Раушан менен Зыядахандан улам, киши өлтүрүүгө көнүп калган болучу, – деп, Самсахун башын ийкеди.

Каныбек таң калды. Ою эки анжы болду. Анткени, көп убакыттарда, «Каныбек балам! Айбадак экөөбүз сени өз балабыздан артык көрөбүз. Сенден ийнечелик сырды дагы жашырбайбыз», – деп, көп айтыша турган. Ошондуктан, «сырымды жашырбаймын деп жүрүп, эмгиче Зыядахандын окуясын айтпаганы кандай? Же менин көңүлүмдү улап гана айта салган сөзүбү?» – деп, көпкө чейин ойлонуп келди да:

– Зыядахан деген ким эле? Же жөн эле айта салдыңбы?

– Э, балам! Зыядахан – Зыядахан деген атына жараша анык зыяда эле. Арык чырай, ичке бойлуу, моюну чүрөктүкүндөй, кашы калем менен тартылгандай болуп, көзү жаңы туулган ботонукундай кылгырган, оозу оймоктой, кумурска бел, турна сан, манжалары узун, тырмактарын кыналаган, кундуздай кара чачын талдап өргөн бир келин эле, – деп, үшкүрө Самсахун артка кылчая тоокеч менен аткечтерди карап коюп, – бекер бастырганча, ошол Зыядахан жеңеңин аңгемесин айтып берейин.

Зыядахандын күйөөсү Жусупахун, отуздарга барып калган сулууча ак куба жигит эле. Ата, энеси адамга жамандык ойлобогон, жайынкысын дыйканчылык кылып, кышында бирин-эки чарбачылыгын кылган, эч кимдин көзүн карабаган момун адамдар эле. Ошондуктан Жусупахун дагы эч кимге кор болбой, өз тиричилигин кылып келген жигит болучу.

Сен Зуннахундун колуна келерден бир жыл мурун Жусупахундун ата, энеси өлгөн. Ал анча-мынча малын каржылап Зыядаханга үйлөнгөн. Эки жаш баш кошулгандан тартып таттуу турмуш курду.

Жайдын толук кези. Зуннахун Турпанга кеткен. Айнысахан жайлап келүүгө атасыныкына кеткен, Анархан



менен Батмахан болсо Айнысаханга учурашып келебиз деп кеткен. Үйдө Айбадак, Супахан үчөөбүз гана.

Күүгүмдө чайга отуруп жатсак Жусупахун келди. Супахан бутунун башы менен жүгүрүп, дүнүйө тамагын тас-торконго жайнатып салды. Жусупахундун келишине, Супахандын кең бейил болуп калышына мен таң калдым.

Жусупахун жатканча биз менен эрмектешип отуруп, бир кезде кетейин дегенде:

– Жусупахун сенде бир аз ишим бар эле, жүрчү үйгө кирип экөөбүз акылдашалы, – деп, Супахан Жусупахунду ээрчитип үйүнө кирип кетти.

Күндөрдөн күн өтүп, кашына осмо коюп, күндө үч убак түрдөнүп кийинип, Супахан дагы үлпүлдөй баштады. Эрте-ли-кеч Жусупахун дагы көп келчү болду. Кээде жатарда келип, таң атарда кетет. Супахан дагы жокту шылтоо кылып Жусупахундун үйүнө көп барчу болду. «Барып жеңеңерге учурашып келгиле, жаш неменин көңүлү чөгөт болбосун» – деп, Анархан менен Батмаханды Айнысаханга же дагы бир жок шылтоо менен Супахан көп жумшачу болуп кетти.

Супахандын жардамы менен Жусупахун жакшы кийимдерди кийип, байбача боло баштады. Кездеме жана жибек сатыла турган дүкөндүн прикашчигин бошотуп, анын ордуна Жусупахун турду. Табылга түрдүү жагынан...

Бирок Жусупахун менен Зыядахандын ортосундагы сүйүшүүнүн сулуу жиби үзүлө баштады.

Жусупахун күн сайып мас болуп, нашаа чеге баштады. Ичкилик менен нашаанын пайда кылбай тургандыгын канчалык жалынып айтса да, Зыядахандын сөзү Жусупахунга таасир кылбады. Күндөн күнгө ал бузула баштады.

Жусупахундун короосу Зуннахундун короосунун күн батыш тарабында боло турган. Бул эки короонун ортосунда жол болсо дагы, Супахандан коркуп, мурун эч ким каттабай турган. Мына ал жол эми Супахан менен Жусупахундун жолу болуп калды. Күнүгө кечинде Жусупахун өзү келет, өзү келбесе «саткан малдын эсебин бер» –



демиш болуп Супахан чакыртып алат. Ал качан келбесин, Супахандын чайы, майы, наны, жемиштин суусунан жасалган ичимдиги, чегүүгө нашаасы, чылымы даяр. Миң түрдүү кылык көрсөтүп Супахан сыйлап турат.

Жусупахундун ушинтип бузулуп кетиши, үйгө келсе келип, келбесе жок, кайда барып эмне кылып жүргөндүгү белгисиз болушу, Зыядахандын жанына батат. Бирок иштин түйүнү эмнеде экенин чече албайт. Саргарып үйүндө жалгыз капаланып отуруп өңүнөн азып, саламаттыгы бузула баштайт.

Бир күнү түн ортосунда Жусупахун мас болуп барат. Анын мас болуп барганына Зыядахан капа болот. «Сен менин жыргап жүргөнүмдү көрө албайсың» – деп, Жусупахун Зыядаханды өлөрчө кылып урат. Бечара Зыядахан бул таяктан алты күндө түзөлөт. Бирок, алты ай суу ичкендей өңүнөн азат.

Зыядахандын атасы эң момун, нандан чоң жеп, чайдан көп ичип, кетменди кериле чаап, буртулдатып чылым тартуудан башкага зыяны жок адам эле.

Атасына чылым түтөтүп берип жүрүп, Зыядахан дагы чылым чегүүнү үйрөнгөн...

Жусупахун Супахандын үйрөткөн амалы боюнча, күнүгө жатарда тамекиге аралаштырып нашаа чектирип мас кылып, Зыядаханды уктатып коюп, жөнөп кетчү болот. Зыядахан бул амалды да сезет.

Бечара Зыядахан кызыл нур төгүлгөн бетине салаалап аккан жаштан тамга салып туруп:

– «Жаным Жусупахун! Сен экөөбүз эки момундун баласы элек. Экөөбүз баш кошкондо зордук менен баш кошкон жокпуз, базардан көрүшүп тааныштык, акыры баш коштук. Мына кийинки күндөрдө экөөбүздүн ынтымагыбыз кетип баратат. Сенин жүрүш-турушуң бузулду. Эрте кетип, кеч келесиң, эч сөз айтпас элем, бирок, кечинде кетип, эртең менен келесиң. Мен саган жаман айтып көңүлүңдү калтыра элекмин. Канчалык жаман айт-



саң да, урсаң да чыдап келдим. Коркконумдан сенин тилиң менен таягыңа чыдап отурганым жок, ата, энеңин көңүлүн, сенин кадырыңды сактап отурам. Бузулуп кетпесин деп сени аяймын. Адамгерчиликке сыйбаган ишти кылып, жаман жолго бара жатканыңды көрүп ичим түтпөйт. Бүгүндөн баштап туура жолго жүр. Мындан мурунку күнөөлөрүңдү кечирдим. Эриш-аркак болуп оокат кылалы. Адамгерчиликтин чоң милдети – бирөөнүн акысын жебөө, бирөөгө кара санабоо, сүйгөнү менен таттуу турмуш куруп, чын адамгерчилик менен өлүү эмеспи?..» – дейт.

– Сен катын, мен эриң!.. Айтканыма көнүп, айдаганыма басасың. Мени сен башкарбайсың. Сени мен башкарам. Тапсам ичесиң, таппасам карап отурасың. Менин эмне кылып жүргөнүм менен сенин жумушуң болбосун, – деп, Жусупахун чылымга от салат.

– Дурус... «жакшы» сөз айттың!.. – дейт Зыядахан.

Жусупахун чылымды күйгүзүп туруп:

– Ме!.. Чылымыңа тамеки салып, түтөтүп берип турганыма дагы тобо кыл, – деп, колундагы камыш найлуу, карапа сарханалуу чылымды Зыядаханга берет. Зыядахан чылымдын түтүнүн өпкөсүнө кетирбей тартып, бир аздан кийин уктамыш болуп калат. Жусупахун Супахандын үйүнө жөнөгөндө, Зыядахан артынан удаа чыгат.

Мына, чатак ушунетип башталат. Жусупахундун жоругун эми ал так билет. Жашырын сырдын түйүнүн чечүү үчүн Зыядахан түн ортосуна чейин турат.

Анын өңү кумсарып, каны ичине тартылып, ачууланганына чыдабай эчен ирет кыйкырып жибермекчи да болот. Акыры буулугуп туруп:

– Окшошкон эки жүзү кара!.. – дейт.

Шамал желдеп, күн күркүрөп, чагылган чагылып, көнөктүн чоргосунан куюлгандай болуп жамгыр төгө баштайт. Бирок тиги экөөнүн сөзүн жана сырын толук угуу үчүн мойнунан суусун шорголотуп, Зыядахан таң



атканча терезенин түбүндө отурат. Жамгыр басылып, таң сүрөт. Бирок, Жусупахун чыкпайт.

«Шашпа... Бул эки жүзү каранын айыбын жалгыз ача албасмын. Мүмкүн, менин айтканыма эл ишенбес. Ошондуктан бир канча адамдарды үстүнөн чыгаруум керек» – деп, Зыядахан ичинен ойлойт.

«Зуннахундун үйүндөгү буюмдарын кокус ууру алып кетет» – демиш болуп, Супахан эки кызын Зуннахундун бөлмөсүнө жаткыра турган. Түнү менен күн күркүрөп, чагылган чагылып, күн катуу жаагандыктан, эки кыз коркуп уктай албай чыгышты. Элендешип терезени ачып, эки жакты карашып турганда, суу болуп шүмтүрөгөн Зыядаханды көрүштү.

– Зыядахан жеңе! Таң атпай мынча суу болуп кайдан? – дейт Батмахан.

– Энеңдин үстүнө барып, эмне болуп жатканын караң билесиң! – деп, Зыядахан жөнөп кетет...

* * *

Күн түшкү нурун чачты. Бардык нерсе мемиреди.

Супахан паранжысын жамынып, жоолукка түйгөн өрүк, мейизин төбөсүнө коюп алып, Амбал көчөсү менен Касапчылар көчөсүнүн бурчуна барганда, түндүккө карап бурулду. Эч буйдалбай, тааныгандар амандашса, акырын гана башын ийкеп коюп, шашыла жүрүп барат.

– Эй, укмуш!.. Супахан апам мындай камынып чыкканда, кирбеген үйү, барбаган дүкөнү, сүйлөшпөгөн адамы, айтпаган сөзү калбас эле. Бүгүнкү көрүнүшү таң каларлык, – деп, Супахандын сырын билгендер көчөдө өз ара кеп кыла башташты.

Касапчылар көчөсү Кашкар шаарындагы белгилүү көчөлөрдүн бири. Туурасы бир араба гана өтөрлүк, туш тарапка бурула берме ийри, анын үстүнө булганыч. Күндүр эттирип жаап өтсө белден баткак болот да калат.



Түндө күн катуу жаагандыктан, бүгүн «көркүнө» чыгып калган сыяктуу.

Бул көчөдө көбүнчө дыйкандар жана алып сатарлар турат. Көчөнүн эки бети жыш бакалчылардын жана касапчылардын майда дүкөндөрү. Таң аткандан эл жатканча эл топурап соода ишин кыла берет. Эгер зарыл болгон буюмуң болсо, түн ортосунда келип таап алууга дагы болот. Көчөнүн башынан аягына чыкканча, он чакты адам менен кагылышып жакалашарың сөзсүз. «Көлөкө издесең Кашкар дарыясынын боюна бар, кагылышып урушкун келсе Касапчылар көчөсүнө бар» – деген ылакап ошондон улам калган.

Көчөнүн аягыраак жагында чоң түп мажрүм тал, талдын күн чыгыш жаккы түбүндө кичинекей эшик бар. Эшиктен кирип оң тарапка бурулса, куба төбөл бир үй турат. Бул үйдү мурун көрбөгөн адам дагы орточо дыйкандын үйү экенин ажыратууга болот.

Короонун төр жагындагы дандырда бир аял от жагып жатат. Жашы кырктардан ашып калса да, өңү-башы түзүк, мүчөсү сындуу аял. Тиги үйдүн алдындагы супада кичирээк кыз бала камыр тоголоктоп жайган нандын бетин түрдүүчө кылып чаардап жатат.

Дарбаза такылдаганда, колундагы чеккисин кармаган бойдон аял кулагын көтөрүп тура калды.

– Карачы, эжең келди го! – деди кызына, тиги аял.

Кыз жүгүрүп барып, дарбазаны ачты. Бир чоочун аял:

– Эжең үйдөбү?

– Жок, базарга чыгып кетти эле, – деди кыз.

– Кайрыят... жакшы... Энең үйдөбү?

– Үйдө, – деп, кыз бала бурула бергенде, чоочун аял короого кирип келди.

– Э, келиң!.. – деди, чоочун аялга карап, дандырга от жагып жаткан аял.

– Келдим кудагый... келдим... – деп, супага өтүп барды.

«Кызымдын жакын абысындары болсо керек. Базар-



га келип, мында бурулган го», – деген ой менен, дандырга от жагып жаткан аял, келген чоочун аялга көп анчалык өнтөлөгөн жок. Чоочун аял бетиндеги бүркөнчүгүн (чачуванын) алып, бетин аарчып отуруп:

– Кудагый, мени тааныдыңызбы?

– Жок.

– Зуннахундун энеси Супахан деп укканыңыз барбы?

– Бар, бар!..

– Эмесе ошол Супахан менмин, – деп, ээгин жогору көтөрүп, акырек көйнөгүн ачып терин аачыды. Дандырга от жагып жаткан аял чоочуп кетти. Супаханды көрүп турган көзүнө ишенбеди. Тек «Супахан» деген атты угуп, «мен үйүнө барсам тоготпой койду» – деп, далай катындарды Супахан зарлатып жүргөндөрү жөнүндө көзүнө элестетти да:

– Жаным Супахан апа, кечириңиз!.. Мен сизди мурун кийин көрбөгөндүктөн, тааныбай калдым, жаным апа! – деп, келип көрүшүп, Супахандын колунан өптү.

– Эч нерсе эмес, кудагый!..

– Сизди биздикине келет деп эч ойлогон эмесмин. Кандайча болуп келип калдыңыз, жаным апа?..

– Жусупахун менен Зыядахан биздин коңшу, мындай айтканда Зуннахунум менен Айнысахандан кем көрбөймүн. Ошондуктан Жусупахунду жакында дүкөнгө, койгонмун.

– Укканбыз, жаным апа! Күйөө балабыздын мартабасын көтөргөндүгүңүзгө чоң кубанганбыз. Ракмат жаным апа! – деп, Супахандын колунан дагы өптү.

– Бүткөн боюм ооруп, үйдө кыймылдай албай жатсам, Жусупахун маган барыптыр. Үй турмушун оңдоп келе жатканын жана Зыядахандын качып кеткенин айтып, бечара жаман ыйлады.

– Кудай, айланайын!.. Качып келиптирби?

– Силерге эмне деди эле?

– Эч сөз айтпады. Эртең менен келип азыраак чай ичип алып, базар жакта жумушум бар деп чыгып кетти эле.



– Эмесе, балаңыз качып келди. Сизден жашыра турган эч сөз жок. Жусупахун прикашчик болгондон бери Зыядахандын көңүлү бузула баштайт. Жусупахун кызматтагы киши болгондуктан, эрте кетет, кеч келет. Анын үстүнө Жусупахундан башка ишеничтүү кишим жок болгондуктан, мен аны күндүр-түндүр эки жактагы жумуштарга жумшай берем.

– Албетте, жумшабагандачы! – деди, тиги аял эпилдеп.

– Ошого кызыңыз капа болсо керек. Балким ич күйдүлүк кылып, ойго келбей турган сөздөрдү айтып, ушак кылууга дагы мүмкүн. Ошондуктан бул ишти басбас кылып, эки жашты кайра жараштырып коёлу деп сакалдуу башым менен өзүм келип отурганымдын себеби ушул, кудагый! – деп, Супахан көкүрөгүн кере эки жакты карап койду.

– Ракмат кудагый!.. улук башыңызды кичик кылып, менин үйүмө келип, мени теңиңизге алгандыгыңызга миң мертем ракмат, жаным апа! Эки бала таарынышып калган экен, аны жүйөлөштүрүп, кайра жараштырып коёлу дегениңиз эң жакшы. «Урушпаган уул, кериппеген келин болбойт». Зыядахан келип калса ээрчитип берейин же кечинде өзүм ээрчитип барайын, жаным апа!..

– Ырас болот. Кечинде өзүңүздүн ээрчитип барып, эки балаңызды бетме бет кылып туруп, акылыңызды айтканыңыз жакшы, – деп, Супахан чынынын түбүндө калган чайды төктү да, – ракмат, мен ичип болдум!

– Ме кызым! Муну бир муздагыраак жайга койчу. Эжең чай муздатып кой деди эле, – деп, ак чайнектеги чайды жылдырып койду.

Супахан чөнтөгүнө колун салып, кайра жылмая түштү да:

– Кудача кызым! Мына бул чакчаны алып, көчөдөгү дүкөндөн наспай салдырып келчи.

– Жок, жаным апа, ал алып келе албайт. Мен өзүм эле чыга калайын, – деп, Зыядахандын энеси наспайга жөнөйт.



Супахандын мында келип отургандагы максаты экөө. Эптеп Зыядаханды кайра алып барып, Жусупахун экөөлөп өлтүрүү, же ушул атасынын төрүнөн өлтүрүү. Эгер бул ойдун бирин аткара албаса, Супахан менен Жусупахундун сыры ачылып, бүтүн эл алдында шермендеси чыкмак. Себеби, Зыядахан түндө экөөнүн сөзүн уккан жана терезеден Супахан менен Жусупахундун көйнөгүн уурдап алып кеткен.

Зыядахан базарга барамын деп кеткени менен, Жусупахундун жакындарына жана казыга, жакшы санашкан теңтуш келин, кыздарына кеткен.

Кыз бала чайды алып үйгө жөнөмөк болгондо:

– Кудача кызым! Энеңди карачы. Эгер эшик алдындагы дүкөндөрдө наспай жок болсо, өзүм жолдон алармын, – деп, Супахан кызды тышка жумшап, чөнтөгүнөн уу алып, чайнекке сала коёт.

– Мынаңыз апажан! – деп, Зыядахандын энеси наспайды колуна бергенде, Супахан наспайдан тартып туруп:

– Жакшы наспай алып келипсиз, кудагый! – деп, кетүүгө умтулду.

– Кетесизби?

– Деги көп жумуштарым бар, – деп, Супахан болбой жөнөп калат.

Асалхан ушул жердеги Күдүнахун байдын байбичеси; жашы улуу, байлыгы ашкан, мартабасы чоң болгондуктан, мурунку убакытта Супахан ыйбаа кылып корко турган.

Асалхан дарбазадан киргенде:

– А, апа сак-саламат жүрөсүзбү? – деп, Супахан Асалхан менен көрүштү. Бирок, Асалхан көпкө чейин мыскылдап күлүп туруп:

– Супахансыңбы?.. Жакшы!?. Карып калган кезинде сени кайсы кара басып жүрөт?

– Кандайча?

– Жаш келиндердин күйөөсүн тартып алууга эптүү деп уктум.

– Кой нары, карыганыңда калп айтпай.



– Түндө терезенден кайсы эриңдин көйнөгүн уурдагып жибердиң эле? Азыр базардан Жусупахунду кармап алып, казынын астына алып барып сураганда чынын айтты го.

– Жалган!.. Өлүгүнө наалат... Мындай калпты чыгаргандардын жаны кечке жетпесин, – деп, Супахан алкынып-жулкунуп алып жөнөйт.

Бирок, бул окуя күтүлбөгөн окуя болуп ооздон оозго көчө баштайт.

Зыядахан бир топ кыз, келин жана улгайган кемпирлерди ээрчитип келет. Келгендердин сөзү түркүмдөлүп, Супахандын жүзү каралыгы жана Жусупахундун кылыктары жөнүндөгү сөздөр күч ала баштайт.

– Балам! Сен кандайча болуп келдиң эле? – деп, Зыядахандан энеси сурайт.

– Э, эне! Кандайча болуп келгендигимди уга жатарсыз, – деп, Зыядахан баягы уу чылап койгон чайды жутуп жиберип, – чайың таза беле? – деди.

– Таза эле?

– Жок, таза эмес!

– Жок, таза! Азыр эле Супахан апама кайнатып, калган чайды сага коюп койгонмун.

– Супахандан калган чайдыбы? – деп, Зыядахан чоочуп кетет да, – эмесе кызыңдан ажыраган экенсиң эне! – деп, ыйлап жыгылып кетет. Ошол жыгылгандан турбай Зыядахан өлүп калат, – деди Самсахун.

– Ай, кайран Зыядахан ай!.. – деп улутунуп, Каныбек көпкө чейин унчукпай жүрүп отурду да, – Зыядахан болсо андай болуптур. Эми, баягы Жусупахун эмне болду?

– Эгер муну жок кылбасам, бардык сырымды ачып, эл алдында шерменде кылат экен деп чочулап, Зыядахандын чайына уу чылап барары менен, Жусупахунга дагы дары берип коёт. Ошол дарыны ичкенден бери Жусупахун жинди болуп калды, – деди Самсахун.

– Ой, жүзү кара Супахан ой-й-й!.. – деди Каныбек.



– Жылаңач жинди дегенди уктун беле?

– Укмак турсун эки жолу көрдүм.

– Мына ошол жылаңач жинди дегенибиз – ошол Жусупахун. Ошондон баякка акыл-эстен ажырап, «Жылаңач жинди» аталып кетти.

Бул сырды Айбадак экөөбүз билсек дагы, жаныбыздан коркуп, эч кимге айтылбаган сыр. Зыядахандын ата, энеси канчалык арызданса дагы казылар Супахандын сөзүн айтып кетти.

Бул сыр мурун эч кимге айтылбаган сыр, эми гана сага айттым, кагылайын Каныбек, – деди Самсахун.

Каныбек болсо, көпкө чейин унчукпай, Зыядахандын өлгөнүн, Жусупахундун «Жылаңач жинди» аталып кеткенин, эртең менен өзүнө уу берип өлтүрмөк болгонун көзүнө элестетип баратты да:

– Жүзү кара Супахан, – деди.

КҮТҮЛБӨГӨН ЖОЛУГУШУУ

Ала-Тоо аскалуу чокуларын алда кайдан көрсөтүп түндүк тарапта жатса да, береги батыш тарапта жаткан Кашкар дарыясынан башка, тоодон аккан майда суулар Кашкарга агып жетпейт. Ошондуктан, сугарыла турган эгин, айрыкча шалы ушул Кашкар дарыясынын эки тарабына эгилет. Бирок, Кашкардын доотайы тарабынан эл камы үчүн эч кандай чара көрүлбөгөндүктөн, суусу мол канал жок. Бар болгону, чоң-чоң байлар, соодагерлер өздөрүнө энчилүү жерлерине каздырган өстөндөрү, бир-эки кулак суу аккан арыктары гана бар. Мындай өстөн жана арыктар бул арага эгин айдагандардын бардыгында эмес, кандайчадыр себептер менен түркүм эгин, өңгөчө шалы менен жүгөрү жакшы чыга турган сууга жакын жерлер байларда. Аларга катарлаш, суудан алысыраак эгин айдагандын бир катар алдуусу арык чапкандарга кошулуп чаап суу алышса да,



көпчүлүк дыйкандар ошол арык ээлерине арык үчүн, суу үчүн акы төлөшүп, анан суу алышат. Жер ак топурактуу – шордоку каткалаң болгондуктан, дыйкандар бул жерден сугарбай эгин алып жан багуу өтө кыйын. Ушул себептен улам, жакшырак жери, сугара турган суусу жок дыйкандардын бардыгы ар кайсы байларга чааракер же малай.

Самсахун сол колун батыш-түндүккө карай сунуп, палдын кырларын жаап өскөн шалылуу көк талаада иштеп жүргөн көп адамдарды көрсөтө:

– Ма-Мин-Шун деген кытай байынын малайлары!

– Ай-и-й!.. Ушунчалык көп жерге шалы айдаткан аябаган чоң бай экен го? – деп, мурун мындай шалы айдаган көп жерди көрбөгөн Каныбек аябай таң калды.

– Чоң бай. Дыйканчылык жагынан, Кашкарда мындан өтөөр бай жок.

– Шалынын түбүндө дайыма суу болот дешет ко?

– Ооба, шалы суунун ичинде туруп бышат.

– Тетиги адамдар суу кечип жүрүп иштешет экен да? О-о, дайыма суунун ичинде жүрүп иштөө, өтө оор да?

– Абдан оор.

– Бирок иштин оорлугуна жараша, акыны көп алышат эмеспи?

– Кайдагы көп акы? – деп, Самсахун Каныбекке кылчайып карады да, – ошонетип куурап жүрүп тапкандарына өз курсактары да тойбойт.

– Анда ал байга иштебей, өздөрүнчө дыйканчылык кылбайбы?

– Эй, Каныбегим ай, баласың, дыйканчылыктын жайын билбейсиң, – деп, Самсахун унчукпай калды да, – айдай турган жери болбосо кантишет? – деп кошумчалады.

– Кантип жер жок? Мына мындан аркы талааны эмне үчүн айдашпайт? – деп, Каныбек чыгыш-түндүк тараптагы мунарыктап жаткан куу талаага карай оң колун шилтеди.



– Суу кана? – деп, Самсахун Каныбектин түшүнбөй жатканына капалангандай үнүн катуурак чыгарды.

Каныбек Самсахундун капаланганын сезип унчукпады. «Суу кана?» – деген сөздөн улам, Каныбектин көз алдына Алай элестеди. Алайдын Сансыз айткан өсүмдүктөрү көзүнө көрүнүп, кокту сайын аккан тунук булактарынын шарылдаганы кулагына угулгансыды.

Кирекечтердин катарлата айдаган жүктүү аттарын, чубата жетелеген төөлөрүн, алардын жүгүн, төөлөрдүн башындагы чачы тагылып ар түстө кооз жасалган ноктоло-рун, өңгөчө, төөлөрдүн мойнундагы түркүм үн чыгарып шаңгырлаган ар түрдүү коңгуроолорун көрүп калуу, балдар үчүн гана эмес, чоңдор үчүн да өтө кызыктуу көрүнүш боло турган. Ошондуктан, кирекечтер иштеп жүргөн элдин же бир айылдын жанынан өтүп баратканда, бала дебей, чоң дебей аба жарып кербенчилерге караша турган.

«Айдаган ат, жетелеген төөсүнөн башка кайгысы жок, байы берген тамакты жеп, шаардан шаарды, элден элди кыдырышат, эчен сонун жерлерди көрүшөт, жыргал ушулардыкы» – дешип, балдар гана эмес, кай бир чоң кишилер дагы береги кербенчилердин көрүнүшүнө көп кызыгыша турган.

«Тоолуу жерге баратасың» – деген Айбадактын камкордугу менен берген эски чүпүрөктөрдү жаман өтүгүнө калың оронуп «ийгендиктен, Каныбектин буту ысып кетти. Ал өтүгүн чечип, Самсахундун канжыгасына байлап койду да, сол жагындагы шалы айдалган жерди айландыра карады. Шалы четиндеги каксоодо сайда саны жок боз үйлөр, чөп алачыктар, жер кепелер турат.

Шалы отоп жүргөндөрдүн кийими түркүм, көрүнүштөрү сур, эптеп күн өткөрүүнүн амалын кылышкансып, кыймылдары жайсыз.

Каныбек Кашкардан чыккандан бери, эки жактан жүгүрүшүп келип, көздөрүн жайнатыша жолдун эки тарабына тура калышып, кербенчилерди караган балдар-



дын далайын көргөн. Ал балдардын эч кимиси Каныбекти таңдандырган эмес. Бирок аны таң калтырган алды жактагы эки бала.

Ал эки бала көйнөктөрүн чечип алышып булгалаша, кимдир бирөөнү шашылыш чакырышкандай кыйкырыша, шалы отогондор арасынан чыгып, кербендер өтүүчү жолго карай жүгүрүп келатышат.

«Бирөөнү чакырып жатышат ко» – деп ойлоду да, Каныбек алды жагын карады. Жолдон туура өтүп бараткан же буларга каршы, болбосо ары карата кетип бараткан киши көрүнбөдү.

Самсахун анда-санда каалгый үргүлөп, тору качырды кез-кез моюнга чаап коюп жакындай бергенде, тиги эки бала жолдун боюна тура калышты да, шашыла көйнөктөрүн кийишти. Бирини өңү кубакай, көзү кууш, кашы эки чыкчытына карай созулган сулууча кытай бала, экинчиси сулууча келген каратору кыргыз бала сыяктуу.

Самсахунду сөөмү менен көрсөтө, тиги кытай бала жолдошуна кытайчалап сөз айткандай болду. Берки бала башын ийкеди да, эки колун бооруна ала:

– Саломалейкум! – деди да, эмнегедир таңдангандай «а» деген үнүн катуу чыгара эки-үч аттап токтой, – Самсахун аке!

Үргүлөп келаткан Самсахун көзүн ачып, саламды алик алып балага кароого буямасы келе электе:

– Алым! – деп, Каныбек бардык үнү менен кыйкыра, Самсахундун артынан ыргып түшүп, Алымга карай жүгүрдү.

– Каныбек!

Эки өспүрүм бирине карай бири атыла келип кучакташып калды.

Кара топу, кара ыштан, көктөн көйнөк кийген эки баланын кимдер экендигин Самсахун дароо ажырата албады. Ал тору качырдын оозун кекейте тартып, аң-таң болуу менен көздөрүн ушалай балдарга карады. Анын артынан тору ала атты жетелеп келаткан Ошурахун да таңданып тура калды.



– Жүр, атам менен энем тигине! – деп, Алым өтө кубанычтуулук менен колун арт жакта калган алачыкка карай сунду.

Каныбек эч сөз айтпастан, чымын-куюн болуп алачыкка карай жөнөгөндө, Алым менен кытай бала да анын артынан зымырашты.

– Балаа болду, Каныбек качты! – деп, Ошурахун айтканда:

– О-ай, Каныбек! – деп, Самсахун кыйкыра анын артынан жөнөдү. Самсахун алынын бардыгынча теминип, жоон саптуу камчысы менен тарсылдатып чапса да, тору качыр сөлпүлдөп желүүдөн башка катуу жүрбөдү.

Ошурахундан окуянын жайын сураша, арттагы жүргүнчүлөр да Каныбекти караша токтоп калышты.

– Каныбек качтыбы? – дешип, улам келип токтогон жүргүнчүлөр биринен бири сурашат.

– Качса качкан чыгар, Самсахун кимди кайтарат эле, – деп, бир ишке нааразылыгын билдиргендей, Орозахун чолок камчысы менен атынын жалын акырын-акырын чапкылап койду.

– Бизге эмне, Самсахун эмне болсо ошол болсун, – деп, Азимахун кимгедир таарынгандай көңүлсүз сүйлөдү.

Кожоюндары нааразы болуп тургандыктан, «жүргүлө Каныбекти кармашалы, Самсахунга жардам беришели» – деп, аткечтер менен төөкечтер айтышпады. Бардыгы карап турушат.

Ак матадан көйнөк, көкала жолдуу матадан ыштан кийип, багалегин тизеден жогору түргөн, башындагы эски калпагынын артын түрө кийип, очоктун жанында турган Карып, анда-санда «ата» деп алыстан кыйкыра жүгүрүп келаткан Алымдын үнүнө таңдана карап турду.

Очоктогу отту үйлөп тамыза албай жаткан Күлүкан башын көтөрүп:

– Кербенчилерди көрөмүн деп шашкан Алым, эми эмне шашыла кыйкырып келатат?



– Билбейм. Дагы бир чоочун бала келатат. Кербенчилердин бардыгы токтоп калышты. Берегинде бир атчаны «токтолоп» кыйкырып келет,– деп, Карып келаткандарды жай гана утурулай басты.

«Кокус бизди тааныган бирөөлөр чыга калдыбы?» – деген чочулоо да Карыптын оюнда жок эмес эле.

– О-ай, киши, берки баланы карма, берки баланы карма! – деген Самсахундун кыйкырыгы Карып менен Күлүканга даана угулду.

– Алда айланайын ай, кандайча качкан бала болду экен? – деп, бардыгер күчү менен жүгүрүп келаткан Каныбекке боору ачып, анын артынан кууп келаткан кишини жек көрө, Күлүкан да ордунан туруп, илгери басты.

– Карып аке! Күлүкан жеңе! – деп, жүгүрүп келаткан Каныбек араң-араң айтты.

– Кудай айланайын, Каныбегимдин үнү бейм? – деп, Күлүкан айтканда:

– О, кагылайын Каныбек! – деп, Карып сүйүнгөнүнө чыдабай кыйкырып жиберди.

– Мээнетини алайын Какеним! – деп, Күлүкан бакыра ыйлап Каныбекке карай кучагын жая жүгүрдү.

Түрдүү азап тартып мундуу болгондор, аргасыз күндөрдү өткөрүп үч жылдан бери көрүшпөй сагынышкандар, бирин-бири кучактап өпкүлөшө, өлгөнү тирилип, өчкөн оту тамгандай, сүйүнгөндөрүнөн ыйлашып дагы жиберешти.

– Э, айланайын Каныбек, көзгө көрүнчү олуядай болуп кайдан чыга калдың? – деп, Карып күлүмсүрөй көзүнүн жашын көйнөгүнүн этеги менен сүрттү.

– Сөз сурабай коё турчу! – деп, Күлүкан Каныбекти дагы кайталай өпкүлөп, отура калып, Каныбекти жаш балача алдына отургуза, бооруна кысты.

– Кербендерди карайлы десек эле Самсахун аке... мен ага салам айтсам, Каныбек кыйкырып жиберди, – деп, бактылуу эрдиги менен, жоголуп кеткен Каныбекти зорго таап келгендей болуп, Алым күлүндөп энтиге сүйлөдү.



«Кокус бирөө таанып калса же Түлкүбек менен Атабектердин көзүнө чалынып калсак шорубуз кайнайт» – дешип коркушкандыктан, жолдон өткөн адамдарга жакындап карашпай, айрыкча Улуу-Чат тараптан келаткан адамдарга Карып менен Күлүкан эмес, Алым да жакын барбай турган.

«Балаа болду, Каныбекти качты» – деп айткан Ошурахундун сөзүнөн катуу чоочуп, түркүм жаман ойлорду ойлой, тору качырдын кашаңдыгын сөгүп, бардыгер күчү менен теминип камчылана, Каныбектен эки көзүн айырбай «токтолоп» келаткан Самсахун келип тура калды да:

– Жүр! – деди Каныбекке ачуулангандай кыйкыра.

– Саломалейкум, Самсахун дос! Саламат жүрөсүңбү? Бир жолку ачууңу мага кый, дос! – деди Карып.

Самсахун Карыптын саламын алик албады. Мурдагы түнү чала уктап, – түндө прикашчиктерге кат ташып жүрүп такыр уктабай уйкуга деңгемас болуп калган Самсахун, жана үргүлөп келатканда бирөө сыйкырдап койгондой сизди. Мына буларды өңүндө эмес, түшүндө көрүп турган сыяктанды.

– Бизди тааныбай турасызбы же тааныгыңыз келбей турабы? – деп, Күлүкан Каныбекти алдынан тургуза өзү да тура калды.

Күлүкан менен Карыпты Самсахун эми көрүп тааныды.

Ал тору качырдан ыргып түшүп, эч сөз айтпай кучагын жая Карып, Күлүкан менен көрүшүп, Алымдын маңдайынан өөп, анын жанындагы кытай бала менен амандашкандай ага башын ийкеп, оң колун көкүрөгүнө кысып койду да, «жол менен илгерилеп кете бергиле» – дегенсип, башындагы эски кундуз тебетейин тиги жерде токтоп турган жүргүнчүлөргө карай булгалады.

Самсахундун тебетей булгашы менен жөнөп калган жүргүнчүлөрдү көрүп, Карып мыйыгынан жылмая Самсахунга карады да:

– Досум, мартабаң көтөрүлүп, кербенчилерге башчы болгонсуң го?



Самсахун унчукпай гана жылмайып койду.

Күлүкандын очогундагы от алоолоп, арыдан-бери жуурулган чоймо камыр казандагы пахта майына түшүп кайнап, он жашар кытай кыздын жардамы менен, куймак нандар чуңкур кара табакка түшүп жатты.

– Бул балдар кимдики? – деди Каныбек кытай балдарды Алымга көрсөтө.

– Бул менин өзүңдөй көргөн досум – Ли! – деди да, Алым Каныбекти Лиге тааныштыргандай кытайчалап сүйлөгөндө, Ли эки алаканын бириктире күлүңдөп тизесин кичине бүгө селт этип койду.

– Тиги, энеме жардамдашып жүргөн кыз, ушул досумдун карындашы – Сан. Тетиги отургандар ушулардын атасы менен энеси! – деп, Алым жыйырма кадамдай алыстыктагы жер үйдүн оозунда, ушул тарапты караша сүйлөшүп отурушкан сулууча келген аял менен кичинекей гана сакалы менен муруту бар, жашы элүүдөн ашып калган, өңү өтө эле керсары тарткан кишини көрсөттү.

– Иш ошондой болду, Самсахун досум! Атабектен качып чыгып, мында келип өзүмчө иштешим жаман болгон жок, курсак тоюп, ийин бүтөлө баштады. Баягы бүк түшүргөн чыгымдан да кутулдум. Бир гана жаман иш: баягы өзүң көргөн эки кичинекей балабыз безгек болуп жүрүп, өткөн күздө каза тапты, – деди Карып өлгөн балдарына муңайгандай көзүн жашылдантып.

Самсахун эч сөз айтпастан чөк түшө калды да, үнүн чыгарбай, бир топко оозун күбүрөтүп, Карыптын өлгөн балдарына куран окуганын билдиргендей бата кылганда, бардыгы бата кылышты.

– Карып аке, Сүйүмкан эжем кайда кеткен? – деп, Каныбек келип Карыптын сол тизесин таяна отурду.

– Кагылып кетейиним, Сүйүмкан эжеңи эстеп сыйлаганың үчүн сени кудай өзү сыйлап, көргөн кордук, тарткан азабыңан куткаргысы бардыр! – деп, Карып Каныбектин маңдайынан өөп, бир топко башынан сылап турду да, –



Сүйүмкан эжеңи өткөн күздө күйөөгө бергенбиз. Күйөөгө бергенде да токолдукка бергенбиз. Анын күндөшү көптөн бери оору экен, быйыл жазда каза тапты. Азыр Сүйүмкан эжең бир үйгө өзү ээ. Анын бактысына жана биздин бактыбызга жездең мейримдүү, эпчил жакшы жигит болуп чыкты.

– Анда абдан жакшы болуптур, бактың бар экен Карып! – деп, Самсахун чын ниетин билдиргендей кудуңдап койду.

– Ырас, бактыбыз бар экен, Самсахун досум! Эгер Сүйүмкандын күйөөсү болбосо, ичүүгө тамагы жок качып чыккан мендей байкуш ушунетип отурабы? Сүйүмкандын калыңына он кой, бир музоолуу уй, бир бээ, эки тай алып, тайдын бирин сатып керек кылганбыз. Калган малыбыз Сүйүмкандын колунда. Мындан бир ай мурун күйөөсү экөө келип кетишти. Көчүрүп кетели деп келишкен экен, күзгө чейин токтоп калдык, – деп, Карып Каныбекти кысып койду.

– Токтобой эле көчүп кетип, өзүңүзчө тиричилик кылганыңыз жакшы эмеспи? – деди Каныбек.

Анын бул суроосу көптөн бери көңүлүндө жүрө турган. Бирөөгө кул же малай болбой өзүнчө иштесе, ким болсо да бактылуу жашачудай сезиле турган. Каныбектин бул кыялын Карып өз керт башы менен азыр далилдеп отурган жокпу?

«Малай болуп кул катары иштебей, Атабектен качып чыгар замат эле Карып акем байып, кийимдери бүтөлүп, малдуу болуп калган. Эми өзүнчө иштесе дагы сонун болот эмеспи?» – деп, Каныбек ойлонуп турду да:

– Токтобой эле эми көчүп кете бериңиз!

Карып тетиги жер үйдүн алдында отурган аял менен эркекти көздөй ээгин шилтей:

– Ал экөө Алымымдын досу Ли-Чандын ата, энеси. Мен Улуу-Чаттан качып келгенде, алардын мага көп пайдасы тийген. Кышкысын шаарга барып, жазында мында келип иштейт экен. Бирок оорулуу болуп ишке жарабай



калды. Төрт му жери бар эле, экөөнү оокат үчүн сатып жиберди. Калган эки мусуңа экөөбүз шалы айдаганбыз. Мен тиги эки катын, үч баланы ээрчитип алып Ма-Мип-Жун байдын шалысында иштеп, эртели-кеч эки му жердеги шалыбызды каралайбыз. Күзгө чейин токтоп калышымын себеби: тетиги азаматтын мага кылган жакшылыгына жакшылык кылып, шалынын бышыкчылыгына жетип, анан Сүйүмкандын үстүнө көчүп баруу. Мунум жаман эмес ко, Самсахун дос! – деп, Карып өз оюн адамгерчиликтүү ойлогондугуна мактангандай, Самсахунга карап жылмайып койду.

– Сонун акыл, адамгерчилик! – деп, Самсахун башын ийкеледи.

– Анда ошондой кылыңыз. Бирок, шалыны алар замат көчүп кетиңиз. Макул десеңиз, Сүйүмкан эжеми күйөөсү менен ээрчитип алып Алайга барыңыз. Мен Алайда болом. Алай жердин бейиши эмеспи! Сонун жер!.. Эгер өзүбүз чогулушсак, мындан да сонун жансактоого болот. Баса, Карып аке, айтыңызчы, Түлкүбектер жайлоого чыгып кеттиби же Улуу-Чаттабы? Эгер жайлоого чыгып кетпесе, энеме учураша кетүү жөнүндө Самсахун акем убада берди, – деп, Каныбек өтө кубанычтуулук менен айтты да, – эгер энеме жолуксам, Алайга келе бер дейм. Кокус мен энеме жолуга албай калсам, анда энеми жолдон качыра барыңыз. Бирок, энеме кантип жолугар экенсиз? Сизди билип калышса чоң чатак чыгат... Баса, Сүйүмкан эжемдин күйөөсү бар эмеспи, аны эч ким тааныбайт, ошол барып гана энеме сырды айтып, алып келе берсе оңой болот. Анан Көк-Сууга барганда чоң атамы табасыз. Мүмкүн чоң атамы силерден мурда өзүм табармын. Билесизби, анан биз канча үйлүү кишилер болобуз? Баса, сиз уктуңузбу, Чор тамандар качып кетишиптир. Алар сөзсүз Алайга барышты. Алардын бардыгы тааныш. Мына, баарыбыз чогулабыз... жездеми же сизди бек кылып алабыз! – деп, Каныбек үнүн катуу чыга-



рып шаңкылдай күлгөндө, анын үнүнө кошулуп казан-аяк шаңгырап, палдагы шалылар желден эмес, Каныбектин үнүнөн ыргалгансыды.

Каныбектин мындай оюн биринчи угуп, анын чексиз кубанычын биринчи көрүп отурган Карып аябай таңданды. Анын айткан сөзүндө, кубанычында кандайдыр бир жылуулук бардыгын Карып сизди. Каныбек кайда, эмне үчүн баратканын Самсахундан жаңы кыскача уккандыктан жана колунан келери жок болгондуктан, Карып Каныбектин ысыган боюн муздатып, таттуу кыялдарын талкалабоо үчүн, анын оюна каршы айта турган бир катар ойлорун айтпастан гана:

– Мунуң абдан жакшы кеңеш, айланайын Каныбек. Эже, жездең менен сөзсүз акылдашам! – деди да, Карып Күлүкандын колунан куймак салынган табакты алып, Самсахун менен Каныбектин алдына койду.

Күлүкан эки кара чөйчөккө куюлган куурма чайды Самсахун менен Каныбекке суна:

– Ичкиле, дагы куюп берем!

Өтө кубанычтуулугунанбы же мындай ардактап жасаган куймакты өмүрүндө биринчи ирет жеп отургандыктанбы, болбосо, Күлүканды Ажардай, Карыпты Сансыздай көрүп, алардын өнтөлөп берген тамагын сагынгандыктанбы, айтор, Каныбек куймакты бурдай-бурдай сугунууда.

Анын ары жагында Алым, Ли, Сан – үчөөнү алып Күлүкан куймакты өздөрүнчө жеп отурушат. Мурунку сүйлөшүүлөр, ары-бери жүргөн кыймылдар токтоп, ар ким өзүнчө кам уруп, таттуу куймактын ширесин татууда.

Жанагы ысыган күн серүүн тартып, күн ала булут боло баштагандыктан, аптаптан жашынган чиркейлердин араны жүрүп, куймак жеп отургандардын кулак түбүнө зыңылдап ырдап, тастайып көрүнгөн эттерге коно калышып упузун тумшуктарын кадап, шүмүрөйгөн купкуу курсактарын, торсойгон кызылга айландыра баштады.



Алымдын анда-санда кашынганы болбосо, башкалары чиркейди такыр тоготушпагандай. А Каныбектин айласы кете баштады. Мындай чиркейди анын биринчи ирет жолуктурушу болгондуктан, ал үчүн бир балакет башталгансыды. Ал бир эсе чиркей зың эткен тарапка колун шилтесе, бир эсе чиркей коно калган жерин алаканы менен шак эттире бир коюп, кээде кычышкан жерин жанынын бардыгынча тырмайт. Тек анын бети, колу кычышып, бүткөн бою дуулдап, эти дүүлүгө баштады.

– Чиркей жаман экен – деп, Каныбек жылмая Карышка карады.

– Абдан жаман. Бирок жаман болгондо кантебиз? Жокчулук жоодон бетер артыңан кубалап жүрсө айла канча? – деп, Карып токтой калды. «Ошондуктан биз иштеп жүргөндө, алачыкта калган эки бөбөгүңдү ушул чиркейлер талап, алар тырманып отуруп кызыл көшкө айланып, анан ооруп өлүп калбадыбы» – деп, айтайын дегендей боло түштү да, – бетиңи тырмай бербей, жаман болот. Биз көнүп калдык, – деп кошумчалады.

– Жүргүнчүлөр конолголуу жерден өтүп кетишпесин, биз аттаналы. Курсакты мыктап тойгуздук. Каныбегим да чиркейге чыдабай кетти, – деп, Самсахун ордунан турду.

Каныбек Карыптын колун кармап туруп, аны мында тургандардан четтете:

– Карып аке, Алайга сөзсүз келиңиз! Энеми жолдон ала барыңыз, Алайга ал жалгыз бара албайт, эмеспи! – деп, Каныбек Карып менен коштошкондой, энеси жөнүндө жалынгандай, шап этип Карыптын мойнуна асылып, анын сакалынын алдынан өпкүлөй баштады...

КОРКУНУЧТУУ ТҮН

Самсахундун айтуу боюнча, жүргүнчүлөр конолголуу жерге жүктү түшүрүшүп, белдерине загара нандарын түйүшүп, бир топ киши унааларды откорууга кайтарып



кетишкен. Башкалары кошто калышып, тамактарын жасап ичишип, уйкулары келгиче жомок айтышууга да киришишти.

Карыптын үйүндө отурушканда, Каныбектин этинин чиркейге чыдамсыздыгын, анын бети-башынын күдүрөйүп шишишин, жан талашып тырманышын көргөн Самсахун, кошту айдарымдуу дөңсөгө түшүрткөн. Түндүк тараптан зымылдап салкын жел жүрүп тургандыктан, ыңылдаган чиркей, демди кыскан үп жок. Ай жок болсо мен бармын дегенсип, батыш тарапта чоң сары жылдыз ык салууда.

Жүргүнчүлөрдүн кай бири жүккө жөлөнө калышып, бирде айтылган жомокко кулак салышса, бирде уйкунун кучагына илине калгандай болушат. Бирок көпчүлүгү Самсахун менен Ошурахундун айланасында. Ал экөөнүн кызыктуу кылып айткан жомокторун бардык ынталары менен угушууда.

Самсахун «Сыйкырдуу бала» – деген жомогун өтө кызыктуу кылып айтты. Сыйкырдуу бала жөнүндөгү жомок Каныбекти аябай таң калтырды.

Баланын атасы менен энесин жети баштуу желмогуздардын өлтүрүшү; баланын жаштайынан жетим калышы; ар кимдин үйүндө жүрүп көп кордук тартып чоңоюшу; ошол азап-тозокторго карабастан, ал баланын көзгө атар мерген болуп «жөө күлүк» атанышы; ошол күлүктүгүнөн бир күндө бир канча жерди кыдырып, түркүм кийик менен илбээсиндерди атышы; аткан олжолорун ар жердеги бейбечараларга бөлүп бериши; күндөрдүн биринде, бала мергенчилик кылып жүрүп алтымыш кучак ак терекке жолугушу; ошол терекке оролуп чыгып бараткан ажыдаарды өлтүрүп, теректин башындагы алпкаракуштун үч баласын аман сактап калышы; бул эрдиги үчүн алпкаракуш бала менен достошуп, бир тал канаты менен бир тал саңоор жүнүн бериши; бала алпкаракуштан алган канатты минип алып, ай ааламды бир күндө кыдырып чыгышы; жети баштуу желмогуздарды таап, өч алышы; элинин жардамы менен алда



качан билинбей калган ата, энесинин мүрзөсүн табышы; саңоор жүндү күйгүзүп, алпкаракуш досун чакырышы; анын жардамы менен ата, энесине алтындан күмбөз жасатышы; ушул иштери үчүн, «сыйкырдуу бала» – аталышы Каныбекти өтө таң калтырды.

Мындан аркы башка жомокторго Каныбек кулак салбады, анын бардык оюн Сыйкырдуу бала бийледи. Каныбек күлүк кыялын закымдатып, Сыйкырдуу баладай кажыбас кайраттуу, кайышпас чыдамкай, көзгө атар мерген болуп көрдү. Атасы (Сансыз үчүн Түлкүбектен, Карып үчүн Атабектен, Алтынкөкүл Раушан үчүн Супахандан өч алды. Атасы Сансызга бышырган кирпичтен асман тиретип күмбөз салдырды.

Каныбек ушул таттуу кыялдарды ойлоп отуруп акырына чыкканда, өзүнө өзү ыраазы болгондой, көзүн сүзүп жүккө жөлөнүп отурган калыбы менен жылмайып да койду.

Ал ушинтип ойлонуу менен уйкунун терең кучагына киргенин билбей калды.

Күн алай дүлөй болуп, карыш жерди көргөзбөй жердеги топуракты асманга учуруп, кумду бетке уруп, көз ачырбай шумдук боло баштады. Көзгө сайга көрүнгүс түн.

– Карма!.. кетти!..

– Өлдүм!

– Кайдасыңар?

– Ой, мен адаштым!..

– Кокуй, суу каптап келе жатат!..

– Карма жүктү!..

– Жүк курусун, жаныңарды алып качкыла, – деген үндөр туш-туштан чыкты.

Каныбек Самсахунду кармадым деп, таңык жүктү кармаган болуп чыкты. Шамалга жулдурбоо үчүн тырмалап, көзүн ача албай чарчап турганда алда кайдан, «кагылайын Каныбек, мен өлдүм» – деген Самсахундун үнү чыкты.

– Самсахун аке! – деп, Каныбек шамалдын ыгына карап жүгүрдү. Артынан шамал түртүп дуулдатып, бутун



анда-санда гана жерге тийгизип барат. Самсахундун үнү улам алыстап угулуп отуруп алда кайда кетти. Акыры канча алыстыкта, кайсы жерге келгенин өзү дагы ажырата албады. Бир кезде бир жерге келип бир нерсеге такалгандай болду. Акырын сыйпалап көрсө там үй. Тегерете сыйпалап отуруп эшигин араң тапты.

– Самсахун аке!

– Бери кел айланайын! Шамал басылганча ушундай отура туралы, – деп, Самсахун Каныбекти колдоп тартып алды. Экөө бир аз жайланып, шамалдан сеп алып отурушканда, тыштан бир кемпир кирип келди да:

– И, меймандар! Келдиңерби? Силерди көптөп күтүп жүрдүк эле, ырас болбодубу, – деди.

– Сен жети баштуу желмогузсуңбу же жер куруткан оңбогурсуңбу? – деп, Самсахун кемпир менен кармаша кетти.

Каныбек алды менен корксо да, артынан акылын токтотуп, Самсахунга болушту. Бирок кемпир Самсахунду өлтүрүп, Каныбекке тап койгондо, Каныбек тосуп туруп шамшар менен кемпирди жүрөккө койду.

– Жемекчи элең жедиң ээ! – деп, айкырган ачуу үнүн чыгарып, заардуу каргышын айтып кемпир жыгылды.

Каныбек бир аз эсин жыйып, эсеңгиреп жаткан Самсахундун башын көтөрүп:

– Самсахун аке! Алың кандай? Басууга дарманың болсо, бул жерден качалы, – деди.

Самсахун эсеңгиреп, чылпактаган көздөрүн ачып-жумуп онтоп:

– Жок кагылайын!.. Сен качып кутул! Менин жарам оор... адам... болбоймун... Айбадак... апаңа... са-ла-м... ай-йт, – деп, жантая жыгылып, биротоло тынчыды... Каныбек көпкө чейин Самсахунга кайгырып ыйлап турду да, эми кайра кошко барбай, ушундан ары элине качып, энесин табууну, атасынын мүрзөсүн көрүүнү ойлонуп турганда:

– Бул үйдүн ичин канга толтурган ким? – деген катуу үн чыкты.



Каныбек шамшарын кармаган бойдон жүгүрүп чыкты. Эч ким көрүнбөйт... Күн чыгып калган. Шамалдан баш калкалап киргени үй эмес, төбөлөрү бузулуп калган эски күмбөз. Айланасы бузулган коргон, төбөлөрү түшкөн эски көрлөр, кай бир жерде тиштери шалкылдап жаткан кишинин куу баштары... Каныбек бул көрүнүштөрдөн көп чочулабады да, Улуу-Чатка карап жөнөмөк болгондо.

– Ай бала! Токтой турчу. Сага айта турган бир ооз сөзүм бар эле, – деп, четки жаңы жасалган күмбөздөн бир сулуу кыз чыкты. Кыздын ай десе аркы, күн десе көркү жок, сулуулугу Каныбекти таң калтырды. Өңгөчө кыздын күмбөздөн чыккандыгына таңданды. Бирок шылкыйып турбастан, кичи пейилдик менен күлүмсүрөдү да:

– Эмне демек элеңиз?

– Кайда барасың?

– Жолдошторума!

– Алар кайда эле?

– Мына бул Кашкар дарыясынын боюнда.

– Жок... сен эми ал жолдошторуңун бетин көрбөйсүң.

– Эмне үчүн?

– Сен менин колума түштүң. Эки жашымдан бери алдейлеп багып каккан энемди өлтүрүп салып кете бериесиңби? Жок, кете албайсың. Мени аласың, өмүрүң өткөнчө мени багасың. Анткени, мен сага ашыкмын. Эгер макул дебесең, тирүү каламын деп ойлобо.

– Жок, мен кетем.

– Жок, сен кете албайсың.

Каныбек канчалык ойлонсо да, эчен оролтуп сөз айтса да, кыз көнбөдү. Акыры:

– Сенин энең менин атамды өлтүргөндүктөн мен өлтүрдүм. Ал эми сен мага ашык болгонүң менен, мен сага ашык эмесмин, – деп, жөнөп калды. Кыз көзүн сүзө, кашка тишин жаркылдатып күлө, ичке назик үнү менен кыйкырып койду эле, тири укмуштуу түрү бар, корку-



нучтуу сүрү бар, жарактуу көп киши келип, Каныбекти тегеректеп калды. Аңгыча болбой:

– Көптөн бери күттүрүп жүрүп бүгүн келдиңби, жезде? – дешип, ар түрдүү асыл кийинген сулуу кыздар келип, Каныбекти колтукташып алып барып, бир үйгө кийиришти.

Үйдүн ичи алда кандай бир сонун. Алтын челектерге салдырып өстүргөн ар түрдүү гүлдөр, гүлдөрдүн арасында сайрап турган булбул, тоту. Миң кубултуп булбул сайрап, тотулар түркүм жомок айтып Каныбекти куттукташкандай болду.

Үйдүн төр жагында эки чоң кызыл гүл, гүлдүн ортосунда турган алтын такты, тактыда отурган баягы кыз.

Каныбек басып келип тура калганда, кыз тактысынан тура калып, ордун бошото Каныбекке:

– Тактыга отуруңуз! – деди.

Каныбек көпкө чейин кызды карап турду да:

– Жок... Мен сиздин тактыга отурбаймын. Эгер сен мени чын ашыгым десең, мага сырыңды айт, – деди.

Кыз көпкө чейин күлүмсүрөп турду да, оң колунун ортонундагы каухар шакекти чыгарып, Каныбектин колуна салды да:

– Бардык керемет ушул шакекте. Сиз эмнени кааласаңыз ушул шакек бардыгын орундатат, – деди.

Кыздын сөзүнө Каныбек таңданып турду да:

– Дурус! Кана шакегим! Мени алтын тактыга алып барып отургузчу, – дегенде, Каныбек тактыга барып отуруп калганын өзү дагы сезбей калды. «Алдаяр каным! Тактыңыз кут болсун!» – деп, карап турган кыздардын бардыгы, оң тизелерин бүгүп, сол тизелери менен жерге чөгөөлөп, баштарын ие, оң колдорун бооруна ала таазим кылышты.

– Мына шакектин керемети ушундай каным, – деп, баягы кыз күлө Каныбектин сол тизесин баса отурду.

– Кана шакегим! Менин эки тарабымда отуздан алтымыш баатыр жарагы менен мени кайтарып турган болсун, – дегенде, Каныбектин эки тарабына отуздан алты-



мыш баатыр келип туруп калды. Баатырлардын башында туулга, денесинде соот, колдорунда ай балта, найза, асынган мылтык, кылыч.

– Каныша айым, сизге дат бар! – деп, жарактуу эки кыз келип, таазим кыла босогонун эки алдына тура калышты.

Кыз күлдү да:

– Канга айткыла, – деди, Каныбекти көрсөтө.

– Каным! Сизге датын айтууга мартабасы ашкан бир байбиче келип турат, – деп, эки кыз Каныбекке карап таазим кылды. Каныбек көзүн сүзө башын ийкеп койгондо, эки кыз таазим кыла чыгып кетишти. Көп кечикпей бир байбиче келип, Каныбекке таазим кылды.

– Датыңызды айтыңыз!

– Күнү кечээ, эки жүз төө, жүз аттын жүгүн соода иштери менен жөнөтсөм, малайларым бардык малымды шамалга учуруп, сууга агызып жибериптир. Ошол малайларымды тышка айдатып келдим.

– Келсин бери малайларыңыз!

Малайлар колдорун бооруна алып, тизилип туруп калышты. Малайлардын кабагы бүркөө, кийимдери жырытык, көрүнүштөрү аянычтуу.

– Мына, малайларым ушулар, каным!

– Сиздин малыңызды шамал учуруп, суу агызып кетиптир. Эми, сиз буларга кандай жаза буюрууну каалайсыз?

– Өлүм жазасын, каным!

– Жок, малайларда эч кандай күнөө жок. Күнөөнүн бардыгы шамал менен сууда. Бар, кете бергиле, – деди Каныбек. Малайлар сүйүнгөнүнөн ыйлап, Каныбекти алкай-алкай жөнөп калышты.

– Каным, колуңуздагы шакекти мага бериңизчи, бул жалганчы кемпирдин жазасын өзүм берейин, – деп, кыз Каныбектин колундагы шакекти алып, – сен биринчи ирет эле адилетсиздик өкүм кылгандыгың үчүн, сен менин алдымда күнөөлүүсүң! – деп, Каныбекке кыздын ачуусу келди. Каныбектин колу-бутун байлатып, дарга ас-



макчы болду. Каныбек терезеден качып чыкты. Артынан кыздын куугунчулары кууду, Каныбек жан талашып качып келатат...

Колу-бутунан каруу кетип, бүткөн боюнан тер агып, өлдүм-талдым дегенде келип, бир жаман тамга кирди.

Куураган каакымдай чачын сексейтип, бетин кубартып, тонолгон нардай тартайып, денесинен кири менен канын жуурултуп, бетиндеги айрылган тактарын кашкайтып, эки көзүн чакчайтып, сынгандан калган арсак тиштерин арсайтып, оозун саал бир жагына кыйшайтып, кабагын түйүп, каардуу көрүнүшүн сумсайтып Жусупахун – Жылаңач жинди отурат.

Каныбек чоочуп кетти. Бирок, кайра качууга мүмкүндүк болбоду. Качкан менен кутулбай тургандыгын сизди да, көпкө чейин тиктеп туруп:

– Салоомалейкум!

«Жылаңач жинди» алик албады. Кайра кабагын түйүп, тиштерин кычыратып, ачуусуна чыдабай ыржайып күлдү да:

– Сен Зыядахандын кандайча болуп өлгөнүн билесиңби? – деди.

– Билем! Зыядаханды уу берип өлтүргөн Супахан! Жана сени ушул абалга келтирген дагы Супахан! – деди Каныбек.

Жылаңач жиндинин жини кармады. Ырайымсыздык менен качырып келип, Каныбекти муштаймын деп тамды муштап алды. Каныбек далбасалап токойго карата качты. «Сен менин ашыгым, ааламда сүйгөн жарым Супаханды жамандайсың» – деп, артынан кууду.

Каныбек токойдон токойго, саздан сазга качты. Бирок, Жылаңач жиндиден кутула албады. Акыры жетип кармап, Каныбекти көтөрүп туруп Кашкар дарыясына ыргытып жиберди. Ал анда-санда көрүнүп, сууга думуккан дабышын чыгарып кетип барат. Жылаңач жинди болсо кубанып күлүп кайра тартты.



Каныбек суудан чыга албады. Эчен жолу суунун четиндеги талды, чөптү кармап чыгууга аракет кылса дагы суунун агымы токтотподо. Акыры өлдүм-талдым дегенде, суунун үстүнө бутактарын самсаалатып турган мажрүм талдын бутагын кармап чыга турган болгондо, кырк аяк келип асылды. Кырк аяк менен кармашып жатып, анын үч бутун кести. Бирок кырк аяк буттарынын кесилгенине карабастан, Каныбектин бүткөн боюна оролуп кысканда Каныбек бакырып жиберди.

– Каныбек, Каныбек! Эмне болду – деп, Самсахун Каныбекти тартып ойготту. Ал ыргып туруп эки жакты карады. Бардык нерсе тынчтыкта. Таң атардын салкын жели беттен сылап, чыгыштан чолпон чыгып нурун чачкан. Каныбек дикилдеген жүрөгүн басты да:

– Коркунучтуу түн! – деди.

– Мынчалык эмне тердедиң? Же бир жериң оорудубу?

– Жок. Түндөгү айтылган жомоктордон улам ар түрдүү нерсе түшүмө кирип жатыптыр.

– «Кандуу шамал», «Перинин кызы Канайым», «Баатырлар», «Перинин кызынын ашыгы», «Кырк аяк» – деген жомоктордун бардыгы түшүңө кирдиби? – деп, Самсахун күлүп койду.

– Бардыгы дээрлик. Алар гана эмес Жылаңач жинди дагы түшүмө кирди, – деп, Каныбек дагы күлүп койду.

– Ырас... «Ит эмнеге үрбөйт, түшкө эмне кирбейт» – деген. Болор-болбос нерсени кулагың чалса, ал кээде миң кубулуп түшкө кирет. Мен дагы түштү көп көрөм. Түшүмдө бай, байбача, кан дагы болуп калам. Ойгонуп кеткенде жаман төшөгүмдө жалпайып, Айбадакты кучактап жаткан өзүмдү көрөм, – деп, Самсахун каткырып койду.

Каныбек дагы күлүп турду да:

– Түшкө ишенүүгө болобу. Самсахун аке?

– Э, балам!.. Түш чын боло турган болсо, түшүңдөгү көргөнүң туура келе турган болсо, мен эмгиче кан болуп, эл сурамак элем, – деп, Самсахун улутунуп койду.



- Мен дагы түшүмдө перинин кызынын ордуна кан болдум, ал маган ашык болуп жаткан экен!
- Ал кызды алдыңбы?
- Жок!
- Бетинен өптүңбү?
- Жок, – деди да, Каныбек уялгандай төмөн карады.
- Э, сен адам болбойт көрүнөсүң. Өңүңдө сүйгөн Анарханды ала албасаң, же түшүңдө көргөн перинин кызын өбө албасаң, сен кантип адам болосуң? – деп, акырын шыбырап, Каныбекти далыга чаба каткырып калды.

КАНЫБЕК КАЧКАНДА

Жүргүнчүлөрдүн Кашкардан чыкканына бүгүн сегизинчи күн, Чоң-Коргошун-Кени, Кичи-Коргошун-Кени, Кызыл-Белес, Бур, Кара-Бел, Кара-Куу, Шор-Булак деген ашууларды ашып, Улуу-Чатка келишти. Эки ат жооруп, бир төөнүн таманын кичинекей таш тилгени болбосо, эч чыгымга учурашкан жок. Бул өңдүү көп ашуулардан аман ашып келиши, жүргүнчүлөрдүн бардыгына, айрыкча кожоюндук кылып келе жаткан Самсахунга чоң кубаныч болду.

– Эми Улуу-Чат менен Награчалдынын ашуусун аман ашсак, ишке жараганыбыз! – деп, кечээ кечинде Самсахун кубанган. Бирок, ошентип кечээ кубанган Самсахун, азыр сакалын жашка жуугузуп ыйлап отурат.

– Биз Зуннахунга көп кызмат кылдык. Көп шаарларга барып соодаларын бүтүрдүк. Бирок, бул жолу Зуннахун биздин эмгегибизди билбеди.

– Туура... сени же мени кирекечтерге башчы кылуу керек эле. Эми карачы, Самсахунду бизге кокондотуп кожоюн кылып койду.

– Ырас... Самсахундун жол билгендигин талашпайбыз. Кеп анын жолду жакшы билгендигинде эмес, анын кулдугунда – чекерлигинде.



– Кул эмес башыңа кул кожоюндук кылганына жаның чыгат экен.

– Күйбөгөн жер кул болду, – дешип, Азимахун менен Орозахун Кашкардан чыккандан бери эле өздөрүнчө күңкүлдөшкөн. Бирок, Зуннахундан корккондуктарынан гана, бул чырды тышка чыгара алышкан эмес.

– Биз чанды жутуп жөө басып, ат айдап, төө жетелеп келе жатсак, байбачанын баласынан бетер Каныбекти Самсахундун учкаштырып жүргөнү кандай?

– Биз малай, ал кул. Эмне үчүн ага төө жетелетип же ат айдатпайт?

– Бул сөздү Самсахунга айтыш керек.

– Туура, айтыш керек, – дешип, төөкөч менен аткечтердин арасынан дагы күңкүл-мыңкыл сөздөр небак чыккан.

– Мен Каныбектин төө жетелеп же ат айдашканына каршы эмесмин. Бирок мен Каныбекти качырбоо үчүн ушунетип учкаштырып кайтарып жүрөм. Эми бириң милдетин алгыла. Мен Каныбекке ат айдатып же төө жетелетип коёюн, – деди Самсахун. Самсахундун бул сөзүнө эч ким чыдабады. «Андай болсо жөнү бар экен» – дешип, жүргүнчүлөр Самсахундун сөзүнө макул болушкан.

Орозахун менен Азимахундун нааразылыгы жүргүнчүлөрдүн арасына тараган. Көпчүлүк бул нааразылыкты өздөрүнчө сындаган. Орозахун менен Азимахундун сөзүн жактагандар азчылык болуп, Самсахундун башчы болуп баратканын жактагандар көпчүлүк болгон. Бирок, бул нааразычылыкты Каныбек менен Самсахун билген эмес.

Кашкардан чыккандан тартып, ат, төөлөрдүн түнкү жана күндүзгү кайтаруусун Самсахун кезүүлештирип койгон болучу. Кезүүнү биринчи конгон журтта, Орозахун менен Азимахун баш болуп кайтарган. Бул кезүүлештирүү жөнүндө дагы Орозахун менен Азимахун ушак чыгара баштады эле, өткөн түнү Самсахун, Каныбек экөө тең кезүүгө чыккандыктан, ал ушак кайра бас-бас болуп калган.

– Самсахун акем эң жакшы адам экен!



– Карачы, улуу-кичүү, жаман-жакшы жок, бардыгы кезүү!..

– Бул эң жакшы болду. Болбосо кандай эле? Бири чоң-сунуп, бири сакалдуусунуп жатып алып, малды бизге кайтартып коёр эле, – дешип, мурунку куурап жүргөндөр Самсахунду мактап жүрүштү.

Бирок, бүгүн Самсахундун иши чатак. Эртең менен тура калгандан тартып Каныбек жок. Каныбектин качан кайда кеткендиги белгисиз. Каныбек өзү гана жок эмес, Ошурахундун жетелеп жүргөн чоң тору ала атты минип жок. Каныбек менен тору ала аттын жок болуп отурушу, Орозахун менен Азимахундун баштарына чырак жагып, төрт тараптарын тең кыбыла кылды. Экөө таң эртеңден бери күжүлдөп, көпчүлүктүн ортомуна чаң салып, момундардын колтугуна суу бүркүп, Самсахунга карай бет алдырышууда.

Кечээги күнү түштө, жанына ат кошчусун алып, Түлкүбектин соода иштери менен Кашкарга кетип бараткан Атабек жолугуп, айлы мындан эки жума мурун жайлоого барганын, өзү ошол жайлоодон келатканын уккандан бери, Каныбектин жылдызы жерге түшкөн. «Мени Самсахун акем алып барат, энеме жолугам, атамын мүрзөсүн көрөмүн», – деген үмүтү терске чыгып, Кашкардан чыккандан берки алып учкан ысык көңүлү суу сепкендей муздаган.

Бирок, анын көз алдынан сыйкырдуу баланын элеси кеткен эмес.

«Атамын мүрзөсүн көрсөт дегениме Самсахун акем көнбөс, ал көнсө да башкалары каршы чыгат. Ошондуктан, бир жакшы атты минип алып качыш керек, андан аркысын көрө жатармын» – деген ой Каныбектин көңүлүнөн кечээ түштөн бери терең орун алган. Ушул себептен улам, ал эч ким менен сүйлөшпөй, тамакты да жарытып ичпей, күндөгүдөй чечинбей кийимчен гана жаткан болучу.

– Ал кул өзүнчө кеткен жок. Аны Самсахун өзү качырды, – дешип, Орозахун менен Азимахун жана ал экөөнү жактап жүргөндөр бир катар күпүлдөштү. Сам-



сахунду жактап жүргөндөр унчуга алышпады, чындыкка да көздөрү жетпеди.

Күн улуу шашке болуп калган кезде, тору качырын минип, Каныбекти издеп кеткен Самсахун да келди. Самсахундун сабыры суз, кабагы бүркөө.

– Барбы? – дешип чуулдашты, мындагылар.

– Жок, – деп, качырын отко койду да, чатырдын оозуна келип үшкүрүп, – Улуу-Чаттын өрдөшүнөн дагы карадым, жок, – деди Самсахун.

– Самсахун, сен кургак сөз менен бизди жоошутпа. Каныбекти өзүң качырып жиберип, эми артынан карамыш болгонуңа биз иштене албайбыз. Балким башка жакка качырып жиберип, Улуу-Чат тараптан издемиш болгондурсуң, – дешип, Орозахун менен Азимахун күүлөндү. Самсахун актыгына күйүп ыйлай баштады.

* * *

Каныбек чоочуп ойгонуп акырын башын көтөрдү да, жүргүнчүлөрдүн бардыгы уктап жаткандыгын көрдү. Кай бири дабышсыз, кай бири бышылдап, кай бири коңурук тартып жатышат. Эгер курч кылыч менен баштарын ала турган болсо, эч кимиси биле турган эмес.

Үркөр төбөдөн кыйшайып, Жетиген жамбашта жүрсө, ай жаңы гана чыккан. Кароолго тургансып какыйып, жалгыз гана алтын казык жылдызы бир орунда. Таң кабарын айткансып, чыгыштагы жылдыздар суюлуп, каш серпип, көз ымдаган селкидей жымыңдашат.

Каныбек турган убакта ат кайтарып тургандар дагы таңды медер кылгансып, көздөрү илинип кетишкен. Анда-санда чыркылдаган чымчыктардын үнү болбосо, бардык нерсе табияттын таң алдындагы таттуу уйкусунун тынч кучагында.

Аттардын ичиндеги семизи жана күлүгү тору ала ат экенин аткечтердин айтуунан улам Каныбек жакшы билген.

Акырын туруп, Самсахундун жүгөнүн алып, уктап жаткандарды кылчактап карай, Каныбек аттарга бар-



ды. Ат кайтаргандардын уктап жаткандыгын көрүп, тору ала атты кармап жүгөндөп, чомун бекемдеп тартып туруп ыргып минди да, эч ким көрүнбөгөндүктөн, аттын мойнундагы коңгуроосун кармап алып, акырын өбөктөп бастырып узап чыкты.

Коштон узап чыгып, Улуу-Чаттын өрдөшүнө карап тору аланын оозун коё берди...

Тоо башынан кылайган күндүн нуру, жер бетин алтынга боёп, экинчи бир көрккө салды. Сол тарабында түйдүктөн түштүккө карап арылдап агып, Улуу-Чаттын суусу жатат. Түркүм куштар чыккан күнгө кубанып, алыстан келген туткуну Каныбекти куттуктагандай, уккулуктуу үндөрүн чыгарып сайрашкандай болушат.

Оң тараптагы белестин алдына атты байлап, ээрдей белеске жөө чыгып барды, Белестин эки тарабы тең ойго чейин мүрзө. Мүрзөлөрдүн көбү жер менен жер болуп калган. Кай бири эскирип, топурактары басылып, айланасына эрбейген чөп, бир-эки талдан куурай чыккан. Кай бир көрлөрдүн төбөлөрү түшүп, казанактарынын үстү оюлуп калган. Алда кимдин, аянычтуу ата, энесин, көздүн карегиндей бир боорун жашыргансып, четирээк жактарында жаңы-жаңы мүрзөлөр турат. Белестин ылдый жаккы дөңдөгү Шамырбектин күмбөзү, ар кайсы жери бузулса да, алда кайдан белгилүү.

Каныбек көпкө чейин мүрзөлөрдүн арасын карады.

Бирок, атасы Сансыздын мүрзөсүн таба албады. Болжогон жериндеги мүрзөлөрдүн бардыгы жер менен жер болуп каткан топуракка айланган да калган.

Чоң таштын үстүнө чыгып, бала чакта ойноп жүргөн жерлерин карады. Каныбек үчүн көрүп жүргөн жерлери өзгөрүлбөгөн сыяктанды. Арылдап агып Улуу-Чаттын суусу жатса, жекендей ыргалып майда талдуу токойлор турат. Козу жайган боорлор, кой кайтарган тоолор, эчки чыга качкан аскалар, кадимкидей. Жаздоо, күздөө журттардын бардыгы айылсыз аңкыйып жатат.



Бирок бардык нерсе калыбынча турса да, айлана сур тартып, аскалуу зоолор, ак мөңгүлүү тоолор кабагын салып, ак кардан селде чалынып, тумандан чапан кийгенсип турат. Бардыгы өз жайында, жалгыз гана атасы Сансыздын жаткан орду жок. Өзү кеткенде ыйлап, эрк-сиз канга боёлуп чырылдап калган, алдейлеп ак мамысын эмизип ардактап өстүргөн энеси Ажар көрүнбөйт. Биттейинен бир өскөн, көйнөк чечип көпөлөк куушкан ардактуу курбуларынын да кайда кеткени белгисиз.

«Алдейлеген энем кайда? Эмне болду? Тирүү барбы?» – деп, терең ойго кетет.

Күн көтөрүлгөн кезде өзү кеткендеги журтка келди. Журтту айландыра карап, издеген адамдары жөнүндө эч белги таба албады. Эки таштын кычыгында жаткан эски кийиз өтүктү эчен имерип карап турду да:

«Атамдын мүрзөсүнөн журду калбаптыр, энемдин жаман кийиз өтүгүнөн кайдан журду калсын», – деп, колуна кармап турган, качанкы бир эски кийиз өтүктү кайта-кайта имере карап, көптөн кийин жерге таштады.

Каныбек тору аланы минип чыны менен эле качып чыккан. Бирок качуунун аягын кыскартуу керекпи же узартуу керекпи деген суроону чече албады. Атын жетелеп жолго келди, дагы айланасына көз жүгүрттү.

«Кана, эмне кылуу керек? Качуу керекпи же кайра кошко баруу керекпи? Эгерде качсам, анда кайда, кимдикине барып баш калкалоо керек?.. жок... Түлкүбек гана эмес, анын жакындарына барууга да болбойт... Эгер энем өлүп калса, бет алган тараптан багым ачыл деп кете берсем, анда келелек күндөр кандай болмок? Атамдан бетер алдейлеп келген Самсахундун күнү эмне болмок? Эгер мен качпай Айдарбек датканын колуна барсам, андагы көргөн күндөр кандай болмок?..» – деген сыяктуу суроолор биринен сала бири тизмектелип келе берди. Энеси экөөнүн качканын, Алтынкөкүл Раушан менен Жолойдун башынан өткөргөндөрүн, Түлкүбек, Кадырбай, Зуннахун, Супахан



сыяктуулардын райымсыз таш боордугун эсине салып, аттын жалын кармап сүйөнүп катты да калды. «Сенин кайгыңа кайгымы кошуп, ачууңа ачууму кошом» – дегенсип, тору ала ооздугун качыратат.

«Түлкүбек кайда көчүп кетти? Үч-Таш жайлоосуна көчүп кеттиби? А энем кайда? Баягы таяктан айыгып, дагы эле Түлкүбектин колунда жүрөбү? Ошондогу кордукту кантип унутту, Күмүштүн кордугуна кантип чыдап жүрөт? Же Самсахун акем жолуккандан бери энеми да бирөөгө берип жибердиби? Кайда, кимге, эмне үчүн берди? Же өлүп калдыбы? Эгер өлсө анын мүрзөсү кайсы?»

Каныбек ушунетип ойлонуу менен, тору аланы жетелей басып кайра мүрзөлөргө барды. Алда кимдерди жашырган боз топурак мүрзөлөр эч нерсеге жооп бербеди. Бардык сырларын Каныбектен жашыргансып, мүрзөлөр кубаргандан кубарып мисиреет.

Ал башын көтөрүп караганда, азыр эле качып келген тарабы көрүнүп, Самсахун эсине түштү.

«... Ал кул, Айбадак күң. Бирок, кандай сонун боорукер адамдар! Алар мага акыл айтышты, кайрат беришти. Кайгырганда көңүлүмдү көтөрүштү. Өз баласындай көрүшүп, колдо бар тамагын бапестеп мага сактап беришти. Алар болбосо алда качан өлүп калышым да мүмкүн эле. Алар менин өмүрүмө аралжы болушту. А Анарханчы!..» – дегенде, аны дагы бир көрүүгө ашыккандай, күлүмсүрөй көздөрүн жайнатып, бардык ынтасы менен, алыска, Кашкар тарапка карады...

* * *

– Биз кайра кетебиз...

– Кетүүнүн кереги жок, – дешип, жүргүнчүлөрдүн арасынан эки бөлүнгөн чатак күч алды.

– Эч кимиң эч кайда кетпейсиңер. Бүгүн өрүүп болобуз. Каныбекти качырсам мен качырган экенмин.



Ал үчүн башыма тоо түшсө дагы мен көрөмүн. Башкаңардын буга кийлигише турган жөнүңөр жок. Кыскасын айтканда, бардык мүлк үчүн мен жооптуумун, – деди Самсахун кайраттанып.

– Сен жооптуу болгондо, бир атты мингизип Каныбекти качырып жибересиңби? – деп, Орозахун жүгүрүп барып Самсахунду муштап жиберди. Самсахун бычагын сууруп алып качырганда, карап тургандар арачалап калды.

Иш чатакка айланды. Орозахун, Самсахундар эчен ирет бычак ала жүгүрүшүп, акыры араң бас-бас болду.

Орозахун менен Азимахун кайра Кашкарга кетүүгө камынды. Ал экөө Каныбектин качканына шылтоолоп, «Самсахундун көңүлү кара. Дагы мындай бара түшкөндө бардык мал-мүлктү кыргыздарга уурдап берип жиберип, акырында бизди насыялуу кылып, Зуннахунга кармап берет. Каныбек соо качкан жок, ал, бүгүн түнү бүтүн кыргыздарды ээрчитип келип, бардыгыбызды чаап алып кетет», – дешип, көпчүлүктүн көңүлүн ирите баштады.

– Качар Каныбек качты. Ошондой болсо да сактыкка кордук жок деген. Изибизди суутуп илгерилеп, ашууну шыкап барып конолу, – деген ой көпчүлүктөн чыккандыктан, Самсахун макул болду.

Орозахун менен Азимахун Кашкарга карап аттанышты. Самсахун болсо, Каныбекти издеп Түлкүбектикине бармак болду. Калгандары унааларга жүк жүктөй башташты.

– Тору ала аттын жүгүн эмне кылабыз? – деп, Ошурахун көзүнүн жашын кылгыртты да, айлананы карап туруп, – Каныбек!!! Каныбек!!! – деп, ой-тоону жаңырта кыйкырып, Каныбекти утурулай жүгүрдү.

Каныбектин жоктугунан Самсахунга болушуп сөз айта албай тургандардын бардыгы.

– Бали азамат – дешип, энелери эркек төрөп, тушоо кыркуу тоюна жарышкандай, бардыгы Каныбекке карап жүгүрүштү.



Самсахун кубангандан эч сөз айта албады.

– Сен чын эле качтыңбы?

– Чын эле!

– А, кайра келүүңө эмне себеп болду?

– Самсахун акем, Айбадак апам жана...! – деди да, Каныбек Анарханды айтып жибере жаздап токтоду.

Самсахун жаш балача кемшиндеп ыйлап Каныбекти кучактап турду да:

– Чын элеби? – деди.

– Чын... Өз башымды туткундуктан куткарып, сизди азапка салып кетүүдөн боло албадым жана Айбадак апам экөөңүздөрдүн кылган жакшылыгыңарга карасанам келбеди, – деди.

Самсахун көпкө чейин ыйлап турду да:

– Ыраазымын садагаң!!! – деп, Каныбекти бооруна кысып, маңдайынан өпкүлөдү...



ЭКИНЧИ БӨЛҮМ

ЧОМ ЖОГОЛГОНДО

Бөтөн эл, бөтөн жерге келген Каныбек, эч ким менен сүйлөшө албай же бирөөдөн сурап кеңеш алалбай, койго кошулган жат эчкидей жатыркап, чогулган элден обочо, айлананы карап жалгыз отурат.

Кызыл-Суунун суусу Чоң-Алайдын талаасын как жарып, кылымдар бою кыйланы көргөнсүп, кыйланын кандуу жашынан жаралгансып, кызарып агып жатат. Далайды бетине батыргансып, далайдын баскан изин жашыргансып, Кызыл-Суунун эки тарабында, бетегеси белден буралган көк жашыл түзөң – Чоң-Алайдын талаасы жатат.

Алайдын күңгөй тарабындагы тоолор күлгөнсүп, тескей тарабындагы тоолор кылымдар бою кыйналып, кандуу жашка бет жууп, кайгы-зардан селде оронгонсуп, кабактарын бүркөп кардуу мөңгүлөрдү башына көтөргөнсүп турат.

Береги батыштагы Катын-Арттын тоосу болбосо, Алайдын бети алакандай керилип, тетиги Кызыл-Кыя, Баткендерди кылактатып көрсөтчүдөй болот: Чыгыштагы Тоң-Мурундун тоосу тоспосо Көк-Сууну көйкөлтүп, Ат-Башы, Нарынды алдындан чыгарчудай болот.

Алайдын бетинде бара жаткан адам өгүз минсе дагы жүгүрткүсү келет. Белден бураган бетегесин көргөндө уузга тойгон кулундай уктагың келет. Кың эткен чиркей, чың эткен чымын жок; Тоң-Мурундун тумшугун имерилип чыга калгансып, чыгыштан жүргөн жумшак жел, жаш балача алдейлеп, беттен сылап эркекеткенсийт.



Кызыл-Суунун өйүз-бүйүзү кырка конгон айыл. Бай менен жардынын, жок менен жоомарттын үйүн түшүп көрбөсө да сыртынан ажыратууга болот.

Үйүрүн коруган айгыр, байтал кууган аңги, күл челиген бука, корсулдаган топоздор айыл арасындагы тынчтыкты кетиришет.

Тиги айылдан окчунураак конгон эки ак үй Айдарбек датканыкы, биринде Салтанат байбиче, экинчисинде Эркеайым турат. Анын жанындагы ак өргөө, Айдарбек датканын уулу Карабектики. Аркы кой короонун четиндеги кара алачык Чоң Койчунуку, анын жанындагы алачыктар Айдарбек датканын малайлары менен саанчыларыныкы.

Айдарбек датка бир атадан жалгыз. Бирок укум-тукумунан бери датка болуп келе жаткандар. Айдарбек датканын атасы Токтор датка, Токтор датканын атасы Эргеш датка, Эргеш датканын атасы Назар датка, Назар датканын атасы Козубек датка... дагы... дагы... ушундай датка. Ошондуктан Айдарбек датканын даңкы жалгыз Алайга гана эмес, батыш тарабы: Тажик, Өзбек, чыгышы: Ат-Башы, Нарынга чейин маалым. Алымбек, Тойчубек, Токтор даткалар мурун Алайдын элин айдап өргүзүп, ийрип жуушатып келсе, эми Айдарбек датка элди өзү билип айдап турган кези.

Салтанат Айдарбек датканын улуу байбичеси, жашы элүүгө барып калган, чарчы бойлуу кара тору киши. Кичи зайыбы Эркеайым. Эркеайым десең эркелей турган айым. Сулуулугу менен суктандырып, алкымынан ичкен ашы көрүнгөндөй айым; жашы жыйырмада, суйсалып суналган кыргый көз. Эркеайым эч төрөй элек. Салтанаттан Карабек, Айымбача, кенжеси Кылыч. «Кылычты кыркымда төрөдүм» – деп, Салтанат эрке асыраган. Кыжыры келсе, Кылыч чалкасынан кетет же кызарган чокко бутун сала коёт, болбосо кайнап турган казанды ыргыта тебет.

– Бүгүн башым ооруп, мурдум бүткөнсүп калыптыр, – деп, Салтанат тумчуланып, камкаймак куйдуруп чай ичип отурат.



– Чайдан баса ичсеңиз жакшы болуп каласыз, – деп, Эркеайым Салтанатка чай куюп берди. Асел менен, Айымбача саймалап ычкыр өрүп, жүк бурчунда отурушат.

Жүк бурчуна көшөгө тартылып, туш кийиз каланып, үстүнө бир илбирс, эки карышкыр, төрт түлкү териси илинген. Жүккө ар түрдүү асыл жууркандар жыйылып, жерге килем төшөлгөн.

– Эне! Соодагерлер эми качан кетет экен? – деди Айымбача.

– Эмне? Кошо кетейин дедиң беле? Кой, сени өз колу-буз менен отуз күнү ойнотуп, кырк күнү кыңшылатып узатабыз! – деп, Эркеайым күлгөндө, Салтанат дагы бырс күлүп жиберди.

Жүргүнчүлөрдүн бардыгы Кашкардан чыккандан тартып, Айымбачанын кандай кыз экенин Самсахундан эчен ирет сурашкан. «Мата даңкы менен бөз өтөт, ата даңкы менен кыз өтөт. Айымбачанын жайын өзүңөр барганда көрүп сынагыла» – деп койгон Самсахун.

Мына, Алайды эңсеген жүргүнчүлөр кечээ кечинде араң келишти, Айдарбектин үйүнө жакын жерден орун алышты.

Жүргүнчүлөр келери менен Самсахун, Каныбек, Орозахун, Азимахун төртөөнөн башкасы айыл четиндеги кошто калышкан.

- Айымбачаны көрүш керек!
- Ырас, көрүш керек!
- Жанагы сулуу келин ким экен?
- Ал Айдарбек датканын уулу Карабектин зайыбы экен.
- Беркисичи?
- Айдарбектин кичи зайыбы экен.
- Айымбача ошол аялдын кызы го?
- Таң!..
- Эгер ал аялдын кызы болсо, анда Айымбачаны көргөнүң талып жыгыласың!..
- Ырас эле!..
- Токтогула!



– Эмне?

– Бир эптүү адамды жиберип акырын байкатуубуз керек!..

– Туура! – дешип, коштогулар өздөрүнчө кеңешип отуруп, Айымбачаны көрүп келүүгө Ошурахунду дайындашты.

«Кайнатып жаткан тузду көрүү, бойго жеткен кара далы кызды көрүү деген чоң иш. Эгер колумдан келсе, бардык жерди, жер жүзүндөгү болгон элди кайта-кайта кыдырып, сулуу кыз, келин гана көрүп жүрөр элем» – деп, Ошурахун кубанган бойдон Айымбачаны көрүп келүүгө жөнөдү.

Ошурахун келгенче коштогулар чыдай алышпады. Өздөрү көргөн сулуулардын бардыгына Айымбачаны теңештиришти. Бирок, аларга да теңештиришпеди. «Аты Айымбача, атасы Айдарбек датка болсо, аны ала турган Зуннахун бек болсо, ушунчалык алыс жерден келип кудалашканы жаман киши эмес чыгар. Ак куунун көгүлдүрүндөй кубулган, тоонун салкынындагы гүлүндөй үлбүрөгөн; калтардай кубулуп жалт эткен, тийген айдай жарк эткен, аш ичсе алкымынан көрүнгөн, ай десе арксыз, күн десе көрксүз бир сулуу болуу керек» – дешип жорукту.

– Аңсаган Айымбача сулууну көрдүм, – деп, Ошурахун каткыра келип сулап калды.

– Кана, кана?.. Кандай кыз экен? – дешип, жүргүнчүлөрдүн бардыгы Ошурахунду тегеректешти.

– Айымбача аркы үйдө экен. Чоң Койчу дегени тай союп, дагы бир топ жигиттер бээ союп жатышат. Кичи зайыбы келин, кызы менен сүйлөшүп отурат. Малайларынын аялдары ичеги, карын жууп жатышат.

– Аларын коюп кызды айтчы! – деп, отургандар чыдамсызданышты.

– Бети курсун... кыздын сулуулугунда эч айып жок, – деп, Ошурахун каткырып турду да, – «Чатак-Тору» – деген атты бардыгың жакшы билесиң!.. Жал куйругу мул-



туйган, төрт буту быртыйган, мойну жоон, бели бүкүш, курсагы чоң думпуйган; чөптүн башы былк этсе, кошкуруп үрккөн, үргөн итти көрсө тепкилеп мөңкүгөн, жем берерде чапчып, жүгүн артарда тиштеп же тээп жибере турган бир жылкы экенин билесиңер.

– И!..

– Мына ошондой, Чатак-Тору жылкынын асылы болсо, Айымбача адамдын «сырттаны» көрүнөт, – деп, боорун тырмап каткыра, Ошурахун дагы күлүп жатып калды.

Айымбача он бешке чыгат. Энеси сыяктуу чарчы бойлуу, кара тору. Бирок, энесиндей кагелес эмес, былкыйган эттүү, бети бултук, мурду чолок, колдору быртыйган кыска, буту ийри, чачы калың жана кайраттуу. Бирок, чачынын бөкөнү көп болгондуктан, эки жаагы менен желкесинен саксайып бөкөн чачтары чыгып турат. Салтанат менен Эркеайым суу жылытып чачын жуудурмайынча өлсө дагы башын өзү жуубайт, картылдатып башын тырмап коюп, ойготпосоң күнү-түнү уктай берет. Кыябы менен сөз айта билбеген, кыялы корс, өзү кырс, ар этип беттен алма бир кыз эле!

Аңсаган Айымбачанын мындай көркүн Ошурахун мыктап сүрүштүрүп, тууралап айтып барса дагы коштогулардын көпчүлүгү ишенишпеди. Башка киши жиберешти.

Айымбача жөнүндөгү сөз биринен бирине улана берди. «Анткени, ал, атагы менен жер жарган датканын кызы, байлыгы менен жерди титиреткен Зуннахун бектин колуктусу. Демек, андай кыз жаман болбойт жана Ошурахун айткандай жаман кызга Зуннахундун үйлөнүшү мүмкүн эмес» – дешип, жүргүнчүлөр Айымбача жөнүндөгү сөздү таң аткыча талашып чыгышты. Эми ар кими өз көздөрү менен жакыныраак жерден көрүүгө ашыгышты.

Салтанат менен Эркеайым Айымбачаны «Кашкардан кайын журтуң келди, белек камда» – деп тамашалап жатканда, Ошурахун үч жолдошу менен кирип келип:



– Саламатсыздарбы! – дешти.

– Шүгүр! Келиңиздер чайга! – деп, Эркеайым тура калды.

– Жок, чайга ракмат, кудагый! Эски-уску кийиз издеп келдик эле, – деди, Ошурахун эптүүсүнүп.

– Эмне кылышка? – деди, Салтанат оң колуна чыныны кармаган калыбы менен.

– Бир атка чом жасаш үчүн!

– Атыңардын чому жок беле?

– Бар эле. Бүгүн эртең менен түшүрүп салып, жоготуп койдук, – деп Ошурахун ордуна турду.

Үйдүн чыгыш тарабындагы дөң сымал түзгө көп киши чогулган. Элдин бет маңдайында жалгыздоо, кара көк тартып энтигип, ак кементайды желбегей жамынып Айдарбек датка отурат.

Отургандардын бардыгы Айдарбек датканын чакыртып алган адамдары. «Менин күйөө балам, жагни бардыгыбыздын күйөө балабыз Зуннахун, кайын журтум деп бизге ишенип бир канча мал жибериптир. Күйөө жакшы болсо, бардыгыбызга тең, жакшы алынышып кетсеңер илгери-кийин пайдасы тийбей койбойт. Ошондуктан Зуннахундун адамдарын күттүрбөй, жиберген малдарын содалашып берсин деп силерди чакырдым» – деген болучу. Отургандардын бардыгы соода ишине жөндөмдүү адамдар болгондуктан жана эки ортодон бирдеме чыгабы деген үмүт менен Айдарбек датканын сөзүн кабыл алышып, Орозахун аркылуу малдардын баасын коюшууга киришкен.

Арийне, Зуннахун сооданын жайын мыкты билгендиктен, Айдарбек датканын мурдуна чүлүк тагып, кандайча жетелешти билип, Айымбачага куда түшкөн.

А Айдарбек болсо датка, датканын айтканын ким орундатпайт? Барыдан мурда, даткага жакындай албай, анын ишеничине өтө албай жүргөн сүткорлор, мындай учурда, буту менен эмес, төбөсү менен жүгүрөт эмеспи.



Ошондуктан, Айдарбек датканын чакырткан адамдары, даткага жагынып, Орозахунга жалынып, эл арасына бат өтө турган, мүмкүн болушунча пайданы көп бере турган малдарды көбүрөөк алуу аракетинде.

– Э, датка! Ботом бул меймандар бир атынын чомун уурдатып жибериптир. Айылга келген меймандардын олоң-жырым, оттук-бычагын тоноп отурганыбыз уятко? – деп, Салтанат жашыл нооту чапанын желбегей жамынып, үйүнөн чыга келип шаңкылдады.

– Жакшылап карадыңарбы? – деп, Самсахун тура калып Ошурахунга карады.

– Карап таппадык, – деп, Ошурахун элдин четине отура кетти.

– Ай, балдар ай!.. Айыл арадагы бала-чаканын колунун туткактыгын тыя албаганыңар уят да!.. Жоголгон буюм чом, чом да болсо, уяты чоң. Бул өңдүү иштер бардыгыбыздын бетибизге көө жаба турган иш. Кайын журтуңузга бир аттын чомун уурдаттык деп булар Зуннахунга айтып барса эмне бетибиз калат? – деп, Айдарбек датка таноосун дердендетип демиге, эки жагындагыларга карады.

– Жогуң, датка ата! Бир чомдун уяты, уурулугу, эч кеп эмес! – деп, Самсахун Айдарбек даткадан кечирим сурагандай болуп, көзүн кыбындата отурган ыстарчы, бийлерге карады да, – ал чомду өзүбүз эптеп коёбуз.

– Алыбай ыстарчы сен туруп булардын чомун таптырып бер. Эгер бирөөнүн колунун туткактыгы болсо, жазасын берерсиң! – деп, Айдарбек датка, сол жагында отурган Алыбай ыстарчыга көзүн кысып койду.

Ар кайсы үйдөн алдырылып келген кымыздар, чуңкур кара аяк менен элге сунулуп жатты. Орозахун болсо, дептерин карап, ар түрдүү кездемелердин баасын коюп жатып:

– Мына бул Кашкардын өзүнөн чыккан таза жибек.

Кези 23 тыйындан токтоду эле, – деди. Ал жибектин кези 13 тыйындан токтосо да, Орозахун кез башына 10 тыйын кошо салды.



– Мейли, кезине 2 тыйындан пайда коюп 25 тыйындан саталы, – деди, жибекти алып жаткан Намазбай саркер.

Намазбай саркер атангандан бери айыл арасына майда-чайда буюмдарды көп сата коюп жүрүп, «Намазбай саркер» – деген аттан «Намазбай аптарчы» – деген атка конуп кеткен.

«Эй балдар, бир жолу келип калган меймандар экен. Пайдасын көп ылдыйлатпай жогорулатып эле койгула. Беш-он тыйындын кымбаттыгынан эч ким эчтеме боло койбос» – деген Айдарбек датканын сөзүнөн улам, кездеменин кезине 2 тыйындан 20 тыйынга чейин пайда коюлуп жатат.

Отургандардын бардыгы соода сөзүн бутактатып, ким качан, эмне алып сатып, канча пайда тапкандыгы жөнүндө сүйлөшүп жатканда, аркы жактан бакылдаган Алыбай ыстарчынын үнү чыкты.

– Э, тиги Алыбай ыстарчыбы? – деди, Айдарбек датка колун чекесине калкалап берип.

– Алыбай экен! Чомду ошол иттин үйүнөн тапкан го, – дешип, отургандардын бардыгы жабыла карап калышты.

– И, чом табылдыбы? – деди Казы.

– Таптым. Мына бул ит уурдап алыштыр, – деп, Алыбай бакылдап аттан түштү.

– Ой ит десе... Кел мындай отур! – деди Казы.

Ууру «болгон» адам бети-башын канга боёп, жаман чапанынын айрыгынан эти көрүнүп, жаман калпагын баса кийип келип Казынын маңдай жагына отурду.

– Эмне үчүн айылга келген уяттуу меймандардын чомун уурдап аласың? – дешип, тиги кишиге карата бир катары обдулушту.

– Уурдасам кудай урсун, Казы аке! Эртең менен мал көздөп айылдын жогорку жагына барсам, ат оонаган жерде бир чом жатыптыр. Сенин төөнүн чомубу деп



Ныязбекке алып келсем, ал «меники эмес» – деди. Ошону менен короонун четине таштап койдум эле, – деп, тиги киши айыштуудай жер карады.

– Болду. Сенин бул чом уурдаганың биз эмес, датканын бетине дагы көө жагып отурат. Ошондуктан тогуз айып төлөп, эртеңден калбай элиңе көчүп кет, – деди Казы.

Самсахун Ошурахунга алая карап туруп:

– Бир чом үчүн ушунчалык калба кылып, бир бечараны ак жеринен ууру кылып урдуруп, айыпка жыгып отурганың уят эмеспи? Акырын мага айтып койсоң, бир чомду бир паста жасап берет элем го?

– Самсахун аке! Жамандык ой менен айтсам жарыбай калайын. Чом жасоого жаман-жуман кийиз сурасам эле, ушул калаба чыгып кетти! – деп, ууру болуп отурган бечарага Ошурахундун зээни кейип кетти.

– Датка ата! Казы аке! Бул адамдын ууру эмес экендигине менин көзүм жетти. Мына жоголгон чом табылды. Чомдун боочуларына караганда, ат оонаган жерде чомдун үзүлүп түшкөндүгү ай күнөө болуп турат! Ошондуктан менин силерден суранарым: ушул адамдын уурулугу. Бул бечараны ак жеринен күйгүзбөйлү, – деди Самсахун.

– Ой, Самсахун! Сен кулсуң, ошол кулдугуңа кетип жатасың. Бул Оштун бери жагы Лангар деген жерди курутуп келген. Ашкан митаам болгондуктан, элине батпай мында качып келип отурат. Жоробай ууру деген ушул. Ууру үчүн сенин жаның ачыбай эле койсун. Кыргыздын кылыгын биз жакшы билебиз, – деди Казы. Казынын бул сөзүн отурган бий, болуш, ыстаршылардын бардыгы коштоп, Самсахунду сайгактаган уй жөөлөгөндөй кылып кетишти.

– Ой, айланайындар! Кайсы жерде эмне уурдаган экенин? Бирөөнүн бир учук жибине кара санаган жан эмес элем. Айлыңардагы эшенге малай болуп жүргөн жалгыз балама каралап келдим эле го? – деп, Жоробай ыйлап жибергенде:



– Болду... Ары алып барып айыбын алып, элине көчүрүп жибергиле! – деди Айдарбек датка, бий менен ыстаршы, болуштарга карап.

«Колго тийген коёнду, коё берген оңобу» – деген макалды эстерине салып, баятан бери колдоруна эчтеме илиндире алышпай отурган бий, старшылар, Жоробайды ээрчитип, Эшендин айлына жөнөп калышты.

Каныбек баятан берки болгон окуяны көрүп отуруп, Карыптын доо тартканын эсине салды. Жоробайдын артынан ээрчип бара жаткан старшы, бий, болуштарды көрүп, өлүмтүк издеп куркулдаган кузгунду, тарпка конгон жоруларды көзүнө элестетти да, терең ойго кетти...

«Алай жердин бейиши... анда кул жумшоо, зордук-зомбулук кылуу жок, бардык адамдары адилет... анда жыргал» – деп, көптөн бери көксөгөн Каныбек, чомдун жоголушуна, Жоробайдын ууру болуп чыгышына, айрыкча анын кызылала болуп таяк жеп доо тартышына такыр түшүнө албады. «Ушул иш түшүмдө болуп жатат ко» – деген күмөндүү ойго чөмүлдү...

ЧОҢ КОЙЧУ МЕНЕН КАНЫБЕК

««Соодагер даңкы менен бөз өтөт, ата даңкы менен кыз өтөт» – деген ушул. Айдарбектин даңкы менен Айымбача өтүп, калыңына кул бердиртип жатат. Болбосо, Айымбача ким? Айымбачага кул берип эмес, кулдун колун карматарлык кыз эмес» – дешип, айылдагы кыздуулар ичи күйүп айтса, кызы жоктор кызганып айтышат. Бирок, бул сөздөр эл арасына кенен айтылбай, башкага сыр чыгарышпас кыз менен эненин же үй-бүлөнүн арасында гана айтылат. Ашкере айтса, аяктары асманга чыгарын ар кими билишет.

Мына, ошол Айымбачанын калыңына келген Каныбек бир күнү өрүүн болуп, экинчи күндөн баштап кой кайтарууга киришти.



«Чоң Койчу сен карып калдың. Койдун жайын Каныбекке түшүндүрүп, үйдөгү тиричиликке каралаш» – деп Айдарбек датка өзү айткандыктан, Чоң Койчу үч күндөн бери Каныбек менен кой кайтарып жүрөт.

«Кандай болсо да жолдон энеме жолугам» – деген Каныбек энесинин кайда кеткенин жана өлүү же тирүү экенин билбегендиктен, анын ичи кайгы, кабагы бүркөө эле. Анын үстүнө, «Айдарбек датка жакшы кишидир» – деп ойлогон оюн, чом жоголгон күнкү окуя, Жоробайдын көрүнүшү терске чыгарды.

«Аларда эч кандай адамгерчилик жок, алар адам эмес» – деп, Каныбек Түлкүбекти Күмүшүнө, Зуннахунду Супахан менен Айнысаханына кошуп жек көрүп келсе, Айдарбек датка, Салтанат, Эркеайымдын алардан эч кандай айырмасы жок сыяктанды.

Ошондуктан, Каныбектин келгенден берки кайгысы чексиз. «Бейиш» деген Алайы тозок сыяктуу көрүнгөндүктөн, Каныбек чечилип Чоң Койчуга сырын айткан эмес жана аны менен сүйлөшүүнү каалаган да эмес.

Чоң Койчу Каныбекти ээрчитип биринчи чыккан күнү жер-суу менен тааныштырып, койду кандай кайтаруу жөнүндө айтты. Экинчи күнү да койду кандай кайтаруу жөнүндөгү акылдарын айтып, Чоң Койчу өзүнө канатташ койчулар менен Каныбекти тааныштырды.

«Байбиче, силердин үйдө келди-кетти көп, эгер жаман көрбөсөнүз, Каныбек биздин үйгө жатып жүрсүн» – деп, Чоң Койчу Салтанаттан руксат алгандыктан, Каныбек үч күндөн бери Чоң Койчунун үйүнө түнөйт.

«Айланайын Каныбек» – деген Чоң Койчунун сөзү, «садагаң иче кой, жей кой», – деген Чоң Койчунун зайыбы Сурмаштын сөзү, алардын кызы Бегайымдын күлүмсүрөй алдыртан мейримдүү карашы, Каныбектин жүрөгүндөгү кайгынын музун эритип, кабагын бир аз ача баштады. Анын айланасына кайдагы бир мейримсиз Чоң Койчу, Сурмаш, Бегайым чогулбастан, Улуу-Чаттагы мейримдүү Карып,



Күлүкан, Сүйүмкан, Кашкардагы Самсахун, Айбадак, Анархандар жыйылгандай сезилет. Анын үстүнө, «Каныбек балам, колуман келгени ушул болду!» – деп, мурдагы күнү Самсахун берген ак мата, Сурмаштын колунан бычылып, Бегайымдын колунан тигилиши, «ме садаган, кийип ал» – деп, түндө жатарда Сурмаштын бериши, Каныбектин көңүлүн көккө көтөрдү. Үч күндөн бери сүйлөбөгөн жана сүйлөшүүнү каалабаган Каныбек башынан өткөн окуялардын бир катарын Чоң Койчуга айтып да берди.

Койду Талдыктын оозунан түндүк чыгыштагы тоого карата бет алдырып, ташка-көчүгүн коюп:

– Отур, Каныбек балам!.. Э-э-э... Каныбек балам!.. Жашың жаш болгону менен далайды башыңан өткөргөн экенсиң. Эми, энең аман бар бекен? – деп, Каныбектин энеси жөнүндө кам көргөндөй, Чоң Койчу мостоюп Каныбекке карады.

– Биле албадым, – деп, Каныбек дагы Чоң Койчунун катарына отурду.

Чоң Койчу көпкө чейин унчукпай ойлонуп отурду да:

– Чоң-Алай деген жайлообуз ушул, балам! Тетиги чыгыштагы чоң коктуну Демей деп коёбуз. Демейдин башында Арчатынын ашуусу бар. Мына бул батыштагы чоң коктуну Талдыктын ашуусунун түшө калышы, анан тиги батыш тарабындагы соройгон тоону Катын-Арттын тоосу дейбиз. Катын-Арттын тоосунун аңгемесин айта берсек түгөнбөйт. «Катын-Арт» – деген тоонун аты жөнүндө ар ким ар түрдүү ылакап айтат, мен ошолордун бирин гана айтайын.

Илгери жоокерчилик убак экен. Алдуулар алсызды зарлатып, күчтүүнүн күнү тууп, кара мүртөздүн кандыгы жүрүп турган убакыт болот.

Анда эмне, бирин бири чаап малын алып, колго түшкөндөрдү кул, күң кылып алчу экен. Азыр эмне, азыр кул, күң кылып байлап матагандар азайып калды. Айрыкча, мына бул Фаргана эли менен Алай эли оруска



карагандан бери кул, күң болуу иши жок эсебинде болуп калды. Рас, азыр деле кул урунгандар бар, бирок алар даткалар жана датканын тукумдары.

Ошол илгери бир топ кыргыз жортуулга барып, бир канча мал жана бир өзбектин кызын олжо кылып алып келишет. Кыз ашкан сулуу болот. Кыздын сулуулугуна кызыгып, бир баатыры токолдукка алат экен.

Күндөрдүн бир күнү, баягы баатыр Катын-Арттан көчүп, тиги, Кызыл-Суунун аркы өйүзүнө барып конмок болот. Элдин бардыгы атына минип жөнөгөндө, баягы баатырдын жаңы алган зайыбы атына мине албай коюптур. «Ой, тиги көрөр көз токолдуң атка мине албай жатат. Кайра тарт, токолдуңду төөгө арт» деп, баатырдын улуу катыны айтат. «Сен атка мингенди үйрөнгөнүңө эче жыл болду эле?» деп, баатыр байбиче катынынын сөзүнө намызданып, аны берки атка мине албаганына теңдеп төөгө артат. Уулунун кылыгын көрүп баатырдын атасы «Ой балдар, тиги баатыр агаңардан үлгү алгыла! Барып коно турган жерибиз Борду. Бордуга көчтүн алды конду. Бордуда арча турсун терек жок, терек турсун терип жагар тезек жок. Отундууң отун арт, отуну жогуң катын арт» – деп, уулун какшыктаган экен.

Мына ушундай, балам! Жалганчынын жайында карап турганым жок. «Ошондон улам, Катын-Арттын тоосу делинип аталып калган экен» – дешип, эл ылакап кылышат, – деди Чоң Койчу.

– Жөнү бар экен!.. Сиз Айдарбек датканын эмнеси болосуз? – деди Каныбек.

– Малайымын. Ата-энеден алты жашымда жетим калып, Жума дегендин колунда өстүм. Жума өзү кара санап кас кылууну билбеген момун адам эле. Мен жыйырмага чыккан кезимде: «Балам, сенин дагы убал-сообуң болор. Сенин эмгек акыңдан кутулгудай менде мал жок. Мына бул кызымды алып, өзүңчө тиричилигинди кыл» – деп, кичи кызы Сурмашты мага кошкон.



Мен Сурмаш менен кол кармашып, ушул Айдарбек датканын эшигине келдим. Мына азыр кыркка чыктым. Жыйырма жылдык өмүрүм ушул Айдарбек датканын коюн кайтаруу менен өтү. Кордукту көп көрдүм, бирок чекем жылый элек, Каныбек балам!

Алган акымдан жыйнаган бир ат, бир уй, эки эчким бар. Эркек бала көрбөдүм, кыздан жалгыз Бегайым.

Менин атым Керим эле, бирок кыркка чыкканча Айдарбектин коюн кайтаргандыгыман, эл «Чоң Койчу» атыктырып жиберешти, – деп, Чоң Койчу ушул атыккан аты менен сыймыктангандай күлүп койду.

– Айдарбектин колунда жакшы эле чыдап келген экенсиз! – деп, Каныбек улутунду.

– Э, балам! Чыдабаска амал канча? «Кайда барсаң мамайдын көрү»!.. Эчен тил уктум. Эчен таяк дагы жедим. Эчен кыйноо-кыстоого дагы түштүм. Бардыгына чыдап келем!

Бирок өнөрдүн алды окуу экен. Ошол окууга жете албадым. Жашымдан жетим болуп Жуманын колуна түштүм. Мени окутууга Жума көп аракет кылса да, колунан келбеди.

Өнөрдүн алды окуу экен дегенимдин себеби мындай, балам: мына ушул бир миң башы элдин ичинде жети гана киши кат окуй алат экен. Бири Айдарбек датканын уулу Карабек, экинчиси Алыбай ыстарчынын уулу, үчүнчүсү Сооронбай миңбашынын уулу, дагы... дагы... ошол сыяктуулардын уулу.

Алар окуу өнөрү менен чаарала кагазды окуп, айланада болуп жаткандын бардыгын көрүп-билип турат экен. Аларга караганда, биз көздүүнүн сокуру экенбиз.

Айдарбектин эшигине келгенден бери түтүн катарындамын. Элге түшкөн алык-салык мага дагы түшөт. Бай төлөгөн чыгымды малай болуп жүргөн мен дагы төлөп келдим. Түтүнгө түшкөн чыгымды алган убакта, старчынын үкөзү «каракашка» деп бир жапырак кагаз кесип берет.



Кай бир убакта эч кандай каракашка кесип бербей эле чыгымды алып кетишет. Күндөрдүн биринде чыгым төлөп, ошондон алган кара кашканы бир молдого окутуп көрсөм, «бул кагазың боюнча бир улак төлөсүң» дейт. Чынында мен бир кой, бир улак төлөгөмүн. Мына, окубаган кишинин сокурлугунан өнөрдүн алды окуу экен го деп койдум, балам! Жалгыз окуу гана эмес, эр жигитке өнөрдүн бардыгы керек экен. Жаш чагыңда өнөрдү үйрөнүп алсаң, карыганда кор болбойт экенсиң. Сен азыр жашсың, бардык өнөрдү үйрөнүүгө тырыш, балам! Ушак айтып, ууру кылуудан, акты кара деп, караны ак деп жалаа жабуудан, бирөөгө жамандык кылуудан, адамдын акысын жештен намыс кыл, асты өнөр үйрөнүүдөн намыс кылба, балам. Менин өнөрүм Жумадан үйрөнгөн комуз. Кой кайтарып жүрүп черткенимде, миң-сан элге арыз-арманымды, акыл-насаат сөзүмдү айтып жаткандай болом! – деп, Чоң Койчу каткыра, арчадан жасаган комузунун кулагын толгоп, «Койчулардын коңур күүнү» шаңкылдатып кызыта чертип барып токтоду.

Каныбек үчүн Чоң Койчунун сөздөрүнүн бардыгы баалуу болду. Бирок, «кантип өнөр үйрөнүү керек» деген суроо, Каныбекти алда кайда алып кетти...

ЭШЕНДЕРДИН КЫЛЫГЫ

Айдарбектин жана айылдагы Айдарбекти кадырлагандардын жардамы менен соода иштерин бүтүрүп алып, Самсахундардын кеткенине бүгүн үч күн. Каныбек болсо Айдарбек датканын колуна келгенден тартып кой кайтарат. Кой артынан түшкөнүнө бүгүн туура бир ай болот. Айылдагы койчулардын кимиси кандай экендигин көп биле элек. Мурунку убакта, «бек, шаңыя, доотай, амбал, шэтай, дуу-ду, акалакчы, черик» деген сыяктуу сөздөрдү угуп жүргөн болсо, эми «ыстаршы, бий, болуш, казы, полиция, солдат, оёз, төрө, ак падыша» деген сөздөрдү уга баштады. Бирок бул сөздөрдүн кандай мааниси бар-



дыгын Каныбек али ажырата албады. Күн сайын айтылган сөздөр, болуп жаткан окуялар жаңы сыяктанды.

Күндөрдүн бир күнүндө, «Букарадан эшендер келиптир» дешип, айылдагы катын-калач, кыз-кыркындардын бардыгы дүрбөп, эшендер келип түшкөн Алыбай старшынын айылына жөнөштү.

– Э, Эркеайым! Жүрчү, тиги келген эшендерге кол берип, береги Айымбача менен Аселге тумар жаздырып берели. Ыгы келсе, өзүң дагы дем салдырып ал, – деп, Салтанат Эркеайымды баш кылып, кыз, келинин ээрчитип алып жөнөп калды.

Алыбай старшынын айлы Айдарбек датканыкынан бир чакырымдай алыс. Айыл үстү күндөгүдөн миң кубулган. Кызыл-тазыл кийинген кыз, келиндер, элечегин шалпайткан кемпирлер, Алыбайдын үйүнүн ичи, тышын бербейт. Бардыгы тең «тумар, ичиртки, дуба» жаздырып алууга; төрөбөйбү же төрөйбү; бактылуубу же бактысызбы; ээрчиген бирдемеси барбы же жокпу, ошолорду сурап, ыгы келсе дем салдырып алууга келгендер.

Төрдөгү жайылган чоң ак жайнамаздын үстүндө жети эшен отурат. Эң ылдый жакта отурганынан башкасы жашап калган эмелер. Баштарында селде, тышында көгүлдүр боз чапандар, ичинде актан бешмант, буттарында намеркен маасы, иреге жакка кырка тизилген намеркен кепич.

Бардыгы тең окшош кийинген. Оң жаккы колтуктарында бирден «ырсаалы» китеби бар.

Эшендердин бири бой тумар, бири ичиртки жазып, үчүнчүсү аялдарга дем салып, төртүнчүсү аялдардын бактылуу же бактысыздыгы жөнүндө «хикая» айтып, бешинчиси аялдардын дааратынын бары-жоктугун тескеп, алтынчысы жалпы «олуя», «шайых», «пайгамбарлардын арбагына» атап Куран окуп, жетинчиси аялдардын берген кайыр-садакасын алып жана үйүнөн берүүгө атаган малдарын жазып отурат.



Эшендердин бул көрүнүштөрү аялдар үчүн, айрыкча мурун мындай эшендерди көрбөгөндөрү үчүн, «кудайдын берген бактысы» сыяктанды.

Тиги аялдардын бактылуу же бактысыздыгы жөнүндө «хикая» айтып отурган Сабыржан эшен, мындан эки жылы мурун келип, ушул айылдын чоңунан баласына чейин аты-жөнүн жазып кеткен. Жана бардыгын тааныйт. Анда анын сакалы кыркылган, муруту чала серпилген, кашы талпайган эшен эле. Эми болсо муруту татынакай болуп серпилгени менен сакалы алынбаган. Узунча келген сыйда кара сакалы, тердирип жасаткан иймектей кашы беттин түрүн бүтүндөн өзгөрткөн жана кийими такыр башка болуп калган. Ошондуктан, аны анда-санда көргөн аялдар эмес, үч айлап үйүнө багып жүргөндөр дагы тааныбай калган.

Сабыржан чоң китепти колуна кармап туруп:

– Бул китеп чоң касиеттүү китеп. Бул китепти кудайдын сүйгөн пендеси бетине кармаса, жанында отурган же сырттан келаткан адамдын ким экендигин алланын амири айтып берет, – деди.

Бул сөздү үйдө жана сыртта тургандардын бардыгы угуп жакаларын кармашты.

Узун бойлуу, кара тору сулууча зайып, кичи пейилдик менен сыңар тизелеп Сабыржандын бет маңдайына отурду. Бирок, бул аял Сабыржанды тааныбады. Сабыржан болсо ал аялдын аты Санамбүбү, күйөөсү Эсен экендигин баятан эле билип отурган.

Сабыржан мурун келгенде, «сен эринден чык, мен алайын» деп, Санамбүбүнү бузган. Санамбүбү Сабыржандын бул кылыгын күйөөсү Эсенге айтып, Сабыржандын абийирин ачып коёт. Ошондуктан Сабыржандын кеги ичинде калат.

Сабыржан китебин бетине кармап туруп:

– Атыңыз Санамбүбү? – деди.

Санамбүбү жакасын кармап, көзүн алайта, ичинен келме келтирип:

– Ооба!.. – деди.



– Дурус... Күйөөңүздүн аты Эсен экен. Экөөңүздөр тең бир балага зар экенсиздер. Мындан эки жылы мурун эркек төрөп, ал балаңыз өлүп калган экен. Бир баланын айынан Сабыржан деген кырсыктуу эшенге жакын болгон экенсиз. Бирок, балалуу болбопсуз. Мындан ары дагы балалуу болмок эмессиз. Себеби, күйөөңүзгө кара санап коюпсуз, – деди.

Турган аялдардын бардыгы жакаларын кармап, кудайга миң мертебеден тобо кылышты. Бул «олуя» эшендин айткандарынын бардыгы «чын» болду. Жалгыз гана, мында турган аял, эркектер, Санамбүбүнүн Сабыржан деген кырсыктуу эшенге жакын болгонун же болбогонун билишпейт. Бирок, башка айткандарынын бардыгы чын болгондуктан, аялдар муну дагы чындыкка чыгарышты.

Санамбүбүнүн заманы акыр болуп, жер асты-үстү болгон сыяктанды. Көзү эч нерсени көрбөдү да денеси сезбеди. Өзүнүн ким экендигин, эшендин эмне деп айтканын дагы билбей калды. Тек көзүн сүзө жерди карап, эрдин бекем тиштенип үйүнө жөнөдү.

Бул окуяны угуп отурган аялдар, айрыкча шеги бар аягы суюк аялдар, болор-болбос ишти шылтоо кылып, эшендерге көрүнбөстөн үйлөрүнө жөнөштү.

Санамбүбүнүн окуясы ооздон оозго, айылдан айылга тарады.

– Садагасы кетейиндер, чын олуялар экен!..

– Жети кишинин бири кызыр деген эмеспи. Эгер кызыр даарып, кудай сүйгөн адамдардан болбосо, ушундай болобу? – деген сөздөр күч ала баштады.

– Биз кирсек болор бекен? Садагасы кетейин эшендеримден сурагылачы! – деди, Салтанат тыштан туруп.

Аялдар руксат сурагыча, Сабыржан озунуп:

– Азыраак сабыр кылыңыздар! Ал адамдын ким экендигин өзүм билейин, – деп, китебинин барактарын ача баштады.

Сабыржан мурунку келгенинде Айдарбек датканын үйүндө үч айча жүрүп, Салтанат байбиченин колуна эчен



ирет тамак ичип жүргөндүктөн, Салтанат байбиченин кирилдек коңур үнү Сабыржанга белгилүү эле.

– Эй, бечара, бечара!.. Кудай берген адамдын үнү экен! – деп, Сабыржан айтканда, эшендердин бардыгы тегеректеп, Сабыржандын колундагы китепти карашты. – Айдарбек датканын зайбы Салтанат байбиче деген адам экен. Кирсин, кирсин! – деп, Сабыржан эшик жакты карады.

– Саламатсыздарбы садагасы кетейин, эшендерим! – деп, Салтанат эшиктен кирип, эшендердин этегин кыркасы менен өөп чыкты. Салтанаттын артынан Эркеайым, Айымбача, Асел дагы эшендердин этектерин өөп чыгышты.

Мурунку окуяга бул окуя кошулду. Датканын үй-бүлөсү эшендердин этегин өпкөндө, башкаларга эмне? Келген аялдардын кары, жашы дебей, бардыгы тең эшендердин этегин өөп, кай бири бата тилеп, мал тилеп, кээ бири оору-сыркоодон сак болууну жана дагы ушул сыяктуу тилектерин айтышып ыйламсырашты.

– Таксырлар!.. Таксырлар!.. Зайбым муунуп өлүп калыптыр. Бириңиздер ыйман угузууга болор бекен! – деп, ыйламсырап, тыштан Санамбүбүнүн күйөөсү Эсен кирип келди. Аялдар угуп турган кулактарына ишенишпей таң калышты. Эшендер бирин бири карашты... «И, Сабыржан менен болгон сыры ачылгандан кийин, маскаранын тирүү жүрүүнү каалабаган экен го?» деген ой ар кимдин башына чагылгандай тийип өттү.

* * *

«Бул сыяктуу эшендерден айланса болот. Мындай адамдардын айтканын жалган деген адамдын өзү күнөөкөр жана никеси талак болот. Алыбай ыстаршы, бул эшендерди биздикине алып баргын» деген Салтанаттын сөзү менен, Алыбай старшы эшендердин бардыгын Айдарбек датканыкына алып келген.



Эшендер эчен түркүм «хикаяларды» айтып, кечки чайды ичип, шам намазына турушту. «Дааратым бар» дегендиктен, эч кимиси даарат алууга камынышпады.

Төрт эшен алдыга, үчөө алдыңкы төртөөнүн артына турду. Төртүнчү болуп, арткы үч эшендин катарына Алыбай старшы турду. Булардын артына Салтанат турду. Күндө намаз окубаган Эркеайым, бүгүн даарат алып, Салтанаттын катарына тура калды.

Салтанат окубаган наама, намаз окууну Бакал түндүкчүнүн кемпири Бүбүдөн эки тери, бир көрпө берип, жыл маалында араң үйрөнгөн. Бүбү болсо Бакалга бир түндүк жасатып берип жүрүп, Учукенин зайыбынан келин кезинде үйрөнгөн экен. Ошонетип ооздон оозго көчүп келген намаздын «сүрөсүн» Эркеайым Салтанаттан үйрөнгөн.

Салтанат намазын дайым үзбөй окуйт жана эч сөзүн угузбай купуя окуйт. Эркеайым болсо, эл барда гана купуя окубаса, эл жокто шабыратып ачык окуй берип, Салтанатты эчен ирет жаңылыштыра турган. Бирок, Эркеайым намазды такыбалап окубайт, үйгө молдолор, кожо, эшендер келгенде же көңүлүнө түшө калганда гана эринбесе окуйт.

«Капырай эже, намаздын сүрөөлөрү дагы ушундай болобу? Молдолор башкача окуйт экен го?» деп, Эркеайым сураганда: «Биз наама адамбыз. Иши кылып ыкылас кылсак болду» деп, Салтанат жооп бере турган. «Кеп намаздын сүрөөлөрүн тактап окууда эмес, чын көңүлү менен ыкылас кылууда» деп, молдолор дагы Салтанаттын сөзүн жактай турган. Ошондуктан, үйлөрүнө молдо, эшен, кожолор көп келсе да, намаз окуунун тартибин сурашпай турган.

Намазга тургандардын бардыгы тымтырс болуп окуй башташты. Салтанат менен Эркеайым «ийеткерден бугзарам, зүүрекет үч ирекет парз намаз шам бактики бак кыбылайман байжат кебе жүзүм кыбыла, кыбылам жеткейиби ибаттан канселдей таала ыкылас кылдык, кудайга ыктызар кылдым ыймамга, аллоо акбар» деп, кулак



кагышты да, «суканаке обйамдике, отобала жатмике, отобала кесмике лохлаха кайрик» дешип, кол байлашты. «Алдохуме машире, алекиме сыдыра, лоо ку бий намаз, сүрө-сүрө кый намаз, мен баястан биракап, сабайлар бекен буракап» деп, Эркеайым жыгылууга кам урду эле, Салтанат ийинден кагып токтотуп койду. Анткени, эшендер сүрөөлөрүн окуп бүтө элек эле.

Көптөн кийин эшендер окуп болгондо бардыгы чогуу жыгылып кыямга отурушту.

Кыямга отурганда Салтанат менен Эркеайым арыдан бери «алкамдуну» окуп чыгышты. Салтанат дагы эки сүрөөсүн кошуп окуп чыкты. Бирок Эркеайым кошуп окуй турган сүрөөсүн унутуп таппай калды. Канчалык ойлонсо дагы таппады. Салтанаттан сурайын деди эле, Салтанат түртүп койду. «Ай эми окубай эле турайын» дегенде, кылт этип сүрөөсү эсине түшө калды. «Алдохума маамбек, алмаамбет кеме селдей та, кеме барик та, алалуу ыбырайым, балалуу ыбырайым, мектабанын мечити» деп, бир «сүрөөсүн» гана окуганда, эшендер дүр этип кыямдап туруп калышты.

Эркеайым менен Салтанаттын сүрөөлөрү жалаң намаздагы эмес, кээси дарымчылардыкы, кээси шылдыңдап үйрөткөн куудулдардыкы эле. Ошондуктан намазды эшендерге карап турушун эптеп жыгылышып, турганын тууралашты.

Эшендер намазды окуп болуп дагы «хикая» айтууга киришти. Сабыржан болсо, акырын эшикке чыгып кетти.

Жылдыз толгон. Каныбек койду айдап келип короосуна салган. «Эшендер келди» деген сөздү угуп, көрүүгө эшик алдына келди.

Эшендердин үстүнө кирүүдөн боло албай, обочо жаткан ээрге барып отуруп эшендердин сөзүн укмак болду. Бирок койдун ыңгыранганы, уйлардын бышылдаганы, төөлөрдүн бартылдатып кешегени сөз угузбады. Үй артына барып отуруп сөз уккусу келди.



Каныбек үйдүн артында турган Эркеайымды көрүп басып барды эле. Эркеайым бир ак жоолукчан менен өбүшкөндөй болду. Бирок ал экөө Каныбекти көрүшпөдү.

– Жеңе, – деди Каныбек. Эркеайым жана анын жанындагы экөө тең чоочуп кетишти.

Эркеайымдын жанындагы Сабыржан эле. Мурун Айдарбек датканыкында көп жүргөндүктөн, Эркеайымдын кандай адам экендигин Сабыржан жакшы биле турган.

– Бас, кет... Ой, уятсыз, – деп, шыбырап Сабыржан Каныбекке акырайды. Каныбек анын эшен экенин билбей:

– Уятсыз сен эмессиңби? – дегенде, Эркеайым Каныбектин оозун баса калды. Сабыржан акырын үйдү айлана басып кирип кетти.

– Андай жебе. Уят эмеспи? Ал чоң касиеттүү эшендер, кокус өзүңдү майып кылып койбойбу?.. Мен, жөн эле, оорума «дем» салып берер бекенсиз деп, сүйлөшүп жаттым эле, – деди Эркеайым карбаластап шаша шыбырап.

– Жаман ой менен келгеним жок, жеңеке! Үйдүн артынан эшендердин сөзүн угайын дедим эле. Анын эшен экенин, аялдардын оорусуна эшендер өөп дем саларын билгеним жок, – деди Каныбек. Каныбектин бул сөзүнө Эркеайым жооп таба албай, эркелетип кайпалактап:

– Андай эмес кагылайын. Курсагың ачкандыр, жүр үйгө кирип нан жеп, чай ичип, эшендердин сөзүн ук, – деп, Каныбекти үйгө ээрчитип кирди.

Каныбек Эркеайымдын артынан кирип салам айтты. Эшендер алик ала, Каныбекти карап калышты.

Эркеайым менен өбүшкөн эшен кайсы экенин Каныбек ажырата албай калды. «Кийими боз, башында селде» деп, тыштан белгилеп келсе да, үйгө киргенде жети эшендин кийими окшош болуп чыкты. Бирок Каныбектин ойноктогон оттуу көзүн көрүп, Сабыржандын жүрөгү оозуна тыгылды. Каныбектин көз карашы Сабыржандын айыбын ачып, эл алдында шерменде кыл-



чудай сезилди. Ошондуктан Сабыржан озунуп, Каныбекти көпчүлүктүн алдында шерменде кылуунун амалын издеди.

– Ме, отуруп же, – деп, Эркеайым азыраак нан менен чай берейин деди эле:

– Ой, ага тамак бербейиз! Мунун артынан ээрчип жүргөн котур кара мышыгы бар экен. Мындай адамга тамак бермек турсун, куттуу үйгө киргизүүгө болбойт, – деп, Сабыржан ордунан тура калды.

– Эшеним туура айтат! – дешип, эшендердин бардыгы жабуусунан үрккөн төөдөй тура калышып, бирин-бири карап элеңдешти.

– Э... самтыраган ит, бул үйдө эмнең бар эле? – деп, кызмат кылып жүргөн эки жигиттин бири керегенин башындагы камчыны алып, Каныбекти бир чаап, көчүккө тээп кууп чыкты.

– Мындай немелердин сөзүнө дагы ишенүүгө болбойт, – деп, Сабыржан кайра отурду.

– Ал какмарды эмне ээрчитип келдиң эле? – деп, Салтанат алая Эркеайымга карады. Эркеайым уурулууга чыккан адамдай шылкыя жерди тиктеп кызарып кетти.

Каныбек абдан ыза болду. Эшен өз жанынан коркуп каралаганын сизди. Бирок бул кылмыш эшендеби же тамак ич деп ээрчитип кирген, тилдетип, урдуруп маскара кылган Эркеайымдабы? Көпкө чейин бул суроо менен башын катырып турду да, короонун четин имерип турган Чоң Койчуга карап басты.

Береги тутууларын жылдыздатып, жаккан отун сан жеринен көрсөтүп турган кичинекей кара алачык Чоң Койчуноку. Бегайымдын кызыл чыт көйнөгү менен эскилөө сары ала шайы чапанынан башка, үй ичинде эч жаңы нерсе жок, бардыгы тең эски-уску, алары да жыртык.

Бегайым чуңкур кара табакка азыраак камыр жууруп жатат. Сурмаш болсо эшендерге союлган койдон эптеп алган майын кичинекей казанга сызгырып отурат.



Сурмаш отуздан небак ашкан, чарчы бойлуу, бети толук кызылдуу, кара көз, кең маңдай киши. Өмүрүндө адамга ачууланбаган, көп сүйлөгөндү жактырбаган момун адам. Бегайым болсо жазгы гүлдөй жаңы бой тартып, бадал арасындагы балтыргандай солкулдап, кара суунун жекениндей суй салып, бозум түлөк туйгундай жаңы өсүп келе жаткан ичке бойлуу, оозу оймоктой бото көз, кара торунун сулуусу. Жалгыз айыбы кийими жупуну... Эгер байдын кыздарыныкындай кийими болсо, бул элдеги кыздардын биринчи сулуусу деп айтарлык, ачык айрым, эстүү, жашы он төрттөгү кыз.

– Э, айланайын Каныбегим!.. Каныбегиме ыраазымын!.. Каныбегимдин жүрөгүндө жал бар... Баарыдан дагы таап айткан сөздөрүңө ыраакмат!.. – деп, Чоң Койчу каткыра кирип барып төргө отурду.

Сурмаш таңдангандай Чоң Койчу менен Каныбекке алмак-салмак карап алды да:

– Эмне болду?

– Нанды бышыра бер. Өзүңө гана айта турган кеп, – деп, Чоң Койчу дагы каткырды.

Бул көрүнүш Бегайымга дагы туюк болду. Жылмая астыртан Каныбекке карап, «эмне болду?» дегенсип, ээгин көтөрүп, кашын жогору кагып койду. «Шашпа, айтып берем» дегенсип, Каныбек дагы алдыртан ээрдин тиштеп, көзүн кысып койду.

– Эми котур кара мышыкты жогот, жоготпосоң болбойт. Колуңан келсе жанагы мен айтканды кыл! – деп, Чоң Койчу каткырганда, макул дегендей башын ийкеп Каныбек дагы каткырды...

* * *

Эл бир уктап калган кез. Асман ачык, ай тие элек. Желбиреген жумшак жел тоо башынан жүрүп турат. Ар кайсы айылдан арсылдап үргөн иттин үнү болбосо, бардык нерсе табияттын тынч кучагында.



Каныбек короонун четинде төөнүн жабуусун салынып жатат. Бирок уктабайт, алдыдан күткөнү бир эсе оңунан чыккандай болсо, бирде терсинен чыккандай болот.

Эшендердин бардыгы Салтанаттын үйүнө жаткан. Уулу Карабекти ээрчитип Айдарбек датка Көк-Суу тарапка кеткендиктен, Айымбача Аселдин койнуна жаткан. Эркеайым болсо, өз үйүнө жалгыз жаткан. Эмне үчүндүр, күндөгү бекитип жатчу каалгасы бүгүн ачык.

Түн ортосу болуп калган кезде чоң үйдөн желбегей жамынган бир эшен чыкты. Эки жакты акырын байкап туруп Эркеайымдын үйүн көздөй басты. Акырын Эркеайымдын эшигин ачып көрдү да, үйдөн ары басты.

«Мен күткөн эшен ушул экен», – деп ойлоду да, Каныбек эшенге көрүнбөй акырын жүгүрүп барып, Эркеайымдын үйүнүн далдаасынан эшенди карап туруп, эшен кайра үйгө карап басканда Каныбек дагы эшендин артынан жакындап келип калды. Бирок Каныбектин жүрөгү алып учуп, окуянын акыры эмне менен бүтөрүн ойлоодо...

«Кудая шүгүр!.. Эч адам көрүнбөйт!» – деп, эшен кубана ойлоду да, үйгө кирүүгө камынды. Бирок ал дароо кире албады. Жүрөгү алып учуп, шилекейи кургап, тили оозуна батпай акылдады. Акыры кайрат кылып, мурунку убактагы болгон иштерин эсине салып, жүрөгүн бир аз басып, босогону аттап кирип бара жатканда, Каныбек артынан келип, ит сыяктанып «ар» этип эшендин чапанын жулуп калды.

Ар эткен үн чыкканда:

– Я, парвадигар!.. лахилаха уллалла... – деп, эшен секирген бойдон үйгө кире качып барып коломтонун боюна тура калды.

Көпкө чейин күтүп жатып уктап калган Эркеайым эч нерсени туйбады.

Каныбек эшендин чапанын алып барып төөнүн жабуусунун арасына катып койду да, акырын барып ордуна жатып калды.



Эшендин келип дикилдеп турганын Эркеайым али сезбеди. А эшен же Эркеайымды ойгото албай же кайра чыга албай көпкө чейин турду. Жүрөгүнүн дикилдегени тыштан аттуу адам келе жаткандай сезилди. Эркеайымдан кечип, эчен ирет кеткиси да келди. Бирок, тышта турган «иттен» коркту.

«Эй, куда ай!.. Шерменде кыла көрбө!» – деп, акырын эшикти көздөй басып, эңкейип чапанын сыйпалады эле, колуна эч нерсе урунбады. Эшикти ачып кароого жүрөгү даабады.

Айылдын жогорку жагынан бир жылкычы эки жылкыны айдап бара жатты эле, иттердин бардыгы ошого карата арсылдап үрүп жөнөгөндө Каныбек тура калып эки-үч кыйкырды.

Жылкы айдагандын дабышын, иттердин үргөнүн, Каныбектин кыйкырганын укканда, эшендин жүрөгү жарылып кетүүгө да аз калды.

Чыга качууга камынганда, сары дөбөт кайра эшик алдына үрүп келди, экинчиден Каныбектен жазганды.

Акыры Эркеайымды ойготууга туура келди. Бирок, Эркеайымды дароо ойгото албады. Көпкө чейин Эркеайымдын чыгарган демин тыңшап дикилдеп туруп, анан аягыраак жагына барып отурду. Жуурканды акырын тартайын деди эле, тек жибек жууркандын шуудураганы эшен үчүн камыш аралагандай боло түшкөндүктөн, жүрөгү болк эте түшүп токтоду.

Эркеайым Сабыржандын келгенин эми сизди. Бирок, анын кандай абалда отурганын билбей, кылык көрсөтүп сынамакчы болду. Уктап жаткан киши сыяктанып, уйкусурап чукуруануу менен кереге тарапка толгонуп кетти...

– Айым!.. Айым!.. Эркеайым!.. – деп, Сабыржан акырын колдон тартты.

– Сиз кимсиз? – деп, билсе да билмексен киши болуп, Эркеайым акырын башын көтөрдү.



– Мен... мен Сабыржан!.. – деди, калтырап корккон дабышы менен.

– Апий-й-й... каран түн!.. Эми эмне кылайын? Бекер убара болгон турбайсызбы!.. Үшүп дагы кетипсиз, – деп, Эркеайым Сабыржандын колун кармап көрүп, жата коюңуз деген белги сыяктантып, төшөгүнүн берки четин бошотуп ары жылды.

– Убарачылыгы да, үшүгөнү да курусун! – деп, Сабыржан үнүн өтө муңайыңкы чыгарды.

– Эмне болду жарыктык? – деп, Эркеайым башын көтөрө салды.

– Чапанымды итиңиз тиштеп алып калды. Аттуу киши келди көрүнөт. Тыштан дүбүрт чыгып, иттер үрүп, койчуңуз тамагы айрылганча кыйкырды, – деп, Сабыржан калтыраган үнү менен аптыга шашып шыбырады.

– Ким келгенин билдиңизби? – деп, Эркеайым ордунан ыргып тура калганда, көзүнө Көк-Суудан келип калган Айдарбек датка элестеди..

Чапанын желбегей жамынып акырын тышка чыкты. Эч адам көрүнбөйт, мамыга байланган ат дагы жок, үйдүн алдында сары дөбөт жатат, бирок эшендин чапаны сары дөбөттүн айланасында көрүнбөйт, Акырын Каныбектин жанына барып турду да:

– Ой, Каныбек, киши келдиби?

– Сиздикине кирип кеткен кишиден башка киши келген жок, – деди Каныбек..

Эшендин чапанын кандай «ит» жулуп калгандыгын Эркеайым сизди. Ошондуктан сырды жашыруунун кереги жоктугун эсине алып:

– Садагаң Каныбек! Жалгыз эшендин абийирин ачсаң мен эч нерсе дебес элем. Бирок, эшенге кошулуп мен дагы эл алдында шерменде болом, балекет мээнетинди алайын!.. Мындан ары сени кулсунтуп бирдеме дей турган болсом кудай теңир уруп кетсин!.. – деп, Каныбектин бетинен өөп жалына баштады.



– Ырас, эшендин чапанын мен алдым. Бирок менин аркамда ээрчип жүргөн котур кара мышыкты кармап бермейинче, эшендин чапаны колуна тийбейт, – деди Каныбек.

Жалынып-жалбарып канчалык асылса дагы Эркеайым эшендин чапанын Каныбектен ала албады. Аркы-берки айткан сөзүн Каныбек укпады. Акыры ачуусу келди. Бирок ачуусу келгенде Эркеайым Каныбекти эмне кылмак? Урса бакырып ыйласа, уктап жаткан элдин бардыгы ойгонмок. Анын үстүнө жүнүн жулган тартардай болуп Сабыржан үйүндө турат. Анын Сабыржан экендигин эл билсе, экөөнүн тең аягы асманга чыгып, талпактары ташка жайылат.

Эки саатча жалынып отуруп Эркеайымдын эси кетти. Каныбек эмне десе, Эркеайым ошону орундатууга дагы даяр эле. Бирок Каныбек котур кара мышыктан башканы оозанбады.

Эркеайымдын эки саатча жок болушу Сабыржан үчүн эки жылга татыды. Эки жолу тышка чыгып кетүүгө ойлонсо да, чыга албады. Биринчиден иттен корксо, экинчиден жылаңачтыгымды бирөө көрөбү деп чочулады.

Эркеайым тыштан кирип келгенде:

– Э, жаным!.. Чапанды алып келдиңизби? – деди Сабыржан.

– Жогуңуз! Молдонун селдесине чок түшсө, эшендин этегине от кетиштир...

– Кандайча?

– Чапаныңызды ит албай, киши алыптыр!

– Кудая, парвадигар!.. Эч адам жок эле го? – деп, Сабыржан чыйрыккандан улам тишин шак-шак этирип койду.

– Өзүңүз көргөн котур кара мышыкты кармап берсеңиз чапаныңыз колуңузга тийип, иш тим-тим болот. Болбосо, төөнү сел алса, эчкини асмандан көрө бересиз...

– Кудая, парвадигар!.. Ал кызыталак, баягы үй артында турганыбызды айтып жибереби деп көз карашынан чочулап, артыңда котур кара мышыгың бар экен



деп кылган амалым эле. Ал батчагар ошону көңүлүнө түйгөн экен да?

– Дагы бир амал таппайсызбы?

– Кандай амал табам?

– Китебиңизди ачпайсызбы?

– Жок жаным! Ал китептен буга айла жок...

– Эмесе жүрүңүз!.. Ошол баланын өзүнө барып сүйлөшөлү, – деп, Эркеайым Сабыржанга өз чапанын жаап, Каныбектин жанына ээрчитип келди да, – силер сүйлөшө тургула, – деп, Эркеайым кайра үйүнө кирип кетти. Ал тиги экөөнү ээн сүйлөштүрүү үчүн үйгө кирип кеткен жок, Сабыржанды үйүнөн чыгарганына сүйүнүп, мындан ары эмне болсо ошол болсун деп кирип кетти.

Эркеайым үйгө киргени менен төшөгүнө барып жата албады. Босогонун ачыгынан Каныбек тарапты карайт. Алардын эмне деп сүйлөшүп жатканын укпаса да, анда-санда катуурак чыккан Каныбектин үнүн угуп, Эркеайымдын жүрөгү оозуна тыгылат, бүткөн бою дүрүлдөп, капкайдагы коркунучтар көзүнө элестейт.

«Эмне, Айдарбек кимден коркот? Анын ачуусу келип кара мүртөздүгү кармаса, эч кимди аябайт. Каныбек бул сырды бирөөгө айтса айтып коёт, анын эмнеси коройт? Бул сырды бир эле киши укса болгону... анда өлдүм...» – деп ойлогондо, Эркеайымдын көзүнөн от чагылышып, ырайымсыз муздак нерсе бүт денесин мыкчый калгандай болду.

Бул ишти акырын Сурмаш менен Чоң Койчуга айтып, Каныбектин оозун басууну ойлоду да, Эркеайым ууру мышыкча үйүнөн чыгып, Чоң Койчунун үйүнө кирди.

Сабыржан эчен ирет дем салып «котур кара мышыкты куудум» десе да Каныбек ишенбеди. Акыры Сабыржан чынын айтты.

Улуу-Чаттагы Бөрүбай молдону, Кашкардагы Мамытахун молдону көзүнө элестетип, тишин кычыратып туруп Каныбек терең ойго кетти.



Сабыржан Каныбектин көрүнүшүн карап туруп эчен ирет көңүлү бузулду. Эчен ирет Каныбекти баса калып муундуруп өлтүргүсү дагы келди. Бирок «бакырып жиберсе уктап жаткан эл ойгонуп туюп калар. Балким, бул жалгыз эмес, жолдоштору бар чыгар. Эгер өзү болсо, бул бала мынчалык баатырлык кылбас эле. Эгер өлтүрүп койсом чапан табылбай калып, эртең элдин алдында шермендем чыгар» деген ойлору коркунуч туугузгандыктан тие албады.

– Садагаң кетейин балам! Чапанымды бергин. Мындан ары Эркеайымдын үйүн көздөй бассам бутум сынсын, – деп, жалына баштады.

– Эми чын сырыңызды айтыңыз! Бүгүнкү муунуп өлгөн Санамбүбү деген аялдын сырын кантип билдиңиз? – деп, Каныбек кыстай баштады. Бул суроону Каныбек сөз таппаганынан сураган жок. «Жанагы көзү чүңүрүрөөк, сакалы сыйда эшен, баягы Сабыржан эшен окшоп көрүнөт» деген Чоң Койчу менен Сурмаштын сөзүнөн улам сурады. Каныбектин максаты ошол бүшүркөгөндүктүн чын-төгүнүн билүү эле.

Сабыржандын жүрөгү оозуна эми тыгылды. Санамбүбүнүн сырын билгендиги жөнүндө эч сөз айтууга мүмкүн эмес. Эгер айта турган болсо, жалгыз өзү гана эмес, жетөө тең өлмөк.

– Аны сураба балам! Анын жолу эң ичке! Башка адамга айтууга алла талла буюрган эмес! – деп, Сабыржан турууга камынды. Каныбек этектен алып:

– Токто! Чын сырыңды айт. Өзүң жылаңач, жамынга-ның Эркеайымдын чапаны... Эгер мен кыйкырсам эмне окуя болорун билесиңби? – деп, чын эле кайраттана баштады.

– Коё бер! – деп, Сабыржан дагы чыйралып, Каныбекти түртүп жиберди.

– Түртпө, Сабыржан аке! Тетиги тоонун арасындагы карап тургандарды көрдүңүзбү? – деп, Каныбек матоодо жаткан төөлөрдүн арасын көрсөттү да, «Сабыржан» деп,



атарын атап коюп «кокус аты Сабыржан болбой калса эмне болду» деген ой менен, Каныбек ыңгайсыздана түштү.

Бирок төөнүн арасында эч ким жок болсо да, Сабыржандын көзүнө төөнүн өркөчтөрү башын чыгарып карап турган бир нече киши сыяктанды. Анын үстүнө өмүрүндө тааныбаган кул «Сабыржан аке» деп атын атап, тааныбаса да таанып отургандыктан, тили күрмөөгө келбей, көзүнө эч нерсе көрүнбөй, беттери ысып, кулактары дүңгүрөй баштады.

– Садагаң кетейин, укам! – деп, Сабыржан ыйламсырап туруп, бардык болгон чындыкты айтып, – эч адамга оозундан чыгарба. Тиги жолдошторуңа жүз сом пул берейин, – деп, Каныбектин колунан өптү.

Каныбек ойлонуп туруп, молдолорго топурак салып, эшендерден эми түңүлдү.

– Ушундай отура туруңуз. Чапаныңызды тетиги үйгө койдум эле, алып келейин, – деп, Каныбек Чоң Койчунукуна кирип кетти. Чоң Койчуга бардык болгон окуяны кыскача айтты. Чоң Койчу болсо, «Эркеайым жөнүндө эч кимге ооз ачпа» деди да, кийинип алып, Эсендикине кетти.

Каныбек үйдөн чыгып төөлөрдүн арасына барып келди да:

– Жанагы жүз сом акчаны алып чыгып бербесеңиз, жолдошторум чатак чыгарганы жатат, – деди.

Сабыржан үйгө кирип чыкты да:

– Туура жүз сом, – деп бир топ кагаз акча берди.

Каныбек барып төөлөрдүн арасынан чапанын алып келип берди.

Сабыржан эч кимге билинбей кийинип, кайра чыгып эки жакты карады. Сабыржандын көзүнө, төөлөрдүн арасындагы Каныбектин жолдоштору дагы эле карап турган сыяктанды. Ал акырын үйгө сүйөнө жыла басып отуруп, төөлөр көрүнбөй калган кезде талааны карап басты. Уламдан-улам жалтаңдай арка жагын карап, ал басышын тездетти.



Эркеайым босогодон шыкаалап баятан берки болгон окуянын бардыгын карап турган. Сабыржандын качып бара жатканын көрүп, Каныбектин жанына келди да:

– Садагаң Каныбек! Эшен эмне деди?

Каныбек көпкө чейин жылмайып турду да:

– Эмне десин!.. Атым Сабыржан, сиз менен эски тааныш элем дейт, – деп күлдү.

– Эмне дейт? – деп чоочуй, Эркеайымдын көзү алайып, оозу ачыла түштү. Каныбек унчукпай гана жылмайды.

Эркеайым көпкө чейин эмне кыларын билбей турду да:

– Балакетинди алайын, Каныбек! Эгер мени өлсүн десең өзүң бил! – деп, Каныбектин колунан өөп ыйлап жиберди.

Сабыржан мурун келгенде Айдарбек датканын үйүндө үч айга жакын жүргөн. Сабыржан менен Эркеайымдын жакындыгы жөнүндө шек кылып, Айдарбек датка Эркеайымды өлөрчө урган. Бирок, Сабыржан качып кетип кутулган болучу. Ошондуктан коркуп, дагы ошондой болубу деп, Эркеайым мурункуларын көзүнө элестетип, бардык амал-айласы менен Каныбекке жалынып ыйлады.

– Макул жеңе! Менин кийим-башыма, тамак-ашыма жакшы карап жүрсөң болду. Эми үйүңө бар, тетигинде эки киши келе жатат, – деди Каныбек.

Эркеайым үйүнө кирип кетери менен Чоң Койчу Эсенди ээрчитип келди.

– Кагылайын Каныбек, жанагы эшен кайда жүрөт? – деди Эсен.

Каныбек Эсенге салам айтып:

– Тетигине, качып бара жатат, – деп, бөкчөңдөп качып бара жаткан Сабыржанды көрсөттү.

– О-ай-й... жүзү кара токто, – деп, Эсен Сабыржандын артынан жүгүрдү. Эсендин артынан иттерди айдактап Чоң Койчу да жүгүрдү...

«Жети кишинин бири кызыр деген ушул. Өздөрү дагы жетөө экен. Баары-жокту билип отурушат. Аялдардын



атын, эринин жана бала-чакасынын бардыгын айтып отурат. Олуя колдоп, кыдыр даарыбаса эмнени билишет эле?»

«Капырай десең!.. Барыдан бар Санамбүбүнүн сырын билгенин карабайсыңбы?»

«Эшен чын айткандыгынан муунуп өлдү да».

«Эшендин сөзүн бетине тамга кылып жүргөнчө өлүп калганы ырас болду» – деген сөздөр, кечээ кечинде эле элдин арасына толук жайылган болучу. Артыкча эшендердин «билгичтиги» элдин бардыгын таң калтырган.

«Садагасы кетейин, мындай эшендерди чакырып келип үйдөн тамак ооз тийгизүүнүн өзү дагы чоң сооп» – дешип, далай адамдар эшендерди чакырып конок кылууга камынган.

Көпчүлүк үчүн Санамбүбүнүн өлүмү аянычтуу болсо да, кай бирлери үчүн таба болду. Санамбүбүнүн өлүмү жөнүндө чабаганчылар да көп алыска кеткен жок. Тек жакын айылдагылар гана кечээ кечке жуук келип-кетишиш болушкан.

Зайыбың өлдү деп, салт боюнча ага-туугандары Эсенге жардамдын жайын дагы айтышкан эмес. Казысы карыш бээлерди, конок ашына союп салуу Эшендин колунан келбеди. Андан башканын эбин кыйыштыруу Эшендин оюна дагы келген жок.

«Мындай өлүмдү шерменде өлүм дейт. Эрине кара санап өлгөн катындын өлүмүнө барып дагы кереги жок. «Жаназасына барып туруу керекпи, жокпу, ал жөнүндө эртең эшендерден сурап келем» – деп, кечээ Карымшак ажы айылындагыларды өлүккө жиберген эмес.

«Шашпа, сениби!.. Сени эртең эшендердин алдына алып барып бардык сырынды айттырып көрөм. Эгер аямына деген шек чыга турган болсо, ошол эле жерде мууздаймын» деп, кечээ кечинде Кебек деген аялын кекеткен. Кандай окуя болоруна көзү жетпей, «ак жеринен караланып кетемби» деп, Кебектин аялы Салый тамак иче албай, таң атканча саруулап чыкты.



«Шашпа шерменде!.. Эшендердин алдына сени да, эримди да алып барам» деп, Чотпайдын аялы Кебектин аялы Салыйга күүлөнүп жүрөт.

«Катындардын атасына наалат... Бардыгын айдап барып Санамбүбүдөй кылуу керек» деп, Жоро түндүкчү бакылдаган.

Эшендердин келиши, Санамбүбүнүн өлүшү, эл үчүн укмуштуу окуя болду. Бирок, бул окуя кандайча болуп аякталары бардыгына табышмак болуп, ойгонсо эстерине түшүп, уктаса түштөрүнө таң аткыча кирип чыкты.

Кай бир аялдар түшүндө эшендерден жалган жалаа жана кордук көрүп чоочуп ойгонсо, кай бири таң аткыча элирип уктай албай чыкты.

Ушунетип, бечара аялдардын жүрөктөрүнө тикендей тийип, көкөйлөрүн кескен жети эшендин башчысы Сабыржан. Сабыржан Кара-Суулук кыргыз – Эргешбайдын уулу эле. Эргешбайдын байлыгы менен Анжыян, Кокон, Уфа жана башка жерлерден көп окуган.

Бул жети эшендин максаты кандай да болсо, мал табуу. Ошондуктан мындан эки жылы мурун Сабыржан Алайдагы кыргыздарга келип, ар кайсы айылда жүрүп, эркек-ургаачы дебей бардыгын каттап кеткен. Кийин «олуялардын» бардыгы акылдашып отуруп, Сабыржандын жазып барганын кара сыя менен камыш калем аркылуу китеп сыяктантып жазып алышкан. Кечээги «Бул китеп чоң касиеттүү китеп. Бул китепти кудайдын сүйгөн пендеси бетине кармаса, жанында отурган же сырттан келаткан адамдын ким экендигин алланын амири менен айтып берет» деген «китеп» ушул айылдагы бала-чаканын тизмеси эле...

Көп убакыт өтпөй Эсен менен Чоң Койчу Сабыржанды алып келишти. Сабыржандын бети айрылган, көзү алайып, оозу ачылып, өңү кумсарып кеткен. Сары дөбөт балтырына тиш салып, бир өңүрүн жулуп алган.



Таң атып, күн чыгууга жакын калган. Эсендин кыйкырыгы, Чоң Койчунун айдагы, иттердин чуулдап үргөнү, таң нурунда көшүлүп, салкын желге термелип, таттуу уйкунун кучагында жаткандарды чоочутуп ойготту. Уйкудан чоочуп ойгонгондор көздөрүн ушалап, чапандарын желбегей жамынып, ар кайсы үйлөрдөн жүгүрүп чыгышты. Салтанат дагы чоочуп ойгоно жүгүрүп чыгып, кызыл ала болуп турган эшенди көрүп:

– Э, кокуй... үйүмө келген эшенди бул эмне кылганыңар? – деп чаңырды.

– Бул баягы Сабыржан жүзү кара. Көнүп жаткан конокторумду урдун дебениз, качып бара жаткан жеринен кармап келдим. Ушунун жүзү каралыгынан Санамбүбү өлүп отурбайбы, Салтанат жеңе! – деп, Эсен ыйлап жиберди.

– Жүзү кара өлүгүңдү көрөйүндө-ө-ө-ө-р... чы-ы-ы-к үйүмдөн, – деп, Салтанат чаңырганда, үйдөгү эшендердин бардыгы чуркап чыгышты.

«Олуя эшендин» Сабыржан болуп чыгышы эл үчүн күтүлбөгөн жорук болду.

– Муну кантип тааныдыңар?

– Мен тааныдым! – деп, Чоң Койчу жооп бергендиктен, элдин бардыгы канагаттанып калышты.

– Алгыла, ит олуяларды, – дешип, ачуусу келген эл эшендерди кызыл ала кылып жиберишти...

Каныбек төшөгүнөн башын көтөрүп, Салтанатка кубанычтуу карап:

– Эне! Котур кара мышык менин артыман ээрчибей эле эшендердин артынан ээрчип жүргөн экен го? – деп каткырды...

Алда кайдан жөө тамтаңдашып, жалгыз кызы Санамбүбүнүн өлгөнүн угушуп, буркурап-боздоп келе жаткан Санамбүбүнүн энеси менен атасы көрүп тургандардын сөөктөрүн жашытып, Эсенди жаш балача боздотту...



КӨКӨЙ КЕСТИ

Эл күздөө конуштарында, кой кыркымы башталган мезгил.

«Айдарбек датканын коюн кыркышып, анча-мынча жүн алалы» деген кыркмачы кедейлердин келгенине эки-үч күн болгон. Чоң Койчунун кайын атасы Жума да ошолордун катарында. Бирок, Жуманын келгенине бир ай чамасы болуп калган, жашы алтымышта, орто бойлуу арык чырай кара киши, сакалдарын ак аралап калган, эмгекти көп тартса да колдору жумшак, кичи пейил, бала кыял, оюнкарарак адам.

Бир айдан бери Жуманы кадырлап Эсенден башка эч ким конокко чакырган дагы жок, Жума эч кимдин үйүнө өзү басып барган да жок. Эртели-кеч эрмектешкен теңтушу Каныбек болду. Каныбек Жуманы атасы Сансыздан артык көрүп кетти.

Жума менен Каныбек ушул эле жолу таанышкан жок, Каныбек Айдарбек датканын колуна келгенден бери төртүнчү ирет келиши. Жума биринчи ирет келгенде Чоң Койчу менен Сурмашка учурашып, Бегайымды эркелетип, сагынганын жазып кетүүгө келсе, кийинки үч ирет Каныбек үчүн келип жүрөт.

«Эки тоо кошулбайт, эки эл кошулат» деген ушул, айланайын Каныбегим. Экөөбүз Шамырбектин ашында жолуктук эле, эми мындан жолуктук. Анда бектин койчусу Каныбек болсо, эми Каныбек датканын койчусу, а Жума болсо датканын койчусу Каныбектин комузчусу!» – деп, Жума Каныбекти тамашалап, экинчи ирет келгенде, сары жыгачтан чоор жасап, сыртын койдун кызыл өңгөчүнүн ак чели менен каптап берген. Кайсы күүнү чоорго кандай тартуу жөнүндө да айтып, комуз күүлөрүнүн оңоюнан бир, экини үйрөткөн.

Каныбек чоорду кадыресе жакшы тартып калганын көрүп, Жума үчүнчү ирет келгенде Каныбекке жалаң гана комуз чертүүнү үйрөткөн.



Бирок, Каныбектин тагдыры Жуманын колунда болбоду. Күндүз кечке кой кайтарса, кечинде келип, эл жаткыча үч үйдүн биринин отун жагат. Мына бул абал Каныбектин өнөр үйрөнүшүнө көп жолтоо. Эл жаткандан кийин аңылдатып кыяк тартууга же чаңыртып сурнай тартууга мүмкүндүк жок. Ошондуктан, Жума атын минип алып Каныбектин кой кайтарып жүргөн жерине барат же эл жаткандан кийин датканын үйүнөн обочо жерге комузун акырын чалат.

Каныбектин зейректигин, өнөргө шыктуулугун көргөн Жума Каныбекти жакшы көрүп, бардык өнөрүн ага үйрөткүсү келет. Каныбек буга сыймыктанат, бардык ынтаасын коёт.

Баккан коюн жоготпой, байбиченин айтканын орундатып декилдеп тургандыктан, Каныбек Салтанаттан азыр тил уга элек. Эркеайым болсо Каныбекке коркок билиш. Ошондуктан Салтанатка көрсөтпөй, бая күнү ак бөздөн Каныбекке көйнөк, ыштан жасап берген.

Каныбектин ата-энеси Чоң Койчу менен Сурмаш болду. Кымындай сырды бири биринен жашырышпайт. Сабыржандан алган жүз сом дагы Чоң Койчунун колуна түшкөн.

«Адамга адам ар жерден табылат. Бирок маңдайы жарык, келечеги кеңири адамдын табылуусу кыйын. Колуңардан келишинче Каныбекке жакшы карагыла, балдар. Ар ишке көңүлү тез жеткич тетик экен» деп, Чоң Койчу менен Сурмашка Жума өгүнү эле айткан. Ошондуктан Сурмаш өнтөлөп колунда бар тамагын Каныбектин оозуна кармап отурат.

«Менин кулумдун сыпайылыгы ыстарчылардай эле. Кулга окшоп тамакка сугулбайт» – деп, кийинки күндөрдө Айдарбек датка дагы кеп кыла баштады. А Каныбек бардыгын жек көрөт, айрыкча жек көргөндөрү Айымбача менен Кылыч. Ал экөө тең бейжайлыгы аркасында Каныбекке көп соктугушат. Кээде колдорунда эмне болсо ошону менен Каныбекти чаап жиберешет.



Элдин жатышын күтүп, Каныбек от жагып отурат. Асел болсо Салтанаттын төшөгүн салып жатат. Оттогу күйүп жаткан эчки тал чачырап төр башында тайтайып отурган Кылычтын курсагына тийгенде, ок жеген аюудай бакырып, Кылыч чалкасынан кетти. Дагы бири чачырап Айымбачанын алдына түштү эле:

– Ок, өлүгүндү көрөйүн каракчынын жаккан оту, – деп, Айымбача кыпчуур менен Каныбекти колго чапты.

– Мен чачыратып жатамбы? – дейин деди эле Каныбек, Айымбача мурдун теңирендетип, оозун жалбактатып тилдеп, кыпчуур менен Каныбекти башка дагы чаап-чаап жиберди. Каныбек көзүнүн жашын кылгыртып чыгып кетти.

Жума келгенден бери короонун четиндеги Каныбектин жанына жата турган. Айылдын бардыгы жаткан. Жума Каныбекти күтүп уктабай жатат. Эгер уктап кала турган болсо, баары бир Каныбек кайра ойгото турган.

Каныбек Жуманын жанына келип көпкө чейин селдейип турду. «Алай жердин бейиши, анда эч кандай куурал жок» деп ойлогон ойлору терске чыгып баратканын эсине түшүрөт.

«Эмне болду?» – деп, эки ирет Жуманын сураганына Каныбек жооп бербеди. Эмнегедир Каныбектин капаланып келгенин сизди да:

– Садагаң Бегайым! Керегенин башындагы комузду алып чыкчы, – деди Жума.

«Комуз үйрөтүңүз» деп, ак эткенде так этип, күнүгө жатарда Каныбек Жумага күү черттирип же өзү черткен болуп, анан жата турган.

Жума Каныбекке эч сөз айтпады. Бегайымдын колунан комузду алып, кулагын толгоп, жерге акырын түкүрүнүп, сол колу менен мурутун сылап коюп бир күү чертти.

Коңур салкын сары күздүн салкын түнүндө кандай өзгөчөлүк бар!.. Уккан үндү көңүлүңө алып, комузга кулагыңды салчы!..



Түн бакыры жылкычы түн күзөтүп, ат жалына өбөктөп, жылдыз санап, күткөн таңын аттыра албай, арманын күү кылып, коңур үн менен сызгырылтып чоорун тартканда, уйкусу качкан абышка, кемпирлердин умачтай көздөрү ачылып, муңдуулардын моокуму канып, короо кайтарган кыз, келиндердин эт жүрөгү элжирейт эмеспи!..

Жуманын комузунун үнү чоордукунан артык чыкпаса, кем чыкпады. Кечке кой кыркып чарчап, короонун четинде Жумага жакын томпоюп жаткан кедейлер дагы комуз үнүн угуп, туруп келип Жуманын жанына отурушту. Жума комузун токтотуп, сакалын сылай жан жагындагыларды карап туруп:

– Чиркин өнөр кандай сонун!.. Бирок өнөрүм бар деп кубанбагыла, ошол өнөрүңөрдү бирөөгө түшүндүрө билгиле. Баланчанын өнөрү бар экен деп кубанбагыла, ошол өнөрдү түшүнө билгиле, сырдуу түйүнүн чече билгиле. Бардык касиет ушунда, балдар!..

Өнөрдүн дагы эчен түрү бар, түрүнө жараша сүрү бар, сүрүнө жараша мааниси бар. Кеп ошол маанисин билүүдө.

Өзүм жакшы көргөн өнөр, комуз, кыяк, чоор, сурнай. Отурган-турганы билинбеген, басса аягы жерге илинбеген, акылы терең, айтууга сөзү белең; көзүн кысып күйгүзгөн, көз карашы менен оюн билгизген, атагы айылды баскан, адамгерчилиги элден ашкан; туйгундай тунжураган, үкүнүн саңоорундай үлбүрөгөн, кулун сындуу кумар көздү, силер кандай жакшы көрсөңөр, мен дагы бул өнөрүмдү ошондой жакшы көрөм, балдар!..

Бирок бул өнөрлөргө элдин бардыгы бирдей түшүнбөйт. Кээ бир адамга сурнай тартып берсең, балдар камыштан чыйылдак жасап ойногондой көрөт. Чоор тартып берсең, өпкөң менен ышкыргандай көрөт. Кыяк тартып берсең, сары атан коңузу ыңылдап учкандай угат. Комуз чертип берсең, жараңка жарып чылапчын калдыраткандай сезет. Бирок мен силерди андай адамга теңебеймин. Комуз үнү чыкканда, төшөгүнөн туруп келген адамдар бирдеме-



ни билет. Ошондуктан силерге «Көкөй кести» деген күүнү чертип берейин, – деп, Жума комузун күүлөй баштады.

Асман жылдызы тиктеп, Алайдын аскалуу тоолору башын көтөрүп, соккон жел тыйып, күзгү ырандар солк этпей, койлор кулагын тосуп, уйлар көзүн сүзүп, тоолор моюнун созуп, бардык нерсе «Көкөй кестини» ынтаасы менен угуучудай болот. Отургандардын катары калыңдап короо кайтарган кыз, келиндер имериле басып ийрилишип, Жуманын колунан көздөрү өтүп барат. Ушулардын эмгегин талаага кетирбей, элдин өнөрпозун таамай көрсөтөйүн дегенсип, ай төбөдөн жаркырайт.

Жума комузун күүлөп болуп, төшөгүнүн башынан чакчасын алып:

– «Көкөй кести» деген сөз көбүчө түшүнүксүз чыгар, балдар!.. Кылымдар кыйырчактын кызыл түлкүсүндөй жойлоп өтүп, ар бир кылымдын асыл уулу, алтындай кыз, келиндери көздөгөнүнө жете албай зарлап өттү жана зарлап өтүп дагы жатат. Кара мүртөз зор болду, зор эместин көзүнөн кандуу жашы сел болду; андай-андай мундуулар миңден-миңден миң жерде болду.

Мына ошол зарга чыдабаган, ошол зар көкөйүн кескен, мага окшогон бирөө арман кылып «Көкөй кести» деп, комузга салып черткен имиш, – деп, наспайдан ээрдине салып, комузун колуна алып, комуздун солкулдаган мундуу үнүн чыгара баштады...

Кыбыр эткен кыймыл, быш эткен дабыш чыкпады. Отургандар эрип, комуз үнү менен кошо толкуп, түнкү сыдырымда короо четинде отургандарын өздөрү дагы сезишпеди...

Жума оң чыканагын тизесине жоюп, колунун согончогу комуздун тепкегинин артына сүйөп, бармактарын жаза солкулдатып, сөөмөйү менен комуз кылын акырын баса уруп, серпе тартып, сол колунун манжалары менен кылды иреттеп басканда, солкулдаган мукамдуу үндөр түркүмдөлө баштады.



Отургандардын арасындагы муңдуулар, күүнү угуп отуруп ыйлап, көздөрүнүн жашы жерге томолонуп түшүп турганын сезишпеди.

Муңдуу комуз муңканып, муңдуу жаш менен угуучуларын ардактап күткөнсүп, армандуу дартын эл жүрөгүнө сүрткөнсүп, мукамдуу үнүн алда кайда жиберип жатты. Асман жылдызы мостоюп, Ала-Тоонун аскалары томсоруп, сырдуу комуздун сырын чечип, кайгы-зарына ортоктошкондой болуп турду.

Угуучулардын ою комуз менен кошо толкуп, өз баштарынан өткөргөн каардуу турмуштарын эстерине салып көздөрүнө элестетишти...

Каныбек болсо, эркисиз кулдарды, күндөрдү, жабыгып зарлангандарды, эрк үчүн тоо-таш кезген Жолойду, эрк талашып жүрүп өлгөн Алтынкөкүл Раушанды, кылмышсыз Зыядаханды, төрт баласын жетелеген Күлүкан менен Карыпты, белгисиз тарапка качышкан Чор тамандарды эсине салып, энеси Ажардын кызыл ала болуп боздоп калганын, Сансыздын таяктан өлгөнүн эркисиз эстен көз алдына келтирди...

ТАРТУУ

Эл кыштоого небак конушкан. Жайкы жашыл, күзгү саргылт жоголуп, жер бети кардан мамык оронгон. «Кылычын кармап кыш келди» деп, ар ким алына жараша камылгасын көрүшкөн. Бирок, Каныбек камылгасыз куур тон, куур шым, куураган чокой менен калган. «Каныбек кийсин» деп, Чоң Койчу кара трайкеден бешмант, шым, чапан жасатып, кызыл булгаарыдан өтүк тиктирсе да, «кулду кудай албайт. Кулга жаңы кийимдин кереги жок. Жаңы кийим кийсе кул кутуруп төбөгө чыгат. Менин кулумдун кийимин бүтөгөнүңдү коюп, өз кийимиңди тыңдап ал. Бул кийимди Каныбекке кийгизип мени шылдың кылгың келген го?» деп, Салтанат кийгизбей койгон. Чоң Койчу менен



Сурмаш Салтанаттын сөзүнө карабай Каныбекти кийиндирип коюшту эле, Салтанат бардыгын чечтирип алып, бир дубанага кармата берген. Салтанаттын бул кылыгына каршы эч ким эч сөз айта албаган. «Эже, тим эле коюңузчу, Каныбек кийсин» деп, Эркеайым да айтпаган.

Сурмаш менен Бегайым канчалык жамап жазгаса да, жаман тон, куур шым, куураган чокой Каныбекке убай бербей, кардын калыңдыгы, сууктун катуулугу аны күздөгү өңүнөн алда канча аздырды. Бирок Каныбектин бул абалына Чоң Койчу менен Сурмаш эч жардам кыла албады, жардам кылууну ойлонсо да, Салтанат тарабынан ырайым болбоду. А бир убакта жалынып карганган Эркеайым, эми Каныбекти карап да койгон жок.

Кичи-Алайдын кары каткалаң, кышы суук болгондуктан, түндүк тарабындагы Гүлчө, Өзгөн, Ошко; түштүгү Көк-Сууга, Эркештамдарга каттоо иши небак тыйылган. Ашууларды борошо бекитип, капчыгай ичтериндеги жолдорду көчкү баскан.

Күн батып калган кезде, кой айдаган Каныбектин дабышын угуп, Бегайым отту чоң жакпы. Сурмаш менен Чоң Койчуну «конокторго кызмат кылышкыла» деп, Салтанат күндүзү эле чакырып кеткен.

«Эми кыш болуп калды. Анчалык көп жумуш дагы жок. Үч үйгө отун алганды Чоң Койчу койбойт. Казан-аякты Сурмаш кармайт. Отту Каныбек жагат», – деп, ат баккан малайларынан башка малайларын, Айдарбек датка күзүндө эле кетирип жиберген. Ошондон бери, Чоң Койчу менен Сурмаш үйгө жатарда гана бир келишет.

– Бүгүн күн аябай суук болду. Деги буту-колун аманбы? – деп, Каныбек кирип келгенде, Бегайым Каныбектин белин чечип, жаман тебетейинин карын кагып кайра кийгизди.

Каныбектин оозу карышып калгандыктан, көпкө чейин сүйлөй албай, колун отун жалынына кармады. Колу бир аз жылыгандан кийин:



– Бутум муздап калды көрүнөт, – деп, жаман чокоюнун боосун чечүүгө аракет кылды эле, тоңуп калган чокойдун боолору чечилбеди.

– Токто, отко жакын карма, мен чечейин, – деп, Бегайым чокойдун боосуна асыла баштады да, – ушунетип жүрсөң сууктан майып болбойсуңбу?

– Майып болбоо үчүн эмне кылайын? – деп, Каныбек Бегайымга карады. Бегайым Каныбектин суроосуна жооп бербей, колундагы көсөө менен Каныбектин алдына чоктон жайды.

Отко жылынып курсагы тойгондон кийин, көңүлү толкуп, күндө бош убакта иштеген кесибин ойлоп, Каныбек керегенин башын карады. Кылдары эскирип, капкагы жарылып калган Чоң Койчунун жаман комузун көрдү. Көпкө чейин карап турду да, улутунуп кайра бурулуп ойго кетти. Каныбектин комуз черткиси келгенин Бегайым билди. Бирок, эмне үчүн улутунуп терең ойго кеткенин чече албады.

– Комуз черткич келдиби?

– Жок... Ээги түшкөн кемпирдей эски комуздун эмнесин чертким келсин? Черткен менен күү дагы келбейт, – деп, Каныбек отту тиктеп, отурган калыбынча жооп берди.

– Ырас!.. Атам өзү дагы карып калган адам. Карыган адамга ээги түшкөн кемпирдей эски комуз болсо деле жарай берет эмеспи. Кемпирге – чал, келинге – күйөө, кызга – бозой... Сиз, жазгы ыраңдай жаркылдаган, сулуу үн чыгарып шаңкылдаган жаңы комуз черткениз келсе керек? – деп, Бегайым күлүп койду. Комуздун жамандыгына атасын аралаштыра койгондуктан, Каныбек уялып кетти. Анын уялганын Бегайым сезе коюп:

– Мен сиздин тилегиңизди орундатайын, – деп, тура калып, жүктүн аркасынан жаңы комуз алып Каныбекке сунду. Бутаксыз кызыл арчадан чаап, майга кайнатып, сары карагай менен капкактаган. Маңдайында кичине күмүш, күмүштүн бетинде жазуусу бар. Бирок, ал жазууну



Каныбек ажыратып окуган жок. Тек комуздун жакшы жасалгандыгына кубанды.

– Бул кимдин комузу экен? – деди Каныбек Бегайымга жалжылдай карап.

– Ойлоп табыңыз! – деп, Бегайым кашын серпип койду.

Каныбек комузду күүлөбөстөн туруп, комуз кылынын жаңылыгын байкап, капкагын кагып көрүп:

– Эң жакшы комуз экен! – деди.

– Жакшы экендигине көзүңүз жеттиби?

– Жетти!..

– Эмесе ушул комуз менден сизге тартуу!..

– Тартуу?..

– Ооба!.. Тилектештиктин тартуусу! – деп, Бегайым жылмая төмөн карап уялыңкырай, Каныбектен сыр жашыргандай, отту ичкерештире баштады.

«Тартуу» деп берип турган Бегайымга Каныбек көпкө чейин ишенбеди. Бирок, анын жылмайышы, мейримдүү көз карашы Каныбекти ишендирди. Каныбек кубанганынан эмне деп айтуунун ыгын таппады... Бир минута-ча комузду ары-бери карап турду да, чеке терин алаканы менен аарчып:

– Тартууңа рахмат, Бегайым!!!. Бул тартуунду көздүн карегиндей сактап, көкүрөккө бек түйөйүн... Бирок, «бирөөнүн өрдөгүн жесең каз байла, малын жесең бере турган кыз шайла» деген эмеспи? Бул сыяктуу кымбаттуу тартууңузга эмне берип ыраазы кыларымды билбей калдым. Өзүмдү ал дейин десем, өз башыма өзүм ээ эмесмин... Мал-мүлкүм деги жок. Колумда бары таятаң Жумадан үйрөнгөн азыраак күү... Бирок таятаңдын күүлөрүн ал дебейин. Өзүмдүн жаңы ойлоп чыгарган бир күүм бар. Ал күүнү сиз уга элексиз! Ошол күүмдү мен дагы сизге тартуу кылайын... Бирок, «досундун бергенинин тишин ачпа» деген, – деп, Каныбек көзүн жайната күлүп комуз чертти.

Мурун жаңы, жакшы комуздун үнүн укпагандыктанбы, же Каныбектин комузчулук кубатынын эбегейсиз



өркүндөп бара жатканынанбы, же тартууга ала турган күүгө ошончолук берилип кеткендигиненби, болбосо сүйүүнүн торуна жаңы түшө баштагандыктанбы, уламдан улам көңүлү көтөрүлүп, көзү жайнап, бактылуу тилек көзүнө элестегендей, Бегайым күлүмсүрөй баштады. Каныбек дагы толкундап, жумшак жел тийип үлбүрөгөн назик гүлдөй ичке кайруулары келгенде, көзүн сүзө билер-билбес кылып башын ийкеп, кээде күлүмсүрөп акырын гана башын чулгуп, кээде дасыган жоргодой эки колун шакылдатып, анда-санда жоргого камчы ургандай, оң колун көтөрө таштап капкакты чертип, Бегайымга:

– Кызыл ат болсо мингеним,
Кылторко болсо кийгеним,
Кыйрыбыз өсүп өркүндөп
Кызыгын көрсөк дүйнөнүн!.. –

деп, аягын сызылта созуп барып токтотту.

– Сиздин тартууңузга да ракмат!!! – деп, Бегайым дагы бир топ сөз айтууга камынган сыяктанды. Бирок, Каныбектен уялып айта албай күлүмсүрөп бурула берди...

ЭР ЧЕГИШПЕЙ БЕКИШПЕЙТ

Айдарбек датканын үйүнүн жанына бир чоң үй тигилип Акмат молдо киргизилген. Акматтын бала-чакасы жок жаш жигит, жашы жыйырма бештерде. Бирок Молдо сыяктуу жүрбөй, жөнөкөй киши сыяктуу жүрөт. Молдолор сыяктуу сугулуп жаназа акы, дооран, битир, садака сыяктуу нерселерди албайт, Акмат молдонун бул кылыгы айылдагылардын бардыгын таң калтырат.

Бир күнү Айдарбек датка Акматты чакырып шарыяттан жол сурады. Акматтын берген жооптору Айдарбек датканы канагаттандырды. Дагы бир канча ойлонуп отуруп, эмне үчүн садака, битир, дооран, жаназа акыны албагандыгын сурады эле, «садака, битир, дооранды ал-



сыз карыптарга берүү керек. Андайлардын молдого берилип жүргөнү, молдолордун тымпыйып алып жүргөнү туура эмес. Туура деп алып жүргөн молдолордун алкымынын бузулгандыгы... Жаназа акыны алса сооп эмес, албаса күнөө эмес. Эгер ала турган болсо башка бир карып кишиге берүү сооп болот» деп, Акмат жооп берген. Айдарбек датка бул жоопко айран-таң калган. «Мен кандай молдого туш келгенмин? Башка жактан бир чоң молдо келсе ошону менен айтыштырып көрсөм кандай болор эле?» деген купуя суроолору менен кала берген.

Акмат молдо баш-аягы беш-алты гана бала окутат. Бири Айдарбек датканын эркеси – Кылыч. Кылыч балдар катары окубайт. Ачуусу келсе ыйлап, болбосо китептерин ыргытып жиберип кетип калат. Кылычтын бул кылыгы ата-энесине маалым. Бирок «Акмат молдом, карыгандагы көргөн эркек балабыз. Анын эркелигине капа болбоңуз. Келеркиден ары эсине кирип калар» деген датканын сөзүнөн улам, Кылычтын кандай окуп жүргөндүгүн Акмат текшербеди жана текшерүүнү каалабады. Эки айдан берки сабагы жалгыз ооз «алхамдуу».

Калган беш бала Айдарбек датканын кыйышпаган адамдарынын балдары. Күндүз Акматтын үйүнөн окуп, түнкүсүн үйлөрүнө барып жатат.

Акмат орусча тилди, жазууну дагы билет. Орусча окуусу Айдарбек датка көрүп жүргөн тилмечтердин бардыгынан кыйын. Бирок, ушунчалык орусча окумушу болуп туруп, эмне үчүн тилмечтик ишине кызыкпагандыгы Айдарбек датканы дагы таң калтыра турган.

Кийинки күндөрдө Акмат үйдөн чыкпай турган болуп кетти. Балдарга сабак берип болгондон кийин, түрдүү китеп окуйт да отурат. «Дем салып бериңиз, ичиртки жазып бериңиз, тумар жазып бериңиз» деген жерлерге такыр барбайт. Каныбекке от жактырып алып, кээде түн ортосуна чейин, таң атууга чейин китеп окуйт же Каныбек менен аңгемелешет.



Каныбек бутун үшүккө алдырып жиберип баса албай калганына бир топ күн болуп калды. Согоңчогу, бутунун манжалары, өзгөчө сол бутунун чыпалагы кара көк тартып шишип кеткен. Чоң Койчу бир козусун союп, куйругун Каныбектин бутуна тартып жүрөт. Бирок Каныбектин буту кандайча болуп айыгары азырынча маалым эмес. Жаман-жуман чүпүрөктү, курумшуну ороп таңуулап койгон. Эшикке кирип-чыгуунун өзү дагы зор кыйынчылык. Ошол абалга карабастан, «бутуңду кудай албайт, тиги молдонун отун жагып берип жүр», деп, Салтанат Каныбекти Акмат молдонун отун жагып берүүгө буюрган.

«Молдого» деп, окуп жүргөн балдардын ата, энелери тарабынан отун кенен жыйылган. Отунду жарып, үйгө алып кирип жагуу Каныбекке кыйын болду. Ара чололоп Сурмаш, кечкисин Чоң Койчу отунду жарып Каныбекке жыйып беришет.

Акматты бүгүн кечинде бирөө конокко чакырып кеткен. Анын келер убакты болуп калгандыктан, Каныбек, Чоң Койчу арчадан жасап берген балдактарын таянып, Акматтын үйүнө жөнөп калды.

– Садагаң Бегайым! Каныбекти колтугунан сүйөп, молдонукуна жеткирип, молдокендин төшөгүн салып берип кайра кел, – деди Сурмаш. Чоң Койчу дагы каршы болбоду. Бирок, ал Каныбектер чыгып кеткенден кийин, кабагын чытып, эрдин кесе тиштеп туруп:

– Ай, кайран бала ай!.. Жүзү кара Салтанат оңбос! – деп үшкүрдү.

– Кагылайын ай десең! Эки буту кызыл ашыктан түшүп калабы деп корком. Бирок ооруксунбаганынан үмүтүм чоң!..

– Эй-й-й... катын! Анын ооруксунбаганы эрлигине байланышкан бир ишко деп ойлоймун. Болбосо эмне? Үшүккө ким чыдайт?

– Капырай десең? Эч болбоду дегенде «и» деп, кабагын чытып койсо болбойбу? – деп, Сурмаш Каныбектин чыдамкайлыгына таңданды.



– Каныбек бала!.. Бала да болсо эрлигин байкап койдум, катын. Сен эртең Бегайымды жылуу кийиндирип атты токуп берип атаңы алдырып кел. Каныбек сыяктуу баланын бутун сактап калуу экөөбүз үчүн оңой олжо эмес. Анын үстүнө ата, энесинин арбагы да бизге ыраазы болсун!.. – дешип, Чоң Койчу менен Сурмаш аңылдашты.

Бегайым Каныбекти жеткирип, үйгө жарылган отундан кийирип, отту жагышып, молдонун төшөгүн салып коюп кетип бара жатып:

– Каныбек! Ушул кылган эмгегимди билген адам чыгар бекен? – деди.

Бегайымдын максаты, баягы Каныбектен тартууга алган күүнү ушул жерде дагы бир ирет угуу эле.

– Билеби, билбейби, Акмат молдонун артынан байкап көрөбүз да! – деп, Каныбек күлдү.

Ойлогон оюна күтүлбөгөн жооп алгандыктан Бегайым уялып, бетин баса чыгууга жөнөгөндө, Каныбек комузу менен туура тосуп:

– Токтоңуз эми, сулуу!.. Айтканым чеки болсо, айыбын тартайын, – деп, комузун күүлөп туруп:

– Кызыл ат болсо мингеним,

Кылторко болсо кийгеним,

Кыйрыбыз өсүп өркүндөп

Кызыгын көрсөк дүйнөнүн!..-

дегенде, тыштан Акмат молдо кирип келди. Акматтан уялып Бегайым бетин баса чыга жөнөдү. Каныбек кызарып төмөн карай калды. Акмат кокусунан кирип келгенине өкүнгөндөй башын чайкап турду да:

– Эчтеме эмес... Жаштык ар түрдүү боло берет, – деп отуруп, колун жылыта манжаларын кырсылдатты.

«Жаштык ар түрдүү боло берет» деген сөзүнө Каныбек ого бетер уялды. Каныбектин уялганын сезе коюп:

– Төшөктү Бегайым салдыбы? – деди Акмат.

– Ооба... Энеси жиберген.

– Тиги комуз кимдики?



– Меники!

– Өзүң черте аласыңбы?

– Жаңы үйрөнчүкмүн, молдоке!

– Кимден үйрөнүп жүрөсүң?

– Жума деген кишиден үйрөндүм эле! Бул жерде мени тооткон жакшы комузчулар жок, – деди.

Каныбектин бул сөздөрү Акматты таңдандырды. Анын комуз чертерин мурун билчү эмес. Бирок тымызын гана боору ачып, Каныбекти жакшы көрө турган.

Акмат комузду имере кармап турду да, маңдайындагы күмүшкө жазылган, «Каныбекке – Бегайымдан» деген жазуусун окуп, Каныбекке карады. Күмүштүн бетинде окуусу бардыгын, анда өз аты менен Бегайымдын аты бардыгын Каныбек эми билди, Акматтан эми чындап уялды. «Бул комузду Бегайым жасатып бердиби эле?» деген суроого дагы уялып жооп бербегендиктен:

– Кана, жакшы көргөн күүндөн бирди чертип көрчү, угайын! – деди Акмат.

– Анчалык жатыгып черте элекмин. Ушул комузду «тартуу» деп жасатып бергенде, мен дагы ушул күүмдү тартуу кылдым эле.

– Бегайымгабы?

– Ооба... – деп, Каныбек акырын жооп кайтарып, күүсүн черте баштады. Ардактап жасалган асыл комуз бетине, оң чыйралып үч тароо кылып үч башка керилип тагылган үч ичек үн алышып дилдиреп, бозойдун селкисине арнаган сырын айта баштады. Акмат дагы комуз тилин ошондой деп түшүнүп:

– Ракмат иним!.. Өнөрүң өнөр экен. Өнөрүңдүн өрт экенин Бегайым дагы билген экен, – деп, Акмат көзүн сүзө оттун кызыл чогуң тиктеп калды.

Акмат Каныбекке боору ооруп, эчен ирет сырын сураган. Анын башынан өткөргөн окуясын жакшы биле турган. Бирок аны баласынтып өзүнүн сырын Каныбекке айтпай жүргөн.



Кээ бир күндөрү узак аңгемелешип отуруп акырында капыстан кезиккен мергенчи менен шердей бирин бири тиктешип калар эле.

– Жашың жаш болсо дагы далайды көрүп, далайды уккан экенсиң. Сени мен баласынтып, далай сырынды сурап билдим го дечү элем. Бирок, али сенин мага айтпаган сырларың дагы көп көрүнөт. Чындыгында көкүрөгүңдө зардеси бар адам ошондой болуу керек. Сен сыяктуу баладан сыр жашырып жүргөндүгүм ыксызыраак сактык экен, – деп, Акмат улутуна Каныбекке карады. Ал унчукпады...

Каныбек молдолорго топурак салып, эшендерден небак түңүлгөн. Акматтын кандай молдо экендигин ажыратуунун ордуна өз жаны менен алек болуп, убактылуу мунжулуктун азабын тартып жүрөт. Ошондуктан Акмат молдонун суроосуна жараша жооп бергени болбосо, чечилип сүйлөшпөй турган.

Акмат эшикке чыгып, элдин бардыгы жаткандыгын көрүп кайра келди да:

– Мен дагы бир шордуу чааракердин баласымын. Ата, энем сегиз жашымда өлгөн. Атамын ага, иниси жок болгондуктан, мени Адигине деген старшы багып алган. Бирок, мени Адигине старшы Бурев деген адвокат тамыр орусуна берди. Мен адвокаттын колуна бардым. Анын турмушуна оңойлук менен көнө албадым. Далай капаландым, кайгырдым, ыйладым. Эч жардам болбоду.

Баргандан тартып Зоичка деген кызын көтөрүп бактым. Бала уктаган кезде, башка жумуштарды кылам. Кээде чарчап келип уктаган таттуу уйкудан туруп, бала сооротууга туура келди. Кай бир учурларда уктабаган түндөрүм дагы болду. Бирок менин жакшы иштеп жүргөнүмдөнбү же кожоюндарымдын жакшылыгынанбы, эч кимиси уруп-согуп тилдебеди.

Адвокат – Сергей Алексеевич Бурев, узун бойлуу кубакай, сары сакал, жашы кырктарга барып калган шай-



ыр сымал киши болучу. Анна Беспаловна Бурева Сергейдин аялы. Жашы отуздан ашып калган, бойлуу, сулууча келген аял. Бирок, кубанганы да, капаланганы да белгисиз, үйдө да, тышта да бир мүнөздө жүрө турган. Борис Сергеевич Бурев Сергейдин улуу баласы, жашы он алтыда. Галя ортончу кызы, жашы мени менен тең, Зоичка болсо экидеги кыз, мен көтөрүп баккан.

Мен бардыгы менен таттуу болдум. Баргандан тартып эле мени «Алеша» деп атай турган болушту. Мурунку жаман кийимдеримди чечтирип салып, Борянын эски кийимдерин кийгизишкен. «Алеша» деген ат, орусча кийим мени кыйынчылыкка салды. Бул турмуштан жатыркап далай кыйынчылыктарга баттым.

Анын үстүнө, жаңы барганымда тек дудук сыяктуу гана жүрдүм. Алар дагы мага дудукка жаңдагансып бир нерсени жаңдап айтышчу болду. «Бул оңбогондор чын эле мени дудук деп жүрөбү?» деп, жаман намыстанып, ичим да күйчү болду.

Келгенден үч күндөн кийин, Анна мага беш тыйын жана бир карапа берип, бир нерсе алып кел дегендей кылып жаңдады. Бирок, мен түшүнбөдүм. Бул оңбогон дудук, уй саагын, балага берели деп жаткан экен го деп, короонун ичинен уй издей баштадым. Анна экөөбүздү карап туруп, Сергей көзүнөн жаш чыкканча күлдү. Анна ачууланып менин колумдагы карапаны жулуп алды. Бирок Сергей карапаны кайра алып берип жаныма Боряны кошту. Көрсө базардан барып сүт сатып кел, балага берели деген экен...

Ушул өңдүү кыйынчылыктарга учурап жүрүп, эки жыл дегенде орус тилин билдим. Малайча кызмат кылганым болбосо, мен дагы Сергейдин бир бүлөсү болуп кеттим. Сергейдин айтуу боюнча Боря менен Галя мени орусча окута башташты.

Орусча окуу алды менен кыйын болсо да, бара-бара оңой болуп кетти. Зоичка бешке чыгып, мен бала



көтөрүүдөн бошоп калдым. Сергейдин айтуу боюнча орусча мектептин 3-4-классын бүтүрдүм. Бешинчи класстан окуур жылы Сергей Ташкентке көчмөк болду. Анын үстүнө Бурев менен араздашып, баягы Адигине мага ага эмес, ата чыгып, Сергейдин үстүнөн арыз бериптир. Аны менен бирге, Оштогу имам, молдолордун бардыгы «мулман адамдын баласын оруска чокундуруп жиберүү бизге чоң күнөө» деп, артыман түшүштү.

Соттун чакыруу боюнча уезддин кеңсаларына бардым. Мени ээрчип Сергейдин үй-бүлөсү дагы бүт барган.

«Бул баланын ата, энеси жок экен. Ошондуктан кимди кааласа ошого барсын» деп, сот өкүм чыгарды.

Уезддин кеңсаларынын алды калың эл. Адигинени ээрчиген бир канча кыргыз. Оштогу ыймам, молдолор. «Сергейдин баласын кыргыздар талашып жатыптыр» деген аңырт менен келген орустар, өзбектер дагы... дагы... толуп жаткан эл. Кеңсалардын алдында уезддин начальниги да турат. Уезддин айланасында кылычтарын байланып, тапанчаларын асынып, шапкелерин чекчейтип полициялар турду. «Кимди ээрчийсиң» деген суроону көз караштары менен билдиргендей бардыгы мени карашат.

Сот өкүмүн окуп берди да, «сен эми кыргыз туугандарың менен кетесиңби же Бурев менен кетесиңби?» деп, сурап калды.

Мага бул суроо кыйын болду. Кимисине барсам келечегим кандай болоруна көзүм жетпеди. Сергей үн-бүлөсү менен көздөрүн жашылдантып мени тиктеп турушат.

«Акмат иним, ойлогонуң жакшы. Динден ажырап, кудайга чет болуп, бир орустун колунда жүргөнүң уят. Орус деген орус. Түбү сага жакшылык кылбайт. Тууган уругуңду тапканың жакшы» – деди Адигине.

«Ыстарчы туура айтат. Бирөөнүн элинде жүрүп султан болгончо, өз элинде ултан бол» деген дешип, жарданып турган кыргыздардын бардыгы чуулдап жибершти. Ыймам, молдолор дагы шарыяттан сөз козгоп, батала-



рын беришти. Бирок, мен алардын шарыятына түшүнбөдүм.

«Алеша! Анна менен Сергейдин шагын сындырба» деп, карап турган орустар бир жактан чуулдашты.

Акыры Адигине менен кетмек болдум. Анна, Сергей жана балдары менен коштошуп көчөгө чыкканымда, Зоичка чыңырып келип этектен алып жибербей чыркырады. Анна менен Сергейдин өндөрү кумсарган. Боря болсо көзүн жашылдантып, Галя болсо ыйлап турат. Дал ошол минутада мен өзүмдүн эмне болуп кеткенимди билбейм... «Сага барбаймын. Мен Сергейдин баласымын» деп, Зоичканы көтөрүп алып үйгө жүгүрдүм. Адигине тарап жүгүрүп келип мени кармашканда, карап турган полициялар ажыратып койду.

«Бир капырды өлтүрсө, миң мусулманга сообу тиет. Сенин каныңды ичпесем!!!» – деп, Адигине жер сабап кала берди. Карап турган орустар алакандарын шакылдатып: «Алеша жарайсың!» – деп, чуулдап жиберешти.

Биз көчүп Ташкентке бардык. Бирок, менин абалым оордой баштады. Үйдөгү бирин-эки жумушту кылуу менен орусча – бешинчи класстан окуп, «мусулманча» башынан түштүм. Бул үч иш мен үчүн кыйын болду. Кыйын болсо да чыдоого бел байладым.

Алтынчы классты бүткөндөн кийин, орусча окууну токтотуп, «мусулманча» окууга кириштим. Эки жыл Карим деген татар мугалимден окудум. Андан кийин, Ташкенттеги «Чайхантавир» деген медреседен үч жылы окудум.

Галя «аялдар гимназиясын» бүтүрдү. Боря Казандагы Университетти бүттү.

«Алеша! Сен эми окуба. Окууң жетет. Мындан ары окууну өзүм окутам. Бирок менин окуум кыйын окуу... Ал окууну беш колундай билип, көздүн карегиндей сактап, тамак ичкендей иш жүзүнө ашыра билүүң керек», – деди Сергей.

Канчалык ойлонсом дагы Сергейдин айтканына түшүнбөдүм. Анын окуусу кандай окуу экендигине көзүм жетпеди.



Күндөрдөн күн өтө баштады. Орус жазуучуларынын китептерин «ойлонуп оку» деп, Сергей мага тапшыра баштады. Бирин окусам экинчиси, экинчисин окусам үчүнчүсү, үчүнчүсүн окусам төртүнчүсү кызык. Тек баш көтөрбөй окуй баштадым.

Бирок, Сергейдин жүрүш-турушу, мүнөзү мага жат боло баштады. Анткени, Сергей адвокаттык ишин таштап, башка бир ишке көчкөн сыяктанды. Эрте кетет, кеч келет. Тамак ичип, эс алып уктоо жагы кемип, ойчул болуп кетти.

– Ну Алеша! Канча китеп окудуң? Эмне түшүндүң? – деп, менден окуган китептеримдин маанисин сурайт! Мен түшүнгөнүмдү айтып, суроосуна жараша жооп бердим эле, көзүн бажырайтып күлүндөп туруп, – жарайсың Алеша! Мен сенден мынчалык күткөнүм жок эле. Өсүп калыпсың. Эчен жылдан берки эмгегим талаага кетпегенин эми билдим, – деп, ойлонуп турду да, – эми иш мындай: эки жылдан бери мен бир уюмга кирип иштеп жүрөм. Ал уюм өтө жашырын. Биздин максат падышаны кулатып, байлардын өкмөтүн, жоготуу, – дегенде, тыштан бир чоочуп адам келип калды.

Үч күндөн кийин Сергей мага бир кагаз алып келип берди. Ал кагазды алып, паровоз депосуна кызматка турдум. Андагы кызматым жөнөкөй гана кара жумуш болду. Менин максатым иштеп акча табуу эмес, Сергейдин берген жашырын кагаздарын паровоз депосунда иштеп турган жумушчулардын арасына таратып туруу болду.

Бирок, мен паровоз депосуна алты гана күнү иштедим. Жетинчи күнү Сергей камакка алынды. Боря болсо качып кетти. Анна менен Галяга сот тарабынан үй түрмөсү кесилди. Полициялар мени камакка ала турган болгондо, Алексей деген жумушчунун жардамы менен качып кеттим.

Мен качып барып Ташкенттин четинде он күн туруп кайра келсем, Анна менен Галя Казанга көчүп кетиптир.



Ичүүгө тамак, кийүүгө кийим жок. Анна менин кийимдеримди бирөөгө таштаганы же алып кеткени белгисиз. Анын үстүнө артыман полициялар андып калгандыгын уктым. Ошондуктан Ташкентте турууга мүмкүндүк болбоду.

Сегиз күндөн кийин, Ташкенттин четиндеги казактарга барып, оң чакты бала таап алып орусча окута баштадым. Бала окутуу аркасында турмушум жакшы болуп, балдарым түзүк билим алды. Бирок жаз чыккан кезде менин ким экендигимди сезе баштап, айылдагы болуш, бий, старшылар мени териштирип, полицияга кармап бере турган болгондо андан качып Жалал-Абадга келдим. Мында эки жылча бала окуттым. Окуткан балдарымдын көпчүлүгү дээрлик, кедей, дыйкан балдары. Аларга билим берүүдөн тартынбадым. Акырында балдарды орусча окута баштадым. Бирок, менин орусча окутуума кай бир балдардын ата, энелери, айрыкча молдолор каршы чыкты. Мени полицияга чакырып кармата турган болгондо, андан качып Ошко келдим. Ошко дагы батпадым. Баягы мени тааныган ыймам-молдолор мага каршы боло баштады. Анын үстүнө Адигине артыман түштү. Өлтүрүүгө аракет кылды. Андан качып ушул Айдарбек датканын колуна келдим.

Эки айдан бери Айдарбек датканын колунда жүрөм. Айдарбек менин молдолугума кызыгып жүргөн жок, ал менин орусча билип, тиешелүү иштерин оңой гана бүтүрүп бергендигиме кызыгып жүрөт, – деп, Акмат көпкө чейин ойлонуп турду да, – менин жайым ушундай, Каныке! Бул сырымдын бардыгы ушул жерде гана кала турган жашырын сыр. Ал эми менин тилеген тилегим башка. Ал жөнүндө дагы айтып берем. Эгер мүмкүндүк болсо, сени окутайын деген ой азыр пайда болду. Муну дагы акылдашабыз. Эми бир күүнү чертип кой, анан жаталы, – деп, Акмат чечине баштады.

Окуу деген сөздү укканда Каныбек сүйүнгөнүнө чыдабай кыйкырып жибере жаздап барып токтоду.



– Ракмат молдоке! Оюңузга ракмат. Мага акты, караны таанытсаңыз кубанычтуу күү чертип берермин. Азыр мен да зардуу, сиз да зардуу... Ушул бизге окшогон зардуулардын армандуу башынан, агызган кандуу жашынан жаралган «Көкөй кести» деген күүнү угуңуз! – деди Каныбек.

Акмат бир маасысын чечип, экинчисин чечпеген бойдон, күүнү тыңшап катты да калды.

Каныбек жылмайып, жаштуу көзү менен Акматка карады. Акмат болсо көзүнүн кыйыктарына жаш толтура, ата-энесинин өлүп жатканын, Сергей колго түшкөндө, Анна менен Галянын боздоп турганын көз алдына келтирди...

КЫЗ, КЕЛИНДЕР ЭҢСЕГЕНДЕ

«Датка атанын кулу Каныбек ырчы, комузчу, чоорчу экен» деген сөздүн таралганына көп болгон.

«Каныбектей ырчыны көргөн эмесмин деп, чоң акемдин койчусу айтып келди».

«Чоң акенин койчусу, тиги балдырак акенин уулу, кичине кыздын күйөөсү, Алмадайдын эри, жанагы шагыл аттуу акенин иниси, жыртак кемпирдин уулу, марка уул, шуңкук акенин уулу... дагы... дагы толуп жаткан эмелер, тоодон ышкын терип жүрүп Каныбекти ырдатышыптыр. Башынан өткөргөн кордугун кошуп ырдаганда бардыгы тең жашыптыр».

«Өзгөчө кыз, келиндерди кошуп ырдаганы кызык дейт».

«Ал чечектин кошпогону жок дейт. Алайдын жер суусунун баарын, айылдагы кемпир, чалдардын баарын кошуптур дейт» – деген сыяктуу сөздөр кыз, келиндердин арасында күч алды. Бирок кыз, келиндер кандайча кылып ырдатып, өздөрү жөнүндө эмне деп кошкондугун угуунун амалын табышпады.

Кыз, келиндердин көбү Гүлайымдын тоюнда ырдатабыз деп ойлошту эле, ал оюнда Каныбекке үйдөн орун тийбеди, тыштан туруп ырдаганга Каныбек көнбөдү. Эки, үч айыл-



дын кыз, келиндери короо кайтарган күндөрүндө чакыртты эле, ага Каныбек барбай койду. Эртели-кеч айыл арасында уккулары келди эле, Каныбек айыл арасында ооз ачапды. Кыскасы кыз, келиндердин тилеги орундалбады.

Бир күнү Каныбек менен макулдашып, кыз келиндердин бардыгы арчага селкинчек салып чогулушту эле, ал күнү Салтанаттын ичи ооруп, Каныбек таң атканча от жагып чыкты. Түнкүсүн короодон баса келип ыр датуудан Салтанаттан коркушуп, даткадан уялышты.

Кыз, келиндердин эңсегени басылбады. Акыры ышкын терүүгө барып, кой кайтарып жүргөн жеринен ырдатышмак болушту.

Короо кайтарган кыз, келиндер таң атканча дүрбөшүп, бирине бири барып убадалашып жүрүп эртең чогулуп ышкынга чыгууну макулдашышты. Бирок, таң ата күн жаап, карыш жерди көрсөтпөй кокту-колоттун бардыгын жөө туман каптады. Күндүн ырайын көрүп, кыз, келиндер ышкынга барабыз деп үйүндөгүлөрүнө ооз ача алышпады. Экинчи күнү Каныбек коюн тетири жайып кетти. Кыз, келиндер канчалык дүүлдөшсө да, «ал тарапта ышкын жок, барсаңар бул тарапка баргыла» деп, энелери руксат кылбады. Акыры Бегайым аркылуу убадалашып, Каныбекти ышкындуу тарапка кой кайтартып чыгарышты.

Улуу шашке ченде кызыл-тазыл кийинген кыз, келиндер ар кайсы айылдан чубап чыгышты.

Байлоодон жаңы бошонгон кулундардай, бири качып, бири кууп, бири чымчып, бири муштап, «айт, айт» деп, биринин сырын бири кыстап, кыз, келиндер тоого карап чыгып келе жатышат.

Кыздардын аркасындагы чачкабы, келиндердин чач учтуктары, иймек, билериктери шарактап, кыз, келиндердин шыңкылдаган назик үндөрүнө күү кошту.

Каныбек койду тескейдеги бадалга бет алдырып коюп, кырчадагы кичинекей таштын түбүнө барды. Таштын түбүндө гүл ачкан жалгыз түп кызгалдак турат. Эчки-



нинби же койдунбу туягы менен гүлдүн түбү эзе басылып калган. Каныбек карап туруп жарадар болгон гүл менен үшүккө алдырган бутун салыштырды. Каныбектин буту алты ай дегенде жакшы болгон. Бирок, катуу баскан кара шишик азыр дагы абдан жумшап жана элек. Оң бутунун чыпалагы чирип түшө турган болгондо, кармап турган эки тарамышын Жумага кестирип салган. Сол бутунун чыпалагы болсо бүкүрөйүп айыккан. Бирок кестирип салган чыпалагынын орду айыга элек. «Жан ооруган жерде» дегендей, бутун шилтеген сайын капкайдагы бирдемелерге урунуп, сай сөөгүн сыздатат.

Бирок, амал канча? Бутунун айыкпагандыгына карабастан, бир айдан бери кой кайтарып түркүм кырларды кезип жүрөт.

Гүлдүн түбү бир аз бошоп калган. Каныбек жумшак топурактан алып келип гүлдү көөмп коюп, коюнун артынан жөнөгөн.

Бул өткөн жумадагы болгон окуя эле. Мына бүгүн дагы баягы таштын түбүндөгү гүлдү барып караса, гүлдүн эки чоңураак сабагы куурап, калгандары жанданып ачылган.

Каныбек гүлдүн мындайча болушуна таң калды. Түбүндөгү топуракты акырын ачып карады эле, баягы туяк тийип эзилгенден эки сабагы куурап, калгандары жанданган. Жанданган гүлдүн жарадар болгон жерлери кадим өзүнүн бүкүр чыпалагы сыяктанып бүткөнүн көрүп күлдү.

«Бирас... Бардыгы куурап кала турган гүл эле, менин жардамым аркасында жанданыптыр. Бул чын. Эгер Чоң Койчу менен үй-бүлөсүнүн жардамы болбосо, гүл эмес мен дагы өлбөйт белем?» – деп ойлоно, бутуна Чоң Койчу май тартып, Сурмаш таңып жаткандарын көздөрүнө элестете, гүлдүн түбүн кайра оңдоп жатканда, кыз, келиндердин чуулдаган дабышы чыкты.

– О, садагаң Каныбек! Эми бизди көп акактатпай бери бас! – деди, Салый деген келин.



Салыйдын келбети менен көркүн көргөн адам анчалык жаман көрбөй турган, ачык-айрым, шакылдаган кара тору келин эле. Төркүнү Алайкуулук болгондуктан айылдагылардын бардыгы, аны «аркалыктын кызы» деште турган.

– И, эмне болду жеңе? – деди, Каныбек утурулай басып.

– Эмнени эмне кыласың садагаң! Куураган мен, куну дары сен!

– Кандайча?

– Бери кел садагаң? Кыздар кучактап, келиндер бетинен өбөт. Кыз, келиндердин бардыгы сени эңсеп, аш ичсе алкымдарынан өтпөй, өңдөрүндө да, түштөрүндө да «Каныбек» деп, зарлап ашык болуп жүрүшөт, – деп күлдү. Жанындагы кыз, келиндер Салыйды кабыргадан укушту.

– Өңгөчө кыйын ашык болгон ким экен? – деп, Каныбек күлүп Салыйдын жанына келди.

– Менмин садагаң! – деп, тамашалап Салый Каныбекти кучактап алып бетинен өпкөндө, Каныбек уялып кызарып кетти. Чындыгында Каныбек кыз, келиндерден уялбады. Салый өпкөндө, көзү көзүнө учурай түшкөн Бегайымдан уялды. Каныбектин уялганын сезе коюп Бегайым тетири карай берди. Кыз, келиндер Салыйдын шайырлыгына кубангандай дуу күлүп жиберешти.

– Кана, садагаң Каныбек! Ушул кыз, келиндердин бардыгы сага ашык болуп артыңан ээрчип келишти. Булардын ичинде ким бар-жоктугун көрүп турасың. Карачы!.. Кумурска бел, бото көз моймол, түлкү көз койкоң, кара тору буудай өң, ак көрпө жайыл, аты элге дайын деген сулуулардын бардыгы алдыңда турат. Алар эмес кадыр эсе какылдаган, жаагын жанып шакылдаган мен сыяктуу «түртө сал жинди» деген жеңелериң дагы отурат, – дегенде, бардыгы каткыра күлүп, бирин бири мушташа чымчышты. – Бизди эмне менен конок кылар экенсиң садагаң? – деди Салый.

Эмне дээр экен дегенсишип кыз, келиндердин бардыгы Каныбекке тигилишти.



Каныбек жылмайып туруп:

– «Ашты сурап бергенче уруп бер» деген экен. Анын сыңары, сиздерден сураганым уят болор. Бирок, «кеп кыйшыгын жүйөчү билет, ичер ашты ээси билет» деген эмеспи, жеңелер!.. Казан, тулга жок туруп кой союп берейин дегеним, аттанып бара жаткан адамды чай ич дегендей болор. Ошондуктан көпчүлүктүн көңүлүндөгүнү айта соода кылышсак кандай болор эле?

Кыз, келиндер макул болуп Каныбектин ырдап берүүнү сурашты. Каныбек көпкө чейин ойлонуп турду. Кыз, келиндер «эмнеден ырдаар экен, кимди эмне деп кошор экен» деген суроо менен бардыгы тең Каныбекти тиктешти. Каныбек жер-сууну кошконун ырдап, аягында жакшы келин менен жакшы кыз жөнүндө ырдап токтоду.

Каныбек канчалык көп ырдаса да, дагы ырдагып уккуллары келишти. Жалынып-жалбаруу менен дагы ырдап берүүнү сурашты. Эми ырдаганда ушул отурган кыз, келиндерди эмне деп кошкондугу жөнүндө ырдоону сурашты.

Бул суроо Каныбекке кыйын болду. Эгер өзү кошуп жүргөндөгүдөй ырдай турган болсо, отургандардын арасынан нааразылык, чатак чыгуу мүмкүн. Ошондуктан Каныбек кысталып турганда, Бегайым ырдаба дегенсип көзүн кысып, эрдин тиштеп койду.

– Жеңелер! Аны жөн эле апыртып айтып жүрүшөт. Ошондуктан мен өзүмдүн тилегим жөнүндө ырдап берейин, – деди Каныбек.

Каныбектин бул сөзүнө кыз, келиндер ыраазы болушпаса да, эчтеме чыкпай турганын сезишти.

Каныбек алды менен арманын айтып, анан сүйүшүүнү айтып, акырында өзүнүн тилегин ырдады. Отурган кыз, келиндер үчүн мурунку ырынан бул алда канча баалуу болду. Арманын айткан кезде кай бир жашыктары, муңдуулары ыйлап дагы жиберешти. Сүйүшүү жөнүндө ырдаганда кай биринин эт жүрөктөрү элжиреп, өз баштарынан өткөзгөндөрүн эстерине салышты.



Күн чубактап түшкү нурун чачып, билер-билбес жел жүрүп сандаган гүлдөрдүн, түмөн түркүм чөптөрдүн атыр-жытын искетти. Көгөргөн чөптөр, ачылган гүлдөр, кызыл-тазыл кийинген кыз, келиндерге жарашып көрк бергендей болот.

Сайгактаган уйлар көлөкө издеп, жылкылар ылаалайт. Алда кайдан айгырлар азынап, күл челиген букалар өкүрөт.

Каныбекти ырдагып кыз, келиндер көп отурушту. Каныбектин ырынын кызыктыгынан күндүн чубагын дагы сезишпеди. Тек таңдайларын такылдатып, ооздо-рун чыпылдатып шыпшынышат.

Каныбек ырдап обонун улам түркүмдөтүп, уламдан-улам кызык ырларын чыгарып, кызыктырып отуруп.

Алтын сары, жез сары,
Коло сары, миз сары,
Сырткы түрүн карасаң.
Кошулат төртөө мисалы...
Курбу, курдаш кара көз,
Алтынды тапсаң күлөсүң,
Алтындай болсо жубайың,
Армансыз өмүр сүрөсүң!
Коло менен мис болсо,
Же кокустан сары жез болсо,
Арманың такыр арылбайт,
Корс этер урган кез болсо!..
Селки, бозой дешкен сөз,
Сыйлашкан жаштын адаты.
Ырдаса бозой – селки укмак,
Бул да жаштар адаты.
Жакшы болсо эки жар
Биринин бири канаты...
Токтосун эми курбулар,
Каныбектин санаты! –

деп, ырын бүтүрдү.



- Өмүрүң узун болсун садагаң!
- Ылайым кем болбо!
- Айтканыңда ката жок!
- Бардыгы туура!

– Өмүрүң узун болсун, алганың жакшы болсун, садагаң! – деп, келиндердин бардыгы алкашты. Кыздар көздөрүнүн кыйыктары менен карап, биринен бири ыйбаа кылып, уялган назик үндөрүн чыгарышып:

- Ракмат, Каныбек! – дешти.

Ээн жерде азыраак ырдай коюп жүрсө да, Каныбектин мынчалык ырчы экендигин Бегайым билбей турган. Ошондуктан ал таң калды. Бир туруп өз ичинен кубанды. Бирок, кубанычын билгизүүгө элден уялды. Алдыртан Каныбекке көзүн кысып, ракмат дегендей күлүмсүрөп койду.

Кыз, келиндер Каныбекти дагы ырдатууну ойлошту эле, бирок Каныбектин алыстап бара жаткан коюн көрүп, дагы ырдап бер деп айтуудан боло алышпады.

Каныбек кыз, келиндерден бөлүнүп кой артынан жөнөдү. Кыз, келиндер уккан ырларын кеп сала, ышкын терүүгө киришишти.

– О, келиндер, токтогула! Эми мен ырдап берем. – деп, Жапек антаңдап жүгүрүп келет.

– Сен ырдай турган ырды өзүбүз деле билебиз, – деп, кыздардын бири моюнун шылк эттирип, оозун чоюштагып, кашын кагып койгондо бардыгы чуулдап күлүп жиберешти.

– Сенин ырың сонун го, бардыгы күлүп калды, – деп, Каныбек Жапекти утурулай басты.

– Кап, жакшы эле жүгүрдүм эле, жетпей калдым. Кете электе жеткенде «чокой бообуздун жайын кандай кыласыңар?» дейин дедим эле, – деп, Жапек каткырды.

Жапек Эшен деген байдын койчусу, жыйырма жаштагы, жапалдаш кара жигит. Сакал-муруту эмитен эле тескейченин чөбүндөй түк болуп, жаак-башын каптап келе жаткан кези. Өзү эткел сымал, көзү ойноктогон шайыр неме.



Жапектин атасы Жоробай, кой оозунан чөп албаган момун адам боло турган. Мындан төрт жылы мурда Жапекке каралап Оштун бери жагындагы Лангардан көчүп келген, жаш аялметтүү адам. Бир музоолуу уй, эки тай, бир кулундуу бээ, үч улактуу эчкиси бар.

Жоробай келгенден тартып Эшендин малын багышты. Бирок, сен менин малымды багып жумушумду кылыштың деп, Эшен сыңар ийнечелик көңүл айткан эмес.

Мына, ошол Жоробай ушул Жапектин атасы, өткөн жайда элине көчүп кеткен. Бирок «чом уурдадың» деген Алыбайдын жалаасына жыгылып, бардык малынан ажырап, жана айыпка жетпеген малы үчүн Жапекти төрт жылга Эшенге карматып кеткен.

Каныбек Жапекти жакшы билет. Жапек эмес, атасы Жоробайдын чом үчүн тогуз айып тартып төлөгөнүн да билет.

Жапек менен Каныбек, өткөн күздө, бай уулдары сыяктуу мал алышып дос болбосо да, оттук кездик алмашып дос болушкан. Күнүгө бирин бири көрбөсө же алыстан туруп кыйкырышып койбосо ыраазы болушпайт.

Экөө сүйлөшүп Каныбектин коюна карап жөнөштү.

Каныбек суурдун ийинин жаза басып жыгылып кеткенде, кестирген чыпалагынан кан шорголоп кетти. Экөөлөп ар кайсы айланы кылса дагы канды токтото алышпады. Каныбек алда кандай укмуштуу мүнөз менен тунжурап терең ойго кетти. Каныбектин кесилген манжасын, кан аккан чыпалагын карап туруп Жапектин зээни кейиди. Бирок, Жапек эмне кылмакчы?..

Айдарбек датканын үйүнүн артында Акмат менен Чоң Койчу сүйлөшүп, жогорку айылдан чыккан чууга карап турушат. Кебек колуна союл алып, чуу чыккан тараптан келет. Кебектин эмне үчүн келе жатканын Каныбек жана карап тургандар билген жок.

Кебектин таноолору кыпчылып, өңү кумсарып, каны ичине тарткан, эки көзү Каныбектен өтүп, союлун имере



кармап келе жатат. «Э, Кебек мырза, эмне болду?» – деген Акматтын суроосуна жооп бербеди. Ылдамдай басып Каныбекке жакындап калды.

– Ай, Каныбек, чебердечи! Берки акмак сага бара жатат го? – деп, – жиберди Чоң Койчу. Чоң Койчунун үнү чыгары менен:

– Сенин боорунду эзбесем!.. – деп, Кебек Каныбекти качырып сала берди. Бирок, жетип чаба албай жерди чаап калды. Каныбек эмне шумдук болуп кеткендигине түшүнө албай, Акматтын аркасына тура калды.

– Э, датка! Тиги Кебектин кылыгын караңызчы. Өткөн күздө атыңызды сүрөп жыкты эле, бүгүн кулуңузду уруп жүрөт. Минтип баса келип үй-бүлөңүздү бүгүн урса, эртең сиздин башыңызды жарат экен го? – деп, Эркеайым шаңкылдап коё берди. Ал Каныбекке жан тартып болушкан жок, ыгы келе калган жерде жаагын жанып, бирди бирге кайраштырып, үстөккө босток шаңкылдай турган Эркеайымдын башынан берки мүнөзү. Эркеайымдын үнү менен айылдагылардын бардыгы үйлөрүнөн чыга калды. Чапандарын желбегей жамынып датка менен Салтанат да үйдөн чыгышты.

– Ботом, датка, заман бузулган экен го? Булар үйүңө баса келип Каныбекти урса, кечинде сени урат экен го? – деп, Салтанат дагы жер чечегин безей баштады.

Салтанат менен датка көрүнгөндө Кебектин бүткөн бою дүрүлдөп, көздөрү чымырап жер көрүнбөй, колунан союлу түштү. Кайрып сөз айта албай же кайра кете албай, жер тиктеген бойдон катты да калды.

– Коюңду айдап короого сал, Каныбек! Кебек менен эртең сүйлөшөйүн, – деп, каардын четин чыгарып датка үйгө карай басты.

– Койду кантип айдамак эле? Карачы бутунан кан токтобой жатат. Бутун сый чаап салган го? – деп, Эркеайым Каныбектин бутуна үңүлдү.



* * *

Бети-башын кызыл ала кылып, Салый үйгө сүйөнүп отурат. Уйлары саалбай өңгүрөп, музоолору туйлап турат.

Ар кайсы түндүктөн чыккан оттун учкуну бирин бири куушуп ойногон кыз, келиндей биринен сала бири жылт этип жок болууда. Жаман үйлөрдүн жыртыгынан көрүнгөн оттор, элден уялып, сүйгөнүнө жетпей алыстан көз ымдаган селкинин көзүндөй жымындайт. Тоо башынан соккон жел, күйгөн арчанын түтүнүн алда кимге ысырык кылчудай алда кайда алып кетип жатат.

Ар кайсы үйдө кобурап сүйлөшкөндөр, бардыгы тең Салый менен Чотпай дегендин зайыбы Тумардын кебин айтып, күнөө кимде экендигин текшерүүдө.

Тумардын жашы жыйырмалардан ашып калган, ичке бойлуу, кубакай, көзү кууш, таноосу кыпчындаган, эрди жука келин. Эки калпты бир чынга кошуп, бир айылдагы сөздү экинчи айылга жеткирүүгө, оюн-чындан эки адамды кагыштырууга эптүү келин. Бирок, анын мындай экендигин эч ким байкабай турган.

Өткөн жылы Салыйдын күйөөсү Кебек Ошко кетет. Тумардын күйөөсү Чотбай ат сугарып туруп:

– «Салый, Кебек нече күндө келет?»

– «Эки-үч күндө келет ко».

– «Анда экөөбүз жырлаган турбайбызбы?»

– «Жыргадык! Төшөктү кең салайын, Тумарды уктагып коюп келе бер», – деп, Салый менен Чотбай тамашалашат. Бул сөздөрдү Салый менен суу алышып жаткан Тумар дагы угат. «Бул экөө соо эмес экен го» – деп Тумар көкүрөгүнө кек түйүп калат. Бул кекти кантип алуунун амалын таппай эчен аракет кылат. Эчен ирет Салый менен Чотбайды аңдып шек таба албайт.

«Бүгүн биз ышкынга бардык. Ышкын тербей эле Каныбекти ырдаттык. Бардыгыбызды баштап барып жүргөн сенин катының. Көрсө Каныбекке ашык экен. Бизди көзүнө илбей, Каныбекке жалынып, бетинен өөп кучактап отур-



ду. Каныбек дагы «жаным Салыш» деп ырдады. Катыхынды тыйып ала албай, бир жаман кул менен коё бергениң өлүм эмеспи?» – деп, Тумар Кебекти капчыялайт.

Кебек Тумардын сөзүнө ишенип, эч кимге арача бербей Салыйды урат.

Уйларын саабай, Салыйдын кызыл ала болуп отурушу, Кебектин Каныбекти урууга даярданып барышынын себеби, Тумардын ушагынан улам болучу.

«Кандай кара оозуңа кан толгур ушактап келди экен? Менде эч жаман ой жок эле го?» – деп ыйлап, Салый Каныбектин ырынын акырын эсине салат.

– Каапыр, эмки жаштардын уяты кетсе керек. Кой дегенге болбой, ак-карасын ылгабай дагы катын урабы? «Жөн эле Каныбекти ырдатуу үчүн эркелетип өөп койду эле» – деп, кыз, келиндердин бардыгы зар кагып отурат го? Бир бечара кулду эркелетип койгонго дагы ачуулана турган эмне жөнү бар? – деп, Салыйдын улуу абысыны Кебекти жемелеп, Салыйдын уйларын саай баштады.

– Тур, уйларыңды өзүң саа! Мындан ары мындай иттик кылбаска тырышайың! – деп, оркойгон олдоксондугун мойнуна алгандай, Кебек жалынычтуу көз менен Салыйга карады. Бирок, Кебек кечигип, – кечирилбес кырсыкка илинип, иштин түбү ылайлап калды...

– Баатырлар таң каларлык кордук көрүп, силерди ошого чакырттым. Үйдө жүргөн кулум эмес, үрбөй капкан итимди дагы бирөө чабуучу эмес эле. Береги Кебектен эки кордук көрдүм. Өзүңөргө маалым!.. Өткөн күздөгү ат чабышта, ат сүрөймүн демиш болуп, чыгып келе жаткан Ак-Жалды жыгып, ала турган байгемден куру калтырды. Кечээ кечинде үйүмдүн жанынан Каныбек кулумду уруп отурат, – деп, таң атпай старшы, бийлерди чакырып алып, датка арыздана баштады.

Өткөн күздөгү ат чабышта, Ак-Жалды сүрөөгө Кебекти датка сүрөөндүн түбүнө жиберет, Ак-Жал алты аттын артынан келе жатканда, сүйөп тартып сүрөбөй, күчтүү



айгыр менен үзө тартып сүрөп, Ак-Жалды жыгып алат, Кебек. «Кудай теңир урсун, карасанаманым жок» – деп, жалынып эл дагы арага түшүп, Кебек датканын каарынан араң кутулган. Бирок, датканын кеги ичинде калган.

Чындыгында Айдарбек датка, Каныбекке боору ачкандыктан эмес, Ак-Жалды жыкканы үчүн, өткөндөгү кегин Каныбектин шылтоосу менен алганы отурат.

Алыбай старшы Каныбектен:

– Урганы ыраспы? – деп сурады.

– Жок. Менин бутум үшүктүн залдарынан канаган, – деди эле, Алыбайдын ачуусу келе түшүп:

– Болду. Датканы элдин алдында калпычы кылгысы келет. Урбаса да урду де, – деп, Каныбекти жекире басып кетти, Алыбай.

– Болгон ишти болгондой кылып чынын айтуу адамгерчиликтин негизги милдети. Каныбекти Кебек урду деш... – дегенде, Акматтын сөзүн үзүп:

– Акмат молдом, сен калыстыгыңды кой. Сенин калыстыгыңдын түбү кайда барарын билем, – деп, этекжеңин кагып датка ордуна тура калды.

– Кебектин карасанамандыгы, даткага каршы аттандыгы ачык болду. Ошондуктан бул иттин демин суутуу керек, – деди отургандардын бири.

– Дурус... Даткага кылган эки кылмышың үчүн үч тогуз айып төлө. Мындан ары ээриңдин кашын таанып, мурдуңа ченеп – бышкырып, жылкыңа ченеп ышкырып жүргүн! – деди, Сооронбай миң башы.

Теринин бучкагын жеп кыныккан иттей кулкулдап отургандар үчүн, Сооронбай миң башынын жана бийдин бүтүмү сурап табылгысыздай бүтүм болду...

ЧАГЫМ

Акматты айылдагы манаптар, айрыкча айылдагы молдолор менен ажылар жек көрүп, «бул молдо эмес,



орустун турмушуна көнгөн жана чочконун этин жеген адам. Мындай адамды молдо деп алып жүрүүнүн кереги жок» – деген ушак чагымдарды угуп, Акмат Айдарбек даткадан руксат сураган. Айдарбек Акматтын «кетем» дегенине каршы болгон эмес. Акмат бүгүн кийим-кечегин жуудуруп алып эртең жөнөмөк. Бирок бала окуткан акыңыз деп, эч ким эч нерсе бере элек.

Акматтын эки куржун көзү китеби боло турган. Куржундун бир көзүндө кандай китеп бардыгын окуткан балдары жана айылдагылардын бардыгы билет. Экинчи көзүндө кандай китеп бардыгын эч ким билбейт. Айылдагылар Акмат жокто эчен аракет кылып кулпусун ача алышпаган, килитин кесүүдөн же кулпусун сындыруудан уялышкан.

Акмат, элди таң калтырган куржундун көзүн ачып, бир орусча китепти алып, колтугуна катты да чыгып кетти.

Эркеайым менен Асел өздөрүнүн кирин жууп жатышат. Каныбек кемегеге от жагып, суу жылытып отурат.

Каныбек эки жумадан бери буту шишип үйдө. Балдак менен басып, үйдөгү майда-чайда жумуштардын бардыгын иштейт. Сурмаш сурап келген куйрук майды тарткандан бери буту түзүк.

Эшендердин кылыгы эсинен чыгып кеткенби же башка коркпой турган ой ойлоп тапканбы, Эркеайым Каныбекке мурункудай карабай, кээде «татынакай» сөздөр менен тилдеп, кээде шак эттире чаап дагы жиберүүчү болду.

– О, Каныбек, бери келчи! – деп Акмат чакырды.

– Барба, андан көрө отту жагып, суу ысыт, – деди Эркеайым.

– Барайын жеңеке! Эшендер эстен чыкса да молдолор алдыбызда турат ко? Жылаңач эшенди өзүбүз чакырып, кийимчен молдо чакырганда барбаганыбыз уят болор, – деди Каныбек.



Каныбектин эмне дегенине Асел түшүнбөй туруп:

– Дөөдүрөгөн өлүгүндү көрөйүн, алдагы отту жак, – деди.

– Дөөдүрөгөн келесоо, соо кишинин эмне кылганын билеби, Асел жеңе? Тетиги жылкы айдаган жигитти тааныйсыңбы? – дегенде, Асел жалт карап алды да:

– Сандалган өлүгүндү көрөйүн, – деп күңкүлдөп, Асел үйүнө кире качып кетти.

– Бар эми, барып бат кел, жабыраган чечек. Жандын баарын коркок билиш кылып алыптыр, – деп, Эркеайым дагы ылдый карап күңкүлдөдү.

Жылкы айдап бара жаткан Садыр ажынын уулу Дөкөн. «Кызды көрсө кынаган, кызыл курун чубаган, келиндерди көргөндө, эт бетинен кулаган» жигит. Өткөн түнү Аселдин үйүнө кирип бара жатканын Каныбек көрүп калып, баягы Сабыржан эшендей кыла турган болгондо, Эркеайым койдуруп койгон, аны Асел билбейт.

– Ушул жерде отурсак эч ким көрбөс, – деп, Акмат түнт арчанын арасына отурду да, – орустун атактуу акыны Пушкин дегендин китеби экен. Мурунтан окуп берүүнү ойлосом дагы ыгы келбей жүрдү эле. Бирок окуган менен түшүнбөйсүң. Ошондуктан жомок сыяктантып гана айтып берейин, – деп, китепти көрсөттү.

Каныбек ара чолоолоп кыштата окуган, бирок өзү оорулуу жана түрдүү жумуштардан колу бошобогондуктан жакшы окуй алган жок. Ошондой болсо да Акматтын дилгирлик менен окуткандыгы аркасында Каныбек тантыр-мунтур кат жазып, даана жазылган кат болсо окуп калган.

Башка молдолор үч-төрт жылы окутуп жүрүп анан кат тааныта турган. Каныбектин кат таанышы Чоң Койчуну көп таңдандыра турган. «Э, молдоке! Аз убактын ичинде Каныбекке кантип кат таанытып жибердиңиз?» – дегенде, «мен түшүнүксүз сөздү балдарга окутуудан качам. Айрыкча Каныбекти антип окутканым жок. Галя менен Боря мага алды менен тамгаларды үйрөтүп, анан кат жазып окутуу-



га үйрөткөн. Мен дагы Каныбекти ошол жол менен үйрөттүм» – деп, Акмат Чоң Койчуга жооп бере турган.

Кийинки күндөрдө Акмат Каныбекке орусча тамгалардын бардыгын үйрөтүп койду. Бирок Акматтын иши терске айланган. Ал жөнүндө Айдарбек даткадан башка эч ким билбейт.

Мындан он чакты күн мурун, Айдарбек даткага бир кат келген. Ал кат, Айдарбек датканын жашырын сырдуу, түйүндүү суроолоруна жооп берген кат эле.

«Бисмилла иррохманиррохим!..

Дугай салам бизги балаңыз ва хамда ак падышага, ва болуп, бий, даткаларына алал кызматын кылгуучу Адигине старшыдан ва сизги ызатлу, сүйүкли ва хамда кымбатлы атабыз Айдарбек даткага дуга ила салам!

Ардактуу ата! Мен сизди өз атамдан артык көрүү менен барабар, сизге кымындай жамандыкты каалагым келбейт. Ошондуктан мен сиз жөнүндө көргөн түшүмдү айткым келет.

Түшүмдө: бардык дуван чогулуп, топ болуп жаткан экен. Топто чогулган элдин ортосунда ак кийим, акбоз ат минип турган экенсиз, Бирок, сиздин мартабаңызга ва хамда өзүңүзгө каршы чыгып, жаныңызда бир молдо турган экен.

Мен бул түшүмдү Ош шаарындагы ыймамдарга ва мартабасы улук адамдарга жоруттум.

«Айдарбек датканын мартабасы мындан дагы көтөрүлүп, жашы жүздөн ашат экен. Кара санап кастык кылуучу душмандын канаты сынат экен» – деп жорушту.

Лекин, үйүңүздө жүргөн Акмат молдо жөнүндө айта турганым башка. Чүнки, ал ашкан кесеп, киши өлтүргүч мытаам жана динден чыккан капыр эле. Эгер муну жалган айта турган болсом, эки дүйнөдө тең жүзүм кара, катыным талак болсун.

Акматты молдо кылып үйүңүзгө алып жүргөндүгүңүздү угуп, эң жаман капа болдук. Чүнки, анын эмне кылып



жүргөндүгүн мен гана эмес, бүтүн Ош шаарындагы ыймам, молдолор жана бул жердеги кадырлуу адамдар да жакшы билет. Ошондуктан Акматтын кылган кылыктарын Ош оёзуна дагы маалым кылдык. Лекин, менин үйүмдө жүргөн молдомду ушак кылат деп маган капа болбоңуз. Сизди кадырлап кат жаздырган, ак падыша, хам даткаларыбыз үчүн алал кызмат кылууга көңүл койгон, бирөөгө кастык кылууну ойлобогон ва хам кой оозунан чөп албаган адилет ыстарчы, Адигине Суранчы баласы. Кат билбегендигим үчүн мөөрүмдү бастым. Ыстарчынын суроо боюнча кат жазуучу молла Асанбек деп билерсиз. 1321-санаа теке айынын 5-күнү»¹ – ден жазылган.

Айдарбек датка бул катты окугандан кийин, кат жазып Адигинеге киши чаптырган. Уулу Карабекти Ош уездине жиберген.

Мына муну Акмат билбей, Каныбек менен арча арасында отурат.

Акмат мурун дагы орусча аңгемелерден Каныбекке көп айта турган. Бүгүн болсо «Пугачев» жөнүндө кыскача айтып берди эле:

– Мурунку айтып жүргөндөрүңүзгө караганда бул түзүк экен. Бирок Пугачев өзү, мансапка макул болгон баш аламан иш кылган киши сыяктуу, – деп, күлүндөй Акматка карады Каныбек.

Акмат Каныбекке башка сөз айтпады, ойлонуп турду да:

– Дагы көп нерселер жөнүндө айтып, сага билим берүү жөнүндө көп ойлосом дагы турмуш туура келбеди... Кантебиз? Заман ушундай!.. Эгер Сергейдин айткандары туура келсе, биз өңдүү зарлангандарга бир жакшылыктуу заман болор! – деди да, терең ойго кетти.

– Карачы молдоке! Айдарбек даткалар жоон топ полиция менен келе жатат! – деди Каныбек.

Акмат жалт карап:

¹ 1900-жыл, 5-май.



– Соо келе жаткан полициялар болбосо керек? – деп, Акмат чочулагансыды.

– Сиз отура туруңуз? Мен барып байкайын, – деп, Каныбек айылга жөнөп калды.

– Эгер мен жөнүндө шек боло турган болсо, тебетейинди алып желкеңди кашып кой. Мындан ары арчанын арасы менен качкыдай болоюн, – деди Акмат.

Айдарбек датка кара жоргонун үстүндө теңселип, полицияларга бирдеме айтып күлдү.

– Хорошо! – деп, полиция башчысы, куураган чиндин дүңгөсүндөй буржуйган узун сары мурутун эки жагына сылап койду.

– Мына бай, биздики кибит, – деп Айдарбек камчысы менен алдыдан көрүнгөн үйүн көрсөттү.

«Айдарбек датка полиция алып келе жатат» деген сөздөн улам, болуш, бий, старшы, элүү башы, онбашылардын бардыгы жолунан тосуп чыгышкан. Молдолор айткан коңгуроолуу көк эшекти ээрчигендей болушуп, полициялардын артынан самсып келе жаткан кишилер – Алайдагы мансаптуулар. Полиция башчысы менен Айдарбек датканын артынан бараткан полицияларды тегеректей тартып коломочтоп келатышат.

Бул жерде орус кыштагы жок. Жыл маалына чейин бирди-жарым гана орус, кызмат менен келсе келип, келбесе жок болгондуктан, орусту көрбөгөндөр, көрсө да өңү-башын байкабагандар эл арасында өтө көп эле.

Жол боюндагы айылдын аксакалдары жылаңбаштанып, колдорун бооруна алып, алыстан гана салам айткан болушат. Ойлоп жүргөн балдар коркуп, жабуусунан үрккөн тайдай энтеңдешип, үйлөрүнө кире качууда. Даткадан уялганынанбы же полициядан коркконунанбы аялдар үйүнүн ичинен шыкаалап шыбыр күбүр болушат.

– Алыбай ыстарчы, айыл жакка барып, кийиз салдырып, Акматтын үйүн жасатып жибербейсиңерби? – деди датка.



Датка Алыбайды жумшаса да, ага кошомат кылып, атын такымга бир чаап, айылга карата чү койгон онбашы, элүүбашылардын саны ондон ашып кетти.

Отун алып от жагуучу, бодону кой ордуна союучу, Айдарбек даткага болбосо да, анын катындарына жагынуучу эптүү жигиттер дагы датканын үйүнүн жанына чогулушту. Үйгө килем төшөп, шайы төшөктөрдөн салып, керегенин түптөрүнө кырка балыш коюп, колдорун бооруна алышып, жигиттер амандашуу менен полициялардын аттарын ала башташты. Бирок, орусча салам айтууну жана өздөрүнүн кубанычын билдирүүнү билбеген элдин кээси элеңдеп чоочуп, кээси дудук сыяктанып көзүн жалжылдатып ирмешет.

– О, байбиче, Акмат молдо үйдөбү? Бул адамдарга тилмеч болуп бербесе болбой калды! – деп, Айдарбек эшик алдында турган Салтанатка бастырып келип үн салды.

– Ботом, деги тынчтыкпы? Булар эмне иш менен келген экен? – деп, Салтанат акырын күңкүлдөп, даткага кулагын салып, мойнун сунду.

– Акмат молдого келишти, – деди да, Айдарбек Салтанатты ымдап үйгө алып кирип кетти.

Айдарбек датка менен Салтанаттын сөзүн чала чарпы кулагы чалганда, Каныбектин бүткөн бою дүр этти. Акырын барып айтууга мүмкүндүк болбоду. Кандай окуя болоруна көзү жетпеди. «Бир чагым бар болсо керек» – деп ойлоо менен, акырын тебетейин алып, желкесин кашып койду да, Чоң Койчунун үйүнө карап аксаңдап жөнөдү. Каныбектин кийиминин жамандыгын, балтырынын кесилгенин, балдак менен аксаңдап басканын, бутуна тарткан жаман чүпүрөктөрүн көрүп, полициялардын бир тобу күлүп калышты.

Беш-алты жигит арчанын арасына барып кыйкырышты эле, Акматтан жооп болбоду. Айылдагы эл дүрбөп, полициялар атка мине башташты.

Акмат тырмалап отуруп арчанын жогорку башына чыкты. Ары карата кетүүгө жол бербей аска турат. Сол



тарабы кыр, кырга чыкса киши эмес, жоргологон чымчык дагы көрүнөт. Оң тарабы калың арчалуу бийик бет. Бирок Акмат жашынып турган арча менен ал арчанын арасы азыраак ачык. Ачыкка чыкса дагы көрүнүп калат. Акматтын айласы кетти. Төмөнкү кокту, кыр менен арчаны аралап эле келе жатат. Өзүн кармоого келгендерди Акмат эми жакшы билди.

Акмат экинчи беттеги калың арчага кире бергенде, полициялар тараптан үч удаа мылтык үнү чыкты. Чагым менен караланып, эрк талашып качкан Акмат ок жолунан мертинип, күүлөнгөн бойдон сүрдүгүп барып бети менен жыгылып тура, аркы арча арасына кирип кетти.

– Алда Акмат молдоке ай! – деп, бетин баса, Чоң Койчунун үйүнө сүйөнүп турган Каныбек чыдабай тегеренип-тегеренип кетти.

КОЙЧУЛАРДЫН КОҢУР КҮҮ

– Кана досум!.. Чогулгурдун койчулары чогулсун, чоорунду тарт. Омбудан-домбу кылып, ак уйга кара аладан бука салып, батпаягын төрт эли кылып, туяктарын шылкылдатып, мүйүздөрүн жылтылдатып сайгактап качып келе жаткандай кылып көк бука, тебетей тепмей, уюм тууду ойноп, бүгүн кумардан бир каналы, – деди Каныбек.

Жапек менен Каныбек ар кайсы өнөргө жакын болгондуктан, ал экөөнү эш кылып, түрдүү тамашаны угууга жамаатташ койчулардын бардыгы келе бере турган. Ошондуктан «койчулардын куту Жапек менен Каныбекте» деген сөз айыл арасына ылакап дагы болуп кеткен.

Жапек чоорду түркүмдөтүп тарта баштады. Бирде ичке, бирде коңур, бирде алкымын балкылдатып кош үн чыгарып тартып, акырында «сардалым кой көз аман бол» – деген арман күүнү тартканда Каныбек дагы токтоно албай:

Сүйгөнүңдөн айрылган,
Түйшүгү көп заман бул...



Армансыз кеттиң алыска,
Сардалым кой көз аман бол!..-

деп, чоордун мукамдуу үнүнө үнүн кошкондо:

– Ой, үнүңдөн садагасы кетейин! Соктур... Сенин үнүңдү уккан кыз, келиндердин жүрөгү эзилип, бүткөн бою эрип кетсин! – деп, бир койчу Каныбектин мойнуна асыла барып отурду.

– Ой, шадагаң болоюн! Шенин үнүңө мен куйбан. Бешилдет... Тетиги тешек тейип жүйгөн келиндей өлүп кетсин! – деп, Кубат Каныбектин экинчи жагына келип отурду.

Кубат болсо Эсенкелдинин коюн он жылдан бери кайтарат. Жашы отуздарга барып калган, сары чийкил, көзү көк чекир, бети кууш, маңдайы жайык, болук неме: көсөө адам сыяктуу анда-санда гана эрбейген жээрде сакал, муруту бар.

– Там-туң баскан баладай сүйлөгөн тилиңен айланайын; жөө туман баскандай болгон көзүңдөн айланайын; тузу жок аталадай болгон сөзүңөн айланайын; ак куурайдай кубаты жок өзүңдөн айланайын, – деп Каныбек Кубатты басып калды.

– Болду эми!... болду... шаным оюп калды... туйчу шадагашы!..– деп, Кубат Каныбекке жалына баштады.

Кубат өзү чоң болсо да эч бир койчуга алы жетпейт. Ким менен кармашпасын, боорткого илинген коёндой туйлап алдында калганын көрөсүң. Бирок, ким канчалык ойносо да көтөрөт. Өлүп бара жатса да, мен улуумун деп эч кимге жаман сөз айтпай, жалынганы жалынган. Анын бул мүнөзү койчулардын бардыгына сүйгүнчүктүү. Койчулар өзү келип тийишпесе, Кубат өзү барып эч кимге тийбейт. Койду тосуп кел деп он жашар бала жумшаса да, «шайт шадагашы» деп кете берет.

Койчулардын бардыгы азыктарын чогултуп, беш эчкинин сүтүн саап көөрчөк кылышты, ирип кетпесин үчүн чаначтын оозун бүйрө кармап Кубат быша баштады. Калган койчулар азыктарын сайып Каныбекке каршы



бет алып уюм туудуга киришишти. Бирок, эч ким Каныбекти ута алышпады. Бардыгы тең азыктарын Каныбекке уттуруп жибершти.

– Келгиле эми «көк бука» ойнойлу! – деп, Жапек таягы менен чуңкур каза баштады.

Үй ордундай жерге кырка тартып, киши башына бирден чуңкур казышып, орто жерге чоңураак чуңкур казышты да, айланасындагы майда чуңкурларды таяктары менен басып турушту. Бирок, көк буканы айдоого эч ким чыкпады. Таяк кармаша кеткенде, тердеп кургап көк буканы Жапек айдамак болду.

Жапек томологураак ташты таягы менен чапкылап улам айдап келген сайын, чуңкурга жеткирбей койчулар чаап жиберет. Улам алыска чапкан ташты айдап келем деп отуруп, шайы кетип Жапек чарчады.

– Айдап кел! – деди койчулардын бири.

– Барбайм! Айдап келсем дагы эле кайра чаап жиберип, айдап кел дейсиңер! – деп, Жапек көшөрүп болбоду.

– Качканды убада боюнча төө басты кылабыз, – дешип, койчулар Жапекти жулмалап басып калышты.

– Ий!..

– Кокуй!

– Ой, өлүп кеттим!

– Өпкөм куушурулуп кетти!

– Ой, колум кайрылып калды!

– Ий, бутум! – дешип, бирин бири түртүүдө.

– Койгула, өлүп кетет! – деп, Каныбек үстүңкүлөрүн оодара тартып, Жапекти бошотту.

Койлор алыстап бара жаткандыктан оюн токтоду. Таяктарын алып, койлорунун артынан жөнөөгө камынышты. Бирок, алда эмнеге кыңырылышып, акырын Каныбекке карашып, алдыртан Кубаттын колундагы чаначты тиктешти. Өздөрү эмгек сиңирип жасашкан көөрчөк болсо да, Каныбекке уттуруп жибергендиктен, эч кими ичебиз деп унчуга алышпады.



Көпкө чейин койчулардын боор толгоосун байкап туруп:

– Отургула, курбулар! Көөрчөк ичели. Силерди ачка коюп Кубат акем экөөбүз бул көөрчөк менен аталарыбыздын ашын берет белек? – деди Каныбек.

– Ой, садагасы кетейин оозуңан! – дешип, курсагы ачкан койчулар кубангандарына чыдабай таяктары менен жерди сабап, тебетейлерин көккө ыргыта, бардыгы уй мүйүз тартып калышты.

– Бий, бий чөгөймөдөн ичебиш, – деп, Кубат бир чачтын түбүн чөгөрмө жасап, көөрчөктөн куя баштады.

Койчулардын курсагы тоюп, денелери бир аз жазылган соң, «койчулардын коңур күүнү» тартып берүүнү сурашты. Каныбек, сары жыгачтан оюп, кызыл өңгөч каптап Жума жасап берген чоорун койну нан сууруп алып:

– Байпагыбыз макмал болуп, курсагыбыз тоюп, өзүбүзчө ойноп, маңдайыбыз жарыгыраак отурган жерибиз ушул, курбулар! Мындан башка бизге жыргал барбы? Жыргал жок. Кечке кой кайтарып, кечинде отун алып от жагып, байбичеден тил угуп, токолдордон түрткү көрөбүз! Бай жегенден тең жеп магдырап уктоо бизде жок. Башта эрк, колдо бийлик жок. Кулубуз да кул, кул эмесибиз да кул болгон, күнү-түнү ыйлап-сыктаган, куур тон, куур шымдын ичинен чыкпаган же зарыбызды бирөө укпаган шордуу койчулар бизбиз, курбулар!.. Билген күүмдү силерден кантип аяйын!..

«Мааниси кенен, сыры терең «Койчулардын коңур күү» деген ушул» деп Жума үйрөттү эле, – деди да, толкундатып тарта баштады.

Каныбектин сөзү, «Койчулардын коңур күү»нүн мукамдуу коңур үнү, койчуларды ойго салып, санаасын санга бөлүп сары убайым, сансыз кайгыны эстериине салып, учсуз-түпсүз ойдун толкундуу бешигинде термелтти.



АЙЫМБАЧАНЫН ТОЮНДА

Зуннахундун Кашкардан келип тамаша кылганына бүгүн туура отуз күн болду.

«Зуннахун балам, кызыма караба, өзүмө кара. Кызымдын бир ууч сөөгүн албай, менин кадырымды ал.

Эл алдында менин кадырымды, көтөрүүнү же жерге тепсөөнү өзүң билүүң керек» деген Айдарбек датканын сөзүнөн улам, Зуннахун отуз күндөн бери оюн салып, күнүгө тамаша кылат. Зуннахун бул ишти Айымбачага кызыккандыктан эмес, соода ишине кызыккандыктан иштеп отурат.

«Күйөө, кыздын өргөөсү» делинип, обочо четке оң эки канат ак үй тигилген. Ал үйдү бир айдан бери Зуннахун менен Айымбача ээлеп, жалгыз жеңеси Асел башкарып келет.

Айдарбек датканын агалары Керимбектин келини Айнакан бир тай союп, Зуннахунду мындан үч күнү мурун таңган болучу. Зуннахун «таңгандыгың үчүн» деп Айнаканга жүз кез кездеме, эки жибек жоолук, эки шайы көйнөк, кыскасы, жалаң жибектен бир сыйра кийим берген. Айнакан болсо, эки бээ сойдуруп, бүтүн Үч-Кара-Кол, Шарт, кала берсе Сопу-Коргондон бери кыз, келин, жигиттерди чакырып келип, эки күнү оюн салды. Эң акыркы оюну кечээ бүттү.

Айымбачаны никелеп алуу үчүн, Зуннахун кечээ кечинде түндүк көтөрүү тоюн жасаган. Түндө түнү менен дагы оюн болгон.

Бүгүн таң эртеңден эл чогулуп, ат чабыш, кунан чабыш, балбан күрөш, эр оодарыш, сайыш болду. Түш ооган кезде, элдин бардыгы жабыла улакка киришти.

Тай торпокту союп, төрт бутун кесип, чабынан жарып ичек-кардын алып, башын кесип таштап, белин омуруп торпокту тарта башташты. Бирок чоң торпоктун тулкун чанда бири гана ат жалына ашырышты.

– Айланайын абаке, мага ашырып бергин!



– Жок, мага!

– Токто мен алайын!

– Өлүп бара жатасыңбы, жана сен бир таштадың го?..
– дешип, улакты ат жалына ашырып алган чоң улакчыларды жандай чаап, улакты өзү ат жалына ашырып алалбагандар тиги улакчыларга жалынып жүрүшөт.

«Жеңе, Айымбачанын тою болуп улак тартылган күнү мени койдон бошот. Эгер ыгы келсе бир ат минип улак тартышып көрөйүн» – деп, өгүнтөн бери Каныбек Эркеайымдын кулагынын кужурун алып келген.

«Э, датка, сиз капа болбосоңуз Каныбек бүгүн үйдө калсын. Койду кайтарууга адам чыкпаса, үйдөн көздөп турар. Айымбачанын тоюнда мени үйгө калтыр деп көптөн бери жалынып жүрдү эле. Бизге келип кызмат кылгандан бери жамандыгы чыкпай келет. Бүгүн руксат бериңиз!» – деген Эркеайымдын сөзү менен Каныбек бүгүн үйдө калды. Койду кайтарган адам жок, үйдөн көздөп, улам кайырып келип коёт.

Үйдө калууга жооп болгондуктан, Каныбек таң эртең менен туруп Чоң Койчунун жаман ээрин оңдоду. Куткунун жаңы тагып, үзөңгү боосуна Чоң Койчу ийлеген күдөөрү кайыштан өткөрүп, чап олоңун, басмайылдарынын бардыгын оңдогон. Бирок ат табылбады. Эркеайым аркылуу эки-үч ирет суратса да, «о, кой ботом. Ал кулуң аттан ооп түшүп калып, элдин алдында мени маскара кылат» – деп, Айдарбек датка ат бербей койгон.

Каныбектин айласы кетти. Ар кайсы адамдардан ат сурады эле, эч кими бербеди. Жума «менин атымы мин» – деди эле, бирок анын маңгел аты Каныбектин көңүлүнө толбоду.

– Салоомалейкум, Жумаке! – деп, Эсен кара өгүзүн минип, каракер атын жетелеп келип тура калды да, Жума жана Чоң Койчу менен кол алыша амандашты.

– И, Эсеним, эл тойго атын минип келип жатканда, сен атыңы жетелеп, өгүзүңү минип келишиңе жол болсун! – деп, Жума Эсендин каракер атынын моюнун сылады.



– Эй, Жумаке ай... Мени атка чабандостугуму билбейсизби! Мен ат минип келсем тиги улакчылардын бардыгы коркуп үшүнө качып кетпейби! – деп, күлө Эсен өгүзүнөн түштү.

Эсендин ончакты карасы, отуздай кой, эчкиси бар Санамбүбү өлгөндөн кийин үйлөнгөн зайыбы жакында эркек төрөгөн. «Жеңем аман-эсен эркек төрөдү» – деп, малын кайтарып жүргөн жерине Каныбек сүйүнчүлөп барганда, Эсен сүйүнгөнүнө чыдабай Каныбекти өпкүлөп, ыйлап, сүйүнчүсүнө бир козу, жаңы көйнөк-ыштан, бир мөкү берген.

Зайыбы төрөгөндөн бери Эсендин дүнүйөсү түгөл. Баласы али күлүшө элек болсо да ээр-токумун камдап, ошол баласына арнап, бир кулундуу бээ, бир байтал, бир музoolуу уй, беш кой берип, ушул каракер атты жаңыдан эле сатып алган.

– Атың жакшы көрүнөт, Эсеке, эми минип улак тартып көрбөйсүңбү, атыңы абдан сынайын, – деди Жума.

– Ат сүрөшөм деп Шамырбектин ашына барып ат кайтарып калдым эле, эми улак тартышам деп уй кайтарып калып жүрбөйүн? – деп Эсен күлгөндө:

– Эчтеме эмес, өзүм тамаша салып берем, Каныбек тамак алып келип берет, – деп Жума каткырды.

– Өзүң минбесең Каныбекке бер, – деди Чоң Койчу.

Башынан эле аттуу тамашага Эсендин анчалык шыгы жок. Бирок, бир жакшы аттуу болуп жүрүүгө Эсен бала күнүнөн кумар. Жакшы аты болсо, ал атын мыкты улакчыларга берип чаптырат. Анын аты менен улакты мыктап бирөө тартса же акыркы марага таштап кетсе болду, Эсендин башына сыймык конуп, кумары тарайт да калат.

Жаңы сатып алган атын жакшылап сынаш үчүн, жакшы улакчыга берүүгө атын жетелеп келгендиктен, Эсен Каныбекке беремин деп айтпады.

Эсендин бергиси келбегенин Каныбек сизди. Ат минип улак тартышпаса да Эсендин кара өгүзүн минип,



элдин сыртынан улак тарткандарды карап тургусу келди.

Эсендин айтууна караганда кара өгүз быйыл он эки асый, кабыргасы төөнүкүндөй каркайган, капчыктуу, шаа мүйүз өгүз.

Эсен аке, Эсен аке! Кара өгүздү бериңиз, улак тартып жаткандарды сыртынан көрөйүн, жөөгө эчтеме көрүнбөйт экен, – деп, Каныбек Эсенге карап жалдырады.

– Э, айланайын, минсең минип кара! Бирок чеберде, өгүздүн мүйүзү жаман болучу эле, бирөөнүн атынын курсагына кирип балаа болбосун! Аттуулардан кийин, обочо тур! – деди Эсен.

Каныбек кара өгүздү минип, байкабай Тойчу даткалардын артына бастырып келип, ээрдин үстүнө тура калып улакчыларды карап турганда:

– Э, береги кара өгүз минип турган кимдин жигити? – деди Тойчу датка.

Тойчу датка Айдарбек датка менен теңтуш. Бирок, ар дайым Айдарбек датканы жыгууга, уят кылууга, элдин алдында Айдарбек датканын айыбын ачууга, шылдыңдап элге жаюуга аракет кылган адам. Бул адатын ал дайыма иштегени иштеген.

Тойчу датканын сөзүнө эч ким жооп бербеди.

– Ой, сен кимсиң? – деди Тойчу датка Каныбекке.

– Мен Айдарбек датканын кулумун, – деди Каныбек.

– Эмне, өгүз менен улак тартканы келдиңби? – деп, Тойчу датка ормондоду.

– Ыгы келсе, – деди Каныбек.

Каныбектин бул сөзүнө Айдарбек датка жаман намыс кылды. Эгер Каныбектин өгүз минип бул жерге келе турганын билгенде, Айдарбек датка Каныбекти алда качан тыймак болучу. Бирок, азыр, Тойчу датканын көзүнчө эч сөз айта албады да:

– О, кокуй, Тойчу датка, бала болгонсуң го, ошол жинди неме менен сүйлөшөсүң да, – деди.



– Жинди немеңе өгүз мингизип улак тарткызайын дедиң беле? Жинди эмес, соо адамдар жакшы ат менен улак тарта албай жүрсө, кулу экөөнү карасаң! Өгүзүң менен желдирип барып улакты эңип ал, эңе албасаң даткаң экөөңдүн башыңа жоолук салам, – деп. Тойчу датка Каныбектин артынан түшүп, өгүзүн сабап кубалады.

– Кудай муну урду... Кокуй Сооронбай. Алыбай, Тойчу даткага жалынып токтотпосоңор шерменде болдук, – деп, Айдарбек датка, Каныбекти кууп бара жаткан Тойчу датканы карабай тетири карады.

Эгер Каныбек улакты эңип алалбай калса же эңемин деп оодарылып түшүп калса, бир чынга жүз калпты кошуп, Тойчу датка өлгөнчө Айдарбек датканы шылдыңдап жүрүп өтмөк. Ошондуктан карап туруудан чыдабай, Айдарбек датка элдин артына чыга качты.

– Бастыр, эңсең улак сеники, эңе албасаң меники! О, жигиттер, улакты ошондой таштагыла, – деп, Тойчу датка кара өгүздү дагы эки-үч чаап жиберди.

Сооронбай менен Алыбай барып «коюңуз, жинди неме майып болбосун» – дешти эле, Тойчу датка көнбөдү. Тойчу датка тарап кыраан каткы күлүүдө. Айдарбек датка тараптын кээси тетири, кээси жерди карап, кээси аттын жалын тиктеп шылкыя башташты.

Каныбек кара өгүздүн мурдун чүйрүйтө тартып тура калып, чап эңкейип улакты алып ээрдин кашына салып, кайра бура тартып:

– Келиңиз, атыңызга ашырып берейин! – деди Тойчу даткага карап.

Каныбектин улакты эңип алып, Тойчу даткага айткан сөзүн угуп:

– Ашыртып ал, ашыртып ал! Өбүлгөңө бир ат берейин, – деп, Айдарбек датка кыйкырганда, Айдарбек тараптын бардыгы дуу күлүп жиберешти.

Бул шылдыңдан өз даткасын куткаруу үчүн Тойчу датканын улакчыларынан экөө келип, Каныбекти ортого алышты.



Бул улакчылардын максаты: Каныбекти өгүздөн то-голото тартып абийирин кетирип туруп улакты тартып алуу болгондуктан, бири өгүздү башка чаап жиберди, өгүз башын катуу чулгуп алганда бир мүйүзү аттын ичине сайыла түштү.

– О, Тойчу датка, тиги жигитиңе улак тарттырганды коюп, атынын ичин таңдыр, – деп, Айдарбек датка жанынын бардыгынча каткырып бакырууда.

Өзү баштаган тамашага унчуга албай Тойчу датка ыза болду. Жарадар болгон ат калтырап, көзү жашылданып турат, Каныбек улакты алып келип Тойчу датканын алдына таштап койду.

– Өбүлгөңө бир козу ал, – деди Айдарбек датка Каныбекти карап кубана.

– Жакшы болот, датка ата! – деп Каныбек, даекчилер кармап турган козулардан бирин тандап эңип алып кете берди.

Каныбектин бул кылыгы элдин көпчүлүгү үчүн кубанычтуу болсо да, Эсен менен Чоң Койчу үчүн коркунуч болду. Ичи жарылган атты бизге төлөтөбү деген коркунуч улам күч алды.

Бирок карды жарылган ат жөнүндө эч кеп болбоду. Анткени: аңгеменин башын Тойчу датка өзү баштады. Эгер ат сурай турган болсо, эртең бир тай-туйлак минип кетерсиң деп Айдарбек датка айтса, эл күлүп дагы шермендеси чыкмак. Ошондуктан Тойчу датка унчукпады...

Көрүп турган элдин бардыгы Каныбектин кылыгына таң калышты. Кой кайтарып жүргөн «жаман» кулдун мындай экендигин эч ким көргөн эмес, ойлошкон дагы эмес.

Элдин бардыгы улакты тартып жатып жадашты. Эмки аңгеме улакты чек коюп таштап тароо болду.

Кимде ким Кичи-Кара-Колдун өрдөшүнөн улакты алып ортодогу Сайды кечип, Чоң-Кара-Колдун оозуна таштай турган болсо, ал адам эки байтал, бир бышты өбүлгөсүн ала турган болду.



Айдарбек датканын эмки милдети, өз адамдарыма улакты таштатып Тойчу даткадан намыс алуу. Эгер аттарды жана улакчы адамдарды тандап аткарбаса, бул намысты Тойчу датка алып кетери сөзсүз. Анткени, анын улакчылары мыкты-мыкты аттарды минишкен жана баятан бери улакка чаппай, аттарын аяп турушкан. Бирок кимдин улак таштаарына Айдарбек датканын көзү жетпеди. Ошондой болсо да, бардык улакчыларды чакырып аттарын мыктады.

Эки тарап өз намыстарын талашып, ар бир улакчы атынын да, өзүнүн да күчүн аябай, аттарга камчы урушуп, бардыгер амалдарын ойлошуп додого киришет. Бирок, улак оор, эл көп болгондуктан, көпчүлүктөн ажыратып чыгуу кыйын болду. Бирде улакты жерге түшүрүп жиберипсе, бирде басмайыл үзүлөт же улак алып качуучуну тегеректеп жибериппейт. Тек үймөлөктөшкөн тополоң.

– Каныбек! Өзүңө өзүң ишенсең, менин атымы мине сиңби? – деди Эсен.

– Датка атам уруксат берер бекен? – деди Каныбек.

– Э, датка ата! Мен атымы Каныбекке берсем кандай болор экен? – деди Эсен даткага жалынычтуу карап.

– Аны өзүң бил! Кокус ат майып болсо андай-мындай дебе, – деди Айдарбек датка.

– Кел, Каныке! Ажал жетсе, ат эмес киши деле өлөт, – деп Эсен, каракердин жабуусун алып өгүзүндөгү ээрин алып токуду. Каныбектин жаман чокой, жаргак шымын, жыртык тонун көрүп, – боюңа бүткөн жигиттик сымбатың болбосо, атыма жакын жолотпос элем. Кел, кийи-миңди чечип менин кийимимди кий! – деп, Эсен маасын, жаңы таар чепкенин, сары жаргак шымын, ак калпагын Каныбекке кийгизди.

Каныбек атты минип бастырып бара жатканда:

– Ой, атка отурган мүчөңдөн айланайын! Айыбы – кул да! – деп, Жума Эсен менен Чоң Койчуга карады.

– Кой алыстап бара жатат, – деп, Чоң Койчу койго басмак болду.



– Атаке, мен эле тосуп келейин, – деп, Бегайым койго кетти.

– О, ботом, датка аке кулуңузду караңызчы! – деп, Алыбай старшын Каныбекти көрсөттү.

Алчактаган карагерди минип, калпагын алчыланта кийип, түптүү карагайдын дүмүрүнө орноткон дөшүдөй атка отурушуна карап, элдин бардыгы Каныбекке таң калды.

Бегайымдын эки көзү жалжылдап Каныбекте. Бирок алыстан жакшы көрүнбөйт. Атын камчыланып көптүн арасына кирип кеткен бойдон көзүнө чалындыра албады. Жүрөгү алып учуп, «алда эмне болот? Кокус аттан жыгылабы? Же атын майыш кылып доого калабы? Же улакты таштап абийир алабы?» – деген түркүм ой биринен сала бири чубады.

«Айдарбек датканын кызынын тою болот» деген сөз менен Алайдагы элдин көбү келген. Сөөк-тамырдан эч ким калган эмес. Улакты көрсө да, көрбөсө да эл дүр этип сүрүлгөн тарапка айлана чабышып, жандын бардыгы жүрөт. Тек улак тартууга жарабаганы да дүүлүгүп, додого карап четтен кыйкырып, куру бекер атын моюнга сабаган болушат.

Тиги, чоңдор улак тартпаган ээн жактарда тай, кунан минген балдар чапкылап, биринин тебетейин бири алып качып жүрүшөт. Аялдар улактын тамашасын алыстан карап турушат. Күйөөсүнүн ичи тарлыгынан корккон келиндер үйүнүн тешигинен шыкаалашат.

Карсылдатып атыу сабап, ортодогу улакка карап умтулуп жаткан адамдар.

– Менин атымы чаап кой!..

– Байкап чаппайсыңбы? Кулагым жарылып кете жаздады!

– Мен карасанадымбы? Атымы чаптым!

– Тарт!.. бас!

– Бутуңу чыгар!..

– Атты тарткыла!

– Оодар!..

– Кокуй, өлдүм!..



– Ой, ат качты!.. карма!.. ой, карма!..
– Ээси аманбы?
– Аман!..
– Баары бир эч кимиңе бербеймин!.. Кана, менин атымы тартып койгула, – деген Каныбектин үнү чыкты.
– Тарт!..
– Чап атты!..
– Кудай берегөр!..
– Ат салба!..
– Атты башка чаппа!.. – деген чуу менен элдин бардыгы Кичи-Кара-Колдун түштүк өйүзү менен төмөн карата жөнөп калышты.

Каныбек четтеп чыкты. Каныбектин оозу канап, күйүккөндөн өңү кумсарган. Каракер ат капкара атка айланган.

– Эми коё бергиле! – деп, Каныбек каракердин тизгин, чылбырын өзү алып, «чу, айт!» – деп, каракерди моюнга эки-үч чапты. Араандай оозун ачып, каракер элден бөлүнүп чыкты. Бирок айылдагылардын бардыгы Каныбекти тегеректеп, Тойчу датка тараптарга жол бербей, Каныбекти кайтарып келе жатышты.

Каныбек кашаттан жол карап отурган жок, тике кашаттын башынан ылдый түшүп, Кичи-Кара-Колдун суусун кечип чыкканда эл чурулдап сууга келди.

– Карачы, Чоң Койчу!.. Тиги Каныбек эмеспи?
– Таанылбайт!..
– Э, кудай ай, атымдын алты саны менен Каныбек аман болсо экен. Тогуз токоч баабедин. Бир улак садага!.. – деп, Эсен өгүзүн мурунтугунан кармап, отуруп тура калып чыдабай турат.

Каныбек менен каракерге эч ким жетпеди. Каныбек улакты болжогон жер эмес, андан ары өткөрүп барып:

– Ал, кийрип алгыла! – деп, Карабай деген беш эчкилүү кедейдин үйүнө улакты таштап жиберип, өзү атты кайгытып барып, кайра тартып жөнөдү.



– О, улакты ким алып барып таштады болду экен?

– Аты кара экен, жанагы Чоко болсо керек.

– Жок, кийимине караганда биздин жигиттерден көрүнөт, – деди Тойчу датка.

Энеси эркек төрөгөндөй кубанып бир-экөө чаап келди.

Анын артынан улак талашкандар дагы келе жатышат.

– Каныбек аманбы, балдар? – деп, Эсен келе жаткандарды утурулады.

– Аман, аман!..

– Улакты ким таштады? – деди Тойчу датка.

– Каныбек! – деди келе жаткандар чуулдашып.

– Каныбек деген ким эле? – деп, Тойчу датка таңдангандай эки жагындагыларды карады.

– Эмне, тааныбай калдыңбы? Жанагы өгүз минип экөөң улак тартышкан менин кулум! – деп, Айдарбек датка каткыра көтөрүлүп калды.

Каныбекти аттан түшүрүп, Чоң Койчу менен Эсен каракер экөөнүн тең башынан суу тегеретип чачышты.

– Жүр, Каныбек! – деп, Эсен Каныбекти үйүнө алып барып, аты менен Каныбекке бир улакты өпкө чапты да, – ракмат, Каныбек балам! Сага ыраазымын! Маасыдан бөлөк кийимимди сен кийгин! – деп, Эсен Каныбектин маңдайынан сылап, далыга какты.

Бегайым Каныбектин эмне болгонун ачык билбей, Эсендин карбаластап жүргөнүнөн Каныбектин бир жакшылыкка ээ болгонун сизди. «Эгер Каныбек аман, эсен абийир тапса келер» – деп бая бир ойлогон ою менен койдун айылга карап жайбады. Элеңдеп эки жактан Каныбекти карайт.

«Капырай, бул ким болду экен?» – деп ойлой, Бегайым чочулап койдун артын айылга карап сүрдү. Эки жагын элеңдеп карап бир адам келет. Башында калпак, үстүндө боз кийим, балбактап шымы чоң. Бегайым бул адамдан чочулап, койдун тиги четин көздөй басканда:

– Ой, койдун айдаган сен кимсиң? – деген Каныбектин үнү, Бегайымдын кулагына шак эте түштү. Бирок баш-



кача кийим кийип келе жаткан адамдын Каныбек экендигине, Бегайым таң калды.

Каныбек жакындап келип:

– Сен ким? – деди.

– Мен эле! – деп, Бегайым уялгандай төмөн карады. Экөө бирин бири көрүп, жүрөктөрү жаш кулундай туйлады. Өздөрүнүн сезгенин, жүрөктөрүнүн туйлаганын бирине бири айтпады. Тек жалдырап бирин бири карап, биринин колун бири кармап турушту.

– Улакты ким таштады? – деди Бегайым.

Каныбек Бегайымдын суроосуна жооп бербей күлүмсүрөй:

– Билерсиң, Бегиш!! – деп, Бегайымды кучактап бетинен өпкөндө, Бегайымдын бүткөн бою чымырап, Каныбектин оозу тийген жерине, бирөө ысык темирди баса койгондой боло түштү. Бирок ал туйлап, Каныбектин кучагынан бошонууга аракет кылган жок. Денеси ысып, кулактары чуулдагандыктан кимдир бирөөлөр, «ой, Бегайым, уят деген кайда, бизден уялсаң боло», дешип чуулдап жаткансышат.

– Эмнеге уяласың, жаным? – деп, Каныбек Бегайымды дагы кыса-кыса кучактай бооруна кысты да, – ушул учур экөөбүздүн тең өмүрүбүздөгү эң биринчи, зордуксуз-зомбусуз жыргап турган, көргөн кордук, тарткан азаптын бардыгы унут болуп, эч теңдеши жок жыргап турган учур, жаным! Эх, эч ким эч кимден кордук көрбөй, ар ким өз эмгеги менен баар таап, сүйгөнү менен өмүр сүрсө кандай сонун болор эле!

Бегайым оң жаагын Каныбектин көкүрөгүнө сөөгөн калыбы менен, ээгин бир аз көтөрүп көз кырын айлангага жиберди.

Экөөнүн ушул турушун сүйүнчүлөп жомоктогондой, Кичи-Алайдын башы тараптан соккон салкын жел Бегайымдын самайын сеңселтип, түркүм жыгачтарды терметкендей туушап, төмөн өзөн ылдый кетип жатат. Экөөнүн көзүнө бардык нерсе жаңы, бардыгы тең азыр



эле өзгөрүлө калып экөөнө суктанып карап тургансыйт. Түштүк-чыгыш өйүздөгү Үч-Дөбө асман мелжиткен аскалуу чокуларын көккө карай созсо, береги Үч-Кара-Колдун тоолору жашылдан кийим кийип жашаргандай, түркүм булак, түрдүү жыгачтары менен өйүздөгү Үч-Дөбөгө мактангандай сөөлөт күткөнсүп, арт жагындагы Ноукат тоолоруна сөөнө чалкалагансыйт.

«Уялбай жигитке өптүрүп кучакташып туруу, кыз үчүн барып турган уят иш эмеспи?» – деген ой көңүлүнө түшө калганда, Бегайым селт эте, башын Каныбектин көкүрөгүнөн тартып, ээгин жогору көтөрүп ага тике карады. Ал эч нерседен кам санабагандай, көкүрөгүн керип, көз карашын алда кайда жиберип, асманга бүгүн биринчи ирет көтөрүлүп учуп, миңдеген барчындар менен басташып намыс алгандай, өтө сыймыктанган бозумдай Каныбек сөөлөт менен турат.

Бегайым ала-сала карай салганда, кандайдыр бир жигит, «мен Каныбекмин» деп алдап сыйкырдап турган сыяктана түштү.

– Жаным, Бегайым! Кандай сонун кубаныч! Эч кимден алкыш алганым жок эле, бүгүнкү алкыш жүрөгүмдү эзип жибере жаздады. Санда жок кулга Эсен акем кийимин чечип берди. А бул жерде болсо... – деди да, Каныбек күлүмсүрөй Бегайымга карап, бооруна кысып койду.

– «Өзүмдүн Каныбегим» деп ойлой, Бегайым Каныбектин кучагына карай ыктап жабыша, башын анын көкүрөгүнө койду...

* * *

- Ой, баракелди ай, уул экен!..
- Капырай десең!..
- «Жамандан жакшы туулат, адам айтса ынангысыз, жакшыдан жаман туулат, бир аяк ашка алгысыз» – деген ушул да?
- Э, Сарыбай!



- БЯ!
- Сен улакты ат жалына эче ашырдың?
- Ашыра албай койдум.
- Капырай, Сарыбайлар ашыра албаган улакты Каныбектин ашыргандыгы укмуш!
- Барыдан бары, миң сан кишиден ажыратып Чоң-Кара-Колго таштап кеткенин айтпайсыңбы?
- Бечара Каныбек, кой кайтаруудан башканы билбеген кул эле, бүгүн багы ачылып эл оозуна кеп болду. Байкуштун колдогону болсо керек!
- «Абийирдүү жигитке ажалдуу кийик жолугат» – деген эмеспи.
- Эмнеси болсо да бечаранын багы ачылсын!
- Жанагы Салтанат адамдын ким экенин билбеген катын, ушул Каныбекти жаман кор кылып жүрөт.
- Э, чиркин ай, десең! Чоң Койчу бечара сатып берген кийимин кийгизбей жүрүп, баягы жылы бутун чолок кылды. Эркеайым дагы адамдын кадырын билбеген неме!..
- Эрке токолго эмне!.. Көз ымдашкан жигит болсо болот да!.. Кулдун өлгөн койгону менен анын жумушу эмне?
- Ал катындарынан дагы жанагы кызы жаман экен.
- Ошол кыз болбой жерге кире турганы. Баягы, ата даңкы менен Зуннахун алып отурат да, – дешип, айылдагы эркек, аялдын бардыгы Каныбек жөнүндө кеп кыла башташты. Каныбектин эрдигин көзү менен көргөндөр уктап жатып ойгонуп да кеп кылышты.
- Күн чыга жаздап калган кезде, Айдарбек датка чапанын желбегей жамынып, эки жакты карап туруп:
- Э, Чоң Койчу! Тетиги Багыштын баласын чакырып кой. Койду бүгүндөн ары ошол кайтарсын. Акысын өзүң билип бычып койгун!
- Мына, койдон кутулдуң жаным! – деп, үйдө эч ким жок болгондуктан, Бегайым Каныбектин мойнуна асыла кетти.
- Датканын оюн билдим!



– Эмне?

– Мени жылкычы кылмакчы.

– Эң жакшы болот, жаным!.. Жылкыдай мал барбы, көңүлүң ачылат.

– Менин жылкычы болуумда чоң коркунуч бар, жаным!

– Кандайча?

– Аны кийин көрө жатарбыз! – деп, Каныбек түндө бир теңтушунан уккан сырын айтпады.

Чоң Койчу датканын айтканына жетине албай кубануу менен талпалаңдап Багыштын баласына баратат. «Акысын өзүң билип бычып койгун! – деген датканын сөзү, Чоң Койчунун башына бакты кондуруп, мартабасын көккө көтөргөндөй болду. Эчен жылдан бери куурап жүргөнү ушул бийлик менен унут боло калды. Мындай бийликти датка өзү эмес, анын үй-бүлөсү да бир аяк ашка айтпаган. Ооба! Эми, Чоң Койчу датканын атынан акы бычып, Каныбектин ордуна койчу жумшайт. Бул шумдуктай даража. Буга үй жанында турган Жума менен Сурмаш да аябай кубанышты. Ооба, зор кубаныч!

Күн улуу шашке болуп калды. Тамашанын аягы бүтпөгөндүктөн, алыстан келип кечээ кетпей калгандар жана айылдагы аял, эркектин бардыгы дагы чогулду. Датканын үйүнүн батыш тарабындагы түздөн аялдар эки ороо каздыра баштатты. Эки ороо тең кадиресе чоң болмок, экөөнүн арасы бир кезден ашыгыраак.

– О, бул эмнең, Асылкан байбиче! – деди датка.

– Кызыңыздын төшөгүн талашабыз, даткам! – деди Асылкан.

– О-о... чоң тамаша эми болот турбайбы! – деп, датка кызынын тою ушундай сансалтанаттуу болгонуна кубангансыды.

Көп убакыт өтпөй, Самсахун баштаган он чакты адам тогуз табакка эт, нан, боорсок, кант, өрүк, мейиз салып, ар бир табактын үстүнө бир сомдон акча коюп, аялдардын алдына келип:



– Улуу-кичүү кудагый, кудачалар!.. Сиздерден суранабыз, төшөк талашууну калтыргыла!.. Бир сому менен тогуз табак эт жана союшуңарга бир бээ тартуу, – деди.

– Самсахун кудам, бул тартууң бизди шылдың кылгандык болот. Бул тартууңарды ушунча катынга бүрксө да жетеби? Ошондуктан алты айылдагы катындарга Зуннахун алты тай берсин. Алты айылдагы ак сакал алты байбичеге алты көйнөк жана алты козу союш берсин. Өргөө жабар, жүк көрсөтөрүбүздү өзүнчө берсин. Жылкычылардын укурук боосун өзүңөрчө сүйлөшкүлө. Бул айткандарыбызга макул дебесеңер төшөгүңөрдү талашып тартып алгыла, – деди Асылкан.

Самсахун Асылканга кайрып сөз айтпады. Тиктеп турду да, эркектерге карап:

– Журт!.. Аялдар тартуубузга көнбөдү. Мына силерге тартуубуз, биз жакка болушуп бергиле, – деди.

– Болушабыз! болушабыз!.. – деп, эркектердин бардыгы чуулдашты.

Тогуз табакты бээси менен алышып, эркектердин бардыгы Самсахун тарапка кошулуп кетишти.

Самсахундан башка баш көтөрөр адамы жана кыргыздын шартын билгени жок болгондуктан, бардык ишти Самсахун Зуннахундан уруксат алып башкарууда.

Чогулган эркектер тогуз табак даамды ооз тийишти. Акчаны, болсо сакалдуулар чөнтөктөрүнө салышты.

– Кана, балдар! Айылыбызга келген Зуннахун күйөөнү жекелегендей болбойлу, бардыгың тыңдап ат минип, төшөк талашууга киргиле, – деди Алыбай старшы.

Тойго келген эркектердин бардыгы аттарын мыктап токуп, басмайылдарын чыңдап, тышынан жаман-жуман кийимдерин кийишти. Аялдар эки ороону киши бою каздырып, түбүнөн тешип ортосун кошушту. Он алты арканды бирине бирин улап, сегиз кат кылып өрүштү. Бир учун талаага таштап, экинчи учун эки ороонун түбүндөгү тешиктен өткөрүп барып, казыкты житире кагып бай-



лап, казыктан калган аркандын учтарын жаргылчактын көзүнөн өткөрүп байлашты. Бул казык кагылып жаргылчак байлаган ороонун үстүнө, арчанын бүчүрүнөн, чөптөн толтура салып, анын үстүнө кийиз салып, ончакты кемпирди отургузушту.

Байдын кыз, келиндери тамашаны кароо үчүн ороодон обочо келип топтошуп турушту. Байгени жеке алчуудай болуп, Асылкандын айтуу боюнча, кедейдин кыз, катындары жаман кийимдерин кийип, чака, чылапчын-дарга күлдөн, тезектен аралаштырып, анын үстүнө суу куюп даярдап коюшту.

Айылдагы кудалар жакка болуша турган жигиттер аттарын тандап минип, алар дагы жарданып туруп калышты. Өгүз, төө минип «аркан тартабыз» дегендер дагы көбөйдү.

Эл, эркек, аял болуп эки тарап болушту. Аялдардын максаты эркектерге арканды жулдурбай, айткан нерселерин кудалардан алуу. Эркектер болсо, арканды кудаларга жулуп берип, аялдарды байгеден куру калтыруу. Бардыгында тең «ким-кимди жеңмек?» деген суроо.

Укуругун сүйрөтүп ончакты жылкычы аялдар менен эркектердин арасына келип:

– Датка ата! Биз ушул айылдагы жылкычылар! Отуз күнү оюн салган күйөө, кызыңызды куттуктайбыз. Жалгыз кызыңызды шылтоолоп, Кашкардан чыккан атактуу бай Зуннахун күйөөдөн жылкычылык сурайбыз. Берген кыздын атын кармайбыз деп жылкычылык алуу илгертен калган элдин салты экен, – деп, жылкычылардын бардыгы даткага карап жарданып тура калышты.

«Булар менден уялбай келип жылкычылык сурагандарын кара» – деп, Айдарбек датканын алды менен ачуусу келе түшсө да, кыз күйөөсүнө шылтоолоп айткан жылкычылардын сөзүн жүйөлүү көрүп жана күйөөсүнүн марттыгы менен мактангысы келип:

– Э, Самсахун! Зуннахунга акылдашып жылкычылардан кутулбасаң болбой калды го.



– Жылкычылыгыңар бир тай, – деп, Самсахун күлүп койду.

– Ракмат! – деп, мамыда турган кер тайды алып барып, Чоң Койчунун үйүнүн алдына жылкычылар союп салышты.

– Кана, кудалар! Биздин сураганды бересиңерби же төшөк талашасыңарбы? – деп, Асылкан илгери басып чыкты.

Байгеден мурда төшөк талашууну сонун көргөн жаштар:

– Жок, кудалар эми көнбөйт, болор иш болуп, боёосу канган! – деп чуулдап жиберешти.

Жигиттер алмактан-салмак арканды тартып киришти. Аялдар ороого жакын эч кимди келтирбей чылапчын, илеген, чака, табактагы чылаган жаман немелер менен эркектерди бет талаштыра уруп турушат.

Арканды тарта албай аттан ооп түшүп жаткандарды, басмайылы үзүлүп, шыпырылып жаткандарды төөсүн бакыртып тургандарды карап турган аял, эркектердин бардыгы кыраан каткы күлүүдө.

– Э, Каныбек! Кара аргымакты минип кирип көрбөйсүңбү? – деди элдин четинде турган Эсен.

Каныбек күлүп:

– Мейли, сизден руксат болсо минейин! – деп, Каныбек кара өгүзгө жүгүрдү.

– Каныбек деле арканды жулуп ала албайт.

– Эмне үчүн?

– Ушунча адам жулуп ала албаган арканды Каныбек жулуп алабы?

– Каныбек ыкчыл көрүнөт. Анын үстүнө Эсендин кара өгүзү тооду дагы томкоро тартып кетет, – деди элдин бир катары.

Элдин бардыгы илгерки өткөн баланчанын көк өгүзү, түкүнчөнүн кызыл, өгүзү, бастандын күрөң өгүзү жөнүндөгү аңгемеге кирип кетишти.

Каныбек арыдан бери ээрди токуп минип, элдин четине келип тура калганда:



– Кана, Каныбек! Кечегиндей ишке жарап ташта, – деп, турган элдин бардыгы чуулдады. Каныбек акырын аркандын учун алып туруп:

– Энелер, жеңелер! Жалынсаңар арканды калтырайын, болбосо бардыгыңарды куюн учургандай кылам!

– Жалынбайбыз! – деп чуулдашты аялдар.

– Саа жалынганча итке жалынам! – деп четте турган бир аял, чылаган күл менен Каныбекти беттен ары бир койду. Каныбек кечирим сурап чынын айтса, бул аялдын кордошу анын ичин күйгүздү. Айрыкча «итке жалынам» деген сөз Каныбектин жинин келтирди.

– Башың баш – багалчагың кара таш, – деп, Каныбек өгүздү камчыланып тегерене өкүрөңдөттү. Арканды минип алып жылдырбай отурган катындар, ороонун үстүндөгү кемпирлердин бардыгы, аяктары асманга карап томолонушту. Карап турган эркектер каткырып ызычуу кыйкырык салышты.

Бул ороону Каныбек да казышкан. Каныбек ороону казып жатып, Жуманын үйрөтүү боюнча, эки ороонун ортосуна күрөк сайып, ороонун ортосу жырылып кеткидей кылып койгон. Эгер түз тартпай кайра жыра тартса алда качан жырылып калмак. Бирок бул сырды Жума менен Каныбек эч кимге айткан эмес.

Каныбек дагы бир айлана тартып келгенде, ороонун айланасында эч ким калбады. Чылапчын, чакадагы чыланган нерселердин бардыгы алда качан төгүлүп. Эркектерди булгаган, аялдардын өздөрү дагы булганышкан.

Каныбек үчүнчү айланып келип, арканды эки ороонун ортосуна келтирип туруп жыра тарттырды. Аркандын учу үзөңгүгө басылып, ээрдин кашына оролуп, калган учу экинчи үзөңгүгө оролгон болучу. Кара өгүздү элдин бардыгы чурулдай айдашты. Кара өгүз эки ирет чөгөлөй калып, үчүнчү ирет чиренип туруп тартканда, ороо жарылып, жаргылчак казыгы менен суурулуп келди. Элдин бардыгы чурулдашып, арканды көкбөрү кылып тартып кетишти.



Эл чуулдап аялдарды шылдыңдашты. Аялдардын кээ бири, чыны менен ыза болуп ыйлап да жиберешти.

– Ой, садагаң болоюн!.. Өмүрүң узун болсун, – деп, Эсен менен Жума жалынды. Чоң Койчу менен Сурмаш Каныбекти кара өгүздөн түшүрүп башынан суу тегеретип чачышты. Каныбек үйгө сүйөнүп тура калганда, Бегайым үйдүн ичинен туруп:

– Ракмат, Каныке!.. – деп күлүмсүрөдү.

АКЫЛДАШКАНДА

– Э, катын! Бул экөөнүн көз карашы күндөн-күнгө оордоп бара жатканын байкайсыңбы?

– Капырай десең!..

– Бул кыйын иш!.. Кокус бирин бири көрбөй калса, өлүп калышабы деп корком.

– Койчу жаман апас сөздү айтпай!..

– Жок, чын байбичем. Болор-болбос эмени шылтоолошуп, көздөрүн кысып сүйлөшкөнүн байкайсыңбы?

– Байкап эле жүрөм. Бирок байкаганда жалгыз кызды эмне кылмаксың?

– Кызыңдын түндөгү кылыгын байкадыңбы? Тыштан кирип келип «Каныбек, сени Эркеайым чакырып жатат» – деп, үйдөн чаканы алып чыгып кетти. Анын артынан Каныбек чыгып Эркеайымдын үйүн көздөй басты эле, «суу алып келүүдөн коркуп сени алдап чакырдым» – деп, каткырып күлүп, Каныбекти колдон жетелеп сууга эрчитип барып келди.

– Ошол эле дейсиңби? Бир күнү Бегайым отунга барып, «көтөрө албай койдум» – деп, кайра келип «эне, Каныбекти көтөрүп кел десең» – деп асылганын, «Каныбекти көтөрүп кел» десем, «Бегайым барып алган отунун көрсөтүп бербесе кайдан табам» – деп, көз ымдашып гана ээрчитип кетип калды.

– Ий, дечи катын!..



– Ий!..

– Кызың болсо чоңоюп калды. Кокус шайтан болуп төрөп койсо, анда атыбыз эмне болмок?

– Койчу нары бабырабай. Жалгыз кызыңды ошентип айтуу кантип оозуңа барат?

– Ой, кудай урган оой-й... «жаман айтпай жакшы жок» деген. Жаман-жакшы экөөнү тең эске ала жүрүш керек.

– Эмесе бирөөгө кудалаш!

– Кимге?

– Жоро «куда болоюн» деп жүрбөйбү!

– Аны кой, катын. Анын уулу кишиге жакшылыгы тие турган уул эмес. Анын он карасына кызыккан менен кызың зарлап кетет.

– Эмесе, Жоробекке куда бол.

– Кой... ошонун жинди катынына күнү кылып бергенче, кызымды өлтүрүп коём.

– Тиги Жума калдын уулу кандай?

– Жума калдын уулу түзүк неме. Бирок Жума кал катыны экөө тең Кудай урган, битин сыгып, канын жалаган немелер. Кызыңдын курсагы тойбой жүрүп өтүп кетет.

– Анан кимге бермекчисиң?

– Атаң Жуманын айткан акылы кандай? Мен ошондон башканы орун көрбөдүм. Ырас, кыз экөөбүздүкү. Сен экөөбүз эмне кылсак ошол болмок. Бирок, ошол жалгыз кызыбыздын бара турган жерин, ала турган күйөөсүн жараштыра албасак, убалы экөөбүздүн мойнубузда калбайбы?

– Аның ырас... Бирок келечеги кандай болор экен?

– Ошол келечегин айтып жатам. Эгер ушул экөөнү зарлата турган болсок, ошондо бизге эмне наалат айтылмак? – дешип, Чоң Койчу менен Сурмаш далай акылдаша турган.

«Ой балдар! Ойлонуп иш кылгыла. Бегайымды бирөөгө берип, андан беш алты кара алган менен этегиңер эки болбойт. Ушул Каныбек менен Бегайымды бири биринен ажыратып зарлатпагыла» – деп, Жума келген сайын Чоң Койчу менен Сурмашка айта турган.



Айымбачанын тоюндагы Каныбектин улак тартышы, төшөк талашы Каныбектин багын ачты. Мурунку убакта, жөө самтырап кой артынан жүрө турган болсо, эми ат минип, укурук сүйрөтүп жылкычы болгон. Ошону менен бирге узун элдин учуна, кыска элдин кыйрына Каныбектин даңкы жайылган.

Мурунку убактагы «тур ары, самтыраган өлүгүңдү көрөйүн кул» деген кыз, келиндер, эми, «кагылайын Каныбек, бери кел» деп калган.

Күндөрдөн күн өтө берди. Чоң Койчу менен Сурмаштын кеңеши күч алды. Бегайымды Каныбекке алып берүүгө датка менен Салтанат каршы болбос бекен деп, Эркеайымды арага салды.

Эркеайым бул окуяны Салтанат менен даткага айтты. Алар дагы каршы болбоду. «Мейли, кайта ырас болот. Каныбек кул болуп тышкы жумушту жасайт, Бегайым күң болуп үйдөгү жумушту жасайт» – дешип, Салтанат менен Айдарбек датка тымызын кымылдашкан.

«Э, балдарым, ырас кылдыңар!.. Өзүңөр карып бара жатасыңар. Датка дагы бир беш, он жылдан кийин Каныбекти бошотор. Анан силерди Каныбек алаканына салып бакпайбы» – деп, Жума да тойго келгенинде айтты. Бул сөз Чоң Койчу менен Сурмаштын көңүлүнө абдан уюган.

Каныбек кийинки күндөрдө өтө ойчул болуп кетти. Басса да, турса да эки көзүн тунжуратып терең ойго кетчү. Каныбектин мындай абалга түшүп кетүүнүн себеби үч нерседе эле:

Биринчи: Туубаса да тутунгандай болгон Айбадак апаң салам айтты. Анархан болсо баягы Керимахунга тийген. Бирок, Анархан өзү кайдан тийсин. Керимахундун байлыгына жана соодага эптүүлүгүнө кызыгып Зуннахун берди. Үй-бүлөсүнүн бардыгы макул деп турган соң жалгыз Анархандын макул дебеске чарасы канча. Көзүнүн жашын көл кылып, көкүрөк кайгысын чер кылып жүрөт. Анархан боюн салып сүйбөгөндүктөн, Керима-



хун эки жолу урган имиш. Мен бери чыгарда келип ыйлап туруп: «Самсахун аке! Каныбектин колун кыса кармап туруп салам айт. Мен үчүн бетинен өп. Менин айтканыма көнбөй койду эле, чала болуптур деп табалабасын. Эгер Каныбек ушул тарапка келсе, мага бир кезигип кетсин» – деди: «Анархандын мындай абалга түшүп калышына далай себептер бар. Аны кийин ачып берем» деген, Самсахун өгүнү мында келгендин эртеси.

Экинчиден: «Самсахун аке, менин энем шордуу Ажардын амандыгын билдиңби» – деп Каныбек сураганда: «жок!.. Билбедим... ошол баягыдан бери Түлкүбектикине бара элекмин!..» деп айткан Самсахун.

Бирок, Самсахун муну да калп айткан. Самсахун Түлкүбектикине эки жолу барды.

Каныбектен ажырагандан кийинки Ажардын көргөн кордугун, башка кишиге барып күң болгонун, ал жерде Ажарды эрге алып бергенин айтууга Самсахундун жүрөгү чыдаган эмес. Эчен күн ойлосо да энесинин жайын айтууга Самсахун баатырлык кыла албады. «Шордуу Ажардын башынан өткөргөн кордугун Каныбекке айтсам, күйүп, жанып кетер, же кайгыдан өлүп кетер» – деп Самсахун корккон.

Үчүнчүдөн: Айдарбек даткага эрегишкен даткалар көбөйө баштады. «Тобум менен тоюна бардым, кулу, өгүз минип улак тартам деп бир кишимдин атын өгүзүнө жардырды. Аттын жайын айтуунун ордуна, күлүп шылдың кылды. Шашпа... ошол аттын кунун тоголок тогуз туу бээсин уурдатып алуу менен бүтүрөм» – деп, Тойчу датка баягы тойдо таарынып кеткен. Ошондуктан «мен Тойчу датканын ууруларынан өлөм же Айдарбек даткадан өлөм» – деп, Каныбек көп ойлонот.

Чоң үйдү кичирейтип, кичине үйдү тепирейтип, эл жайлоого чыгуу камын көрө башташты.

Чоң Койчу бир торпок, бир, кой союп, айылдагы аксакалдарды чакырып, өткөн ишенби күнү Бегайым менен Каныбектин никесин окуткан. Жума алып келген



өрө кийизди алачык кылып беришкен. Бирок, эки жаш эркин сайрандап алачыгына жатыша элек, «Ууру күч алды. Баланчанын атын, түкүнчөнүн бээсин алып кетиптир» – деген сөздөр менен Каныбек жылкыдан карыш чыга албайт. Бегайым болсо эртең менен элден мурун туруп, түнкүсүн элден кийин жатат. Салтанат менен Эркеайымдын айдоосунда жүрүп, Бегайымдын өңү жездей саргарып, күндөн күнгө аза баштады.

«Сиз датканын эшигинде жүрө бербейсиз. Мунун эшигинде жүрө берген менен эч пайда жок. Таятамын колунда азын оолак, өлбөгүдөй малыңыз бар. Ошол малыңызды багып, өзүңүзчө тиричилик кылганыңыз жөн. Мен Айдарбек даткадан марыбаймын, марыймын деген менен дагы булар марытпайт. Эл жайлоого чыкканда башыма азаттык сураймын. Берсе бергени, бербесе менин качканым. Мунун колунан эсен кутулуп алсам, силерди кор кылбай багармын» – деп, мындан эки күн илгери Каныбек Чоң Койчуну Оштун бери жагындагы Лангар деген жерге көчүрүп жиберген.

Күн көтөрүлүп калган кезде Каныбек жылкыны айдап, кулундарды байлашты. Бегайым, Эркеайымдан бир аяк кымыз алып келип, энеси Сурмаштын берип кеткен талканынан кымызга чалды да, Каныбектин келүүсүн күтүп отурду. Ал жөн эле отурган жок, Каныбеги алачыкка кирип келгенде эркелей мойнуна асылып, эки бетинен өөп жана өзү эки бетинен өптүрүп, биртике болсо да оمولгон оор турмушту унуткарып, сүйгөнү менен көңүл ачкысы келди.

– Э, Бегайым!

– Ыя!

– Ой, өлүгүңдү көрөйүн каракчы! Тиги кирлерди батырак жуубайсыңбы? Эрге жетишип калгансып, жаман алачыгына эле жүгүрүп турат, өлүгүңдү көрөйүн, – деп Эркеайым ачууланды.

– Ай, шордуу баш... жан жай алып, кабак ачылбайт экен го? – деп, Бегайым көзүнүн жашын кылгыртып тышка жөнөгөндө, Каныбек кирип келди.



– Эмне ыйламсырайсың? Капа болуп кайгырган менен экөөбүзгө булардын боору ачыбайт. Андан көрө бир аз күн чыда... Өлбөсөк булардан кутулабыз, – деп, Каныбек Бегайымды эркелете көкүрөгүнө кысып, саамайын сылап, бетинен өптү.

ЧООР ҮНҮ

Күн батып баратат. Кечке арчанын арасында камалып жаткан сегиз киши акырын жашына чубашып кырга келип отурушту. Кечки жел аргы зырылдап, арчанын башын ыргалтып, чөптүн башын селкилдетип, эзелден берки кыла жүргөн каадасына түштү.

Кечке байланган кулундар туткундан жаңы бошонгондой болуп, энелерин ээмп, оюн салууга киришти. Музоосун күткөн уй мөөрөп, козусунан адашкан кой, улагынан адашкан эчкилер маарап, айыл үстүн уу-чуу басты.

Малкорлор кечки малды жүргөн-турганын байкап, түнкү өрүшүн тескеген болушуп, ар кайсы айылдын четинде экиден-үчтөн топтошуп, эки жакты караша сүйлөшүп турушат.

Кырда отурган сегиз киши кимдин жылкысы кайсы тарапка бет алганын байкап, көздөгөндөрүн көрүп турушат.

Каныбек тору быштыны минип, кементайын алдына салынып, укуругун сүйрөтүп, жылкынын артын түрө чоң суудан сугарып, кайра өрүшүнө карата бет алдырды.

– Э, Каныбек! Сен экөөбүз бүгүн жылкыны канатташтыра кайтарбайлыбы?

– Мейли!

– Бирок айгырлар алышып акмак кылар бекен?

– Ортосунда карап турсак кайдан алышат эле!

– Жарайт. Анан караңгы түшкөн кезде мен жылкымы сен тарапка жайып келейин, – деп, Алыбай старшынын жылкычысы жылкыларына карап жөнөдү.



– Тетиги көп жылкы кимдики болду экен? – деди кырда отурган сегиз кишинин бири.

– Садыр Ажыныкы болсо керек.

– Тиги жылкыларчы?

– Алыбай ыстарчынын жылкысы болсо керек, ошонун айылынан чыкты.

– Кана, аттар жакка барбайлыбы?

– Коё тургула!

– Ооба... Тиги жылкылар бери жайылып келсин. Азыр шашылууга болбойт. Ар иштин өз ыгы бар, – деди дагы бирөө.

– Бардыгыбыз макулдашып алып ык менен колго түшүрбөсөк, Каныбек тирүү турганда эч нерсе алалбайбыз.

– О, койчу... сегиз киши биригип бир адамга алыбыз жетпесе кудай урбайбы?

– Андай эмес, тиги жылкычы баягы көп жылкычынын бир жылкычысы эмес, Айдарбек датканын кызынын тоюнда миң-сан кишиге улакты бербей мааракерге таштап кеткен Каныбек деген жылкычы.

– Э, балдар!.. андай жылкычылардын далайын көргөнбүз. Атка өбөктөп турганда капыстан качырып чыгып, бир салсаң топ этип гана аттан кулап түшөт, – деди бир чал.

– Баса, баягы эрлигиңизди айтып коюңузчу! – дешип, жогору жакта отурган чалга карашты.

Чалдын жашы алтымыштарга барып калган, чарчы бойлуу кара киши, сакал-мурутун азыраак гана көк ала аралаган. Чекелеринде, көздүн алдыларында азыраактан бырышы бар, Корчу деген ууру ушул. Калгандарынын бардыгы кара мурут. Бирок уурулуктун адисин алып, бирдин малын бирге өткөрүп, биринин тебетейин экинчисине кийгизип келе жаткан куулар, ашкан уурулар, жан кыйгыч кесептер.

– Э, балдар ай!.. Айтса айтып берейин. Атка минүүгө дагы далай убакыт бар, аңгыча эрмек болуп берейин. Бирок бул айтылган сыр ушул гана жерде калат. Шарданага салып айта берсек Тойчу даткага уят, өзүбүзгө



жаман, – деп, Корчу оңдонуп отура, күмүштөгөн мүйүз чакчадан наспайын чегип, алдыңкы эрдин бөлтөйтө, оозун чүрүштүрө, – менин уурулугум жашыман башталды, балдар! Уурулугумдун башы үйүмдөгү сүттүн каймагынан башталып, аягы тогуздаган ат, төөгө чейин гана эмес, эң акыры эр өлтүрүүгө келип токтоду.

Мен уурулукка он алты жашыман катыштым. Бирок, мен тойбогондугуман уурулук кылганым жок, Тойчу датканын намысы үчүн уурулук кылдым.

Он алты жашыман тартып алды менен айылдагы кой, козу, улакты уурдай баштадым.

Бир күнү Садырдын кою экен деп, ушул Тойчу датканын коюнан бир чоң ирик уурдап алып, бир соодагерге сатып жибердим. Саткан жеримен койдун көзү таанылып, менин уурулугум чыгып калды. Ай, эми Тойчу датка соёт ко деп корктым. Жок, иш мен ойлогондой болуп чыкпады. «Мунун жүрөгүндө оту бар азамат экен. Кекенгенден кек алып берүүчү неме көрүнөт. Мына бул козуну дагы алып барып союп же. Бирок кокус мен жумшап калсам, барып турасың, – деди Тойчу датка.

Кийин мен чоңоюп жыйырмага чыкканымда, тетиги Өзгөндүн ары жагындагы Карабагышка жумшады.

Карабагышта Жоробай, Мамбет деген эки бир тууган бар экен, экөө тең бүтүн Карабагыштан чыккан манап жана бай. Ошол экөө келин алып, той берип, ат чабат. Тойчу датка дагы атын кошот. Бирок, Тойчу датканын аты жыгылып калып байгеден куру калат. «Айлыңарга келип ат чапсак атыбызды жыгып койдунар, биздин аттын байгесин бергиле» – дейт Тойчу датка. Атыңды жыккан адамды карма, айыбын алып берели, болбосо чыкпай калган жаман атыңа байге сураганың уят эмеспи» – дешип, алар Тойчу датканы шылдындашат. Ошого эрегишип, «бир айгыр үйрү байталын уурдап кел» – деп, мени Тойчу датка Өзгөнгө жиберди.

Менин жолдош кылып алганым Карабайдын Кара көзү. Балким Каракөздү уккан чыгарсыңар?



– Укканбыз... Бирок көргөн жокпуз, – деп угуп отургандар чуулдашты.

– Карабайдын Каракөзү ошондо он сегиздерде, өзүнүн мүчөлөрү келишкен сулуу жигит эле. Тамаша кылып кызча же келинче кийиндирип койгонубузда аны эркек деп эч ким айтпай турган.

Карабагышка барып төрт күнү жүрүп калдык. Бардык малдарын саксактап кайтаруу менен алдырышпады.

Эми короого кирели деп, эл жаткан, кезде айылга келдик. Жоробай менен Мамбеттин үйү көрүндү. Короонун ортосунда эки миңге жакын кой жатат, чет жагында маталып төө, желеге байланып уй жатат. Бир келин безилдеп кыйкырып, уктабай отурат. Анда-санда кыйкырып коюп, үргүлөп да кетет.

Каракөз экөөбүздүн максатыбыз, Тойчу датканын айтканын аткаруу үчүн, эптеп бир келиндин кийимин уурдап алуу болучу.

Эки жакта эч адам көрүнбөйт. Бардык нерсе тынч жатат. Каракөзгө атты карматып коюп, үргүлөп турган келинди чапаным менен башын чүмкөп алып Каракөзгө көтөрүп келдим.

«Айланайын садага кетейин акелер, айылдагы короо кайтара тургандардын бардыгы чөп чабышка кетип, короону мен кайтарып калдым эле, менин абийиримди кетирбегиле. Келин болуп келгениме эки жума болду эле. Жаш элем! Менин көрөйүн деген күнүмү, ичейин деген сууму түгөтпөгүлө!» – деп, келип жалынды. Бирок келиндин жалынганына карабай, өзүн кордоп, кийимин сыйырып алып кете бердик – деп Корчу «баатырлыгын» кызып айта баштаганда, ушул кырдын экинчи жаккы имерилиш капталынан бирөөнүн кыйкырган үнү чыкты.

– Кокуй, көзгө чалынбайлы, – дешип, уурулардын бардыгы арчанын арасына кире качышты.

Каныбек атынан түшүп, кечке желеде байланып турган кулундардын оюн салганын, желенин айланасынан



кечке жакшы оттой албай, эми гана отко жетингендей болгон бээлердин каракыякты орой чалышын карап турду да, айланага көз жиберди.

Эл жайлоого чыгар убактагы табияттын көрүнүшү кандай сонун! Жел кайсы тараптан желп этсе, ошол тараптан түркүм гүлдөрдүн атыр жыттары аңкыйт. Арчалар желге башын ыргаса түрдүү жыгачтар боюн туушайт.

Береги тоо боорундагы керилип жаткан көк керү Көк-Бел аттуу бөксө жайлоо. Бул бөксө жайлоого малдуунун бардыгы эмес, даңктуулар гана жайлайт.

Көк-Белден түштүккө карай бергенде Жаман-Кара-Көлдүн өрөөнү, көк тувар кийген сулуудан бетер көйкөлүп жатат. Андан ары алыста кечки ала көлөкөнүн кучагына батып бараткансып Талдыктын тоосу, анын чыгышында Арчатынын тоосу аркайып, али эрип бүтпөгөн кары, сандаган арчалуу токою менен мактангансып турат.

Береги төмөн, түндүк тарапта, Кичи-Кара-Колдун, анын ары жагында Чоң-Кара-Колдун өрдөштөрү керилип жатат. Мына бул чыгышта, башы Талдык тоосунан башталып Кичи-Алай суусу атанган суунун аркы өйүзүндө, күн батар алдындагы нурга балкыгансып, ушул көрүнүшү менен бардык Алай тоолорунун бийик чокуларына менсингенсип кызыл аскалуу үч чоку турат. Атты кай бир кишилер Чоң-Кежиге, Кичи-Кежиге, Көл-Кежиге дешип аташса, кай бирлери Үч-Кежиге дейт, а кээ бирөөлөр Үч-Дөбө деп гана коюшат.

Ошол Үч-Дөбөнүн түндүк тарабы менен чыгышка караганда, тетиги алыста, отко кактанган котур кишидей кызыл-ала болуп Шарт ашуусунун тоолору жатат. Анын түндүк тарабындагы алыстыкта Терек-Ашуу тоосунун чокусу бүлбүлдөгөнсүйт.

Каныбек ушулардын бардыгын карап туруп, табияттын байлыгына, анын кечкуруңку сулуу көрүнүшүнө ыраазы болгондой жылмайыңкы тартты да, айыл тарапка көз жиберди.



Ар ким кечки тамагына камынганын күбөлөгөнсүп ар кайсы үйдүн түндүгүнөн коюу көк түтүн көккө карап созулат.

Береги Көк-Бел жайлоосундагы байлардын аппак үйлөрүнөн корунгансып, тетиги төмөн, Талдыктын суусунун өйүз-бүйүзүндө топ-топ кара алачыктар турат. Бирок, ал кара алачыктар тутуусунун жамандыгынан корунгансыса да, түндүктөрүнөн асманга карай созолонтуп чыгарган көк түтүндөрүн оргутуп, бай үйлөрү менен басташып тургансыйт.

Ошол үйлөрдү көргөндө Каныбектин кабагы бүркөлүп, көз алдына атасынын жана Карыптын жаман үйлөрү көрүнүп, Чор тамандардын чөп алачыктары элестеди. Алай жөнүндө атасы Сансыздын айтканы эсине түштү.

«...өсүмдүктөр жөнүндөгү атамдын айтканы абдан туура. А мен жыргаймын деп көксөп жүргөн Алайдын бейиши кайда? Адилеттүүлүк кайда?» – деп, Каныбек Айдарбек датканын колуна келгенден бери кой кайтарганын, бир жылдан бери жылкы кайтарып келатканын, көргөн кордугун, тарткан азабын эсине түшүрө кабагын бүркөп терең ойго кетти... Анын кабагынын бүркөлүшүнө көмөктөшкөнсүп айлананы ымырт каптай баштады.

Көз байланып, жылдыз абдан толуп калган кезде уурулар атка минишип, арчанын арасы менен Каныбекке карап жөнөштү.

Каныбек тору быштыны агытып, Айдарбек датканын Кер-Жаак деген атын кармап минди.

– Кана Каныбек, жылкылар жакшы жайылып жатты. Эми, «жылкычынын чымыроон»ду тартпайсыңбы! Жылкылар жуушап, жылдыздар тиктеп, аскалар жаңырып, арчалар селкинчек тепсин, – деп Алыбай старшынын жылкычысы жайдарылана бастырып келип, Каныбектин жанына тура калды.

Алыбайдын жылкычысы жашы жыйырма бештерге барып калган кара тору жигит. Бирок, жайдын күнү да,



кыштын күнү да, бети туурулуп кесилген сыяктанып түлөп жүрө берет. Көп убакыттарда «Сыйрык бет» деп айта турган, Каныбек.

– Э, сыйрык бетим! «жылкычынын чымыроон»ду мен чоорго салып тартканда, ошол чымыроонго кошулуп чымырай турган, көз жашын көл кылып, бизге кошулуп ыйлай турган адам бар бекен? Же жалгыз гана сен укканы турасыңбы? – деди Каныбек.

– Алда айланайын Каныке ай! Неге мынча муңдуу болуп калдың эле? Тартсаң! Балким сенин чымыроонунду укканда, айылдан бери чыга калып Бегайым дагы тыңшаар, – деп Алыбай старшынын жылкычысы улутунуп койду.

– Дурус курбум! Дурус!.. Жылдыздар жымыңдап, Ала-Тоонун аскасы чоорго кошулуп жаңырып, арчалар желге кошулуп ыргалган менен эмне чыгар дейсиң? Андан көрө Бегайым үчүн тарт де!.. Жашынан мага түс салган, мен деп түн уйкусун үч бөлгөн, мен үчүн күйүп жанган, ошол Бегайым уксун. Балким, ал байкуш, Айдарбектин үйүндөгү каардуу эмгектин катаалы менен уга да албас. Же балким угар бекен! Мейли, тартайын! – деп, Каныбек чоорун койнуан сууруп алды.

Чоордун баш-аягын үйлөп, оозун шилемейлеп:

– Ушул күүнү «жылкычынын чымыроон» – дешет экен. «Балам Каныбек! Мендейлерге «көкөй кести», сен өңдөнүп кул болуп кой кайтарып, жылкы кайтарып жүргөндөргө койчулардын «коңур күү» менен «чымыроон»дон артык күү барбы? Ушул үч күү үч уруу азап тарткандардын күүсү. Ошол үчөөнүн көз жашынан жаралып, жүрөгүнөн сызылып чыккан күү» деп, Жума көп айтты эле.

Бул «жылкычынын чымыроон»ду кай бир жылкычылар «жылкы жуушатуучу күү» дешет экен.

Шордуу жылкычылар, ыргыткан сөөк башына тийбей, жарытып жакшылыктуу кийим кийбей, бай жегенден жей албай, дейм деген оюн байына дей албай, жети



жылы тентиген календердей болуп, жети күнү ачка калгансып тишинин кирип соруп, эби жогоу жылкынын четинде калып, эптүүсү айылга «шырылдаң» айтымыш болуп барып, берсе айылдан бирдеме алып, бербесе, улутунуп кайра салып жүргөндөгү күүсү имиш.

«Байкуш, раматылык Чөкөм ушул чымыроонду со- нун тартар эле. Чөкөм чымыроонду тартканда, уккан жылкычылар селдейип, жылкы жуушап делдейип, ко- роодогу кой жөткүрбөй, төөлөр кулагын көтөрүп, уйлар онтоп көзүн сүзүп, короо кайтарган кыз, келиндердин темир комузу колунан түшүп, ооздору ачылып калар эле», деп, Жума Чөкө деген жылкычыны мактайт. Чөкөнү көзүм менен көргөнүм жок. Бирок Жумадан мен кыйын тартам. Мактанып айткан сөзүм эмес, «балам сенин тарт- каның кадим Чөкө сыяктуу» – деп, өгүнү келгенде Жума да мактап айтты эле.

– Э-эй... досум!.. чоорго салып тарта билсең «жылкы- чынын чымыроон» дой күү барбы? – деп, Каныбек акы- рын чоорун тарта баштады.

– Балдар, токтогулачы! «ысыктасаң кымыран суук, кулагың кычышса, жылкычынын чымыроон»ду ук дешчү эле, – деп, Корчу атынын башын тартып, арчага жамы- нып тура калды. Корчуну көрүп уурулардын бардыгы тык тура калышты.

Уурулардын аттары ооздуктарын кабыштыра тиштеп, кулактарын тикчийтип чоор тартылып жаткан жакты карашты. Уурулар болсо кулактарын түрө, ооздорун ачы- шып, аттын үстүндө өбөктөп калышты.

Чоор үнү а дегенде безилдеп катуу чыкты. Мурунку- дан өзгөрүлүп, бирде коңур тартылып, бирде калтырап, бирде кайра ышкырылып ыңырып безилдеп, алда ким- дин муңуна муң, зарына зар кошкондой болду. Чоордун ыңырыган мукамдуу үнүнө аскалуу зоолор жаңырып, үнүн кошту. Уктагандардын умачтай көзү ачылып, бар- дык табият күүгө кулак салгансыды.



Бегайым сууга келе жатып чоордун үнүн укту.

– Жаным, Каныбек! Балким мени уксун деп же уктап жатса ойгонсун деп тартып жаткандырсың. Жок, жаным! Мен али уктай элекмин, Салтанатта аёо жок эмеспи! – деп, көзүнүн жашын кылгыртып турду. Кашташтай таза тунук булак, желеге жаңы байлаган кулундай туйлап, түркүм түрдүү үнүн чыгаруу менен чоордун күүсүнө күү кошкондой болот. Эзелтен соккон тентек жел эмненидир жомоктоп баян кылгандай бирден бирге соктугуп, көйкөлгөн көк шибер башын сыздырат.

Каныбек чымыроонду чырылдатып, кайгы-муңун тартып жатканда уурулар качырып сала берди.

«Ой, силер ким?» деген Каныбектин суроосуна жооп болбоду. Тарс-тарс эттирип эки ууру Каныбекти эки чаап өттү. Алыбай старшынын жылкычысы, бир чабуу менен аттан кулап түштү.

Каныбек уурулардын үчөөнү ыргыта чапты. Уурулар менен Каныбектин ортосундагы чабыш узакка созулду. Башкөздөр жарылып, көздөн от чагылып мурунга кан жыттанды. Каныбектин колундагы укуругу үч бөлүнүп, аттын үстүндө өлүү же тирүү экенин сезбей эси эңгиреп тура калды. Корчу Каныбектин аркасына тура калып, тизе менен карууга чапты эле, Каныбек акырын гана аттан ооп түштү. Ээсинен ажыраганын билдиргендей Кер-Жаак кишинеп жылкыга карата жөнөдү. Уурулар Каныбекти аттан түшүрүп алып дагы аябай жанчышты. Бир ууру түшө калып карап:

– Болду өлгөн көрүнөт!..

– Балким тирүүдүр?..

– Жок, дем алганы билинбей калыптыр!

– Эрлиги эр экен!..

– Эри болгондо дагы жүрөгүндө жалы бар көрүнөт. Ушунча жашка чыкканы уурулук кылып жүрөм, мындайды көргөн эмесмин. Кайыр, эрдин ажалы эрден деген... Тиги өлгөн Маманы өңөрүп, берки экөөнү сарпоочтогула. Калганың жүргүлө жылкыга, – деп Корчу жөнөп калды.



* * *

– Кана, суу жылыдыбы?

– Жылып калды. А көр казылып бүтү бекен?

– Бүткөндүр. Бол тездеткиле. Эртерээк көздөн далдаа кылып көчүп кеткидей бололу, – деп Алыбай старшы, өлгөн жылкычысын көмдүрүү үчүн айылдагыларды шаштыра баштады.

– Э, Бегайым балам! Каныбек кандай? – деп, Эсен кара өгүзүнөн түштү.

– Ким билет, аке! – деп, Бегайым эчкирип ыйлап жиберди.

– Кой балам, ыйлаба!.. ыйлагандан пайда барбы? – деп, Эсен акырын Каныбектин бетин ачты. Эсен кокусунан Каныбектин бетин ача коюп жүрөгү оозуна тыгыла түштү. Бирок Бегайымга шек алдырбады.

Каныбектин башы челектей, көзү кайсы, мурду кайсы экендиги белгисиз. Тек казандын кара көөсүндөй болуп, баштын бардыгы көлкүлдөп турат. Бүткөн бойдо чоло жок!.. Бул сыяктуу адамды айыгат деп эч ким айта албайт. Тек Эсен гана көңүл улап:

– Коркпо, кагылайын Бегайым!.. Коркпо!.. – «эбепке себеп, эгиз улакка айры шыбак»... Бир жакшылык болгусу бардыр!.. Сүйлөйбү?

– Жок, аке!

– Кыймылдайбы?

– Жок. Кез-кезде гана кың эткен дабыш чыгат.

– Дурус... Бирок балам, дайым чалкасынан жаткырбай, кээде сол жаккы кырынан, кээде оң жаккы кырынан, кээде чалкасынан жаткырып тур. Антпесең өлүү кан-дар бир жерге уюп калат, мен барып Жуманы чакырып келейин, ал өмүргө себеп болушу мүмкүн! – деп, эки жакты карап туруп, – тиги Алыбай ыстарчынын айлынан өлүк көтөрүп бара жатабы?

– Ооба!..



– Ким каза болгон экен?

– Кечээги түнү Алыбай ыстарчынын жылкычысы Каныбек менен бирге турса, керек! Ошол бүгүн күн чыга өлүптүр.

– Ай, кайран жигит!.. Ал дагы Каныбекке окшогон азамат көрүндү эле, – деп, Эсен катуу үшкүрдү.

– «Башына доо кеткен көрүнөт. Башка жери аман» дешти. Мына бул чачын саксайтып келе жаткан кемпир, ошол жылкычынын энеси болсо керек, – деди Бегайым шашылып бараткан кемпирди көрсөтө.

Кемпирдин башында жоолугу жок, чачы ак ала, үстүндө жалгыз көйнөк, бутунда тайда-тамтыгы жок жаман маасы. Эски керегенин саканагын таянып, өлүк көтөргөндөрдү көздөй жүгүрө:

– Садагаң кулунум,

Мен курудум!

Карыганча жүрөмүн,

Же сенден мурун мен өлбөй!

Көксөм суубай калдыбы,

Же өлөрүндө бир көрбөй?..

Зыркыраган куу эмчек

Же зыркырап сүтүн агызбай,

Башыңды жөлөп өлөөрдө,

Же оозуңа наар тамызбай!..

Алтыңда калып сен жетим,

Ар кайда бактым жетелеп!..

Жүрсө экен деп жалгызым,

Тиледим тилек энтелеп.

Тилегиме жеткирбей,

Кеттиби бөрү бөксөлөп, –

деп, кемпир өлүк көтөрүп бара жаткандарга асылды. Бирок, өлүктү көтөрүп бара жаткандар кемпирди кармап жибериппеди, назаат айтышты.

Кемпир өжөрлөнүп өкүрүп ыйлабады. Мөндүрдөй буурчактап көзүнөн жаш дагы чыкпады. Көйнөгүнүн



көкүрөгүн айырып, жаман маасысын чечип салып, сак-сая кайра жөнөдү. Кемпирдин кебетесин көрүп турган муңдуулардын бардыгы:

– Шордуу кемпир! – дешип, көздөрүнө жаш алышты.

Кемпирдин сөзүн укпаса да, үнүн угуп туруп, Бегайым көзүнүн жашын жамгырдай төктү. Небак аттанып кете турган Эсен үзөңгүгө бутун салган бойдон жашып катты да калды.

– Ой, садагандар!.. Жанагы менин балам менен кошо жарадар болгон баланын үйү кайсы? Өз баламдын өңүн көрбөсөм дагы баламдын теңтушунун өңүн көрөйүн, – деп, кемпир басып келип тура калды.

– Мына бул жаткан, – деп, Бегайым өзүн өзү токтото албай ыйлап жиберди.

– Кана, бир көрүп кетейин! – деп, кемпир Каныбектин бетин ачып маңдайынан өөп туруп, – менин баламдын башы-көзү дагы сеникиндей болгондур ээ? – деп, эчкирип жиберип басылды. Бирок кемпирдин көзүндө жаш жок. Анын жашы ушундай азаптуу кайгыдан улам алда качан агып түгөнгөнсүп өңү жездей местейип, бети-башынын бырыштары кабатталып турат.

Эсен менен Бегайым эч сөз айтпады. Кемпир да бурулуп буларга карабады. Кылымдар бою кыймылдабай, эч кимди теңине албай, же башын ийип жерге салбай, асман менен тирешүүчүдөй, алда ким менен күрөшүүчүдөй, асманга карап боюн керген аскага карап жөнөдү. Алда кандай кыйбастарына кол булгап кош айтышкандай, ак ала чачы сеңселип, көйнөгү желге желбиреп, кемпир асканын башында турганда, асмандан булут көтөрүлүп, асканы туман каптады...

* * *

- Дагы кичине ичесиңби?
- Жок... болду...
- Көңүлүң ачыкпы?



– Ачык... Бирок бүткөн боюмдун бардыгы кол тийгизбей сайгылашып ооруп калыптыр.

– Эң жакшы!.. ооруганы жакшы! – деди Жума эмнегедир кубангандай.

– Койчу, таята!.. Кайдан эле ооруганы жакшы болсун? – деп, Бегайым балалык мүнөз менен туйтуң этип койду.

– Жок, айланайын!.. ооруганы жакшы. Союл тийип өлгөн эттердин бардыгы эми жанданып келе жатканы. Жанданганы жакшы, эгер өлгөн эттер жанданбаса анда иш кыйын болот эле.

– Мына бул бети-баштарым гана оорубайт! – деди Каныбек.

– Бети-башыңдын этине азыр жан кире элек. Себеби башыңа союл көп тийген да... Дагы беш күндөн кийин бети-баштарың ооруй баштайт. Ошондо башыңдагы бардык өлүү кандар сары сууга айланып ээгиңе чогулат. Анан мен акырын наштар менен чегип сары сууларын агызам. Андан кийин айыгып кетесиң... Кана, бүгүн күнгө жума болсо, – деп, Жума күндү эсептей колдорун ачып жуумп отурду да, – дагы он күндөрдө ары-бери жүрүп каласың, – деди да, күлүп Каныбекке карады.

– Оозуңа май, таята! – деп, Бегайым сүйүнгөнүнө чыдабай ыйлап жиберди.

– Ой, жаман арам!.. Абдан жашык көрүнөсүң! Жашыбай кайраттуу бол.

– Анан кантейин!.. Айдарбек датка болсо «көчөм деген күнү көчпөсөм жаман ырым болот» деп, бизди таштап көчүп кетип калды. Каныбек үч күнү тилден калып жатты. Оозуна суу тамызгандан башканы билбедим. Эш тутар адам болбосо, жакын арада айыл жок, жаман алачык менен журтта калып отурсам, медегер болгон Эсен акем сизге кетсе, кантем, кыйын эле болбодубу, таята!.. Журтта эки киши калды эле деп, Айдарбек датка киши жиберип койсочу? Же атамдар мында болсочу!..



Бегайымдын бул сөзүнө токтоно албай Жума да шашып кетти.

– Каныбектин жатканына эки күн болот дегенде баягы Жапек, Кубат экөө баштап беш койчу, «Каныбекти көрөбүз» деп, түн ортосунда, бир козу союшуп келишиптир.

– Ошол тиги жайлоодонбу?

– Ооба... Бешөө беш ат уурдап минип келишиптир. Анан Каныбекти көрүп отурушту. Каныбек алардын келгенин сезип, алардын сөзүнө жооп кайтарбады. Демек Каныбектин мындай абалда жатканын көрүп алар түнүлсө керек: – «Кош Бегайым!.. Башта эрк, колдо бийлик жок. Койчу, малчы, кул, күң болуп жүрүп көрөрүбүз ушул турбайбы?..» – деп, бешөө тең өксөп ыйлап жиберипти. Ошондо көзүмө эч нерсе көрүнбөй жер асты-үстү болду, таята!.. Жаштайымдан ушул өңдүү шумдуктарды көрүп отурсам, мен кантип жашык болбоюн? – деп, Бегайым дагы ыйлады. Жума болсо кабагын түйүп, сол жакы мурутун тиштеп, көз чанагын жашка толтуруп тунжуроодо.

Бегайым ыйлап Жуманы жашытканын көрүп, Каныбек жанында желөнүп турган комузду алып, толгобой туруп эле тарсылдатып чертти эле:

– Каныбек, кайсы күүнү черткени жатасың? Эчтеме келбей жатат ко? – деди Жума.

– Силер кайсаа ыйлап жатасыңар? Силердин ыйыңардан дагы эчтеме чыкпай жатат ко? – деп Каныбек күлүмүш болгондо, Жума менен Бегайым дагы күлүмсүрөштү.

Жума бүгүн дагы кечке чейин жакшы эрмек болду. Ар кайсы күүлөрдүн чыккандыгы жөнүндө аңгеме козгоп, аягында күүсүн чертти. Токтогул жөнүндө аңгеме баштап «тогуз кайрыкты» чертти. Карагул ботомдун тарыхын айтып отуруп аягында эки сабак ырын ырдап жибергенде, Каныбек Жуманын ырдаганына таңданып күлүп жиберди. Бирок, анын каракөк болуп шишик баскан бетинен күлкү билинбеди.



Бегайым Жуманын атын алачыктын төмөн жагына аркандап жатып:

– Таята! Эсен акем келе жатат. Бүгүн мында жат де-сеңиз эрмектешип оңуп калалы, – деди.

– Салоому алейкум, Жума аке! – деп, Эсен атынан түшөрдө, Бегайым жүгүрүп барып атын алды.

– Валлекиме салам! О, кел Эсеке! – деп, Жума орду-нан турду.

– Кандай Каныбек, жакшы болдубу? – деп, Эсен Жума менен кол алышты.

– Жакшы... жакшы... кудая шүгүр, жакшы болуп калды!..

– Э, оозуңарга май, Жумаке!

– Салоом алейкум, Эсеке! – деди Каныбек.

– Алеки салам!.. О, айланайын!.. Жакшы болдуңбу? – деп, Эсен өтө мейримдүүлүк менен Каныбекти колунан өптү.

– Жакшы Эсеке! «Кулдун жаны иттин жаны менен тең» деген эмеспи. Эптеп өлбөй айыгып келе жатам...

– Ой, өлүм курусун!.. Өңгөчө өзүңдөй азаматка өлүм келбесин, – деп, Эсен отура кетти да, – кагылайын, Бегайым, тиги менин канжыгамдагы куржунду ал. Бир көзүндө ун, бир көзүндө талкан. Каныбегим аман айыкса башын куттуктайын деп карындашыман алып чыктым. Күн да батканы калды, бүгүн мында жатам. Эртең үйгө барып, бүрсүгүнү бир козу союп келип берейин. Эгер керек болсо, тиги каракер атымы деле ал. Элдин сендей азаматтары аман болсо, мендей Эсендер талаада калбас! – деп Эсен айтканда:

– Ракмат Эсен аке! – деп, Каныбек анын колун кысты. А Бегайым болсо, сүйүнгөнүнө чыдабай Эсендин колун өптү да, аттагы куржунду чече баштады.

– Ии, Эсеке кайдан?

– Каныбектин кабарын өзүңө айтып коюп ары кетпедим беле?

– Ооба...



– Ошондон бери тиги Гүлчө, Кара-Таш жактарда жүрдүм. Гүлчө менен Кара-Ташта эки карындашым бар эмеспи. Ошол эки карындашымдын үйүнө эки конуп, күздүк эгиндин камын кылып келдим. Өзүм айдаган эгиндин аягына датканын жылкысы чыкты, – деп, Эсен улутунуп койду.

– Датканын жылкысы жөнүндө эмне дедиңиз, Эсеке? – деп, Каныбек башын көтөрүп тура калды.

– Турба, турба... тердеп жатыпсың, тер карышат! – дешип, Каныбекти баарылап кайра жаткырып эки жактарын кымтышты.

– Сен уурулар менен чабышып эсиңен танып калган түнү, бардык жылкы барып, баягы уругун өзүң сээп берген арпа менен буудайды такыр жеп коюптур. Өзөк байлап калган эгин кайра көгөрбөйт турбайбы?

– Ии, датка эмне деди? – деп, Каныбек дагы башын көтөрдү.

– Эмне дейт эле? «Сенин арпа-буудайың эмес, менин он эки бээмди ууру алып отурат», – деп койду. Ыстарчы, бийлерге барсам аткез кылып жиберипти.

– Жүзү каралар! – деп, Каныбек көтөрүлүп кайра жатты.

– Баса, Айдарбек датка ошол ууруга алдырган бээлерин издеп кетти деди эле, анын эмне болгонун уктуңбу? – деп, Жума кыңылдатып отурган комузун токтотуп, оң колу менен сакалынын арасын кашыды.

– Тааптыр. Эки бээсин союп жиберген экен дейт. Калган он бээсин аман алыптыр. Ал бээлерин уурдаган ууруларды Тойчу датка тааптыр дешти го.

– А-а-а... Кебиңдин жөнү бар.

– «Балдар бейбаштык кылып коюптур. Алардын жазасын өзүм берейин. Малыңыз уурдалып, жылкычыңыз өлүптүр. Аз айып көп күнөө болсо кечириңиз», – деп, «Тойчу датка Айдарбек даткага ат тартып, чапан жаап, бир шумкар берип Ошко жөнөттү», – дешип, мурда күнү мен барган жердегилер айтып отурушту.



– Дурус!.. Ошол Тойчу датка өзү уурдатып отурган иш турбайбы? Ал уурулардын арасында Корчу ууру дагы болуу керек.

– Элдин айтымына караганда ал дагы бар көрүнөт!..

– Мына кызык!.. Ошол жүзү каралар уурулук дагы кылдырабы? – деп, Каныбек дагы башын көтөрдү.

– Турба, турба... Жакшы тердеп жатасың, кокус кечки желаргыда тер карышса жаман. Бул тер боюндагы өлүү кандардын сары сууларын алып чыгат, – деп Жума Каныбекти кайра жаткырып, эки жагын кымтып койду да, – ал жүзү каралардын кылыгын менден ук.

Жанагы Корчу дегеним Тойчу датканын уурусу, анын жанында да кошоматчы уурулары бар. Алардын кылган шерменделиктери толуп жатат. Мен ошол Тойчу датка менен Корчу уурунун бир гана жоругун айтайын. Айтканда да жүзү кара Корчу, Өзгөндүн ары жагындагы Карабагыш уруусунан чыккан Жоробай менен Мамбеттин жаңы алган келининин кийимин кантип кордоп тоноп алганын, ал келин намысына чыдабай муунуп өлгөнүн, келиндин кийимин Каракөз деген жолдошу кийип алып жылкычыларды алдаганын, Жоробайдын атактуу каракашка айгырын үйүрү менен кантип уурдап, Тойчу даткага алып барганын айтайын, – деп, Жума сакал-мурутун сылап, Корчунун жүзү каралык жоругун айтууга камынганда:

– Тетиги келе жаткандар ким? – деп, Бегайым үч уйга жүк артып жөө келе жатышкан бир топ кишини көрсөттү.

– Ким болот эле, Гүлчө, Кара-Таш жактарга барып, ар кимдин жумушун иштешип, эптеп кыштык эгин таап алалы деп бараткан кедейлер да, – деди Эсен.

– А тиги жол менен жүрбөй, мында эмнеге келатышат? – деп, Бегайым таңдануу менен оту күйүп жаткан кемегеге казанын асты.

Келе жаткан топтон бирөө илгерилей басып келди да:

– Шаломалейкум!



– Кубат аке! – деп, Бегайым кубанганына чыдабай кыйкырып жиберди.

– Саломалейкум! – дешип, Кубаттан кийин келаткандар жабыла салам айтышты.

– Валекиме салам! – дешип, Жума менен Эсен колдорун бооруна алып тура калышты.

– Каныбек шакайдыбы? – деп Кубат тура калды да, Каныбектин кол сунганын көрө коюп, – о, шадагашы! – деп барып кучактай өпкүлөп калды.

Келгендер чуулдаша амандыкты сурашып, Каныбек менен көрүшүшүп бүткөндөн кийин:

– Мына, Каныке, өзүң менен кой кайтарышкан койчулардан Кубат акем баштаган төртөөбүз. Кубат акемин алда качан өлгөн атасын бүгүн өлдү деп айтып, кожоюндардан араң суранып сага келдик. «Жакшы болуп калган имиш» деген кабарыңды угуп чыдабадык. Төрт койчу досуңун колунан келгени эки чанач кымыз, эки чанач айран. Өгүздүн күчүн болсо, баягы Сали агаңан сурап алдык. Сали агаң менен Уулбү жеңең – экөө Бегайым экөөңө көптөн көп салам айтып, өгүзүнүн күчүнө кошуп бир козу карын май берди, анысы мына. Баягы жалгыз эчкисин коюңа кошуп кайтарчуу жесир кемпир, сенин аман айыгып кетүүңү кудайдан тилеп, мына бул кенедей түйүнчөктөгү жарты чыны талканды берди. Кыскасы тиги эки куржундун көзүндөгү тамактар, сенин амандыгыңды тилеп ар кимдин бергени, аларды жай айтып берем. А булар болсо жолдон кошулушту, колунан келгендерин алдыңа коюп отурушат. Аз болсо көптөй көрүп ыраазы бол! – деди да, Жапек Каныбекти кучактай кысып-кысып койду.

Үстүнө куур тон, башына малакай, бутуна чокой кийген карыя, уйгактын жалбырагына оролгон каттаманы Каныбектин алдына коюп, уюлушкан сакалын сылай:

– Кагылайын Каныбек, кимдин баласы экениңди да билбейм. Комуз чертип, чоор тартканыңды элден уктум. Айым-



бачанын тоюндагы азаматтыгыңды көзүм менен көрдүм. Көзүңчө жасакөрлөнүп отурганым жок, эмне үчүндүр, ошондон бери көзүмө жылуу, көңүлүмө ысык учурайсың. Тетиги Сооронбай миңбашынын коюн кайтарып жүргөн жалгыз уулумдан сен жакын көрүнөсүң! – деп, чал алып келген каттамасынын четинен кичине сындырып Каныбекке сунду.

– Каныке, мындан да ооз тийип кой, – деп, жашы кырктардан ашып калган кара сакалчан киши чуңкур кара чөйчөккө салган каймакты Каныбектин алдына коюп, – баягы өзүң көргөн үч эчкинин каймагы, тоюмдук үчүн эмес, көңүлдүк үчүн! Сени ушундай абалың менен журтка таштап кеткендерге ачуум да келди. Бирок колумдан эмне келет?.. Келери жок!.. Ооруну сураса айыкканга тете деп алдыңа келип отурабыз!

Бардыгы Каныбектин жакшы болуп келатканын көрүп кубаныша, аз да болсо чын жүрөктөрү менен алып келген тамактарын беришип, өздөрүнүн жакшы тилектерин айтып жатышты.

Ноопазы менен музоолу уюна жүктөгөн жүгүн түшүрүшүп, Кебек күлүмсүрөй басып келди да, Каныбектин маңдайына отуруп:

– Каныбек иним! Эки уйга үйүмү, бардыгер мүлкүмү жүктөп сага көчүп келдим. Мына бул таятаң Жума берген кийизден жасаган жаман алачыгыңын жанына мен да жаман үйүмү тигейин дедим. Ушунетип журтта калган сен кайсы, Үч-Кежигеде жалгыз үй отурган мен кайсы!.. Бириндебей биригип, отуралы дедим. Ким кас, ким дос экенин эми гана түшүнгөнсүп келатам, Каныке. Салый экөөңүн шайырлыгыңарга түшүнбөй, бузукунун тилине кирип, Айдарбек датканын каарына дуушар болуп бардык малыман ажыраганым билесиң. Тиги музоолу уйду Салый жеңең төркүнүнөн алып келди, ноопазды эжемен алдым. Тетиги жалгыз улактуу эчкини күйөөдөгү карындашым берди. Бир убакта үзөңгүсүн чирене теминип, сен сыяктуу кул эмес, мына булар сыяктууларды



тоготпой, байлар менен бирге мамырлап Чоң-Алай жайлоосунда жүрүүчү Кебек агаң ушул абалга жетип, эми сага коңшу болууга... жок, коңшу эмес, Салый экөөбүз бир тууган болууга келдик. Аз айып, көп күнөөбүз болсо, кечир, Каныке! – деп, Кебек Каныбектин колун өптү.

Каныбек кубана жана таңдана башын көтөрүп:

– Ракмат Кебек ага! Бирок сиз мага эч кандай жамандык кылган эмессиз, – деп, андан аркы сөзүн айтайын дегенде:

– Анда ого бетер жакшы! Адамга мал табылышы оңой, адамга адамдын табылышы кыйын, Каныбек балам! Бир учук жипче дүнүйөсү жок, жакын санапар эч кимиси жок кул бала элең. Эми айланаңа карачы! Алачык да болсо үйүң бар, ак жоолукчан зайыбың бар. Кечээ жалгыз үй элең, бүгүн экөө. Каралашары жок коколой башың эле, мына улуу, кичүү бир туугандарың! – деп Жума айтканда, Каныбек кубанганына чыдабай бүткөн бою элжиреп, жүрөгү жарылып кете жаздады.

«Чын эле... Таятамын айтканында калети жок. Мен бүгүн ата, энелүү, бир туугандуумун. Менин дүнүйөм бүгүн түгөл!» – деп, Каныбек ойлоно калды да:

– Бегайым! Салый жеңем экөөң ал үйдү эртең тиксеңер кандай болор эле? Үйдү тигүүдөн мурда, бул отурган элге тамак жасаганыңар түзүк ко дейм?

– Мен ошондой десем, тиги аксакалдар талаага жатабы? – деп, Бегайым болбой жатат, садагаң! – деди Салый.

– О, кой айланайын Бегайым! Күн ачык, аксакалдар өлбөйт. Баарыбыз эле сыртка жатып үйрөнгөнбүз, – деди Эсен.

– Туура, туура! – деп, бир тобу Эсенди жактап кетишти.

– Курсагыбыз бөрсөйсө, азыр эле кайра жөнөйбүз, – деп, Жапек бир жактан чыкты.

Бегайым, аяктарыңы тазала. Салый жеңемин аяктары болсо алып кел. Мына бул кымыздан элди кандыра куюп бер! – деди да, Каныбек ушул өзү айткан сөзүнө өзү



кубанып, бүткөн бою ымыр-чымыр болуу менен көз алдына, Улуу-Чаттагы Түлкүбек, Атабек, Бөрүбай молдо, бул жердеги Айдарбек датка, анын уулу Карабек, Алыбай старшы жана башка тааныган байларды элестей түштү.

«...Үйгө мейман келип калды, ылдам козу сойгула... Семиз кулун же тай сойгула... Элге кымыздан куйгула...» – деп, ошолор гана аялдарына же жигиттерине айтуучу. Сүйгөн мейманы келсе ошолорго гана мамырлатып тамак берүүчү.

А Каныбекчи?

Мен үйлүү-жайлуу болом, мага да өзүм сүйгөн мейман келет, Бегайымга ушундай буйрук берем, келген мейманымды сыйлаймын деп эч качан ойлогон эмес.

Жаш чагынан бери көксөгөн бейиши ушул сыяктанды. Даражасы жана байлыгы жок болсо да, береги отурган жаман кийимчендерди даражалуу датка жана бектерден миң эсе артык, адилеттүү, адамгерчиликтүү, жүрөктөрүндө кымындай кири жок, алтындай таза кишилерге теңештирди. Кымыздуу аяктарды элге сунуп жүргөн Бегайымды Күмүшкө, чоң чаначты кучактап кымыз куюп отурган Салыйды Салтанатка такыр теңештиргиси келген жок. Ушул минутада, Бегайым менен Салыйды, Каныбек бейиштеги нурдун кыздарына окшоштурду. Ошол нурдун мейримдүү кыздары, бул дүйнөдө эч бир жыргабаган шордуулар тиги дүйнөгө барганда дүйүм тамактын башын берип сыйлап жаткандай сизди.

Ооба, Каныбек дал ушундай сизди! Анын кубанычы койнуна толуу менен көңүлү асманга көтөрүлүп, ооруган жерлерин унутту. Мына бул улуу, кичүү мейримдүү достору келип бардык оорусун алып салгандай болду.

Береги отурган шордуулар, курсагы бирде тойсо да, бирде тойбой опкок өскөндүктөрүнө карабастан, эмне үчүндүр салттуу отуруп, куюлган кымызды адептүү ичишүү менен, Жумага комуз черттирип, кыяк, сурнай, чоор тарттырып угушту. Бирок, алар, айбан мүнөздүү Айдарбек даткача угуп баалабастан, күүнүн ар бир кай-



рууларын ката кетирбей түшүнүшүп угуп, ар күүнү алтындай баалап, Жумага мактоолу сөздөрүн айтуу менен алкыштарын жаадырышты.

– «Асыл таштан чыгат, акыл жаштан чыгат» деген. Көп жашка чыгып, көптү көрүп, көптү билгенсисек да, бизден көрө эмки жаштар көбүрөөк билгенин байкадым. Мына бул Каныбек менен Жапекти алсак, бул экөөнүн көңүлү тетик, кай бир нерсеге көздөрү жетик. Комуз чертишип, чоор тартышканда көп күүлөрдөн артыкчылык кылышат. Жаштардын келечегинен үмүтүм чоң. Каныбекке комуз черттирип, чоор тарттырып, ырдагып уксак болот эле, аны эмки жолугушууга чейин коё туралы. Кана, Жапек айланайын, бүгүн өзүң үчүн да, Каныбегин үчүн да чоор тарт, – деп, Жума чоорун Жапекке сунду.

– Бар өнөрүңдү сал, айланайын! – дешти тиги отурган карыялар.

– Жапек «Сурнай күүнү» тарт! – деди Каныбек.

Урушпа, Жумаке! Сиз бул күүнү сурнайга салып тартасыз. А Каныбек экөөбүз зордуктап, чоорго салып жүрөбүз, – деп, Жапек чоорду оозуна салганда, «ыж, ыж» этип ыжылдаган чоордун кош дабыштуу коңур үнү чоордун ичинен эмес, өпкөнүн адам билбеген туңгуюк түпкүрүнөн чыгып жаткандай болду.

– Деги сонун баштадың, айланайын! – деди да, Жума кайра тим болду.

Чоор үнү уламдан-улам түркүмдөп, бирде ыңырысып созулса, бирде шаңдуу балкылдап, отургандарга кеңеш берип жаткандай болсо, бирде айбаттуу чаңырып, адамдын бардыгын алда кайдагы чабуулга чакырып жаткандай болот.

Ооба, отургандар дал ушундай сезишти.

Отургандар жоо кийимин кийип, жарактарын боюна илип, тандамалуу тулпарларды минип жоого бараткандай болушат. Алар баштарын жогору көтөрүп, дайыма ийилип жүрүүчү белдерин түзөп, көкүрөктөрүн кере дагдайтышып, айланага салтанаттуулук менен сыймыктуу карашат.



Каныбек да дал ушундай...

Бая күнү эсине келип көзүн ачканда, маңдайында ыйлап жалгыз гана Бегайым турса, а бүгүн маңдайында канча киши отурат? Күндө жалгыз гана Жума эрмек болсо, бүгүн кимдер эрмектешип, жүрөктөгү чын сырларын айтып отурушат?

«Ооба, эл береке!» деп ойлоду да, Каныбек айланага көз чаптырды.

Ай жок болсо да, асмандагы жылдыздар мызылдашып, бардык жарыгын марттык менен төгүп тургансыйт. Күндө күмүрөй түндөн жадагансып, кайдандыр үңкүйгөндөй көрүнүүчү аскалуу тоолор, бүгүн ушул элдин кубанычына шаңданып, чоор үнүн аскадан аскасына жаңыртуу сөөлөт күткөндөй болот. Күндө кемегеде күйүп, жалынын көрсөтүүгө корунгандай болгон Бегайымдын оту, бүгүн тулга салынган казандын алдынан жалбырттап, айланага жар салып жаткандай болсо, «коркпо, мында биз бар, сага азыр барабыз» дегенсип тетиги өндүрдөгү жатакчылардын оттору жаркылдап, бардыгы ушул тарапка жылып келаткандай сезилет. Ар күнү чаң болуп үп тарткансып туруучу аба, бүгүн бардык киринен арылып, чоордун үнүн, отургандардын күлкүсүн алда кайда ташыгандай болсо, бирде дүйүм гүлдүн жытын алып келип, бул отургандардын жүрөгүнө сүртүп, алардын жүрөгүндөгү муңду кетирип жаткандай болот.

– Дагы тарт чоорунду, айланайын! Колдогу жоксуздукту, баштагы кайгыны унутуп, өзүбүзчө жырғап отурганыбыз ушул! – деди отурган карыялардын бири.

Чоор үнү дагы шаңдуу, дагы бийик көтөрүлдү!

* * *

Күндөн күнгө жакшы болуп, көңүлү кадимкисиндей ачылып, башынын айрылган жерлери так болуп бүтө баштап, алкымындагы сары сууларды алуу үчүн Жума чеккен жерлери да бүтө баштады.



Каныбектин айыга баштаганын угуп, Айдарбек датка да көңүлгө ала баштады.

«Мени журтка таштап көчүп кетти деп Каныбек көңүлүнө албасын. Мындай окуя болорун мурунтан билгенде, жайлоого көчүү күнүн башка күнгө болжосок да болот эле. Ал эми, мындай окуяны билбей туруп күн болжоп койгондуктан, кандай гана окуя болбосун, ошол болжогон күнү көчүү керек. Бул ата-бабадан калган ырым. Ырым үчүн кечирип койсун. Көчүп келе турган күнүн болжол кылсын, ошол күнү өзүм, мындан унаа берип, киши жиберип көчүртүп аламын» – деп, Айдарбек датка Каныбекке салам айттырып, эки чанач кымыз арттырып, бир козу өңөрттүрүп, бүгүн киши жибериптир.

«Ушул ооруман жакшы айыксам, Бегайымды колунап жетелеп Лангарга кете берейин. Бегайымды атасы менен энесине таштап, андан бир ат таап алып, Улуу-Чаттагы энемин дайынын билейин. Эгер энем аман болсо Лангарга алып келейин» – деп ойлогон, Каныбек. Бирок бул оюна, «качканда кайда барасың? Кимге батасың? Кашкарга барсаң Зуннахун бар, Улуу-Чатка барсаң Түлкүбек бар, бул тарапта Айдарбек датка бар. Алар сени кайдан болсо да табышат, жаман кылышат. Андан көрө, Айдарбек датка менен жакшылыкча сүйлөш» – деген ою каршы болду.

Анын үстүнө, Айдарбек датканын айттырган саламы, берип жиберген кымызы менен козусу Каныбекти сыйкырдап, көңүлүн эки анжы кыла баштады.

Каныбек өзүнүн оюн айтып Кебек менен да акылдашты. Бирок, Кебек кесип айтып кеңеш бере албады.

Каныбек Айдарбек өңөртүп жиберген козуну түлөөгө чалдырып, жакын арадагы ылым санашкан жатакчыларды чакырды. Алдыртан алардын кай бири менен да оюн айтып акылдашты. Кеңешкендеринин бардыгы, Айдарбек датка менен жакшылыкча ажырашууну жөн көрүштү. Эч кимге мындай мамиле кылбаган датка, эми ырайымдуу болуп калгандай сезилди.



Айдарбек датка бердиртип жиберген кымыз ичилип, козунун эти желгенден кийин Каныбектин ыры башталды. Үр аяктагандан кийин, жалпы элди ынтымакка чакыргандай болуп, Каныбектин чоорунун үнү созолонду...

КҮТҮЛБӨГӨН ЖОРУКТАР

Мындан эки жылы мурун Түлкүбек келип, Айдарбек датканын уулу Карабек менен дос болуп кеткен. Ошондуктан, Аселдин эркек төрөгөнүн жентектеп Күмүш экөөнүн келишкендигине бүгүн эки күн болгон. Эки күндөн бери Карабек ырчыларды ырдатып, чоорчуларын чоордотуп, Түлкүбекке тамаша жасатып берүүдө болду.

Түлкүбек келгендин эртеси, Карабектин атайы киши жиберип алдырган ырчысы, ошол келгенден бери жаагын жанып, «Курманбек», «Кедейкан», «Кубаттын уулу Кулмурза досум» жана дагы ошол сыяктуу жомокторду айтып, комуз чертип тамаша салууда.

Чыканагына кош жаздык койдуруп, эки бутун иреге жакты көздөй учкаштыра сунуп, кара ала шайы төшөктүн үстүндө бөйрөгүн таянып Карабек жатат. Анын жогорку жагында, эскирип калган жашыл баркыт топусун кырданта кийип, өзүнүн өнөрү менен бектердин арасында отурганына корстон болгонсуп, жер жүзүндө өзү гана жаактууда жок акынсып:

– Кашкардан чыккан Түлкүбек,

Какеме арзып келген турбайбы.

Капыстан сөз таап айтпасам,

Мени кудай урбайбы! –

деп, ырчы бакалактап ырдоодо.

Үрчынын ары жагында, бутун жүктүн бурчуна карай сунуп, үч жаздыкты көкүрөгүнө коё кучактап, Түлкүбек көмкөрөсүнөн жатат. Анын катарындагы төрдө, сары ала шайы көйнөктү тизесине каптай кучактап сыңар тизелеген Күмүш, ырчынын мактоосуна ку-



бангандай менсинет. Анын сол жагында Асел, «биз силерге ушундай сонун тамаша салдырып беребиз» деп мактангансып, анда-санда Күмүшкө карап көзүн кысып күлүмсүрөй, баласын эмизип отурат...

Үйдүн жасалгасында мүүн жок, ичи толгон шайы жууркан, туш кийиз, килем. Казандагы эт кайнап, эки жигит, бир келин тызылдап кызмат кылып жүрүшөт.

– Бали ырчым, Түлкүбек досумду кандай мактасаң да кыйшыны келет! – деп, Карабек айтканда, сырттан шапрактаган чач учтуктардын дабышы угулду.

– Садагаң Карабек! Сени меймандарың менен Жамыйла оюнга чакырып келип, уялып үстүңө кире албай сыртта турат, кичине кыздын күйөөсү күйөөлөп келген экен! – деп, Эркеайым жанына эки келин, үч кыз эрчитип кирип келди.

– Кана досум! «Чакыргандан калба, өзүң басып барба» деген эмеспи. Кыздын оюнуна барып жашарып келелиби? – деп, Карабек Түлкүбекке карады.

– Жок, мен барбаймын. Кыркка чыгып карып калганда кайсы кыз, келинге шылдың болот элем? – деп Түлкүбек тамашалай каткырып калды.

Оюнду дегдеген кыз, келин, уландар бая эле чогулган. Эпчи жаккы бурчта кыз менен күйөө, кыз, күйөөнүн эки тарабы кыз, келиндер менен толгон. Айтор, сандан чымчып, кулактан чоюп күйөөнүн эсин эки кылууда.

– Жездекемин кулагы ий! – деп бир кыз кулактаганда:

– Бөрүгө байлаган капканчынын улагы ий! – деп, дагы бирөө экинчи кулактан алды.

– Адам, жездемин шымы менен бешманты деги эле калың экен! – деп, бирөө карыдан чымчыганда:

– Сиздин кийимиңиз жукабы? – деп, күйөө колун сунду.

– Кокуй жездекебай!.. Менин кийимим жука! – дешип, кыз менен күйөөнүн тегереги кызыган чуунун ичинде.

Кыз, күйөөнүн берки маңдайында күйөө жолдош отурат. Жат-жатка келгенде кандай болор экен, азырынча



эки келин, бир кыз менен алышып отурат.

Үйдүн эки жанын кыз, келиндер толтурса, жигиттер иреге тарапта тыгылып отурушат. Оюн баштала элек болгондуктан, кай бир эптүү жигиттер кыз, келиндердин арасына кирип кеткен. Өткөн-кеткенди айтышып, алар дагы өздөрүнчө аңгемеде. Кай бири жөн эле күлүп ыржактоодо, кай бири бирин-бири ушактоодо. Кай бири алдыртан көз ымдашып, алда эмнелер жөнүндө жаңдап сүйлөшүүдө.

– Кагылайындар, капа болбосоңор орун бошотушка. Меймандар келе жатат, – деп, оюн башчы келин эшикти ачты. Отурган күйөө, кыз, жигиттердин бардыгы дүр этип тура калышты.

Оюн башчынын көрсөтүү боюнча Асел менен Күмүш кыз, күйөөнүн оң тарабынан орун алышты. Алардан улай ар кайсы кыз, келиндерди кийимине, тегине карай тескеп отургузду. Тек багы менен теңелип, кийим жагы менен сынтагыша албаган кыз, келиндер иреге тарапка келип тыгылышты. Жигиттер дагы ушул тартип менен отургузулду. Бирок койчу колондорго орун жок сыртта туруп, керегенин башынан, эшиктин тешигиңен шыкаалап карагандарына ыраазы болушту.

– Эми түзүгүрөөк отургула, айланайындар! Оюн баштайлы! – деп, оюн башчы келин колундагы эки каттап эшкен ак курду ары-бери булгалап туруп, – эңкей садагаң күйөө жолдош, – деди.

Күйөө жолдош көзүн жалжылдатып эңкейгенде, башчы келин керилип туруп үч чаап:

– Ырда садагаң!

Күйөө жолдош безилдетип бир топ ырдады. Алды менен «шайтан мойну, сынсын» деп күйөө менен кызды жар көрүштүрдү. Андан кийин башчы келин менен күйөө жолдош жар көрүштү.

– Эми токмокту кыз, келиндерге берелиби же жигиттерге берелиби?

Жигиттерге берилсин!..



– Кыз, келиндерге берилсин!.. – дешип, эки тараптан талаш чыкты.

Бирок талашты узартып отурбастан, башчы келин колундагы токмокту Күмүштүн колуна берди. Күмүш күлүп, колуна токмогун кармап, эки жактагы жигиттерди карап туруп калды. Төрдөгү керилип отурган бай уулдары жана байбача атыгып келе жаткан жигиттер, «токмокту мага салар бекен» дегенсишип, Күмүштү көрүп турса дагы көрмөксөн болуп, моюндарын көтөрө ичинен тынышып калды.

– Бирдин айындай чоюлбай, батыраак эле бирин сабап жыгылып калбайбы? – деп, тыштан шыкаалап турган койчулардын бири күңк эткенде, жанындагы, тургандары бышкырып күлүп жиберешти.

Күмүш көпкө чейин күлүмсүрөп турду да:

– Эч кимин тааныбайт экемин!.. – деп, башчыга карады.

– Тааныгандарыңыздан эки, үчөөнү ээрчите келбейсизби? – деп, тыштан дагы бир койчу соктуруп калды.

– Адеби жок өлүгүңдү көрөйүндөр!.. – деп, башчы келин жакшы эле жүгүрүп эшикке чыкты эле, бирок койчулардын кайда кеткенин таппай калды.

Акыры Күмүш токмокту Чомо бийдин уулу Алтайга салды. Алтай токмокту кармап желкесин кашып ойлонуп калды.

«Алтайым алты айлыгында ара төрөлдү. Алтайымды алты болуш элдин ыймамы болууга чейин окутам» – деп, атасы көп айтат. Эки жылдан бери Анжыяндагы татар молдодон окуп, татарча таалим алып калгандыктан, кийген кийими дагы татарча. Ошондуктан отургандардан алда канча өзгөчөлүгү бар, узун бойлуу, арыкчырай, кара каш, кубакай жигит.

– Кана ырдаңыз!.. Элдин бардыгы сиздин оозуңузду карап калды! – деп, барыктагансып башчы жанына келип отурду.

– Ырымдын бардыгы такыр эсимден чыгып кетиптир. Шарыйгат окуган адамдыкы кыйын болот турбайбы! – деп, Алтай чекесин сыйпады.



– «Садагасы кетейин шарыйгаттын күчүн карачы! Баягы көп ырларыңдын бардыгын унуттурдубу?» – деп, ирегеде отурган бирөө какшыктаганда, отургандардын бардыгы дуу күлүп жиберешти.

– Баягы байтак жолунду ырдабайсыңбы? – деди жанында отурган жигит.

– Байтак жолду таппай жатса кантет? – деп, тыштан дагы бир койчу жылдырды.

Алтайдын айласы кетип чекесинен тер чыгып жатып, тамагын кырып, эки-үч жолу жөтөлүп:

– О-о-й-й... байтак-байтак-байтак жол,

Байтак жолдон көч келет, – деп, барып оозуна күл куюлгандай, какап токтоду... Аяккы эки сабын таппай калды. Карап тургандар дуу күлүп жиберешти. Алтай мурункусунан эми жаман болду. Алтайдын уят болгонун сезип жана өзүнө келин, кыздар күлбөсүн деген ой менен:

– Ракмат садагаң, окумуштуу адамдардын ырга шыгы жок болот, – деп, Күмүш Алтай менен жар көрүштү.

Рас жеңеке! Бул ырын дагы илгери чоң энесинен үйрөнгөн экен! – деди тыштан дагы бирөө.

Бул сөзгө ичте отурган жигиттер акырын күлсө да, сырттагы койчулар жер жарылта күлүштү.

Каныбек жылкыларын айылдын жанына айландыра имерип коюп, оюн болуп жаткан үйдүн жанына тура калып, «кыз ойготорду» чоорго салып зырылдатып калды. Үйдөгү ыр, оюн токтолуп, бардыгы тең чоорду тыңшап калышты.

– Каныбек!..

– Жылкычылардын «кыз ойготорун» тартып жатат.

– Бери чакыргыла, бир-эки сабак ырдап жиберсин.

– Чын эле ырдасын, – дешип, үйдөгү кыз, келиндердин көбү чуулдашты.

– Түш Каныбек! Биз үчүн ырдап, бир сулуу менен жар көрүшүп чыга кал! – дешип, тышта жүргөн койчулардын бардыгы Каныбекти аттан көтөрүп түшүрүштү.



Каныбек өгүнү көчүп даткага келгенде, башын азат кылууну сураган. «Азыр жылкыңы кайтара бер, кийин ойлонушабыз» дегенден башка Айдарбек жооп берген эмес. Айдарбек азаттык береби же жокпу? Бул суроо али эч кимге түшүнүксүз.

Токмок жигиттер тарапка өттү. Токмокту колуна кармап ырдап сүйгөнү менен жар көрүшүү же өбүшүү башынан берки оюндун шарты.

Көпчүлүктүн суроосу боюнча Каныбекке токмок кезексиз берилди.

– Мына, алтын да таш, таш да таш,
Алтындай болбойт башка таш.
Сырдуу түйүн чечишпей,
Сырдана болбойт жашка жаш!.. –

деп, Каныбек көпкө чейин безилдетип ырдады. Отургандар ооздорун ача, эрип калышты, тамшанышты. Акырында Каныбек төрдө отурган Сооронбай болуштун кызына токмок салды.

– Ой, баракелди, Каныбегим!..

– Тура кой карындаш!..

– Турбаймын! Кулдун теңи – мен эмес, – деп, Сооронбай болуштун кызы булкунуп алды. Каныбек бул сөздү союл менен башка чапкандай туюп кайра жөнөдү.

– Токто Каныбек!

– Өз теңиңе токмок салып жар көрүш.

– Кайра ырда, – деп туш-туштан түрдүү үндөр тыкты. Каныбек кашкайып кайрылып тура калды да, үйдүн ичин айландыра карап туруп:

– Туйгундан жалгыз туулган
Бозум түлөк шумкармын!
Кара байыр казан ат
Какырдуу чөлдүн тулпармын,
Кайрып таптоо жетишсе,
Кажыбай мен да чуркармын! –



деп, токмокту Сооронбай болуштун кызынын алдына ыргытып жиберип, чыгып кетти.

– О, ой-й, ушунетип ырдаган Каныбекке турбаган соң, бизге кыз турабы? Жүргүлө! – деп, эшик алдында отурган кедей жигиттери четинен чыга баштады.

– Булар оюнга чакырбай, мени кулуна шылдың кылдырууга чакырган тура. Жүр жеңе! – деп, Сооронбай болуштун кызы жеңеси менен беш-алты кызды ээрчитип алып жөнөдү. Жалынып-жалбарган оюн башчы келиндин сөзүн кулактарына илбеди.

Кыз, келиндердин намызы, эрегиши келтеден кескин адат болгондуктан, кеткендердин артынан бириндеп кыз, келиндердин бардыгы кете баштады. Төбөдөн жай, төрдөн орун алышкан байбачалар дагы, сууткан торпок мурунданышып бирин бири карай, үшкүрүп тарашты.

* * *

Ит-куштан чочулаган келин, кыздар короого жаңы чыгып, темир комуз кагып, бекбекей айтышып, айыл арасындагы мурунку тынчтыкты бузушту.

– Өлүгүндү көрөйүндөр, шылдың кылышат, – деп ыйлап, көшөгөсүн түшүрүп Сооронбай болуштун кызы жатып калды.

– Эмне болду?

– Бирөө бирдеме дедиби? – дешип, төрдө жантайыша маектешип отурган Сооронбай байбичеси экөө тең баштарын көтөрүштү. Биринен сала бирин тизмектетип, оюндагы болгон ишке болбогон онду кошуп, келини айтып берди.

– «Кул кутурса кудукка кайырмак салат», – деп мунун эсиргенин карасаң, – деп, кабагын түйүп Сооронбай каарданды.

– Ошондой тексиз кулдардын жазасын берип койсо тим болбойбу... «Жер ээн болсо, доңуз дөбөгө чыгат» деген ушул. Андай кулдар эртең сени шерменде кылып ыр-



доодон дагы кайра тартпайт, – деп, байбичеси бир жактан каардана сүйлөп чыкты.

Түпсүз деңиздей, түнкү асман көгөрөт. Күмүш нурун чачып, асманда ай калкамандап, батышка кетип барат. Жер бетиндеги сандаган гүл түмөндөгөн чөптөр бетиндеги күмүш бубагын тизген берметтей жаркылдатып, бозоюна макул деген кыздан бетер желге баштарын ийкешет.

«Бекбекей ашты бел ашты
Белине бедерлүү саадак жарашты.
Саксакай ашты сары ашты,
Санына саймалуу саадак жарашты.
То-о у-уйт, то-уйт!..» –

деп, короо кайтарган кыз, келиндердин назик үндөрү алда кайда кетип жатты. Кай бир иттер тумшугун куйругу менен жаап, туюк гана үргөн болот.

«Алдей-алдей» деп, кээ бир үйдөн уйкулуну көзү менен баласын соороткон эненин дабышы чыгат. Жабуусуна боруккан баланын үнү угулуп, термелген бешик кычырайт. Кээ бир үйдөн өрү кетип, карылыгы жетип, эти жашып, уйкусу качып уктабай, күркүлдөп жөтөлгөн абышка, кемпирдин үнү угулат.

Сооронбайдын чакыруусу менен үч жигит небак келген. Болгон ишти аларга Сооронбайдын байбичеси бая эле айтып берген. Бирок Сооронбай унчукпады. «Эмнеге чакырды болду экен?» – деген суроону кайталап делдейип келгендер тымтырс отурушат. Кемпир алдыртан Сооронбайды карайт. Кызы менен келини көшөгөнүн ичинде шыбыр-күбүр.

– Силер мындай кылгыла!.. Каныбек кулду өлөрчө кылып сабап, эки жакшы атын алып башка жакка өткөрүп жибергиле.

– Жакшы болот. Бирок бизге датканын салмагы тийбес бекен? – деп, үчөө тең Сооронбайга тигилишти.

– Ал жагынан чочубагыла, мен бармын, – деп, Сооронбай маасысын чече баштады. Үчөө тышка чыгып, эки жак-



ты карап тура калышты. Аңгыча, алда кайдан, Каныбектин чоорунун үнү угулду. Үчөө бирин бири карап:

– Ошол!.. – дешти.

* * *

Эртең менен эки колун аркасына алып, Түлкүбек үйдөн обочо көк шиберге барып отурду.

– И, Түлкүбек балам, жай жатып, жакшы турдуңбу? – деп, Айдарбек датка басып келди.

– Кудая шүгүр, жакшы уктадым аяш ата, деп, Түлкүбек оозун ачып, кериле эстеди.

– Соода иштеринди кандай кылайын деп жатасың?

– Үйгө барып бир жумача турам. Үйдө үч жүз ат бар, дагы эки жүз ат алып, баш-аягы беш жүз ат менен Анжыян, Самарканд, Кокон шаарларына Карабек экөөбүз барып тамаша кылып келсекпи деп акылдашып жатабыз.

– Жөнү бар, жөнү бар. Бирок чобур аттардан көрө жоргону көбүрөөк алып барганыңар жакшы болор эле. Бу Анжыян, Наманган, Фергана, Самарканд тарапта жоргого, азынаган айгырларга кардар көп чыгат, – деп кайсы тарапта кандай мал өтүмдүү экендигин билгенине корстон болгонсуп, Айдарбек жылмая демигип, быртыйган бутун суна, оң колу менен маасысынын кончун черткиледи.

– Аны биз дагы ойлодук. Жанагы аттардын ичинде элүү жорго бар. Бардыгы Кара шаардан быйыл жазда алып келинген.

– О-о... Соодаңардын жайы түзүк экен, балдар. Иши кылып жолуңар ачылсын, тилегиңерди кудай берсин. Мен Карабекти өзүм сыяктуу датка кылсамбы дечү элем, Зуннахун экөөң өз койнуңарга тартып алдыңар. Мейли, соода иши дагы жаман эмес экен. Соода иши пайгамбарлардан калган эмеспи. Иши кылып бет алган жактан жалгаса болду, – деп, датка өтө кубангандай болду.

– Азыркы кезде соода иши мыкты болуп бара жатат да, – деп, жаңы келип тура калган Карабек көтөрүлүп



мактангансыды да, – Сооронбай болуш эмне эртелеп келе жатат?

– «Бүгүн үйдө бололу датка» деди эле. Дагы бир иш чыгып калган го! – деди датка.

– Салоом алейкум!

– Алекиме салам! И, Сооронбай болуш, кайдан? Түшүндөн чоочугандай эртелеп аттаныпсың!

– Айтканыңызда калети жок! Датканын кулу кыйын чыкса көрүнгөндүн түшүнө кирет турбайбы? – деп, Сооронбай болуш ончакты адам менен келип түшүп калышты.

– Сооронбай болуш туура айтат датка. «Кул кутурса кудукка кайырмак салат» дечү эле. Эмки кулдар кутурса мендейлердин үйүнө кайырмак салчу болгон тура, – деп, кызынын оюну болбой калган тууганы экинчи жактан капьялады.

– О, ботом, капья сөз менен мени капшырмалабай ачык айткылачы! – деп, датка кыйшая кетти. Келгендердин бардыгы кырка тартып уй мүйүз болушту.

– Түндө менин кызымын күйөөсү келип оюн салып жатса, сиздин кулуңуз Каныбек кыз менен күйөөмдү шерменде кылып, оюнду таратып жиберип отурат.

– Уулуң менин кызыма токмок салат, турбай койсо токмок менен бир коюп, көпчүлүктүн ичинде шерменде кылыштыр. Анысы аз келгенсип, түндө тиги үч азамат аттарын суутуп коюп, жоготуп жиберип жылкыңызга издеп барса, тигинтип өлөрчө уруп башы-көздөрүн жарып отурат. Мына мындай кордуктарга ким чыдамакчы? – деп, Сооронбай чөгөлөп отура калды.

– Ата, булардын айтканы туура. Эки келиниңиз түндө оюнга барып айтып келишкен, – деп, Карабек ордуна туруп үйү жакка басты.

– О-о-оо... кыйын иш болгон экен го? – деп, датка эки бутун тең сунуп, маасысынын кончун чоюп тартып, – чакыр бери Каныбекти, – деди да, бир топко кабагын чытып туруп, – ал оңбогур «ырчы, чоорчу,



комузчу болуп жүрөт» дегенде эле чоочулагамын, – деди.

Отургандардын сөзү кызыды. Түндөгү оюндан тараганда ким эмне деп барганын жана дагы... дагы ушул сыяктуулардын бардыгын биринен сала бирин тизмектетип айтып чыгышты.

Түндө «жоготкон» аттарын кайдан карагандыгын, Каныбек кайда кантип тургандыгын, өздөрү кантип таяк жегендигин, Сооронбай жиберген үчөө, баштарынын айрыктарын күбө кыла айтып өтүштү. Эл көбөйдү.

– Отур мындай. Кана, түндөгү оюндагы ырдаган ырыңды ырдачы угалы, – деп, датка Каныбекке алая карады.

Каныбек түндө ырдаган ырларынын бардыгын ырдап берди. Датка көпкө чейин башын чайкап тунжурап турду да, тиги отургандарга карап:

– Силер ырдын акырын байкадыңарбы? Мунун ыры силер эмес мени дагы кекетип отурат го? Карагылачы:

«Туйгундан жалгыз туулган,
Бозум түлөк шумкармын!
Кара байыр казан ат,
Какырдуу чөлдүн тулпармын!
Кайырып таптоо жетишсе,
Кажыбай мен да чуркармын!..» –

деп, башын ийкеп-ийкеп турду да, – жөн... жөн... мунун кайрып таптоосу жетише электеги кылыгы ушул турбайбы? Жөнү бар... Ай эми, тиги үчөөнү эмне үчүн урдуң? – деп, датка каарына чыдабай кара көк тартып, көзүнөн чаарын чыгарууда.

– Мен чоор тартып жылкынын четинде турдум эле, үчөө качырып келип үч чаап өтүштү. Булардын ким экендигин тааныганым жок. Өзүбүздүн айылдагыларбы деп кимсиңер десем, унчугушпай дагы үчөө үч чаап өттү. Мына датка ата, башым айрылды. Өгүнкүдөй атайы маган келген ууру экен деп чабыштым. Булар үчөө, мен жалгыз.



Бирок, узакка айландырбай үчөөнү тең аттан ажыраттым. Ошондо булар жалынып чындыгын айтышты. Үчөө ат карап барбай эле Сооронбай болуштун шилтөөсү менен мени өлтүрүп, жылкы алганы барышыптыр. Түндө мен токмоктогондо үчөө чынын айткан. «Ат жоготуп» деген сөз «Сөкемин» жасаганы. – деп, Каныбек Сооронбайга алая тигилди.

– Түндө кызымды шерменде кылып, эми мени калпычы, ууру кылайын деп отурасыңбы? – деп, Сооронбай тура калып Каныбекти чаап-чаап жиберди.

– Датка ата, сиз байкайсызбы, кектүү бүркүттөй көзү тереңинен кайнап турганын? Колунан келсе бул эч жакшылык кылбайт. Бул эмес ондогу кезинде энесин алып качып мага далай кордук көрсөткөнүн мен сизге айткатын, – деп, Түлкүбек терс бурула берди.

– Дурус... жөнү бар сөздөр... Кана, Сооронбай болуш эмне дейсиң? – деп, датка алдыртан Сооронбайга карады.

– Эчтеме дей албаймын, өзүң бил датка, бийлер десин! – деп, Сооронбай мурчуюп мойнун ары буруп кетти.

– Береги аталаш агамын кадыр-намызын жерге тепсеп, кыз, күйөөсүнүн шагын сындырганы; Сооронбай болуштун кызын көпчүлүктүн алдында токмок менен урганы; ат жоготуп издеп жүргөн кылмышсыз үч адамдын башы-көзүн жарып ургандыгы жана Сооронбай болушту азыр каралап сүйлөгөндүгү ачык болду. Ошондуктан эки тогуз айып төлөсүн жана башка чыккан балтыр биттей эсирген кулдун жүрөгүнүн оту өчүрүлсүн, – деп, бийлердин бири эки жагындагыларга карады.

– Болуштур, – деп, отургандардын көпчүлүгү чуулдап жиберешти. «Эчтемеси жок кулдун эмнесин алабыз» – деп, четтерээк отурган он башы, старшылардын арасынан шыбыр-күбүр сөз чыкты.

– «Эң жакшы» бийлик болду. Бирок колумда адалдуудан түгүм жок, эки тогузду кайдан таап төлөймүн? Же кийин таба тутта аласыңарбы? – деп, Каныбек кекээрдүү көз караш менен отургандарды айландыра карады.



– Сен эки тогузду таба албасаң, биз оңой гана таптырабыз! Молдокем бир аят окуса катыныңдын башы ачылат. Отурган чалдардын бирине токолдукка берсек, эки тогуз төлөйт, – деп, дагы бир бий сурдана бакырып сүйлөдү.

– Бул «эң адилеттик», – деп, Каныбек улутунуп койдү. Дагы катуу айткысы келгенде, Карыштын доо тарткандагы айтканы эсине түштү.

– Иншаалла!.. Зарурат болуп калганда, катынын сатып карызынан кутулууга шарыят жол берет, – деп, молдо башын секеңдетип эки жанындагыларга караганда, көзү бүтүйүп, суюк сакалы эрбеңдеп, сейрек муругу арпакандын кылканындай тикеленди.

«Отургандардын түрүн жана окуянын аягы кандайча болуп аякталарын сезип, Каныбек эч кимге унчукпады. Бегайымды чакыртып келип, молдо «аят» окуп башын ачты. Эки тогузду төлөп, Бегайымды токолдукка ала турган чал дагы табылды.

– Жаным Каныбек! Чын эле ажырашабызбы? – деп, Бегайым эчкире ыйлап Каныбекти кучактады...

* * *

Көзгө сайса көрүнгүс караңгы. Күн күркүрөп, чагылган чагылып, шабыратып жаан куюп турат.

Алдына салынган эчтемеси жок, жаман сары курумшуну жамынып короонун четинде Каныбек жатат. Өтмө катарынан жаан өтүп, жаактарынан түгү чыгып, ээги шакылдайт. Жардам суурар адам жок, жаандын басылышын тилейт. Жаандан ыккан кой, улак Каныбекти тебелеп сай-сөөгүн сыздатып жатат. Айдоого дарманы жок.

«Бул кулдун келечеги жаман. Маган жакшылык кылбайт. Ошондуктан жүрөгүн өлтүрүп, эмитен жүрөгүнүн сары суусун алуу керек» – деген Айдарбек датканын сөзү менен, Каныбек катуу таяк жеп, Бегайым экөө жашаган алачыгы өрттөлгөн болучу. Ошол таяктын залдарынан



жана бага турган адамдын жоктугунан ончакты күндөн бери айыкпайт.

Мурдагы күнү Сурмаш келген. Болгон окуяны угуп, жалгыз кызы менен күйөө баласынын жайын көрүп, таң атканча ботосунан айрылган ингендей боздоп ыйлап, Каныбектин жанында отурду.

«Кимде ким Каныбекке жардам берсе, же короонун четинен алып үйүнө барса, таарынбасын» – деген Айдарбектин сөзүнөн коркуп, боору ачыгандардын эч кими Каныбекке жардам кыла албады.

Эки жакты карап элеңдеп, койнуна жаман чапанын катып алып, Эсен келди. Эсендин келгенин Каныбек сезген жок. Койнуна колун салып, сууга чыланып жатканын көрүп:

– Ай, садагаң Каныбек ай!.. Кантейин?.. Мен билген иш болсо үйүмө алып барып, колумдан келишинче каркыттап бакпас белем! Жуманы чакырып келбес белем!.. – деп, зээни кейип ыйлап жиберди.

– Эй, Эсеке ай!.. Сиз да бала болсоңуз керек... Ыйлаган менен иш бүтөбү... же ыйлаганды... бул зулумдар билеби? Өлбөй аман айыксам... мен дагы кекти кетирбесмин!.. – деп, Каныбек Эсендин колун кыса кармады.

– Кайратыңан айланайын! Ылайым тилегиңе жет!.. Мына бул чапанды курумшунун астынан жабайын... Мындан чоң алып келүүдөн корктум, – деп Эсен чапанды жапты.

– Ракмат Эсеке! Балдарыңыздын күнүн көрүңүз. Өлбөсөм ушул жакшылыгыңызды билермин, – деп, Эсендин колун дагы кыса кармады.

Таң атканда жамгыр басылды.

Эркеайым түндүгүн тартты да, козу, улактар-тебелеп жаткан Каныбекти көрүп басып келе жатып:

– Тиги кулуң өлүп калган го, датка? – деп, буту менен Каныбектин бетиндеги курумшуну ачып, – өлгөн жоксуңбу? – деп күлүп койду.

– Өлгөнүм жок «жеңе»! (?), өлгөнүм жок... «Жоо аяган жаралуу, катыны каралуу» деген эмеспи. Сени аяган кул



өлмөк беле? – деп, алсыз жатса да көзүн алайта караганда, Эркеайымдын жүрөгү болк эте түшүп, Сабыржандын окуясы көз алдына келди.

– Эмне дейт? – деп, чайнегин колуна кармап Айдарбек датка үйдөн чыкты. Эркеайым датканын үнүнөн чочугандай селт этип курумшуну буту менен тебе Каныбектин бетин жаап:

– Ким билет, жөөлүп жатса керек! – деп, кайра басты.

– Иш өтүп кеткен экен!.. Бул жүзү караны Сабыржанына кошуп жайлатсам болмок экен!.. – деп, Каныбек кабагын чытып, ээрдин кесе тиштеп, көзүн сүзүп калды.

* * *

«Эшен акем жаңы катын алыптыр. Мурунку катындарына караганда бул катыны эң сулуу экен. Жүрү, көрсөтөйүн» – деп, айыл арасындагы балдар Эшендин эшигин эс алдырбай ачып-жабууда.

Эшендин жашы алтымыштарга барып калган, каштары жокко эсе, кирпичи акчылдоо, көзү жыртак, бою бастек, сакал-муруту жок көсө, күйүп-бышкан эжигейдей быштайган сары киши. Байлыгы көптөн ашса да, жакшылыктуу кийим кийбеген, ашкан сараң, намысчыл, жаткан кекчил, ит кемирген куу чыймыл кандай болсо Эшен дал ошондой адам.

Мындан жыйырма жылы мурун улак тартып жүрүп, чатакташа кетип Орунбай «тоо сыдырып жеген кокодой кодойгон ит» – деп койсо ошол сөздү эмгиче кектейт. Орунбай «алдына түшөйүн» деп эчен ирет чакыртса да барбай, үйүнө келсе тамак ооз тийгизбей койгон.

Эшендин аялы үчөө. Эң улуусу Сулайка өзү менен тең отко күйгөн чыймылдай бүрүшкөн кара кемпир. Ортончу аялы Айша, эки ийнине эки адам отургудай чоң сары аял. Айшанын аты жоголуп «Чоң катын» атагып кеткен.

«Сен музоону байлабай эмизип жибересиң» – деп, Эшен илгери Чоң катынды союл менен бир чабат. Чоң катын-



дын ачуусу келип, Эшенди мамыга таңып салат. Ошондон бери Эшен Чоң катынга өлсө дагы унчукпайт.

Эң кичи зайыбы Жумагүл, жашы отуздардан ашып калган, орто бойлуу кара тору киши. «Жумагүлүм болбосо талаада кала турганбыз» – деп, Эшен элге көп мактанат.

Бирок үчөөнөн тең бала жок. «Бир бала төрөп берсе жана карыганда жакшы багып төшөк салып берсе болду» – деп, бүгүн төртүнчү аялдыкка Бегайымды алганы отурат.

Үйдүн ичи толтура эл. Бардыгы тең түрдүү сөздөрдү сүйлөшүп отуруп, аягы Эшендин баласыздыгына келип токтолушту.

– Байбичелер Эшенимдин эрке токол алганы жатканына капа болбогула. Бул да болсо кудайдын буйругу экен. Бир баланын айынан бүгүн ойдогу жок иштер болуп кетти, – деп, Сооронбай болуш күлүп койду.

– Мейли!.. Мен эмнеге каршы болоюн? Иши кылып этегинен жалгаса болгону, – деп, Сулайка ээгиндеги наспайын жерге түкүрдү.

Эт желип бүттү. Молдо чыныга таза суудан куйдуруп алып нике окуй баштады.

– Эшен Жанбото уулу, Бегайым Чоң Койчу кызына денеңди багыштадыңбы? – деди молдо.

Эшен молдонун оозунан сөз чыга электе чөк түшө калып, башын үпүпчө эпендетип ийкей:

– Багышладым, багышладым, молдоке!.. – деп, шашып кетти.

– Эшен акем Бегайымга денин багышлабаса жакшылык көрөбү, – деп, Сооронбай болуш айтканда, отургандар кыраан каткы болуп калышты.

«Багышладым» деген Эшендин сөзүн угуп, Бегайым эчкирип ыйлап жиберди.

Отургандар Бегайымдан жооп күтүү менен көп зарыгышты. Бирок, Бегайымдан эч жооп болбоду.



– Эч нерсе эмес. Балким «денемди багышладым» деп айтуудан уялып жаткандыр. Демек, андай болсо ыйлап үнүн чыгарып отургандыгы дагы зарураттык үчүн кабыл туткандыкка жатат, – деп, молдо никенин аягын окуп бүтүрө, никенин суусун алды менен өзү ууртап, анан үйдүн ичиндегилердин бардыгына ууртатты...

* * *

Бегайым күндөн күнгө адамдыктан кете баштады.

Эшикке кирип-чыккан сайын Айдарбек датканын айылын карайт. Бирок, жашынан жалындап сүйгөн, «жароокер асылым» деп көкүрөгүнө түйгөн, алтындан кымбат көрүп, чечекейдей барктаган Каныбеги көзүнө көрүнбөдү.

«Жаным Бегайым, капа болуп кайгырбачы!.. Кайрат кыл!.. Бүгүн зарлап зарыккан өмүр эртең күлө чыгар... Балким, ушунетип ыйлап жүрүп өлүп кетербиз... Ооба, ушундай болууга да мүмкүн» – деп, ажырашып жатканда Каныбектин айткан сөздөрүн эсине алат...

Каныбек дагы таяк жеп, багар-көрөрү жок, сары курумшуга оролуп короо четинде жатканын билбейт. Эгер билсе кантер эле шордуу Бегайым?..

Эртели-кеч кой саап, козу алып жүргөндө:

«Жапекке! Каныбекке кезиктиңби? Ал эмне үчүн мени жоктоп келбейт? Же менден көңүлү калдыбы?» – деп, Жапектен көп сурайт. «Кокус Каныбектин ал-жайын айтып койсом алда кандай болот?» – деген ой менен Жапек сырын айтпай гана:

«Кезиге элекмин. Сенден көңүлү кайдан калсын. Ыгын таап келе албай жүрсө керек» – деп коё турган.

Кечээ кечинде Сурмаш келип, Каныбектин ал-жайын айткандан тартып Бегайым ботодой боздоп ыйлоодо. Бирок ыйлаганда эмне кылмакчы?



* * *

Айылдагы боорукерлердин тымызын берген тамагынын кубаты, Эсендин Жумага барып алып келип берген дарысынын жардамы менен Каныбек таяктан сакайган. Бирок, «ушул таяктан аман айыксам, жылкы кайтарсам, Бегайым менен байланышып туруп, бир же эки жакшы атты тандап минип, Бегайымды алып качайын» – деген тилеги терске чыкты.

«Бул итти эми жылкыга салууга болбойт, ишеничи кетти» – деп, Айдарбек датка башка жылкычы алып, Каныбекти койго салган. Ошондон бери Каныбек кой артында. Кубаты али калыбына келбегендиктен жана качууга эч кандай ыңгайлуу шарт болбогондуктан, качуу жөнүндөгү оюн ичине сактап, мурункудай, Эркеайым сыяктуулар менен айтышпай, алар эмнени айтса ошону аткарып, киши менен көп сүйлөшпөй, кандайдыр бир коркок, эчтеме билбеген момун сыяктуу жүрөт. Кай бир учурда, өгүнкү таяктан мээсине доо кеткен келесоо сыяктуу көрүнөт. Койчуларга жолукса, адатынча шакылдап сүйлөшпөй, ыржайып карап коёт да, жинди кишиче күңкүлдөп басып кетет.

Каныбектин татынакай үнүн, комуз менен чоордун күүлөрүн, жан эриткен ырларын эчен ирет угушуп, далай ирет мактоолу сөздөрүн айтышкан койчулар аяшат, аны ушундай абалга жеткиргендиги үчүн, Айдарбек даткага миң кайталап наалат айтышат.

– Кайран гана Каныбек! Оңбосун Айдарбек датка, оңбосун. Мындай зулумду кара жер эмне үчүн сорбойт?

– Эх, Айдарбек датканы бала-чакасы менен жер соруп кетсе кандай сонун болор эле!

– Эй-й, айтат десе айта бересиңер, сөздүн чын чынына келгенде, биздин Каныбектен айырмабыз жок.

– Биз жаман да болсок акылыбыз мененбиз го?

– Бизде эмненин акылы бар? Бай, байбиченин таягын жеп, түртүп берген тамагын ичип, иттен сөөк та-



лашып жүргөнүбүзбү? Эгер бай, байбиче жок болсо гана иттен сөөк талашабыз, а бай, байбиче карап турганда, алардын итине ыргыткан сөөктү талашып көрчү! – дешип, азыр эле чогулуша калган үч-төрт койчу, армандарын айтыша, ыржайып туруп басып кеткен Каныбектин артынан ээрчий карап аянычтуу муңайып турушат.

Бул көрүнүштү айлына айтып барган койчулардын этиремиш сөздөрүнөн улам, «баягы Каныбек жок, ал келесоо болуп калыптыр дейт» – деген аңырттын айыл арасына жайылганына бир жумача болуп калган. Аңырт акырын жылып отуруп Айдарбек даткага жеткенде «мага ошонусу керек» деген.

Каныбек коюн жайып отуруп бийик кырга чыкты да, эки жакты карады, «кокус качсам кандай качуу керек» – деп жол чалды. Мындан беш жылы мурда, Самсахунга учкашып, Эргеш-Тамдан бери Алайга келаткандагы жолдорун эсине түшүрдү.

«Качууну узакка созууга болбойт. Кандай гана болбосун тездетүү керек» – деп, Каныбек терең ойлонуп турганда, анын оюн Жапек менен, Кубаттын келиши бөлүп кетти.

– О, шадагашы, Каныбек! Кайшындай качшам кутулам деп жол каяп отуяшыңбы? Жол табылат шадагашы, андан көйө жакшы ат табылабы дешең! – деп, Кубат Каныбектин мойнуна асыла келип отурду.

– Аңгеме ошол жакшы атты кайдан табуу жөнүндө Кубат аке! – деп, Каныбек улутунуп койду да, күшүлдөп басып келген Жапекке карап, – Жапек, Бегайым «жеңең» кандай? – деп жылмайып койду.

Жапек жаман малакайын жерге ыргытып миң түркүмдөп жамалган бешмантынын этеги менен маңдай терин сүртө:

– Бегайым «жеңем» кандай болот эле, анын соккон жүрөгү, ичине тарткан деми, күткөн үмүтү, жарк этип тие турган күнү – жалгыз сен! Андан көрө өзүң эмне



кылганы жатасың? Баса, «датканын саяпкери – Ашыр Каныбекти уруптур, эмне үчүн ургандыгын биле кел, чынын айтсын» деп, Бегайым сага салам айтты, – деп, Жапек Каныбектин оң тизесин баса отурду.

– Алыбай старчынын тоюна чабууга тапташ үчүн, Ашыр Ак-Жалды мурдагы күнү кечинде кармап кетип кырчоосуна байлады. Токунса аттын башын кармап берейин деген ой менен жанына бара калсам, куур шымымдын кулдураганынан үркүп, Ак-Жал кырчоосун үзүп алды, – деп, Каныбек муңая төмөн карады.

– Ошого эле бир муштап, эки тээп жүрөбү, Ашыр?

– Эй, Жапек ай! Бизди ким муштап, ким теппей жүрөт? – деп, Каныбек муштумдарын түйө, тиштерин кычырата Айдарбек датканын айлы тарапка карады.

Ушунетип, үчөө көпкө кеңешип отурушту. Качуу жөнүндөгү ойлорун, качканда кайда качарын дагы акылдашып көрүштү. Бирок иш мындай болсун дешип тактап тыянак чыгарыша албады.

Эртең кайсы жерден жолугушууну убадалашып, үчөө кечкурунку койду саадыруу үчүн айылдарына карай бет алышты.

Каныбек койду саадыртып, козуларды жамыраткандан кийин күн баткыча жайып келди да, козуларды байлай баштады. Козу кармашып, көгөнгө байланган козуларды тескеп саанчылар бала чакасы менен жүрүшөт. Козу кармаган саанчылардын балдары менен кагышып, алардын бирин ыйлатып, бирин коркутуп, койдун арасын тополоңдотуп үркүтүп, бирөө бир козу кармаганы баратса, ал козуну тетири кууп, датканын бейжай баласы – Кылыч жүрөт. Анын кылыгына маашыр болушуп, короонун четинде Айымбача менен Асел каткырып турушат.

Каныбек жана саанчылар кайсы козуларды кайда байлай турганын Кылыч жакшы билет. Бирок ага козулардын бардыгы эмес, качаган койдун козулары гана керек. Андан качаган козуну ким кармап байласа, Кылыч аны кайра агытат, эгер бирөө агыттырбай койсо, өкүрүп жа-



тып зордук менен агыттырат, ага козусу менен койдун качканы, саанчылардын тезекке тайгаланып кууп жүргөнү кызык.

Кылыч жүгүрүп келди да, Каныбек байлаган качаган козуну агытып жиберип, айыл арасын жаңырта каткырып, Айымбача менен Аселдин жанына карай качты.

Мурунку убакта, Кылыч мындай иш кылганда, Каныбек артынан тызылдатып кубалап, же Салтанат менен Эркеайымга даттанып тыйдыра турган.

А азыр Каныбек Кылычты кууган да жок, даттанып бирөөгө айткан да жок.

– Апей... жаңылык... тиги жаман Кылычбайды куубай, арызданбай калган го? – деп, Айымбача таңдана Аселге карады да, – ой, Каныбек Кылычты кубалабайсыңбы?

Каныбек кууп бараткан козусун таштап, Айымбача менен Аселдин жанына барды да:

– Мени эмнеге чакырдыңар? – деп, тиги экөөнө карап ыржайып койду.

– Эмне дейт, өлүгүңдү көрөйүн? Сени чакырып балакетими алдырат белем? Тиги Кылычты кубала дейм, – деп, Айымбача корсулдады.

– А-а... аны кубалап азыр кармаймын, – деди да, Каныбек козунун артынан жүгүргөндө.

– Эне! – деп Кылыч үйүнө карай жүгүрдү.

– А-а-а, өлүгүңү көрөйүн, чын эле келесоо болуп калыптыр, – деди да, Айымбача жеңесин колтуктап үйүнө карай басты.

Козу байланып болгондон кийин, Каныбек койдун айланасын имерип коюп, Карабектин үйүнө кирди. Эмне жөнүндөдүр сырдашып кубанычтуу отурушкан Айымбача менен Асел мостоё калышты.

– Мында эмне келдиң сандалып? Чык үйдөн, – деп, Айымбача адатынча аңыраңдады.

– Тамак болсо ичейин дедим эле, – деп, Каныбек көзүн алактата жылмайып койду.



– А-а, өлүгүндү көрөйүн, жинди го? Бул үйдө тамак жасалчу беле? – деп, Айымбача кытылдап күлө жеңесине карады.

– Бар ары сандалбай, – деп, Асел тура калганда, Каныбек ыксыз ыржаң этти да, чыгып кетти.

Каныбек сыртка чыкты да эки жакты карап туруп, «Карабек Түлкүбек менен Улуу-Чатка кеткен. Мен издегендерим, мындан эки күнү мурда турган орунда турат. Бул эки катын бир уктаса өлгөн эмедей укташат» деп ойлоду да, «тактылуу» ордуна карай басты.

Ай жогору көтөрүлүп, алда кимдин жолун жарык кылгандай болот. Кимгедир боору ачып, анын бетинен сылап, азыгың деп ар түркүм гүлдүн жытын искеткенсип, чыгыш тараптан соккон мээлүүн жел батышка карай аңкыйт. «И, баатыр, жолуң болсун, биздин арабызга сен батпаганда ким батат эле» дегенсип, Алай тоолору чокуларын көккө созуп, капчыгайы коюнун кенен ачкансыйт. «Ушул бутумдун күчүн сенден кантип аяйын» дегенсип, Ак-Жал жерди чапчып, ооздугун качырата чайнап кермеде турат.

Каныбек ушул көрүнүштөрдү карап турду да, «эң ыңгайлуу күн. Мындан ары мындай күндүн болушу кыйын. Эртең Алыбай старчынын тою, Ак-Жал ошого чабылат да, бүрсүгүндөн тартып күзгө чейин жылкыга кетет. Айдарбектин жакшы аттарынын баары жылкыда, башка атка ишенүү кыйын» – деп ойлонуп турду да, жата турган «тактылуу» жерине барды. Мындан артык «тактылуу» орун болобу? Кызык уйкуда көшүлүп жаткан сары дөбөттү Каныбек тургузуп жиберди да, жаман курумшуну алдына жая салып үстүнө отура кетти. Бирок балакеттин уйкусубу? Уйку эстен чыккан. Бүгүнкү тилек такыр башка. Ошону ойлогон сайын Каныбектин жүрөгү алып учуп, домпуш аттын дүбүртүндөй түрсүлдөйт. Анын көз алдына бир эсе жамандык элестесе, бир эсе жакшылык элестейт. Каныбектин өңү бирде



нурданып күлүмсүрөсө, бирде терең сабак түйүлүп, алда кандай кырсыктар элестейт. Тек, анын көңүлүндөгү уйгутуйгу уламдан-улам түркүмдөп күч алат. Анын көңүлүндөгү жалгыз гана ишенимдүү нерсе качуу! Эмне болсо ошол болсун, качуу! Калганы таалайга жараша чечилер!..

Качууга Каныбек мыктап бел байлады: «Качам! Бегайымды алып качам!»

Эл оор уйкуга киргенде. Каныбек көйнөк-ыштанчан калыбы менен Карабектин үйүнө карай жөнөдү...

* * *

«Ак-Жалды минип Каныбек качты» – деген сөз айылдын арасын азан-казан түшүрүүдө. Топтошуп эл Айдарбек датканын үйүнө келип жатса, туш-тушка куугунчулар чапкылап кетип жатышат.

Алыбай старшын келин алгандыгына жана баласын отургузууга, беш бээ, жыйырма кой сойдуруп чоң той берүүгө камынган. Алыстагы сөөк, тамыр, кызыктырдыларынын келгенине үч-төрт күн болду. Тойго союла турган малдар мурдагы күндөн баштап сойдурулуп, эттерин бышыртып, элдин бардыгын чакыртып койгон.

Бирок иш чатакка айланды.

– Алыке, тойду токтотсун деп жатат.

– Ким?

– Айдарбек датка.

– Эмне үчүн?

– Ак-Жалды минип кулу Каныбек качыптыр.

– Ой, айланайын!.. Ушунчалык малды союп, этин бышырып, элди чакырып коюп, кантип тойду токтотом?

– Мал эмес кара башыл адам сойсоңуз дагы, датка токтот дегенден кийин токтотуу керек, – деди Айдарбек датканын жиберген адамы.



«Кудай кулум десе, Мухаммет үмөтүм дебей турган чарасы жок» дегендей, Айдарбек датка тойду токтотсун дегенден кийин, тойду токтотпоско Алыбай старшынын кандай эрки бар?

Балдарынын белине дасторконун курчап алып, тойдон эт жеш үчүн эртерээк келгендер, чүлүгүн алдырган өгүздөй мурундарын көтөрүп, кулактарын делдейтип, окуянын жай маанисин аныктап билүү үчүн Айдарбек датканын айлына жөнөп калышты.

Айдарбек датка кумсарып, бир жаккы мурутун тиштеп, элдин ортосунда отурат. Бала-чакасы, ыйлап жүрөт.

– Кана датка, эми эмне кылалы? – деп, Сооронбай болуш сабырсуздук менен төмөн карады.

– Эмне кылалы?.. Эмне кылалы?.. Эмне кылганы чогулуп отурасыңар? Же мени табалап отурасыңарбы? – деп, уурттарынан көбүк чыгара датка каарын төгүп коё берди. Старшы, бийлер көчүгүн басып, даткага жооп кайтаруу эмес, тик багып карай алышпай, баштары жерге кирип, жер чукуп отурушат.

– Кайдан карасак болор экен?.. – деп, Алыбай чыйраксынып, камалып отургандарга жооп алып берейин деди эле:

– Тетиги менин үйүмдүн ичинен кара, – деп, таягы менен датка Алыбайды баштан ары бир чапты.

Отурган элдин бардыгы быгып калды. Датканын ачуусун басып, акыл айтып, акыл суурап адам чыкпады...

– Чакыргыла жанагы «Саяпкермин» деп жүргөн эмени, – дегенде, үйдү көздөй үч-төрт жигит жүгүрдү.

Ашыр эки жылдан бери Ак-Жалды таптап багып чаап жүргөн. Ашыр таптап баккандан бери Ак-Жалдын чыкпай калган күнү болгон эмес.

Ашырдын атасы ашкан сынчы, жылкыга даанышман адам болгондуктан, Ашыр дагы атасынан үлгү алган; орто бойлуу, арык чырай кара жигит. Эмне окуя болоруна көзү жетпей кумсарып келип тура калды. Эмне кылар



экен дегенсип эл дагы Ашыр менен датканы карап калышты.

– Атты кайсы убакта тердеттиң эле? – деп, датка Ашырга карабай туруп кекээрдүү суроо берди.

– Көз байланып калган кезде, – деп, Ашыр чөк түшүп отура кетти.

– Терин кандай алдың эле?

– Чабыла турган аттардын бардыгы эттүү болгондуктан, көп ыраак айдалбайт ко деп, кара терин гана алгамын.

– Кайсы убакта жоктодуң?

– Түн ортосу ооп калган кезде!

– Баккан атыңды кайтарып отурбайсыңбы?

– Карап эле отурганмын... Шайтан болуп көзүм илинип кетиптир. Анын үстүнө, сиздин эшиктин алдынан, сиздин Ак-Жалды бирөө мине качат деген ой башыма да келген эмес. Эгер Каныбектин мындай кыларын билсем, атты аягынан кармап отурбайт белем, – деп Ашыр жаалооруп төмөн карады.

– Болду... Мындан артык сени менен сүйлөшө албаймын, – деп, четте отурган жигиттерге карап, – арчадан алып келип мына бул жерге от жаккыла, – деп коюп, датка эрдин тиштеп төмөн карап, бөйрөгүн таянып калды.

Жигиттер отту алоолотуп жакты. Эмне болоруна элдин көздөрү жетпей жалжылдады.

– Кана, Ак-Жал үчүн алтымыш адамдын башын алсам дагы көксөм суубасын билесиңби? – деп, Айдарбек датка Ашырга тике карады. Ашыр унчукпай төмөн караганда, – Ак-Жал үчүн менин ичим кандай күйүп турат? – деди.

– Албетте малга ич күйөт, – деп, Ашыр улутуна даткага карады.

– Билбесең билгизейин деп мына бул отту жактырдым. Чечин! – деди датка.

Ашыр датканын бул сөзүнө буйдалбады. Ордунан ыргып туруп кийимдерин чечти.



– Оттун боюна отуруп боорунду кактасаң, менин ичимдин кандай күйүп тургандыгын билесиң.

Ашыр оттун боюна жаңы басып барганда:

– Айланайын журт, алда кандай укмуш болот? – деп, Ашырдын зайыбы чыңырып жиберди. Ашыр оттун боюна барып отурганда:

– Илгери отур! – деп, датка аркасынан тээп жибергенде, Ашыр отту таянып кайра тура калды. Он жашар кыз баласы менен, сегиз жашар эркек баласы «атаке» леп чырылдашып келип, Ашырдын мойнунан кучактай калышты. Бирок, датканын буйругу боюнча, жигиттер балдарды ары алып кетишти. Зайбы болсо чырылдап барып эсинен танып калды.

Айдарбек датка дагы бир тепкенде, Ашыр оттун ортосуна жыгылып дагы тура калды да:

– Кан ичер, канкор, зулум!.. Менин каным сага керек болгон экен, зулум... Сенин даңкыңа кызыгып, атыңды чаап, ашыңды ичип кошомат кылып жүргөн мен акмак. Кошоматчылардын үйү күйсүн... Сен сыяктуу зулумга каршы жүргөн Каныбекке, эми миң ирет ракмат!.. – дегенде, Ашыр оттун ортосуна жыгылып түштү... Эл дит багып карай алышпай, терс бурулуп кетенчиктеди.

– Ой, иттер, турасыңарбы? Он ыстарчы жыйырмадан киши чыгарып, туш-туштан карагыла. Жерге кирсе төбөсүнөн тартып, асманга чыкса таманынан тартып, Каныбекти Ак-Жалы менен таап келгиле. Бейбаштык кылып урбагыла, даткам өзү берсин жазасын, – деп, Сооронбай болуш старшыларына кыйкырып жиберди. Эмне кыларын билбей коркуп отурган старшылар Сооронбайдын айтканын орундатууга киришишти.

Эки-үч адам Ашырдын өлүгүнө чапанын айкарасынан жаап коюшту. Зайбы боздоп барып Ашырды кучактай жыгылды. Эки баласы чырылдап, алда кимди жек көргөндөй, көзүнүн жаштарын салаалатып, бармактарын ооздоруна салышып даткага карап ыйлоодо.



Тетиги коктунун тескей тарабы калың арча, арасы адам өткүс түнт, түркүм жыгачтар аралашып, кимден-дир сыр жашыргандай, эч бир башын ыргабай турат.

Үкү тагынган баштанган түркүм жыгачтар эмес, үр-пөйгөн бетеге, туландар да, аркайган азууларын көрсөткөн арстан сүрдүү аскалар да, каракулак шер жондонушкан салаа-салаа нечен кырлар да, ал кырлардын эки жанынан салаалаган эчен кокту, колоттор да, коктулардын аяк жагындагы ойпоң-ойпоң быткылдар да, алда кимден аянычтуу адамын катып, эч кимге сыр чыгарбоочудай мостойгонсуйт. «Кана, силер койнуңарга жашырганды кайсы олуя келип сууруп алганы жүрөт? Коркпогула, мына биз бар» дегенсип, мына бул асман тиречүдөй болгон чокулардын ары жагынан, Алай тоолорунун сан жеткис аскалуу бийик чокулары көкүрөгүн керип, көккө карай башын созуп, кимдиндир артынан акмалап карап шынаарлашкандай томсоргонсуп тургансыйт. Кыймылсыз заттар эмес, кокту, колоттордон оргуп аккан шылдыр булактар да, таштан ташка урунуп арстанча күрүлдөгөн капчыгай суулар да, кылмыштуу кыз жылып баскандай эч дабыш чыгарбай агып жаткансыйт. Изчилдин колуна ак түшүрүп, издегенин таптырбай коюуга аракет кылгансып, Алайдын өзөнүндө эмес, аскалуу тоолоруна да боз түшкөн.

Мына бул чоң түп арчанын түбүндө чоң кара кер ат байланып турат. Аттын кебетеси анчалык чарчаган ат эмес, тек курсагынын ачтыгын билдиргендей ооздугун чайнап турат. Ээр токуму бүтүн күмүштөлгөн. Арчанын жогорку чоң ача бутагына минип бир жигит отурат. Кийген кийими төө жүнүнөн жасаган жаңы бешмант, шым, бутунда кызыл булгаарыдан оймолотуп жасаткан бийик такалуу өтүк, башында жаңы ак калпак, мүчөсү келишкен, орноткон дөшүдөй заңкайып кең көкүрөк, буура сандуу; алда кандай азап тарткандыгы болбосо, кызыл чырай нур жүздүү. Сырткы көрүнүшү салабаттуу, көз ка-



рашы укмуштуу... «Канжыгалуу кара сеңсел» деген бүркүттөй айланасын имерип салмак менен карайт.

Жапек коюн жайып келе жатып, төмөнкү асканын шилисине чыгып тура калганда баягы жигит, балтыргандан жасаган чоорун алып тартты да, Жапекти карап калды. Жапек элеңдеп эки жагын карап эч кимди көзүнө илиндири албады. Жигит Жапектин элеңдегенин көрүп чоорун дагы эки кайрып тартып койду.

Жапек чоордун үнү арчанын арасынан чыккандыгын билди. Бирок ким, кайда, эмне деп тартып жатканын чече албай, койнундагы чоорун сууруп алып «кайда жүрөт аксак кой?» дегизип тартты. Арчанын башында турган жигит «кырой, кырой аксак кой!» дегизип тартканда, Жапек кубанганын билгизгендей, дүйнөдө теңдешсиз кымбаттуу адамын тапкандай, тамтаңдап бери жүгүрүп калды.

Жылкыдан бууданды минген жылаажындай үн менен күлгөн бүркүтчө тиктеп сырттан бетер жүргөн бул жигит – биздин Каныбек эле!..

Күтпөгөн жерден күтүлбөгөн түрдө Каныбекти кездештиргенине кубангандай жана көрүп турганына ишенбегендей:

– Чын эле сенсиңби? – деп барып, Жапек кучактай өпкүлөп калды.

– Досум, досундун ушундай иш кылгандыгына каршы чыкпассың? – деп, Каныбек күлүп койду.

– Жок, каршы эмесмин, досум! – деп күлүмсүрөп турду да, – капырай, «адам көркү чүпүрөк, жыгач көркү жапырак» деген ырас экен го?

– Албетте, досум!.. Жакшы кийинип, жакшы атты минип жүрсөк, бай уулдарынан артык, болбосок, кем болбос элек! – деп, Каныбек Жапекти далыга таптады.

Каныбек Жапек менен көпкө чейин сүйлөштү. Өзүнүн көздөгөн максатын, тилеген тилегин, кыла турган ишин, бара турган жерин, көкүрөккө сактаган кегин бирден санап Жапекке айтып берди.



– Дурус досум! Колумдан келишинче сага жардам кылам. Бүгүн түнү Бегайым менен сүйлөшүп, айылдагы болуп жаткан окуяны билип эртең келем. Аңгыча мына бул азыкты ичип тур, – деп, Жапек чаначындагы кымызга эки эчкини саап көөрчөк кылып Каныбекке берип, коюн айылга карата жайып жөнөдү. Каныбек болсо түндө Карабектин кийимин кантип уурдап алганын, Ак-Жалды кандайча минип качканын көзүнө элестетүү менен, келечеги жөнүндөгү терең ойго кетти.

Эртеси түшкө жакын Жапек келип, экөө сүйлөшүп турду да:

– Иш ушундай, досум! – деди Жапек.

– Кантейин?.. Мен Ашырга карасанап, Ак-Жалды минип качканым жок. Ак-Жалдан башка аттын колго түшпөгөндүгүнөн жана Ак-Жалдан башка ишеничтүү аттын жоктугунан минип качтым, – деп Каныбек улутунуп койду.

– Эми жанагы сөз, жанагы. Дал көз байланган кезде тетиги айылдын күн чыгыш жагындагы коктучада бол. Ошол кезде айылдагылар кызып козу байлап жаткан болот. Андан башка убакта мүмкүн эмес. Анткени сени качты деп, Бегайымды сак-сактап кайтарып калышты, – деп, Жанек ордунап турду.

Күн батууга жакындап калган кезде, Каныбек Ак-Жалды минип арчанын арасы менен коктунун оозуна келди. Айылдагы жылкычылар жылкыларын Кызыл Суудан сугарып кайра каптатышты. Каныбек четин союлду такымына кысып, чоң түп арчага далдалана ары-бери жүргөндөрдүн бардыгын көрүп турду.

Каныбектин кабарын угуп, Бегайым түндө түнү менен уктабай чыкты. «Сен эмне уктабай эле улам которулуп үшкүрөсүң» – деп, Эшен эчен ирет сураганда, «жөн эле, карыган ата, энем эсиме түшөт, аларды сагындым» – деп, жооп берген. Бирок Бегайымдын бул сөзүнө Эшен ишенбей эшикке кулпу салып жаткан.



Түндү өткөрүп таң атыра албай, таңды атырса күн чыгара албай, күн чыкса кеч кийре албай Бегайым алек болду. Бегайым үчүн бүгүнкү күн бир нече күнгө татыды.

Күн батып көз байланып, караңгы түшүп калды. Бирок бүгүн айдын он беш жаңысы болгондуктан, жер бетине күмүш нурун чачты, Тоң-Мурундун тоосунун арасынан калкамандай ай көтөрүлдү. Айдын жарык тийип тургандыгына нааразы болгондой, Бегайым айга карды да, терең улутунуп алды.

– Кара чунактын козусу кайда жүрөт?

– Тетиги четте качып жүрөт.

– Тос, тос!

– Көгөнгө капталт!

– Ий... бутуму казыкка уруп алдым...

– Койду бери имергилечи, – дешип, бала-чака козу кармап, айыл арасын ызы-чуу кылышты.

– Бегайым! Мына бул козуну кармай койчу, – деп, эки козуну эки колуна кармай Бегайымга чоң боз козуну көрсөттү. Бегайым жанына келгенде, – жүгүр, келди! – деди.

Бегайымдын жүрөгү алып учуп, бүткөн бою дүрүлдөп, оозунун ичи кургап акылдай баштады. Бирок акылынан шашпады. Койдун четин имеримиш болуп барып үйдүн капталышы менен Каныбек келген коктучага карап жүгүрдү. Ат жалын кармап өбөктөп турган Каныбекти көрө коюп:

– Жаным Каныбек! – деп, Бегайым ыйлап жиберди.

– Ыйлаба! Ыйлай турган убакыт эмес! Кел учкаш! – деп, Бегайымды билектен алып учкаштырды.

Айылдын жака белинде эч адам көрүнбөдү. Козу байлагандардын чуусу басыла элек.

Каныбек менен Бегайым Тоң-Мурунга карап бет алышты...

Айылдан узап чыга бергенде, төмөнкү тарабына жылкы жайып келе жаткан үч жылкычынын бири:

– Ой, тиги жалгыз бара жаткан кайсы жылкы? – деди:



– Бастырып карачы. Жанагы жаңы сатып келген ат болуп жүрбөсүн, – деп, бири жашыраак жылкычыны жумшады. Каныбек жүрүшүн ылдамдатты. Жылкычы желе чыгып:

– Ой, катын учкаштырган киши экен.

– Ким экен?

– Ким экенин кайдан билейин?

– Токто дечи!

– Ой, токтой турчу! – дешип, жылкычылар артынан желе башташты.

Каныбек жүрүшүн дагы тездетти. Анткени бул Эшендин жылкычылары эле.

– Ой, токточу! – деп, жылкычы артынан чапканда, Каныбек Ак-Жалдын оозун коё берди.

Аңгыча «Бегайым» деп чуулдаган кыйкырык-чуу айыл тараптан чыкты.

– Бегайым барбы?

– Жок!..

– Мында да жок.

– Эмесе качкан экен!

– Ой, жанагы бул айылдан катын учкаштырып жөнөгөн ким?

– Качан?

– Азыр эле, биз жылкы айдап келе жатканда тигине, тетиги караан!

– Ак, кокуй!.. Баягы Каныбек келип алып кеткен турбайбы? – деп, эркектер жүгөн алып жылкыга жүгүрдү.

Жылкычылардын бири куугунчуларга ат кармап, экөө качкандардын артынан кыйкырып жөнөштү.

Көп узабай куугунчулар куралып, жер титиреткен чуу менен качкандардын артынан жөнөштү.

Эшендин айылы тараптан чыккан чууга таң калып, жогорку айылдардын адамдары, жылкы жуушатып четинде турган жылкычылар туурадан чыгышып, Каныбекти «токтолоп» кууй башташты.



Кызыл-Суунун түндүк тарабындагы жол менен Бегайым, Каныбек кетип барат. Араандай оозун ачып, оозунан чыккан ак көбүгүн эки омууроосуна чачылтып, жалкуйругун шуулдатып, желди бетке зуулдатып, Ак-Жал арышын керип, эки туткунду алып качып баратат. Каныбек аттын кулагына карата өбөктөп, Бегайым Каныбекти кучактап бек жабышып баратат. Анда-санда гана:

– Чуу калындап, уламдан-улам жакындап келе жатат. Кудай ай, колго түшпөй кутулуп кетер бекенбиз? – деп, Бегайым Каныбекти дагы бекем кучактаган болот.

Жолдогу айылдан кошулган куугунчулардын аттары жаңылык кылып, барган сайын куугунчулар жакындап баратат. Куугунчулардын кээ бири шашып атты жайдак минген, кээси көйнөкчөн, кээ бири жылаңайлак... Биринде союл, экинчисинде укурук, үчүнчүсүндө бакан, дагы... дагылар...

Эң алдыңкы куугунчулардын колунда мылтык, чаап бара жатып заң эттире бир атты. Бирок Каныбектерге тийбеди.

Көп убакыт өтпөй качкындар Тоң-Мурундун тумшугуна келишти. Ак-Жалдын каруусу кетип уламдан-улам анын арымы кыскарды. Куугунчулар жакындап бута атымдай кирип келди.

– Чу!.. – деди да, – ай, жаныбарым Ак-Жал ай!.. Душмандар жакындап сенден каруу кете баштады. Бирок айбан да болсоң ракмат, ушунчалык жерге эки адамды көтөрүп чуркадың!.. – деп Каныбек такымындагы узун четин союлду сууруп алды.

«Кармалашып» куугунчулар жетип келди. Баягы мылтык менен аткан эме, мылтыгынын оозунан кармап туруп Каныбекти чабарда, Каныбек мурун озунуп, аны ат үстүнөн тизеге чаап түшүрдү.

Куугунчулар менен Каныбектин арасындагы чабыш үч чакырымдай жерге чейин созулду. Улам качырып келгенин улам атынан ыргыта чаап түшүрүп отуруп, ончакты адамды сулатты.



Бирок Ак-Жал башын чайкап туруп калды, Каныбек көпкө чейин эч кимди жакын келтирбеди. Уламдан улам арттагы куугунчулар келип көбөйдү. Эрк талашкан эки шордуу колго түштү...

* * *

Жоон четин баканды Каныбектин боюна ченеп кесип, эки башына экиден төрт канжыга тагып, бир башындагы канжыгалар менен Каныбектин мойнунан байлап, экинчи жаккы башындагы канжыгалар менен эки бутуна сыбызгы байлоо салып, эки колун аркасына келтирип жарым байлоо менен байлап, үйдүн төрүнө таштап, каалгасын жаап, сыртынан кулпу салышты.

– Эми эшикке кирип-чыкканың жана короо кайтарганың көз боло жүргүлө. Бул өлөрман дагы бошонуп качып жүрбөсүн!

– Сыбызгы байлоо менен жырым байлоодон ким бошонот эле?

– О, кокуй, мындан бошоно албайт. «Эй, балдар, качырбайлы деген адамдын колу-бутуна жырым байлоо менен сыбызгы байлоо салгыла» – деп, карылар көп айтчу эмес беле!..

– Ошондой болсо дагы сактык керек. «Сактыкка кордук жок» деген эмеспи.

– Антип-минтип жайланышып, аттарды суутууга байлап коюп, бирөөгө кайтартып коёбуз! – дешип, элдин бардыгы Каныбекти камаган үйдүн жанына тура калышты.

«Ак-Жал аман, кул кармалды» дешип, Айдарбек даткага киши чаптырышты:

Сомдогон темирдей сундуяп Каныбек жатат. Эки, үч ирет кыймылдоого аракет кылып, колундагы чылбырды үзүүнү байкаштырды. Бирок мүмкүнчүлүк жоктой сыяктанды. Тек, Жапектин айтуусунан улам Ашырдын өлүмүн көзүнө элестетүүдө...



Сооронбай болуштун сөзүнөн улам, Айдарбек даткадан ыйбаа кылышып Каныбекти урушкан эмес. «Ак никелүү катынымды ала качасың» деп гана, Эшен камчы менен эки чапкан.

Бирок шордуу Бегайымдын абалы кыйын болуп калды. Аны алып келери менен чачын кыркып, тикенекке бөлөп таяктагандыктан, эшик алдында онтоп жатат.

Бегайым бул таяктан айыгабы же өлөбү, ал табышмак.

«Бирок бул таяктан айыкса да, айыкпаса да өлгөн адам. Ошондуктан анын өлүп калганы көп жакшы» деген сөздөр ар кайсы үйдөн чыга баштады. Анткени: «жаштайында чачын кырктырган шерменде» деген абысынажындардын сөзү өлгөнчө бетине тамга, көңүлүнө көө жапмак.

Таң атууга жакындап калды. Сопу чылапчынын калдыратып, элди зоорго ойгото баштады.

– Ой, зоор маалы болуп калдыбы?

– Болбогондочу?

– Кана, эмесе зоор ичели! – дешип, куугунчулар айлына тарап, айлы алыстары ар кайсы үйгө зоор ичүүгө кире башташты.

Элдин тарап бара жатканын көрүп Кубат төөлөрдүн арасына жашына калды. Жапек болсо уктаган киши болуп, эки жакты карап жатат.

Кеткен эл кетти. Кетпегени ар кайсы үйгө кирди. Казан-аяк калдырап, зоордук тамактарын ичүү менен бирге, Каныбектин аңгемесине киришишти.

Жапек, Кубатты ээрчитип алып, Каныбекти камаган үйдүн артына келип:

– Каныбек? – деди.

– И!..

– Кайсы жерде жатасың?

– Төрдөмүн!..

– Бери эпчи жакты көздөй тоголоно аласыңбы?



- Тоголоно албаймын го!
- Тогойон шадагашы!.. Бейи, бейи!..
- Акырын, эки жакты кара!..

– Акыйын көтөй, – деп экөө элендеп эки жакты карай керегенин аягына таяктарын салып, көтөрө башташты, кереге кычыраганда экөө чоочуп да кетишти...

Акыры, керегенин аягын көтөрүп, Каныбекти сууруп алышты.

– Ой, шадагашы!! – деп, Кубат Каныбекти кучактай алып бетинен өөп ыйлап жиберди.

– Эми тез жөнө, Каныке!.. Таң атууга жакындап калды, Бегайым жөнүндөгү окуяны эртең ук! – деди Жапек.

– Ракмат, курбулар!.. Мен тоодо болом! – деп, Каныбек экөөнүн бетинен эки өөп, четте байланып турган Ак-Жалды дагы минди...

* * *

Эрте турган аялдар түндүктөрүн тартып, Каныбектин кандай абалда жаткандыгын көрүүгө сонуркап, үзүктүн аягынан шыкаалашты да, Каныбекти көрө алышпады.

Айша үйдөн чыгып, Каныбекти карап жүргөн аялдарды көрүп:

– Эмне? – деди.

Аялдар дароо жооп бере алышпай, көздөрүн жалжылдатып турушуп:

– Көрүнбөйт ко? – дешти.

Айша да карап Каныбекти көзүнө илиндире албады. Төрдө сыбызгы байлоо салган бакан, жырым байлоо салган чылбыр жатат.

– Э, абышка, Каныбегиң жокко? – деп, Айша заңкылдады.

Айшанын үнү менен Эшен жүгүрүп келип эшикти ачты. Сыбызгы байлоо жатат, Эшен чылбырды колуна алып туруп:



– Үзүп алып бошонуп кеткен турбайбы, – деди.

– Өзү кайдан качсын, бул иш Жапектин колуна келди, – деп, айылдагылардын бир тобу Жапекти каралай баштады.

«Биз зоор ичип чыкканда Жапек уктап жатыптыр. Ошол бойдон ордунан козголгон жок», – дешип короо кайтарган аялдар күбө өттү. Анын үстүнө «эриң экөөңө тең чала болот» деп кечээ кечинде Жапек Бегайым менен уруша кеткен. Акыры, Айша үйдөн чыгып Жапекти тилдеп койдуруп койгон болучу. Мына ушул иштердин бардыгы Жапекти актап кетти.

Күндүн нуру жайыла Айдарбек датка элүүдөй адам менен келип Эшендин үйүнө түшүп калды. Ак-Жалды минип Каныбектин дагы качканын угуп күйбөгөн жери күл болду. Эмне кыларын билбеди. Тек тишин кычыратып, таноолорун кыпчыңдатып турду да:

– Колуңа түшкөн кулду сактап кармай албагандан кийин айланганы маган сүйүнчү айттырасыңбы? Же мени табалап шылдың кылганыңбы? – деп, Эшенди төбөдөн ары эки чаап, – айбы үчүн малын талагыла, – деди.

– Айланайын датка, жырым байлоо салган чылбырды үзүп, керегенин аягынан чыгып кетиптир, – деп, Эшен буркурап ыйлап жиберди.

Каныбек, Айдарбек датка айлынан чыгып, Эшендин айлына келгенин көрүп күлдү. Бирок өмүрүндө бүгүнкүдөй шашып көргөн эмес. Түндө качып чыккандан тартып таң атпады, таң атса күн чыкпай, күн чыкса, Жапектин кою батыраак жайылбай алек болду.

«Бир шордуунун ардактап баккан жалгыз кызы... Мындан мурун мындай турмушту көрбөгөн... Бул көргөн кордугуна, жеген таягына чыдайбы же жокпу?»

Кайра жүз көрүшүп жаркырап-жайнап өмүр сүрөбүзбү же өмүрлүккө кош айтышабызбы?» деген сыяктуу суроолор менен башын катырды Каныбек.



Арчанын арасындагы ачыктан Жапекти карап туруп Ак-Жалдын жанына басып келди. Ак-Жал Бегайым экөөнү алып качып кутула албаган күнөөсүнө кечирим сурагандай, ооздугун катырата чайнап, Каныбекке карап окуранды. «Жок Ак-Жалым, сенде айып жок, кара таандай көп куугунчуну каршы-терши сулатып салып кутула албаган мен айыптуумун» дегенсип, көпкө чейин Каныбек Ак-Жалдын мойнун кашып, көзүнө карап турду. «Жок, экөөңү көтөрүп качып кутула албаган мен айыптуумун» дегенсип, Ак-Жал дагы окуранып Каныбектин этегинен тиштеп тартып койду.

Каныбек Ак-Жалдын ээр токумун алып, арча арасындагы буйгаттуу ачыкка отко коюп, арчанын арасы менен Жапекти утурлоого жөнөдү. Жапек жарым бута атымдай калганда:

– И, досум, Бегайым кандай?

Жапек көпкө чейин буулугуп, эч сөз айта албай көзүн жашылдантып төмөн карап турду да:

– Кандай деп айтарлык дагы эмес. Түндө сен кеткенде эшик алдында жаткан. Эртең менен турсак жок. Айылдагылардын бардыгы жок деп издеп жүрүшөт. Ар кайсы үйлөргө кирип карасам эч дареги билинбейт, – деп, Жапек төмөн карады.

Каныбек көпкө чейин чекесин кармап, куураган арчага сүйөнүп турду да:

– Сенин оюңча кандай? Бегайымды өлтүрүп салышты деп ойлойсуңбу же эс алып бир жакка качты деп ойлойсуңбу? – деди.

– Ай таң!.. Кача турган алы жок болучу. Себеби: аны да качыруу жөнүндө Кубат экөөбүз ойлогонбуз. Сүйлөшүп кел деп Кубатты жиберсем, онтоп жооп бербей коюптур, – деп Жапек терең улутунду.

Муңдууларга боору ачып баш чайкагандай түмөн түркүм жыгачтар баштарын желге ыргалткан болот.



Сандаган көп канаттуулар түркүмдөтүп сайрап, алда кандай терең маанилүү сыр айткан сыяктанышат. Каныбек менен Жапек дагы ойдун орчунуна, кайгынын калыңына батышып көпкө чейин унчугушпай отурушту.

– Менин оюмча сен кет, досум! Бул жерге мындан көп турууга болбойт. «Каныбек алыс качкан жок. Ушул тоолордун бир жеринде» дешип, издеп жатышат. Ошондуктан Улуу-Чат жакка барып бир ай, жарым ай изинди суутуп кел. Энеңдин эсен-соолугуп бил. Чоң ата, чоң энеңди кара. Аңгыча Бегайымдын өлүү же тирүүлүгү бир жаңсыл болот, – деди Жапек.

– Ооба... Мен дагы ошону ойлонуп турам, – деп, Каныбек үшкүрдү. Жапек үчүн Каныбектин ичинен жел чыкпай, оор кайгынын жалыны чыккан сыяктанды.

Кубат дагы келди. Өткөн-кеткенди, көз алдыда болуп жаткан окуяны, өздөрүнчө айтышып отуруп күн батууга жакын калды.

– Ой, шадагашы!.. Шен эми ошондой кый!.. Менин коюмда бий шолбун кошу бай шоюп бөкшөйөп бейем – деп, Кубат бир боз козуну жетелеп келип: Жапек экөөлөп бөксөлөй салып Каныбекке бөктөрүштү.

– Ракмат, курбулар! Силердин жакшылыгыңар көкүрөктөн кетпес. Арысы он беш, бериси он күндөрдө келип калармын... Кошкула!!! – деп коштошо, Жапектин комузун белекке алып, Каныбек күн батканда жолго чыкты.

КАЙРА КАЧПА

Каныбек таң ата Көк-Сууну кечип өйүзүнө чыкты. Жайдын кыска түнүндө, жолсуз жерлер менен мындай узак жол жүрүү аттын кыйындыгы менен жүргүнчүнүн талыбагандыгына байланышты.

Элдин бардыгы алда небак жайлоого чыгып кетишкен. Адалдуудан түгү жок кедейлер дагы, ар кимден унаа сурап келип бөксө жайлоолорго чыгып кетишкен.



Ак-Жал чаалыгып, Каныбек чарчады. Кандай болсо да атын тоюнтуп, от жагып, эт бышырып жеш Каныбекке зарыл болду.

Калың токойду аралап барып, буйгаттуу бурулуш ачыкка түшүп, Ак-Жалды отко коюп, оттук чагып отундун куусунан сындырып от жакты. Бөктөрүнчөгүндөгү бөксөлөгөн козунун этинен алып отко салды.

Аккан суу шарылдап, жаккан от алоолонуп балбылдап, оттогу эт чыжылдады. Соккон желге токойдун башы теңселип, түрдүү түмөн чөптөр сеңселди. Алда кимди куттуктагандай, алда кандай сырды баян кылгандай, канаттуулар түркүм сонун күүгө салып сайрашты.

Бутунда чокой, башында тери малакай, үстүндө жамаачылуу кызыл чапаны бар, узун бойлуу ак сакал чал келип, Каныбектин аркасына тура калды. Чалдын көрүнүшү табышмак. Боюна, бүткөн келбетине, мүчөсүнөн көрүнгөн сөөлөтүнө караганда бай сыяктанат. Үстүндөгү кийимине караганда алда кандай кул сыяктанат. Чалдын катарына кемпири келип тура калганда, унчукпа дегенсип, чал кемпирине эрдин тиштеп койду.

Кемпирдин көрүнүшү дагы чалдан калышпайт. Бирок, бири жыйырма бештеги уулдан бетер, бири он сегиздеги келинден бетер зыңкыя кайкайышып туруштары таң каларлык.

Каныбек суунун шарылдап, оттун чартылдап күйүшүнөн улам, аркасында турган кемпир менен чалды сезбеди; оттогу этти оңдоп коюп, белиндеги комузун алып «көкөй кестини» чертти.

«Көкөй кестини» чертип болуп, отту ичкериштирип, этти оңдоп коюп, «кайра качпа» деген күүнү чертти. Кээде колун катуу шилтеп комузунун капкагын шакылдатып, кээде ортону менен такылдатып, башын чулгуп көкүрөгүн көтөрө керип, анда-санда илгери обдулгандай мойнун чулгуп, ыкыс берип ойку-кайкы кубултуп түркүм порум менен чертүүдө.



Кемпир, чалдын көздөрүнүн жашы тыйылып, көңүлдөрү көтөрүлүп, көздөрүнүн кычыктарындагы жашты сүртүшүп, бирине-бири карап жылмая, кайра тартпай жоого кирип бара жаткан эрлерди көздөрүнө элестетишти.

Каныбек комузун чертип болуп оң жагыңа коёюн дегенде:

– Бали, ракмат балам! – деди чал.

Каныбек комузун жерге коюп бара жаткан калыбы менен катып калды. Артынан кууй келип аңдып турган көп элди көзүнө элестетти. Бирок чал тарапка бурулуп карабай туруп:

– Сиз кимсиз?

– Мен ушул жерликмин, балам. Черткен күүлөрүңө ракмат! – деп чал оң тарабына отурду.

– Мурунку күүнө ыйладык кийинкисине кайраттандык, садагаң! – деп, кемпир Каныбектин сол тарабына келип отурду.

«А дегенде чалдын үнү чыкты эле, андан кийин кемпирдин үнү чыкты, дагы эчөө карап турат болду экен» деген ой менен Каныбек акырын артына бурулуп карады. Бирок, кемпир, чалдан башка эч ким көзүнө көрүнбөдү.

Чал менен кемпир унчукпады. Каныбек да кайрып сөз айтпады. Тек кемпир, чалдын көрүнүшүнө карап туруп эчен түркүм ойго кетти. «Бул кандайча кемпир, чал? Бул тегеректе айыл же адам жок эле го? Демек бул экөө кайдан чыга калды? Же алда кандай көзгө көрүнө турган бирдемеби? Же жомоктогу айтылган жез тумшуктарбы? Же болбосо жапайы адамдарбы? Жапайы адам болсо жылаңач болот эле го? Эгер жез тумшук болсо тумшугу жана тырмактары жез болот дечү эле го?» деп Каныбек акырын алдыртан тигилердин колу-баштарын карады. Бирок бул экөөнүн көрүнүшү жана колу-башы кадимки адамдыкы. Каныбек көпкө чейин карап турду да:

– Үйүңүздөр кайда?



– Үйүбүз ушул токойдун четиндеги чоң кыштоодо. Эртең менен тышка чыга калсак, ушул жерден бурулдап түтүн чыгып жатканын, ким болду экен деп, кемпирим экөөбүз басып келдик, балам! Чочуба!.. – деди чал, мейримдүү көрүнүшүн жайдарыланта.

– Ушул жерде турасыздарбы?

– Ооба!

– Кандайча? Элдин бардыгы жайлоого чыгып кетсе, сиздердин бул жерде отурушуңузда кандай?

– Э, балам!.. Ал жагын териштирип эмне кыласың? Биздин жайды сен сураба, биз айтпайлы, – деп, чал үшкүрүп койду.

Каныбек дагы көпкө чейин унчукпады. Оттогу этти алып, күйүгүн кырып, алдын өзү ооз тийип, кемпир менен чалга эки чоң кесим этти жөргөмдөп кесип берди эле:

– Ракмат, балам! Орозобуз! – деп жешпеди.

– Кана балам, сен өзүң жайыңды айтчы. Атыңа карасам ашкан байдын уулу сыяктанасың. Кийимиңе карасам байдын көрөр көз жылкычысы сыяктанасың. Эт кесип отурган бычагыңа караганда койчуга окшойсуң. Ат чарчатып түн катышыңа карасак, качып келе жаткан адамга окшойсуң, балам! – деди чал.

Каныбек чалдын кыраакылыгына кубангандай карап турду да:

– Ырас, таап айттыңыз, ак сакал! Башында койчу элем, азыр жылкычымын. Ошол койчу кезимде Жапек деген досумдан ушул кездикти алдым эле. Өзүм Улуу-Чаттыкмын. Бир тайдын күчүн сурап, мына бул Алайдагы эжеме бардым эле. Эжем тайдын күчүн бергин десе, жездем бербей койду. Ошол жездеме эрегишип, атын уурдап минип качып келе жатам, – деп күлүп койду.

– Баса, Ак-Жал деген күлүк атын минип Айдарбек датканын кулу качты деди эле, кармалыптырбы? – деди кемпир.

Каныбек кемпирге жалт карап турду да:



– Аны кайдан уктуңуз?

– Мурдагы күнү кечинде «ошол качкан кулду кууп жүрөбүз» дешип, отуздай адам келип ар кайсы суудагы айылга чыгып кетишти, – деди чал.

– Жок, кармала элек! – деп, Каныбек чукул гана кайрып жооп берди. Акырын алдыртан Ак-Жалды карады эле, талдын далдаасында оттоп турганын көрдү.

– И, балам, жакшы сөзүң бар экен. Бирок жанагы эже, жездендин бар же жоктугуна ишенүү кыйын, – деди чал, малдашын оңдоно отуруп.

– Ишениңиз, аксакал! – деп, Каныбек күлүп койду.

– Эмесе жездең ашкан акмак экен, ошол жезденди бийлей албаган эжең дагы акмак экен, – деп, чал улутунуп койду.

– Туура айтасың, абышка! – деп, кемпир дагы чалдын сөзүн жактады.

Каныбек кайрып сөз айтпады, айтууга ыңгайлуу сөз да таппады. Ошондуктан бышкан эттен кесип жеп, калпы чыккан кишиче төмөн карап гана отура берди.

– Эже, жезденди акмак экен деген сөзүмдүн чындыгы бар, балам. Айткан кебиңе, черткен күңө, боюндагы жигиттиктин келбетине караганда «көк ирим көлөй», «тулгалуу ак жайсаң», «чоң канжыга шок кол» деген жигит көрүнөсүн, балам!..

«Көк ирим көлөй» деген жигит – башына тоо түшсө чымындай көрүп, чымын консо тоодой көрүп, көздөгөн максаты кыябына келмейинче бардык азап менен дозочко чыдап, көлдүн ириминдей көгөрүп, кегин ичке түйүп, көлөйүп жүрө берет.

«Туулгалуу ак жайсаң» деген жигит – башына туулга, боюна соот кийгенсип, бирөө таяктаса көтөрүп, бирөөнү таяктаса өлтүрүп коёт. Андай жигит акын, ар өнөргө жакын болот. Андай акын, ар өнөргө жакын жигитти айылдагы койчу-колоң, айрыкча кыз-кыркын, келин-кесектер жакшы көрөт, – деди чал.

Каныбек чалдын даанышмандыгына алды менен таңданып отурса да, акыркы сөзүнө кубангандай күлүп жиберди.



– Ботом, чал, сенин айтканың туура чыгып калды көрүнөт. Бу балам күлүп жиберди, – деп кемпир күлдү. Абышка кемпирине карап күлгөндө, экөөнө алмак-салмак карап Каныбек дагы күлдү.

– «Чоң канжыга шок кол» деген жигит – көздөгөн максатына жетүү үчүн көп урунуп-беринет. Жел учурган камгактай көпкө соктугат. Эби келген жерде, эр өлтүрүүдөн дагы кайра тартпайт. Ошондуктан шок кол делинет. Бирок андай жигиттин келечеги кеңири болот.

«Жашыңда берсин мээнетти, карыганда берсин дөөлөттү» деген макалдай, келечекте көздөгөнүнө жетип көңүлүн баспай койбойт, Акыры олжолуу болот. Ошондуктан чоң канжыга делинет.

Мына, жалгыз башыңда эр жигиттин үч белгиси бар экен, балам. Сендей жигитке тайдын күчүн эмес, айгыр үйрү жылкы берсе дагы аздык кылат. Жетим менен жесирдин, бечара менен момундун намызы үчүн күрөшүп, кекенгенден кекти алуу сендей жигиттин гана колунан келет. Ошондуктан эжең менен жезденди акмак экен дедим, балам. Бирок баятан берки кылыгыңа караганда, эже, жезден турсун эчтемең жок кул көрүнөсүң, балам! – деди чал.

– Ырас эле, – деп, кемпири дагы шыпшынып койду.

Каныбек уялып кызарып кетти. «Кулду кул десе өлгүсү келет, бийди кул десе күлкүсү келет» деген макалды эсине алып уялган жок, чал өзүнүн даанышмандыгы аркасында жашырган сырларын билип отургандыгына жана Жолойдун осуяты эсине түшө калгандыктан уялды.

Кемпир Каныбектин уялгандыгын сезе коюп:

– Уялба, садагаң! Мен күң, өзү кул! – деп күлүп койду.

Көпкө чейин Каныбек унчукпай турду да:

– Кандайча себеп менен мени кул дедиңиз, ата?

– Э, ким билет балам... Этти кыя кеспей туура кестин; чоң кесип аз чайнап жуттуң. Эт жеп жатканда эки жакты караган жоксуң. Баятан берки малдашыңды үч котордуң.



Кездигинди өтүгүңө аарчыдың. Мен сүйлөп жатканда төмөн карап отурдуң... Ошондуктан чүйгүндөп эт кесип жебеген, малдаш урунуп көнбөгөн, бычагын майлыкка аарчып көрбөгөн; жакшы сөздү угууга жайбаракаттык болбой; жашынан кул болуп, курсагы тойбой, көрүнгөндүн заардуу тили менен шумурай жемесин көп угуп жер карамарак өсүп калган экен го? – деп гана айта салдым. Балким, меники туура эмес чыгар, балам! – деп жылмайып койду.

– Жок, жок ата! Туура!.. Чоң ата, чоң энем кул экен! – деп Каныбек күлүп койду.

«Орозобуз» деп отко бышкан эттен жебей койгондуктан, козунун ичек-кардын, майларын жана төшүн кемпир, чалга берип:

– Ооз ачарда бышырып жеңиздер, – деди Каныбек.

Кемпир, чал алкай-алкай жөнөп калышты. Каныбек азыраак аркасынан ээрчий басты да:

– Ата, ысмыңыз ким? Элдин бардыгы жайлоого кетсе, бул жерде отурушуңуздун мааниси кандай? Эмне, каралашар бала-чакаңыз жок беле?

– Э, балам!.. Менин аты-жөнүмдү сурап эмне кыласың? Мен аты-жөнүмдү айтсам өзүм ыйлайм, өзүмө кошулуп кемпирим дагы ыйлайт. Экөөбүзгө кошулуп балким сен дагы ыйлаарсың! – деп, чал дагы бурулуп жөнөп калды.

– Ой, чал! Ыйманы ысык, түсү жылуу бала экен, шагын сындырбай айтып бер. Ыйласа ыйлаарбыз!.. ыйлабай жүрдүк беле. Катаалдуу каргышты укпай жүрдүк беле же кандуу жашты аш ордуна жутпай жүрдүк беле? Кел, айтып бер! Үйгө барганда эмне кылат элек? Эрмектешип бир аз отуралы, – деди кемпир.

– Жанагы арпанын арасындагы чөптү жулсакпы дедим эле.

– Эртең жуларбыз! – деп, кемпир колундагы эттерин жыгачка илди. Каныбек Ак-Жалды сугарып кайра тушап отко койду да, кемпир, чалдын ортосуна келип отурду.

– Э-э-э... балам! Тиги кемпир сексендин сегизинде, кем-



пирден мен сегиз жаш улуумун, «көптү көрбөй көсөм болбойт, көп сүйлөбөй чечен болбойт» деген. Ушунчалык көп жашаган адам далайды көрүп, далайды угуп, далайдын ичинен чыкканын билерсиң. Кана эми, уккандан айтайынбы же көргөндөн айтайынбы? – деп чал Каныбекке карады.

– Уккандын учуртмасы көбүрөк болучу эле, көргөндөн айтыңыз, – деп Каныбек жайдарыланды.

– Өз башымдан өткөргөндөн айтайынбы же башынан өткөргөндөрдүкүнөн айтайынбы?

– Уккулуктуу болсун десеңиз алыш-коруш кылып айтыңыз!

– Туура айтат садагаң! – деп кемпир кубанды.

– Илгери, илгери бардын колунда бар экен да, жоктун колунда жок экен. Ошондо эле кыргоол кызыл экен да куйругу узун экен, – деп чал күлүп, койкоктоп мойнун көтөрүп турган кыргоолдун корозун Каныбекке көрсөттү.

– Ырас эле!.. – деп Каныбек колун көтөрүп койгондо, короз уча качты.

– Ошодо эле бөрүлөр бөрткөн, түлкүлөр жорткон, кузгундар куркулдап, жорулар тарп аңдыган заман экен.

Кечээ мен атка чаап жүргөн кезимде, биздин айыл Ысык-Көлдүн башы күңгөй тарапта, эл арасы жоокерчилик болгондуктан, октон качкан кийиктей көчө коно жүргөн убак.

Ал кезде бул кездегидей эгин эгип дыйканчылык кылуу кайда. Күчү жетип күжүрмөндүк кылгандар топуга, калпакка гана ченеп эгин эгишет. Ошону дагы өз убагында оруп ала алышпай жаанга калтырып, малга жегизип, малдан калганын түзөңүрөк жерге салып алып, кырдандын ортосуна мамы кагып, бука, өгүз, уй, торпоктун оозун таңып алып опко байлап бастыра турган.

Анда ашкан дыйкан гана куржун көзү эгин эге турган.



Колунда барлар куржундап талканын камдап, семиз жылкы сойдуруп этин майда тууратып, аны аябай кургатып гүл азык камдайт. Гүл азыкка күчү келбегендер талканын камдап, талканы жоктор көрүнгөнгө малай болуп, кызмат таппаганы ар кайдан тамак сурап күн өткөрөт. Эгер жоо келип калса баягы камдаган тамагын алып, башка мүлкүн таштап, бет алган жагына карап кача турган.

Ал кезде бул кездегидей чөп оруп, отун-суусун камдап кышка камынуу кайда? Байлар жылкысын тетиги Текес, Кыяс, Ак-Терек, Көк-Терек, Күркүрөө, Күнөс, Үч-Моюнга, Үч-Кайыңды, Жылгыз, Чыбыр деген жерлерге барып кыштатып келе турган. Анда Өртгөң, Музарттык жана Текестик калмактар менен кыргыздардын арасы тынч болгондуктан, мал оторлотуп баргандарга тийишпей турган.

Орто чарбалар малдарын күңгөйлөтүп, арык-торугуна карды күрөп чөп жулуп берет. Эгер каткалаң кара жут болуп калса, бардык малынын терисин сыйырып ала турган.

«Жылкы айдадык Жылдыздан,

Тебетей кийдик кундуздан,

Темтейип неге айрылдык,

Көлдө жаткан кыргыздан?

Тебетейдин төбөсүн,

Үкү менен чоктодук,

Күндүз учпай түндө учкан,

Үкүлөргө окшодук.

«Жылкы бак» деп чыгарды,

Жылас болгон Текести.

Же түшүбүздө көрбөдүк,

Ак маңдай сулуу секетти.

Ала-Айгыр менен Сайкалды,

Ашып түштүк Музартка,

Өлбөсөк бир күн барарбыз,

Алтыным, ыйлап көзүң кызартпа!..» –

деп, малай болуп жылкы багып жүргөн жылкычылар ырдашаар эле, – деп чал айтканда:



– О, зоңкулдабай кал десе!.. – деп кемпири отту көсөгөндө, Каныбек күлүп жиберди.

– Жаш бала менен сырдашып отурсам ырдабаймынбы? – деп чал күлдү да, – ал кезде көлдүн эки аягын Сарыбагыштар жердеп турган. Сарыбагышты, Ормон, Бугуну – Балбай бийлеп, элди койчо имерип короого жаткырып, үркүткөн жылкыдай кууп жүргөн учурлары.

Бул эки элдин арасы тынч эмес. Бирин бири чаап алып турган кездери. Ал чатактын башы Ормон менен Балбайдын ордо атуусунан чыгат.

«Үч-Байсоорун Таш-Булак, бир бетеге бир шыбак деп Ормон ошол Үч-Байсоорун Таш-Булакты жердеп туруп, эки Ак-Суунун ортосуна үй тиктирип, отуз таман ордо салып, жыйырмадан кырк киши алып, казанга күндү, отунга кулду коюп, туу бээлерден союп, бир күң, бир кулду, эки кысырак бээни, бир кара төөнү байгесине коюп ордо атышат экен.

Ормон, Төрөгелди, Үмөтаалысын баш кылып жыйырма чертмекчи алат. Балбай болсо, Ырайым, Шана, Козубек, Чүдүй, Кереч, Ногой, Өмүрдү баштап жыйырма киши алат. Мелдеш үч күнгө созулат. Бирок Балбай тарап уттуруп жиберип, жалгыз чоконго таянат.

– «Э, баатый! Биштин чейтмекчи келбей калыпый. Уюкшат кылсаңыш ошо чейтмекчини алдыйшак кандай болой экен?» – деп, Балбай Ормондон уруксат сурайт.

– Мейлиң чулдурум! Арманың калбасын! Бирок ал адамың келгенче аш тамак сенин мойнунда, чулдурум» – дейт Ормон.

Балбай кош ат менен Чүдүйдү чаптырып Жети-Өгүздөн Чыймыл деген чертмекчини алдырып келет.

– «Э, каным! Жалгыз чокон калган экен. Макул десеңиз чүкөнү бүт салдырыңыз. Жалгыз чокон менен алып кетсем мөрөй биздики болсун. Ала албай калсам сиздики болсун жандырмагы жок болсун» – дейт Чыймыл. «Жалгыз чокон менен кырктын учу чүкөнү кайдан алысын» деген ой менен Ормон макул болот.



Чыймыл бир атып ордо бузуп чүкө чыгарып, экинчисинде тооруп ичке түшөт. Чертип жатканда оң бармагы жарылып кетет. «Ханым, бармагым жарылып кетти. Ордо кан болуп, оюн жыды боло турган болду. Макул десеңиз ат которуп минейин» деп, Чыймыл улуксат сурайт. «Өнөрүң болсо көрсөт» деп Ормон улуксат берет. Чыймыл оң колу менен жердеги томпойду алып чөнтөгүнө салып, сол колу менен сол чөнтөгүнөн сол томпой алып, чүкөнү каны менен бүт чертип кетет.

Бирок, арык, белек менен башынан өтмө катар сөөк болсо да, Ич-Өрүктүнүн кыштоосуна, Көкө-Кулусундун жаздоосуна, Каркыранын жайлоосуна, Кызыл-Кыянын карагайына кызыгып, Бугуларды багындыруунун ама-лын таппай жүргөн Ормон, шылтоого шыйкоо кылып, уттурган мөрөйүн бербей, чатак ушундан башталат.

Мына ошондогу болгон, бир кыз менен күйөөнүн башынан өткөргөн окуясын сомолоп айтып берейин, балам! – деп, чал терең улутунуп койду да, – күйөө жыйырма беште, кыз он сегизде; кыздын аты Урум, күйөөнүн аты Турум экен.

Урум менен Турумдун аталары, өз оокаты өздөрүнө жетишкен чарбадар адамдын балдары болот. Урум менен Турум төрөлө электе эле бел куда болуп жүрүшкөн экен.

Кийин Урум менен Турум чоңойгондо түндүк көтөрүп той жасайт. Бир өргөнү көтөрүп желиккен уландар желденген кыз, келиндер чогулуп оюн салат.

Оюнда отургандар эт жеп болгондон кийин, камчыны таянып колдон өтмөй, коён тебиш, калмак алыш, шакек тиктемей дагы... дагы... толуп жаткан оюндарды ойной, аягы калмакча бийге токтошту.

Доргу менен Таргынды чакыргыла, калмакча бийлеп берсин» дешип, оюнда отургандардын бардыгы чуулдашты.

Доргу чарчы бойлуу сулууча келген кара тору жигит, жашы жыйырмадан ашып калган. Таргын болсо жый-



ырмага чыга элек, кызыл чырай ак куба, ичке бойлуу, как элес, көзү карагаттай, чачы кундуздай сулуу келин. Экөө тең калмак. Алты жылдан бери экөө тең кул, күң болуп Чомобайдын үйүндө жүрө турган. Баштарында малакай, буттарында чокой, беттери туурулуп, колдору кесилип кеткен. Бирок алты жылдан бери кыргыз ичинде жүрүшсө да, өздөрүнүн кай бир адаттарын коюшкан эмес. Доргу саламды дайым калмакча айта турган.

Экөө тең күлүндөп тыштан кирип келе: «Абрибанти» дешти. Доргудан жообун үйрөнүп алгандар «Мендибанти» деп коюшту.

Комузчу калмакча күүнү черте баштаганда экөө тең токтоно албай бийлей баштады.

Ой, чиркин Таргын бийлейт эле го!.. Карачы кемпир!.. Ошолор азыр болуп жаткансып көз алдыма элестегенин карачы! – деп, чал тунжурай калды. Кемпир болсо эмне үчүндүр көзүнүн жашын кылгыртып терең ойдо. Каныбек улутунуп койду.

– Ошонетип Таргын менен Доргу бийлеп жатканда «жоо келди» деген чуу чыкты.

Ал!.. Кимге ким карап, кимге ким кайрылат? Ата балага, бала атага карабай, эл кымкуут болду.

Оюндагы уландар, келин, кыздар эшикти кептеп эки босогону сындырышты. Иреге тарапта отургандардан жол тийбей, төр жакта отургандар чыга албай шыкалып калды. Аңгыча болбой, үйдү тегеректеп, жоо үйдү сындырып жиберешти. Чыга албай калган жети сегиз кыз, келин, беш-алты уландар колго түштү.

Колго түшкөн уландарды уруп, келиндерди кекетип, кыздарды кыйкыртып, колдорун аркаларына байлашты да, койчо имерип айдашты. Урум менен Турумдун ата, энелерин ошол жерде жайлашты.

Байланган музоо мөөрөп, иттер улуп; эңкейген кемпир, чалдар, бешиктеги балдар ыйлап, айыл арасы чууга толду. Кыйынсынган азаматтар, чыйраксынган келин,



кыздар жоого каршы турам деп, түпөктүү найза түрткүсүнө кетип, кыйылган гүлдөй солуду. Ооба, дал ошондой болду!.. Кан селдей акты, кыйлалары жан бере албай кыркырап жатты.

Мал таланып айыл бүт чабылды, жортуулчулардын көксөгөн олжосу табылды. Колго тийген малдарды, туткун болгон жандарды аттын өмгөгүнө салып айдап, жортуулчулар кайра кайтышты.

Киндик кан төгүлүп кир жуулган жер калды. Каран түшкөн айыл, жетим, жесир кара манча эл калды.

Колго түшкөн туткундар бирин-бири бел кылды, бирок көздөрүнүн жашы сел.

Курбу-курдаштарынын алдында жаркырап жайнап баш кошобуз го дешкен Урум менен Турум да колго түшкөн кыргыйдай туткундардын арасында келе жатты.

Ал кезде Кокон хандыгы жүрүп жаткан кез. «Кудаяр кан, кан болду. Пишпекке Рахматулла келди. Рахматулланын жөкөрү, найза сайып мылтык атар нөкөрү бар. Бардык олпоңду (чыгымды) Кудаяр канга төлөйбүз» деген кабардын жайылгандыгына көп болгон. Бирок Кудаяр кандын кандыгын же Рахматтулланын жардыгын көрбөй турганбыз. Олпоң деген олпоңун жыл маалында бир алып турду, кой оозунан чөп албаган момундардын мойнуна олчойтуп олпоңду салып турду.

Ал убакта шарыят айткан молдо, такыбалап намаз окуган сопулар жок эле. Кечээ гана Кокон кандыгы жүрө баштагандан тартып соода кылып келишкен Өзбек, Тажик жана Оогандардан намаз окууну үйрөнө башташты.

Анда эмне? Эл эчтеме билбей турган. Кийинчерээк гана ала чапан кийип ак урганды «кожо» деп, башына селде чалынганды «молдо» деп айта башташты.

Алык-салык берип, арыз-арманды Кудаяр канга даттайсыңар деп эл арасында айтыла турган... Бирок иш айтылгандай болуп чыкпады. Ормон менен Балбайдын ортосундагы чатак күч алды. Момундарды боздотуп



түйшүккө салды. Бул жөнүндө Кудаяр кандан кымындай жардык болбоду.

Эл «баштаган» эрлердин, кол «баштаган» баатырлардын, кокон тыйын жыйнаган байлардын эшигинде көгөнгө байлаган козудай, бөрүгө байлаган улактай болуп, кул, күндөр көбөйдү. Кулдар куурап, күндөр сыздап, ит менен бирге ирегеден жуунду ичип, күрөндүдө жатып күн көрө турган. Кээ күнү эчтеме жок, тиштеринин кирин соруп, тамактан таш жалак калышат.

Урум менен Турум соога болуп кан Жантайдын колуна түшкөн. Жантайдын отунун алып, отун жагып, малын багып, жумушун кылган отуз чакты кул, күң бар.

Урум, Турумдар менен колго түшкөн Айтолкундун Алтынай, Чомобайдын Аккуу деген эки кыз бар эле, Чомобай алтымыш атка үртүк жаптырып, арага элчи салып кызы Аккууну алып кетти. Үртүктөп тартуу тартары жок жана күчү келбегендерди балдары кул, күң болуп кала берди.

Алтынайдын сулуулугуна кызыгып, Жантай менен Үмөтаалы, жакын тууганы Надыр деген чалга алып берген.

Ой, чиркин ай!.. Не деген кыз, не деген сулуу эле?.. Андай сулуу чыкпас... Алтынай – Алтынай дегенчилик бар эле да, жаңы тууган ай эле!.. мойну койкоюп, бою жаш балаты, акча жүзүн нур чалып, бетинин оту алмадай болуп нурданып, кара көздөрү ойноктогон; кырдач мурун, калем каштуу, күлүмсүрөгөн кең маңдай эле!..

Ал Турум менен Урумду чакырып тамак берип отуруп: – «Турум менен Урум кул болду. Алтынай чалга тийип күң болду!..» – деп, Алтынай көзүнүн жашын кылгыртып калар эле.

Күндөрдөн күн өттү. Балбай Ормондун колуна түштү. «Экинчи мага каршы чабуул жасагыс кылып жүрөгүн өлтүрөм» деп, Ормон Балбайдын кулагын кесип, жыл маалына чейин орго салып, анан коё берди. Бирок Балбайдын жүрөгү өлмөк турсун өчөгүшүп, каршылыгы күчөдү.



Кийинки жылы Ормон чабуулга барып колго түштү. Колго түшкөн жеринде Ормонду Балбай өлтүрүп койду. Ормондун кунун алам деп барып Төрөгелди колго түштү. Балбай Төрөгелдинин бутун үч сындырып, көчкөндө көк букага жайдак мингизип, жаанда койдун арасына жаткырып жүрүп, бир жылдан кийин коё берет.

Төрөгелди келгенден кийин кол курап барып Балбайдын элинин бир четин чаап, өлтүргөнүн өлтүрүп, өлтүрбөгөнүн кул кылып алып келишти. Ошондо, Алтынайдын агасы Мамбеттин башын кесип Надыр чал байланып келип:

– О, Алтынай бери чык... Мына бул башты тааныйсыңбы? Менин ушул эрдигиме эмне бересиң? – деп, агасынын башын Алтынайдын алдына таштайт. Алтынай агасынын башын карап туруп:

– И, тааныдым... Он эки айры бугубу десем, чагырмак экен. Анын эмнесине мактандың? Тоодой болгон Ормондун кунуна Төрөгелдиң барып көк буканы алып келди эле, сен эми барып бир чагырмактын башын кесип келдиңби? Мындай эрлигиңди кан Жантайың менен Үмөталыңа айт. Эби келсе, эрлигиңди билсе, балким сүйүнчүгө энелерин берер! – деп, Алтынай агасына ыйлабай кашкайып тура калды.

– Бул шерменде биздин бетибизге көө жапты, – деп, Үмөтаалы менен Жантай Алтынайды... кыйнап өлтүрүштү, – деди да чал, кимгедир боору ачыгандай көзүн жашылдантып, уурттарын былкылдатып токтой калды.

– Ой, жүзү каралар!.. Кана, талашып-тартышканы эмне? – деп, Каныбек көздөрүн жайната карап, чалга карай комдонду.

– Эй, балам!.. Ордодон чатак чыгарышып, канга тойгон дөбөттөй кабышып, бирин-бири чаап, бечара карыпты, жетим менен жесирди зарлатып, момундун башын кесип өз билгендерин кылып жүргөн көпкөн иттерди эмне талашты десе болот? – деп, чал сакал-мурутун сылап



койду. Кемпир көзүнөн буурчактап аккан жашын сүртө Ак-Жалга карады.

– Э, балам... Алар эмне кылбады? Ормон менен Балбайдын кылганын айтпай эле, кыздарынын кылганын айтайын.

Үмөтаалы менен Жантайдын он үч, он төрттөргө чыгып калышкан кыздары бар. Экөө куурчак ойноп отуруп:

– «Менин куурчагым уул, сенин куурчагың кыз, экөөбүз куда бололу. Сен куурчак кызыңды менин куурчак уулума бер» – деп, Үмөтаалынын кызы айтат. Буга Жантайдын кызы макул болот.

Куурчак кыздын калыңына Үмөтаалынын кызы алты атан төө берет. Жантайдын кызы куурчак кызына жаңы өргөө жасап:

– «Көчкөндө төөсүн комдоп, өрүүдө үйүн ондоп, кыз, күйөөмдүн үстүнө чаң жугузбай багып-кагып жүрсүн» – деп, Жантайдын кызы куурчак кызына Урум менен Турумду баштап алты кул жумшап берди.

«Чиркин кул, чиркин күң!.. Неге мынча кор болдук?.. Адам эмес куурчакка кул болдук» – деп кул, күндөр ыйлап, Жантайдын эшигинен Үмөтаалынын эшигине барды.

Күндөрдүн бир күнүндө, Жантай агалары Таштанбектин ашын бермекчи болду.

Таштанбектин ашына кошумча делинип, түтүн эмес түндүккө бир тайдан эл бересе болду. Малдуулар малынан берди, малы жоктор күчүн сатып жалданып берди. Ашка келген конок милдети бүтүн элдин мойнуна түштү.

Таштанбектин ашына Ат-Башы, Нарын, Алай, Анжыян, Ысык-Көл айланасы жана казактардан дагы көп эл келди.

Чүйдүн башы Жел аргыга байге сайып атты Буранадан коё бере турган болушту.

– Кыскартып эле бери жагын айтсаң боло, бул бала ат чабышты көрбөй жүрдү дейсиңби, – деди кемпири.

– Макул, макул байбиче! – деди да, чал тунжурап терең ойго кетти.



– Э, нарындыктар!.. Баш байгени ээлединер. Арпа менен Ак-Сайды аралаш жайлаганга караганда тууган элек. Кыз алып, кыз беришкенге караганда өтмө катар сөөк элек. «Жоо болсоң жоолашып ал, соорунчу болсоң доолашып ал» деген. Биздин Алайлык агайындардын соорунун дурустап бергиле! – деп, бир чал бастырып келди.

Бул чал Алайдын элин ары-бери айдаган, Алымбек датка менен үзөңгү жолдош болуп жүргөн Эши деген киши эле.

– Кокуй!.. Бул уяттуу адамга эки жылкы, бир кул, бир күң бергиле! – деп, аты чыккан адам соорун үлөштүрүп жатканына кубанчын билдиргендей жылмайып койду.

Кулдардын бардыгы, кимибизди алар экен дегенсип бири-бирин карашты да, кабактарын салып төмөн карашты.

– Болду... Мына бул экөөнү алайын... Экөө тең иштерман эмелер көрүнөт, – деп, Урум менен Турумду Эши чал Алайга алып келди.

Ошол күндөн ушул күнгө чейин Эши чалга жана анын балдарына кул, күң болуп, кайгы чери ичке толгон, тарткан азап кордугу аскалуу мөңгүдөй болгон – Урум менен Турум бизбиз, балам!.. – деп, алда кандай терең сырдуу муңайыш менен үшкүрө, чал Каныбекке карады. Каныбек көпкө чейин башын чайкап, кабагын чытып, тишин тишине басып кычыратып турду да:

– Ай, шум заман ай!..

Алда кандай кайгылуу кубат пайда болгонсуп, чалдын сакал, муруту тикеленип, эриндери кыбырап, алкымдары былкылдап, колдору калтырап, дем алышы буулугуп, көзүнө жаш пайда болду. Небактан бери ыйлап отурган кемпир үшкүрө башын көтөрүп:

– «Өзүңчө оокат кыл» – деп, кожоюндарыбыздын азаттык бергенине быйыл үч жыл болду. Үч жылдан бери жайлоого чыга албайбыз. Бир азыраак арпа айдап алып, ошону менен жан сактап келе жаткан болобуз, балам! – деп жашын сүрттү.



– Балаңыздар жок беле? – деп, Каныбек аянычтуу үнүн чыгарды.

– Жалгыз эркек балабыз бар эле. Тогуз жашка толгондо, Эши чалдын ашы берилип, баш байгеге сайылып, Улуу-Чаттык Шамырбек датканын аты чыгып, ошол алып кеткен, – деди чал.

Каныбектин жүрөгү туйлап, көзү алайып, өңү кумса-ра түштү.

– Сага эмне болду садагаң? – деди кемпир.

Каныбек экөөнө дагы алмак-салмак карап туруп:

– Балаңыздардын аты ким эле?

– Сансыз эле!.. Бирок он жылдан бери эч кабары жок болуп кетти. Балким каза тапса керек, – деп, чал алдыңкы эрдин кесе тиштеп улутуна, жаштуу көзүн тун-журатты.

Каныбектин бүткөн бою дүрүлдөп, эки кулагы чуулдап, көздөрү тумандап, аскалуу тоолор бирине-бири кагышып, жер титиреп жаткандай боло түштү да, эрдин бекем тиштеп төмөн, карады.

– Бала боор эт менен тең деген эмеспи, садагаң. Бирөөнүн колунда кул болуп жүрсө дагы, Сансызым аман жүрөр бекен деп тилек кылам. «Балаң Сансызга кезиктим келиниңдин аты Ажар экен. Ажардын Каныбек аттуу беш жашар эркек баласы бар экен» – деп мындан он беш жылы мурун, ушул жерден бирөө барып айтып келди эле. Эми эч даректери жок. Өз балам Сансыздын бетинен өбө албасам дагы, ошол жалгызымдын туягы, жалгыз Каныбегимди көрөр бекемин дейм, – деп, кемпир дагы ыйлап жиберди. Каныбек эч сөз айта албады. Алкымы буулуп, көз кычыктары жашка жуулуп, эрдин кесе тиштеп турганын дагы сезбеди. Канчалык кайрат кылса да, күйүттүн жашы томолонду...

Каныбек чоң атасы менен чоң энесин таанып ыйлады. Тааныганына гана ыйлаган жок, түшкө кирген арбактай арбайып, бүчүрүнөн ажыраган куу арчадай тарбайып, жашы жетсе да өлбөй же жакшылык бетин көрбөй, балда-



рынан ажырап, күүдөн кетип, күчтөн тайып, элден бөлүнүп, ээн жерде жалгыз калып, уулдун уулу болгон өзүн күтүп отургандыгына ыйлады. Буга гана ыйлабады, укум тукумунан бери кул болуп, жакшылык бетин бир көрүп, кабак керип күлө албай келе жаткандыгына ыйлады...

– И, балам... Сен эмнеге ыйладың? Күлгөндүн билгени бар, ыйлагандын көкүрөгүнө түйгөнү бар, балам. Балким Сансыздын жайын билерсиң, «Сүйүнүп маңдай жарылып, коркуп жүрөк айрылат» беле? Эгер Сансыз өлгөн болсо, ачыгын айт, балам!.. – деп, чал сумсайып Каныбекке тигилди. Кемпир жалт карап, «алда кандай укмуштуу кабарды угузар экен» дегенсип, салаалаган жаштуу көзүн алайтып, Каныбекке карап калды.

Бирок Каныбек кемпир, чалдын суроосуна дароо жооп кайтара албады. Суроого жооп кайтаруудан мурун, «сырды айтуу керекпи же жокпу» деген оюн ача албай көпкө түнөрүп турду да, «жок... башымды батырып, багалчагымды сыйгыза электе сырды айтканым жарабас. Улуу-Чатка барып, энемдин өлүү же тирүүсүн билип, анан кайра келип сырымды айтып Бегайымды ажыратып алып, бул-эки шордууну багайын. Сансыздын өлгөнүн азыр айттайын. Же өзүмдү деле азыр эле айтсамбы? Жок... жок, болбойт. Мени билсе чырылдап ыйлашып кетирбей чатак салышат. Балким, мени булар алаксытып жүргөндө, колго түшүп калышым да мүмкүн. Эгер эми колго түшсөм, кайра бошонуп, аман жүрүү болбойт» – деп ойлоду. Көпкө чейин Сансыздын өлгөнүн кандайча айтып угузуунун амалын таппай, акыры комузун алып күү аркылуу угузмак болду.

Каныбек комузун күүлөп черткенде чал менен кемпир «Кара кул болом» деген күүнү эстериине салышты. Бирок Каныбек «Кара кул ботом» дегизип черткен жок, «жай болгон жалгыз ботоң» дегизип чертти.

Комуз үнү уламдан-улам муңданды, сырдуу түйүн, табышмактуу күү барган сайын шумданды. Каныбектин



көзүнүн кычыктарына чолок жаш толуп, көзү тунжурап, колунун манчалары муңдуу комуз бетин тырмап, алда кимдин аянычтуу жалгызын угузуп, чердүү жүрөктөрүн жаралуу кылгандай болот.

Комуз күүсүнөн улам, алда кандай жорукту түшүнгөнсүп, сыңар тизелеп, колун салаалап, сынып куураган талдын жалгыз бутагын тиктеп, кемпир көзүнүн жашын агызып тунжурап катып калган. Чал болсо көзүнүн жашып жаңы гана агызып түгөткөнсүп, кирпичтерин сууландырып, кабагын түйүп, өңүн сурдантып, сол жаккы мурутун тили менен тартып, эрди менен кысып, ичинен эчкирип ыйлагандай, анда-санда алкымын бүлк-бүлк эттирип өксөгөн сыяктанат.

– Абышка! Бу сыры терең чунак баланын чертип отурган күүсүнө түшүндүңбү? – деп, кемпир оозунан кайгынын оттуу жалынын чыгаргандай эчкирип жиберди.

Алда кимдин күткөн тилеги бошко чыгып, көздөрүн жаш каптап, көкүрөктөрүн кайгы басып, жүрөктөрүнүн баштарына туз куюлгансып отургандыгына кийлигишкендей, жүрүп турган жел тынып, ыргалган токойлор мостойгондой болуп, асман ала булуттап, бозоруп закым жүрүп, бардык көрүнүш сур тарткандай болду.

– Ыйлабаңыздар!.. Ыйлап кайгырганча, жалгызыңыздардын туягы Каныбектин өмүрүн тилегиле, – деп, Каныбек комузун токтото улутунуп койду.

– Ал бала кайда болду экен? – деп, чал төмөн карап отурган калыбынча сабырсуздук менен бошогон муңдуу үнүн чыгарды.

– Анын дагы көрбөгөнү калбады. Мындан он жылы мурун Сансыз өлгөндөн үч күндөн кийин энеси экөө ушул Көк-Сууга карап качкан.

– Эмне үчүн?

– «Кулдуктан кутулабыз жана чоң ата, чоң энебизге барабыз» – деп.

– Анан эмне болушту?



– Эмне болсун, ата? Кайра колго түшүшкөн. Шамырбектин иниси Түлкүбек, Каныбекти кул кылып Кашкардагы Зуннахун деген байга берген. Зуннахун Айдарбек даткага кул кылып берген. Жанагы Ак-Жалды минип качкан дагы ошол, Каныбек, – деди Каныбек.

– Оозуңа май айланайын! Чын айтасыңбы садагаң? – деп, кемпир Каныбекке карап умтулду.

– Чын энеке!.. Каныбек быйыл жыйырмада, экөөбүз теңбиз. Тогуздагы кездерибизде ата-энелерибиз экөөбүздү дос кылган. Мен бая күнү эжемдикине барганымда дагы Каныбекке жолуккамын. «Кандай болсо дагы качамын» деди эле, акыры качты, – деп, кемпир, чалга карап Каныбек жылмайгансыды.

– Оозуңан айланайын! – деп, кемпир Каныбектин эки бетинен эки өптү.

– Кой кемпир, ыйлаба! Сүйүн!.. Мен өлгөн Сансызым тирилип, өчкөн отум жангандай болуп турам. Айдарбек датканын атын минип качкан Каныбек экени чын болсо, ал жаман уул чыкпаптыр. Каныбегим – Каныбек көрүнөт. Ал уулум алоолонгон от, атылып жүргөн ок көрүнөт, – деп, чал билер-билбес кубангандай жылмайып койду.

Күн кеч бешим болду. Каныбек аттанууга камынды. «Досум Каныбектин чоң ата, чоң энеси экенсиңер» деп, козунун бир санынан башка этинин бардыгын кемпир менен чалга берди да, Ак-Жалды минип туруп:

– Кошуңуздар чоң ата, чоң эне!!! Саат-сабыр жок болуп, жоболондуу жолтоодон аман болсок, арысы он беш күндө Каныбекти ээрчитип келем, – деп чал менен кемпирди аяп, аларды кыйып таштап кете албай тургандай жылмайды.

Кемпир үйүнө жүгүрүп барып алып келген, арпанын унунан жасаган эки нанды Каныбекке берип:

– Колубузда болсо түзүк эле белек берсек болот эле. Бирок жок. Мына бул нандын бирин Ажарга бер, бирин Каныбек экөөң бөлүп же, тегеренейин!



– Жарайт энеке! Мунусун Ажар аяш энеме берейин. Мунусун Каныбек үчүн жана өзүм үчүн ооз тиейин!.. – деп, нандын четинен бир тиштеп чайнады.

– Балам, эми жөнөгөнү турасың, жанагы а дегендеги, «кайра качпа» деген күүндү бир чертип коюп анан жөнө, балам!

– Жарайт ата! – деп, Каныбек белиндеги комузун алып «кайра качпа» ны дагы чертти.

Чал менен кемпир Каныбектин черткенине кубангансып турушту да:

– Ракмат балам! Ылайым өмүрүң узун болсун! Черткен күүң сыяктуу өзүң дагы азамат көрүнөсүң, бет алган тилегинден кайра тартпа, беттешкен душман чыкса кайра качпа! – дешип баталарын беришти.

Эки чакырымдай алыстыктагы кырда топтолуп турган бир топ адамдарды көрүп:

– Тетиги топтошкон адамдар эмне кылып жүрөт болду экен? – деди Каныбек. «Менин артыман кууп жүргөн куугунчуларбы?» – деп, шектене жан жактагы көрүнгөн жерлерди айландыра карады.

Чал сол колун маңдайына калкалап карап турду да:

– Жер ченеп жүргөн төрөлөр көрүнөт, – деди.

– Тоонун эмнесин ченейт? – деди Каныбек.

– Э, балам! Көргөндөн көрө элегибиз көп, Алай эли орус падышасына багынганына быйыл туура отуз жыл болду. Ошондон бери Алайдын түзүн аркан менен, адырын айры шыйрак саржан менен өлчөп бүтүрүп, эми аскалуу тоосуна ала жыгачын көтөрүп келди. Малга туяк пул, түтүнгө коломто пул алды, – деп чал айтканда, сай тараптан суу кечкен аттын дабышы чыкты.

«Мени тааныган бирөө болбосун!» – деп ойлоду да, Каныбек талдын далдаа жагыла имериле берди. Чал, кемпир талдын арасынан шыкаалап жол тарапты карап калышты.

Бети-башы кызыл ала болуп, эки колу аркасына байланган, арык чырай орус жигитти эки стражник айдап



бара жатат. Жигит тилин тартпай сүйлөп баратат, айдап бара жаткан экөө дагы ачууланып ат үстүнөн тээп, кээде чаап, аттын өмгөгүнө салып бара жатат.

Кемпир, чал алардын эмне деп айтканына түшүнбөсө дагы, окуянын кандайлыгына түшүнүктүү.

Каныбек кайра келди да:

– Ким экен?

– Ким болот эле, балам? Ал дагы орустан чыккан бир шордуу боло турган. Өгүнтөн бери жер ченеген төрөлөрдүн аттарын кайтарган малайы сыяктанды эле. Өткөн жума күнү беш атын ууруга алдырып жибериптир деп уктум эле. Ошол шордууну мурутун чычайткан бир экөө айдап бара жатат, – деп, чал үшкүрүп койду да, – эми балам жөнөгүн! Жездеңдин атып уурдап минип келе жаткан көрүнесүң. Бул чоң жолго түшсөң Ак-Жалды акмалап жүргөндөрдүн колуна чалынып каларсың. Мына мындан ары кыркууда жалгыз аяк жол бар. Кулун-Эмбес, Кулдан-Без, Атакозу-Какмаңдай, Андакул-Чыңылдак, Тогуз-Булак-Тору-Ала, Жылгындуу-Эгизек деген жерлер бар. Ошол Эгизекти мындай эңкейип түшө калганыңда Нуранын суусун кечесиң, балам? – деди чал.

– Кош эми балакетиңди алайын, балам! Каныбегинди бизге бир көрсөт!.. – деп, кемпир Каныбекти ат үстүнөн эңкейтип эки бетинен эки өптү. Чал дагы Каныбек жөнүндөгү аманатын айтып, Каныбектин колунан өптү.

– Мени өпсөңөр эле, Каныбекти өпкөнүңөр ошол! – деп, Каныбек күлө, чалдын көрсөткөн жолуна түштү. Кемпир, чал жарданып карап калышты.

– Кемпир, карачы! Кара кер ат жылкынын асылы экен да, тиги жигит адамдын асылы экен. Эки асылдын бара жатышын кара! – деди чал күлүндөп.

– Чал, сен жакшы байкачы, ушул бала соо бала эмес? – деп, көзүн тунжуратуу менен кемпир Каныбекти тиктөөдө.

– Эмне үчүн?

– Болор-болбос шек алып калдым!



– Мен деле шек алдым, бардык сырын чечилип бизге айткан жок.

– Аның ырас. Бирок атынан шек алдым.

– Кандайча?

– Айдарбектин Ак-Жалы кандай ат эле, билесиңби?

– Билем, дал ушул аттай кара кер, бирок каңтаргалык жалында бир топ ак кылы бар, – дегенде:

– Куураган чал, – деп, кемпир көзүн алайта ачуу үнүн чыгарып, чалды жакадан алды.

– Эмне болду? – деп, чал чоочуп кетти.

– Каныбегим ушул турбайбы! – деп, кемпир үнүн дагы катуу чыгарды.

– Кантип?

– Жакшы эле кыраакы чал элең, сени Кудай урган турбайбы? Атынын каңтаргалык жалында бир топ ак кылы бар экен. Ээрин оңдоп токумуш болуп жатып тердиктин алдына ак жалын жашырып койду.

– Ий... Жалгыздын жалгыз чырагы, артында калган туягы ушул экен да?.. – деп, чал Каныбектин артынан жүгүрдү. Бирок, эки асыл токойдон токойго жашынып, эки шордуунун арманын ого бетер ашырып, мант берген түлкүчө алда кимден изин жашыргандай кемпир, чалдын көзүнөн кайым болду...

ТАР ЗАМАН

– Эшектерди ушул жерден чалдырып алалы. Өзүбүз дагы тамак ичели, – дешип, үч эшек айдаган үч киши булактын башына бура тартышты.

Жел жок, күн уламдан улам ысык нурун чача баштады. Чекелериндеги төрлерин этектери менен аарчып, жүргүнчүлөр эшектердин жүгүн түшүрүүгө камынышты.

Булак кичине жана таза эмес. Ары-бери өткөн жүргүнчүлөр көп токтолгондуктан, айланасынын бардыгы чалчык. Мындан башка булактын бойлорунда унаа



чалдырарлык берекелүү жер жок. Тетиги асканын тескейиндеги бирин-серин бетегеге унаа откоруу жолоочулар үчүн эмес, жергиликтүү эл үчүн дагы көп машакат.

– Ой, тетиги асканын арасынан бир жылаңач бала кылак эте түшүп жок болуп калды, – деп, жүргүнчүлөрдүн бирөө эшегинин арканын чечкен бойдон селдее түштү.

– Кайсы жерден?

– Тетиги арчанын жанынан.

– Кана эчтеме жок.

– Өлүп кетейин.

– Өлбөй эле кой... Куураган каакымдын башын көрүп, чөптүн арасында ак жоолукчан катын отурат деп апырткан сенин атаң эмес беле? Сен дагы атаңын сокур калптарынан үйрөнгөн чыгарсың, – деп, экинчи жолоочу каткырып күлдү.

– Каакымдын башын көрүп катын отурат деп апыртса, куураган коконун башын көргөндө, элге бүлүк салмак экен го? – деп, үчүнчү жолоочу дагы каткырды.

Жолоочулар белдерин чечип, беттерин жууп, белиндеги нандарын сууга чылап жей башташты. Биринчи жолоочу асканын арасынан кулаган майда таштарды көрсөтүп.

– Көрдүңөрбү? Бир шумдук бар го? – деп, чын эле элеңдеп корко баштады.

– Ырас эле... жанагы сенин бакма балаң кулатып жатса керек? – деп, берки экөө каткырышып, аскаларга көрк берип, күлкүлүү жаңырыктан тил сүйлөткөндөй болушту.

– Жок, сен экөөң тамаша кылбагыла! Тамаша өз орду менен... Мына бул тоолордо эмне жок деп айтууга болот? Көз менен көргөн эмес, кулак менен уккан укмуштун бардыгы ушул Катуу-Бакыт, Какшаал тоолорунан чыгат. Бул тоолордон жапайы киши, ажыдаар, желмогуз, дагы... дагы... тири укмуштуунун бардыгы чыгат. Тамаша кылып күлүүгө болбойт, – деп, биринчи жолоочу жакасын кармап, ичинен келме келтире оозун кыбы-



ратып, тамагын бүлкүлдөттү да, – «илгери желмогуздун үнүн уктум эле, жакында жапайы кишини көрдүм» – деп, Көбөк мергенчи деле айтпады беле? – деди.

– Ырас... «желмогуздун үнүн уктум, жапайы киши көрдүм, текени соруп жаткан жыланды көрдүм» деген мергенчилердин арасында көп. А сен каратып туруп калп айтып жатпайсыңбы? – деп, берки экөө тигиниси менен чындап айтышууга киришти.

– Баса, Жолойдун кызыгын уктуңар беле? – деди биринчиси.

– Кандай кызык?

– Мындан эки жума мурун тоодо жүрсө, бир коктудан эле чыңырган үн чыгат. Аны менен бирге чырылдаган жаш баланын үнү чыгат. Кырга жүгүрүп чыгып караса, бир жапайы эркек катынын өлтүргөнү жатыптыр. Жолой кыйкырып жибергенде баягы жапайы эркек Жолойду качырып сала берет. Ал жанынан чочулап жапайы эркекти атып салат. Жүгүрүп барып караса катындын эси ооп калган, эмчегинин үстүнөн кан агып жатат. Жолой дароо курун чечип, катындын жарадар болгон жерин таңып, бир үңкүргө алып барат. Бирок, катын Жолойдун айтканына түшүнбөйт, катындын айтканына Жолой түшүнбөйт.

– Тил билбейт бекен?

– Жапайы катын кайдан тил билсин? – деп, экинчи жүргүнчү үчүнчүсүнө жооп кайтарды.

– И...

– Жолой катынды айыктырып алуу үчүн «Тогуз үйлүү топор» – Чоко деген мергенчи табыпты алып келип, катынды дарылатып жатат, – дешет.

– Ушул кездеби?

– Ооба.

– Кайсы жердеги үңкүрдө экен?

– Элден угуума караганда ушул тоолордогу эле бир үңкүрдө болсо керек.

– Баласы эмне болуптур?



– Баласы дагы энеси менен бирге экен имиш.

– Капырай де...

– Бечара Жолой карыганча үйлөнбөдү эле, акыры никеси кайыптан болгон экен, – дешип, үчөө Жолой жөнүндө өз билгендерин айта баштаганда, жогорку аскадан таш кулады. Үчөө жалт караганда, кызыл көйнөкчөн кыз баланын турганын көрүп, жүрөктөрү ооздоруна тыгылды.

– Ай! – деп, кыз муштумун көрсөттү да, кайра күлүп койду. Жүргүнчүлөрдүн муундары калтырап, ооздорундагы чайнаган нандарын жутууга чамалары келбеди. Биринчи жолоочу болсо көзүн алайтып көчүгү менен төмөн жолго карап жылууда.

– Жанагы Жолойдун кызы болуп жүрбөсүн?

– Ким билет?!

– Кыз анда-санда муштумун көрсөтөт да күлүп коёт. Жүргүнчүлөр кыздын күлгөнүнөн улам коркунучтары азайып бир аз эстерин жыйышты.

– Ай, биздин булакты булгабагыла, кеткиле! – деп, кыз дагы муштумун көрсөтө күлүп койду.

Жолоочулардын бири чыйраксынып:

– Кимдин кызысың? – деди.

– Кимдин кызы экенин эмне кыласыңар? – деп, кыздын жанындагы арчанын арасынан текенин терисин жамынган чал тура калды. Жүргүнчүлөрдүн тили эми байланды.

– Эгер жаныңардан үмүт кылсаңар, үнүңөрдү чыгарбай, жүгүңөрдү артып, кылчайбастан жолуңарга түшкүлө, – деп, чал бир түрдүү ачуулуу үн салды.

Жолоочулар таарларын артып, жөнөп калышты. Бирок, арттарына кылчайып карашпады.

Жолоочулар бир топ узап чыккандан кийин жандары өздөрүнүкү болуп, бирине-бири сүйлөй баштады.

– Ой, тобо!..

– Куданын кудурети!..

– И... кандай экенсиңер? Бул, экөөң үчүн укмуштуу сыр, Кудайга тобо кылып, ооз кесирибизди кечиргин деп,



кайта үйүңөргө барганда түлөө кылгыла! – деп, биринчи жолоочу, берки экөөнүн кырына чыкты.

– Макул... түлөө кылалы... Бирок бул экөө адамзатпы, же башкабы?

– Адамзат болсо, текенин терисин жамынып, элсиз асканын арасында жүрөбү?

– Туура... Текенин терисин жамынганына караганда кайберен ата болуу керек.

– Чын эле!.. – дешип, келе жатканда алдынан Каныбек чыкты. Каныбек жүргүнчүлөрдү көрүп, Түлкүбектин жана энесинин жайын суроо үчүн кубанса да, эшектеринин жүгүн тартууга чамалары келбей, аркандарын колуна кармашып, эшектеринин алы-жанын койбой айдап келе жаткандыгына таңданып тура калды да:

– Салоом алейкум, агалар!

– Алеки салам! – дешти да, үчөө тең Каныбекке буйдалбай өтө беришти. Каныбек кайра ээрчий бастырып:

– Агалар! Түлкүбектин айлы кайсы жайлоого чыкканын билесиздерби? – деди.

Жолоочулар Каныбекке бурулбай бара жаткан калыптарынча:

– Жок! – дешти.

– Кайда бара жатасыздар шашып?

– Э, балам, кайда бара жатат элек? Бир аздан күрүч алып, береги Көк-Сууга бара жатабыз. Эптеп тиричилик кылуунун амалы, – деп, улгайып калган бирөө жооп берди.

Жолоочулардын кыргыз экенин көргөндө, энем жөнүндө бир кабар билермин деген Каныбектин үмүтү бошко чыкты. Карышкырдан качкан уйдай элеңдеген булардын көрүнүшүнөн, мындан артык жакшы жооп укпасына көзү жетти да, Каныбек кайра тартты.

Эчен агын суу кечип, кыйла татаал жол басып кыйналып, таштан жадап ташыркагандай кээде эки колун жаяптап, анда-санда мүргүп коюп Ак-Жал келет.



«Түлкүбектин айлы кайсы жайлоого чыкты? Кайсы жол менен барсам кыйналбай табам? Баарыдан энем шордуу аман, эсен бар бекен?» – деген сыяктуу суроолор Каныбектин башын катырат. Эки-үч күндөн бери кырсыкка жана түрдүү түйшүккө жолуккандыктан өңү катыңкы тартып, беттин кызылдары өчүп, көздөрү кош кабаттанып Каныбектин түсү түктөйүңкү, Ак-Жалдын үстүндө каалгып келет.

Алдыңкы тумшукту имериле бергенде, булак боюнда ойноп турган кыз баланы көрүп «бул жерде айыл бар экен, издегенимди сурап билүүгө болор» – деп Каныбек сүйүнүп кетти.

Каныбек жакындап келгенче кыз көргөн жок. Сол колтугуна арчанын эки куу бутагын колтуктап, оң колуна таш алып чалчык суудагы көнөк баштарды уруп ойноп отурат. Эски кызыл көйнөгүнүн жеңдери айрылып, колтуктары сөгүлүп, колтук эти көрүнүп турат. Алдейлеп өстүргөн ата, энеден жетим калган сыяктанып, чачтары түйдөктөнүп, колу майлуу көө болуп, бутун кара кычы баскан.

Каныбек тура калып:

– Кимдин кызысың кагылайын?

– Энеке-ай!.. – деп, кыз бала капыстан чыккан үндөн чоочуп, өөдө жүгүрүп барып жалт карап тура калды.

– Коркпо кагылайын!.. Мен сага тийбеймин!.. Үйүңөр кайда? – деп, Каныбек сүйкүмдүү көрүнүшү менен жылмайып күлүмсүрөдү. Кыз бала Каныбектин ырайымдуулугун сезгендей, чоочуган түрүн өзгөртүп:

– Мына бул зоонун ары жагында, – деди.

– Атаң барбы?

– Жок.

– Энең барбы?

– Энем ооруп жатат.

– Энеңен башка кимиң бар?

– Айтпайм.



– Эмне үчүн кагылайын?

– Айтпа деген.

– Эмесе жүр кагылайын, силердин үйгө баралы. Мен атымды откоруп алайын, эгер отунуңар болсо мына бул этти бышырып жейбиз! – деп, Каныбек канжыгасындагы этти көрсөттү. Кыз бала макул болгонун билдиргендей жылмайып койду да, үйүнө карап басты. Каныбек да кыздын артынан жөнөдү. Кыз кээде көзүнүн кыйыгы менен карап, алдыртан акырын гана күлүп коёт.

– Курсагыңыз ачтыбы?

– Ооба кагылайын!

– Үйүңүз ыраак беле?

– Ооба...

– Кайда?

– Менин үйүм тетиги тоонун ары жагында! – деп Каныбек, арт жагындагы алыстыктан бир тоонун башын көрсөттү.

– Эмне, азык алган жок белең?

– Жок.

– Же азык алгандай эч нерсең жок беле?

– Жок эле.

– Кедейсиңби? – деп, кыз бала көзүн ойноктотуп күлүп койгондо, эмне үчүндүр Каныбек кыздын тири карактыгына ичи жылып, анын суроосуна башын ийкеди.

Зоонун чыгыш тарабындагы буйгат бурулуштагы үңкүрдүн оозуна барып токтоду да:

– Үйүбүз ушул, – деп, кыз колтугундагы куу арчаны таштады. Каныбек үңкүрдүн көрүнүшүн карап туруп, эмнегедир чочулагандай болду.

Обо мелжиген бийик аска, асканын түбү жапкактуу үңкүр, үңкүрдүн оозунда: аркар, кулжа, эчки, текенин мүйүздөрү шагырап, сөөктөрү үйүлүп жатат. Үңкүрдүн сол жагындагы таштын жапсарында кийиктин эттери турат. Бир канча тери жыйылып, бир канчасы жерде төшөлүп жатат. Бир топ терини салынып, бир тобун



жамынып төрдө бир адам жатат. Үңкүрдүн төрүндө илинип турган шыйрактуу кара мылтык, бир аштама кашык, үч кара чөйчөк, көө баскан кара чакадан башка идиш же төшөнчү жок.

– Энеке, бир киши келди! Кедеймин, курсагым ачты дейт. Эти бар экен, бышырып берейинби? – деп, кыз бала тери жамынып жаткандын бетин ачты.

– Ал ким экен? – деп, жаткан аял башын көтөрдү. Чачына ак кирген, кашка тиштери жок, оң бети менен сол жакы кашынын үстүндө айдай болгон ак тактар, сол көзүн чеч баскан, өңү куу чүпүрөктөй кансыз кемпир, көрүнүшүнө караганда жашы жетимиштен небак ашкан сыяктуу.

– Жарымы жок жалгыз көзүм бүдөмүктөп көрбөй жатканын карачы!.. – деп, кемпир оң колун оң көзүнүн үстүнө калкалап карап, – кагылайын, жаш бала көрүнөсүң, кайдан келе жаттың эле? – деди.

Каныбек кемпирге өтө аянычтуу түрдө карады да, энесин эсине салып туруп:

– Кайдан деп айтарлык да эмесмин энеке! Эч кимим жок бир селсаякмын! – деп, улутуна аттан түштү.

– Алда айланайын ай ээ!.. Үнүң мынча муңдуу болорбу? Атаң ардактап, энең алдейлеп, көздүн карегиндей каркыттап, сенин жыргалыңды көрөбүзбү деп өнтөлөп баккандыр ээ? – деп, кемпир көзүнүн жашын төгүп турду да, – садагаң Сакин, абаңдын этин бышырып бер, аз болсо тиги эттен дагы кошуп сал, – деп, кемпир кайра жатты.

Каныбек Ак-Жалды тушап отко коюп, отундан сындырып отту жагып, жыгач можуга чоң кара чаканы асып, канжыгасындагы сан этти бузуп салды да:

– Атың ким кагылайын? – деди, Каныбек кыз балага жылуу жүз менен карап.

– Сакадай! – деп, кыз жылмайып койду.

– Сакадай деген дагы кыздын аты болобу?

– Сенин атың ким?

– Томпойдой!.. – деп, Каныбек күлүп койду.



– Томпойдой деген дагы ат болобу? – деп, кыз бала боору калбай каткырып жатканда:

– И, «мынча эмнеге кубандың, айланайын? – деп, теке терисин жамынган чал, жипке таңып көтөргөн арчасын таштап, кирип келип тура калды. Каныбек тура калып салам айтты эле, чал көпкө чейин тигилип туруп акырын гана алик алды.

Чалдын кабагы терең, көзү чүңүр, бети кууш, эрди түйрүк, муруту серпилип, сакалынын эч жери алынбаган; беттин эки отунан башка жеринин бардыгын, чытырман токойдой болуп сакал каптаган.

Эки колунан байлаштырып, алды-артына жамынган текенин эки терисин алып таштады да, кемпирдин жанына барып отуруп:

– Балам, кандайсың? Ооруган жериң басылдыбы?

– Басылды!.. Деги жаным жай алып калды! – деп, кемпир бетин ачпай жаткан калыбы менен сүйүнүчтүү үнүн чыгарды.

– И, балам, сага жол болсун! – деп, чал Каныбекке карай башын жогору көтөрүп, жактырбаган кишиче карады.

– Алай болсун, ата! Турактуу жерим жок, бир селсаяк бечара элем. Мына бул Улуу-Чаттык Түлкүбектин айлында бир таанышым бар эле, ошого бара жатам. Ыгы келсе, жакшы жер табылса, бирөөгө малай болоюн дейм.

– Бул сөзүңө ишенүүгө кыйын го балам?

– Эмне үчүн?

– Минген атың, кийген кийимиң башкача!..

– Э, ата!.. «Эр жигит эл четинде, жоо бетинде; тапканыңды этегиңе басып, жарканаттай бекинбе» – деген эмеспи. Жанга өлчөп ат минбеген, жалгыз башка өлчөп, кийим кийбеген жигиттин колунан эмне келет дейсиң, ата! – деп, Каныбек чалга карады.

– Туура айтат айланайын! – деп, кемпир башын көтөрүп түзөлүп отурмакчы болду.



– Ырас... баламын бул сөзү буттаган алтынга саткыс сөз болду, – деп, чал кемпирдин отурууна жардам берип, эки жагын кымтылап, – балам, аркаңдагы томпойгон эмнең?

– Комуз эле! – деп, Каныбек белиндеги комузун чечип чалга берди.

Чал комузду карап туруп:

– Алайлык Жуманын жасаган комузу экен, – деди.

– Аны кантип билдиңиз?

– Жума экөөбүз дос болсок, жан аяшпас куда болсок, анын колунан чыккан буюмду таанууга болбойбу? – деп, чал күлүп койгондо, уюлушкан каштын алдында үнүрөйгөн кабактан көзү көрүнбөдү.

Эт бышууга жакын калганда, бир текени сүйрөп, тыштан бир чал келди. Сүйрөгөн текени таштап, мылтыгын жөлөп коюп, этеги менен терин аарчып:

– И, балам, ооруган жерлериң жакшыбы? – деп кемпирге карады.

– Жакшымын акебайым! – деп, кемпир акырын гана күлүмсүрөгөн болду.

– Бул бала кайдан келе жаткан экен? – деп, кийинки чал Каныбекти карады эле, Каныбек жооп бергенче мурунку чал айтып түшүндүрө салды.

– Кана, үч күндөн бери жоголуп кайда жүрдүң? – деп, мурунку чал кийинки чалга карады.

– «Атаңды карышкыр жеп койсо керек» – деп, тиги атам мени коркутту, – деп, кыз жүгүрүп келип кийинки чалдын алдына отурду. Ал чал кыздын бетинен өптү да:

– Баса, бир кызык кабар уктум. Мен мындан кеткен күнү тоодон сенин уулуң кезигип, «үйгө барып конуп кетиңиз» деп асылганынан сенин үйүңө бардым.

– Бала-чака аман жатыптырбы?

– Аман-эсен жатышыптыр, – деди да, чал мурутун сылап, – анан мен барып отурсам эле «Алайдан келе жатабыз» дешип эки неме келип калды. Аркы-берки жайды сурашып отурсак экөө тең куугунчу болуп чыкты.



– Кандай куугунчу? – деп, кемпир чоочуп кетти.

– Мындан беш күнү мурун Алайдагы Айдарбек датканын кулу Каныбек «Ак-Жал» деген күлүгүн минип качыптыр. Ошону кууп эки жүз киши туш-тушка кетиптир.

– Айдарбек датка Түлкүбекке жана Кашкардагы күйөөсү Зуннахунга дагы киши чаптырыптыр. Зуннахун эмне кылып жатканын билбедим, Түлкүбек болсо ар кай жерге киши жиберип, «Каныбек келсе энесинин үстүнө келди, ошонун энесин тапкыла» – деп издетип жатат деп баягы Суранчы мергенчи бүгүн айтты, – деп, кийинки чал бирдемени эстей койгондой көзүн бажырайта, – баса, Карим старчын кезигип, «Эгер Каныбекти кармап берсеңер астыңарга ат, үстүңөргө тон кийгизем» деп, дагы... дагы бир топ сөздүн башын чатып өттү.

– Сен эмне дедиң?

– Эмне дейин, Каныбек мага кезиксе, мойнунан байлап келип берем дедим, – деп күлүп койду.

Түшкө кирген арбактай арбайып отурган чалдардын сөзүнөн улам Каныбек чоочулады. Бирок өзүнүн чоочулаганын сездирбеске аракет кылган сыяктанып, акырын гана отун сындырып от жаккан боло берди. – Айланайын акебайым, кандай шумдуктуу кабарды угузуп отурасыз? – деп, кемпир көзүн алайтып чалга тигилди. Чал жылмайып турду да:

– Э, балам коркпо!.. «Элин сагынбас эр болбойт, үйүрүн сагынбас ат болбойт» деген. Балким сенин дарегинди билбей, Ала-Тоонун ой-чуңкурунун биринде жүргөн чыгар, – деп, кийинки чал кемпирге эмне жөнүндөдүр кайрат айтты.

Каныбек алдыртадан чалдар менен кемпирге карады. Бирок эч кимге окшото албады. Кемпирди энеси Ажарга да окшотуп көрдү. Эч окшоштугу жок. Ажар кызыл, тору толук эле жана бети-башында так, көзүндө чечи жок боло турган, анын үстүнө анын жашы быйыл кырк жетиге гана чыкмак. Ошондуктан он жылдын ичинде мынчалык ка-



рып, чачтары агарып өзгөрүлүү мүмкүн эмес эле. Тиги кийинки келген чалдын нускасы жана белиндеги кисеси Жолойго окшогон менен, анын көрүнүшү дагы Жолойго окшободу. Көздөрү жыртайып, сакалы аппак болгон. Он жыл ичинде Жолойдун мындай чал болору дагы Каныбек үчүн мүмкүн эмес сыяктанды. Бирок кандайчадыр бир түшүнүксүз окшоштуктар, кемпирди Ажарга, кийинки чалды Жолойго окшотконсуйт. Каныбектин көңүлүнө энеси менен Жолой кайра-кайра түшүп, эмне үчүндүр жүрөгү уламдан-улам алып учат. Алардын өң көрүнүштөрүндө окшоштук болбосо да, үндөрүндө кандайдыр бир окшоштук касиет бар сыяктуу. Ошондуктан ал энеси Ажардын, баягыда үңкүрдөн жолуккан Жолойдун үндөрүн эсине түшүргөндөй, көпкө чейин ойлонуп отурду да:

– Аталар, бул байбиче эмнеңиздер болот? – деди.

– Кептин чынын айтканда, бул байбиче эчтемебиз эмес. Бири бирибизге жамандык кылышпай, жакшылык кылышкандык жагынан жана эски нускага келгенде, байбиче келинибиз болот, – деди мурунку чал.

– Бул байбиченин байы ким эле? – деп Каныбек сыңар тизелей калды.

– Байбиченин байы Кадырахун деген Кашкарлык эле. Кадырахунга тийгенине тогуз жыл болду эле, ошондон тиги кызды төрөгөн. Кадырахун жана бул байбиче экөө тең Эргеш датканын кулу, күңү эле. Булар карып колунан иш келбей калгандан кийин Эргеш азаттык берет. Кадырахун «Кашкарга барып оокат кылалы» дейт. Бул байбиче «Алайдагы жалгыз баламдын үстүнө барып оокат кылалы» дейт.

Акыры, Кадырахун Алайга бармак болуп, бул байбичени алдап айылдан ээрчитип чыгып, «жаныңдан үмүт кылсаң, Кашкарга жүр» дейт. Ага бул байбиче көнбөйт. Кадырахун бул байбичени өлтүрмөк болуп жатканда мен кокусунан жолугуп калам. Кадырахун ошол бойдон качып кете берди. Ошондо бул байбиченин далысына жана эмчегинин үстүнө бычак салган экен, Кадырахун. Ошон-



дон бери бул байбичени мен багып жатам, мына бул табыш келгенден бери, – колун нускай мурунку чалды көрсөтө, – далысынын жарасы айыкты. Эмчегинин жарасы дагы жакшы болуп калды, – деди кийинки чал.

– Кудая шүгүр... Дагы он күндөрдө айыгып калат, – деп, табыштыгына мактангандай мурунку чал отурган ордуна козголуп-козголуп койду.

– Атыңыз ким? – деп, Каныбек кийинки чалдан сурады.

– Жолой мергенчи деген мен болом! – деп, чал жөнөкөй гана жооп берди.

Каныбек селт эте түшүп, Жолойду чап колдон алып:

– Сак-саламат жүрдүңүзбү, ардактуу ата!.. – деп, колун кыса-кыса кармап, мойнунан кучактап, сакалын сылап жиберди.

Жолой таңдангандай делдейип турду да:

– Садагаң, балам, чыныңды айтчы! Сен ким элең? Баятан бери көзүңдү бирөөгө окшоштуруп тааный албай отурам, – деди.

Каныбек көзүн жалжылдатып күлүңдөй, жүрөгүн түрсүл кактырып:

– Мен Каныбек эмесминби? – деди.

– Садагаң болоюн, – деп, кучактап бетинен өптү да, кемпирге карады.

Кемпирдин оозу ачыла, чолок жашын мөлт эттире колун жая, Каныбекке умтулду.

– Мен эмне болуп бара жатам, айланайындар? Өңүмбү же түшүмбү? Сен кайсы Каныбексиң? – деди кемпир кубарган өңүн ого бетер кумсартып.

– Садагаң Каныбек! Энең Ажарды тааныбай калдыңбы? – деп, Жолой Ажарды көрсөттү.

– Энең? – деп, Каныбек ишенбегендей ордуна ыргып турду...

– Жок, сен Каныбек эмесиң! Эгер Каныбек болсоң, энең Ажардын күндө эртең менен өбө турган жери кайсы эле? – деди кемпир.



Каныбек көйнөгүнүн акырек топчусун чыгара албай үзүп жиберип, оң жаккы акырегиндеги бармак басым калын көрсөтө:

– Садагаң энеке, мына белгим!!! – дегенде Ажар чыңыра келип кучактап калды.

Өчкөнү жанып, өлгөнү тирилгендей болгон эки шордууну көрүп, тиги чал менен Жолой өздөрүн өзү токтото албай, булардын муңуна шерик болгондой, кубанычтын жаштарын төгүп турушту. Береги үңкүрдүн таштары эмес, Ала-Тоо жаңырып муңдууларга үн кошуп, жаңырыгын алда кайда алып кетип жаткандай болушту.

Бир канча убактан кийин чал менен Жолой Каныбекти Ажардын кучагынан бошотту. Ажар көзүн ушалап, ачып-жуумп туруп:

– Капырай, менин көзүм эмне болуп калды.

– Кайсы көзүң?

– Соо көзүм!..

– Жөн эле турат энеке! – деди Каныбек.

– Байкуш Ажар соо көзүнөн дагы ажыраптыр. Мурун таяктан күчү кеткен көз, катуу сүйүнгөнгө кан толо түшкөн турбайбы? – деп, мурунку чал Жолойго акырын гана шыбырады.

– Көзүң соо эле турат Ажар балам! Күчү кеткен көзүң, ыйлаганга бүдөмүктөп тумандай түшкөндүр, – деп, Жолой кайгыргандай акырын гана улутунуп койду.

– Жок акебайым!.. Көздөн ажырадым!.. Мейли... Каныбегимди аман көрдүм. Эми ушул балдарымдан топурак буюрса болду! – деп, Ажар ыйлай, Каныбекти сыйпалай кучактап көкүрөгүнө дагы кысты...

Көптөн кийин Каныбек Ажардын кучагынан бошоп, Сакадайды чакырып эки бетинен эки өөп, алдына алып отурду да:

– Кээде жалгызмын деп кайгырып дагы коёр элем. Бирок жалгыз эмес экенмин. Кыз болсо да алдыма өбөк,



аркама жөлөк боло турган уялаш карындашым бар экен, аталар!

– Сен экөөбүз качып колго түшкөндөгү таяктан айдай бетке тамга түшүп, сол көзүмдөн ажырадым. Кийинки жылы күзүндө Түлкүбек кайын атасы Кадырбек датканын ашын берип, Түлкүбек мени баш байгеге сайган. Ошондо Эргеш датканын аты чыгып, мени үйүнө алып, келди. Эшигинде жүргөн чекери Кадырахунга эрксиз алып берди. Бирок Сансыздан өлүү, сенден тирүү ажырагандыгымдын залдары көкүрөктөгү кубатты, көздөгү курчту алып бүтүрдү. Чачым агарып, кебетем өзгөрдү. Ошончолук оор азапты көрсөм дагы, сени аман көрөр бекенмин дечү элем. Ырас... көрдүм... Бирок турпатыңды дагы көрүп, сагынганым басылганча көрө албай калбадымбы?.. – деп, Ажар эчкирип ыйлап жиберди.

– Кой, Ажар балам! Каныбек менен Сакадай аман болсо сени алаканына салып багат. Сен эмес Чоко экөөбүздү дагы кошо багууга жарабайбы? – деп, Жолой тиги чалга карады.

– Ыйлаба энеке!.. Алтын башым аман болсо, кор кылбаймын. Бирок мына бул оңбогон тар заман бура бастырбай түп этектен алып отурбайбы? Тар заман талкуудагы кайыштай ийлеп, тезге салып кысып, сүлүк куртча канды соруп отурбайбы? Мен ушул кордукка чыдабай качып отурам. Бирок мен мындан ары жаркырап, жайнап көздөгөн тилегиме жетемби же жанагы иттердин тузагына илинемби? Эмки аңгеме – ушунда, – деп, Каныбек отургандарга терең ойлуу карады...

* * *

«Кадырдуу досум Түлкүбек! Сизге салам айтып, өзүмдүн амандыгымды билдирүү менен өзүмдүн капаланган ишимди билдирем. Ал ишим болсо: Ак-Жалды минип Каныбектин качышы. Лекин, бул жөнүндө уккан чыгарсыз. Уксаңыз дагы, атайы кат жазып сизге он адам



жиберүүнү зарыл таптым. Кандай болсо дагы Каныбекти таап, Ак-Жалды датканын колуна аман тапшыруубуз керек. Эгер Каныбек кармалып, Ак-Жал аман колго тие турган болсо, бир нече адам менен алдырып барып датканын колуна тапшыртыңыз. Эгер Каныбек кармалып Ак-Жалдын көзү жок боло турган болсо, анда Каныбекти менин адамдарым менен Кашкарга жибериниз, деп кат жазуучу Зуннахун, 1322-сана, текенин 28-күнү»¹.

Зуннахундан Түлкүбекке бүгүн эртең менен кат менен бирге жиберген он адамы келди. Бирок Түлкүбекке мындан мурун Айдарбек датканын каты дагы келген. Ал каттан улам Каныбекти издетип Түлкүбек чарчады. Эл арасындагы каңшаарды уламалап, узун кулактардан сурамалап отуруп үңкүргө дагы келишти, кагыраган мүйүз, шалдыраган сөөктөн башка, үңкүрдөн эч нерсе таба алышпады.

Ажардын жарадар болушу, Чокону алып келип Жо-лойдун Ажарды багышы, үч эшек айдаган үч жолоочуга Каныбектин жолугуп Түлкүбектин айлын сурашы, узун кулактар аркылуу Түлкүбекке маалым болду. Бирок алардын эми кайда кеткендиги дайынсыз.

«Шарип түндүкчү Качааганга түндүк жасап берейин деп, төмөн үч суунун куйганына барып, түндүккө жарактуу тал карап жүрсө, алдынан алты жашар кыз чыгыптыр. Кыз Шариптин суроосуна жооп бербей көзүн алайтып, тишин кычыратып, муштумун түйөт. Шариптин жүрөгү оозуна тыгылып, көңүлү караңгылап үйүнө араң жетип, өпкө чаптырып, садага берип, түлөө союл араң эс алыптыр».

«Жок андай эмес дейт. Шарип токойдун четине барганда, токойдун орто ченинен жүлүндөй созулган түтүн чыгат. Бул жерде иштеп жаткан жыгаччылар же көмүр өчүргөндөр бар экен го деп түтүндү уулап барса, алты жашар кыз бала, алтын баштуу ак бугуну союп, ажыдаар менен арыстанга берип жаткан имиш».

¹ 1900-жыл, июлдун 28-күнү.



«Жок... андай эмес дейт... Шарип түндүккө ылайыктуу тал карап жүрүп, бир кыргоол кармап алат. Атын талдын түбүнө байлап коюп, кыргоолдун жүнүн жулуп, этин бышырып жейин деп жатса эле, аты тыбырап кошкуруп-кошкуруп туруп кан сийип жиберет. Аңгыча болбой, сол колун койнуна каткан, оң колунун жеңи менен оозу, мурдун тумчулаган бир сулуу кыз келет. Шарип кыздан чоочулап болот кездигин сууруп алганда, «и... Шарип түндүкчүм... шашпа... колунда болот кездигиң жокто сүйлөшөрмүн» – деп, баягы кыз шыпылдай басып жөнөп кетет. Ал кыз кетери менен Шарип атына минип качып айылына келет».

«Ой-й... андай эмес... Шарип түндүкчү түндүк жасоо үчүн жакшы тал карап жүрсө, калың токойдун ортосундагы бир ачыкта жалгыз түп тал бар экен. Тал ошончолук сулуу, сыйда, эч жеринде бутагы жок, кылда башында гана он чакты бүрү бар имиш. Тал бир туруп кубарып, бир туруп көгөрүп, бир туруп жашылданып, бир туруп башындагы жалбырактарын кыбыратып солкулдап, бир туруп башын жерге тийгизип ийилип, бир туруп талдын сыртынан суусу шырылдап күңгүрөнө баштайт. Ага карабай Шарип талды кыят. Талды чапкан сайын «чыр» эткен үн чыгат. Эң акыркы чапканында талдан кан чыгат. Тал чыңырып барып сулап жыгылганда, алты жашар жылаңач кыз бала маңдайына пайда болуп, «Шарип... учуң узарып, уругуң көбөйбөсүн... жай жарысаң да кыш жарыба... Этегиң толорсугуңа жетпесин, колундан керкиң кетпесин... Жарты тулга, жарты казан асып жар башына кон, жабыркап зарлаганда мендей бол... Тартынганың чокой болсун, аралаганың токой болсун... жарты казан ашка жетпе, куураган талдын түбүнөн кетпе» деп, кыз колун жайып тетири батасын берип көздөн кайым болот», – деген сыяктуу укмуштуу ушактын эл арасына жайылганына бүгүн эки күн болгон. Жогортодон эл келет экен десе, тоо башынан сел келет экен деп апыртуучулар жана шүдүңгүтчө өкүрөңдөп, желмаянча желген, айтыла



элек сөздү алда небак билген: ушак айтпай тим жүрбөгөн же ушактан башка кесипти билбеген; эми айтканын анан танган, жокту бар деп элдин жүрөгүнүн үшүн алган; калпты чындай айткан, карганып жанын саткан, учуртмалуу ушакчы узун кулактар аркылуу, Шарип түндүкчү жөнүндөгү ушактар, узун элдин учуна, кыска элдин кыйырына таралган.

Түлкүбек бул ушактардын бардыгын сураштырды. Ушактын бардыгы Шарип түндүкчүгө байланышкандыктан, жигит чаптырып Шарип түндүкчүнү алдырып, жүздөн ашык адам, үч суунун куйганындагы токойдун четине келип токтоду.

– Шарип түндүкчү бери кел... Элдин ушагы чынбы же жалганбы? Кана бул токойдун ичиндеги көргөн окуяңды айтчы, угалы!.. – деп, Түлкүбек аттын үстүнө өбөктөп тура калды.

Бул келген кишилердин азчылыгы Түлкүбектин дайындаган куугунчулары. Калгандары: эл дарбыса эшек кошо дарбыйт болуп, кай бири Түлкүбекке жана Зуннахундун адамдарына кошомат кылып жүргөндөр, кай бири Каныбек кармалса тамашасын көрүүгө кызыгып жүргөн көпкөн бай уулдары.

Шарип торс эткизип тору чологун бир чаап, тепирең деп темине Түлкүбектин алдына, келип токтоду да:

– Бегим, окуя бул токойдун ичинде болгон жок, мындан аркы токойдун ичинде болду. Ал токой Нура суусунун эки айрылган аралыгында.

Мурдагы күндүн аркы күнү, бир жакшы түндүк жасап берейин деп Качаган байдан бир тай алдым эле. Ошого жакшы тал издеп жүрсөм, эки суунун аралыгында эң сонун талдар турганын көзүм чалды.

Атымдын ээр токумун оңдоп, олоң басмайылымды чыңдап, аркы өйүзгө өтөйүн деп жатканымда, өйүзгү аралдын мен жаккы жээгинде бир кыз бала турганын көрдүм. Жашы жети, сегиздер чамасында. Мен эч шек алдырбай карап тур-



дум. Кыздын чачы саксайып өрүлбөгөн, суудан балык кармоого аракет кылып, чумкуп кетип, көптөн кийин чыгып, сууга түшүп бир далай ойноду. Көптөн кийин ары жагынан бир кыңылдагандай үн чыккандай болду. Кыз суудан ыргып чыкты да, аркы токойдун арасына кирип кетти. Кыздын адам экендигине же башка экендигине түшүнө албай, чоочулап кайра кетип калдым!.. – деди, түндүкчү.

Түлкүбектин айтуу боюнча элдин бардыгы Шариптин кызды көргөн жерине келишти. Аттарын ары таштап Түлкүбек ончакты адам менен суунун жээгиндеги талдын арасына келишти.

– Мен кызды тетиги жерден көргөмүн, – деп, Шарип аркы өйүздөгү суунун жээгиндеги көлчүк сымак токтоп жаткан сууну көрсөттү.

Орто жерде арылдап агып Нуранын суусунун бир айрыгы жатат. Аркы өйүздө эч ким жок. Алда кимди жашыргансып, арасын ачып көрсөтпөй, шак ийилген калың талдар желге башын ыргалтып турат. Сүйгөнүн калкалап, сүйбөгөнүнө жол бербечүдөй арылдап, ак көбүгүн чачып күрүлдөп, Нуранын суусу ачуулу дабыш чыгарган сыяктанат.

«Эгер адам заат болсо көрүнөр... Эртеңки кечке чейин аңдыгыла» деген Түлкүбектин сөзүнөн улам элдин бардыгы аңдып калган.

Бирок көп кечикпей колуна кара чакасын алып Сакадай сууга келип, чаканын жарымынан сууну сузуп алып кайра кетти. Ажардын кызы Сакадай экендигин Эргеш датканын айлынан келгендер тааныды. Издеген жогу табылып, алдына ай, аркасына күн туугандай болуп дагы кетишти...

Куугунчулардын минген аттарынын бардыгы жарам талдуу эле. Ошондой болсо дагы Түлкүбектин айтуу боюнча, бир канча жигит ат тандап минип, аркыраган сууну кечип, алакандай аралды айландырып курчамак болушту.



Каныбек Алайдан качып келген түнү, ардактуу агалары Жолой жана Чоко менен акылдашып отуруп, куугунчулардын дүрбөлөңү басылганча, ушул аралга башпаана кылууну макул алышып көчүп келишкен. Эптеп ун, талкан таап келүү үчүн, Чоко Ак-Жалды минип мурдагы түнү айлына кеткен. Ажар менен Сакадайга көйнөк, ыштандык бирдеме таап келүү үчүн Жолой Зымканадагы бир досуна кеткен. Каныбек болсо үч күндөн бери машакаттанып жатып, талдын бүчүрүнөн жакшылап алачык жасап бүтүп, чарчагандыктан уктап жатат. Ажардын жарадар болгон жерлери күндөн күнгө жакшы. Бирок эрки менен басып, жарык турмушта кубанып, зарлап жүрүп көрүшкөн Каныбегинин жасаган алачыгын көрө албай, азиздиктин караңгы капасында отурат.

Брайымсыз куугунчулар аралдан кечип чыгып, аттарын байлап коюп, алачыкты тегеректеп агылып келе жатышты.

Аңдып келе жаткан душмандан алачыкты жашыргансып, алачык алдындагы чоң түп чынар көп жашап көптү көргөнсүп, самсаалаган бутактары менен алачык үстүн жапкан сыяктанат.

– Камыкпа... жаным... Бегайым!.. Тирүү болсоң... – деп, Каныбек чукурана уйкусурап ары карата оодарылып кетти.

– Садагаң кетейин кулунум!.. Медерим... Кубатым... иче турган суум, көрө турган күнүм!.. Бегайымыңды аман эсен алып келип тилегиңе жетерсиң!.. – деп, Ажар ордунан акырын жылып Каныбектин башы жагына барып, өтө акырындык менен сыйпалап чекесин таап, энелик жүрөктүн назик тамырларынын сүйүүсү менен маңдайынан өөп, алкымынан жыттап туруп, эмнегедир нааразылыгын билдиргендей, көзүнүн жашын кылгыртып оң колу менен Каныбектин маңдайын басып, Сакадай тарапка карап терең ойго кетти да, – эй... тар заман! – деди....

ҮЧҮНЧҮ БӨЛҮМ

АМАЛДУУ МАЛАЙ

Ошентип шордуу Ажар Каныбегинен ажыраган. Шум замандын шумдугу, карчылык менен карыганда эки көзүнөн ажырашы, Каныбектин душмандар колуна туткун болушу Ажар үчүн кыйын болду. Кыйын болсо да жакшылыктан үмүтүн үзбөй, Жолойдун жардамы менен беш ара кончулук жердеги Алымын издеп Катуу-Бакыттан Какшаалга келген.

Ажарды Ак-Жалга мингизип, Сакадайын учкаштырып алып, Жолойдун мында келгенине бүгүн он күн болгон. Бирок, жайлап-кыштап жата турган болбогон соң, Ажардын уруксаты. Алымдын кеңеши боюнча, Ак-Жалды минип Жолой кечээ Чоконун айлына карай кеткен.

Ошентип, ак сүтүн эмизип алдейлеп баккан уулу Алымды, кенедейинен жетелеп баккан кызы Сүйүмканды эш тутуп Ажар келди. Ажардын алдына өбөк, аркасына жөлөк табылды. Бир тай союп, Алым Ажарды мындан үч күнү илгери териге алган. Ошондон бери Ажар бир канча дарты чыккандай сезет. Бирок, Каныбегин ойлогондо жүрөгү туз куйгандай ачышып, «а» десе оозунан күйүттүн жалыны чыккансыйт.

Кечки күздүн сыдырым түнү. Караңгылык бардык нерсени кучагына алып түнөрүп жатат. Салмагын салган кара түндөп жадагансып, жабууларын самсаалатып эки-үч төө, Карыптын үйүнүн жанында беш-алты уй жатат. Түн менен бирге түнөргөнсүп, жаман жабууларын салбыратып турган беш-алты үйдүн алдында бир-экиден уй, эчки, кой жатса, тиги Карыптын үйүнүн оң жагында, эскирээк жабуусу бар чоң ак уй турат. Ал ак үйдүн алдында эки жүз



чамалуу кой, эчки жана желеде он чакты матоодо беш төө жатат. Ал үй жабуусунун актыгы, малынын көптүгү менен башка үйлөргө мактангансып турат. Карыштын карала итинин анда-санда үргөнү болбосо, бардык нерсе табияттын таң атар алдындагы тынчтык кучагында.

– Садагаң Күлүкан! Күн чыгып калган го дейм? – деп, Ажар төшөктөн башын көтөрдү. Бирдемени таамай көрүүгө аракеттенгенсип, көздөрүн ушалап ачып, айланы тыңшап калды.

– Жок, Ажаке! Таң жаңы гана сүрөйүн дептир – деп, Күлүкан керегенин аягынан чыгышты карады да кийини сыртка чыгып түндүктү тартты. Үйдүн чыгыш жаккы жанында үйүлүү турган тезектен алып келип от жакты. Алда кимине ардактаган сыйнатын көрсөтчүдөй камына баштады. Кимгедир, эмнени эскертип айтчудай көшөгөнү ачып карады.

Али үйлөнө элек болсо да, көшөгө ичинде Алым уктап жатат.

Күлүкан жууркандын четин жыя, жүйүртө басып Алымдын башы тушка жакын отурду да:

– Кызык уктап жатат, садагаң! – деп, акырын гана анын алкымынан жыттап койду. Алым ойгонуп кетти. Алдейлеп өстүргөн алтын энесин капыстан көргөн балтыр бешик баладай жылмайып, кандайдыр бир сүйгүнчүктүүлүк менен Алым маңдайында күлүмсүрөп турган Күлүканды мойнунан кучактады...

– Тур, мээнетиңи алайын! Атыңа жем бер... Сапарыңа эрте жөнөл.. – деп Күлүкан, кандайдыр бир кубанычтуу көрүнүш берди. Бирок, анын көз карашы менен күлүмсүрөшүндө, кимдидир, кыйын жолдуу татаал сапарга кыйбаган сыяктуу эле...

Күн чыгарда Күлүкандын жапкан наны бышып, ундан майга куурган чайы кайнады. Келер-кетер сөздөрдү айтышып, бардыгы тасторконду тегеректей отурушту. Жалгыз гана Сакадай балалык таттуу уйкунун кучагында.



Карыптын үйү анчалык чоң эмес, бар болгону курчап турган беш канат кереге, ууктары ар кошкон, жабуусунун тешигинен түнкү жылдыздар көрүнбөгөнү менен, Күлүкан анын жыртыктарына тамактан башканын бардыгын жаман. Бирок тутуусу жаман да болсо, Карыптын үйү жаңы сыяктуу сезилет. Үйдүн оң тарабында бир тулга, бир казан, чети тултугуй жыгач табак, үч-төрт чуңкур кара аяк, төрт аштама кашык, бир чөмүч, бир сүзгү, бир нече жеринен кадалган үч кытай чыны, түбүндөгү эки кичине тешигине пахта өткөрүлүп койгон коргошун чака, сырты кара-ла болгон чоң Кашкар чайнек, кырчоосун талдап салып, арчадан жасаган эки кичине челек, сүт быша турган күбү, анын бишкеги бул үйдүн бар болгон идиш-аяк байлыгы. Бирок, бул үйдө жашагандар, мурункуга караганда аябаган чоң бай сыяктуу болушса да, идиш-аяк маселесине али көңүл койбогондуктары ашкере болуп турат.

Төргө кыркалай коюлган үч ыңырчак жана ээрлердин үстүнө жыйылган жети жууркан, төшөк, жекенден жасалган беш балыш, жүк алдындагы бир ала кийиз, бир оро кийиз, жерге салынган шырдак – төшөнчү байлыгын күбөлөгөнсүйт.

Сол жаккы ирегедеги кереге башына илинген балта, аштама керки, аталга, чулгуур, үшкү, майда-чуйда темир-терсек салынган ат-баштык – Карыптын колу жыгачка жөндөмдүүлүгүн көрсөтсө, тиги жаман чыгдандын жогорку жагындагы жашыл шайы көшөгө, анын кырка башына сайылган сайма, түркүм жиптен түйүлгөн чачы, кара баркытка чылк сайылган саймалуу текче, кереге башындагы кетече баштык, чыйырчыктын терисине каптап, эки мүйүзүнүн учуна жылаажындуу чачы тагып, жашыл шайыдан саймалап көпчүк жасап, көпчүктүн айланасын чачылап белине тагылган «Тактеке» – Күлүкандын колунун чебердигин гана эмес, темир комузга да шыктуулугун жана келин алууга да камынып жүргөндүгүн көрсөткөнсүйт.

Бутуна жаңы маасы, кепич, үстүнө эскилөө кызыл тувар көйнөк, жеңи чолок кара баркыт бешмант кий-



ген, башына ак жибек тартмалуу элечек салынган узун бойлуу сулууча келин, аржалаңдап күлгөн балтыр бешик баласын көтөрүп күлүңдөп акырын кирди. Карып эки колун балага карай сунуп сүйлөйүн дегенде, келин ага ээрдин кысып, унчукпагыла дегенсип колун жаңсады да, акырын табыш алдырбай барып, баланы Ажардын алдына отургуза салды да, кийин боло берди.

– Апей, ботом! – деп, Ажар чоочуй сыйпалады да, – о, садагаң болоюн Жакшылыгым турбайбы! Жакшылык деген атыңан садага кетейин! – деп, баланы түрдүүчө эркелетип өпкөндөн кийин, – энең кана?

– Мен мындамын эне! – деп, Сүйүмкан Ажардын мойнунан кучактай оң жанына отурду.

– Сенден айланып кетейин! – деп, Ажар Сүйүмканды да өптү.

– Салоомалейкум! – деп, чокчо кара сакал, муруту бар, жашы отуздан ары кеткен кара тору киши төө жүнүнөн жасалган чапанын желбегей жамынып келип эшик алдына тура калды да, – ооруган жериңиз жакшы болуп калыптырбы, эне? – деди Ажарга тигилип.

– Кел кагылайын, Белек! Жакшымын, ооруган жерим такыр басылган көрүнөт. Көңүлүм да ачык, бүткөн боюм жеңил, – деп, Ажар күлүмсүрөдү.

– Кудайдын бергени ошол, – деди Карып, Ажардын жакшы болуп калганына чексиз кубангандай.

– Бул кубаныч, эне! Иши кылып Алым экөөбүздүн аракетиниз талаага кетпесе болгону! – деп, Карыпты кол нускап көрсөтүүсү боюнча, Белек Ажардын сол жагына барып отурду.

Чети чачылуу, бурчтары саймаланган ак жоолукка бети, колун аарчый сырттан кирип келаткан Алым:

– Апа, тамагыңызды тездетиңиз, мен эрте жөнөйүн!

– Отур, бардыгы даяр! – деп, Күлүкан тасторконун салып, нан коюп, куурма чайдан кую баштады.



– Эми тоюп алып аттан, Алым. Өзүңө өзүң этиет бол. Ажар энем келгенден бери Каныбек жөнүндөгү акылды далай ирет акылдашып көрдүк. Эгер дүнүйө берип бошотууга мүмкүндүк болсо, анда мага кабар кыл. Каныбек үчүн эчтемеми аябайм. Жети жашыман жетим калып өлбөй ушул күндү көрдүм. Каныбек аман бошонсо, дүнүйөнү таап алууга болот, – деди Белек.

– Каныбек үчүн, жездең менен эжең эч нерсеси аябайт, садагаң Алым! Жездең жетим болуп чоңойсо, эжең бир ыштандык бөзгө жетпей чоңойгон. Эми болсо, короодо эки жүздөн ашуун кой, отуз чакты кара турат. Өзүңү да өлбөгүдөй байлыгың турат. Аштын жардылыгы эчтеме эмес, баштын жардылыгы жаман. Каныбегинчи аман бошотуп келип – экөөң аман болсоң, экөөңүн курбу-курдашың көбөйсө, ата, энелериң эмес, мына бул отурган эжең менен жездең дагы кор болбойт! – деп, Сүйүмкан, күйөөсү Белектин сөзүн коштой чаап өттү.

– Бир жалам талканыбыз жокто да эптеп күн өткөрбөдүк беле! – деп, Күлүкан мурунку айтылган сөздөрдү бышыктады.

Чоң-чоң көк ала жолу бар эски мата тасторкондун өзү жаккы четин сыйпалап, нандан бир сындырып оозуна салып, Күлүкан карматкан аяктагы куурма чайды Ажар этиеттик менен акырын ууртап, оозундагы нанды чайнай жутту да:

– Садагаң болоюн Алым, ак жолуң ачылып аман барып, аман кел. Өлгөндүн үстүнө көмгөндөй болтурба, өзүңө сак бол! Каныбегинчи тез ээрчитип кел! – деп жаш кетти.

– Эй, эне ай!.. Ыгы жок жашыктыктын кереги эмне? Ак тилек менен алыска баратканда, ыйлабай туруп узатсаңыз! – деп, Алым жайдарыланып койду.

– Колдон келген акылды айттык балам, мындан аркы акыл өзүңдүкү. Жалгыз киши оңойлук менен баатырлык кыла албайт. Ошондуктан, баягы, Ма-Мин-Жуң баядын колунда иштешип жүргөн теңтуштарыңан кимиси



бар экен, ошолорду байкаштырып, алар менен да акылдашып көр! – деп, Карып чайдын түбүн ууртап, бир нече жеринен кадалган чыныны Күлүканга карай сунду.

Акылдарын айтышып, куурма чайды ичишип бүткөндөн кийин баары сыртка чыгышты. Сүйүмкан умтулуп, Алымдын атын кырчоодон чечип аткарайын дегенде:

– Сукен, токто, айланайын, мен аткарайын! – деп, Карып аттын чылбырын чечип, Алымды колтуктап аткарды.

– Кошкула! Эки жумада келермин, же бир нече айда келермин. Мага карабай кышкы камыңарды көрө бергиле, – деп, ончакты нан салган куржунун канжыгасына байланып алып, Алым Кашкарга карап, жол тартмакчы болду.

– Кош, садагаң кетейин Алым! – деп, Ажар айтайын деген сөзүн айта албай, Алымдын эки бетинен эки өпкөндө:

– Ак жолуң ачылсын, алло акбар! – дешти, бардыгы чурулдаша бата кылып.

Алым айылдан жөнөп чыкты. Айыл арасында чымчыктар чыйпылдайт, суктугуна чычалагансып, сагызган капталдай секирип соксоңдойт. Ала карга айыл четинде жаткан сөөктөрдү оңурайып карап коёт. Эки-үч кара карга жүндөрүн үрпөйтүп айылдан окчун отурат.

«Катуу-Бакыт – катуу жер, катынын да сатып жээр» деген жер ушул! Алтыганасы эрбейип, күйрөгү сербейген менен жыгач өсүмдүк эмес, мал оозу толор чөп чыкпайт. Ак топурагы асманга чыгып, айлананы боз баскан. Өсүмдүгү өлүңкү, жер жансыз... Адамдары куучугуй... Заман сур!..

* * *

Алым тогуз жашынан он сегиз жашына чейин көрүнгөндүн колунда малай болуп келди. Мындан алты жылы мурун, Ма-Мин-Шундан бошоп, Какшаалдагы Сүйүмканга каралап келишип, ар кимдин коюн кайтарса, кийинчерек, Алым, Шадыкан деген байдын жылкысын



кайтарды. Жылдык акысына бир бышты аласа болуп убадалашса да, Шадыкандан бышты ала албай, даакы жүнү түшпөгөн жетим жээрде кашка жабагы алган. Алымдын багына жараша, жээрде кашка жабагы быйыл жаңы асый, ал жөнөкөй гана аттын бири эмес, качса кутула турган, кууса жете турган, жанга өлчөп мине турган, эр азаматтын аты болгон. Чекене тойго чаап, эки жолу чыгып, Алымга абийир алып берген.

«Алым мырза, атың түзүк ат экен. Бирок, табын таап мине албай кор кылып салыпсың. Чындыгында жалгыз аттуу кедей мындай аттын табын таап мине да алмак эмес. Ошондуктан атыңды мага саткын. Минериңе бир бышты, саарыңа бир уй берейин» – деп, бир катар байлар, жакшы малга сугу түшкөн ач көздөр Алымга асылган, бирок Алым алардын сөзүнө көнгөн эмес.

«Элге калыстык камын ойлогон, жетим-жесир карыштарга колдон келсе жакшылык кылам деген эр азамат: жакшы ат, жароокер жар таппай иши оңолбойт. Эр азаматтын жары жакшы болсо, алдындагы мингени жылкынын чыгары болсо, андай азамат бирде болбосо да, бирде тилегине жетип турмак» деп жездеси Белек Алымга көп айта турган. Ошондуктан, «Тай-Кашка» деп Алым жээрде кашканы жакшы бакчу.

Алым үйдөн чыкканына бүгүн экинчи күн. Тай-Кашка жалын эки жагына төгүлтүп, төрт аягындагы такасына тийген таштардан чыккан оттун учкунун чаңга аралаш көрүнтүп, шайбырлай басып келе жатты. Алды жактагы, жолдун сол туурасында жайылып жүргөн көп төөлөрдү көрүп, Алымга чоң коркунуч пайда болду.

Башка жолго караганда бул жолдун Кашкарга эки күнчүлүк жакындыгы бар эле. «Жаман жолдун жакындыгынан, алыс жолдун жакшылыгы артык... Кокус Соорон датканын кишичил кара буурасына учураба!» деген Белек менен атасынын сөзүнө көнбөй, Алым ушул жолго түшкөн. Анын бул жолго түшкөндүгүнө себеп: «Соорон



датканын кишичил кара буурасы жайында учуп өлүптүр» деген кабар уккандыгы.

Соорон датканын кара буурасынан корккондуктан, бул жол менен эч ким каттабай турган. Анткени, ал буура ошончолук коркунучтуу, кишичил буура эле.

Кээ бир адамдар: «Соорон датканын буурасы жыйырма бир киши өлтүрдү» десе, кээси: «жок, жакында эле бир бечара аялды үч баласы менен өлтүрүптүр, ошону менен жыйырма беш киши өлтүрүптүр» деп айтышат. Кыскасы кара буура далай адамды өлтүргөн. Ал өлгөн адамдар жөнүндө Соорон даткага эч ким эч нерсе дей алган эмес.

Мындан сегиз жылы мурун, бир келин күйөөсүн ээрчитип төркүлөп бара жатса, кара буура экөөнү тең өлтүрүп коёт. Ал экөөнүн жакындары кун доолоп келсе: «эки бирдей адам бир айбандан өлүп калса, чала болот. Ал буура – айбан, айбанга мындай кылыкты мен үйрөткөнүм жок. Айбандан кун доолоп келип отурган силер да айбан экенсиңер» деп кун доолап келгендерди Соорон датка айыптап аттарын жыгып алып коё берет.

Ал кара буураны өлтүрүүгө эч ким даабайт, «кокус билинип калып, шорубуз кайнайт, ач кулактан тынч кулак...» деп элдин бардыгы тим болот. Соорон датканын кырсыгына калбоо үчүн, жолоочулар, кыйын жана узак да болсо алыскы жолдор менен качып өтүшөт.

Алымдын эки көзү жалжылдап төөлөрдө. Анда-санда Тай-Кашканы дыр бердирип коёт.

Төөлөрдүн дал тушуна келгенде жер титиреп, жар урап, күн күркүрөгөндөй болуп, бууранын дабышы чыкты. Алымдын бүткөн бою дүрүлдөдү. Эки өркөчү тик, бели кыска чоң кара буура колу менен чарпып, арткы аягы менен жерди тарпып, чолок куйругу менен такымын чапкылап, жата калып оонай баштады. «Кара буура жайында учуп өлүптүр» деген кабардын жалган экенин түшүндү да, Алым кетип бара жаткан жагына карап, Тай-Кашканын оозун коё берди!..



Кара буура шашкандыктан мүдүрүлө тура калып, бир чакырымдан алыс жерде чаңды уюлгутуп бара жаткан Алымды көрдү да, тишин кычырата күркүрөп, желкесин өркөчүнө бир уруп, башын жерге салып алып кууп жөнөдү.

Алым эки көзүн жалжылдатып алдын бир, аркасын бир карайт, көзүнө эч ким көрүнбөдү, жашынууга жар, чыга качууга тоо жок. Тай-Кашка канчалык арымын керсе да, кандуу тиштүү карт буурадан кутулар эмес. Кара бууранын тайрак уруп келе жатышы Алымдын көзүнө жомоктогу ажыдаардай көрүндү.

Баш калкалар паана, же каруу кылар жарак жок болсо, тилсиз душмандан кантип кутулуу керек?

Алым чаап келе жатып, сол жаккы чоң темир үзөңгүсүн чыгарып ала койду. Эки көзүнөн ажалдын отун жандыргансып кара буура жакын келип калды. Кутулбасына көзү жетти, Алым атынын оозун жыя кармады.

Кара буура оозун араандай ачып келип, атты куйруктан тиштеди. Тай-Кашка чыңырып тура калды. Алым колундагы үзөңгү менен чапты эле, өлчөгөн жерге тийбей тумшукка тийип калды. Бууранын оозу-мурдунан кан жайылды, бирок оозу-мурдунан аккан канды тоотпой атылып барып, аттын алдын тороп тура калды. Алым оңтойлонуп экинчи ирет чапканча, кара буура Тай-Кашканы ооз омурткадан тиштеди. Тай-Кашка бир чыңыруудан башкага жарабады. Бул убакта Алым үзөңгү менен таамайлап туруп, буураны кара кушка чапты. Көздү ачып жумгуча Тай-Кашка жыгылды, анын жанына кара буура да бүк түштү. Экөө тең бут серппей, көздөрүн жашылдантып жансыз жатты...

Кандуу тиштүү карт буура, далайдын жүрөгүнө батырган азууларын аркайтып, далайды былчыйтып баскан салмактуу денесин залкайтып жатты. Анын жатышын жана өзүнө көрсөткөн канкордугун Алым көзүнө элестетти... Бирок иш чатак жагына айланды... Тай-Каш-



кадан ажырап, эми кере күнчүлүк жердеги Кашкарга кантип жетмек?

Алым эмне кыларын билбей турду да, эки ара кончулук жерде калган айылга баруудан көрө, Кашкарга барууну туура тапты. Соорон даткадан чочулап, кара буураны ким өлтүргөндүгүн билгизбөө үчүн, Тай-Кашканын башын кесип кумга көөмп таштап, Кашкарга карап жөө бет алды. Бирок артынан колун булгалап кыйкырган бирөө чаап келе жатканын көрдү. Эмне болсо да көрө жатармын деген ой менен кыйкырыкка токтогон жок...

– Ой, атаңа наалат!.. Датканын буурасын өлтүрүп салып, унчукпай кетип бара жатканың эмнең? – деп, бужугур кара сакал киши келип Алымды баштан ары бир чапты.

– Датканын буурасын мен өлтүрсөм, менин атымды ким өлтүрдү?

– Атың эмес, сендейлердин жүзү өлсө да, датка бул буурасын кунуна бербейт болчу.

– Байкап сүйлөнүз!.. Адам менен айбандын ортосуна барк бар го?..

– Байкабаганда эмне кыласың? Сенин атың эмес, сендей, кара башыл адамдан жыйырма бешти өлтүргөн... Бул бууранын өлтүргөнүнө эч ким эч нерсе дебейт. Бул датканын ыйык көтөргөн буурасы, төөлөрдүн Чолпон-Атасы болучу.

– Андай болсо буура эмес, датканын куну да бүткөн тура...

– Атаңын көрү-ү-ү-ү... э-э-эй!.. Чын элеби?..

– Ырас!..

– Үнүңдү чыгарбай датканын алдына жүрү!..

– Мен жолоочу элем... Атым өлүп жөө калдым. Датканды издеп бара албаймын... Эгер керек болсом, даткаң өзү келсин, – деп, Алым жөнөмөкчү болду эле, берки туткактап бастырбады, ана-мына айткан сөзгө көнбөдү, барган менен датка тирүү койбосун Алым бил-



ди. Анын үстүнө адыраңдаган кара сакал үч-төрт чаап да жиберди. Алымдын ачуусу эми чындап келди.

– Мени жараткан даткаң экөөң болсоң да! – деп, Алым кара сакалчанды аттан оодара тартып, өпкөдөн ары эки тепти...

Тазкарача кожоңдогон кара сакал, кыргызга тептирген кулаалыча көзүн алайтып, оозун ачып, тыкылдаган тили байланып, Алымдын алдында жатты... Канжыгасын чыгарып эки колун байлап, чылбыры менен эки бутун тушап туруп:

– Кош!.. Мен адамгерчиликке карасам да, сен карабадың!.. Буураңар күнүгө жүздөн киши өлтүрүп турса да, даткаң экөөң эч кимге бооруң ачый турган эмес, – деди да, кара сакалдын атын минип алып, Алым Кашкарга карап жөнөп кетти...

* * *

Жандай көргөн досу Ли-Чан, атасы өлгөндөн кийин үйүн сатып жибергендиктен, анын эми кайда турганын билбеген Алым, эл жатууга жакындаган мезгилде сарайга түштү. Келип-кетип жаткан эл көп болгондуктан, ким менен кимдин кандай жумушу болсун... Сарайдагылардын бардыгы дээрлик келгин болгондуктан, бирин бири тааныбайт. Ар ким өздөрүнчө түркүм сөздөрүн айтышып кыжы-кужу...

Алым бир чайнек чай алып, куржундагы каткан нанынан сындырып жеп отуруп, отургандарды алдыртан айландыра карап чыкты. Анын катарында отургандардын бири карап турду да:

– Бул тегеректин кыргызы эмес. Какшаал же Катуу-Бакыт тараптын кыргызы болсо керек, – деп, жанындагы жолдошуна шыбырап Алымды көрсөттү.

Сарай мейманканасынын төр жагында, селдесин чалынып молдо, асасын алып дубана, эшендер, кожолор отурат. Алардан мындай, чепкендеринин этегин тизеси-



не басып, эки эли кундуз карматкан тебетейлерин чекчейтип соодагерлер отурат. Тек отургандардын көрүнүшү сан түркүм.

Тиги четте кумар ойноп төртөө отурат. Алардын жанында, кимдин кандай уткандыгын карап бир топ эл отурат. Төрт чүкөнү ким калчаса, ошонун таламын талашып доо койгондор жылаңач төшүн тарс уруп, чүкөнүн алдына жата калчудай болушат. Кимдин эче жолу уткандыгын эсептеген чотурчу, ыксыз жерде бирдемени тактап, бышыктагансып, уткан кишиден чотур доолап отурат.

Малай экендигин далилдегенсип, тиги, короого түшүрүлгөн жүктөрдүн жанында бир топ киши отурат.

– Загара нандан бирди жесем, кечке тамак ичким келбейт.

– Загара нандын кубаты, майлуу жасаган паллодон артык эмеспи, – деп тиги четте экөө сүйлөшүп отурат. Ал экөөнүн сүйлөшкөн сөзүнө, кийген кийимине караганда, кандайдыр бир байдын чекери экендиги көрүнүп турат.

– Качан жөнөйсүң?

– Төрт айдан кийин.

– Канча унаанын жүгү менен?

– Эки жүз төөнүн...

– О-о-о... соодаңыз жакшы экен!..

– Бул сооданын бештен төрт бөлүгү Зуннахун бектики.

«Кеп мен издеген Зуннахун жөнүндө бара жатабы же башка Зуннахун жөнүндө бара жатабы» дегенсип, Алым алдыртан, тиги сүйлөшүп жаткандардын сөзүн тыңшады.

– Бул, Зуннахун бектин байлыгы кайда барар экен!.. – деп, боготорун жетим тайдын жембаштыгындай салаңдаткан экөө Алымдын сол жагында отурушту. Алым ал экөөнө карап отурду да, ылдый карап күлүп жиберди. Ал алардын сөзүнө күлгөнү жок, богогунан моюндары ийилбей, сокурдан бетер алдыларына койгон чыныларын сыйпалагандыгына күлдү.



Алымдын жанында отурганы, чыныны колуна алып, кош жем болгон кулаалыча кекейип туруп чайды бир ууртады да:

– Кайдан келдиң балам? – деп, кооз болгон адамча бурулуп Алымга карады.

– Какшаалдан келдим, бегим! – деп, Алым колундагы чыныны жерге коюп, сүйлөшүп сөз угууга ынталуу экендигин билдирген сыяктанды.

– Эмне жумуш менен келдиң эле? Же соода сатыгың барбы?

– Жок... Курсагы тойбой жүргөн кедейдин эмне соода сатыгы болсун! Ыгы келсе бектердин же байлардын бирине малай жүрсөмбү деп келдим эле. Барар жерим жок болгондуктан, ушул жерге конуп калдым.

– Качан келдиң эле?

– Бүгүн.

– Кандай кызматты жакшы иштей аласың?

– Короодогу аттарды багууга абдан устамын.

– Эмне, эмне?.. – деп, аркысы богонун үстүндөгү бужугур кара сакалын сылап, Алымга карай обдулган сыяктанды.

– Кыргыз байларына он эки жыл малай жүрдүм. Ушул он эки жылдык өмүрүмдө короодогу ат багуудан башка эч кызмат кылганым жок. Ат багууга абдан устамын, – деп, эки богонуну карап Алым күлүндөп койду.

Аркы отурган богонун кара сакал Керимахун деген бай, жашы кырктан ашып калган, бети кара бужур чаар, бир көзү кылайыраак, эки таноосу бучук сымал быйпыган, курсагы топон салган каптай тырсыйган жапалдаш бойлуу адам, Какшаал тараптагы кыргыз арасында көп жүргөндүктөн, кыргыздын салтын абдан үйрөнгөн.

«Керимахун байбача, менин сенден сураганым, мындан ары сакалыңды алдырбай жүргүн. Боюң кыска, өзүң семиз, бетиң чаар, эки танооң чүчкүргөн текеникиндей болуп быйпык, анын үстүнө кырккан кара койдун та-



чындай кылып сакалыңды кырдырып салсаң, өрттөнгөн чийдин дүмүрү баштанып калат экенсиң» деп бир күндөрдө Түлкүбек айткандыктан, үч жылдан бери сакалын алдырбай жүрөт.

Керимахун ашкан чоң бай жана ашкан эпчил соодагер. Ошол ашкан бай жана эпчилдигинин аркасында Зуннахундун карындашы Анарханга үйлөнгөн. Анарханга үйлөнгөндөн бери Керимахун менен Зуннахундун энчиси кошулган сыяктуу болуп кеткен. Сеники-меники жок, Зуннахундун соодасын кылып жүрөт.

Керимахун колундагы чыныны жерге коюп, көпкө чейин ойлонуп туруп:

– Зуннахун деген байга малай жүрөсүңбү?

– Жакшы болот, бегим! – деп, көктөн тилегени жерден табылгандай, Алым кубанып кетти.

– Дурус, эртең күн чыга мага кезик, мен сени ээрчитип барып, акың жөнүндө сүйлөштүрүп коёюн, – деп, Керимахун комдонуп койду.

– Ошондой кылгын, жигит, ал – Зуннахун болсо, байлыгы элден ашкан адам. Анын малайы болуп, короосунда туруп тамак ооз тийүүнүн өзү да чоң кубаныч. Акы албай бекер иштеп берсең да сообун Кудайдын өзү жеткирет, – деп, Керимахундун жанындагы богок эмне үчүндүр көтөрүлүп койду.

– Жан дилим менен макулмун, бегим! Акы бербесе да курсагымды тойгузуп, кийимиме каралашып турса болгону, – деп, Алым мурункудан да жакындап, богокторго карай жылып отурду.

* * *

Алымдын Зуннахунга малай болуп жүргөнүнө бүгүн он күн болду. Зуннахундун үй-бүлөсүнүн кимиси кандай экендигин ал жакшы билди, жылдыгына алты сээр аласа болуп сүйлөшкөн. Чындыгында алты сээр үчүн малай болуу Алым үчүн мүмкүн эмес го?



Ал амалдуу малай!.. Анын максаты Каныбектин кайда экендигин табуу жана аны туткундуктан куткарып чыгаруу. Ошон үчүн жаны калбай кызмат кылып, Зуннахундун үй-бүлөлөрүнүн коюн-колтугуна кирүүдө, бирок Каныбектен дарек жок. Анын өлүү же тирүү экендиги белгисиз... дайынын суроодон чочуйт.

Өмүрүндө, эч бир малайын жактырбаган Супахан да бүгүн эртең менен ракмат айтып, «Зуннахун менен өзүм акылдашып, акыңды көбөйттүрүп берем» деген.

«Сансыз атаңын досу Самсахун бар эмеспи, сен ошого кандай да болбосун жолук, ал Каныбектин дайынын билүүгө тийиш, андан кийинкисин көрө жатарсың!» – дешип энеси Ажар эмес, Карып, Күлүкан, кала берсе Сүйүмкан да бир нече жолу айтышкан.

Бирок Самсахун жок. Зуннахундун кышкы согумга союучу малдарын семиртишип Кашкар дарыясынын боюнда экен, ал азыр гана келип үйүнө кирип кетти. Алым Самсахунду таанып, тааныса таанышуу үчүн салам айтып көрүшсө да тааныбагандыктан, мен Алыммын деп таанышпастан тим болгон.

«Эгер Самсахун өзү тааныбаса, мен өзүмдү таанытпай коёюн!» деп Алым ойлоду.

Самсахун жок болгондуктан, Айбадактын сырын билбегендиктен, анын берген тамагын ичип, жеп, жашырын сыры жөнүндө айткан эмес.

Алым аттарга чөп туурап салып, короонун ичин шыпырып, чакалап чаңдаган жерлерге суу септи. Өзүнө тийиштүү жумуштардын бардыгын бүтүрүп коюп эс алып отурганда, бир жаш келин дарбазадан кирип келди. Анын кийгени чылк жибек, үстүндө паранжы, бетине саймалуу жоолукту калкалаган. Келин дарбазадан кире бергенде бетиндеги бүркөнчүгүн алып, эки жакты айландыра карап, Алымды көрө койду да, бетин кайра жаба салды.

– Э, ал өзүбүздүн адам, качпай эле кой, айланайын! – деп, эшик алдында отурган Самсахун жылмайып Алым-



га карады. Келин Алымга экинчи карабады. Самсахун менен акырын гана амандашты да, Айбадактын үйүнө кирип кетти.

Бүгүн үйдө эч ким жок. Үйдөгүлөрдүн бардыгы тойго кеткен. Ал тойдон бүгүн эмес, эртең келери да арсар.

Айбадак бармакка басып, тырмакка кысып жыйнаган эт-майына паллоо жасаган. Палоону чыгарып колго суу куюп, алдыга койду. Мейман келин тыштан качса да, үйгө киргенде качкан жок. Кыргыздай көзү кылгырып, кыя тартып кылкыйып отурганы менен, келиндин жүзүндө алда кандай кайгынын белгиси турат...

– Кана, алгыла! – деп, Самсахун палоодон алды.

– Алыңыз, мейман! – деп, сүйгүнчүктүү сыпайылык менен Алым келинге карады.

– Жок, сиз алыңыз! Мен мейман эмес, сиз мейман. Туулгандан ушул үйдүн тамагын жеп чоңойгонмун! – деп келин өтө сыпайылык чын сырын айткансып Алымга карады.

Анда-санда гана келин менен Айбадактын шыбырашканы болбосо, эч ким башка сөз айткан жок. Палоо желип, чай ичилгенден кийин Алым аттарына чыкты, көп буйдалбай анын артынан Айбадак менен жанагы келин да чыкты. Бирок, келиндин эки көзү кызарып, кабагы салыңкы, кайгысы катуу адамча, көрүнүшү өтө аянычтуу. Алым аны карап туруп таң калды. Ал экөөнүн эмне деп сүйлөшкөнүн ачык ажырата албаса да, анда-санда «Каныбек» деген сөзүн угуп, жүрөгү азоо кулундай туйлады.

Келин бир жолу эчкирип ыйлап жиберди да, Алымды карай салып, андан уялгандай көчөгө чыгып кетти.

Күтпөгөн жерден Каныбектин атын угуп, Алымдын ичи уйгу-туйгу болду, ары ойлонуп, бери ойлонуп, учу кыйырсыз терең ойдун акырына чыга албады; Айбадак менен келиндин ыйлаганын көрүп, «Каныбекти өлтүрүп койгонбу?» деген коркунучтуу суроо, кара булуттай калдайып анын алдына улам кайталап келип турду...



Эт, май, сабиз, пияз, күрүч алып келип палоо жасап берүүгө Алым Айбадакка акча берди эле, ал Самсахунду жумшады.

«Сөздү эмнеден жана кантип баштоо керек? Өзүм Каныбектин жакыны экенимди кантип билгизбөө керек?» деген толкундуу суроолордун кучагында Алым чыдамсызданууда.

* * *

Ай дээр ага, кой дээр кожо жок болгондуктан, короонун оозун күн бата бекитип, Айбадак, Самсахун, Алым – үчөө, Зуннахун менен Супахандар отура турган килем үстүнө отурушкан.

Ай жарык. Түнкү сыдырым кийими жукага өкүм сүргөн сыяктанат. Жайындагы сайраган булбул, чыркылдаган чымчыктар, көгөргөн ыраң, ыргалган гүлдөр жок. Дартына даба таппай, жашыл өңдөн ажырап, өмүрдүн акыры менен кош айтышкандай, түрдүү жыгачтардын жалбырагы, сыдырым желдин өкүмүнө моюн сунгансып, жерге учуп түшүп жатат. Табиятты сары оору каптагансып, бардык нерсе супсур сыяктанат.

Айбадак идиш-аягын, тасторконун жайып коюп, Алым менен Самсахундун сөздөрүн тыңшоодо.

– И, балам!.. Түзүк сөздөрүң бар экен, – деп, Самсахун Алымдын башынан өткөргөндөрүнө, анын жигиттигине кубангандай, отурган ордунан козголо комдонуп, сарханасынын жармы сынган жаман чылымын түтөтүп чекти.

– Саргара жортсоң, кызара бөртөсүң деген эмеспи, садагаң! – деп, Алымдын башынан өткөргөндөрүнө боору ооругансып Айбадак улутунуп койду.

– Баса, жанагы келин эмнеңер? Келип-кетиши тез болду. Кабагы жарык келип, жабыгып кетти, – деп, Алым акырын Айбадак менен Самсахунга көз кырып салды.

– Э, балам!.. Ал келиндин ыйы курусун... Эгер ал келиндин эмне үчүн ыйлагандыгын айтсак, токтонуп



тура албай сен да ыйлайсың!.. – деп, Айбадак жашыңкырады.

– Ал келин ушул Зуннахун бектин кичи карындашы Анархан деген. Өзүң сыяктуу Каныбек деген азаматтын күйүтүнө чыдабай ыйлап жүрөт, – деп, Самсахун терең улутунуп койду да, – бирок бул сырды эч адамга оозуңдан чыгарба, – деди.

– Ой, Самсахун аке! Мени бала деп турасызбы? – деп, Алым шашып кетти, бирок ал башка бир себептен шашпай, «ошол Каныбек деген жигит баланча убакта өлгөн» деп айтып жибереби деп шашты.

Самсахун менен Айбадак алмак-салмак, Каныбек менен Анархан – экөөнүн сүйүшкөнүн айтып чыгышты да:

– Мына ошол Каныбек быйыл жыйырма бирге чыкты. Ошончолук кордук, зордук көрсө да жакшылыкка жетишпеди. Акырында, Алайдагы Айдарбек датка дегендин Ак-Жал деген күлүгүн минип качып келип, Түлкүбек дегендин колуна түшкөн. Анын колунан Зуннахундун колуна түшкөндө, Зуннахун кайын атасы Айдарбек датканын намысы үчүн, Ак-Жалды таптырып алууга мында алдырып келген. Зуннахун Каныбекти түрдүүчө кыйнап көрсө да Ак-Жалды таптырып алалбады. Акыры өз жанынан чоочулап жана Ак-Жалдан үмүт кылып, Каныбекти өлтүрбөстөн түрмөгө салдырып салган, – деди Самсахун.

– Ой, кайран жигит!.. Иши кылып өлбөй тилегенине жеткиси бардыр. Ата, колдон келсе кара башты курбан кылуучу жигит экен, – деп, Алым таңдангандай үшкүрүп койду. Каныбектин тарыхын угуп, ичи туз куйгандай ачышып, жүрөгүнүн башына тикенек кадалгандай бир аянычтуу абалда болсо да, анын тирүү экенин угуп кубанган сыяктуу эле.

– Туура айтасың, Алым иним. Жардам берсе болор бирок Зуннахун жол бербейт, – деп, катуу нааразылыгын билдиргендей, Самсахун жашыңкырады. Анткени,



Самсахун менен Айбадак Каныбек жөнүндө запкы көрүп калышкан.

Каныбек колго түшүп жаңы келгенде, аны кампага камап, Самсахунга кайтартат. Самсахун Каныбектин абалына чыдабай, Каныбекке муңун кошуп ыйлап, колунда бар тамагын берип сыйлап жатканда Зуннахун көрүп калып «менин душманыма жакшылык кыласың» деп, Самсахундун башы-көзүн жарып урган. Супахан Айбадактын жазасын да колуна карматкан. Ошондон бери Самсахун менен Айбадактын көз караштары өзгөрүлүп, мурунку сууган көңүлдөрү огобетер таштай муздаган. Кул, күң болгондуктарына арман кылып ыйлашкан. Бирок, колдорунан эч чара келбей турганын сезгенден кийин, ыйлай-ыйлай тим болушкан...

Алар ушунетип сүйлөшүп отурушуп көптө жатышты.

Таң атып күн чыкты. Алым түндөн туруп, аттарынын алдын тазалап, сугарып, чөптөн туурап салып, кооронун шыпыра баштады, бирок анын көрүнүшү күндөгүдөй эмес, кандайдыр кайгылуу жана акыл-ою да бир жерде эмес.

Үчөө эртең мененки чайга отурганда:

– Садагаң Алым, эң жаман болуп калыптырсың эмне, бир жериң ооруйбу? – деп, Айбадак карап калды.

– Жок, эч жерим оорубайт. Бирок жүрөгүм эле жарылып кетчүүдөй алып учат, – деп, өзүнүн жашырын сырын шек алдырбоо үчүн кайдыгер гана айтып койду Алым.

– Эмне үчүн? – деп, Айбадак менен Самсахун чоочуган сыяктанышты.

– Түндө түшүмөн чоочуп корктым.

– Кандайча?

– Коюу түндүн кучагы... Колумда жарагым жок, калың токойдун арасында келе жаткан экенмин. Бир кезде алдыма карасам, чоң карагайга чынжыр менен байланган бир жигит турат. Ал жигиттин көрүнүшү эң



аянычтуу. Мен жигитти бошотоюн десем, туш-тушуман ажыдар, арстан, карышкыр качырып, асмандан кузгун куркулдап, жорулар тарпымды аңдып калган экен. Мен жан талашып качам. Качканыма койбой, бардыгы кандуу тумшуктарын жалындуу жүрөгүмө матырмакчы болушат. Аңгыча кайдан-жайдандыр бир чал келди. Чал мени кучактай олтуруп кыйкырганда, баягы жырткычтардын бардыгы жер менен жексен болуп жоголду. Чал мени көпкө чейин карап турду да: «коркпо балам. Сен тетиги байланып турган жигитти бошотом деп өзүң өлүп кала жаздадың. Ал жигитти мен бошотуп жиберейин, сен жети нан таап бир бечера туткунга кайыр садака кылып бергин» деп чал көздөн кайым болду. Чоочуп ойгонуп кетсем, түшүм экен, – деп Алым Айбадак менен Самсахунга карады.

Айбадак эмне деп айтарын билбей, оозун ачып, жакасын карманып турду да:

– Садагаң Алым, сага «кудай» бериптир. Ишиң оңолот экен, түшүндө хазирети кызыр бабам колдоптур, – деп, жобуратып түштү жоруй баштады эле:

– Ой, дайны жок жоруганыңды койчу. Сен менин түшүмдү жоруп, бүтүн Кашкарды бийлеген бек болот экенсиң дедиң эле, кана эми ал? – деп, Самсахун ачуулангандай Айбадакка карап турду да, Алымга, – Алым балам, түшүң жакшы түш экен. Мен түшкө түк ишенбеймин, бирок сенин түшүңдү ойлонуп туруп жоруп берейин. Аңгыча жети нан садагаңды бир бечарага берип кел, – деди Самсахун.

– Ошент садагаң! – деп, Айбадак бул түштү өзүнчө жоруп, ичинен бата кылды.

– Кимге берем? Түндө чоочуп ойгонорум менен Каныбекке берейин, деп ойлондум эле, ыгы келсе, ошого бергеним кандай?

– Эң жакшы болот. Каныбек кайсы түрмөдө экенин билесиңби?



– Кайсы түрмө эмес, кандай жигит экенин билбейм да, аке!

– Эми, кемпир, сен мындай кыл: идиш-аягыңды жыйнап коюп, паранжыңды жамынып, Алымды аркаңан ээрчитип барып, Каныбектин жаткан жерин көрсөтүп кой. Түшүндө аян берген нерсесин, орундатуу Алым үчүн жакшы чыгар! – деп, Самсахун күлүмсүрөп ордуна турду.

Чындыгында Алым мындай түш көргөн эмес. Каныбектин кайсы түрмөдө экендигин билүү үчүн анын тапкан амалы эле. Түндө түнү бою уктабай, түрдүүчө ойлонуп чыккандыктан, уйкусу канбай көзү кызарып, өңү саргарып, башы кеңгиреп калган эле.

Алым Каныбек жөнүндөгү жашырын сырын Айбадак менен Самсахунга айткан жок, айтууну азырынча ылайык тапкан да жок. «Дагы алда кандай окуя болуп кетет... Тууй элек уйдун узуна көрүнгөндүн баарын конокко чакыргандай болбоюнчу» деп, тигилерге сырын айткан жок.

* * *

Күн суук болуп калгандыктан, анчалык жука кийинген адам жок. Көчөдө жүргөндөрдүн бардыгы түрдүүчө кийинип, белдерин курчанып, түрдүүсү түрдүүчө кесиптерин кылган болуп жүрөт.

– Эй!..

– Пош, пош, пош!..

– Сындырасың!..

– Ары тартпайсыңбы?

– Качпайсыңбы? – дешип, тар көчөдөн өтө алышпай чуулдашып, аттарын камчылашып, кай бири урушуп, кай бири тартайган түндүк арабадан качып жүрөт. Кай бири арабаларын кептелтип коюп, эки тарапка элди өткөрбөй турушат, өтө албай турган эл урушуп турат. Кылар иши жок, эриккен адамга түрдүүчө кызык.

Айбадак жаман паранжасын жамынып, башына Супахандын эски кундуз тебетейин кийген. Сол колтугуна



Каныбекке арнаган жалгыз нанын катып алып, декилдей басып келе жатты. Анын артынан жети нанын жоолукка түйүп алып Алым келет. Элге шек алдырбоо үчүн экөө алысыраактан гана акмалашып келе жатышты. Доотай көчөсү менен жүрүп отуруп бат эле түрмөнүн маңдайына келишти. Түрмөнүн дарбазасы ачык болгондуктан, камалгандардын далайы айкын көрүнүп турат. Түрмөнүн короосунун төр жагы үстү жабылган сарай сымак, анын астында туткундар отурат. Тиги четиндеги чоң дөңгөчтүн бир башында бир уйгур турат. Жашы элүүдөн небак ашкан сыяктуу. Бирок, анын көрүнүшүндө адамдык сүрөт жок. Жаактары жабышып, бет сөөктөрү чыгып, көзү үңүрөйүп, өңү кансыз. Чачтары саксайып эмчектен өткөн, тырмактары алынбаган, колу, буту жуулбаган. Далысына жапкан жаман чүпүрөктөн башка эч кийими жок. Көчөдөн эл карап калса, тизесин кымырып уялган болот. Анын жанында жашыраак кытай жигит турат. Анын көрүнүшү да уйгурдан айрып аларлык эмес. Өгүзгө моюнтурук салгансып, экөөнү бириктирип моюндарына узун шал салынган. Колдорунда кишен, буттарында чынжыр, чынжырдын бир учу чоң дөңгөчтүн бир башына бекитилген. Экөөнүн жетелешип барышына караганда, ошол дөңгөчтүн экинчи башы экөөнүн дааратканасы экендиги байкалып турат. Ал экөөнүн батыш жагындагы мамыда Каныбек отурат. Кара чачы кабагынан өтүп, желке чачы чыпталышкан, кийимдери жырттык. Мойнунда тегерек шал, колу-бутунда зоолу. Жатып уктоого зар болгондой, колу менен жерди сүйөнүп, шалдын кырын жерге такап коюп терең ойдо отургансыйт...

Айбадак Каныбекти карап туруп, көзүнүн жашын мөлт эткизип шыпырып алды да:

– Каныбек деген тетиги! – деди Алымга.

– Ай, кайран адамдар ай!.. – деп, Алым туткунда турган шордууларды айландыра карап туруп, көзүн ирменгенде, көзүнүн кычыктарына жаш толо түштү...



Эшик алдында отурган кароолчу аркылуу нандарын Каныбекке беришип, Алым менен Айбадак кайра кайтышты.

Алымдын кабагы карыш салынып, басса да, турса да Каныбек жөнүндөгү ойдон кутула албады. «Канткенде энем Ажардын айтканын орундатып, ак сүтүн актаймын? Канткенде Каныбекти түрмөдөн бошотомун?» деген суруолор Алымдын алдында ашуусуз аскалуу тоодой болуп турду.

Түпсүз ойдун түбүнө жете албай, кыял дарыясынын толкунунда келе жатканда, алдынан, адамдын таштандыларын салган эки жаман себет көтөргөн бир кытай жигит чыгып, Алымды төштөн ары бир коюп, себеттерин таштап жиберип каткыра кучактап алды. Алым жалт карай салып:

– Ли-Чан!!! – деп, күтпөгөн жерден алтын тапкандай кубанганына чыдабай, Алым да аны кучактап калды. Экөө кубанычта көрүшүп, жетелешип бир тамдын түбүнө барып отурушту. Көптөн бери көрүшпөгөндүгүн жана сагынышкандыгын ортого салышып, куу турмуштун сырларын талкууга алышты.

– И-й, – деп Ли-Чан-хуа Алымдын айткан сөздөрүнө абдан кызыгууда.

– Ушундай, Ли досум!.. Ошол эмчектеш бир тууганым Каныбектин айынан Зуннахунга малай болуп жүрөм.

– Сен амалдуу малай турбайсыңбы? – деп, Ли-Чан-хуа күлүп койду.

– Ооба... Амалдуу малаймын. Эми курбум, колуңан келсе мага жардам бергин! – деди Алым, оң колун анын ийinine коё.

Экөө бирине бири жардам берүүгө убадаларын бүтүрүп үйлөрүнө кайтышты.

Кийинки күнү кечинде Зуннахун тойдон келди.

«Мен ушундай мартабасы сыймыктуу жерге барып келсем, эч кимиң мага учурашып, ал-жайымды, олжобуйламды сурабайсыңар» деп, бир жакка барып келген-



де коңшу-колоңдорун каарып тилдей турган Супахандын адаты бар болгондуктан, жакын коңшуларынын кыз-кыркын, катын-калачтары Супаханга келип учурашып, тапкан табылга, олжо-буйласы жөнүндө сурашып, Айнысахан, Айымбача – үчөөнүн тойдон кийип келген кийиттерин көрө башташты.

– Мага ушунетип, чымкый кызыл жибектен көйнөк кийгизди. Көрсөткөн сыйын болсо айтып түгөтө ала турган эмесмин. Мындай сыйлаганды өмүрүмдө эч кимден көргөн эмесмин. Бечаранын иши оңолуп, тою тойго улансын, – деп, Супахан той берген адамды жер сууга тийгизбей мактай баштады. Эгер Супахандын көңүлүнө жагып калган адам болсо, ал адамдын матасын жибек, козусун көрк, чобурун күлүк кылып мактоо Супахандын башынан берки адаты.

Чогулгандар үйлөрүнө тарады. Супахан жайкала басып келип килемдин үстүнө отурду да, сарай алдында турган Алымды чакырып:

– Эки күн ичинде мынчалык неге аздың?

– Куураган турмуш, апа!

– Эмне, бир жериң ооруйбу?

– Жок, апа, үй-бүлөм кыйын абалга учурап калыптыр.

– Кандайча?

– Мындан үч күнү илгери бир тууган агам өлүп калыптыр.

– Эчтеме эмес, кудай бейишин берсин, капаланбай иштей бергин.

– Иштей берүүгө болбой калды, апа!..

– Кеткиң келдиби?

– Ооба!..

– Мына кызык!..

– Кетпесем боло турган эмес, карыган кемпир, чал, агамдын кызыл чиедей жаш балдары өлүп кала турган, – деп, Алым муңая жер карады.



– Сен кетпе? Кайда болсо дагы иштеп, аларды тапкан акың менен багасың. Ошондуктан жылдык акыңа он беш сээрден берейин, – деп, Супахан эчен түркүм сөздөрүн айтып, Алымды айландыра баштады. Бирок, ал мындай айландырууга көнбөдү. Он эки күндөн бери иштеген акысы үчүн, Супахандан жыйырма даачан алып, Айбадак, Самсахундар менен коштошуп, Ли-Чандын үйүнө карап амалдуу малай жол тартты.

ТИЛЕКТЕШТЕР

Талдан согуп жасаган эки себетин бакандап көтөрүп, колуна кичинекей күрөгүн кармап, көчөдө жүргөн элдин отуруп, турганын аңдып бир кытай жигит келе жатты. Анын жашы быйыл жыйырма бирге чыгат. Өңү азган кара тору, мурду кетирекей, көзү кууш, бет сөөгү чыгыңкы, мүчөсү келишкен; кийиминин өтө жупунулугу турмушунун начар экендигин ашкерелеп турат.

Көчөнүн бурулуш жерине келип бир адам отура калды эле, бул жигит күрөгүн беледеп бери жактан жүгүрдү. Бирок, бул жигит жеткенче, бир бала, тиги отурган адам тура калганда күрөгү менен илип алып басып кетти. Жигит болсо өкүнгөндөй бир улутунду да кайра басты.

Бул жигит Алымдын досу Ли-Чан эле. Анын кылган кызматы ушул. Ушунетип көчөдөн адамдын таштандысын жыйнап барып, шалы айдаган байлардын бирине тапшырып, андан алган анча-мынча тыйыны менен эптеп үй-бүлөсүн багып турган бир бечара.

Ли-Чан кечке көчөмө-көчө кыдырды. Таап себетине салган нерселердин жаман жытына карабастан көтөрүп алып, Ма-Мин-Жундун күрүч айдатуучу прикащигине барды.

Опко байлаган кызыл букадай күлтүйгөн прикащик, момолой чычкандын тишиндей болгон үстүңкү эки тишин орсойтуп, себет көтөрүп келген Ли-Чанды кыйыгы менен билинер-билинбес карады да, Ли-Чанды көрүп тур-



са да көрмөксөн болуп, колундагы кичинекей канжасын соро, нашаа аралашкан тамекинин түтүнүн бурк эттирип койду да, былк этпей отуруп калды.

«Кожоюн, бул көтөрүп келгенимди кайда төгөйүн?» дегенсип Ли-Чан илгери карай бир аттап тура калганда, прикащик эмнедендир жийиркенгендей мурдунун үстүн бир аз тырыштырып, «тигиндей алып барып төгүп ташта» дегенсип, Ли-Чанга карабай туруп колун кыска гана шилтеп койду да, канжасын сорууп калды.

Ли-Чан жорголой басып барып себетиндегисин төгүп, себеттин ичин тазалап кайра келип, эмгегине көбүрөөк акы сурагандай жалынычтуу көз караш менен прикащиктин алдына тура калды.

Прикащик Ли-Чанга карабай туруп, өтө элпек жана сылыктык менен «эми кете бериңиз» дегендей кылып сол колун сырткы дарбазага карай сунду да, дарбазадан себет көтөрүп келаткан экөөнө сарайдын төр жагын көрсөттү.

– Андай кылбаңыз, үйдө таптакыр... – деп Ли-Чан сөзүн бүтө электе, прикащик топонго семирген өгүздөй оонай тура калды да:

– Кечээ, мурдаагы күнү аз алып келгениңе карабастан көп акча бергемин, анткени сенин турмушундун начар экендигин эске алгамын. Бүгүнкү алып келгендериңи ошого тогоймун. Бар, – деди да колун сыртка карай сунду.

Ли-Чан бардык күчү менен жалынып, кандай да болсо бул таш боордон акча алып, үйүнө бирдеме сатып баргысы келди.

Бирок прикащиктин өңү менен көзү бузула баштады. «Үнүңдү чыгарбай дарбазадан чыгып кет, болбосо кордук көрөсүң» дегенсип, колун сыртка карай сунган бойдон көзүн акшыйтып турат...

Ли-Чан шордуу канетсин... Кечке кылган эмгегинен эч опо көрбөй, жаман себеттерин көтөрүп алып үйүнө жөнөдү. Сары убайымдын учуна чыга албай келе жатып, үйүнүн



тушунан өтүп кеткенин да сезбей калды. Ал үчүнчү көчөгө барып кайра үйүнө келди, бирок, күндөгүдөй күлүндөп шарт үйүнө кирип барган жок, себеттерин акырын жерге коюп, дабышын чыгарбай барып эшик алдына отурду.

– Ма!¹

– Эмне дейсиң, айланайын?

– Курсагым ачты.

– Ли-Чандын келер учуру болуп калды, – деген энеси менен карындашынын сөзүн угуп, Ли-Чандын заманасы куурулду. Күнүн тапканын күнүн өлбөс оокат кылып тургандыктан, үйүндө үнөмдүк кылайган нерселери жок, же сатууга ылайыктуу буюмдары жок.

– Ай, куураган турмуш ай! Эч болбоду дегенде бир му² жерим болсочу! – деп, Ли көзүнүн жашын кылгыртып туруп, – эми Алым келип калса кантем? – дегенче көчөдөн Алым кирип келди.

– Хома! – деп, Алым күлүп аттан түштү.

– Хо! – деди да, Ли-Чан акырын ордуна туруп Алымдын атын алды. Анын жүзүндө терең кайгы бардыгын Алым сизди.

Алым көпкө чейин Ли-Чанды карап турду да:

– Эмне кабагың бүркөө?

– Ушул заманда эзилген шордуулардын кимисинин кабагы жарык дейсиң? – деп, ал өзүнүн кыйналган, кысталган кыйынчылыктарын айтып берди.

Алым Ли-Чанга көңүл айтып, тамак алып келүү үчүн Супахандан алган жыйырма даачанын берип базарга жөнөттү.

Жин-Ху-А Ли-Чандын энеси, жашы кыркка барып калган, ичке бойлуу, кууш көз, кыйгач каш, ак жүздүү аял. Куу турмуштун запкысынан, анын жашы алтымышка барып калган сыяктанып турат.

¹ Ма – эне.

² Му – бир танапка жакын жер.



Сан-Же болсо Ли-Чандын карындашы. Жашы он беште, энеси мүчөлөнгөн көзү карагаттай, кара чачы кундуздай, көлөкөдө өскөн гүлдөй үлбүрөгөн кыз. Бирок кийген кийими анын нускалуу мүчөсүн төмөн басып, көрүнүшүн көрдөй кылып турат.

Мындан бир нече жылы мурун, өзүнүн баласы Ли-Чандай көрүп, келген сайын эркелетип тамак берип жүргөн Алымы экенин Жин-Ху-А жана эле эшиктин тешигинен шыкаалап тааныган. Бирок, тааныганда кантет? Түлөгөн тайлактай самтыраган кебетеси менен учурашуудан уялды. Анын үстүнө кызы дагы безилдеп тил албады. Ал тышта, Жин-Ху-А менен Сан-Же үйдө... Бири бирине сөз катыша албай, узун санаанын учу-кыйырын жортушууда.

Дүнүйөсү түгөл, төрт түлүгү шай болгонсуп, жыйырма даачанды колуна бек кармап, Ли-Чан базарга жетип келди.

Базар ичи тар, адам көп. Майда-чайда алып сатуучулар менен дүкөн арасы толгон. Бири-бири менен кагылышып, ары-бери өтүүнүн өзү чоң машакат. Көчөнүн тардыгы менен адамдын көптүгүнө карабай, аттарынын мойнуна ончакты коңгуроону тагып алып, «пош-пош» топ бай уулдары жорго салдырып жүрөт.

– Ой, ой... качкыла! Шэтайдын уулу менен Шаңыянын уулу жорго салдырып келе жатышат, – деп, базардагы эл как жарылып эки жакка качып калышты. Күрүч жеген кур жорголор турсунбу, көз ачып жумганча этек жеңди дуулдатып өтүп кетишти.

– Ай!..

– Ах!.. – деген эки үн тургандардын кулагына шак эте түштү.

– Эмне болду? -

– Тебелетип кетишти!..

Качкан элдин бардыгы кайра агылышты.

Үймөлөктөгөн калың элдин ортосунда, сунган колу менен керген бутун тартпай бир кытай чал жатты...



Оозунан аккан кан, көзүнүн сүзүлүңкүрөп ачылышы, бетиндеги нурунун өчүшү, анын келбесине кеткенин белгилеп турду.

– Ой, жаным!.. Ох – деп, безилдеген уйгур жигитти ары жакта бир канча адам тегеректеп турат...

– Эмне болуптур?

– Оң колу сыныптыр.

– Бир буту да чыгып кеткен көрүнөт, – дешип, турган элдер аянычтуу мүнөздө кабактарын бүркөштү...

– Айланайын ата! – деп, өлгөн чалдын башын кучактап бир кыз, бир эркек бала отурат. Чалдын аркасынан кошо өлчүдөй болуп кемпири да боздойт.

Бирок, булар боздогондо эмне кылмакчы?.. Шумурай шум замандын тартиби, Кашкар шаарынын ичинде ошондой курулган...

Атына коңгуроо такпай көчөдө жүргөн адамга каалаганча жаза буюрушат. Коңгуроону тагып коюп, койдуруп же өлтүрүп кете берсе айып эмес... Буга өкмөт адамдарынын эч кимиси кийлигишпейт... Бир оңбогон тартип....

Базар ортосундагы чуулдаган калың элди көрүп эки балакчы жетип келди. Биринин колунда жука сары калак, калактын эки бетине айрыкча жол менен майда кумдан жабыштырылган. Экинчисинин колунда майга салып ийлеген кызыл табылгы чыбык...

– Пош, пош! – деп, бадал аралап бара жаткан уйдай бышылдашып, эки балакчы жан жагындагы элди көмөлөтө түртүп, укпай калгандарды калак же табылгы чыбык менен чаап келе жатышат.

Өлгөн чалдын чырылдаган балдарын, боздогон кемпирин көрүп, санаасы санга бөлүнүп, өзүнүн атасы өлгөндөгү окуяны көз алдына элестетип туруп, «пош, пош» топ бакырып келе жаткан балакчыларды Ли-Чан байкабай калды...

– Кулагың жокпу?.. – деп, балакчынын бири колундагы калагын Ли-Чандын жаагына жанып өткөндө, анын бетинен кан жая берди.



Ли-Чан жаагын бир сыйпап алды да, алдында өтүп бара жаткан балакчыны көк шилиге бир койду эле, ал бети менен жер сүзүп барып жыгылды. Экинчи балакчы умтулганда, аны буту менен экке тээп чалкасынан түшүрдү. Мындай шумдукту көрүп турган эл туш тарапка качып калышты. Балакчылар урган адамды таппай калышып, колуна урунган адамдардын жазасын бере баштады... Карап турсаң, тамсилдеги козу менен карышкыр көз алдыңа элестейт...

«Үйдү көздөй качсам кармап же таап алабы» деген кооп менен Ли-Чан тетири качып отуруп, көп жерге барды. Жаагынын айрылышына кайыл болуп, балакчыларды урганына кубангандай анда-санда жылмайып да коёт.

Колундагы жыйырма даачанынын бешөөнү жоготуп, он бешине жарамы жок бирдемелерди алып, жатарда үйүнө келди, Ли.

Алым отура берип зеригип, акыры атынын жанына барып жатып, уктап да калган эле.

Ли-Чан Алымдын уктап жатканын көрүп өзүнүн кечиккендигине уялса да, «үйгө кирип укта десе боло» деп, энесине ачуусу келди. Бирок, Ли-Чандын ачуусу келгени менен чыга турган пайда, өзгөрүлө турган эч нерсе жок.

«Эне, курсагым ачты» деп кандын үстүнө жатып Сан-Же да уктап калган. Жаман чырагын үлүңдөтүп, Сан-Женин аягында Жин-Ху-А отурат.

Үйдүн ичинде үйүрүп салар жаңы эч нерсе жок. Жаман чырактын курумунан боз тамдын ичи капкара ышка айланган...

Жин-Ху-А алда кандай терең ойдо... Чырактын жарамсыз жарыгы Жин-Ху-Анын өңүн өлгөн адамдыкы сыяктуу кылып көрсөтүп турат... Ал кыймылсыз отургандыктан, таштан жасап, там бооруна жөлөп койгон байыркы бир статуя сыяктанат...

Бети-башы кызыл ала канга боёлгон калыбы менен Ли-Чан кирип келгенде, Жин-Ху-Анын жүрөгү оозуна тыгыла, отурган ордуна ыргып туруп:



– Эмне болду? – деп калтырап кетти.

– Эч нерсе болгон жок, – деп, сабыры суз, колундагыларын жерге коюп, – Алымды жалгыз койбой үйгө кийрип, же жанына барып эрмектешип отурсаң боло, – деп, Ли-Чан энесине алая бир карады да, терс бурулуп кетти.

– Бул ой сенден мурун менде эле, балам. Жок барга карабай, ач-жылаңач болорду санабай экөөң эгиз туулгандай ойноп жүргөнүңөр энеңдин эсинен чыккан жок, балам. Экөөң муштумдай анделек уурдап жейбиз деп, Ма-Мин-Жундан таяк жегениңер да эсимде... Эт жүрөктү элжиретип сени кандай сүйсөм, Алымды да ошондой сүйөрүмдү билесиң, Ли! Бирок адамгерчилик, ызаат, ыйбаа деген нерсе менде да бар го? Ушул кебетем менен уялбай, кантип Алымың менен учурашам? – деп, Жин-Ху-А ыйлап жиберди. Өз суроосунун жообу бетине тамга болгондой, Ли-Чан унчуга албады. Энесинин сөзүн таяк менен ургандан катуу учуратты да Ли кайра чыкты.

Ал Алымды ойготуп, келер-кетер сөздөрдү айтышып көп отурушту. Каныбекти түрмөдөн куткаруу жөнүндөгү ойлорун дагы макулдашышты.

– Ли! Тамакты кайда жейсиңер? – деди энеси.

– Мында алып келиңиз! – деди Ли-Чан.

Ли-Чандын бул сөзүн укканда, уялып турган Жин-Ху-А менен Сан-Же сүйүнүп кетишти.

– Үйдө эч ким жок десем, энең үйдө беле? – деди Алым.

– Ооба... Сан-Же экөө тең үйдө. Бирок... – деп, күнөөлү адамдан бетер, сөзүнүн акырын айталбай Ли-Чан жер карады.

– «Байлык мурат эмес, жоктук уят эмес». Алтын баш аман болсо, жокчулук эмне кылат дейсиң. Энеңди чакыр, учурашып чогуу отуруп тамак жейли. Эртең менин атымды сатып үй-бүлөңө кийим алып бергин, – деди, Алым.

Ли-Чан Алымдын сөзүн угуп турган кулагына ишенбей, кайта суроого сөз таппагандай, көзүн бажырайтып,



жүзүн күлүмсүрөтүп Алымды тиктөө менен катты да калды...

* * *

Ай аяктап калгандыктан түн караңгы. Элдин бардыгы жаткан. Эмнедендир чочулашкансып, улам эки жакты карашып Алым, Ли-Чан, Чан-Чин – үчөө короодо отурушат. Булардын кеңешинен чоң коркунуч күтүшкөнсүп, эшик алдында Жин-Ху-А менен Сан-Же отурат.

– Ушул аспаптар жетишет ко? – деди Алым.

– Жетишет! – деди Чаи-Чин.

– Тапанчаны мен алайын, эки шамшарды экөөң ал! – деди Алым.

– Аттиң, көңүлдөгүдөй курал болсо кана! – деди Ли-Чан.

– Ар ким бары менен базардайт эмеспи. Биздин колдон келе турган иш болсо, балким бул аспаптардын да кереги жок болуп чыгар эле... – деп, Ли айта, үчөө жарактарын коюндарына катып, чолок саптуу сойгокторду ичтеринен байланып, короодон чыгып жөнөөгө камынганда:

– Садагалар, койгула десем болбой койдунар! – деп, үйдөн чыга келип Жин-Ху-А ыйлап жиберди. Анын көзүнө алда кандай коркунуч элестеп, үнү да калтырап турду.

– Корко турган эч иш жок, кайгырбай жата бериңиз! – дешип, үчөө короодон чыгып кетишти.

Чан-Чин Ли-Чандын атасы менен туушкандын баласы. Алым менен Ли-Чан Ма-Мин-Жунга малай болуп жүргөндө, ал да малай болучу. Үчөө жардылыктарына жабыкпай, кокустукту жолтоо деп эсептешпей, бирге ойноп өсүшкөн. Бирок, Ма-мин-Жундун башын айыра чапкандыгы үчүн, Чан-Чиндин жалгыз агасы Хэ-Чин он жылдан бери түрмөдө. Ал белгисиз мөөнөт менен салынгандыктан, түрмөдөн качан чыгары белгисиз... Айбадак Алымды ээрчитип баргандагы уйгур жигит менен бирге шал салынып турган кытай жигит ушул Чан-Чиндин агасы Хэ-Чин эле.



Ончакты күндөн бери үчөө түрмөнү эчен айландырып карап көрүшкөн. Чан-Чин болсо ончакты-жылдан бери түрмөнүн эчен кыйын учурлары менен дагы тааныш болгон. Ошондо да кайсы жеринен бузуп кирүү керек деген ой, үчөөнүн башын катырып келе жатты...

Түрмө боз топурак кирпичтен айландыра салынган коргон, калыңдыгы бир саржандан ашык. Сандаган шордуулардын аргасыз аккан терлерине жуурулуп, эрксиз эмгектеринен ширетилип жасалгандыктан абдан бышык...

Түрмөнүн аркасы катар дубал, андан ары кытай поруму менен жасалган үйлөр. Бул тарабынан күндүзү кароолчу турбайт, түнкүсүн гана турат.

Түрмөдөн беш саржанча алыстыкта беш түп тыт жыгачы турат. Кеч күздүн керимселдүү ызгаарынан тыттар жылаңач калган.

Алымдар эптеп отуруп тытка жетишти. Төмөнкү бурчта мылтыгын колуна кармап, ары-бери басып турган кароолчуну көрүштү, жогорку бурчта бир кароолчу мылтыгын кучактап турат, бирок ал таш сыяктуу каткан да калган.

– Уктап турат!..

– Жок, бизди карап турат!..

– Жок, уктап турат! – деди, Чан-Чин боору менен жылып жөнөдү.

Чан-Чин илбирсче чап этип кароолчуну оң колу менен бакалоордон алып, сол колу менен оозун басты. Аңгыча берки экөө да жармашты...

Эки минут чамасында, Ли-Чан кароолчунун тышкы кийимин кийип, мылтыгын кармап бурчка тура калганда:

– Ой, эмне кылып жатасың? – деген аркы кароолчунун үнү чыкты, Ли-Чан унчукпады. Берки экөө Ли-Чандан аркы бурчка жашынып тура калышты.

Көп кечикпей, тиги эригип турган кароолчу да басып келди. Жолдошунун «уктап» турганын көрүп, «муну эмне кылсам? Айткандай баягы кегимди алайын. Бирок Шэтайга айтсамбы же мылтыгынын бирдемесин уурдап алып



катуу жазалаттырсамбы? Же мындан ары айтканымды орундатып тура турган коркок билиш кылып алсамбы?» деп, кароолчу эки жагын карап ойго кетти. Акыры мылтыгынын затворун чыгарып алмакчы болуп, акырын отуруп затворду чыгарып жатканда, Ли-Чан мылтыктын көчүгү менен төбөгө бир койду. Берки экөө кароолчунун үнүн чыгарбай баса калууга умтулса да, андан эч үн чыкпай турган болгондугун билишти.

Бул кароолчунун кийимин Чан-Чин кийип, аркы бурчка барып тура калды. Алым сойгокторун алып, Каныбектин тушу ченден тамды теше баштады... Бирок коркунуч көп болгондуктан, сойгоктун дабышын катуу чыгарбай топуракты акырын гана кемиктей сайып түшүрө баштаганда:

– Качкыла! – деп, Чан-Чин бери жүгүрдү...

Алым менен Ли-Чан тамдан аттай качышты, Чан-Чин тамдын кырына чыга калганда артынан бадырап чыккан мылтык үнү менен кайра кулап кетти. Алым менен Ли-Чан Чан-Чинге карап кайра умтулганда, тамдын ары жагынан удаа-удаа атылган мылтык үндөрүн угушту. Аңгыча болбой тамдын кырына эки черик чыга калды. Ли-Чан колундагы шамшарын шилтегенде чериктин бири тамдын кырына арта салынган бойдон сулады. Беркинисин сойгок менен Алым башка чапканда кайра кулап кетти.

Түрмөнүн айланасындагы мылтык үндөрүн укканда Каныбектин эт жүрөгү оозуна тыгылып, бүткөн бою дүрүлдөп, көзү тумандап, келечек үмүтү бошко чыккан сыяктанып, ырайымсыз ажал тилектештерин бүт жалмап, эми жалаңдап өз алдына келип тургандай боло түштү.

* * *

Күн улуу шашке болуп, элдин бардыгы күндөгүдөй кесиптерине киришти. Бирок, убактысыз атылган замбирек үнү элдин бардыгын таңдандырып, кулактарын делдейтти...

– Тигине кара желек!..



- Ким өлдү болду экен?
- Ой, ким өлүптүр?
- Шэтай...
- Кандайча? Ооруппу?
- Киши колдуу болуп...
- Капырай де!
- Түрмөнүн аркасын казып жаткан бир адамды атамдын деп өзү өлүптүр.
- И...
- Шэтайды өлтүргөндөр да колго түшүптүр.
- Анан?
- Кароолчудан экөөнү өлтүрүп, Шэтайды тамдын кырына коюп кетишиптир...
- Дагы бир черик өлөсөлүү болуп калган имиш...
- Алардын ким экендиги билинеби?
- Анысын укканыбыз жок...
- Жүргүлөчү, байкап көрөлү! – дешип, көчөдө жүргөн элдин ар кимиси ар түрдүү сөздү сүйлөшүүдө...

Акты көөдөй, кенени тоодой кылып апыртуучулар аркылуу бул кабар Кашкар шаарынын бардык жерине таркап, түгөнбөгөн жомок, укмуштуу бир сыр болду.

Көп убакыт өтпөй, замбиректер күрүлдөп, сурнайлар ызылдап, күтүлбөгөн чуу чыкты... Укмуштуу кабар угуп, учу-кыйрына түшүнө албай самсыган эл, ошол чуу чыккан тарапты көздөй агылды.

Көчөдө кар жок. Бирок, карандай суук көздөй тешиктен көлдөй болуп учурагансыйт... Сууктун өкүмүнө моюн сунгансып, тамдын тешигинен, короонун эшигинен баштарын чыгарып, мурундарын арчууга дарманы келбей, жаактарын түктөйтүп балдар турат.

Мал базардын жанындагы кичине аянтчага эл быкылдап толгон. Аянттын күн чыгыш тарабында үч адам дарга асылып турат.

«Кимде ким, дарга асылып тургандарды таанып берсе, сураганын беребиз» деген жар чакырылгандыктан,



элдин бардыгы дарга асылгандарды карап жатышат. Бирок, алардын көпчүлүгү көрүүгө кызыккандар.

Дарга асылган үчөө тең – жаш жигиттер. Үчөөнүн тең баштарын ылдый каратып, буттарынын бармактарынан асып, кыйнап өлтүргөн сыяктуу...

– Мына бул жигиттин ким экендиги белгисиз. Тиги экөө мурунку дарчылар эмеспи?

– Ооба...

– Ал экөөнү эмне үчүн аскан?

– Түрмөнү тешкен тетиги экен... Ал колго түшкөндө «алып барып жазасын бергин» десе, тиги эки дарчы алып келип, башын төмөн каратып дарга асып таштайт.

Чындыгында да ушундай эле. Бөрк ал десе баш алуучулар желдеттер арасында, айрыкча ушул учурда Кашкар ичинде көп эле...

Чан-Чин колго түшкөндөн кийин, «алып барып жазасын бергиле» десе, тиги асылып турган эки «азаматтар», колуна келишинче уруп, анан башын төмөн каратып, бутунун бармагынан дарга асып ташташат.

Санына ок тийип жана өлөрчө таяк жеген адам кандай абалда болуп калары белгилүү го?.. Өлүү кандын бардыгы төмөн карата сарыгып, Чан-Чиндин бетин кандын кара көөсүндөй кылып салган эле... Анын ушунетип таанылбай калгандыгынан жана «сен экөөң ушунун жолдошу болсоң керек» деген ой жоруулардын арасында тиги эки «азамат» өздөрү да дарга асылган...

Эгер Чан-Чиндин ким экендиги билине турган болсо, анын үй-бүлөсү эмес, жакындарынын бардыгы Шэтайдын курбаны болуп кетери сөзсүз иш болучу.

Алым менен Ли-Чан Чан-Чинди кийиминен таанышты. Бир тилектеш алтындай курбусунун абалын көрүшкөндө, көздөрү оттой жанып, ичтери туз куйгандай ачышты. Бирок, кайгы-капаларын тыштарына чыгара алышпай, ичтеринен сыздашты.



Доотайдын колдонгон чарасынан эч нерсе чыкпады, тилегин тилешкендер миң кайталап которуп карашып, түркүм-түмөн чараларын колдонушса да, Чан-Чинди эч кимиси тааный алышпады.

Курбусунан айрылган экөө, башына кара түн түшкөн сыяктанып, кабактары түнөрүп, көз жаштары кирпичтери менен кошо ирмелип, кеч курун үйлөрүнө келишти. Чан-Чиндин кабарын уккандан кийин Жин-Ху-А менен Сан-Женин чыркырап ыйлаганы, ал экөөнүн кайгысын мурункудан алда канча көбөйттү.

Өткөн жылы бир майрамда, Доотай эки кара качырды арабага коштуруп келе жатса, Чан-Чиндин атасы кабактан чыга калат. Албуут качырлар алып качып, Доотайдын жанын төрт чарчы кылат. Чан-Чиндин атасы кокусунан учураган болсо да, карасанаган болуп эсептелип, аркасына жүз камчы балак урулганда, ошол балактан айыкпай өлүп калган.

Агасынын зайбы он жылдан бери зарлап жүрүп, акыры күйүткө чыдабай, кечээ жакында өлгөн. Карыган энеси болсо, күйүттүн күүсүнө көз жашын бийлетип отуруп, эки көзүнөн ажыраган.

«Кагылайын Жин-Ху-А, Сан-Же!.. Балдарын жылан соргон торгойдой муңга баттым, куйрук, жалсыз куландай куучуюп чөлдө калдым... Эми уруксат кылгыла, мен өлөйүн, өз колуңар менен көөмп койгула» деп, Чан-Чиндин энеси үч-төрт жолу өлүүгө аракет кылган, бирок өлүүгө мүмкүндүк беришкен эмес.

Чан-Чиндин энеси, Жин-Ху-А, Сан Же – үчөө үйдө отурат. Алым менен Ли-Чан эч сөз айтышпай короодо отурушат. Түндөгү кеңешиңердин аягы ушундай болуп аяктадыбы деп асман жылдызы алда кандай көңүлсүз муңайыш менен караган сыяктанат. Тилектештердин бул жолку тилеги ушундайча болуп аяктаганын чар тарапка кабар кылууга шашкансып, түндүк тараптан соккон муздак жел түштүккө карап кетип жатат.



АРГАСЫЗ АЛЫМ

Алымдын айласы кетти. Учса канат, консо куйрук боло турган Ли-Чаны бир топ күндөн бери ооруп жатат. Түзөлүүнүн ордуна күндөн күнгө начарлоодо. Жин-Ху-А менен Сан-Женин ыйын көрүп отуруп, Алымдын ойлогон ою башынан кетти... Чан-Чиндин энеси болсо өткөн жу-мада өлүп, аны өз каражаты менен көздөн далдаа кылды.

Үч күндөн бери Анархандын эшигин тосуп жүрүп, Анарханды же анын эри Керимахунду кезиктире албады. Жалгыз гана Анархандын ашмачы кызы Дарыяханды бир жолу жолуктурду. Бирок ал «кожоюнум Керимахун малай алам деп жүрөт, кандай малай аларын билбейм» деген сөздөн башка эч сөз айткан эмес.

Дагы күн оңдуулап жүрө берүүнү пайдасыз көрүп, Алым үйгө кирди,

– Ли-Чан, кандайсың?

– Кандайын сурайсың?.. Жакын күндөрдө экөөбүз коштошобуз го... Кокус жаза тайып көз жумулуп кетсе, Сан-Же менен энеме көз кырыңды сала жүр, – деп, алысыз дарман менен Ли-Чан сөзүнүн акырын бүтүрдү. Анын бул сөздөрүн угуп отурган Жин-Ху-А менен Сан-Же күкүктөй үн алышты. Өз оюн кеңешип жол тартууга кирген Алым, кардуу бороондо буюккан адамдай эмне деп айтарын билбей да калды...

Жин-Ху-А салаалап аккан жаштуу көзү менен Алымга карады да:

– Айткан кайратыңа, берген жардамыңа чоң ракмат, Алым! Ушундай кыйын учурда Алым акыл айтат, жардам берет деп эч качан ойлогон эмесмин. Атыңы саттың, үчөөбүзгө бир сыйра кийим алып бердиң. Дүнүйөнүн көзүнө карабай, анча-мынча тамак-аш да камдап бердиң. Өлгөнүбүздү өз колуң менен узаттың. Сен адамсың, Алым! Адамгерчилигиң үчүн – мен сени уулум дейин, сен мени эне де!



Жин-Ху-Анын чын жүрөктөн толкундап айткан сөзүнө Алым да толкундап кетти. Ал көздөрүн жайнатып бир далайга кубангандай карап турду да:

– Макул! Мындан ары мен сизди эне дейм! – дей, Алым Жин-Ху-Анын колунан өпкөндө:

– Алым! – деп, Сан-Же кубанычтуу үнүн катуу чыгара, Алымдын алдына чөгөлөй калып, анын сол колун кош колдой кармап оң жаккы жаагына баса кысты. Анын оюнда бир туугандык гана сезим. Ал азыр, катуу ооруп жаткан агасы Ли айыгып, сүйүнгөнүнөн ошонун колун кучактап тургандай сезди.

Сан-Женин кубанышына, анын чачын сылап Алымдын эркелетишине Жин-Ху-Анын көңүлү көтөрүлө түштү.

– Мына ушундан тартып бир туугансыңар. Бир гана кыйын шарт – Линин ооруп жатышы. Алымга жардам бере албай, экөөбүздүн минтип отурганыбыз, – деп, Жин-Ху-А үшкүрүп койду.

– Эгер, Чжу-Вей-Ху келген болсо, Лини сөзсүз айыктырар эле! – деп, Сан-Же улутунуп койду да, көзүн ачпай онтоп жаткан Лиге көз жиберди.

Сан-Женин сөзүнөн улам, Алымдын оюна бир нерсе түшө калгандай, терең ойго батып турду да:

– Чжу-Вей-Ху деген эмне киши эле?

– Өзүм көрүп, ишим түшүп көргөн киши эмес. Угушума караганда, ал айткан табып, жашы сексенден өтүп калган киши. Ошол карылыктын айынан ары-бери жүрө албай, дары кыла турган чөбүн таба албай, эч кимди дарылабай калды деп уктум. Ал дарылаган күндө да аны мен кайдан келтирем? Келгенде дарысына жана акысына эмне төлөйм? – деп, Жин-Ху-А уулунан бир акыл сурагансып Лиге карады. Ли көзүн жуумп, кара тору өңүн албыртып, бат-бат дем алып жатат.

– Ал киши кайда турат экен? – деп, Алым башын көтөрүп Жин-Ху-Ага карады.



– Ярбак дарбазасынын сыртында дешет, үйү кайда экенин билбейм, -деди терең улутунуп туруп, – андай кишини ким билбейт дейсиң балам, издегендер сурап таап алышат көрүнөт, – деп кошумчалады, Жин-Ху-А.

Алым эч сөз айтпастан көчөгө чыкты.

«Кандай арга табылат? Каныбектин иши эмне болмокчу? Ли канткенде айыгат?» деген суроолуу ойлорго Алым чумуп жүрүп отуруп, сепилден чыкканын дарбазадан өтө бергенде гана бир түшүндү.

Дарбазанын сыртындагы чоң түп тыт жыгачынын түбүндө кишмиш сатып отурган карт уйгурга басып барып, Чжу-Вей-Хунун жайын сурады.

Ал киши дароо жооп бербей, Алымдын башынан аягына чейин бир топко карап туруп:

– Кимиң оору эле.

– Бир тууганым, катуу оору... жардам сурайын дедим эле, – деп, Алым белиндеги оромолун чечип, учу менен терин сүртүнө кетти.

– Ал киши кыргыз тилин билбейт, кандайча кылып дарылайт? – деп, эмне үчүндүр таң калгандай Алымга тигиле карады.

– Ал киши дарылоого макул болсо, тилди түшүнүшөбүз! – деп, Алым жылмайып койду.

– А-а... анда түзүк... Ал адамдын үйү, – деди да, абышка колун ары карата сунган бойдон, элеңдеп эки жагын карады. Эски кызыл чепкенин ийнине салып, кызыл өтүктүн таманынан чаңды буртулдатып сепил ичинен чыгып келе жаткан богоктуу жигитти көрсөтө, – ушул жигит менен кошо бассаң анын үйүн көрсөтүп коёт.

– Саломалейкум!

– Валекимесалам! Бул жигитти ээрчите барып, Чжу-Вей-Хунун үйүн көрсөтүп койгула!

– Ха, жүрүң! – деп, богокчон жигит жүрүшүн дагы ылдамдатты.



Алым көп узак жүрбөстөн, богокчон жигиттин көрсөтүүсү боюнча, Чжу-Вей-Хуну эшик алдынан жолуктурду.

Ал оң колун чекеге калкалай коюп, курчу кайткан көздөрүн кыбыңдата, мурдунун үстүн бир аз тырыштыра Алымга карады да, саламын алик алды. Анын көздөрүнүн кыбыңдашы, бет менен моюндарынын бырыштары, суйдаң чыккан арпа сыяктуу апшак муруту менен бөдөнө куйрук чокчо сакалы, анын жашынын сексенден ары небак ашкандыгына күбө болгонсуп турат. Башында терге чиригендей болгон эски кара топучасы, көк шатывардан эки этегин тилик жасатып кийген эски чолок бешмантчасы, кара бейкасамдан жасаткан эски шымы, көөнөргөн ак байпагы, кара баркыттан саймалатып жасаткан эски башмагы, желкесинен саал өтө бердире өргөн кичинекей ак чачы, таяк ордуна кармап отургансыган кичинекей кол чатыры, бул адамдын кандай турмушта жашап келатканын көрсөткөнсүйт.

Чжу-Вей-Хунун суроосуна жараша, Алым эмне үчүн издеп келгенин түшүндүргөндө, ал бир иштен шек сангандай, анын айткандарына ишенбегендей, колун дагы чекесине калкалай карап турду да:

– Өзүң кыргыз болсоң, кандайча себеп менен кытайдын бир жесир кемпирине бала болуп калдың?

Алым эчтеме жашырган жок. Ли-Чан экөөнүн атасы Ма-Мин-Жунга малай болуп иштегенип, аталары Ли экөөнү достоштурганын, түрмөдөгү бир агасына каралап мында келгенин, атын сатып Линин үй-бүлөсүнө жардам кылганын, Жин-Ху-Анын бүгүнкү айткан сөздөрүн төкпөй-чачпай айтып өтгү.

Чжу эчтеме айтпастан, чатырынын сабын таянып, башын төмөн салып, бир нерсени макул тапкандай башын акырын ийкеп көпкө отурду да, Линин качан, кантип ооруганын, биринчи күнү эмнеси ооруганын, эми эмнем ооруйт дегенин, дем алышы кандайлыгын, адамды таанырын же тааныбасын... тек ийнесинен жибине



чейин сүрүштүрүп бүткөндөн кийин, Алымды ээрчитип үйүнө кирди.

Үйдүн ичинде эч кандай дүнүйө байлыгы жок. Бирок үйдүн ичинде бош орун жок. Топ-топ кылып байланган түркүм чөптөр, бирдемелер салынган түрдүү майда баштыктар тамдын боорунда илинип турат. Ар түрдүү бөтөлкөлөр жайнап текчелерде, жерде турат, алардын арасында түркүм түстөгү суюк нерсе куюлганы да бар, бош турганы да бар.

Чжу-Вей бөтөлкөлөрүн карап жүрүп, ичине кичинекей бирдемелер куюлган үч бөтөлкөнү, бир уучтай бирдемелер салынган эки баштыкты кармап туруп:

– Айтышыңа караганда ушулар дары болушу мүмкүн. Эми бул дарыларды кантип беришин жакшылап угуп ал!

– Сиз барбайсызбы? – деп, Алым чоочугандай Чжуга тигиле калды.

– Мен кайдан?.. Карымын! Эки жакка мурункудай баса албай калдым. А Рикша жалдаш экөөбүздүн колдон келбейт эмеспи! – деп, Чжу-Вей-Ху күлүмсүрөгөн сыяктанды.

– Жалдоого болот, бирок Рикша кайда турарын гана билбейм. Акысын төлөйм! Сиз барып ооруну өз көзүңүз менен көрбөсөңүз болбойт, – деп, Алым Чжуга жалынып дагы жиберди.

– Андай Рикша табылат. Арзан алып барып келүү жагын да өзүм сүйлөшөйүн. Бирок менин шартым: Рикшаны кетирип жибербей, ошону менен кайра келгендей болоюн. Кечинде бир оору адам келмек эле, – деди Чжу.

Чжу-Вей-Хунун талабына Алым макул болду. Анын Мжу менен сүйлөшкөнүн, үйгө кирип кеткенин байкап, «балким Чжуга араба керек болуп калар» деп көчөдөн акмалап жүргөн Рикшанын тилеги да оңунан чыкты. Чжунун жаңдаганын билген Рикша, кол арабасын сүйрөп таскактаган бойдон келип эшик алдына токтоду. Көп узабай алар Ли-Чан-Хуанын үйүнө карай жол тартышты.



Бир саатча жол жүргөндөн кийин, Алым жүгүрө басып келип кичинекей дарбазачаны ачканда, Рикша Чжу-Вей-Хуну сүйрөп короого кирди.

Чжу Ли-Чандын тамырларын кармап, бир катар суруолоруна жооп алгандан кийин, бир чыны жылуу сууга, кандайдыр бир чөптүн жалбырактарын чылап, үстүн жаптырып, текчеге алдырып койду да:

– Ушул дары эртеңки таң сүргөнгө чейин ушундай турсун, эртең таң сүрүп келатканда суусунун бардыгын куюп алып ичиргиле да, кайра жылуу суу куюп койгула, аны каалаганда ичсин, каалабаса ичпесин. А бул дарыны азыр беребиз, – деди да, кичинекей бир шишедеги дарыдан беш тамчы, экинчисинен үч, үчүнчүсүнөн бир гана тамчы тамызып, аган бир аз суу кошту да, Лиге ичирди.

Ли дарыны бир ууртап жутуп жиберди да, кандайдыр бир шумдуктуу ачуу нерсени ичкенин айткансып, башын чайкап, көзүн жуумп, бети-башын бырыштырды.

Ушул тартип менен берүүнү эскертип, үч шишедеги дарыдан үч кенедей шишеге өлчөп куюп берди да:

– Түн ортосунда, эртең менен тиги чыныдагы дарыны ичкенден кийин бергиле, – деп, Чжу-Вей ордуна турду.

Жин-Ху-А, Сан-Же, Алым – үчөө алкыш айтууга киришкенде:

– Эгер мени сыйласаңар, эки күндөн кийин дагы келип көрүп, жаңы дары берсин десеңер, мага азыр эч сөз айтпагыла, эчтеме бербегиле жана алкабагыла! – деп айтты да, бул айткандарым аздык кылабы дегенсип колун да жаңсады.

Алым жүгүрө чыгып эшикти ачып, Рикшанын арабасын бери тарттырып, бүгүнкү гана акысын эмес, эки күндөн кийин кайра алып келип кетүү жөнүндөгү акысын да Рикшага төлөп, алар менен бирге көчөгө чыкты да, эки алаканын беттештире ылдый болуп, башын ийкей коштошкондо, сепилдин капкасы жабылганча чы-



гып кетүүгө ашыккан Рикша, Чжуну сүйрөгөн бойдон таскактап жөнөдү.

Алар көрүнбөй калганча Алым карап турду. Анын көңүлү Ли-Чан жөнүндө бир аз тынгансыды.

Алым көпкө чейин унчукпай ойлонуп туруп, кайра үйгө кирип, айта турган акылын айтып, колундагы акчасынын көбүн Жин-Ху-Ага берип, көчөгө чыкты. Көп ойдун башын чатып туруп, дагы бир ирет Анархандын короосуна барып кайтууга бет алды.

Күн батууга жакындап калган учурда Алым келип Керимахундун дарбазасынын алдына отурду...» Көздөрү тунжурап, кабагы салыңкы. «Керимахун мени малайлыкка алабы же албайбы? Малайдыкка алса, Анархан мени тилегиме жеткизеби, жокпу?» деген суроолор анын оюнда улам кайталанат.

Көз байланган учурда, топон жеген өгүздөй бышылдап, Керимахун базар жактан келди...

– Салоомалейкум, бегим! – деп, Алым ордуна ыргып туруп, колун бооруна алып, белин беш бүктөлтүп, Керимахундун алдына тура калды.

– А-ал... алекиме салам!.. Сен ким элең? – деп, Керимахун белиндеги жоолугунун учун чыгарып жаагынан куюлуп турган терин аарчып, адырая калды.

– Тааныбай калдыңызбы, бегим? Мени караван сарайдан ээрчитип барып Зуннахунга жумшап бербедиңиз беле?

– А-а-а... дурус... дурус... Эмне жумуштап келдиң?

– Сизге малай керек экен деген сөздү угуп келдим эле.

– Зуннахундукучу?

– Андан чыгып кеткениме көп болуп калды.

– Эмне үчүн?

– Бир агам өлүп...

– А-а-а... дурус... дурус... уккамын... Алар сенин ордуна малай алыптырбы?

– Алыптыр...



– А-а-а...

– Ошондуктан сизге келдим. Сиз сыяктуу бектериме кызмат кылууга эң ынталуумун. Сиз менин акымды азыр бычпаңыз. Он беш күнү иштейин... Анан менин кызматымды көрүп туруп акымды бычыңыз! – деп, Алым өз күчүн базарга салып, өтө кичи пейилдик менен Керимахунга сала сал кылды...

– А-а-а... Ырас, мага малай керек. Сенин кандай кызмат кылганыңды Супахан апамдан да уктум эле. Зайыбым менен акылдашайын, – деп, Керимахун короосуна кирип кетти.

Керимахун, Анархан, Дарыяхан – үчөө ортоңку үйдө чай ичип отурушту. Алардын отуруштарына караганда, бул үйдүн ичинде, алда кандай, түгөнбөс чыр бар сыяктуу...

Бетинин чаары чочко казган саздын бетиндей болуп, быйпыйган мурдунун таноолорун кыбыратып, түз көзүн ача, чалыр көзүн баса карап кышылдап Керимахун отурат. Анархан тетири карап отурат. Чоочуган кыргыздай көзүн жалдыратып, анын катарында Дарыяхан отурат. Эгер үчөөнүн ушул отуруштарын көргөн адам болсо турмуштан аша кечип, алда кандай кайгыга учураштары да мүмкүн болор эле... Бирок булардын турмушу ушундай... Зомбулуктун доораны өкүм сүргөндүктөн, кызгалдактай жаш өмүр солсун деген турмуш... Аны Анархандан башка эч ким билбейт.

– Аттарды сугарып койдуңбу? – деп, быртыйган кыска бутун сунуп, чеке терин колу менен сыдырып, Керимахун Дарыяханга карады.

– Сугардым, – деди да, Керимахундун топон жеген өгүздөй кышылдап эби-сыны жок отургандыгын жактырбай, Дарыяхан төмөн караганда:

– Сугарбагын дебедим беле! Ат минген адам атты бага турган малайды жумшап коюп минбейби? – деп, Анархан Дарыяханга карап ачууланганы менен, Керимахунга каарын төккөн сыяктуу эле.



– А-а-а... баса, тышта бир кыргыз жигит малай болом деп турат, макул десең ошону алалыбы?

– Кайдагы эме экен?

– А-а-а... Өгүнкү Зуннахун бектикинде жүргөн жигит.

Алымды Анархан өз көзү менен көргөн жана Айбадак менен Самсахундун эчен түркүм кылып мактаганын дагы уккандыктан:

– Алгын... Ал кызматты жакшы кылат деп уккамын. Туура кармап, тутам мелжеп, битинди сыгып канын жалабай, дурустап сүйлөш. Жакында соода иштерине кетсең, үй тиричилигин дагы бейкам болор! – деди Анархан.

– А-а-а... дурус, дурус... ал жөнүндө дагы сүйлөштүк. А-а, дарбаза алдында турган жигитти бери чакырып келчи! – деп, Керимахун Дарыяханга карап эдирейип койдү.

Ат багуу балаасынан кутулууга жан дили менен даяр экендигин далилдегендей, Дарыяхан алдыртан жым этип, тышка карай жөнөдү.

Дарыяхан быйыл он алтыдан он жетиге жаңы чыгат. Өзү кагелес, кыргыз көздүү, ак жүздүү кыз. Бирок эки жашынан жетим калып, көрүнгөндүн колунда чоңоюп, ар кимдин каардуу тилин, катуу таягын көп көргөндүктөн, оюндагысын дароо ачып айта албаган жабык мүнөздүү кыз...

Алым эшиктен киргенде, Анархан төркү үйгө кирип кетти.

– Сени кызматчы кылып алалы дедик, мырза, – деп, бардык нерсенин тагдырын өзү гана чечүүчүдөй Керимахун компоюп койдү.

– Жакшы болот, бегим! – деп, жан-дили менен Алым тура калып, кулдук уруп койдү.

– Дарыяхан! Бул жигитке чай бер. Анан ээрчитип барып сарайдын алдындагы аттарды, чөптү көрсөтүп,



багуу жайын айтып койгун, – деп, туруп бара жатып, – атың ким? – деди.

– Алым!

– А-а-а... дурус, дурус... укканым бар, – деди да, Керимахун төркү үйгө жөнөдү.

Алым иштей турган иштерин Дарыяхандан сурап билип, аттарга чөп салып койду да, акырдын кырына отуруп ойлонду:

«Ии – де... Анархандын эри Керимахунга да малай болдум. Бирок Каныбек жөнүндөгү оюмду Анарханга кантип билдирем?..»

КҮТҮЛБӨГӨН КАБАР

Алымдын баккан аты төртөө. Бири Шаңыянын тору жоргосу, бирөө Зуннахундун кара жоргосу, экөө болсо Керимахундуку. Төртөө тең атактуу жорголор болгондуктан, күнүнө үч маалдан жем берип, алты маалдан чөп салуу, эки маалдан жалгыздан жетелеп сугаруу, кир жугузбай жууп-тарап багуу Алым үчүн кыйын түйшүк болду. Кыйын да болсо эки айдан бери чыдап жакшылык үмүтүн күтөт, бирок көздөгөн максаты жагынан эч бир жакшылык көрүнө элек. Көңүлүнө төтөп кылган Анархан менен ушул күнгө чейин сүйлөшө элек. Өткөн жума күнү гана: «баккан аттарың үчүн ракмат! Бул сыяктуу адал кызматыңан береке табарсың, Алым!» деген. Андан мурун ооз ачып сүйлөгөн эмес. Алым өзү оролтуп сөз айтууга ыңгайы да келбеген. Керимахун болсо эртели-кеч аттарды көргөндө «жарайсың, Алым» деп гана коёт. Башка сөз айтпайт, айтууну каалабайт да. Ошондуктан эки айдан бери акы жөнүндө да сөз болунбай келе жатат.

«Эми эмне кылуу керек? Малай болуп мында жүрө берүүдөн эч нерсе чыкпачудай болуп бара жатат. Эгер мындан кетип, үйгө барып келсем кандай болор эле? Бирок анда эмне кылмакчымын?..» деген сыяктуу калың



ойдун туңгуягунда отуруп, эки ирет «Алым» деп чакырган Дарыяхандын үнүн да уккан жок. Жанына келип, терең ойго чумуп отурганын байкап тура калган Дарыяханды да байкабады.

Дарыяхан акырын артына келди да:

– Алым, эмне болду? – деп тигиле калды.

Алым селт эте түштү да:

– Эч нерсе болгон жок, – деп калыбынча жылмайып койду.

– Бир жериңиз ооруйбу?

– Жок.

– Же бир капаңыз барбы?

– Кантет?

– Келгендегидей эмессиз, башкача болуп бара жатасыз.

– Эч капачылык жок. Жөн эле чарчагандыктыр, – деп, Алым кагына ордуна турду.

Дарыяхан ишенбегендей бир аз тиктеп турду да:

– Жүрүңүз үйгө, Керимахун акем чакырып жатат, – деди да, кайра кетти.

Алым Дарыяхандын азыркы көрүнүшү менен сөздөрүнө таң калды. Алым анын байкагычтыгына таң калган жок, эки айдан бери эч сөз айтпаган Дарыяхан азыр гана шайырсынып, кубанычтуу мүнөз менен алжайын сурагандыгына таң калды. «Алым, Керимахун акем чакырып жатат. Алым, чай ич. Алым, тамак же» дегенден башка бир сөз айткан эмес. «Эчедесиң, карындаш? Ата, энең барбы?» деген бая бир күнкү Алымдын суроосуна да жооп кайрыган эмес жана Алымга тигиле карап жылмайчу да эмес.

– А-а, кел, отур, Алым мырза! Дарыяхан, тиги төшөктүн учун Алымдын алдына жайып койчу! – деп, Керимахун өтө боорукер кишидей камкорсунуп өнтөлөгөн сыяктанды. Бирок анын мындай өнтөлөшү, тек бирөөнү таманга кагып түшүрөрдөгү амалы боло турганын Алым сезген болучу.



– Чайыңа нандан туурап алгын, Алым! – деп, Анархан дагы жайдарылык мүнөзүн көрсөттү. Бирок Анархандын жайдарылыгы Керимахундукундай эмес, анда кандайчадыр чындык бардай сезилди.

– А-а... менин акым жөнүндө ооз ачпай койду деп, таарынып да жүргөндүрсүң, Алым мырза. Ырас, таарынууга да акың бар. Бирок, мен сен жөнүндө өтө башка ойлоп жүрдүм.

– Кандай? – деп, Алым чайга нан туурап жатканын токтото койду.

– Сени малай эмес, бала кылып алуу жөнүндө, – Керимахун мурдун быйпыңдата жылмаңдады.

– Демек, мен силерге бала болуп жүрүп калсам, карыган ата-энем кандай болор экен?

– А-а... ой, жолуң болгур, кандай болот эле? Табылганды канжыгаңа байланып, сүйгөн атыңдын бирин минип алып чаап барып келип турбайсыңбы? Эгер кадыркөңүл жарашып, ата баладай болушуп калсак, ата, энеңдин жарасы жеңил эмеспи, андан көрө сен түбөлүк бизге жүрүп кызмат кыласыңбы, жокпу? Ошол жөнүндө сүйлөшөлү! – деп, Керимахун колундагы чыныны жерге коюп, Алымды одурая карап калды.

– Ойлонгун, Алым, эгер макул боло турган болсоң, кийимиң, тамак жагынан кор кылбаймын, – деп, Анархан Алымдай кызматчыны табуу кыйын экендигине көзү жетип, жүрөгүндөгү чын сырын айтты.

– Дурус, ойлонуп туруп, жооп берейин, – деди Алым...

Күн чыккандан кийин Керимахун базарга чыгып кетти. Анархан менен Дарыяхан Керимахундун кирип жууп жатышат. Алым болсо тору жоргону такалатып келип, чөп салып жатты эле:

– Алым, бери келчи! – деп коюп, Анархан Дарыяханга бир нерсени шыбырагандай болду да, каткырып күлдү. Дарыяхан уялгандай тетири карады. Эки айдан бери бир күлбөй түнөрүп жүргөн Анархандын бул каткырышы да Алым үчүн табышмак болду.



– Ойлондуңбу, Алым? Биз сени айтканыбызга макул болот ко деп акынды өөдө бычып койдук, – деп, Анархан күлүмсүрөп Алымга карады да, – Керимахун сенден жооп алып койгун деп кетти эле. Ойлонуп туруп жооп бергин. Эгер макул болбосоң, башка адам издегидей бололу, – деп, Анархан үйү жакка басты. Алым эмне деп жооп берерин билбей отурганда:

– Сиз менин тилимди алсаңыз, макул болуп мында калганыңыз дурус болор эле. Керимахун акем эртең Турфанга жөнөгөнү жатат. Жети айда келет. Керимахун келгенче турсаңыз, бир ат жана бир сыйра кийим берүүгө убада кылышты. «Алым калса экен, Алымдын калышы экөөбүзгө көңүлдүү болор эле» деп Анархан эжем да ак эткенден так этип жүрөт, – деди да, Дарыяхан эки жагын карап, жашырын басыңкы үнү менен, – себеби: Анархан эжем Керимахунду сүйбөйт, – деп, алда кандай жашырын сырды жарыялап күнөөгө илингендей, үй жакты бир карап, улутунуп койду да кызара түштү.

Бул Алым үчүн күтүлбөгөн кабар... Керимахундун алыска кетерин жана Анархан Керимахунду чындап эле сүйбөй турганын ал эми толук түшүндү.

Алымдагы эмки тилек – калуу болду. «Бирок калганда эмнелер кылуу керек?» деген суроо Алымдын оюн дагы алда кайда алып жөнөдү.

ТЕТИКСИЗ САНДЫК

«Ачыла элек сандыкта,
Бычыла элек кундуз бар».

«... Чындыгында адам баласы ушундай... Бирок кай бир акылга жеңил, сөзгө чоркок, өзү коркок, кургак сөзү менен таш жарган, адамдын мүнөзүн бат эле билип алгандар бар. Андайлар: өзүнө эч кимди теңебейт. «Адам



сүйлөшкөнчө, жылкы кишенешкенче» деген онок макалды сынган саадакча белине таңуу кылып алып, үзөңгү кагышып өтүп бара жаткандын да сырын биле коюшат. Алар кээде «баланчанын көзү мындай экен, түкүнчөнүкү андай экен; тиги тигинтип караганда, ал минтип карды, ошондуктан алар мындай адамдар экен» деп, өмүрүндө көрбөгөн адамдын да кылык-жоругун, кулк-мүнөзүн колуна кармата салат. Эгер адам баласын ушунетип сынайт турган болсок, адам баласынын бардыгы ушул «сынчылар» айткандай болсо, мен сыяктууларды акмактыкка чыгарып, кимдин кандай экендигин, жакшылык же жамандык кыла тургандыгын, жанагы онок сынчылардын белгиси менен ажырата салууга болор эле. Бирок адам баласы андай эмес!.. Адам баласы тетиксиз сандык!.. Ал сандыктын тетигин таап, анын ичиндеги нерсени пайдалуу же зыяндуу экендигин ажыратып айкын билүү онок сынчылардын айтканындай эмес. Ошон үчүн ушул эшикте малай болуп жүрөм» дейт Алым өзүнө өзү. Анын максаты: Анархан сыяктуу тетиксиз сандыкты ачып, Каныбегине пайдалуу нерсенин бар же жоктугун билүү, андагы бычыла элек кундузду бычуу...

Бирок Алым үчүн иш чатак жагында. Керимахун соода иштери менен Кара-Шаар тарапка кеткенине бүгүн он күн болду. Жакшылык жөнүндө эч белги жок. Өткөн жума күнү Супахан келип, «малайың бекер калыптыр. Малайды бекер коюуга болбойт. Бул малайыңды мага бергин, аттарыңды биздин короого алып барып бактырып, күнү-түнү иштетейин» деп апыраңдаганда: «менин үйүмдөгү малай менен жумушуң болбосун» деп, Анархан энеси менен уруша кеткен. Супахан болсо каадасынча көчөнү жаңыртып жолуна түшкөн болучу. Анын эртеси жеңеси Айнысахан менен эжеси Батмахан келип, «сен жүзү кара болуп кетсең керек же жатыны бөлөктүк кылып өч алганы жүрөсүңбү? Сенин энеңди менин энем өлтүргөн эмес. Болбосо эмне үчүн энемдин көңүлүн кай-



тарасың? Балким бул малай менен да соо болбосоң керек, мүмкүн тийип алганы жүргөндүрсүң» деп капкайдагыны айтып, ал экөө да урушуп кетишкен. Ошондон бери Анархан капа. Төркүндөрү тараптан эч ким каттабай калды. Жан тарткан жалгыз досу Айбадак эле, ал да Супахандан запкы-көрүп келбей калды.

«Анархан менен Супахандын ортосунан дагы кандай чатактар чыгып кетмек? Мен Анархандын колунда турамбы же Супахандын колуна барамбы? Же баш батпай, багалчак сыйбай кетип каламбы? Же мен жөнүндө бир ушак чыгып кетип кырсыкка каламбы?» деген суроолор менен Алым кийинки үч-төрт күндөн бери башын катыра баштады.

Күн баткан кезде Анархан Алымды үйгө чакырып алды. Палоосун бастырып, бардык тамагын алдына койду да:

– Сен эмне үчүн Керимахун кеткенден бери үйгө кирбей жүрөсүң? Сен мындай кылбагын, Алым! Тамак убагында келип, сөзүң болсо сүйлөшүп жүргүн. Үчөөбүз үч жерде тамак ичип отурсак ал адамгерчиликтин эч кайсысына сыйбайт!

– Туура айтасыз. Керимахун акем жокто үйгө киргим уят же бирөө ушак кылабы деп чоочулаганымдан кирбей жүрөм, – деп, Алым жылмайды да, башка капасын айта албай улутунуп койду.

Анархан алда кандай оор кайгыны эсине түшүргөндөй катуу улутунду да:

– Э, Алым! «Чегирткеден корккон эгин экпейт». «Эл оозу элек». Кимдин оозун кантип тыят алек? Айткан эл айта берсин. Өзүбүз ак болсок, ким эмне кылат эле? Мейли... колунан келгендер мага асманын таштап жиберсин, корко турган ал калган жок, – деп, өтө аянычтуу муңайыш менен көзүн жашылдантты...

Үчөө ана-мынаны сүйлөшүп көп отурушту. Алымдын тилегине жараша сөз кыйышыңы келбей, кандайча амал табуунун чарасын таппай отурганда:



– Алым, кыргыздар жомок билеби? – деп сурады да, эмне үчүндүр уялгандай Дарыяхан жылмайып төмөн карады.

– Билет!

– Кандай жомокторду?

– Ар түрдүү!..

– Кана, айтып көрүңүз! Анархан эжем да жомокту жакшы көрөт, – деп, Дарыяхан көз кыйыгы менен Алымды карады.

Анархан Алым менен Дарыяханды алмак-салмак карап турду да:

– Алым, сен байкайсыңбы, менин Дарыяханым мындай кыз эмес эле, сен келгенден бери өзгөрүлө баштады. Балким сага ашык болуп жүрсө керек! – деп, күлүп жиберди. Дарыяхан бетин баскан бойдон чыга качты. Күтүлбөгөн жерден болгон тамашага эмне деп жооп айтарын билбей, Алым да уялыңкырап төмөн карады.

– Дарыяхан, кел! Тамаша кылам. Эси жок адамдан бетер чыга качканы эмнеси экен? – деп, жомок угууга дилгир экенин билдиргендей, Анархан жүк үстүнөн жаздык алып чыканагына коё жамбаштай кетти да, – кана, жакшы жомогуңан айт!

– Жарайт эмесе, Анархан жеңе! «Жөө жүргөнчө төө минген жакшы экен, ачка отурганча айранга талкан чалып ичкен жакшы экен» деген биздин кыргыздын ылакабы бар. Эптеп эрмек болуп берейин! – деп, Алым да чечилип, тышкы чапанын чечти. Бир күнөөлү ишти иштегенсип, Дарыяхан келди да, төмөн карап жүйүртө басып отурду.

Алым бир аз күлүмсүрөп турду да:

– Илгери бир апенди болгон экен, Анархан жеңе! Ал апенди бышып турган жүзүмдү өз колу менен үзүп жээгө абдан кумар болот. Бир күнү бирөөнүн жүзүм эккен короосунун жанынан өтүп бара жатып бышып турган жүзүмдү көрөт. Жүзүмдөр самсаалап кызыл-жашыл



кырмызыдай болуп, апендинин көзүнө сонун көрүнөт. Апендинин кумары мурункусунан да күчөйт. «Сураган менен бербейт, берсе да мени мунун арасына коё бербейт ко?» деп, апенди жүзүм уурдамакчы болот. Дароо үйүнө жүгүрүп барып коңшусунун тепкичин сурап келип, тепкичти тамга жөлөп чыгып, ары карата аттап түшүп кетет. Апенди жүзүмгө жуп жетип үзгөнү жатканда, жүзүм баккан кароолчу көрүп калат. Апенди качат, бирок тамдан кайта чыга албай калып, «ак, кызы талак дубал эй-й... шатыны көтөрүп келсем жапыз боло каласың да, шаты жокто бийик боло каласың» деп, дубал менен урушуп турганда, кароолчу келип апендини жакадан алат. Анда апенди: «ой, айланайын! Жакадан алганды коюп, батыраак мени аяктап жибергин» дейт. Кароолчу таңыркап чоочуган бойдон апендини аяктайт. Апенди тамдын кырына чыгып туруп: «сага чоң ракмат, сен болбосоң, акысы көп кеткенсип антаңдап келип, жүзүмдүн кароолчусу кармап алат эле!» деп, апенди кароолчудан кутулган экен, – деди да, Алым жылмайып койду. Анархан акырын гана кытылдап күлдү. Дарыяхан күлкүчү болгондуктан, күлө берип көзүнөн жаш да чыкты. Бирок, ал апендинин кылыгына гана күлгөн жок, Алымдын келиштире айтып туураганына күлдү.

Ушул сыяктуу апендинин кылыктарын жана башка жомокторду айтып отуруп, түн ортосу болгонун да байкабай калышты. Анархан менен Дарыяхан үчүн сүрөттөп айтып түгөткүсүз кызык болду. Ал экөөнүн турмушунда бүгүнкүдөй көңүлдүү; күлкүлүү кызык түн болгон эмес. Анархан жаткан бойдон тырп уктап калды. Дарыяхан үч жолу ойгонуп, Алымды көз алдына элестетти. Кээде Алым жомок айтып жанында отурган сыяктанды. Ал ушунетип, улам ойгонуп Алым жөнүндө ойлоо менен таңды атырды.

– Алым бүгүн да жомок айтсаң! – деп, Дарыяхан эртеси кечинде чайга отурганда дагы асылды.



– Кандайынан айтайын?

– Кандай болсо да кызык болсун, – деп, Анархан да Дарыяхандын сөзүн кубаттап, жомок угууга көңүлдүүлүгүн билдиргендей оңдонуп койду.

– «Өгүз баштаса өлөңдүү сазга, инек баштаса ийри жарга», «алтын баштуу катындан бака баштуу эр ийги» деген сыяктуу бир топ макалдар бар, Анархан жеңе! Бирок мындай макалдар мага жакпайт. Анткени бул макалдар аялдарды адам катарына кошпогон макалдар. Жакшы аял, жакшы кыз – эр азаматтын учууга канаты да, конууга куйругу... Эр азаматтын белиндеги бедери да, аскар тоодой медери. Ырас, аялдардын бардыгы эле бирдей болбойт, ал жөнүндө талашым жок, – деп, Алым жакшы аялдар жөнүндө бир, эки жомок айтты эле, Анархан эрдин кесе тиштеп, анда-санда улутунуп терең ойдо отурду. А Дарыяханга болсо, ал жомоктор аябай жакты. Дагы ушундай жомоктордон айтууну суранды.

Алым бир топко ойлонуп турду да:

– «Эки ашык» деген жомокту уккансыңбы, Анархан жеңе?

– Жок, ал кандай жомок экен? – деди Анархан.

– Ал жомок ушул Кашкар шаарынын тегерегинен жаңы чыккан жомок болсо керек. Өгүнү, жаңы келип сарайга конуп жатканымда, жүргүнчүлөрдүн биринен үйрөндүм, – деп, Алым тамагын жасады.

Ашык деген сөздөн улам Дарыяхандын жүрөгү туйлап кеттиби:

– Кана айтчы! – деп, Алымга дагы жакындап жылып отурду.

– «Эки ашык» деген жомок мындай экен: мындан бир аз жылы мурун болсо керек, Анархан менен Каныбек деген болгон экен, – деп, Алым айтканда, жарылбаган чыйканына байкоосуз бирөө муштагандай, Анархан селт этип, көздөрүн бажырайта жаздыктан чыканагын



көтөрүп, Алымга таңдана карады. «Бул жомок сиз жөнүндөбү?» дегенсип, Дарыяхан Анарханга тигиле мостойду.

– Анархан Сансыз дегендин карындашы болот. Анархандын жашы тогузда атасы ашкан чоң бай экен, Анархан төрөлгөндөн кийин атасы менен энеси киши колдуу болуп өлүшөт. Анархандын атасы ким колдуу болуп өлгөндүгү белгисиз болот. А энесин болсо, атасынан мурда, күнүлөш энеси Сурмахандын колунан уу жеп өлөт, – деп Алым айтканда:

– Уу жеп? – деп, Анархан чоочуп кетти да, кайра тим болду.

Алым эчтеме билбеген киши сыяктанды да, жомогун жөнөтө баштады:

– Ооба, Анархандын энесине Сурмахан уу берип өлтүрөт. Бирок ошого карабастан, агасы Сансыз жана күндөш энеси Сурмахан, Анарханга кийбегенди кийгизип, ичпегенди ичкизип багып эрке өстүрөт. Анархан олутсуз мылжың эрке болбой, олуттуу эркелеп өсөт. Анархандын агасы Сансыз Каныбек аттуу кул бала алып келет. Анын жашы он үчтө болот. Анын жашы жаш болсо да, сөзү көптү көргөн адамдыкындай олуттуу болот. Каныбек Сансызга жаңы келип кимдин ким экендигин жакшы билбейт. Элден эрте турат, кеч жатат. Сен баласың, сага убал болду деп кожоюндарынын эч кимиси айтпайт.

Каныбектин кайгысынын үстүнө түрдүү түйшүгү көбөйөт. Тамакты убагы менен ичпей, кээде тойсо, кээде тойбой, кээде тамдын бурчуна же ат сарайдын алдына жатып жүрүп абдан жүдөйт. Анын мындайча жүдөп кетиши эч кимдин капарына да келбейт. Күндүн мезгилине карабай, Сурмахан дайыма жумшайт.

– Каныбек!

– О, Каныбек!

– Ыя!

– Өл!..



– Мени чакырдыңызбы?

– Кулагыңа кум куюлгур, канчалык кыйкырсам да укпайсың. Сак жатпайсыңбы.

– Эмне кылайын, апа?

– Суусадым, терезедеги муздак чайдан куюп берчи. Чеберде, караңгыда бирдемени сындырасың.

– Кайсы терезеде?

– Э, өлүгүңө отура калайын макоо... берки ички үйдөгү терезеде.

Түн ортосу ооп калган кез. Жарык жок. Оозгу үйдөн төркү үйдүн терезесине жетип, чыны, табакты сындырбай чай куюп берүү Каныбек үчүн кыйын болот.

Каныбек акырын жылып келе жатып, жолундагы чайнекти көрбөй буту менен уруп суусун төгүп алат.

– О, өлүгүңө отура калайын, сенделген каракчы, – деп, Сурмахан муштаганда Каныбек кулап түшөт. Тура калайын дегенде Сурмахан тепсе, Каныбек тамга башы менен барып тиет. Шордуу Каныбек эси эңгирей түшүп эс алайын дегенде, кулагынан сүйрөп тургузуп:

– Чыракты жак, төккөн сууңу тазала, – деп, кулагынан кармап туруп оозгу үйдү көздөй ыргытат.

– И, апаке!.. – деп, Каныбек чыңырып жиберет. Энеси Сурмахандын бакылдаган дабышы менен, өз кызы Батмахан жана Анархан экөө тең ойгонот.

– Көзүн чуку, апа, көзүн карап баспайбы! – деп, Батмахан аңырандап күлөт. Каныбектин үнүн угуп Анархандын боору ачып кетет. Энеси менен эжесине каршы айттып, болуша албай:

– Эне, чыракты жагайынбы? – деп, ыргып туруп ширеңке чагат.

– Муну кара, даарат ала турган сууну килемдин үстүнө төккөн тура, – деп, Сурмахан Каныбекти качырып сала берет.

Каныбектин бети-башы кызыл ала болуп турганын көрө коюп Анархандын эси чыгып кетет, аны аяп, эне-



сине ургузбагысы келдиби, колундагы күйүп турган ширеңкени Анархан өчүрө салат.

– Карачы, Анархан, Каныбек кан жалаган ооздонуп калыптыр. Дагы жарык кылчы, абдан көрөйүн, – деп, Батмахан лакылдап күлө баштайт.

– Жарык кыл! – деп, энеси да ары жактан бакырат. Анархан Каныбекти арачалоонун амалын таппай, ширеңкесин чагалмамыш болуп будаланат. Бирок Сурмахан анын ширеңке чагуусун күтпөй Каныбекти үч-төрт муштап, кулактан алып тышты көздөй көмөлөтө түртөт. Бечара Каныбек тоңкочук атып барып сыртка жатып калат.

Сурмахан буркан-шаркан түшүп, тышка чыгып Каныбекти дагы урмакчы болот, бирок майдалап жааган карды көрүп, эшикти ичинен бекитип ички үйгө кирет. Анархан чыракты күйгүзө салып, коркконунан жалдырап энесине карап калат.

– Сага жалдырама тийдиби? Тиги килемдин үстүндөгү сууну шыпырып ташта, – деп муштай бакырганда, Анархан селт этип чоочуган бойдон, килем үстүндөгү соругайын деп калган сууга колу кандай тийгендигин сезбей дагы калган экен.

– Энем муздак чай ичем деп ушунчалык тамаша чыгарды, – деп Батмахан каткырат.

– Мени шылдың кылгың келдиби? – деп, Сурмахан күп дегизе муштайт, Батмахан оронгон жуурканынан чыкпайт. Анархан килем үстүн тазалап болуп дагы энесин карап калат.

– Чылымды түтөтүп берчи! Иши оңолбогон адамга оңолбогон бүлө жолугат экен, – деп, Сурмахан адатынча наалый баштайт.

Анархан арыдан бери чылымга тамеки салат. Тамекиге нашаадан аралаштырат. Мындай ачуусу келген учурда эптеп соолуктуруп койбосо, оолугуп отуруп үйдөгүлөрдүн бардыгын ураарын, айрыкча өзүнө таяк көп



тиерин Анархан жакшы билет. Ошондуктан нашаа тарттырып уктатып салууну Анархан чекери Ахунсамсадан үйрөнгөн экен.

Сурмахан чылымдын түтүнүн чоң тартып чыгарып жатып:

– Нашаа салдың беле? – деп, Анарханга алая карады. Анархан эси чыгып кетип:

– Жок, энеке! Кайдагы нашааны салам? Тамекинин арасында бар чыгар! – деп элендейт.

– Ме... отун өчүрүп кой. Аркы Думбөбакка айт, эртең менен даарат алууга суу жылытып койсун, – деп, Сурмахан жатып калат.

Бирок суу жылытып койгун деп Анархан Думбөбакка барган жок. Жай гана кыймылдап, оозгу үйгө от жагып, энесинин айтканын орундатты. Эси-дарты эшиктеги Каныбекте.

Акырын ички үйгө кирип байкады эле, энеси корулдатып коңурук тартып жатат. Батмахан болсо ыйлап жатып уктагандыгына көзү жетти. Чапанын жамынып, кепичин бутуна салып, ички үйдүн эшигин акырын жаап Анархан тышка чыкты.

Кыштын чилдеси бардык нерсени калтыраткандай болуп турат. Каныбек жыгылган жеринде башын көтөрүп отурат. Жылаң аяк, жылаң баш, үстүндө жыртык көйнөк, ыштан, сол колу менен жер таянып отурат.

Анархан Каныбекти көрө сала жүрөгү зырк этип, бүткөн бою дирилдеп:

– Каныбек! – деп, боорукерлик менен каргылданып жашыган балалык үнүн акырын гана чыгарат. Ал Анархандын чакырганын укпайт. Акырын ийнинен тартып, – Каныбек! – дейт.

Сурмахан дедиби, чоочуп кетти да:

– Бя! – дейт Каныбек.

Каныбектин ыйлаганын, ээги ээгине тийбей калтырганын, бүткөн бою таштай муздап кызыл ала болуп тур-



ганын көрүп, Анархан ыйлап жиберет. Зээни кейигендиктен эмне кыларын да билбей кетет. Бир аздан кийин:

– Каныбек, жүр үйгө кир!

– Энең дагы уратко?

– Энем эртең түшкө чейин уктай турган болду. Батмахандын уйкусу катуу, сүйрөсө да турбайт. Жүр! – деп, Каныбекти колтуктап тургузуп, үстүндөгү кыйбысык кургак кардуу чаңын күбүп үйгө киргизип, оттун боюна отургузат.

Каныбек көптө барып жылынды. Анархан эч сөз айтпай гана көзүнүн кыйыгы менен карап отурду да:

– Үйдө экенинде ата, энең урчу беле?

– Эс тартканы урганын билбейм.

– Менин энем ушундай. Сен эмес мени да чырылдатып урат, бирок мен ыйлабай гана чыдап коём, – деп, Анархан балалык мүнөз менен жылмайып койду да, – суу жылыды, мурдуңдун канын акырын-акырын жууп алгын.

Каныбектин колуна суу куюп берди. Каныбек жуунду. Анархан алып берген бир нанды жеди.

Анархан Каныбектин мүнөзүн мурун эле жакшы көрөт. Энесинен нан уурдап берип, ээн учурда ана-мынаны сүйлөшкөндүктөн, Каныбек да Анарханды жакшы көрөт. Бирок, анын бүгүнкү кылып отурган жакшылыгы өлгөнчө Каныбектин көкүрөгүнөн чыкпай турган болот.

– Бутуң томуккан жокпу? – деп, Анархан сөөмү менен Каныбектин бутунун жонун басып күлүп коёт.

– Жок. Сенин бутуңчу? – деп, Каныбек Анархандын бутунун башын кармап коёт. Бирок Анархан жооп кайтарбайт, жүрөгү зырп этип, денеси чымырап, бетине кызыл жүгүрүп, төмөн карап, бутун тартып көйнөгүнүн этеги менен жабат. Анархандын уялганын сезип, ардактуусунун алдында кечирилбес күнөө кылгандай Каныбек да кызарып төмөн карайт.

Кар кыламыктап жаап басылды. Таң атууга аз калды. Бирок, Каныбек менен Анархан бири биринен уялы-



шып эч сөз айтышкан жок. Биринен бири сөз күтөт, кимиси эмне сөз күтүп отургандыгы белгисиз, өздөрү да билишпейт. Бирок, экөөнү кандайдыр бир кубат ушунетип койгон сыяктанышат.

Таң атууга белги болгондо:

– Мен акырын барып жатып калайын ээ? – деп, ордунан акырын туруп, Анархан Каныбектен жооп күткөн сыяктанат.

– Жат. Мен да акырын жатып алайын! – деп, Каныбек улутунуп койдү.

Анархан бир сөз айтчуудай болуп турса да, улутуна демин ичине катуу тартып алды да, үйүнө кирип кетти.

Күн түнгө айланып, адам өмүрү күндөлүк тиричиликке байланып, күндөн күн, жылдан жыл озот. Экөөнүн арасындагы сырдуу көз караштар, түйүндүү сөздөр, табышмактуу жандашуулар көбөйөт. Экөөндөгү сүйүшүүнүн катуулугунанбы же балалыктанбы, экөөнүн ортосундагы сүйүшүүсү жибектин түйүнүндөй болгонун өздөрү дагы сезбей калышат. Бирок экөө бирин бири сүйгөнү менен, келечегине көздөрү жетип ишенишпейт. Каныбек кул, кулга Анарханды эч ким бербейт. Анын үстүнө Анарханга ар тараптан жуучулар келе баштайт.

Бир күнү үйдөгүлөрдүн бардыгы тойго кетет. Ахунсамса, Думбөбак, Анархан, Каныбек – төртөө үйдө калат. Каныбектин сырын Ахунсамса, Думбөбак мурун эле билет экен. Ошондуктан алар Анархан менен Каныбекке жан тартышат.

Анархан шылкыйып отурду да:

– Каныбек, эми эмне кылабыз? – деди.

– Эмне кылалы! Экөөбүз эки атты минебиз да качабыз, мындан башка эч сөз жок, эгер мени сүйгөнүң жалган болсо, анда убара болушпайлы, – деп, сабыры суздук менен Каныбек улутунуп коёт. Бирок, Анархан эч жооп кайтара албайт. Анткени: «мен ушунчалык атактуу байдын кызы болсом үйүмдө жүргөн кулум менен качып



барып кайда батам? Качып барганда да кантип тиричилик кылабыз? Каныбек кул, кулга кошулуп мен кимге күң болом?» деген сыяктуу суроолор Каныбектин качалы деген оюна Анарханды каршы чыгарат. Ошондуктан Анархан унчукпай үйүнө кетип калат.

Арадан үч күн өтөт. Каныбек кулдугуна ичи күйүп, үч күндөн бери Анархан менен сүйлөшпөй калган.

– Каныбек! Эмнеге капа болуп отурасың? Же мага капаланып турасыңбы? Жок, кой, мага капа болбо. Мен сени эч качан унутпаймын. Колумдан келсе сени таштабаймын. Бирок, качалы дегенден башка акыл ойлоп көрчү, жаным! – деп, жайдары мүнөзү менен Каныбектин жанына отура калып, анын жаагынан сылап, ээги менен жогору көтөрөт. Каныбек кубанганына чыдабай, Анарханды кучактай алып:

– Ракмат, жаным! – деп бетинен өбөт.

Экөөнүн бул кылыгын Сурмахан терезеден көрүп калып, чоң чатак чыгарат. Каныбектин көрүн өзүнө каздырып, өлтүрмөкчү болушат, – дегенде, Анархан солкулдап ыйлап жиберди. Окуянын аягы эмне болгондугуна түшүнө албай, Дарыяхандын делдейип оозу ачылды. Алым анчейин бир көп жомоктун бирин айткансып мостойду.

Анархан көпкө чейин ыйлап отурду да:

– Дарыяхан, тамак жасачы, менин курсагым ачты, – деди.

Дарыяхан бул укмуштуу жомоктун артын билүүгө абдан кызыкса да, Анархандын сөзүн жерге таштай албай, тамак жасоо үчүн тышка чыгып кетти. Алым көпкө чейин көз кыйыгы менен Анарханды карап турду да:

– Эмне ыйладыңыз, Анархан жеңе?

– Сен бул жомокту эмне максат менен айттың? – деп, Анархан жаштуу көзү менен суз гана карады.

– Эч максатым жок. Сиз айт дегенден кийин эле билген жомогумду айта салдым. Эмне экен? – деп, Алым билмексен болуп таңдангансыды.



– Бул жомогуң көзүм үчүн сел, жүрөгүм үчүн өрт болду. Көз күйүтү жаш менен жуулгандай, бирок жүрөктүн күйүтү эч нерсе менен жуулгандай эмес, Алым! – деп, Анархан үшкүргөндө анын ичинен күйүттүн жалыны чыккандай боло түштү.

Алым, Айбадак менен Самсахундан Каныбек менен Анархан жөнүндө уккандарын жасап айтканына ичинен кымылдап кубанды. Бирок кубанычын тышка чыгарбай:

– Мени да капа кылбай айтсаңыз, Анархан жеңе! Эмне болду?

– Аңкоосунба, Алым! Азыркы айткан жомогуңду чындыкка чыгарам. Ырас, кай бир адамдардын атын алмаштырып айттың, бирок аны сен атайы ошондой айттың. Чыныңды айтчы. Каныбек сенин эмнең эле? – деп, Анархан Алымга тике карады. Анын кансыз бети, салаалап аккан жашы, калтыраган мукамдуу үнү, кыбыраган эрди Алымдын жүрөгүн оозуна тыгылтты. Алым үчүн Анархандын көрүнүшү жакшылык кылбачудай көрүндү. Алым чын сырын айтууга баатырлык кыла албады. Себеби: «Кимде ким Каныбектин жакындарын таап бере турган болсо, ал адамдын сураганын берем» деп, Зуннахундун өгүнү айтканын Алым өз кулагы менен уккан. Анын үстүнө «Каныбек деген жигитти тааныйсыңбы? Силер тарапка Айдарбек датка дегендин Ак-Жал деген күлүгү бутташып барганын угуп биле албадыңбы?» деп Зуннахун Алымдын өзүнөн да бир ирет сураган болучу. Ошондуктан, Алым Анарханга ишене албай чочулады.

– Жок, Анархан жеңе! Каныбектин эч нерсеси эмесмин жана Каныбектин ким экенин да билбейм. Элден уккан жомок деп гана айта салдым. Эгер бул жомоктун жай маанисин билсеңиз айтыңыз, угайын! – деп, Алым кайра Анархандын өзүнө жабышты.

– Ким билет, Алым? Байкашыма караганда сенде терең сыр бардай. Мүмкүн чын эле Каныбекти тааныбай турган чыгарсың! – деп, Анархан терең маанилүү көз караш ме-



нен Алымга карады. Алым дагы эмне деп айтарын билбей, акырын гана эшикке чыгып кетүүнү ойлонду.

– Кайда барасың?

– Сиз минтип ыйлап отурсаңыз, мага эмне? Аттардын чөбүн оңдоп коюп жатайын.

– Отур, тамак ич. Мен бүгүн эле ыйлап отурганым жок. Менин ыйым бүтпөйт, көз жашым түгөнбөйт. Жашымдан күндөш энемин күйүтүн тартсам, эми ушунетип ыйлаганыма мына алты жыл болду. Алты жылдан берки кетпес оору кесибим: кайгы, капа, ый!.. Бирок менин бул оорумдун эмин эч ким таппады жана тапмак да эмес.

– Балким табылаар!

– Жок, Алым, табылар мезгилинен өтүп кетти.

– «Ташка салып айдаса тулпардан туяк кетилмек, саяпкери жарашса тулпарга туяк жетилмек» деген, жеңе! Адам баласыбыз го! Неге чарасы» табылбасын? Табылар... Андан көрө айтып көрүңүзчү, кана, ал кандай иш? – деп, Алым өтө илбээриңкилик жана кичипейилдик менен кайра отура калды.

– Э, Алым мырза!.. Каткан черди козгогон менен жумшаар дейсиңби? – деп, Анархан көпкө чейин көзүн жашылдантып тунжурап отурду да, – эгерде мен сен айткан жомоктогу Гүлжихан сыяктуу даанышман жана кайраттуу боло турган болсом, ушунетип отурбас элем... Мына өзүң көрүп билдиң... Керимахун экөөбүздүн турмушубуз турмушпу?.. – деп, көзүн ирмегенде, сымаптай тунук жаштар мөлт-мөлт эте түштү.

Анархандын кайгысынын оордугун, Керимахундан абдан көңүлү калгандыгын Алым дагы ачык түшүндү.

– Жеңе! «Жоордун жайын жакыр билет, жокчулуктун жайын бакыр билет» деген эмеспи. Эгер айтыша келсек, мен дагы бир, өзүңүз сыяктуу зардуу, муңдуунун биримин. Колуңуздан даам татып, кызматыңызды кылып жүрөм. Айтыңыз, кайгыңызга мен дагы иркектеш болоюн. Эгер сизге карасанап кастык кыла турган бол-



сом, же кошо кайгырышып көңүлүңүздөгү мүдөөңүзгө жетүүгө жардам кылышпай турган болсом, оозумду кара жама жеп, боорума күлөпса чыгып, жаштайымда жайрап калайын...

Бул сөзүмө ишен, жеңе! Жок, эгер мага ишенбей турган болсоңуз, анда руксат кылыңыз. Сиздин кабак-кашыңызга карап, бул сыяктуу кайгыңызды аңдып, эшигиңизде кызмат кылып жүрө албаймын, – деп Алым ордунан тура калды.

Анархан акырын гана ээгин жогору көтөрүп, ичинен кайгылуу жалындын түтүнүн чыгаргандай демин чыгарды да:

– Отур, Алым. Жалакайлык кылба. Кетем десең кетирип деле жиберем. Сенин кетүү коюңдан корко турган жөнүм жок, сен аксактын аягына, оорунун тамырына кара! Сенин бул кызуулугуң орунсуз... Мейли, орундуу эле болсун, кана, мен сырымды сага айткан менен эмне чыкты?

Алым аябай уялып кетти. Уялганына чыдабай, отураарын же чыгып кетерин да билбей калды. Бул олдоксондугу үчүн өзүн өзү жемелеп турду да:

– Колумдан келсе, башымды байлап коюп жардам кылам, жеңе! Же көңүлүңүздү соорото турган сөзүмдү айтам.

– Чынбы?

– Чын, жеңе! Жалган боло турган болсо, ак наныңыз урсун, – деп, Анарханга тигиле карап Алым кайра отура калды.

«Сырыңды айтуу керекпи же айтпоо керекпи?» деген эки суроо Анарханды алдейлеп термете баштады...

Дарыяхан оозгу үйдө тамак жасоо менен алек болууда. Бирок көз алдында Алым, кулагында анын айткан сөздөрү... күлүк ой Алым жөнүндө сан түркүм маанини айтат. Бир эсе Алымдын колуктусу да боло калат. Экөө таттуулук менен өмүр сүрүп, балалуу да болот. Бир эсе



Алымга аябай ашык болот, өзүнүн ашыктыгын Алымга айтат, Алым сени албаймын дейт. Дарыяхан ыйлайт. Оор кайгыны көтөрө албай өлүп да калат. Бир эсе «Алымга өзүм тием» деп Анархан каргаша болот... Тек кылт этсе жогорку сыяктуу ойлордун бири кетсе, бири илбирсче шап эте түшөт. Бирок, бул ойлорду эмне үчүн ойлоп тургандыгы жөнүндө, Дарыяхан өзүнө өзү эсеп бербеди..

– И-и-де... Анархан жеңе!.. Эми кандайсыз?

– Дагы эле мурункудаймын. Уктасам түшүмдөн, ойгонсом оюмдан кетпейт Каныбек. Мен анын тилин албагандыгыма аябай өкүнөм. Ким болсо ал болсун, жибекке оронуп жүрүп май жегенче, курумшуга оронуп жүрүп суу ичип, сүйгөнү менен өмүр сүрүп жансактоо дурус экендигин эми түшүнүп жүрөм, Алым!

– Эгер эбепке себеп болуп, Каныбек түрмөдөн чыгып калсачы?

– Эгер Каныбек түрмөдөн чыкса, аны менен бирге өмүр сүрүүгө же бирге курман болууга даярмын. Бирок, ал түрмөдөн кантип чыгат? Ал чыкпай турган түрмөгө түшкөн!..

– Аракет кылып көрбөйсүзбү?

– Кандайча аракет?

– Маселен бир азыраак дүнүйөнү сарп кылсаңыз, чыгып калар эле дейм да.

– Садагаң, Алым! Мына дүнүйө!.. Мени Каныбекке жеткире турган болсоң... алдыңа ат мингизип, үстүңө үй тигем. Төртөөбүз кол кармашып кулак уккус, көз көргүс жакка кетебиз! – дегенде:

– Эже, палоо бышты! – деп, Дарыяхан кирип келди.

– Бышса алып кел! – деп, Анархан күлүп койду.

– Жомоктун аягына чыккан экенсиңер ээ? – деп, Дарыяхан катуу өкүнгөндөй акырын гана улутунду да чыгып кетти.

Үчөө тегиз отурду. Ортодо майлуу палоо. Буусун оозунан бурулдатып, кирекечтин нарындай моюнун созуп,



чоргоосун куураган марал кулактын жалбырагындай телпейтип, тасторкондун четинде чоң жез чайнек турат. Котурапейдин жумурткасынын жарымындай болуп, чайнек алдында үч кичинекей көк ала чыны турат. Анархан менен Дарыяхандын ортосундагы созулуп күйгөн май шам, эшик ачылса же бирөө тура калса желбирт эткен болот.

Дарыяхан оозундагы күрүчүн чайнап жутту да:

– Алым! Жанагынын аягын айтсаң, угайын! – деп күлүмсүрөдү.

– Өзүңүзгө гана айтам! – деп, Алым күлүп койду.

– Чебердегиле! Сен экөөң да Анархан менен Каныбектей болуп кетпегиле! – деп, Анархан жылмайды.

Кимдиндир кирсиз мухабатына суктук кылып айыбы ачылгандай, Дарыяхан уялып төмөн карады...

«АППАК» КОЖО

Алымдын акылы боюнча, Анархан Алымга кара жибек лампүктөн шым, бешмант, кызыл чепкен, суусар тебетей жасап, кепич, маасы кийгизди. Сөөлөтүнө караганда, Алым ченде жок бир «бек» болду. Анархан берген тайтуяк жамбыны чөнтөгүнө салып эл жатууга жакын, Аппак кожону көздөй жөнөп калды.

Аппак кожону Кашкар шаарында ким билбейт? Анын атагы алда кайда кеткен. Кашкар шаары эмес Катуу-Бакыт, Какшаалдык кыргыздарга дагы белгилүү. Бирок, Аппак кожобу же кара кожобу, анысы эл үчүн табышмактуу талаш эле. Анткени: «баланчанын аялын окуган экен, оорусунан айыгыптыр; бастанчанын аялын окуган экен, эркек төрөптүр» деп, бир даары айтса, «баланчанын аялын үйүнө кондуруп, жакшы көргөндүгүн айтыптыр» деп бир даары айтышат. Бирок, Аппак кожонун артынан мындай ушактар чыкканы менен ар кимдин айткан гана жеринде калат. Ал атак-даңктуу, кадыр-барктуу кожо. Анын айт-



канын бүтүн Кашкар ичиндеги бек, шаңыя, казы, молдо жана чоң байлардын бардыгы ката дебей кабыл алат. «Аппак кожом айтты» десе анча-мынча иштер өзү эле бүтө калат. Ошон үчүн эл арасынан чыккан ушактар өзүнөн өзү жок болот жана «касиети менен билип коёт» деп, эл өздөрү да чоочулап ушакты бас-бас, кылышат.

Аппак кожо көөнө шаардагы чоң мечитте турат. Анын айтканын орундатып, атагын элге жайып турган кырк муруту бар. Кырк мурутунун жыйган-тергени жана өзүнүн тапканы болуп анын байлыгы да көп. Ошончолук атагы чыгып, байлыгы ташып, мартабасы ашса да катын-баласы жок. Анын эмне үчүн үйлөнбөгөндүгүн сураган киши да жок.

– Аппак кожом! Сизге кирип кол берүүгө бир бек руксат сурап турат, – деп, эшен жүгүрүп келип энтигип тура калды.

Аппак кожо чечинип жатканы жаткан калыбы менен ыштанчан тартайып, жарга сөйкөнгөн котур текече аркасын кашынып турду да:

– Жатар убакта жүргөн кандай адам экен?

– Билбедим, кожом! Кийинген кийимине, сөөлөтүнө караганда алыстан келген кыргыз бектеринен көрүнөт, – деп, тиги сырттан келген эшен дарга ойногон маймылдай бүгүлө-сүгүлө толгонуп койду.

– Андай болсо келсин. Бирок, мен кийинейин, – деп, Аппак кожо шашып-бушуп кийине баштады.

– Аппак кожомун саал иштери бар. Бүгүн жуманын түнү болгондуктан, «жалпы арбактарга» атап узактан узакка созулган куран окуп жаткан экен, – деп, кабарчы болуп жүргөн эшен, дарбаза алдында отурган Алымдын жанына отура калып, – сиз кайсы жерден келдиңиз? Мен сизди алыстан келсе керек дедим Аппак кожомо.

– Аныңыз чын. Мен өзүм Какшаалдык болом. Бирок үй-жайым ар кайсы жерде, – деп, Алым эшенге компоюп койду.



Мен да таап айткан экенмин го дегенсип, эшен өзүнүн «билгичтигине» кубана сакал-мурутун сылап, тамагын кыра жетөлүп, акырын гана чыйт түкүрүп койду да:

– Дааратыңыз барбы бегим, же даараттык суу камдайынбы? – деп, өтө кичипейилдик менен колун бооруна алып, Алымдын оң жагына тура калды.

– Азыр эле үйдөн даарат алып чыктым, – деп, Алым оң колун көкүрөгүнө коё ага карап жылмайып койду.

– Гафу этиңиз, бегим! Менин сураганыма капа болбоңуз. Ырас, адамдар ар түрдүү болот. Бири Аппак кожомо келерде атайы күтүнүп, сиз өңдөнүп даарат алып келет, экинчи бирөө бир себептер менен даарат алууга чамасы келбей калат. Ошондуктан Аппак кожомдун алдына кире турган адамдарды кадырлап туруу биздин вазифабыз, – деп, эшен да кашын кагып жылмаң эттирди.

– Сиздин үйгө кирүүңүздөрдү Аппак кожом суранат, – деп, арытан келген кожомо эки колун бооруна алып, көзүн сүзүп, кырккандан чыккан сакалын сылап, таңырайта серптирген мурутун тикчийте, моюнун короонун ичин көздөй кыңырайтып, котур кара текедей эрдин кыбыратып, өткөн пайгамбар, кожолордун аттарын биринен сала бирин тизмектетин айтып келип, аягында бата дагы кылып жиберди.

Чоң бөлмө там. Тамдын ичи акталбаган, бирок ак чопо менен жакшыланып шыбалган. Бөлмөнүн эшигинен төрүнө чейин килем төшөлгөн. Тамдын төр жагындагы текче сымактарда эски китептер, китептердин айрылган барактары жыйылып турат.

Бөлмөнүн дал төрүндө салынган төшөк, төшөктүн үстүндө жаздык, жаздыктын үстүндө Аппак кожомо малдаш урунуп отурат. Алдында кичинекей төрт чарчы стол, үстүндө чоң куран ачылып турат. Тамдын эки жаккы бетинде куураган ак кожомо баштанышып бир далай кожолор отурушат.

Алым эки колун бооруна алып:

– Салоом алейкум!



Алымдын кийген кийимине, көрүнгөн сөөлөтүнө карашып:

– Валейкумаватсалам! – дешип, отурган кожолордун бардыгы колдорун бооруна алышып тура калышты. Алым Аппак кожого, анан башкаларына кол берди. Тыштан ээрчитип кирген кожонун көрсөтүү боюнча, Алым Аппак кожоюнун оң тарабынан орун алды. Алым жуп отурары менен бардыгы колдорун жайып бата кылышты, Аппак кожо чөк түшүп отура калып, жалпы «арбактарга» атап куран окуп, дагы бардыгы бата кылышты.

Бул отурган кожолордун бардыгы – Аппак кожонун муруттары, эң жаш дегени кыркта; көбү кулжанын мүйүзүндөй кагырашып, ак өпкө болгон койдой жөткүрүшүп, жандары менен алек болуп отурушат. Аппак кожонун жашы да элүүдөн небак ашып калган.

– Куш келипсиз, бегим! Бирок эрте эмес же эртең эмес келишиңизге жол болсун? – деп, Аппак кожо сүзгөн көзүн ачпай, көк ала сакалын сербейтип, ээгин көтөрүп моюнун Алым жакка саал буруп койду. Эмне дээр экен дегеншип отурган кожолордун бардыгы Алымга тигилишти.

– Байлыгым ашып, мартабам чоңойду эле, кожом! Бирок, жалгыз бир тууган карындашым үч жылдан бери оору... Ошого тумар же ичиртки жаздырып алайын жана өзүңүз менен таанышып кол берейин деп келдим эле, – деп, чөнтөгүндөгү тайтуяк жамбыны Аппак кожонун алдындагы тепирейген кичинекей стол үстүнө койду.

– Эй, бечеранын карындашы аман-эсен айыгып, мартабасы дагы көтөрүлсүн! – дешип, отурган эшен, кожолордун бардыгы дагы күүлдөшө бир ирет бата кылып жиберешти.

Аппак кожо камыш калемин алып, түрдүү нерселерин жазууга киришти. Берки эшендер болсо Алымдын алдына чай, нан коюп, түрдүү хикаяларды айтууга киришишти. Айрыкча Алымдын марттыгына таң калышып, «карындашыңыз аман-эсен айыгып кетсин» деп, улам кайталап бата берүүдөн жадашпады.



– Мынаңыз, бегим! Бул тумарды оң колтугуна таксын, бул тумарды оң көкүрөгүнө таксын. Мына бул тумарды дайыма жатканда башына коюп жатсын. Бул кагазды жылуу сууга чылап ичип жиберсин. Мына бул кагазды болсо башынан үч тегеретип, үч жолдун айрылышына көмдүрүп таштаңыз! – деп, Аппак кожо дагы толуп жаткан кагаздарын берип, бир аз ойлонуп турду да, – эгер карындашыңыз ушул жерде болсо, билегин кармап, бир аз дем салып берсем болор эле, – деди.

– Жакшы болот, кожом! Карындашым макул десе сизди үйгө ээрчитип барармын же мында алып келермин, – деди Алым, бир азыраак кожого карап туруп, «Аппак кожо эмес, акмак кожо экен го? Касиети күчтүү, бардык нерсени айттырбай билип турат дечү эле, такыр эчтеме билбейт экен го» деп ойлонуп, акырын гана мыйыгынан күлдү...

– Жакшы болот, жан дилим менен даярмын, – деп, Аппак кожо айтканда:

– Ошондой кылыңыз! – дешип, Алымдын туруп баратканын көрө коюшуп, эшен, кожолор андан мурда тура калышты.

Алым Аппак кожо менен кол алыша, анын колун жибербей кармап туруп:

– Өзүңүзгө акыл салып кеңеше турган бир ишим бар эле, эртең же бүрсүгүнү келсем кандай болор экен?

– Келиңиз, келиңиз, бегим! – деп, Аппак кожо Алымдын колун кош колдоп кармап силкилдетти.

Алым кожолор менен коштошуп чыккандан кийин, эми Анархан менен акылдашып, дагы эмне кылуу жөнүндө ойлонду.

БИР БЕЧАРА

Күн батууга жакындап калган убакта, Алым аттарын сугарып, жем берип, чөп салды да, таракты алып аттардын бою-башын тазалай баштады. Кара жорго жем же-



шин токтотуп, кашыган жерин Алымга тосуп, эрдин кыбыратып, анда-санда башын ийкей «и, ошентип кашы» дегенсип шүйшүнөт.

Алым ушунетип аттарды тазалап жатканда, сырткы чоң дарбазаны катуу ачып, Дарыяхан жүгүрө кирип келе жатып аптыга:

– Алым! – деди.

Бир нерседен катуу корккондой «Алым!» дешин жана Дарыяхандын жүгүрүшүн көрүп, «бир балакет чыккан го?» деген ой менен Алым чоочуп кетти.

Дарыяхан өңүн кубартып энтиге жүгүрүп келип Алымга тигиле карап алды да, башка эч сөз айтпай үйгө карай жүгүрдү.

– Эмне болду? Дарыяхан! – деп, анын артынан Алым ээрчий басты. Бирок ал жооп бербестен, жүгүргөн бойдон үйгө кирип кетти.

Алым аябай таң калды. «Эмне болду? Мен жөнүндө бир окуя болдубу?» деген ой менен ал көчөгө карай басты. Дарбазаны ачып көчө жакты карады, эч кандай шектүү окуя билинбейт, бирин-серин адамдар аркы-терки өтүп жатышат.

«Алым!» деп шашыла чакырган Анархандын үнүн угуп, Алым шыпылдай басып эшик алдында турган Анарханга барды.

Анархан Дарыяхандын эмне жөнүндө шашылып келгенин кыскача түшүндүрө салды да:

– Тез бар, ал ошол жерде жок болсо, акырын сураштыр, күт. Албетте бул иштен Каныбекке эч кандай жардам болбос. Бирок мага жардам кыласың. Билесиңби Алым, анын атасы Бакирахун, энеси Хадчахан экөө менин энем Алтынкөкүл Раушанга жана анын күйөөсү Жолойго кандай жардам бергенин? Акча карызынан эмес, мени ошолордун адамгерчилик карызынан куткар. Эгер, ал кыз, ошол ыплас ишти өзү каалаган болсо, анда жайына коюп кайра кел. Аргасыз барса, карызы болсо, бул



акчаны төлөп куткарып кел. Ал кыз бизге бөз токуп жүргөн, бирок эмне үчүндүр көптөн бери келбей калган, – деп, Анархан акча берди.

– Бүгүн түнү Ли-Чан-Фуга барышым керек эмес беле! – деп, Алым чыны менен баргысы келбеди.

– Эгер мен десең бар, жок, сени Каныбектин айласынан гана алдап жүрөм десең барба! – деди да, Анархан үйгө кирип кетти.

Бүгүн түнү жолугушуп, Каныбекти бошотуу үчүн акылдашууга, Алым түндө барып Ли-Чанга убада берип келген. Анда жалгыз Ли-Чан эмес башка жолдоштору да болот. Ошондуктан Алым эми эмне кылуу керек?

«Ийинге кире албай жатып, куйругуна калбыр байлаган чычкандай болуунун кереги эмне? Өзүбүз Каныбекти бошото албай жүрүп, кайдагы бир кыз жөнүндөгү камкордуктун зарылчылыгы кайсы? Балким ал кыз ошол кесипти каалаган чыгар? Ал жөнүндө ошол жерден бир чатак чыгып кетип, бир балакетке дуушар болсом эмне болду? Анда мени ким бошотот?» деп, Алым терең ойго түшүп отурганда Анархан эшиктен башбакты да:

– Алым! Адамгерчиликке салып ойлоп көрчү! Эгер баягы айткандарың чын болсо, ак сүтүн эмген энеңин карызынан кутулуу үчүн, бир нече айдан бери куурап жүргөн жоксунбу? Сүйгөнүм Каныбек үчүн, Алым ак сүтүнөн кутулсун үчүн менин жакшылык кылган жерим жокпу? Алым ак сүтүн эмген энеси үчүн бир нече ай ойлонуп жүргөндө, Анархан өз энесинин карызы үчүн бир ирет ойлонуп койсо кантет экен? Эгер мен айткан кызды жамандыктан куткарып келсең, «айланайын эне, азырынча колуман келгени ушул!» деп Анархан байкуш, Алтынкөкүл Раушандын арбагына бир ирет жалынып койсо жаман болбос эле го?

Алым Анарханга карап эч сөз айта албады. Анархандын ар бир сөзү бетине көө болуп сүртүлүп тургандай сезилди. Ал ошол калыбы менен бир аз ойлонуп турду да, жаткан үйүнө карай басты.



Алым өзүнүн кийимдерин кийип алып, Анархандын төтөлөп айтуу боюнча базарга жөнөдү. Ал майда-чайда алып сатма же мал базарга жөнөгөн жок, өзүн өзү сатуучу аялдар базарына жөнөдү.

Мал базардын батыш жаккы четинде азыраак аянтча бар. Аянтчанын эч кандай тазалыгы жок, тазалыгы жок да болсо, түркүм кийинген аялдар отурат. Отурган аялдар арасында кемпирлери да бар. Он үч, он төрт жаштагы кыздар да бар. Бардыгында тең алып саткан эч нерсе жок, күнү чубактаган жайкы аптапта отургансышып, күн батып баратса да, колдорундагы кичинекей оромолдорун булгалап желпинген болушат. Бардыгынын кийимдери жупуну, бирок анчалык начар да эмес; беттерине эндик сүйкөп, каштарына осмо коюп, чачтарын түрдүүчө тарашкан. Секелектерин кырктырып, саамайларын жаактарынан чыгарып кочкор мүйүз кылып койгондору да бар.

Алым бул базардын четине барып тура калды. Отурган аялдардын арасында эркектер да жүрөт. Алардын кийген кийимине, шылкылдап кызымтал жүрүштөрүнө караганда, бай уулдары же байдын прикащиктери сыяктуу. Аялдардын бардыгы эркектерди өзүнө чакырып, биринен бири талашып, каштарын серпип шыңк этип, кыткыт күлүп, терс бурулуп кетип, соода жөнүндө сүйлөшүп жатышат. Бири жаштыгын, бири сулуулугун, бири арзандыгын... кыскасы, ар ким өздөрүндөгү өзгөчөлүгүн айтып, боло турган иш жөнүндө анча-мынча тыйын-тыпырдын өөдө-ылдыйын талашууда. Атайы келген базары ушул болгондуктан, Алым уялып турууну таштады. Анархандын айтуу боюнча, аялдардын түрү-түсүн байкап, издеген адамын карайт. Элден укканына жана эл ичинен көргөнүнө караганда, бул отурган аялдардын бардыгы дээрлик жугуштуу оорулар менен ооругандай көрүнүшөт.

– Ай, жигит, бери бас, экөөбүз арзан соодалашабыз! – деп, жашы кырктарга барып калган бир аял жан-алы калбай Алымды чакырды эле:



– Калп айтат, мен, арзан сүйлөшөмүн! – деп, бир сулууча келген картыраак аял Алымды билектен алды.

– Коё бер, э, абийирсиз! – деп, Алым колун жулуп алды. Баягы аял эрдин кемшийтип, тилин чыгарып, мурдун бырыштырып, моюнун кержейтип Алымдын сөзүн туурап калды эле, айланасында турган аялдардын бардыгы каткырып калышты.

Төмөнкү четте бир кыз отурат. Жашы он алты, он жетилер чамасында; кыйылган каштын алдында карагаттай кара көзү тунжурап, аппак жүзү кайгыга баткандай сумсайып, каран түнгө учурагандай кабагы бүркөлүп, майдалап өргөн кара чачы ай далыда түшүп, муңайып отурат. Башка аялдар сыяктуу жулунуп бирөө менен сүйлөшпөйт. Алым ал кызды Анархан сүрөттөп айтканга саал гана окшоштурду. Анын өңү өтө жүдөө, көзүндө салаалап аккан жаш. «Мүмкүн чексиз кордуктун айынан ушундай болуп калган чыгар» деп ойлонуп турду да, жакындап басып барганда:

– Өлүгүңө наалат көк бет, сен менин акымды актабайсыңбы? Эл катары сугулуп өз сооданды чыгарбайсыңбы? – деп, арытан бир аял келди да, кызды башка муштап санынан чымчып алды. Көзүн сүзө кабагын чытып койгону болбосо, кыз ал катынга каршы эч нерсе деген жок. Бул аял ушул жерде отурган бир топ аялдын кожоюну сыяктанды, Ал аялдын өңүнүн кер сарылыгына, көздөрүнүн алдындагы көгүлжүмүнө жана бүкүйүңкү тартып басканына караганда, аялдын бел оорусу бардыгы Алым үчүн түшүнүктүү болду.

Алым тиги кыздын жанына жакын келди да:

– Сиз менен сүйлөшүүгө болобу, карындаш?

Кыз акырын көзүнүн жашын сүрттү да, салмак менен туруп, акырын гана:

– Эмне жөнүндө сүйлөшмөк элеңиз?

– Эмне жөнүндө сүйлөшмөк элек? Тетигилер эмне жөнүндө сүйлөшүп жаткан болсо, биз да ошол жөнүндө



сүйлөшөбүз да, – деди да, ушунетип айтканына бети чыдабагандай, бүткөн бою дүрүлдөп, бети кызарып Алым төмөн карап кетти. Кыз кайрып сөз айтпады, безгек кармагандай эрди кыбырап, бир сөз айтууга көңүлдөнсө да айта албай, оң колу менен кожоюндук кылып турган аялды көрсөттү да, көзүнүн жашын сымаптай мөлт эткизип отура кетти.

– Ай, эмне болду? Эмне үчүн дурустап сүйлөшпөй отура кетесиң? – деп, баягы аял чуркап келип, кызды колунан силке тартып тургузуп муштайын дегенде, Алым тиги аялды кармап калды. Ал аялды ошол кармаган бойдон жерге ургусу да келе түштү. Бирок ойлонуп сабыр кыла, бир аз чыйрала:

– Мен бул адамдын күнү түндүк өмүрүнө кардармын, баасын айтыңыз!

– У-у-у-у... бул кызымды күнү түнгө бере албаймын. Кызым жаш. Эч адам колун кармап, бетинен сүйө элек. Ошондуктан кызымдын баасы кымбат, тузу ачуу.. Кийген кийимиңе караганда бул кызымдын пулуна чыдабайсың. Андан көрө башка кыздарыма сүйлөш, – деп, аял тетири басты.

– Токто, кеп кийимде эмес, адамгерчилик абийириңди сатып издегениң пул да? – деп, Алымдын ачуусу келе түштү.

– Жакшы болот, – деп, баягы аял дароо жумшай түштү да, – жата турган үйүң, тамагың менден. Иче турганың да менден. Эртең ушул убакка чейин кызым колунда болот. Ошонун бардыгына он сээр төлө, – деди.

– Беш сээр!

– Тогуз сээр!

– Беш!

– Сегиз!

– Беш!

– Түсү ийги жигит көрүнөсүң. Сиздин сиздигиңизге жети сээр. Мындан жети пул кемибейм.



Анархан айткан кыздын өзү ушул экенин так билсе, Алым соодалашып отурбайт эле, аны соодалаштырган жалган тааныгы болду. Ал тиги катынга жети сээрин бергенде:

– Бул кыздын колума келгенине үч күн болду. Үч күндөн бери өз кызымдан артык көрүп жүрдүм эле, – деп, далдалчы аял бир аз бышандап ыйлап, кыздын бою-башын сылап-сыйпап туруп, – дагы азыраак бирдеме кошчуңуз! – деп Алымга карап күлүп койду.

– Жок, кошо албаймын.

– Деги кызыма чайлык бирдеме бересиңби?

– Аны өзүбүз билебиз! – деп, Алым тишин кычыратып, далдалчы аялдын бузуктугуна, ач көздүгүнө, жаш кызды ушундай ишке кабылтып отургандыгына кыжыры кайнады.

Алым менен кызды ээрчитип алып, баягы аял базардын түндүк тарабындагы аарынын бузулган уюгундай жаман тамдарды карай жөнөп калды.

Тамдардын арасы булганч, майда-майда жол. Бул үй сымактардын бардыгы тартипсиз түрдө салынган, сырты шыбалбаган, төбөлөрү жалпак. Бир үйдөн мас болуп ичип жаткандардын үнү чыкса, экинчисинен шалактап каткыргандардын үндөрү чыгат.

Алым менен кыз бир жаман тамга кирди. Тамдын оозгу бөлмөсүнө эки гана адам отуруп тамак ичерлик, төркүсү болсо, эки адам гана сыйып жатарлык.

– Тупахан! – деп, баягы далдалчы аял ачуулу үнүн чыгарганда, колуна шыпыргы кармаган бир катын жетип келди. Далдалчы аялдын тапшыруу боюнча ал аял үйдүн ичин шыпырып, эки адамдык тамак жасоого камданды.

– Мына, ушул үйдө дооран сүрүп жата бересиз, – деп, далдалчы аял тиги ыйлап турган кызды сандан чымчыды да, акырын чыгып кетти.

Алым үчүн кыздын көрүнүшү аянычтуу. Анын өңү минут өткөн сайын кумсарып, эрди көгөрүп, бүткөн бою



калтырап, суусуз чөлдөгү гүл сыяктуу сулуу беттин нуру өчүүдө.

– Отур, карындаш! Капаланып ыйлагандан эмне чыгар дейсиң. Отуруңуз, сүйлөшөлү. Турган турпатыңызга караганда эч жамандыкка кыйгым келбейт. Жүрөгүңүз жүрөгүмө, тилегиңиз тилегиме жакын сыяктуу, бирок кандайча себеп менен бул орунда жүргөндүгүңүз мага табышмак! – деп, Алым улутунуп койду, тиги кызды өтө аяган көрүнүштө.

– Мен бир бечара! Кандайча болуп бул жерге келип калгандыгымды айтууга кубатым жетпейт, айтууга менин кубатым жетсе да, угууга сиздин кубатыңыз жетпес, эгер адамгерчилигиңиз болсо... Мен, жоксуз да болсо, бирөөнүн ардактаган эркеси элем, ушунетип кор болдум. Жайкы гүлдөй жайнаган жайдары элем, сабагына дарт түшүп солуган гүлдөй солуурума аз калдым. Бирок, адамгерчилик менен өлүү менин милдетим. Эгер өзүңүз адамгерчиликтен чыгып, мени да адамгерчиликтен чыгара турган болсоңуз,.. Мына шамшар!.. Бул шамшарды сиз менин жүрөгүмө же мен сиздин жүрөгүңүзгө кадамакмын!.. – деп, кыз койнунан кош миздүү шамшарды сууруп чыгып ортого таштап койду.

Кыздын адамгерчиликтүү айбаттуулугуна кубангандай, Алым көзүн бажырайтып турду да, токтоолук менен:

– Ыракмат, карындашым! Бирок менин максатым сиз ойлогондой эмес. Ал менин максатымды билүү үчүн эң мурун өз жайыңызды айтыңыз. Балким сизди ушул азаптан куткарамын же жүрөгүңүзгө шамшарыңызды сайып кетермин, – деп, оюнун чындыгын далилдегендей, Алым кызга маанилүү карады.

Чолок-чолок суроолорго жооп беришип бир топ отурушту. Кыз көп ыйлады. Эң акырында:

– Атам Бакирахун кыйын кайраттуу киши болот. Ошол кайраттуулугунун аркасында, атам эч кимге кор болбойт, эмгеги менен эптеп күн көрөт. Бирок, Жолой



деген кишинин качышы жана атасынын өлүшү жөнүндө Зуннахун бек менин атаман шектенет. Ак болсо да, кара болсо да, эптеп атамы жоготуу ишин Зуннахун, биздин жакын тууганыбыз Жумахун деген кишиге тапшырат.

Бир күнү биздин короого бир кара жорго качып келип кире калат. Ал жорго кимдики экенин, кайдан качып келгенин атам билбейт. Атам ал жоргону короодон чыгарып жибере турган болгондо, «кой, чыгарбай байлап коё тургун, эки жактан сураштырып, ээсинен сүйүнчү алабыз» деп, Жумахун болбой байлаттырып коёт.

Жумахун көздөгөн максатын иш жүзүнө ашыруу үчүн Шан-Гуандын кеңсаларына барат. Бул учурда, Шымпан-Гуандын кара жоргосу түндө короосунан жоголгондугу маалим болот.

– Сиздин кара жоргону Бакирахун деген кесеп ууру уурдап барып тамына байлап койду, – деп ээрчитип келип, байлалуу турган жоргонун үстүнөн чыгарат. Атам «ууру» делинген сөз менен камакка алынат. Эмне, закондун бардыгы Шымпан-Гуандын колунда, кимди кандай жазалаймын десе да өз эрки.

– «Бакирахундун уурулугу, кесептиги ашкере болду. Мындай ууру кесепти жоготуу керек» – деп, атамды дарга астырып өлтүрөт. Шордуу энем ботодой боздоп, эки жашар мени кучактап кала берет. Атамдын Жумахун колдуу болгондугун да сезет.

Бирок, уйгурлардын канга кан алуу адаты боюнча, энем кек алуунун амалын таппайт. Арадан алты ай өтөт. Энедин кекенип жүргөнүн Жумахун байкайт. Көп узабай, баш калкалап турган үйүбүз, үй ичиндеги буюм-тайымыбыздын бардыгы өрттөнүп кетти. Энем экөөбүз таптакыр караманча калдык. Үй ким колдуу болуп өрттөнгөндүгү белгисиз. Мен жаш, энем улгайып калган, ошого карабастан, энем экөөбүз тырмалап оокат кыла баштадык. Экөөбүздүн жыйган-тергенибиз ооздон артып, татынакай кийим-кечеге жетишти, бирок ишибиз дагы чатагына айланат.



Жалилахун деген шаңыя тууганыбыз мени уулуна алып берүү үчүн энеме жуучу жиберет. Энем жуучуларга «жок» деген жоопту берет. Анткени – анын уулу келесоо боло турган. Ошондуктан энем менин көз жашыман корксо керек. «Мен шаңыя башым менен жуучу жиберсем, кызын уулума бербейт» деп, Жалилахун энеме эрегишип калат. Акыры бул эрегиштин аягы кыйын болду.

Колдо бар дүнүйөбүздүн бир катарын мындан эки жылы мурун сатып, он беш жылдык салыгыбыздан кутулганбыз. Бирок ага карабастан, Жалилахун Шан-Гуан менен сүйлөшүп, салыгын такыр төлөгөн жок дегизип бизге дагы он беш жылдык салык төлөөнү буюрушту.

Энем экөөбүз колунан иш келе тургандардын бардыгына барып арыздан-дык, эч нерсе чыккан жок. Биздин таламыбызды талашуучулардын колунан да эч нерсе келбеди. Ыйлап-сыктап, үй-жай, чыны, чайнектен өөдө сатып, дагы он беш жылдык салыкты төлөдүк. Бирок, энемдин бутуна кызыл жүгүрүк, өпкөсүнө учук жабышты. Үй жок... төшөнчү-орунчу жок... турмушубуз оор абалга айланды, бир жакын санашкан тууганыбыздын уй кепесинен орун алдык. Эптеп энемди багуу үчүн Керимахун деген байдын бөзүн токуу ишине кириштим. Ага ошол Керимахун байдын зайыбы Анархандын күчү менен киргемин. Анткени, менин ата, энем да Анарханга бир убакта жардам кылган имиш.

Жанымды үрөп жүрүп, күнүнө эки бөз токуп бүтүрөм. Бирок, мени жаңы келдисинтип, Керимахун акымды алда канча кем төлөйт. Амалым канча? Аргасыз иштөөгө туура келди. Тапкан табылгам энем эмес, өзүмдүн бир маал иче турган тамагыма да зорго жетет. Муну билип, Анархан мага жашырып акча берип жүрдү.

Бир күнү таң ата кетип, түн ортосуна чейин иштеп үч бөз токудум. Акым-ды да күндөгүдөн көбүрөөк алдым. Энеме дурустап тамак жасап берүү үчүн, жарым кадакка чыкпаган эт, май, жарым кадак күрүч алып үйгө кел-



дим. Бирок энем күндөгүдөй эмес, дарманы кеткен, эки көзү кызарып шишигенче ыйлаган, мага карабай дагы ыйлады. Эптеп жасаган тамагымдан да жебей койду.

– Эне, эмне ыйладың? Тамактан жесең!

– «Жок. Адамгерчилигинди кетирип, абийирсиздик менен тапкан тамагыңды ичпейм. Жалгыз сен деп, сени калкалап далай азаптарга түштүм эле. Өлгөндөн калган керезим кор болуп калабы деп, түн уйкумду, күн тынымымды коюп, адал эмгегимден тапкан тамагым менен сени бактым эле. Күнкөр болуп эч кимге адамгерчилигимди саткан эмесмин. Адам – адам, адам үчүн адамгерчилик асыл, кымбат нерсе. Мына ошол кымбат нерсени өлөрүмдө да колумдан чыгаргым келбейт. Колдон келсе адамгерчилик жөнүндө ааламга жар чакырсам болор эле... Амалым жок... Мейли эми... Колдон келбеске асылып, жетпести кууган менен да болбойт. Кайыр, кош... Бүгүндөн ары мени эне дебе, сени мен балам дебейм!» – деп, энем буркурап ыйлап жатып алды.

Мен эз жинди сыяктандым да калдым. Энемдин айтканынан эч нерсе түшүнө албадым.

– Эне, ачык айтчы! Эч нерсе түшүнгөнүм жок, – дедим.

– «Түшүнбөсөң мындай: бөз токуган жерде иштеймин деп, мени алдап, көрүнгөн тамдын бурчунда өзүңдү өзүң сатып жүрүпсүң».

– Ким айтат?

– «Элдин бардыгы айтат. Мына булар да айтып отурат», – деп, энем жанындагы эки аялды көрсөттү. Дал ошол учурда мен өзүмдүн эмне болуп кеткенимди да билбейм.

– «Бул сөздү айтпаган адам жок», – деп, эки аялдын бири энемдин сөзүн кубаттады.

– «Бөз токуу ишине жаңы үйрөнүп жүргөн сен эмес, бала күнүнөн бери бөз токуган, абдан машыккан жана биринчи бөз токугуч болуп атыккан Бүбүхан да күнүнө эки бөздү зорго токуйт».



– Жаным эне! Мен бүгүн үч бөз токудум.

– «О-у-у-у!..» – дешип, энемдин жанында отурган эки аял тең беттерин чымчыша туруп кетишти...

Амалым канча, ак да болсом, кара болдум. «Бул кызы гана эмес, энеси да ушундай экен. Болбосо өзү эрге тийбей же кызын сатпай, бир нече жылдан бери кантип жан сактап келди?» – деп, айыл-ападан да чуулуу ушак чыкты.

Мурун келип энемдин ал, жайын сурап туруучулардын аягы такыр тыйылды. Шумдуктуу ушактын себеби менен бөз токуу ишине барбай калдым.

Энемдин жүрөгү араң гана соккон сыяктуу. Мен кийинки күндөрдө өзүмдүн эмне кылып, кандайча туруп, кандайча отурганымды да дурус көзүмө элестете албайм.

Кайдандыр жанагы, мени тиги жерде башкарып урган аял барып калды. Ал-жайыбызды сурап, бизге кошулуп ыйлады. Кандайдыр энемдин төркүнү тараптык болуп чыкты. «Силерге жакшылык кылайын» деп, базардан азыраак эт, май, күрүч алып келип тамак жасайды. Бирок, энем ал тамактан жешпей, биз менен кош айтышты. Бул катын эки ак бөз алып келип, энемди өзү ара жууп ак кепиндеди. Энемди аруу жууп ак кепиндешүүгө жана жаназасын окушууга андан башка эч ким чыкпады. Элден угулган ушактан улам, шайых дагы мүрзөлөрдүн арасынан энеме жай бербеди. Көчөдө жүргөн бир кайырчыга акы төлөп, бир тамдын бурчунан энеме жай каздырып, түн ичинде энемдин сөөгүн, мындан үч күнү илгери, жанагы аял экөөбүз, көздөн далдаа кылдык.

«Жүр садагаң, өлгөндүн артынан кошо өлөт белек? Биздикине барып туруп тургун. Энең ыраматылык жакын эле сиңдим эле, бирок көптөн бери көрүшпөй жат болуп калышыппыз. Кайыр сиңдимди өз колум менен узаттым. Эми анын арбагы үчүн сени багайын. Эгер макул десең, убал-сообунду мойнума жүктөбөө үчүн сүйгөн жериңе берейин же өз оюңча болорсуң. Азырынча кай-



гы-капаңды басып, акыл-эсиңди жыйып алганча менин үйүмө барып тургун!» – деди.

Дал ушул учурда, мен шордууга бул аялдан башка карашар эч ким да жок жана бул аялдын сөзү мага абдан жылуу учурады. Ал аялдын кандай адам экендигин талдап отуруу оюма да келген жок. Түнү менен ээрчип мында келдим. Мына бүгүн үч күн болду. Бүгүн эртең менен туруп:

– «Сенин энең үчүн жана сен өзүң үчүн элүү зээр чыгым болдум. Көрүнгөн эркектерге өзүңдү сатып чыгымды төлө!» – деди жанагы аял. Мен буга аябай каршылаштым. Бирок үч-төрт аял мени чачтап уруп, жанагы базарга сүйрөп алып барышты. Ал базарда кимдин бары-жоктугун да байкай алганым жок.

Мына, ага, менин жайым ушундай! – деп, кыз ортодо жаткан шамшарды сабынан кармай алып тунжурай түштү да, шамшарды кайра ордуна койду...

«Не деген ырайымсыздык?.. Не деген жүзү каралык?.. Эгер кудай бар болсо, эмне үчүн ушундай шумурайларды жаратат болду экен?..» – деп, Алым ойлонуп кызга боору ачып, зейни кейигендиктен өңүн кумсартып, тиштерин кычыратып, муштумдарын түйгөндө, анын көзүнүн кычыктарына билинер-билинбес жаш пайда болду.

Алым көпкө чейин ээрдин тиштеп отурду да:

– Атың ким, карындаш?

Кыз көзүнүн жашын чубуртуп төмөн караган калыбы менен, акырын гана:

– Гүлсарахан!

Алым жалт карай салганда, Гүлсарахан да башын көтөрүп, «сиз эмнеге чоочудуңуз» дегенсип Алымга тигиле, оң колун акырын гана шамшарга карай сунду.

– Сиз Дарыяхан деген кызды тааныйсызбы?

– Дарыяхан?.. Керимахун байдын ашмачы кызыбы?

– Ооба, – деп, Алым кубангандай мейримдүү карады.

– Ал мени менен бирге бөз токушкан жетим кыз болучу. Керимахун байдын зайбы Анархан ашмачылыкка алып



кеткен. Ал мени ашмачы бол деген, бирок мен энемди таштап бара албагамын. Аны сиз кайдан тааныйсыз? – деп, Гүлсарахан Алымга карай жүткүнүп койду да, шамшарын койнуна салды.

Алым жооп бергиче болбой, баягы аял кирип келип:

– И, кандайсыңар? – деп, сумсайып койду. Анын мындай сумсайышынан эмненидир сезгендей, Алым мостоюп туруп:

– «Эң жакшыбыз!» – деди.

– Сен жигит мени алдаган турбайсыңбы? Күнү-түнүнө жыйырма сээр төлөөң керек экен, сен жети гана сээр төлөдүң.

– Эми эмне дейсиң?

– Эми жыйырма сээр төлө, төлөбөсөң жети сээриңдин акысы бүттү, үйдү бошот.

– Төлөй да албайм, чыга да албайм.

– Чыгарамын! – деп, далдалчы аял аңыраңдап атырыла баштады.

– Мен келгенде үйдү бошотпой турган ким? – деп, тыштан бир жигит кирип келип, тебетейин бир жагына баса кийип, эки бөйрөгүн таянып тура калды. Бул жигит ушул жердин шаңыясынын уулу, жашы жыйырма бештерге барып калган, чарчы бойлуу, өңү кара, муруту жылбырска, зөөкүр жигит. Анын күндүзгү кесиби, арак ичип, жорго салдыруу, түнкүсүн ушундай жерлерде болуу. Шаңыянын уулу болгондуктан, анын айтканын көп адамдар коркконунан да орундата берет. Анын айтканын орундатпаган адам чоң кырсыкка калат.

– Тура кой, шордуум, шаңыянын уулуна үйдү бошотуп бере салгын! – деп, далдалчы аял дагы кергиштеп, мойнун жогору көтөрүп, мурдун чүйрүп, оозун чормойтуп Алымга карап калды.

Кийими жупуну, маңы жапыз адамдарга, даражасы чоң адамдарды же бай уулдары менен прикащиктерди көрсөтүп, таманга кагып кубалап жиберүү бул аялдын башынан берки адаты боло турган.



– Акысын төлөп коюп, кандайча кете берем?

– Сен мени менен каяшаяк айтышкың келеби? Менин ким экенимди билесиңби? – деп, тиги жигит Алымды жакадан кармап алып, муштап жиберди.

Алым шаңыянын уулун көмөлөтө түртүп жиберип, жүгүрүп барды да, эшикти ичинен илди. Далдалчы аял чаңырып бакырайын деди эле, Алым чөнтөгүнөн тапанчасын сууруп алды. Урууга умтулуп келе жаткан шаңыянын уулу көзүн алайтып, кетенчиктей калды.

– Эгер, экөөңөр кың эткен үн чыгара турган болсоңор, жаныңардан үмүт кылбагыла, – деп, Алым тапанчаны кезеп туруп, – карындашым, экөөнүн колун аркасына байла!

Далдалчы аялдын жүрөгү оозуна капталган бойдон бурчка барып тыгылды. Шаңыянын уулу башка каршылык кыла албады. Маңдайына карата сунулган тапанчанын оозу ага жан алуучу жалаңгыч сыяктанды, ысыган бою муздап, мастыктан, алачакмактаган көзү ачылды.

Кыз, экөөнүн тең колун аркасына байлап, кыйкырбасын үчүн ооздорун чүпүрөк менен таңды.

– Тиги кулпуну ала чыгып сыртынан кулпула, карындашым! – деп, Алым Гүлсарахан менен тышка чыкты.

ДОСТОР

«Куугунчу кууп келип калабы» деп шектенген Алым, Гүлсараханды колунан алып, тар көчөдөгү тамды түптөй катуу жүрүп келе жатты. Мындай катуу жүрүштү жана коркуп шашышты биринчи ирет башынан өткөрүп бараткан Гүлсарахандын жүрөгү алып учуп, анда-санда артын кылчактай карап, Алымдын күчүнүн күүсү менен бирде шыпылдай, бирде жүгүрө басып, көздөрүнүн кычыгына куюла калган терин жоолугу менен чала-була сүртөт.

Ал экөөнүн ушунетип келатышкандарын куттуктагансып, чыгыштан ай жаңы көтөрүлдү. Айдын батыш жак-



кы чети кичине гана кемтик, бирок асман кирсиз болгондуктан, айдын жаркырашы, ааламга жарык нурун чачышы кандайчадыр көңүлгө сүйкүмдүү, көрүүгө кубанычтуу, кордук көргөн момундарга мол шыбага чачкандай болот.

Алым мерчемдүү жерге жакындаганда арка жагын карап тура калды да, адымын дагы шилтей берип:

– Коркунучтуу жерлерден өттүк, эми кудай сактасын, жай бассак да болот, – деп, белине курчанган жоолугун чечип, бир учу менен мончоктогон терлерин сүртүп, мурункуга караганда алда канча жай басты.

Бул көчөлөр шаардын четирээк жагы болгондуктан, эшик алдында кыңылдап отурган кытай чалдары, чапанын түргөктөй мойнуна салып, алкымын көптүрүп, көчөнү башына көтөрүп ырдап келаткан уйгурлар эмес, кайдандыр кытай арак же мусалла ичип мас болуп, мезгилинен кечигип келаткан бирди-жарым мастер да көрүнбөйт. Элдин бардыгы тегиз жаткандыктан, жылытыраган от жок, арсылдаган ит үнү, «пош-поштогон» арабакечтердин кыйкырыгы угулбайт. Тек бүгүнкү айдын жарыгы белгисиз бир керемети менен жер жүзүндөгү кыбыраган жандын бардыгын түбөлүккө тынч уктатып салган сыяктанат.

Гүлсарахан шаардын бир далай жерин жакшы биле турган, ошондуктан, Алым ээрчитип бараткан жактан кандайчадыр бир коркунучтуу шек алгандай:

– Алым аке, биз кайда баратабыз?

Алым Гүлсарахандын шектүү суроосун сезе койду да, «чынын айтсам көчөдө чыр чыгарбасын» деген ой менен:

– Үйгө баратабыз. Анархандар ушул жердеги бир кытайдан жаңы үй сатып алган, – деди да, басышын кичине ылдамдатты.

Гүлсарахан ишенип, бир аз эс алып көңүлү жайлангандай, дагы бир топ жерге шыпылдай басты.



Алым дарбазаны ачып, Гүлсараханды кийирип, дарбазаны кайра жаап бекитти да:

– Ушундай тура тур, мен үйдөгүлөрдү ойготоюн!

– Жарайт! – деп, көздөгөн жерине аман-эсен келгендигине кубангандай, Гүлсарахан элпек жана жайдары үнүн акырын гана чыгарды.

– Алымыңды дагы карасаңчы, балам! Ал мынча эмне кечикти? – деп, Алымдын тагдырынан чочулагандай, Жин-Ху-А улутунуп койду.

– Ай, апа ай!.. Күн баткандан бери көчөгө эче жолу чыктым, Даутахун канча жолу чыкты? Сан-Же дарбазанын алдында канча отурду? А өзүңүзчү? Өзүңүз дарбазадан баш чыгарып канча жолу көчөнүн эки жагын карадыңыз? – деп, Ли-Чан колуна кармап отурган талдын кичинекей бутагын ары-бери толгоп койду да, – биз карагандан келе турган болсо, Алым алда качан келмек. Ал соо эмес, ага бир балакет болду.

– Кожоюну Керимахун үйүндө жок беле? – деп, Даутахун коңур үнүн акырын гана чыгарды.

Даутахун Алым менен Лиге курбалдаш, бою нооча, көзү чүңүр, кабагы терең, бети субагай, муруту жаңы чыгып келаткан кара жигит. Анын москол колдорунун чорлору, муундарындагы кесиктери эмгектен талбай көп иштегендигин көрсөтсө, анын күнгө күйгөн көкүрөгүнүн ачык жакадан дагдайып көрүнүп турушу опсуз карылуу жана эрдигине күбө болгонсуп турат.

– Кожоюну жок, ошон үчүн Алым ээн-эркин жүрөт да! Мында канча келди? Экөөбүз Каныбекке эче жолу бардык? Ар качан айткан убагында келүүчү, – деп, Ли капалангандай ордуна тура калганда Алым сырттан кирип келди.

– Мына! – деп, Сан-Же чексиз сүйүнгөнүн билдиргендей секире туруп, эки алаканын бириктире бооруна кармап, турган жеринде секире кетти.

– Э, балам, мынча кечигип кайда жүрдүң? Мынча эмне тердедиң? – деп, Жин-Ху-А Алымды утурулай ба-



рып кучактай, энелик жүрөктүн чын мейримдүү ыкла-сы менен анын маңдайындагы терин сүрттү.

Алым эмне үчүн кечиккенинин себебин кыскача айт-ты да:

– Ал кыз мени менен бирге мында келди. Эгер энем капа болбосо, мында бир, эки күнү туруп турсун!

– Мен сен үчүн эч качан капа болбойм. Бери чакыр! – деди Жин-Ху-А.

Алым артына бурулганча, Сан-Же бүргөдөй секире чыгып кетти.

Сан-Жеден илгери кирип келген Гүлсарахандын жүрөгү шуу этип, бүткөн бою дүрүлдөп, өңү кумсара түштү. Ли-Чандын жылмайышы, Жин-Ху-Анын мейримдүүлүк менен отурууга чакырганы, айрыкча Даутахундун суктана кубанып оозун ачылта эки колун бооруна ала салам берип турушу Гүлсараханга эч кандай таасир кылбады. Анын көзүнө мына булардын бардыгы жат, адамга жакшылык кылбай турган, алданган олжо табылса ошого гана кубаныша турган, байыркы жомоктогу мыкачылар сыяктуу көрүндү. «Энеңдин синдиси болом» деп алдаган жанагы бузук катындан да өткөн бузук Алым сыяктанды. «Мени алдаган экен» деп ойлоду, ал.

Дал ушул учурда дарбаза такылдады. «Биздин аркабыздан келген куугунчубу?» деген ой Алымдын көңүлүнө кылт эте түштү.

– Ли, акырын барып билчи! – деп, Алым Линин артынан кошо басты да, эшиктен баш багып, чөнтөгүндөгү тапанчасын эптей кармады.

– А-а... Дарыяхан!.. Түн ичинде эмне кылып жүрөсүң? – деди Ли-Чан Дарыяханды дарбазадан бери кийрип.

Алым Дарыяхандын үнүн угуп кайра үйгө киргенде, анын артынан Дарыяхан да кирди. Күйүккөндөн энтигип, эки бети албырып, эки көзүнүн алдынан чыпылдап майда тер чыккан Дарыяхан, Алымды аман көргөндүгүнө сүйүнгөндөй, «ой, Алым!» деп анын оң колуна сөөнө кетти.



Алымдын кечиккенинен чоочулап, Анархан Дарыяханды баягы «базарга» да бардырып келген. Ал «базарда» эч кимдин жоктугун, Алымдын дарексиздигин Дарыяхан айтканда, «демек ал мен жумшаган ишке барган эмес болуу керек, сен Ли-Чандын үйүнөн кара, анда Алым жок болсо, барган же барбагандыгын үй-бүлөсүнөн сура» деп, Анархан Дарыяханды мында жиберген.

– Ушул убакта кантип коркпой келдиң? – деп, Жид-Ху-А таң калгандай карады.

Дарыяхандын мында келүүнө шылтоо Анархандын жумшагандыгы болсо, Алымды издеп анын коркпой жалгыз келишинин себеби: Алымды чындап сүйгөндүгү эле. Аны коркутпай шер кылган, түн ичинде мында жалгыз келтирип отурган сүйүүнүн бул күчүн Дарыяхандан башка эч ким билбейт. Анын сүйүп жүргөндүгүн Алым сезген да эмес.

Эки кадактай эт, жетимиш мыскалдай май жана беш кадактай күрүчтү түйгөн түйүнчөгүн Жин-Ху-Ага кармата, анын кулагына шыбырай:

– Бир кадак эт, эки кадак күрүч менен майдын жарымы сиздики, калганын өзүңүз билип бышырып, эртең Сан аркылуу Каныбекке берип коюңуз.

Жин-Ху-А макулдугун билдиргендей башын ийкеп, түйүнчөктү алып колтугуна кысканда, үйдүн караңгыраак жагында Сан-Же менен бирге турган Гүлсарахан кучагын жая умтулуп:

– Дарыяхан!

– Гүлсарахан!

Көптөн бери көрүшпөгөн эжелүү-синдилүү эми гана биринчи ирет көрүшкөндөй, бирин-бири сыга кучакташты. Бул үйгө киргенде корккон Гүлсарахан, эми сүйүнгөнүнө чыдабай ыйлап дагы жиберди.

– Эми менден коркпойсуңбу, кызым? Коркпо! Бул экөө менин кызым, дагы бир кызым бар. Тиги үчөө менин уулдарым. Жакшы болсоң сен да мага кыз болосуң, –



деп, Жин-Ху-А Гүлсараханды жаагынан сылай эркелетип койду.

Бардык байлыгы колунда турган бардарлардай мейримин төгүп, көптөн бери күлбөгөн жүзүнөн күлкүнүн нурун чачып, Жин-Ху-А үч кыз менен очок башында тамак жасашып жүрөт.

Каныбекти кантип бошотуу жөнүндөгү ойлорун айттышып, тиги караңгы бурчта Даутахун, Ли, Алым – үчөө отурушат.

– Каныбекти бошотуп бер деп Шэтайга же Доотайга барып тике сүйлөшө албайбыз, сүйлөшкөн күндө да биздин айтканды аткарбайт. Аларды ыкка көндүрүш үчүн, ошолорго тете келе турган таасирлүү киши табыш керек, ошол аркылуу пара берип Каныбекти бошотушубуз мүмкүн. Мына ушул себептен улам мен Аппак кожо менен тааныштым. Өзүңүзгө гана айта турган сөзүм бар деп да Аппак кожого эскерткемин. Эгер Аппак кожо ыкка көнсө, ал аркылуу Шаңыя менен таанышып, анан Шаңыяны Шэтай, Доотайларга карата жумшасамбы дейм. Кана, силер буга эмне дейсиңер? – деп, Алым жанындагы экөөнө карады.

– Бул оюң бир эсептен туура, Алым! Муну байкаштырып көрүш керек. Түрмөнү бузуп бошотуш биздин колдон келбейт, баягыдан кийин кайтаруу да күчөп калды. Түрмөнү бузуп кирген күндө да, Каныбек байланып турган чынжырдын айласын кандай кылабыз? Мына ошондуктан Кашкардын чоңдору аркалуу гана чыгарып алышыбыз керек. Эгер башка бирөө каматса же башка бир себеп менен камалса Каныбекти чыгарып алыш оңой болот эле. Зуннахун каматып отурат, анын айтканын Кашкардагы чоңдордун эч кимиси буза албайт. Мына чатак ушунда! Каныбектин жакындарын жана анын минип качкан атын табуу, кайын атасы Айдарбек датканын кадырын алуу Зуннахун үчүн зор иш. Чоң сыйлык айтып ар кайда кат жаздырып жибергенин билебиз. Анын бул ама-



лы алдоо. Даутахун айткандай, Ак-Жалды таап берсек Каныбекти бошотобу? Жок, ат колуна тийгенден кийин Каныбекти өлтүрүп салат, – деп, Ли сөзүн бүтүрө электе:

– Туура, өлтүртүп салат, – деди Алым.

– Ошондуктан, өзүңдү алдап жаткан душманды сен да алдашың керек, эгер алдай албасаң анда алданасың. Душманга алдануу деген сөз – өлүү деген сөз экенин унутууга болбойт. Албетте, бул ойду өзүм ойлоп тапканым жок, бул ой – Мао-Вей-Юаныкы. Каныбек жөнүндө акылдашканымда ал мага ушундай кеңеш берген, – деп, Ли өзүнүн кеңешкен адамы Мао-Вей-Юаны ашкан акылдуудай сезип, ал адамы менен сыймыктангандай, тиги экөөнө карай, жылмайып койду.

– Баса, Ли, ал адамың келдиби? – деп, Алым ошол адамды көрүүгө ынтызарлыгын билдиргендей жымырыла түштү.

– Ал өгүнү Үрүмчүгө кеткен, өзүнүн айтууна караганда, келер убагы болуп калды, – деп, алда качан өчүп калган кичинекей канжасын Ли-Чан соруп-соруп койду.

– Сен Мао-Вей Юаны тааныбайсың, Алым. Ал алтындай адам. Аны менен акылдашыш керек. Бирок ал киши келгиче, мен да бир-эки адам менен акылдашып көрөйүн. А сен, Алым, аңгыча Аппак кожо менен сүйлөшүп көр, – деп, Даутахун эски бөз куруна орогон тамекисин алып, жүгөрүнүн сотосунан бармактын башындай кылып жасаган чылымына ширеңкенин чийинен жоонураак куурай түтүктү сайды да, чылымына тамекиден шыкап откоюп, оозуна суудан ууртап туруп, кымбат «баалуу» чылымын куркураата тартып туруп түтүнүн коё бергенде, пилланын сарысындай түйдөктөлүшкөн түтүн үйдүн төбөсүнө карай көтөрүлдү. Ал оозундагы сууну төгүп, бир аз энтиге дем алып, оозунан түрмөктөлүп чыккан түтүндүн улам жайылып баратканын карап турду да, – иштин бардыгы менин чылым тартышымдай оңой болсочу! – деп экөөнө карады.



Алар ушунетип дагы бир аз отургандан кийин, Жин-Ху-Анын буйругу боюнча, бардыгы кичинекей столчону тегеректешти. Бирок бул үйдө үч кичинекей гана отургуч болгондуктан, үч кыздан бөлөгү жерге отурушту.

– Жегиле балдарым! Башка убактагы жасаган тамагым өзүбүзгө да жетпеген болсо, бүгүнкү жасаган тамагым бардыгыңа жетет, артып да калат. Менин үйүмү достор тегеректеп, балдарыма балдар кошулган сайын, менин берекеме береке кошулууда. Киши адамгерчиликтүү киши менен киши тура. Мына достор! – деп, Жин-Ху-А эки колун жая көкүрөгүнө карай сермеп койду. Ал «достор» деген сөздү достук маанисинде айткан жок, «балдарым» деген мааниде айтты. Мертинген канаты өсүп, жулунган куйругу жетилип, балдары күндөн күнгө көбөйгөнүнө сөөлөт күткөндөй, анын беттери нурданып, көздөрү жайнап, маңдайынан көрүнгөн көк ала чачтары, кичинекей терезеден кирген таңкы жел менен ойногондой сеңселет. Эненин мындай бактылуу көрүнүшүнөн өз энчилерин алышып жатышкандай, балдары ага карап мейримдүү жылмайышат. Келечектен күткөнү алдыларында тургандай болушат...

УКМУШТАН УКМУШ

Гүлсараханды кыргыз кызындай кийиндирип, Аппак кожонун тумарларын айтканындай тактырып, чачтарынын алды аркасын кыргызча өрдүрүп, арабага салып Ли-Чан сүйрөп, үчөө Аппак кожого жөнөп калышты.

– Асман айнектей болуп, жылдыз жаркырап, темир аяз болуп турган экен го? – деп, Алым Ли-Чанга карды. Бирок ал Алымдын «аязына» түшүнө албай акырын гана башын ийкеген болду.

– Аппак кожом! Аппак кожом! Баягы кыргыз беги келди. Карындашын малайы арабага салып сүйрөп келди. Анын карындашы адам эмес, пери кызынан же бейиштин нур кыздарынан болсо керек.



– Кантет?

– Жердин бетин күмүш нуру менен бөлөгөн айга да окшойт, жер бетине тиричилик берген күнгө да окшойт, бир карашы менен адамдын кумарын кандырган, эт жүрөктү оттой жандырган перизат экен! – деп, кабарга келген кожо айтууга сөз табалбай аптыга акалактады.

– Дурус, дурус... Андай адамдардын алдында адептүүлүк менен отуруу, жакшылап кызмат кылуу чоң сооп экенин билесиздерби? – деп, Аппак кожо өтө салабаттуулук менен айтты.

– Албетте! – деп, тиги кожо учууга умтулган кулаалыча ыгырыла кетти.

– Үйдүн ичине жаңы килем салып, шайы төшөктөрдөн төшөгүлө. Мага атлас төшөктөн төшөп, алдыма мамык жаздагыла. Жакшылап тамак даярдагыла, – деп, Аппак кожо муруттарынын бардыгына айта турган сөздөрүн айтып, өзү айт күнкү кие турган кийимдерин кийинип, селдесин казандай кылып, ордуна отуруп ылаңдаган көк ала текедей көзүн сүзүп калды.

Алым Гүлсараханды ээрчитип кирип салам айтты да, эшик алдына тура калды. Гүлсарахандын сулуулугун көргөндө, кожолордун көбү Алымдын саламына алик айтууга кубаттары келбей, жүрөктөрү түрсүл кагып, бүткөн бойлору чымырап, көздөрү мунарыктап, эмне боло түшкөндөрүн билбей кетишти. Аппак кожо алик алууну унутуп, түз эле куран окууга киришти. Эки тараптан эки кожо тура калып, колдорун бооруна алып, белдерин бөкчөйтүп, моюндарын кыңырайтып, Алым менен Гүлсарахандын отура турган жайларын көрсөтүштү. Аппак кожонун оң жагына Алым, сол жагына Гүлсарахан отурду.

Аппак кожонун куран окушу, анын дал ушул минутадагы көрүнүшү Алым менен Гүлсараханды гана эмес, эчен жылдан бери бирге иштешип келе жаткан муруттарын да таңдандырды. Анын созолонгон үнү уламдан-улам кубулжуп, бирде коңур, бирде ичке чыгып, бирде акы-



рын гана сызылып, бирде кыңылдап, бирде айбаттанып, ар түркүм порум менен муңканып чыкты.

Аппак кожо куранын окуп бүтүп, бата кылды да, ордунан ыргып туруп:

– Саламат турдуңуздарбы, Куданын сүйгөн пенделери, менин сүйгөн адамдарым! – деп, Алым менен Гүлсараханга кол берип көрүштү. Анын артынан бардык кожолор тура калышып, кол берип көрүшүп, ичтеринен «дугаларын» окуп бата кылышты. Гүлсарахандын пахтадай жумшак, кичине колуна колдору тийгенде, алар эмне боло түшкөндөрүн өздөрү да сезишпей калды.

– Тиги кытай жигит малайыңызбы? – деп, Аппак кожо ирегеде отурган Ли-Чанга карады.

– Жок, ал менин малайым эмес, бул карындашымдын малайы, ушул карындашымды ойнотуп, багуудан башка эч иш кылбайт, – деп, Алым жылмайып койду.

– Эче бир туугансыз? – деп, жанында жакын отурса да, Аппак кожо Алымга карай сүлк этип койду.

– Бир ата бир энеден ушул экөөбүз. Ата-энебиз эл ичинде. Бул карындашымды тамырчы табыптарга, кожо, молдолорго көрсөтүү үчүн жана бир азыраак соода иштеримди бүтүрүү үчүн келдим эле, – деп, Алым малдаш урунуп отурган оң бутун саал сунуп чалкалаңкы тартып калды. Кожо, молдолордун түрүн байкаган соң, салабаттуу отуруу ал үчүн зарыл сыяктанды.

– Билегиңизди кармап көрөйүн, – деп, Аппак кожо көзүн сүзө Гүлсараханга карады. Гүлсарахан чоочуп кетти. Ал мурунтан эле чоочулап отурган.

Себеби: «Бир Кудаа билгич, Кудадан кийинки билгич Аппак кожо. Анын айтканын жалган деп болбойт. Аппак кожом чын олуя, кимдин кандай экендигин дароо эле билет экен» деген сыяктуу сөздөрдү Гүлсарахан мурун эле алда нечен ирет уккан. Ошондуктан «биздин сырыбыз ачылып калып жүрбөсүн!» деп, Гүлсарахан Алым менен Анарханга үйдө эле нечен ирет айткан болучу.



Алым Аппак кожо жөнүндө далай сөздөрдү айтса да, анын айткандары Гүлсарахан үчүн жалган сыяктуу, Аппак кожонун «билгичтиги» чын сыяктуу эле.

– Тамырыңды кармата кой, кагылайын! – деди Алым.

Аппак кожо Гүлсарахандын тамырын көпкө чейин кармап турду. Алда эмне болор экенбиз дегенсип Гүлсарахандын жүрөгү алып уча баштаган сайын, анын тамырлары лакылдады.

– Эмнеңиз ооруйт? – деди Аппак кожо.

Чоочуган кыргызча отурган Гүлсарахан жооп бергенче:

– Эч жери деле оорубайт, бирок түнкү уйкусунун тынчы жок. Кээде элирип төшөктөн тура качат, кээде уйкусурап туруп кетет! – деп, Алым жооп бере салды.

– Иншалла... корко турган эч нерсе жок. Бир аз дем салсак жакшы болуп кетер! – деди Аппак кожо.

– Эң жакшы болот, кожом, дем салыңыз! – деп, Алым чөк түшүп отура калды. Аппак кожо чөк түшүп, узактан узак аятын окууга киришти, Жежең болгон койдой диртилдеп, селделери силкилдеп, кара өпкө болгон эчки көздөнүп отурган тиги кожолор да зикир чала башташты. Аппак кожо баш болуп бардык кожолор эчен ирет Гүлсараханга дем салышты.

Кожолор Алым менен Гүлсарахандын алдына түрдүү тамактарын коюп, келер-кетер жай сөздөргө киришти.

– Карындашыңыз нече жашта, бегим?

– Он жетиде.

– Кайны бар чыгар?

– Жок.

– Неге?

– Эркектен – мен, кыздан – бул жалгыз болгондуктан, «сен экөөңдүн көз жашыңа калбайлы, каалаган жериңерден турмуш күткүлө» деп ата, энебиз уруксат берген, – деп Алым күлүп койду.

– Ылайым тилегиңерге жеткиле! – дешип, кожолор дагы бир ирет бата кылып жиберешти.



– Ата, энеңиздерге Кудай берген адамдар экен. Экөө тең шарыятты бузбаптыр. Шарыятта ар ким каалаганы менен жүрүүгө жол берет! – деп, Аппак кожо байкабай айтып коюп, кайра, – ата, эне, ага, тууганы каалап бирөөгө бере турган болсо, кыз макул болуу дагы шарыятта бар, – деп шашыла кошумчалады.

Бул отурган кожолордун азчылыгында гана аял бар. Ал аялдары да Кашкардан алыс шаарларда боло турган. Карылыктарын эстерине алып, үйлөнүүнү эч качан ойлобогон кожолор да көз кырын Гүлсарахандан алышпайды. Аппак кожо, Гүлсарахандын жанына отурганына кубанып күлүмсүрөөдө. Кээде көз кыйыгы менен Гүлсараханды карап кым этип да коёт. Ал бул сырын эч кимге билгизбей отурам десе да, Алым сезип отурат.

Палоого кадимкидей батанын ордуна куран окуп бата кылышты. Жөнөкөй отуруунун ордуна «хикая» айтып, келме келтирип дуга кылууга айланышты. Кожолордун максаты эмнеде экенин Алым сезсе да, Гүлсарахан билбеди, тек, өмүрүндө сый көрбөгөн Гүлсарахан, кожолор аягы менен тик туруп кызмат кылганга көңүлү көтөрүлгөн сыяктуу эле.

– Кана, уруксат кылыңыздар, биз кетели! – деп, Алым ордунан козголуп койду да, – сиздин жолдугуңуз! – деп, Аппак кожонун алдына дагы бир тай туяк жамбыны койду. Аппак кожо Алымдын марттыгына таңдангандай, оозун ыржайтып, урагандан калган тамдай арсак тиштерин көрсөтүп, кандайча ыракмат айтуунун ыгын табалбай, ордунан ыргып туруп, Алым менен Гүлсарахандын кепичтерин оңдоп жиберди.

– Бегим, бүгүндөн ары да келип туруңуздар. Үйүңүз кайсы жерде болот? Өзүбүз конокко чакыртып алалы, – деп, Аппак кожо дарга ойногон карт маймылдай дикилдеп, эки колун бооруна алып, Алымдын алдына тура калды. Алым бул суроого дароо жооп бере албады. Эмне деп жооп берер экен дегенсип, Гүлсарахан көзүнүн кыйыгы менен Алымды тиктеп турду.



– Келгениме бир аз гана күн болгондуктан, азырынча белгилүү жайыбыз деле жок. Үй-жай таап туруп кабардашабыз, кожом! Бирок андан мурда сизге айта турган бир сөзүм бар эле, – деди Алым.

– А-а... Эсиме эми түштү. Айткансыз, айткансыз... Ал мага гана тийиштүү сөз! – деп Аппак кожо сакалын экчей, ээгин сыртка карай шилтегенде, көгөнгө байланган көк ала текелердей эки тарапта тизилип турган кожо, эшендердин бардыгы сыртка карай бөжөңдөшө жол тартышты.

Алымдын жаңдоосу боюнча Гүлсарахан менен Ли-Чан-Фу да чыгып кетишти.

– Иш мындай кожом: сиз менден эмнени сурасаңыз ошону алыңыз, бирок менин сураганымды аткарып бериңиз!

– Я, Худая, бегим, кандай ишке кирептер болуп калдыңыз экен? Айтыңыз, колумдан келсе сиз үчүн башымды да аябайм! – деп, Аппак кожо кандайдыр бир ишти терең ойлогондой мостоё түштү.

– Ал ишти сиз гана билүүгө тийишсиз, эгер башка бирөөгө билдире турган болсоңуз, анда таарынышып калабыз, – деп убадалашууга ашыккандай, Алым Аппак кожонун оң колун бекем кармап калды.

Алым карылуу колдору менен манжаларын кыса кармап, көзүнө тике караганда, Аппак кожо үчүн, бул алдында турган адам эмес, өзү айтуучу үңкүр-наңкир караңгы көрүнө келе калып, темир колдору менен кысып суракка алып жаткандай, жүрөгү оозуна тыгылып, бүткөн бою дүр эте түштү.

– Убада ушул, оозуңуздан жан адамга чыкпасын! – деп, Алым анын колун кыса кармап силккенде, Аппак кожо колунун ооруганына чыдабагандыктан, эмне жөнүндө убада бергени жатканын унута:

– Кудая урсун, эч адамга оозумдан чыкпайт! – деп безилдеди.



– Менин бир тууган агам камалып жатат, аны каматкан Зуннахун бек. Мына ошол агамы камактан чыгарып бериңиз же чыгара турган адам таап бериңиз!

– Бегим, сиз, Алайдагы Айдарбек даткайынын атын минип качкан жигит жөнүндө айтып жаткан болбоңуз?

– Дал ошол жөнүндө, кожом!

Аппак кожо эмне деп айтарын билбей, Алымга алая тигилген калыбы менен сакалын кашый баштады. Зуннахун өзү келип, Каныбек жөнүндөгү окуяны түшүндүрүп, «...иш ушундай кожом... Адамдарыңызга айтып коюңуз, кулагдар боло жүрүшсүн!» деп айткан сөздөрүн эсине түшүрүп турду да:

– Иш абдан чатак экен го, бегим!

– Оңой иш болсо сизге келбейт элем. «Карыпка жардам берүү чоң сооп» деп жана гана өзүңүз «хикая» айттыңыз го? Жардам бериңиз, сураганыңызды берем!

«Сураганыңызды берем» дегенден улам, Аппак кожонун көзүнө Гүлсарахан жана анын дүнүйөсү элестеди. «Эгер ошол ишти тымызын бирөөгө иштетсем, агасы чыкса, карындашын мага берер беле» деген ой менен өзүн өзү кытыгылагансып турду да:

– Жакшы болот, бегим! Эмне кылуу керек экендиги жөнүндө ойлоноюн жана эки жакты байкаштырайын. Кабардашып туруп, эртең ушул убактарда жолугушалы!

– Мен өзүм гана келем, сиз да өзүңүз гана болуңуз! Айттым го, эч нерсе аябайм! – деп, Алым убада бергендей Аппак кожонун колун дагы кысып койду.

– Макул! – деп, кожо кол кысыша сыртка чыгышты да, – меймандарды узаткыла!

– Саламат болуңуздар! – деп, Алым кол алыша, – дагы келип турам!

– Жакшы болот, жакшы болот, – дешип, кожолордун бардыгы колдорун бооруна алыша кулжуңдашты.

«Мындай сулуу кызды көргөн эмесмин!» – деп, Аппак кожо ичиндеги ысык демин чыгарып, алда кандай



ойго кеткен сыяктанды. Берки кожолордун бардыгы, Гүлсараханга эми үйлөнө коюшчудай артынан ээрчий басып карашты...

– А, кожом!

– Лаппай?

– Сиз бир кызык кабар уктуңузбу?

– Кандай кызык кабар?

– Аппак кожом зайып алмак болуптур.

– Кайдан?

– Баягы кызды?

– Койчу!

– Ырас!

– Ким айтты?

– Сабырахун кожом айтты.

– И!..

– Аппак кожом түндө кыздын агасына жолугуптур.

– И!..

– Аппак кожом, шаңыя жана бир канча адамдар отуруп сүйлөшкөн экен. «Мен карындашымды эрге бербегенде, жерге берет белем. Кадыр көңүлү жарашса сиздерден артык адамдын мага кереги да жок. Бирок эшик төрүбүздү көрүшөлү, анан ийри отуруп түз кеңешели» деп кожом менен шаңыямды конокко чакырыптыр.

– А... Анда иш бүткөн экен. Аппак кожом ал кызды алса дүнүйөдө армансыз болот экен, – дешип, кожолордун бардыгы Гүлсараханды өздөрү ала тургансышып кудуңдаша башташты.

– А, кожом!

– А?

– Биз үйлөнбөйбүзбү?

– Үйлөнүш керекпи же жокпу?

– Неге керек эмес? Көрүнгөн аялга көз артып жүргөндөн көрө үйлөнүп алыш артык экен.

– Ырас! – дешип, кожолордун бардыгы ээлиге башташты.



Алар мурунку убактагы көргөн сулуу аялдарын, кыздарын эстерине салып, ашык болгондуктарын сүрөттөшүп, акыркы сөздөрүн Гүлсараханга токтотуп жатышты. Анын сулуулугу, чүрөкчө мойнун көтөрүп, кыргыйча көз карашы кожолордун көңүлүнө бүлүк салды. Кожолордун кээ бири эмгиче үйлөнбөй, сүткө тийген күчүктөй уурданышып жүргөндөрүнө ичинен арман кылышты. Кээси үйлөнбөй жүрүп карыгандыктарына арман кылып, көздөрүнө жаш да алышты.

Кожолордун бардыгы экиден-үчтөн сүйлөшүп отурушуп, эң акыры: «Аппак кожом бүгүн бек жигиттикине кимибизди ээрчитип барар экен» дегенге көчүштү. Алымдыкына барып сый көрүүдөн мурда, ичпей-жебей гана Гүлсараханды көрүп отурууга ашык болгон кожолор көп эле.

Күн батууга жакындаганда, Аппак кожо шаңыяны ээрчитип келип калды. Кожолордун бардыгы чуркап чыгышып, шаңыяга кол беришти.

Шаңыя чай кайнатууга күтпөдү. Аппак кожо арыдан бери, жакшы кийимдерин кийип чыгып, жөнөп калды. «Кимибизди жүр деп айтар экен» деген үмүт менен атасын ээрчиген балача антаңдашып, муруттарынын бардыгы артынан бөжөңдөй басып чубашты.

– Сиздер үйдө калыңыздар. Уяттуу жерге шаңыям экөөбүз гана барабыз! – деп, Аппак кожо жөнөп калды.

Кожолордун бардыгы мурунга чаптырган көк топоздун музоосу тумшуктанышып, бирин бири карашып, баштарын чайкай улутунушуп кала беришти...

* * *

Алым өзүнүн көздөгөн максатына жетүү үчүн Аппак кожо менен шаңыяны башка жакта ойнотуп жатса, Супахан Айбадакты ээрчитип келип Анарханды ойнотту.

– Аттарыңдын алдында чөп жок турбайбы? Атка убагы менен чөп салып, жем берип, сугарып туруучу малайың кайда кеткен? Мойнундагы милдетин аткарып турбаган



малайды эмне кылып алып жүрөсүң? Же ал малайыңды ыйык көтөрүп алдың беле? – деп, капкайдагы сөздөрдүн башын чатып, каадасынча буркан-шаркан түштү.

Жети түндө Айбадакты ээрчитип Супахандын келиши: «Анархан бузулган көрүнөт, үйүндө жүргөн малайы менен соо болбосо керек» деген сыяктуу укмуштуу ойлорду көп ойлогондугунан улам эле. Анын максаты: Анархандын төшөгүнөн Алымды кармап алуу эле. Бирок тилеги ордунан чыкпай калды.

– Малайың кайда кеткен?

– Шаардын четиндеги бир сарайга таякем келиптир деп азыр эле кетти эле.

– Эмне үчүн аны өз эрки менен коё бересиң?

– Төрт айдан бери адал кызмат кылып жүргөн малай, бир күнү руксат сураса коё бербеймби?

– Коё берүүгө кандай акың бар?

– Кандайча акым жок?

– Менден сурооң керек болучу.

– Ал менин малайым!..

– И-и... Жаштайыңда жайрап калган катын... Менин малайым дейт тура... Балким, малайың эмес, эриң чыгар?! – деп, адатынча айкырыкты салып, Супахан үйүнө карай жөнөдү.

Чаңырган ачуу үнүн чыгарып, төркүлөп келип жаткан кызы Батмаханды, келини Айнысаханды тургузду. Самсахунду жиберип, кат билген прикашчигин чакыртып алып, Керимахунга кат жаздыра баштады.

– Эч дабыш чыгарбагын! Менин оозуман эмне чыкса, ошону жаза бергин! – деп, Супахан прикашчигин алая карап алды.

– Жакшы болот, апа! – деп, коркконунан кошомат кылып ыржайып, колундагы кабырчыкты улам сыяга малып, улам оңдонуп, прикашчик Супахандын оозун кароодо.

Самсахун менен Айбадакты кетирип жиберди. Айнысахан менен Батмахан айтканынан чыкпай турган жар-



дамдаштары болгондуктан, өтө суздук менен экөөнө карап, тиги үйгө баргыла дегендей ишарат кылды да:

– «Дугай салам, бизки кайын энеңиз Супахандан, кайын эжеңиз Батмахандан, кайын жеңеңиз Айнысахандан деп билерсиз. Мындагы жакшы санаган агайын туугандарыңыздын бардыгы аман-эсен жатат. Зуннахун болсо соода иштери менен жана Айдарбек датканын Ак-Жал деген атынын кабарын угуп, Улуу-Чаттагы Түлкүбек досуна кеткен. Балким андан ары, Түлкүбек экөө, Алайга кетиштери да ыктымал.

Балам Керимахун! Бул катты эмне үчүн жаздырып отурганымдын себебин биле аласыңбы? Же биле албайсыңбы? Биле албас чыгарсың, балам!..

Эмки адам баласы ушундай жаралып калган экен. Кудай Таалам ушундай жаратып койгондугуна көп капа болом... Бир адамдын кылган күнөөсүн экинчи адам көрбөсө да, алыстан билип тура турган кылып Кудайым неге жаратпады экен?.. Ай, Кудайым ай!..

Эгер, бир адамдын кылган күнөөсүн биле турган кудуретиңиз болсо, бир шерменденин күнөөсүн билген болор элеңиз да, Кашкарга тымызын келип калар элеңиз. Мен минтип куурап кат жаздырып отурбаган болор элем. Кайыр!.. Кудайым ушундай жаратып койгон соң кантебиз?..

Керимахун балам! Эгер мени чын кайын энеликке санай турган болсоң, менин айтканыма ишенерсиң. Иш мындай балам:

Бирок ал ишти айтууга оозум барбайт!..

Карачы!..

Бетим да чыдабайт!..

Ай, мен шордуу... анын кылганын кантип титинип айтам?

Чиркин уят... шордуу бетим!..

Кайыр, балам... Сенин балалыгың үчүн... Эч кимге карасанабагандыгым үчүн, бети кара шерменделерди



жашырууга нээтим тартпагандыгы үчүн болгон ишти айтайын, балам!.. Улуу сөздө уят жок!..

Өзүң кетеринде үй-жайыңды камсыз кылып, ишениттүү бирөөнү коюп кет деп зарлаган элем. Бирок айтканымды орундатпапсың, балам... Мен Айнысаханды ээрчитип алып, бир күнү кечинде үйүңө бардым. Аттарыңа чөп салынбаган, убагы менен сугарылбаган... Атарды бага албасаң, мен короого алдырып барып багайын десем, Анархан оозуна албаган сөздөрдү алып мени тилдеди. Амалым канча, өзүң жок болгондон кийин, көзүмдүн жашын көл кылып үйгө келдим. Мен анын мындай кылган жүзү каралыгынан шек алдым... эч кимге билдирбей, түн ортосу ченде үйүңө бардым... Бирок... бирок... ай, балам, ай!.. кантип айтам?..

Маселен мындай:

Өз колуң менен адам баласынын колу тийгис бир сонун гүл эксең, ал гүлүңдү бир айбан аралап кыйратса, эмне кылар элең, балам?..

Же болбосо:

Менин ичимден чыкпаса да, ичимден чыккандай көргөн балам, ак шейшебинди аяк асты кылып, тебелетип койсо, эмне кылар элең?.. Кантейин... балам!.. Ушул шумдукту көрүп, таң ата үйгө кайттым, балам... Ушундай кайгыга учурап, үч күндөн бери төшөктө жатам, балам...

...Иш ушундай, балам!..

Тез кел... Бирок байкап кел!..

Анарханды өзүң билерсиң. Бирок Алымдын канынан мага дагы бир кашык ууртатпасаң эки дүнүйөдө тең ыразы эмесмин...

Кайыр, кош!.. Тез кел!..

Кат жазуучу кайын энең Супахан!..» – деп, Супахан катты жаздырып бүттү.

Катты тумарчалап үч бүктөп, кызыл жибек жоолукка ороп, кызыл жибек жип менен жымылдатып тигип, катты берип, ат мингизип, Турфандагы Керимахунга киши жөнөттү.



* * *

– Жаным!.. жаным Каныбек!.. Менин көрөйүн деген күнүм, ичейин деген суум ушул беле?.. Садагаң Алым, сени ушул абалда көрөйүн деп ойлодум беле? – деп, Анархан буркурап ыйлап Каныбектин башын кучактап отурат...

Мезгил күнбү же түнбү, анысы Анархан үчүн белгисиз. Тек дүйнөнү караңгылык басып, жер бетин жаш каптаган сыяктанат.

Анархандын тизесине башын коюп, маңдайынан канын агызып Каныбек жатса, анын катарында Алым жатат. Алар жөн гана жаткан жок, өмүрлүккө коштошуп өлүп жатат. Кайда барса да Анархандын дартына дабаа таап, дарман берише турган эч кимиси калбаган.

Анархан эл алдында шерменде болорун болду. Тирүү жүрүүдөн өлүм артык экенин да эсине салды. Бирок өзү өлүүдөн мурда мойнуна мухаббаттын чалмасын салган Каныбектин, жакшы көргөн кайын иниси Алымдын өлүгүн эч кимге бербей, көздөн далдаа кылгысы келди. Жүгүрүп көчөгө чыкты, көчөдөн өтүп жаткан элдин бардыгы Анарханга карап беттерин чымчып, мурундарын чүйрүп, түкүрүнүштү. «Өл, бул көрөкчө өлүп кал. Сенин кесириң, сенин токонаалатың бардыгыбызга тийип, бетибизге көө жапты. Сендей жүзү караны кескилеп өлтүрүү сооп» деп, көчөдөн өтүп жаткан катындар чуулдашты. Бирок Анархан аларга каршы эч сөз айтпады, сөз айтуу гана эмес, жылаңайлак, жылаңбаш турганын да сезбеди.

Күн бүркөлүп шамал болуп, батыштан чыгышка карата ак топуракты асманга чыгарып айдап жатат. Эскиуску чүпүрөктөр, куураган жалбырактар кубатсыздыгын билдиргендей шамалдын ыңгайы менен алда кайда учуп, арыктагы сууга түшүп кайдадыр агып кетип жатат. Анарханга мунун бардыгы жат, бардыгы башкача көрүндү.

– Мына бул арабаны жалдап келдим! – деп, Ли-Чан эки кара качыр кошкон арабаны короого кийирди.



– Бул короого киргениңди эч ким көргөн жокпу?

– Жок.

– Эми, дароо, Каныбек менен Алымдын өлүгүн арабага салгын!

Бирок короодон чыга береринде, Керимахун менен Зуннахундун көздөрү Анархандын көзүнө учурай түштү.

– Кайда жөнөдүңөр? – деп, Зуннахун калтыраган үнүн чыгарып Анарханга карады.

– Кайда алып барарды карабет болгон адам өзү билет, – деп, Анархан Зуннахунга тигилди. Мындан бөлөк сөз таап айтууга Анархандын кубаты жетпеди, тили күрмөлүп үнү да чыкпады.

Керимахун колундагы кош миздүү канжарын Анархандын жүрөгүнө такап туруп:

– Мына бек!.. Карындашыңдын күнөөлөрү үчүн кандайча кылып өлтүрсөм да капа болбойсуң го? – деп, беттеринен ырайымсыз каарын чыгарды.

Окуя кандайча башталып, эмне менен аякталып жаткандыгын Анархан билбеди. Арабадагы Каныбек менен Алымдын өлүгү үстүндө сулап жаткан Ли-Чандын өлүгүн көрдү. Бакырууга дарманы келбей турганда:

– Жеңе! Анархан жеңе! Турчу, азыраак акылдашалы! – деп, Алым Анарханды ойготуп жиберди.

– Эмне? – деп, Анархан ыргып турду да, Алымга тигилген бойдон катып калды.

Башталган иштин акырына көзү жетпей, көп санаа тартып, көп убайымга батып, кийинки күндөрдө Анархан өңүнөн аза баштаган. Айрыкча жакындан бери укмуштуу түштөрдү көрөт. Бирде Каныбек менен баш кошсо, бирде талаада жалгыз калат, бирде Каныбек өлсө, бирде өзү өлөт, тек ойго келбеген шумдуктуу түштөрдү көргөн сайын Анархандын көңүлү уйгу-туйгу болуп, эчен түркүм укмуштар көз алдынан чубап өтөт. Өзү көргөн түштөрүнөн коркуп, кай бир түндөрү уктабай да таң атырат.



Мурунку убактарда көргөн түштөрүн Дарыяханга айтып жорутуп же өзү жоруй турган. Эми көргөн түштөрү сандап, эмне деп жоруурун билбей башы да катты. Кээде өңүндө көргөн нерсесин «түшүмдө көрүп жатамбы» деп күнөм кылат.

Түшүнөн корккондуктанбы же Алымдын ойготконунан чочугандыгыбы:

– Алым! – деп, бир кыйкырып жиберди да мостоё түштү.

Алым Анархандын көрүнүшүнөн чочулады да:

– Эмне болду, жеңе?

– Сенсиңби?

– Мен, жеңе, азыр келдим! – деп, күлүп койду да, – эмне чочуп кеттиң? Келгеними жаман көрдүңбү?

– Жок... Бир жаман түш көрүп жаткан экенмин. Ойготуп жибергениң ырас болду! – деди да, Анархан шашыла, – и, барган ишиң эмне болду?

– Барган ишим жаман эмес, жеңе. Аппак кожо менен шаңыя мусаллага мас болуп, Дарыяхан менен Гүлсарахан жандарында отурганда гана Каныбекти түрмөдөн чыгарып беребиз деп күжүлдөшүптүр. А чындыгына келгенде, Зуннахундан коркушуп, чээнге кирген кашкулактар болуп калышыптыр. Алардын максаты: Каныбек жөнүндө сөз кылбай гана эптеп мени менен кудалашып, Аппак кожо Гүлсараханды, шаңыя Дарыяханды алгылары бар, – деп, Алым күлүп турду да, – алар антип куулангандан кийин мен да кууландым. Шаңыя аркылуу Шэтай менен тааныштым.

– Шэтайдын өзү мененби? – деп, Анархан кубангандай жылмайды.

– Ооба... өзү менен тааныштым. Шаңыянын көзүнчө эчтеме айтканым жок. Шаңыянын үйүнөн Шэтай менен бирге чыгып келатып, сырдын чеке белин чыгардым. Эртенки кечке конокко да чакырып койдум.

– Келмек болдубу?



– Сөзсүз келет! – деп, Алым бул иши менен кубангандай Анарханга салтанаттуу карады.

Эртеңки иштеле турган иштер жөнүндө акылдашып алып, Алым менен Анархан алда качан таттуу уйкунун кучагына кетишти, таттуу уйкуну жек көргөн жалгыз гана Дарыяхан...

– «Уйку – кумар, кимди болсо да учурунда дегдетет... Уйку – бешик, кимди болсо да кучагына алып терметет... Уйку – тушоо, жорто бастырып дүйнөнү кездирбейт... Уйку – өлүк, бир жүрөктү бир жүрөккө сездирбейт... ушундай...» – деп, Дарыяхан уйкуга ушундай баа берди.

«Менде бир гана жүрөк, жалгыз сен деп тыкылдайт. Менде миндеген тамыр жалгыз сен деп алып учуп зыпылдайт...» деп, Дарыяхан көп түндөрдө уктап жаткан бирөөгө карап арызданат. Бирок ага оюн ачык айтпайт, өзүнчө гана наалып ойлонот. Чөлдөн качкан бөкөндөй кылып, таттуу уйкусун качырат. Кол тийбеген назик мухаббатын эмне үчүндүр сүйгөнүнөн жашырат.

Дарыяхан кыштын узак түндөрүнүн көбүндө кирпич какпай таң атырган. Өз мухаббаты үчүн өзүн өзү терең кайгыга батырат...

Жаздыктан башын көтөрүп, терезеден түшүп турган айдын шооласын карады да, Дарыяхан терең улутунуп койду. Ал шоола таш боор, ырайымсыз ууру сыяктанат: Жаратылышта өзү үчүн жаралган Алымынын мухаббатын ошол шоола думуктуруп жок кылып жүргөн сыяктанып көрүнөт.

Мындан эки күнү мурун, Дарыяхан чоочуп ойгонуп Алымды караса, Алымдын бетине терезеден айдын нуру түшүп турат. Дал ошол учурдагы Алымдын көрүнүшү Дарыяхандын мухаббатын дагы күчөтөт.

«Жаным, сени мен кирсиз таза, кылдан назик мухаббатым менен сүйөм. Жер асты-үстү болсо да, сенден башкага жар болууну эч качан каалабаймын. Бирок сен аны билбейсиң, жаным!» – деп, Алымды карап ойлонуп тур-



ган учурда, Алым уйкусурап жылмайып, кандайдыр бир сөз айтып, ары толгонуп кеткен эле. «Бул эмнеси? Же мени сүйбөгөнүбү?» – деп, Дарыяхан эчен түркүм терең ойлордун башын чатыган.

Мына... Дарыяхан түркүм ойлорду ойлоо менен, баян бери, терезеден түшкөн айдын шооласын дагы аңдып отурат. Шоола эң мурун терезенин тиги бетине түштү, андан жерге түштү, шоола кимдидир тымызын издегенсип, түшкөн жерин жаркыратып уламдан улам Алым жаткан жерге жылып келе жатат. Бул көрүнүш Дарыяхан үчүн чыдамсыз коркунучтуу күйүт болду. Ооба... тигини карачы!.. Чын эле Алымды издеп жүрөт... Тигине!.. төшөктүн аягынан чыгып калган Алымдын бутун тапты. Тигине... бутунан жогору анын көшүлгөн көкүрөгүн, жайдары жүзүн издеп жылып келе жатат...

Дарыяхан жаздыктан башын көтөрдү. Алымдын бутуна айдын жарыгын тийгизбөө үчүн жаап койгусу да келди. Бирок «ойгоо болсо, же сезип калса, уят болотко» деп кайта токтолду. Айдын шооласын түшүрбөө үчүн терезени жаап коюуга болбойт. «Мүмкүн, жаап жатканымды туюп калышар» деп тартынды. Анын үстүнө, өткөн жолу терезени жаап койгонунда, «мындан кийин терезени жаппай жүргүн» деп Анархан ачууланып койгон.

Мына... айдын шооласы акырын жылып отуруп Алымдын көкүрөгүнө, анан бетине жетти.

«Бул эмне болгон айдын шооласы? Эмне үчүн бул шоола минтет? Эмне үчүн бул шоола дайым Алымды издейт?..» деп, Дарыяхан айдын шооласына карап туруп, өзүнө өзү суроо берет. Шооладан күнөм санайт... Кээде чочулайт... Кээде: «Же бул айдын шооласы эмеспи? Айдын шооласы эмес болууга да мүмкүн!.. Балким Алымга ашык болуп жүргөн перинин кызы бар чыгар!.. Ошол кыз айдын нуру болуп кубулуп келип, Алымды сүйүп жүрөбү? Ушундай болууга мүмкүн. Бул жөнүндө кожолор, кээ бир адамдар айтканын дагы уккамын. Болбосо айдын нуру кантип эле



ушунетип калсын. Мында бир укмуштуу керемет бар. Эгер Алымга пери кызы ашык болуп жүрсө, мени эч нерсе кылбас бекен?» деп, Дарыяхан өз башын өзү катырып, учу кыйырсыз шумдуктуу ойлордун акырына чыга албай, алда кандай коркунучтарды көз алдына келтирет. Кээде таттуу үмүт, мухаббаттуу кызык турмушту элестейт.

Сонун жасалгалуу боз үй; төр жакта тартылган көшөгө; көшөгөнүн ичинде Анархан менен Каныбек уктап жаткандай көрүнөт. Эки мухаббат өмүрлүккө ажырагысыз бекилгендей, экөө колдорун моюндарына артып жатат. Үйдүн эпчи жагында саймалуу кызыл көшөгө, көшөгөнүн ичинде Алым менен Дарыяхан, ортосунда балтайган балтыр бешик эркек баласы, колдорун эрбеңдетип, буттарын серпе ойноп жатат. Экөө бирин бири карап, сүйүшүүнүн назиктигин күбөлөшкөндөй жылмайышып, ортодогу баланы эркелетишет.

Дарыяхандын оюна, Алымдын сүрөттөп айткандарынан улам, кыргыздын турмуштары эчен түркүм болуп элестеп, мындай таттуу кыялдардын миңи келип, миңи кетет. Бирок булардын бардыгын өңүндө кыялданса да, түшүндө көргөндөй болот. Кайта ойлонот... Дагы баягы чалды-куйду элестерди жортот. Дагы баягы айдын шооласын карайт... Алымдын төшөгүн айдын шооласынан качырам деп, кайта ошол шооланын жүрө турган жолуна салгандыгын кээде өзү да билбейт... Айдын шооласын табияттын башка бир күчүнө окшоштурат.

«Садагаң Дарыяхан! Өз керт башымды кандай жакшы көрсөм, сени да ошондой жакшы көрөм. Көргөн түш, болуп жаткан иштер жөнүндө жан адамга чыгарба. Алдыңа өлүмдү туура тартып, башыңа кылыч кармаса да эч адамга сырыңды айтпа. Эгер тилегиме жетсем, сени Алымга сөзсүз кошом» деп мындан бир нече күнү илгери Анархан Дарыяханга айткан болучу. Ошондон бери, Дарыяхандын Алымды сүйүшү, калдайып булут ойноп, чагылган чагылгандай күч ала баштады. Басса да, турса да көз алдында



Алым. Бардык ою, тилеги Алым жөнүндө. Бирок бул тилегине көрбөсө да атын уккан Каныбекке Анархан кошулганда гана орундалуучудай болуп сезилет. Ошондуктан көп учурларда «Каныбекти түрмөдөн аман чыгарып, Анархан эжеме кош» деген сыяктуу сөздөрүн айтып Кудайга жалынат. Бардык иш Кудайдын «колунда» деп ишенет... Тайынып ташынат... Тобо-томугун кылат. Ушул сыяктуу сандаган санаа сары убайым менен кирпич көзүн какпай, көп түндөрдө таңды атырган. Мына бүгүн дагы ошондой болду.

Алым эрте туруп аттарынын алдын тазалап, сугарып, жем берип, чөп салды.

Анархан үйдүн ичин жыйнаштырып коюп Супаханга кетти.

Дарыяхан эртеңки тамагын даярдап коюп Алымдын үйгө келүүнү күттү эле, келбеди. Ал эмне үчүндүр терең ойго баткандай кыймылсыз акырдын кырында отурат.

Дарыяхан акырдын жанына барды да, тымызын терең улутунуп:

– Үйгө кирип чай ичиңиз! – деп, Алымга карабай жерге карады.

Дарыяхандын дал ушул минутадагы көрүнүшү Алым үчүн чечүүсүз табышмак болду. Бүгүн гана эмес, бир нече күндөн берки анын көрүнүшүн ажырата албай жүрөт. Анын Алымга көз карашы шектүү адамдыкындай...

Мурунку убактарда: «Алым, Анархан эжем чакырып жатат! Алым, үйгө кирип чай ич! Алым, жомок айтсаң!» деген сыяктуу сөздөрү менен бирге, көзүнүн кыйыгын салып кылкыйып күлүп турар эле. Мына эми, бир топ күндөн бери ал көрүнүштөрүнүн бири да жок. Анын мурунку сүйгүнчүктүү көрүнүшү, булут арасынан чыга калган айдай жарк этип Алымга карап жылмайышы, эбелектин чогуңдай өчүп бара жатат.

– Чайыңыз кайнап калдыбы? – деп, жылмайып койдуду да, Алым үйгө карата жөнөдү. Дарыяхан жооп кайтарбастан анын артынан басты.



Алым нандан тиштеп, чайдан ууртады да:

– Дарыш! Бир жериң ооруп жүрөбү? Же бир нерсеге капасыңбы? – деп, кадимкисиндей жайдарыланды.

Бирок Дарыяхан, уурулугу чыгып, айыпка жыгылган адамдай, бүткөн бою чымырап, жүрөгү түрсүлдөп, бетине кызыл кан жүгүрүп, бир топко деми буулугуп турду да:

– Жок, – деди.

– Жок деген сөзгө ишенүү кыйын, Дарыш! Жашым улуу болсо да жаным курбу. Жаштын тилеги – жибектин түйүнү... Балким, айта турган сөзүң, акылдаша турган кебиң бар чыгар?.. – деп, дагы жылмайып койду Алым.

Дарыяхан жооп кайтарбады. Төмөн салган башын жогору көтөрбөдү. Бирок анын эки колунун дирилдеп калтырашы, деминин буулугуп чыгышы, дал боолукка түшкөн азоо качааган сыяктуу эле.

Эч сөз болгон жок. Чай ичилип, тасторкон жыйналды.

Алым чыгып бара жатканда, Дарыяхан ээрчий карап туруп, улутунуп жиберди. Алым анын улутунушун уга калды да:

– Эмне болду, Дарыш? Чыныңды айтсаң! Эмне үчүн сенин көрүнүшүң мурункудай эмес? Эмне үчүн терең улутунасың? – деп тигиле калды.

Дарыяхан селт эте түштү да, эмне деп жооп кайтарынын билбей, селдейип жерди тиктеди. Көпкө чейин ыңгайсызданып турду да:

– Кишинин кулагын кессе, кишиге кийиз кескичелик болбойт!.. – деп, терс бурулуп кетти.

– Бул сөздүн эмне мааниде айтылгандыгына түшүнө албагандыктан, эмне деп жооп кайтарарын Алым билбеди. Бир аздан кийин, акырын гана жылмайып:

– Бул сөзүңө түшүнбөдүм, Дарыш! Кайра келгенимде жандырмагын чечип бергин! – деп ыңгайсыз айтканы-



нан саал шексине түштү да, эки колу менен Дарыяхандын эки каруусунан акырын кысып коюп, чыгып кетти.

Сүйгөнү Алымдын эки колу денесине биринчи ирет тийгендиктен, Дарыяхандын эки көзүнөн от чагылып, тек бүткөн бою өрт алгандай боло түштү. Беттери ысып, кулактары чуулдап, Алымдын чыгып кеткенин сезбей да калды. Бир нече секунддан кийин, алда эмнеден чочугандай үстү-башын жалт-жалт карап калды да, эшикти көздөй жүгүрдү. Алым тышкы дарбазадан чыгып кетти.

«Лайли-Мажнун» деген эки ашык болгон экен. Экөө тилектерине жетише албай жүрүп, күндөрдүн биринде бактын арасынан жолугушат. Экөөнүн арасынан мухабат оту жанат» деп айтылган жомокту, Дарыяхан бир нече жолу уккан. Лайли-Мажнун жөнүндөгү болду деген иштерге Дарыяхан абдан ишенүүчү. Ошондуктан, Алым экөөбүздүн ортобуздан дагы ашыктык оту жанып кеттиби, балким, Алым өрттөнүп кеттиби деп, ала сала абдан катуу чоочуду. Өзүнүн аман-эсен тургандыгына ишенбеди. Дарбазадан чыга жүгүрүп, бир көчө жерде бара жаткан Алымды карады, анын аман-эсен, кадыр эсе кетип бара жаткандыгын көрүп, кубангандай жылмайып, демин терең чыгарып:

– Кайрыят... соо экенбиз!.. Бирок ал мени кармалаганда, мен аны кучактай калсам, сөзсүз Лайли-Мажнундай болот элек... Мен токтоолук кылдым. Ырас, токтоолук ар качан керек. Ашыктыкка алдастап, жетим көпөлөкчө өрттөнүп өлүүгө болбойт, – деп, Алымдын аркасынан көпкө тиктеп турду да, – жаным, сырымды сурап билгиң келет. Сураба, жаным. Сырымды сага айталбаймын, айтууга кубатым да жетпейт. Жок, бул дүйнөдө да, тиги дүйнөдө да мен сенин жарыңмын. Сенден башкага эч качан көңүл бурбаймын. Эгер сен башкага көңүл бурсаң, же алдап мени жерге тепсесең, кегимди сага кетирбеймин, – деп, Алымдын караанын көзүнөн кетирбей тиктөөдө...



* * *

Касташып кара санай турган адамы менен эт бетинен кетип, эзилишип: сүйлөшүү, алды үстүнө түшө калып жалынуу Супахандын адаты болгондуктан, Анарханга айтууга сөз, берүүгө аш таппай, чечекейи чеч кап менен бир болгондой көрүнүшүн көрсөтүп, үйрүлүп үстүнө, айланып астына түшүүдө. Сырттан карап турган адам: «мына, эне болсо ушундай болсун» дей турган...

– Өңүздөн азып кетипсиң садагаң! Керимахунунду сагынасың го!.. эчтеме эмес... дагы бир айда келип калар. Соода иши ушундай болот. Керимахун антип дүнүйө таппаса, алдыңа ашты, үстүнө тонду ким берет? Браматылык маркум атаң да алты-жети ай бою, кээде жыл бою соода иши менен кетип калучу. Анан менин ачууланганыма капа болбосоң тегеренейин!.. Бая күнү шайтандай болуп бара калып, жаман сөздөрдү да айтып жибердим.

Үйгө келгенден кийин сага айткан сөздөрүмдү эстеп жаман капа болуп ыйладым. Мен жерге кирейин, оолукма жиним кармай калат тура, мээнетинди алайын! Алым жакшы жигит, бирок жакшылап иштетип пайдаланууң керек, – деп, толуп жаткан сөздөрдүн башын чатып барып, – эмне жумуштап келдиң эле? – деди Супахан.

– Урушпасаң айтам, – деп Анархан күлүп койду. Бирок, ал, Супаханды жакшы көргөндүктөн же жогорку сөздөрүнө эрип кеткендиктен күлгөнү жок. Супахандын жойпуланганына жана ыксыз жалынып жоткотконуна ачуусу келип күлдү. Ал ачуусунун келгенин Супаханга билдирген жок. Бирөөнү бирөөгө жамандап ушактаганда, же бирөөгө жамандык кыларда Супахан ушундай мүнөздө боло каларын Анархан жакшы билет. Бирок ким жөнүндө эмне деп ушак айткандыгына же жамандык кыларына көзү жетпеди. Ар



түрдүүчө оюн жүгүртүп турду да: «мен жөнүндө ушак чыгарышы да мүмкүн, бирок эмне деп ушактады? Же Алым жөнүндө бирөөгө бирдеме деп балакет чыгарды бекен?» – деп ойлоду.

– Урушсам өлүп кетейин, айта кой садагаң! – деп, Супахан Анарханга тигиле калды.

– Беш жүз сээр карыз сурап келдим. Ушул жакта бирөө алтын сатат экен. Ошону алып өзүмө кулак сөйкө, Керимахунга кемер жасатайын дедим эле! – деди Анархан.

– Макул, садагаң! Бирок Керимахунуң жогунда анчалык көп нерсеге чабылып кетүүң кандай болор экен? Керимахун келгенче коё турганың кандай болор экен? – деп, баарын Анархандын өзүнө сала сал кылды, Супахан.

– Мейли эмесе... Ошондой кылуум да түзүк болор, – деди Анархан.

Чындыгында Анархан беш жүз сээр сурап келгени жок. Бая күнү барып катуу урушуп кеткендигинен улам, «эмне шумдуктарды кылып жатат болду экен» деп, Айбадактан суроого келген. Бирок Айбадак менен сүйлөшүүгө мүмкүндүк болбоду. Анархан келери менен Айбадакты Супахан алыс бир жерге жумшап жиберди. Самсахун болсо Ярбак кыштагына бир иш менен кетиптир.

Көздөгөн максаты оңунан чыкпай калгандыктан, Анархан үйүнө жөнөдү. Супахан Анарханды дарбазадан узатып чыкты.

«Кош кызым! Эне деп келген экенсиң, бирок мен эми сенин энең эмесмин. Сага деген топурагымды бая күнү салып келгемин. Сага кошуп Алымдын топурагын дарбаза алдына чача чыккамын. Бир же эки күндүк өмүрүңөр калган чыгар. Мейли, жаш өмүрлөр жайрасын, жалындар өчүп, чогу суусун!..» – деп ойлоо менен Анархандын карааны үзүлгөнчө аркасынан сумсайып Супахан карап турду.



* * *

Супахандын катын алары менен, кат алып барган адамды ал жерге таштап, Керимахун бери жөнөгөн. Кашкар менен Турфандын арасы бир нече күнчүлүк жер болсо да, Керимахун эки ара конуп келип да калды.

Аттын өлөр-тирилерине карабай катуу жүрдү. Кашкар шаарынын сепили жабыла электе кирүүгө ашыкты. Кечки замбирек үч атылып дарбаза жабыларда жетип, Керимахун да шаарга кирди.

Дарбазанын бир жагын он эки киши, экинчи жагын он эки киши түртүп качыратып барып, калдайган чоң дарбазаны жаап, каңкайган кара кулпуну салышты.

Кашкар шаарынын төрт тарабында төрт дарбаза. Ал төртөө тең күн бата тегиз жабылып темир кулпулар салынат. Эртең мененки замбирек үч атылууга чейин Кашкар шаарына кирүүгө же шаардан чыгууга эч кимге руксат кылбайт.

Керимахун дарбазадан киргенден кийин акырын гана бастыра баштады. Бирок анын оюна нечен түркүм укмуштар келип кетүүдө. Анын көз алдына, курч канжарына баш ийип, жаш денелеринен кан агызып жалындуу жаштар жатты. «Канга кан, катынын алгандын экөөнү тең», деген уйгурлардын адаты орундалган сыяктуу... Закым ой дагы башкага жылт коёт.

«Кана, ат күчүн үрөп алда кайдан келдим. Бирок ким менен кандайча эсептешүү керек?» деген суроолор закымдай электенип, Керимахундун башына бири келип бири кетүүдө.

Сол кол тарапта калың бак, арасы майда байчечек. Эмне үчүндүр Керимахун ошол бактын арасын көздөй бурлду. Бир жерге түштү да, атынын ооздугун чыгарып, чылбырынан кармап туруп, терең ойго кетти... Караңгы болуп калгандыктан, Керимахун түшкөн ордуна козголбоду, атынын жылоосунан кармап бактын далдасына ык-



тады. Аңгыча чагылган чагылып, кара нөшөр куйду. Картаң кемпир башы ооруп тумоологон бирөөнү учуктап жаткандай, бак арасынан уйгу-туйгу жаан бүркөт.

Керимахун өзүнө өзү таң калды. Кээде табияттын болуп жаткан окуясын түшүндө, кээде уйку-соонун арасында көрүп жаткан сыяктанат. Кээде, өзүн алда кандай миң жашаган кара сакал дарымчылар туш тарабынан тегеректеп, кайдагы кара жиндерин чакырып, катуу дарымдарын айтып жаткандай сезет. Тебетейинин кырынан аккан тамчы мойнуна кирип жатса да коргонбоду. Жаз чыккандан бери күндүн күркүрөгөнүн биринчи ирет угуп отургандыктан, алда нече ирет келме да келтирип жиберди.

Узакка созулбай күн басылып, түндүктөн алтын казык жылдыз көрүнүп, жетиген жаркырады. Керимахун жылдыздарды айландыра бир карады да, үзөңгүгө бут салды...

* * *

Анархандын жүрөгү алып-желеп болот. Бүткөн бою дүрүлдөйт. Бир эсе коркунуч элестесе, бир эсе кубаныч элестейт.

Каныбек көз алдына эчен түр менен көрүнөт. Мурун Каныбекти эки жолу көрсө да, ошол көргөндүгүнө ишенбейт. Ал азыр көзүнө башкача көрүнөт.

Бирде, Каныбек, Анарханды жаш чагындай сүйүп, жаш чагындагыдай эркелетет... Бирине бири жаман айтпай, бирин-бири сыйлашып, үй-жай куруп, бала-чакалуу болушуп өмүр сүрүшөт.

Бирде, Каныбек, Анарханды сүйбөйт. «Башында тилими алган эмессиң, эми жубан болгонунда сени эмне кылмак элем? Түрмөдөн чыгаргандыгың үчүн ыракмат!» дейт да, көздөн кайым болот. Анархан ыйлайт... кылган кылыктары, чыгымдаган каражаттары үчүн Керимахун өлөрчө урат. Бул кордуктарга чыдабай Анархан өлөт...

Тек, ушул сыяктуу ойлор Анархандын башын катырып, түшүндө да, ойгоосунда да оюнан кетпей алек кыл-



ды. Чалды-куйду ойлордун чатагынан улам, кээде Алымга да ишенбей кетет.

Алым акырдын кырында отурат. Бирок ал бүгүн чоң кубанычта, күлүк ойдо. «Бүгүн Каныбек чыгат, анан эмне кылуу керек?» деп, эртеңки иштер жөнүндө ойлонуп отурганда, жанына Дарыяхан келди.

Мурдагы күнү Дарыяхандын ашык болуп, күн тынымын, түн уйкусун коюп дедек болуп жүргөндүгүн жана Алымга алып берүү жөнүндө өзү убада бергендигин Анархан Алымга айткан.

Кечээги түнү, келечек турмуш кандай боло тургандыгын айтып, бай эместигин эскертип, Алым, Дарыяхандан далай кечиримдерди сураган. Алым канчалык көп сөздөрдү айтса да, «сени сүйөм» дегенден башка Дарыяхан сөз айткан эмес. Алымдын бай эместигине, кала берсе, Алымдын таптакыр жоксуздугуна да Дарыяхан кайыл болгон. Бирок Алым чын сүйөрүнө, Анархан чын эле алып берерине Дарыяхан көп ишенбейт, экөөнөн күнөм санайт. Экөө тең алдап кетип, таш жалак калуучудай көрүнөт. Бул жөнүндө Дарыяхандын оюно, санаасы санга бөлүнөт. Анархан менен Алымдын чын сырын билгиси келет. Кокус экөө убададан тайып, шерменделик кылса, кекти кетирбей өч алгысы келет.

– Жаным, эмне отурдуң? – деп, Дарыяхан оң колу менен Алымды моюндан кучактады.

Алым жылмая карап, моюнуна оролуп турган Дарыяхандын колун акырын сылап:

– Жөн эле отурдум, Дарыш! Убакыт өтпөйт. Жүрөк алып учуп шашылам, Ли-Чан келмек эле, ал да жок. Анткени – бүгүн Каныбек түрмөдөн чыгат. Бир туугандын иши кыйын эмеспи? – деп, Дарыяхандын моюнунан кучактай тартып, оң бетинен өөп койду.

– Каныбек бир тууганыңбы? – деп, Дарыяхан селт эте түштү. Анткени – мурунку бир айткан сөздөрүнө караганда, Алым Каныбекти Анархан аркылуу тааныган сыяктуу эле.



– Жок, Дарыш! – деп, байкабай айтып жибергендигине ыңгайсыздана түштү да, – Анархан жеңенин сүйгөнү болсо, аны түрмөдөн чыгарууга аракет кылып жүрсөм, бир тууган болбосо да, бир туугандай болбойбу? – деп, Алым Дарыяханды ээгинен көтөрүп койду.

– Эгер башкача болбосо!.. – деп, Дарыяхан улутунуп бир топко унчукпай турду да, – сен чебердегин, мен корком!

– Эмнеден? – деп, Алым мостоё түштү.

– Мен бүгүн кечинде Зуннахундукуна бардым. Супахан менден капкайдагы немелерди сурады. «Жок» дегенден башка эч сөз айтканым жок. Бери чыгып келе жатканымда, «Алым чебердесин, макул болсо тезинен кетсин» деди Айбадак. «Эмне үчүн» деген суроомо жооп алганча, Айбадакты Супахан чакырып алып үйүнө кирип кетти, – деп, Дарыяхан жалооруган көз караш менен Алымга карады.

Бир шумдуктун бардыгын Алым сизди. Бирок кандай шумдук экендиги караңгы түн.

Бул иштерди Анарханга айтып, бүгүн түнү Каныбек аман-эсен чыкса, бир-эки күндөн калбай жылт коюуну акылдашуу үчүн Алым үйгө жөнөдү. Төркү үйгө кирип, жуп отурганда, дарбаза такылдады. Алда кандай каардуу бирөө койгулагандай катуу такылдады, көңүлдөрүнө алда эмнелер түшүп, үчөө бирин бири карашты.

– Карачы, Алым! – деп, Анархан чочулаган үнүн чыгарып эшик тарапка басты.

Алым чуркаган бойдон дарбазага жөнөдү. Корккон коёндой элеңдешип, Анархан менен Дарыяхан эшиктин тешигинен эч кимди көздөрүнө чалындыра алышпады.

Дарбазаны шарт ачканда, алдында турган жалгыз аттуу Алымдын көзүнө чалынды. Алымга укмуштуу сырдын белгисин берип, өз досторуна саламын айткандай тору жорго кишинеп жиберди. Амандыгын билдирип, амандыгын сурашкандай, акырда турган жорголор да



кишинешти. Жорголордун кишинештери, Алым үчүн, байкоосуз турганда союл менен төбөгө чапкан сыяктуу болду. Бүткөн бою дүр этип, көздөрү электене түштү да:

– Салоомалейкум, бегим! – деди.

Керимахун алик алган жок. Короонун кире беришине түштү да:

– Олоңун бошотуп кой, – деп, жаандан токтогон көлчүк сууларды чалпылдата кечип, Керимахун үйгө жөнөдү.

Каардангандай дарбазаны такылдаткан ким экенин Анархан менен Дарыяхан билди. «Эмне үчүн убактысыз келди? Кандайча укмуш болду?» деген сыяктуу суроолор көз ачып жумганча ойлоруна алда нече келди. Эмне кылышарын билбей, Анархан менен Дарыяхан бир нече секунд бирин-бири карашты.

– Төшөктү жазып койчу, Дарыяхан! – деди Анархан. Бирок эшик алдынан Керимахунду тосуп албай, төркү үйдүн төрүнө барып тура калганын Анархан өзү да байкабады. Керимахун кышылдап кирип келди да, эшиктин алдына аңырайып тура калды.

– Амансызбы? – деп, Анархан көзүнүн кыйыгы менен Керимахунга карады.

– Аман! – деди, Керимахун Анарханга карабай туруп.

Анын эмнегедир ачуусу келип, үнү калтырап буулукканын Анархан сизди. Бирок үзөңгүдөн буту түшпөй, үйгө башы кирбей жатып, эмнеге ачууланып келгендиги Анархан үчүн белгисиз болду.

Камчысын ала коюуга Дарыяхан умтулса да, адатынча Керимахун бере койбой, жерге таштады. «Дарыяхан камчыны ил, Дарыяхан чепкенди ил. Дарыяхан тебетейди жүк үстүнө кой!» деп, дайыма Дарыяхандын түйшүгүн көбөйтө турган Керимахун, азыр чепкенин чечип жерге таштап, тебетейин анын жанына койду да, төргө барып отура кетти.

– Тигилерди өөдө илгин! – деди Анархан Дарыяханга.



– А-а... Жок, илбе, аяк асты болгондон кийин, бардыгы аяк асты болсун, – деп, Керимахун тымызын калтыраган үнүн чыгарды.

Кайын энеси Супахандын жазган катын күбө кылып, Анарханды азыр эле мууздап жиберүүгө Керимахун даяр эле. Бирок Кашкар өрөөнүндөгү уйгурлардын эчен жылдан бери келе жаткан адаты Керимахунга жол бербеди.

Аялы эрин чанып башка бирөөгө тийсе же башка бирөөнү сүйсө, аялдын эри ошол экөөнү тең өлтүрүү керек. Эгер бирин өлтүрүп, бирин өлтүрбөй калса, анда уйгурлардын адаты боюнча, аялдын эри өзү айыптуу болот же өлөт.

Ажыдаар арбап, кара курт кан ичкени отургандыгын Анархан билген жок. Бирок Керимахундун түрүн көрүп, түркүм кооптуу иштер Анархандын эсине түштү. Ар бир ойлогон оюнун арасына, Каныбек капаста өз тилегине жетпей, аны менен өмүрлүккө коштошчудай болот. Таш арасындагы ачыккан арстай болуп, шумдуктуу ойлор андан да, мындан да кылт этип эсине түшүп турганда:

– Эмне тамак жасайын, эже? – деп, Дарыяхан чоочуган кыргыйдай элеңдеп Анарханга карады.

– Жакшылап паллоо жасап жибергин! – деди Анархан.

– А-а-а... Паллоо жебеймин. Эгер мүмкүн болсо чайын ачуураак салдырып, кичине гана чай кайнаттырып жибериниз, сулуу! – деп, Керимахун жантая кетти.

Алым акырын кирип отурду. Бирок ителгиге тептирген куудай отурган Анарханды көрүп, Алым сестене баштады.

Керимахун алдыртан Алымга, анан Анарханга карады. Экөө тең анын көзүнө желмогуздай көрүндү. Турфандан бери издеп келе жаткан душмандары кол куушуруп алдында отурат. Бул экөөнү тең ушул жерде жок кылуу да эсине кылт этип түшө калды. Белиндеги күмүштөгөн канжары жарк этип, көзүнө да чалынды.

«Окшошкөн түгөт, шайтандын уялары... Карачы, эч нерсе билбегенсип, аксынып отурат...» деп, Керимахун



ичинен ойлонуп кыжынды. Анын көзүнө үйдүн берекеси кетип, куту качып, өзүнүн ак шейшептүү жууркан-төшөгү Алымдын буту менен алда качан айрылып бүткөн сыяктуу көрүндү. Өзү кеткенден кийин, эч нерседен камы жок, ак төшөгүндө Анархан менен Алым кучакташып жаткандай көз алдына элестетти. Бул укмуштуу көрүнүш көзүнө элестегенде, Керимахун канжарын кармап алып ордуна тура калды. Анархан менен Алым турумтай көргөн чымчыктай селт этишип, бүткөн бойлору чымырашты.

«Ой, Алымга алышып алың, күрөшүп күчүң жетпейт. Алым сенден кыйын. Илбирсче илип, мышык чычканды уйпалагандай кылат» деп, бирөө айткан сыяктуу ой эсине кылт этип түшө калганда, шумдукту баштоо үчүн тура калгандыгын билдирбей, Керимахун белиндеги канжарын чечип жүк үстүнө койду.

«Ырас... уктасын... билдирбөө керек. Бул экөө гана эмес, Дарыяханды дагы... Ооба, ойгоо турганда кыйын...» деп, укмуштуу оюн бекиткендей, Керимахун улутунуп отура кетти.

– Соода ишиңиз бүттүбү, бек? – деп, Алым акырын гана сурады. Анын максаты Керимахундун соодасы кандай болгондугун билүү эмес, эмнеге сурданып отургандыгын билүү эле.

– А-а, бүттү! – деп, Керимахун карабай туруп гана чукул жооп берди. Ичимдеги сырымды билдирбей отурам деп тырышканы менен, анын ичиндеги ачуусу сыртынан байкалып турат.

– Соода иштериңиз жакшы болдубу? – деди Анархан.

– Эң сонун болду, – деп, Керимахун ачуусуна чыдабай быйпыйган мурдун кармап-кармап койду.

– Малдарыңыз мында келдиби? – деп, Анархан акырындан чыйрала баштады.

– Эми кайта барганымда келет.

– Кайта дагы барасызбы?

– А-а... Ооба,



– Эмне үчүн андай? Эки убара болбой бүтүрө келсеңиз боло?

– А-а-а... Ушунда бир-эки итке тапшырган аманатым эсепсиз кеткендиктен, ошону эсептешейин деп келдим, – деди да, бул сөздү ыңгайсыз айтып жибергендигин сезе калып, – азыр ошол эки итке барып келдим. Бүгүн түнү алар бардыгын орундаштырып берели дешти, – деп, Алымга карады да, – Алым мырза, кандай жакшы тура-сыңбы? Аттарың жакшыбы? Капа болбой ойноп-күлүп тура-сыңбы? – деп күлүп койду.

Бирок анын күлкүсү кадыр эсе күлкү эмес экендиги байкалып турат. Ал күлгөндө эки таноосу такыр жоголо түшүп, ичиндеги ачуусунун бардыгы алкымына келип тыгылгандай, бужугур кара сакалынын алдындагы бо-гогу ыксыз былкылдады.

Алым кыскача гана жооп берди.

Быртыйган бутун сунуп коюп, бир отурган ордуна козголбой отура бере турган Керимахун, баятан бери үч-төрт жолу жата калып тура калды. Адатынча оң бутун гана эмес, сол бутун да алда нече ирет которуп сунду. Бул көрүнүштөр анын адатынан тышкары экендигин Анархан бая эле сезген.

Бир жакка барып бир нече күнү же бир нече ай жүрүп келгенде, ошол барган жеринин суусун же чайын же чай кайнатып берген адамын жамандап, Дарыяхандын жанын жай алдырбай улам чай кайнаттырып алып, боргулданып чайды иче бере турган Керимахун, азыр жарым чыны чай ичти да, жантая кетти, «ичиңиз чайдан» деген Анархандын сөзүнө да жооп кайтарган жок.

«Кызык мемиреп жатканда, үчөөнү тең... ооба, дал ошондой кылуум керек...» деп, Керимахун шумдуктуу оюнун тыянагын чыгаргандай, жантайып жатып терең ойлорго түштү. Турфанда кылган соодаларынан улам Супахандан барган кат, ошондогу ачуусунун келишин эсине түшүрүп отурганда:



– Атыңыз таң ашабы же түн ортосунда отко коёюнбу? – деп, Алым акырын ордуна турду.

– А-а... Таң ашса да болот, бирок мен ойготкондо отко коёрсуң, – деп, Керимахун чарчаган адам сыяктуу катуу үшкүрүп койду.

– Төшөк салайынбы? – деди Анархан.

– Өзүңүз билиңиз! Сиз жатпай карап отур десеңиз, ал буйругуңузду орундатууга да даярмын! – деп, Керимахун күлүп койду.

Соода иштерин бүтүрбөстөн келишинен жана баятан берки берилген суроолорго жооп беришинен улам, Керимахундун соо келбегенин жана анын оюнда бир жамандыктын бардыгын Анархан жакшы түшүндү. «Кимдир бирөө мени ушактаган чыгар. Бирок ким? Биздин үйгө Супахан, Айнысахан, Батмахан, Айбадактан башка эч ким келген жок эле, бул ушакты ким чыгарды? Эмне үчүн Айбадак Алымды кетсин деп Дарыяханга айтты? Супахан бир иш кылдыбы?» деген ой зып этип көңүлдөн өтө чыкты.

– Сиз эмне үчүн сураган суроолорго оң жооп бербей сурданып отурасыз? – деп, Анархан кайраттана ачуулуу сурады.

Керимахун дароо өйдө болуп, Анархандын кайраттуу суроо беришине таңдангандай эдирейип карап турду да:

– Хи, – деп мыскылдай күлүп койду.

– Күлбөнүз, бегим! Мага күлсөнүз өзүңүз күлкүгө каласыз. Алым, бери отур. Дарыяхан, кел бери. Бек кимдиндир канын ичкени келген көрүнөт, кимдин канын кантип ичерин көрүп тургула! – деп, Анархан ыргып туруп, Керимахундун жүк үстүнө койгон шамшарын алып, – атайылап шамшар камдап келген экенсиз. Кимди өлтүргөнү отурасыз? Күнөөнү моюнга коюңуз. Сиз кеткенден бери бул үйгө Супахан, Айбадак, Айнысахан, Батмахандан башка кумурска да келген жок. Балким кайын энең Супахан жүзүкаралык кылып, адатынча мени ушак-



таган чыгар. Эгер ушул сөзүм чын болсо, чакырт кайын энеңди, ошонун алдында менин күнөөмдү моюнга коюп анан жайла. Эгер кайын энең экөөң күнөөмү мойнума коё албасаңар, экөөңүң бул шерменделигиңерди бүтүн Кашкарга жайып, бүт Кашкар элинин алдында абийириңерди кетирем, элге экөөңү күлкү кылам. Бул сөзүмө ишенип кой. Мына, Дарыяхан, туубасам да тутунган кызым! Мына, Алым, Дарыяханымдын күйөөсү, менин күйөө балам! Чакырт Супаханыңды, бардык ишке ушул эки бала күбө болуп турсун. Мына шамшарың! – деп, Анархан шамшарды Керимахундун алдына таштады.

Керимахун эмне айтарын билбей, эз болгон кишидей бетинен терин мончоктотуп, бир эсе Анарханга караса, бир эсе Алым менен Дарыяханга карайт. Бир эсе, ушуларды өңүндө көрбөй, түшүндө көрүп тургансыйт. Тек, Анархандын кайраттуу көрүнүшү, бирөө айтып бергендей Супаханды ушакчы деши, Керимахундун тилин оозунан сууруп алган сыяктанды.

– Эмне жалдырайсыз, бек? Чакырыңыз ушакчыны! Мен шерменде болоюн, же экөөң шерменде бол! Бир нече жолу мени кордогонсуң, ургансың... Мен шордуу, сага кол көтөрүп тил кайырган эмесмин. А бүгүн, мен соо калышпаймын. Анткени сен ушакка ишенип, бардык соода иштериңди талаага таштап, мени өлтүрүүгө келипсиң. Ошондуктан бүгүн мени сен өлтүрөсүң же сени мен өлтүрөм, – деп, Анархан Керимахундун алдында жаткан шамшарды ала койгондо:

– Ай, ай... сабыр, сабыр! – деп, Керимахун томолонуп-жумалана араң тура калды.

Керимахун өлтүрөм деген кишиден гана коркпойт, ал, барыдан мурда «өлүм» деген сөздүн өзүнөн жаман корко турган. Эгер бирөөлөр өлүм жөнүндө сүйлөшүп жатса, ал качып кете турган. Ошондуктан, ушул минутада, Анархандын шамшар кармап турушу, Керимахун үчүн жан алып маңдайында тургандай боло түштү.



– Эгер ошондой ушактарга ишенип, кандайдыр бир жаман ой менен келген болсоңуз, аныңыз уят, бек! Дарыяхан экөөбүз тоюбузду сиздин келишиңизге калтырып, Анарханды эне, сизди ата деп жүргөн элек. Бирок сиз... – деп, Алым сөзүнүн аягына чыга электе:

– А-а... кечир, Алым! – деп, Керимахун терең ойго түшө калгандай болду.

«Алдангамын... Супахан апамдын мүнөзүн билсем да алдангамын. Ырас, Анархандын ичи күйүп ачуусу келип турат. Мени өлтүрсө өлтүрүп коюшу да ыктымал. Өлтүрбөй туруп эл алдында маскара кылышы да ыктымал. Алым менен Дарыяхан баш кошкон. Анархан эне болуп калган... А-а-а... ошондуктан Анархан ак! Ал мени эл алдында уят кылышы мүмкүн!» – деп, Керимахун ойлонуп турганда:

– Алым, бизди ушактаган ким экенин бектен сура да, дароо барып ошол ушакчыны чакырып кел. Аппак кожом менен шаңыяны да чакыра кел! – деп, Анархан мурункусунан да кайраттуу жана ачуулу үнүн чыгарып, шамшарды ирегеге карап ыргытып жиберди.

Анархандын бой салып сүйбөгөндүгүнө, жаркылдап күлбөгөндүгүнө жана Супахандын кай бир айткан капыя сөздөрүнө байланыштуу, Керимахун Анарханды бир нече жолу урган. Ал урганда Анархан башын калкалап ыйлаган, кай бирде жан арачалап жалынган. Бирок ушул минутадагыдай Анархандын кайратын көрүп, мындай айткан сөздөрүн уккан эмес жана ушундай сөз айтып кайрат көрсөтөт деп ойлогон да эмес.

Ошондуктан Керимахун Анарханга аябай таңданды. Эмне айтарын билбей дал болду.

– Дарыяхан, жүгүр! Мына бул уятсыз күйөөнүн кайын энесин үйүндөгүлөрү менен бүт чакырып кел. Алым, сен Аппак кожом менен шаңыяны чакыр. Актыгым үчүн ошолордун алдында, муну шерменде кылып өлтүрөм да, анан өзүм өлөм. Мага азап көрсөтүп урган, ушакка ише-



нип, бардык малын чачып келип отурган жүзү караны бүгүн өлтүрбөй койбойм! – деп, Анархан шамшарды кайра алганда:

– А-а-а... жаным Анархан, сабыр кыл! – деп, Керимахун калтырап кетти.

– Жок, бүгүн экөөбүз тең өлөбүз. Мен сени эч качан тирүү койбойм! – деп, Анархан Керимахунга карай басканда:

– Жаным, жаным... сабыр кыл! – деп жалына кетеничтеди да, – актыгыңа көзүм жетти, сен аксың. Акмак болупмун. Эми эл алдында абийирибиз кетпесин. Эч ким билбесин! – деп, Керимахун жалдыраганда, Дарыяхан Анарханга жалына ары алып кетти.

– А-а-а... Алым, атты бери тарт, – деди да, Керимахун тебетейин дароо кийип, чепкенин камчысы менен бирге колтуктай сыртка карап жөнөдү.

Эмне үчүн «атты бери тарт» дегенине түшүнбөсө да, Алым тору жоргону сарайдын алдынан чыгарып, басмайылын чыңдады.

Керимахун үзөңгүгө бутун салып туруп:

– Анарханга айт, капа болбосун! Өзүң да капа болбо. Эч адамга билинбей Турфанга кеттим. Мени келди деген сөз оозуңардан чыкпасын. Супаханга да унчукпагыла. Өзүм соода ишимди бүтүрүп келгенден кийин сүйлөшөм! – деп шыбырады да, атка минип дарбазадан чыгып кетти.

* * *

Алым акырын көчөгө чыкты. Анархан берген шамшар койнунда.

Эл жатар мезгил. Бая эле келе турган Ли-Чан бул убакка чейин жок. Эгер Ли-Чан келе калса, түрмөгө карап жөнөп кетүүгө Алым даяр.

– Ал эмне үчүн кечикти? – деди...

Көчөнүн жогорку жагынан бирөөнүн келе жатканын көрдү. Анын шашылыш басканы Ли-Чан сыяктанды. Ли-



Чандын келгенин бирөө көрүп калбас бекен дегенсип, эки жакты, короо жакты карады.

– А, Алымсыңбы? Мен сага келдим эле, ырас болбодубу, – деп, Самсахун этеги менен терин аарчып, короо жакты карады да, тамга сүйөнүп отура кетти.

– Зарыл жумуш бар беле? – деп, Алым анын жанына отурду.

– Зарыл, балам! Анархан үчөөбүз үчүн абдан зарыл, короо жакта киши жокпу? – деди.

– Жок, – деди, да, үрөйлөнө түштү, Алым.

– Жакшы болду, багыбыз бар экен. Э, жанагы Айбадак апаң иттин кылганы. – Теги бирдемени билсе боло! Иттей тилдедим, – деп, Самсахун эмнегедир кубангандай күлүп койду.

– Эмне үчүн?

– Э, Алым балам!.. Эмне үчүн дей турган заманбы? Бул оңбогон иттер түрдүү шумдуктарды чыгара берет эмеспи. Бирок алардын шумдугун билген болсом жүрөгүмө сыйгыза албаймын, чечекейдей бирөөгө айтып коём. Мен өз өмүрүмдө үч гана адамды жакшы көрөм. Биринчиси Анархан, өз кызымды да мындай жакшы көрбөсмүн... Экинчиси Каныбек, үчүнчүсү сен!.. Сага айттайын деп келген иштин жайы мындай: мындан тогуз күнү илгери Супахан жүзү кара, Анархан экөөңдү кара лап, тезинен Керимахундун келүүн сурап кат жаздырып, бир адамдан берип жиберет. Аны мен билбейм. Айбадак апаң билип калса да, мага айтпай жашырып жүрүптүр. Азыр эле айтты. Уга сала бери жүгүрдүм, – деп, Самсахун мактангандай жылмайып койду.

– Эмне деп жамандайт?

– Э, балам, эмне деп жамандаганын билбейм, айтор жамандаптыр. Супахан эмне деп жамандабайт? О-о-о... Супахандай жүзү караны дүйнөнү төрт айлансаң да таппайсың... Айбадактын байкооно караганда, Анархан экөөңдү жакын кылып жана мүлкүңдү чачып жатат деп



жаздырса керек, – деди да, көз кыйыгы менен Алымды карады, – Эгер ал келип калса силерди майып кылат. Өмүрдү сактоо карыга да, жашка да парз, Анархан менен жакындыгың чын болсо, иштин жайын айтып, аны алып качып кеткин, – деп, бир топко унчукпай турду да, – мухаббат ушундай болот экен, балам, гүл кыдырган көпөлөктөй бирден бирге кете берет экен, – деп, эмнегедир муңайгансып туруп, – мейли... кантет элеңер?.. Анарханды да күнөөлөй албаймын. Алгачкы ашыгы Каныбек эле, эми сен болупсуң, мейлиңер!.. Эми экөөңөр эркин жашап, өмүр сүргүлө. Каныбек да маңдайына кудай жазганын көрөр, – деп, бир аз жашып туруп, – уккан ушак чынбы?

Алым дароо жооп бере албай, бир топко ойлонуп калды. Самсахундун арамдыгы жоктугуна көзү жетти.

– Ушактын бири жалган, бири чын!..

– Кандайча бири жалган, бири чын?

– Мен сырымды мурунтадан айтпагандыгым үчүн, сизге чоң айыптуумун. Бул жөнүндөгү менин күнөөмдү кечириңиз!.. Сиз айткандай, Анархан менен көңүл жакындыгым жок. Ал эми беш аттын кунунчалык дүнүйөнү чачкандыгым ырас. Бирок өзүм үчүн эмес, Анархан үчүн, анын ашык жары Каныбек үчүн чачтым! – деди да, Самсахундун алдына чоң айыптуу болгондой төмөн карады.

– Садагаң... Алым! Эмне, эмне дейсиң? – деп көзүн бажырайтып, Самсахун Алымга умтулду.

– Каныбекти түрмөдөн чыгарып, Анарханга кошуу үчүн чачтым!

– Садагаң болоюн!.. – деп, Самсахун ыйлап жиберди. Башка сөз айтууга анын кубаты келбеди, Алымдын башын кучактап, маңдайынан өптү. Анын көзүнөн куюлган кубанычтын жашы Алымдын бетине таамп, анын дагы эт жүрөгүн элжиретти.

– Каныбек бүгүн түнү түрмөдөн чыгат!

– Эмне дейт? – деп, Самсахун дагы чоочуй эч сөз айтпай, Алымды кучактап алып өөп-өөп жиберди...



Алым болгон жана боло турган иштин жагдайын айтты.

Самсахун болгон окуянын бардыгын угуп көңүлүн баскан сыяктанды. Бирок «бул окуяны бизден башка дагы ким билди?» деген суроону улам кайталап, ары-бери баса берди. Эч ким үчүн карасанабаган жана мындан мурун мындай ишти кылбаган Самсахунга бул иш чоң коркунучтуу болду.

Алым Анархандын үстүнө кирди.

– Эмне? – деди Анархан.

– Кетти!

Эми эмне болор экен деген ой менен башын катырган Дарыяхан, эшик алдынан булардын сөзүн тыңшоодо.

– Ыракмат, Алым! Менин сөзүмдү жакшы коштодуң... Эми экөөбүз тилегибизге жетебиз! – деп, Анархан сүйүнгөнүнө чыдабай ыйлап жиберип, Алымдын эки бетинен эки өптү, көпкө коё бербей, Алымдын башын көкүрөгүнө кысты.

Дарыяхан өзүнүн эмне болуп кеткенин билбей да калды. Бирөө каракушка чапкандай, көздөрү караңгылап, бир жолу жыгылып кете жаздап токтоду. «Мына шерменделер, алдамчылар» деп, бардык үнү менен кыйкыргысы да келди, бирок эмне үчүндүр үнү чыкпай буулукту. Жер бетине калаймандуу чуу баштагандай эки кулагы тең дүңгүрөдү. Тишин тишине кычыратып, ээрдин кесе тиштенип, оң колу менен маңдайын басып ыйлап турду да:

– Окшошкон жүзү каралар, Керимахун акемди кандай алдаса мени да ошондой алдаган турбайбы? – деди да, акырын көчөгө чыкты. Эч ким көрүнбөйт, төмөнкү бурчтан Самсахунду көрдү, бирок, анын Самсахун экенин ал билген жок.

– Жок, адамгерчиликтен кеткен алдоочтор, мен силерге алдатпаймын! – деди да, жогору карата чуркады. Самсахундун эки ирет чакырганын да уккан жок.



Самсахун Дарыяхандын чуркап бара жатышынан шек алды. Анын кайда, эмне үчүн бара жаткандыгын билүүгө кызык да, кууп жетүүгө дарманы жоктугун сезип:

– Алым! – деп, дарбаза алдынан чакырды.

Самсахундун үнү чыкканда Анархан менен Алым экөө тең чоочуп кетишти. Тек Анархан үчүн, Керимахун тереzedен башын сала коюп кыйкыргандай боло түштү.

– Самсахун! – деп, Алым ордунан тура калды.

– Ал эмнеге келди? – деп, Анархан Алымды кармай калды.

– Ал баятан бери бул жерде болучу, – деп жүгүргөн бойдон чыгып кетти.

Алым Самсахун менен сүйлөшө түштү да, жүгүргөн бойдон көчөгө чыгып кетти. Супахан кат жаздырып Керимахунду чакырткандыгын Самсахундан билип, Анархан окуянын түп жайына түшүндү. Бирок Дарыяхандын жайын укканда анын жүрөгү оозуна капталды. «Алым Дарыяхандын артынан жетип тим-тим кылабы же шумдуктун оту жанабы?» деген коркунучтуу суроо улам кайталанып, Анархандын жанын жай алдырбады. Минут сайын көчөнү карайт...

– Жаным, кечиргин!.. Ал сени өпкөндө мен өзүмдүн эмне болуп кеткенимди да билбедим. Аялдардын, айрыкча уйгур аялдарынын ичи тар болотко? Ошол оору менде да күчтүү. Сени ал өпкөндө, демек бул экөөнүн көңүлү бузулган экен, булар мени алдаган экен деген ой келди. Ошондуктан, Супаханга тез жетип, болгон окуяны айтып, силерди шерменде кылууга карардым эле. Аным жаңылыштык экен, кечир жаным! – деп, Дарыяхан Алымдын бетинен өөп, мойнуна асылды.

– Эч нерсе эмес, бирок карачы, дагы жарым көчө жүгүргөнүңдө иштин бардыгын бүлдүрөт элең. Супаханга сырды ачып, бизди өлтүртөт элең. Мындан ары ар ишке сабырдуулук менен карап, чындыгына жетип жүр! – деп, Алым дагы Дарыяхандын бетинен өптү.



Көп убакыт өтпөй Ли-Чан келди. Керимахундун келип кайра кеткенин айтып, Ли-Чан экөө түрмөгө жөнөп кетишти. Күткөн максаты бүгүн колго тийчүдөй кубанып, Самсахун үйүнө кайтып баратат...

КЕСКИ ТҮЛКҮ

– Шаңыя бизди алдоого, өзү Дарыяханга үйлөнүүнү, Аппак кожосун Гүлсараханга үйлөндүрүүнү ойлоп, бардык айланы иштеп жатабы? Иштеп жатат! Каныбек жөнүндө биздин колдон келбейт, жөн гана куда-сөөк бололу дештиби? Дешти! Ошондуктан, далайды алдаган, далайдын кандуу жаштарын агызган митайымдарды биз бир жолу алдасак эчтеме болбойт. Бизди тилектештер алкабаса каргабайт, – деп, Ли-Чан жүрүшүн дагы ылдамдатты.

Эшигинин алдында ары-бери басып турган шаңыяны көрүп, Ли-Чан Алымды арабага отургузду да, таскактаган бойдон барып шаңыянын алдына тура калды.

– Саломалейкум, бек! – деп, шаңыя пашыла, арабада отурган Алымга кош колдоп көрүштү.

Алым шаңыя менен өтө кичипейилдикте амандашып, жаңы гана жылбырска болуп чыккан мурутун эки жакка сылап коюп:

– Кожом кайда? Мен бир зарыл иштер менен кечигип калдым.

– Кожом биздин үйдө отурат. Сиз кечиккендиктен, жигиттерге жол тостурбастан өзүм тосуп чыга калдым эле. Кана, үй жакка жүрүңүз! – деп, шаңыя өзүнүн кичипейилдүүлүгүн көрсөтүүгө аракеттенип, арабанын үстүнөн колтуктап түшүрүүгө ниетин билдиргендей, Алымдын оң колтугунан кармап алды.

– Теңир жалгасын, бек. Зарыл иштер чыгып калгандыктан, ошону сиздерге айтайын деп гана келе калдым.

Сиз бүгүн мында мейман болбойсузбу? – деп, шаңыя Алымдын колтугунан колун тартып, бир иштен чоочугандай делдее түштү.



– Бүгүн ушундай болуп калды, ага капа болбоңуз. Мындан төрт күнү илгери, сиздер менен сөөктөшүү жөнүндөгү кабарды айтып, атам менен энеме киши жибергемин.

– Кош, ал кишилер эмне дептир? – деп, шаңыя окуянын ток этер жерин угууга ашыкты.

– Эмне десин... Эч кандай камылгасы жок туруп, өз кызым Гүлсараханды гана эмес, жээн кызым Дарыяханды да бере албаймын, келерки жылга күтүшсүн. Эгер азыр эле үйлөнүшөлү десе, анда мага беш жүз зер камдап берип, барган адамды түнү менен кайра жөнөтсүн, мен тойго камылга көрүп эмки жумада барам дептир. Иш ушундайча чатак. Кана, сиз эмне дейсиз? Аппак кожом менен акылдашып маган жооп бербейсиздерби?

– Жакшы болот, бек, кожом менен акылдашайын. Аңгычакты сиз үйгө кирип чай-пай иче турбайсызбы? – деп, шаңыя чычкан көргөн күйкөдөй эбелектей баштады.

– Жогоңуз, бек, мен үйгө кирсем кечигип калам. Мындан башка да камылгаларым көп. Сиздер беш жүз зер берсеңиздер, жиберген адамым барып, эмки жума күнү атамдар, келип калса, алар шаршемби күнү той жасашат. Көрдүңүзбү убакыттын кандай чукулдугун? Баса, сиздер эртең кечинде, бая күнкү конок болгон үйгө барыңыздар, акылдашалы, той өткөрүүгө бир дурус жай таап бербесеңиздер болбойт, – деп, Алым шаңыянын көңүлүн жайгарып, болочок «тойдун» камын кадиксиздей эскерте салды.

– Албетте, жакын арада той өткөрөлү деген жакшы сөз. Мен каршы эмесмин, кожом да макул болор. Мен үйгө кирип чыга калайын! – деп, шаңыя үйгө карай жүгүрдү.

Баятан бери мейманканада жалгыз отурса да Аппак кожо зериккен жок. Чынында, ал санаасы менен байып, жанына Гүлсараханды алып отурду. Өткөн жолу Алымга барып конок болуп отурганда:



«Эшигиңнан мен өтаман,
Гүлзараңза тергиди,
Гүлзараңза баана босын
Ай йүзүңни көргили!..» –

деп ырдаган Гүлсарахандын ырын эсине түшүрүп, ал ырды ичинен ырдап отурганда сырттан шаңыя кирди.

Шаңыя Алымдын сыртка келгенин, кандай жумуш менен мында кирбей койгонун кыскача айтты да:

– Иш ушундай. Тойду канчалык тез өткөрсө, бизге ошончо жакшы. Жашап калган чагыбызда андай кыздарга үйлөнүү кандай экенин айткамын, кожом!

– Беш жүз зерди экөөбүз биригип беребизби? – деди Аппак кожо.

– Кыргыздар мындай кыздын калыңына миң кой, жүз жылкы сурайт. А сиз эки жүз элүү зер менен гана Гүлсараханды алганы жүрөсүзбү? Бек миң зер сурады, беш жүзүн мен берем, – деп, шаңыя чөнтөгүнөн сандыгынын ачыкчын алып, төркү үйүнө кирип кетти.

Дайыма алгандан башканы билбеген Аппак кожо үчүн беш жүз зерди мына деп бере салыш кыйын болду. Ал ичкен тамагына гана эмес, көйнөк, ыштан үчүн да бир жармак чыгым болуп көргөн эмес. Кимдин үйүнө барбасын, тамагы даяр. Кимди окубасын же кимге түркүм тумар чийбесин, кийими алдына коюлуп, акчасы чөнтөгүнө салылуу.

«...эми мына бул шаңыянын беш жүз зер бер деп турушу кандай? Менин Аппак кожолугум үчүн, бек, эмне үчүн карындашын мага бекер бербейт?» деп, терең ойго түшүп турганда, шаңыя үйдөн кызыл баркыт баштыкка салган зерлерин шалдыратып:

– Кана кожом, зерди санаңыз!

– Кандайча кылып... – деп, андан аркы сөзүн айтууга тили күрмөлбөй, Аппак кожо колун калтырата ордунан тура калды.

– Эгер Гүлсарахандан көрө беш жүз зериңиз жакшы көрүнүп турган болсо, анда тим эле коюңуз. Эки кыз



үчүн миң зерди эмес, эки миң зер төлөп, экөөнү тең өзүм алам! – деп, шаңыя сыртка карай жөнөгөндө:

– Ай, ай, бек, бек... Андай кылуу шарыятка туура келбейт. И...

– И, анан кандайы туура келет? Же мага ишенбей турасызбы? Жүрүңүз бектин өзүнө! – деп, шаңыя Аппак кожонун айласын кетирди.

– Бир жигитиңизди мечитке жиберип, Гүлабахун кожону чакыртыңыз, беш жүз зер ала келсин, – деп, Аппак кожо айтканда, анын үнү безгеги кармаган адамдыкындай чыкты.

– Бек андай узак күтпөй шашып жатпайбы! Андан көрө бербеймин десеңизчи?

– Мен үчүн, анда, сиз бере туруңуз, мен сизге, ушул үйдөн кетпей туруп төлөйм. Калп айта турган болсом куран урсун! Кудая өзү урсун!!

Аппак кожону оңой-олтоң алдай салганына кубангандай, шаңыя мыйыгынан күлө башын ийкеди да чыгып кетти.

«...кураң урсун! Кудая өзү урсун!!» деген сөздөр оозунан чыкканда, Аппак кожонун бүткөн бою дүрүлдөп, кулактары чуулдап, эки көзү тунарып, айланасын караңгы басты да калды...

* * *

Алымдар убадалашкан жерден Шэтайды таап, баштыкка салынган беш жүз зерди колуна карматып, шаңшуур жамбыдан экини эки чөнтөгүнө салды да:

– Үч адам үчүн колубуздан азырынча келиши ушул. Мындан ары аманчылык болсо, мындан чоңду да алышарбыз. Жалгыз гана суранарым: алдашпайлы. Эгер алдаша турган болсок... – деп, Алым андан аркы эскертүүсүн айтайын дегенде, «эгер алдасам мени тирүү койбосуңарды түшүнөм» дегенсип, Шэтай колун көтөрө жаңдады да, түрмөгө карай басты.



Ли-Чан арабаны сүйрөп барып бузулган жаман дубалдын арасына токтоду. Түрмөдөн чыгуучу алсыздарды салып кетүүгө камдаган арабаларын кармашып, бул жерде, Даутахун менен бирге дагы бир жаш кытай бала турат. Анын кийиминин начарлыгын жаштыгына карап таназар алган киши жок.

– Ли, чын эле атам чыгабы? – деди жаш кытай бала.

Ли жооп бергиче:

– Чыда, унчукпа! – деп салды Даутахун.

Бул бала Чин-Чандын түрмөдө отурган агасы Хенин улуу баласы эле.

Мындан бир нече күнү илгери, түрмөдөн бошотуу жөнүндө аракет кылып жүргөндөрүн Жин-Ху-А барып айтканда, «Лиге айт, мени бошотууга Линин жана анын досторунун кудурети жетсе, менин жанымдагы уйгурду да эскерсин. Ал Зуннахундун бир прикащигин уруп койгондугу үчүн он эки жылдан бери сураксыз отурат» деп, Хе салам айткан. Азыр бошоно турган үч кишинин бири, ошол Хенин жанындагы уйгур досу.

Алымдар өтө чыдамсыздык менен жаман тамдардын арасынан түрмө жакты карашат. Түн ортосунан жаңы кыйшайса да, алар үчүн таң атып келаткандай, адамдын бардыгы уйкудан ойгонуп, үйлөрүнөн чыгып келаткандай сезилет.

Шэтай акырын келди, эки жакты байкады, бардыгы өзүнө тааныш түрмө. Түрмөнүн арасында эки кароолчу бар. Алар түрмөнүн эшиги тараптан көрүнбөйт. Дарбаза алдында жалгыз кароолчу турат. Өзүнүн кичинекей бөлмөсүндө ачкыччы отурат. Түрмөнү башкаруучулардын бардыгы алда качан уктаган сыяктуу, жымжырт.

Шэтай эшик алдындагы кароолчуга барды да:

– Сенин ордуңа киши жибербедим беле, келген жокпу? – деди.

– Жок, – деди кароолчу.



– Иттин баласы, менин айтканымды орундатпай кайда кетти? – деп, Шэтай бир аз капалангансыды да, – жүрү, эс ал! – деди.

Кароолчу өзүнүн башкаруучусу Шэтайдан шек санаган жок, алдына түшүп жөнөп калды. Шэтай ачкыччынын бөлмөсүнөн өтө бергенде, алдында бара жаткан кароолчунун оозун баса калып, шамшар менен коюп калды да, анын өлүгүн ачкыччынын бөлмөсүнүн артындагы чуңкурга таштай салды.

Шэтай пландын бирин аткарып, экинчисине келди.

Ачкыччы жаман чырагын жарык кылып коюп, уйкуга мас болгондой саал үргүлөңкүрөп отурду эле, Шэтай кирип келгенде чоочуп кетип, ордуна тура калды.

– Тынччылыкпы?

– Тынччылык.

– Мен сага чоң жумуш менен келдим. Эгер ал ишти орундата турган болсоң, сенден кара башымды да аябаймын.

– Кандай иш? – деп, ачкыччы Шэтайдын түрүнөн эси чыгып калтырай баштады.

– Сен мына бул беш жүз зерди алгын да, мага үч адамды акырын чыгарып бергин. Бирок эч качан оозундан чыгарбагын. Эртең да берем...

– Жок, жок... кудай сактасын... Мындай ишти билбейм. Иштеп да көргөн эмесмин.

– Жакшылыкча алгын...

– Жок! – деп ачкыччы калтырай баштады.

– Алгын, – деди да, Шэтай тапанчасын сууруп алды.

Ачкыччы калтырады, көзү алайып, жүрөгү оозуна тыгылды. Эч айласын таппады, акыры зерди алды, бирок бул иш жакшылык менен же жамандык менен аяктарына көзү жетпеди.

Мындан мурун бул түрмөдөн жети ачкыччы өлгөн. Ал жети ачкыччынын өлүмү менен бирге он беш адам түрмөдөн качып кеткен. Бирок ал иштерди ким иште-



гендиги белгисиз болуп калган. Анткени – жүргөн жерин, баскан изин, кылган ишин билдирбеген куукай, кески түлкүлөр түрмөнүн айланасында көп эле.

Ачкыччы көпкө чейин калтырап турду да:

– Кароолчуну кантем?

– Аны мен кетирип жибердим, – деп, Шэтай кароолчуну өлтүргөн канжарын ачкыччынын бөлмөсүнө билдирбей таштап сыртка чыгып, кимди бошоторун ачкыччыга көрсөттү да, өзү дарбаза алдынан эки жакты карап турду.

Көп кечикпей ачкыччы Каныбекти баштап үчөөнү ээрчитип көчөгө чыкты. Шэтайдын жандоосу боюнча жаман тамдарга карай басышты. Бошоткондорду Алымдарга берип кайра тартышканда:

– Кимди бошотконуңду билдиңби? – деди Шэтай, акырын гана шыбырап.

– Жок, – деди ачкыччы, калтыраган үнүн акырын чыгарып, кимдендир чочулагандай эки жагын каранып.

– Коркуп турасыңбы?

– Чынын айтсам, эң жаман коркуп турам. Эртең менен тиги кеткендерди сураса эмне айтам?

– Анын жообун мен берем. А алган зерлеринди батыра албай турсаң мага бер, эртеңге чейин катып коёюн, кийин иш басылгандан кийин өзүң аласың, – деди Шэтай.

Жанына салган зерден кутулса эле бардык балаадан жана жоопкерчиликтен кутулуучудай болгон ачкыччы, башка эч сөз айтпастан, зерлерди кайра бере салды.

– Жообун өзүм берем, сен барып бөлмөңө отура бер, эч кимге оозуңан чыгарба, – деп, ачкыччыны жолуна салды.

Арадан бир далай убак өткөндөн кийин, Шэтай дарбазанын алдына тура калып, тапанча менен бир нече жолу удаа-удаа аткылады.

Түрмө кызматкерлери, постко турууга келген чериктер туш-туштан келишти.



– Азыр эле бул жерде турган кароолчу жок. Ачкыччынын бөлмөсү тарап-тан кимдир бирөөнүн коркунучтуу үнү чыкты. Ошонун ары жагынан бир топ кишинин карааны көрүндү. Балким бирөө кароолчуну өлтүрүп киши качырса керек.

Жабыла туш-тушка жүгүрүштү.

Көп убакыт өтпөй кароолчунун өлүгүн табышты. Ачкыччы кан болгон шамшардын кайдан келип анын бөлмөсүнө жатып калганын түшүнбөй кармап турганда, Шэтайлар үстүнөн чыгышты.

Таң атып, күн чыкты. Ачкыччы дарга асылды...

Бутун тыбыратып туруп жан берген ачкыччыны Шэтай карап туруп, көкүрөгүн баскандай кубанып жылмая:

– Эгер мындай кылбасам, айыбым чыгып калууга мүмкүн эле!

ТАПКЫЧТАДЫ

Кашкардын түндүк тарабындагы Ярбак дарбазадан чыгып чыгышка карай бир топ жерге барып дөбөчөнү имериле бергендеги сол кол тарапта жалгыз үй турат. Үйдүн айланасында тыт жыгачтары, түркүн тал жана башка бактары турат. Тыт жыгачтарынын мулжуюп турушуна караганда, бул үйдүн ээси жибек куртун багып, пилла сатып жансактагандыгы байкалат.

Күн шашке. Жаман үйдүн алдында эки чал отурат. Биринчиси узун бойлуу, алибеттүү, кыркмач көк ала сакалдуу чал. Жалпы көрүнүшүнө караганда, өмүр бою катаалдуу эмгек менен алышып келе жаткандыгы байкалат. Жаш чактагы тастайган бетке карылыктын бырыш тамгасы түшүп, терилери жукарып, тартса чоюлуп, кол сыртындагы тарамыштар, куураган арчанын тамырындай болуп ай күнө. Бушаймандуу адамча чеке терилерин бырыштырып, тыттын чоңураак жалбырактарынан алып келип, курч бычак менен кесмече кесе



баштады. Бул Даутахундун атасы Жалилахун. Анын жанындагы чал – табып Чжу-Вей-Ху, жылкынын бышкан картасын кыя кескенсип, керечтин түбүн чыныга туурап отурат.

– Бул керечтин кандай дарылыгы бар? – деп, аркы уйгур чал-Жалилахун берки Чжу-Вей-Худан сурады.

– Билген адамга керечтин дарылыгы чоң... Муну чайнекке салып кайнатып, кайра дымытып койсоң, чайдай кыпкызыл болуп чыгат. Учук менен ооруган адамга күчтүү тамакты берип туруп, анын артынан бул керечти берсең, тамактын кубатын денеге тез таратат. Демек оору адам тез кубаттанат, эгер башка оору жок болсо, – деп, Чжу-Вей-Ху кичинекей ак сакалын сылап койду.

– Кереч тоого чыгат, а сиз эми тоого качан барасыз?

– Азыр менде тоого барар ал барбы? Ал жок, – деп, эмнегедир арман кылып өкүнгөндөй, Чжу башын чайкап тунжурап турду да, – эх, Жалилахун досум!.. Нелерди баштан өткөрбөдүм... Далайларды баштан өткөрдүм. Мен он сегиз жашымдан тартып табыптык ишине кириштим. Бирок ыгы келсе гана киришпедим, ушул иштин артынан түштүм. Окумуштуулардан угуп, уламалардан сурадым. Тажрыйбалуу боло элек кезимде кай бир адамдын убалына да калдым, кийин далайдын собуна да калдым... Дарынын бардыгы чөптөн чыгат эмеспи. Тетиги турган Катуу-Бакыт, Какшаалдын тоолорун көрдүңбү? – деп, Кашкардын түндүк тарабында аркайып алыста бүлбүлдөп турган тоолорду колу менен көрсөтүп, – ошол тоолордун мен жүрбөгөн жери, мен үзбөгөн чөбү менен гүлү калган жок. Мындан он жылы илгери барып ушул чөптөрдү алып келгемин. Бирок эми дары кылуучу чөптөрүм түгөнүп баратат. Жаңы-жаңы чөптөрдү табууга менден дарман кетти, – деп, бир аз муңайып тымтырс отурду да, – тетиги Какшаал тоосунда бир дары чөп бар эле. Мен аны сиан деймин, кыргыздар ак кодол дейт экен. Ошол дары болсо ушул баланын да



бир оорусун алдын ала айыктырып коёт элем, – деп, колунда самаганы жоктугуна арман кылып акырын үшкүрүп, карылыкты жек көргөндөй, колунун бырышкан терилерин чоюп-чоюп койду.

– Кандай оорусун?

– Кызыл жүгүрүгүн.

– Бул баланын кызыл жүгүрүгү жок да?

– Буттарын үшүккө алдырганын көрдүңөрбү?

– Ооба.

– Демек, ошол үшүктүн залдары, акыры бир күнү кызыл жүгүрүккө айланышы мүмкүн, а балким кызыл жүгүрүк болбой калышы да мүмкүн.

– Эгер ак кодол болсо кандай кылар элеңиз? – деп, Жалилахун сөзгө өтө кызыкты.

– Бир мыскал күмүш, бир мыскал алтынды майда өгөп, беш мыскал күкүрттү, бир мыскал көк ташка кошуп талкалап, аны да сууга кайнатып, жоон санынан ылдый буулатып жуудурап элем да, семиз козунун сорпосуна ак кодолду туурап ичирип, этине абдан тойгузар элем. Анан жылкынын чийки казысын жука тилдирип, тогуз ак кодолго тогуз мыскал күкүрт, беш мыскал күчала, үч мыскал көкташты кошуп жанчып, аны казыга жукалап тегиз сээп, жоон санынан ылдый бутунун башына чейин ороп тартар элем. Ошентип бир дарылоо менен кызыл жүгүрүктүн алдын алып жок кылган болор элем, бирок ал дары да жок, таап келүүгө менде дарман да жок, – деп, ийини менен тынып дем алды да, жалындуу жаш чагына өкүнгөндөй эрдин тиштеп, өңүн кумсартып, алда кайда көз жиберип тунжурап калды, Чжу-Вей.

– И, аксакалдар, күнгө кактанып отурасыздарбы, – деп, кепичти бутуна салып, чапанды желбегей жамынып, үйдөн Каныбек чыкты.

– Отурдук, балам, отурдук, кечээгиден кандайсың? – деди Жалилахун.



– Кыскасы күндөн күнгө жакшымын! – деп, Каныбек күлүп койду.

– Күндөн күнгө жакшы болорунду билем, балам. Бирок менин айтканымды так орундатсаң болду. Кокус ышынып же жалкоолонуп жүрбөгүн? Жалкоолук жайың жок беле? – деп, Чжу Каныбеккө карап күлүп койду.

Каныбектин түрмөдөн чыкканына бүгүн он күн болду. Кашкардан тез жөнөп кетүүгө мүмкүндүк болбоду. Анткени – Каныбек учук оору менен ооруп чыккан болучу. Алым менен Анархан Каныбекти эс алдырып дарылатпай жана дары камдаттырып албай туруп бул жерден жөнөп кетүүнү туура табышкан жок. Ошондуктан, Каныбек күнү-түнү ушунда. Жалилахун үйүн берип, Каныбекти жашырып отурса, Чжу-Вей-Ху бардык айласы менен дарысын берип дарылоодо.

Табыбынын айтуу боюнча Каныбек бак арасында бир топ жүрдү.

«Сен эч нерсени ойлобогун, ойногун, күлгүн, жүрөгүңө тамак барбаса, да көп ичкин» деп, Чжу күндө айтат. Каныбек мындан мурун табыптын айтканы орундатса да, бүгүн орундатууга чыдабады. Табып «айыга элексиң» дегенден башка сөз айтпады. Каныбек өзүнүн байкоосуна караганда таптаза айыгып калгандай сезет, «Отурбай ары-бери баскын» деген табыбынын сөзүн такыр унутуп, тыттын дүмүрүнө көчүгүн коюп жалгыз отурат.

Уламдан улам ойдун деңизине түштү. Каардуу кара турмуш ичинде өзүнүн өмүрү кандайча болуп өтүп келгенин эсине сала баштады.

Жазгы мунарыктай булбүлдөп, алда качан өтүп кеткен балалык күндөрү эсине түштү. Караңгы түндү кара булут каптап, каардуу шамал көтөрүлүп, чагылганы чагылып, кара нөшөрү куйгандай болуп, өткөргөн кара күндөрүн бирден санап көз алдынан өткөрдү. Анын кабагы бүркөлүп, көздөрү бажырайды.

«...иш ушундай, Самсахун аке! Зайыбы Сурмашты ээрчитип Оштогу Лаңгардан Чоң Койчу да келген. Ал Алай-



дагы элди түтүнмө түтүн кыдырып жүрүп Бегайымдын дарегин таппай кетти. Бегайым эч кайда жок. Аны Эшен чал өлтүртүп бир кемерге көмдүрүп салган көрүнөт. Тирүү болсо табылат эле. Ушул суук кабарды билдирип, Каныбекке менден салам айтыңыз. Колуңуздан келсе Каныбектин түрмөдөн чыгышына колкабыш кылыңыз! Кош, Саке! Айымбачанын тоюнда, койчулар сизден чокой боо талашып, ак козу алганын эсиңизге түшүрө алсаңыз, ошол ак козунун керчөөсүн сизге куйкалап жегизген ким экенин эстесеңиз, бул катты жаздырган Эшендин койчусу Жапек экенин билесиз!» деп жазылган каттын беш күнү мурда Самсахунга келгенин, ал катты мурдаагы күнү Самсахун алып келип Каныбекке окутуп бергени эсине түшкөндө, жаандан калган чөөт суудай болуп, Каныбектин көздөрүнүн кычыгына жаш пайда болду.

Көрбөгөн эл кошул-ташыл кылып жомоктоочу түрмөдө он ай жатканын, андагы турмушун, анда ким эмне кылмыш менен туткун болгондугун, кимди кандай жазалаганын, алардын эркиндикти көксөгөнүн, алардын айткан, сөздөрүн бирин койбой көңүлгө салып, көз алдынан элестетип өткөрдү.

Каныбек түрмөдөн чыккандыгына кубанганынан өткөн кара күндөрүн эстеп отурган жок. Ал түрмөдөн чыккандан бери «эми эмне кылуу керек», деген суроо тынч алдырбагандыктан, өзүнө өзү эсеп берип, мындан ары эмне кылуу жөнүндө ойлонуп көп отурду. Табыбы тамак берип, дарылай турган убагы өткөндүгүн да сезбеди.

«Эмне кылуу керек? Барар жер, басар тоо жок. Кайда барсаң да Мамайдын көрү... салуулу капкан, зардуу муң, аккан жаш... теңсиздик, адилетсиздик... Сары изине чөп салган куугун-сүргүн... Ырас, куугун, сүргүн!.. Дагы куугун болору сөзсүз... Бул куугун-сүргүндүн акыры эмне менен аякталмак? Келечек тагдыр, алдыдагы үмүт кандайча болуп чечилмек» деген сыяктуу суроолор биринин артынан бири жамыраган козудай каптап келе берди. Бирок,



белгилүү бир тыянактын айланасына токтолбогондуктан, келген суроолор суудай жайылып кетип жатты.

«Өчкөн от жанып, өлгөн өмүр тирилди. Алым эмчектештик карызын актаса, Анархан кирсиз мухаббаты менен сүйгөндүктү актады. Эми мен алардын эмгегин кантип актоом керек? Ырас, Алым эмчектеш, а Анарханчы?.. Ал өлүмгө башын байлады, дүнүйөсүн аябады, никелеп алган күйөөсүн, ага-тууганын таштады. Ким үчүн? Мен үчүн эмеспи? Ырас, мен үчүн, мухаббат карызынан кутулуу үчүн... Бул талашсыз! Мындан ары экөөбүз өлсөк бир чуңкурда, тирүү болсок бир дөбөдө болобуз. Бирок кайда барып, кайсы жерге батып жан сактайбыз?» деген суроолор Каныбекти канатына отургузуп алып, ааламды кыдыртып учуп жөнөгөн сыяктанды.

«Береке да, күч да көпчүлүктө. Бул жөнүндө түрмөдө жатканымда көп уктум. Албетте бул чындык, нукура чындык. А тиги, Чор тамандар эмне кылды? Бардыгы бир ооз болуп турганда, Атабек гана эмес, Түлкүбек өзү да батына албай корккон... Ооба, көпчүлүктөн корккон. Талаш жок!.. Эгер Көкө тирүү болсо, байкуш Чор тамандар тымтыракайы чыгып жоголушпайт эле. Алар дайынсыз качып кетишти. Кайда качышты? Эгер ошолордун кайда качканын билсем жакшы болор эле. Эчтеме эмес, табармын. Аларды таппасам да, Алымдын ата, энеси, эже, жездеси бириксе, алардын туугандары да бар чыгар. Баса, Алым айткан Чокочу? Ал сөзсүз бизге кошулат. Анан Алайдан Кебекти, Эсенди, Жуманы туугандары менен көчүрүп алсак, чоң ата, чоң энем келсе... О-о... калдайган чоң айыл болобуз. Баарыбыз бир ооздуу болсок, бизге эч ким бата албайт!» деп ойлогондо, анын көздөрү жайнап, беттери нурданып, бир уруу эл өзүнчө жыргап, кайгы-капасыз айланасында тургандай боло түштү да, эмнегедир чоочугандай, көзү алайып, өңү кумсара түштү. «Эч качан унутпаган Бегайымды дал ушул



учурда унута калышым кандай? Анын өлүү же тирүүсүн билбей туруп Анарханга үйлөнүшүм кандай? Башымды батырып, багалчыгымды сыйгыза албай жүрүп, бирин таштан, бирин алышым, Бегайым менен Анархандын мага деген кирсиз мухаббатына жана адамгерчиликтин сыпатына жеңил карагандык болбойбу?» деп, дагы терең ойлонуп отурганда Дарыяхан акырын келди да:

– Анархан эжем келди. Сизге айта турган сөзү бар болсо керек! – деп төмөн карады.

– Эң жакшы болду, мен да зеригип отурдум эле, – деп, Каныбек да жылмайып ордуна турду.

– Э-э-э... Каныбек балам! Дары иче турган убагың өтүп кетпедиби? Мен сени тиги тараптан издеп жүрсөм, ушул жерде отурган экенсиң да... Эми эч жакка бурулбай жүр! – деп, Чжу-Вей Каныбекти колдон алып жөнөдү.

Каныбек дарысын ичип, тамагын жегенден кийин Анархан менен көпкө сүйлөшүп отурду.

– Дагы кандай кабарлар бар? – деп, Каныбек Анарханды ие тартып көкүрөгүнө кысты.

– Кабар ушул. «Керимахундун Кашкарга келгенин же келбегенин анык билиш үчүн, бүгүн эртең менен, Самсахунду Супахан Турфанга жөнөттү. Кат жаздырып Улуу-Чаттагы Зуннахунга да киши жиберди, бирок катка эмне деп жаздырганын биле албадым» деп, жана мага Айбадак айтты. Ошондуктан, кандай гана болбосун, биз бул жерден тез кетүүбүз керек, – деп, Анархан Каныбектин мойнуна кучактай, жаагын анын жаагына тийгизе кысып-кысып койду.

«Зуннахун балам!

Кудаанын берген дөөлөтүнүн деми менен саламат жүрөсүңбү? Андагы Түлкүбек досуң мал башы менен аман турабы? Соода иштериң жакшыбы? Биз болсок аман-эсен турабыз. Бирок Керимахун жөнүндө ойдо жок укмуштар болуп, чоң кайгы түштү. Он күндөн бери көздү жаш, көкүрөктү кайгы каптады.



Мындан он күнү илгери Керимахун мында – Кашкарга келген экен. Эмне үчүн келгендиги намаалум. Бүгүнкү күнгө чейин жок. Кашкар шаарын бүт аралап, Керимахундун дарегин таппадым.

Анын мында келгендиги айдан анык болду. Баягы Кулабахун келген, анын келгенине бүгүн он күн болду. Ал айтат: «Турфандан биз менен бирге чыккан. Бирок чоң куржунун бизге таштап, шашылган сыяктуу мурун кеткен. Кабагы бүркөө, кайгысы көптөй көрүндү эле» деп, Керимахундун куржунун берди. Демек, анын эмне үчүн жок болуп отургандыгы эч далилсиз.

Мен өзүмчө ойлойм: Ал Турфанда жүргөндө, Анархан жөнүндө бир ушак угуп, ошого ачууланып келди го дейм. Анткени, карындашың Анархан, ата-бабабыз кылбаган жоруктарды кылып бузулуп кетти. Анын үйүндөгү баягы Алым деген жигит анык жүзү кара экен, анысына көзүбүз абдан жетти. Эгер андай болбосо соода иштерин таштап, Керимахундун келе турган эмне жөнү бар эле?

Дагы бир оюм: ачууланып үйгө келгенде бирөө мерт кылып койду го деп ойлойм. Болбосо он күндөн бери үйүнө же биздикине келбей кайда жоголот?!..

Кантейин, Зуннахун балам!.. Анархандын шермендечилигинен элдин бетин карагыс болдум. Зуннахун бектин карындашы дагы ушундай болобу деп, уккан-көргөн элдин бардыгы жерге түкүрөт. Анархан жөнүндөгү жаманатгы сөздөр, Кашкардын ичине сыйбай, Турфан, Кара-Шаарга да кетип жатат. Эх, балам... балам!.. Энеңдин кайсы арманын сурайсың!.. «Жамандан жакшы туулса, сүйлөшүүгө теңи табылбайт, жакшыдан жаман туулса, өпкө чапсаң да эми табылбайт» деген ырас турбайбы... Кат жаздырып, киши чаптырып отурганымдын себеби бул гана эмес. Сенин багыңды басып, намысыңды кетире турган күйүттөр да бар.

Намыс алуу үчүн жана кудай сүйгөн, сенин сооданды жүргүзүп жаткан кайын атаң Айдарбек датканын Ак-Жа-



лын таптырып алуу үчүн түрмөгө салдырып койгон Каныбек жок. Анын түрмөдөн качып кеткенине он күн болду. Аны менен бирге Ма-Мин-Жун байдын башын айыра чапкан кытай менен өзүнүн прикащигинин башын жарган киши да жок. Аларды түрмөнүн ачкыччысы качырды болуп дарга асылган. Ал эми иштин чын-чынына келип ойлогондо, аларды качырып жүргөн жалгыз ачкыччы эмес, анын толуп жаткан жардамчылары бар. Ошол жардамчылардын бири карындаш сөрөйүң Анархан менен үйүндөгү Алым деген малайы болуш керек. Мындай шегимдин себептерин өзүң келгенде айтып берем, балам. Намысың болсо тез кел. Тез келбесең душманың башыңа чыгып баратат», деп, Супахан кат жаздырып Зуннахунга киши жөнөткөн. Анарханга айткан Айбадактын шегиси да ушул эле.

Керимахун жөнүндөгү ушактар Кашкар ичиндеги уйгурлар үчүн катуу чуу боло баштады. Имиш-имиштер ооздон оозго көчүп күч алды.

Түрдүү имиш, божомол, шек-шыбалардын бардыгы Анархан менен Алымдын айланасына жыйыла баштады.

Кагылайын журт! Бардык балакеттин бардыгы менин айланама жыйылган көрүнөт. Керимахун дарексиз жок болсо, анын үстүнө уулум Зуннахундун түрмөгө салдырган күнөкөрү Каныбек жок, – деп, Супахан бурканшаркан түшүп ыйлап, өз адамдарына Керимахун менен Каныбекти туш-туштан тымызын издеттире баштады:

Керимахундун дайынсыз жок болушу, Каныбектин түрмөдөн качышы, эл үчүн түгөнгүс укмуш жомок болду.

ТАҢ АЛДЫНДА ЧОЛПОН ЖАРКЫРАДЫ

«Адашкандын айыбы жок,
Кайтып үйрүн тапкан соң».

Иш ушундай болду. Бүгүн эмес, кечээги күнү болду.

– Акылы жок ургандар адамгерчиликтүү сүйүшкөндү билеби? Алардын мухаббаты мухаббат эмес; алардын



мухаббатында ар, намыс жок. Алардын мухаббаты: тартайган жарганат, жарганат көзгө серт, көрүүгө суук болсо, алардын мухаббаты да ошондой. Күнүндө бирди сүйсө, түнүндө онду сүйөт. Бирөөнө көзүн кысса, экинчисине кашын серпет. Башыңа иш түшсө таштап коюп кете берет. «Таңкы куйруктан азыркы өпкө» деп, алардын мухаббаты бирден бирге ала туяк малдай, толкунга кеткен салдай, алда кимдер менен кете берет. Арийне, мухабатка мындай карагандар – адамгерчиликке жеңил карагандар. Анархан жеңем экөөндү ушундайларга кожоюн деп отурганым жок. Экөөң жөнүндө мен эмес, башкалар да мындай-андай дей алышпас, – деп Алым айтканда:

– Бегайымды таштап, өз башымды кутултуп чыксам, анан анын өлүү же тирүү экенин дагы анык билбей туруп, Жапектин катына ишене коюп, экинчи бирөөгө үйлөнүү кандай болот? Бул адамгерчиликке жеңил карагандык болбойбу? – деген Каныбек.

– Макул, Жапектин катына, Чоң Койчунун Бегайымды таппай койгонуна ишенбей эле коёлу. Бегайым жеңем тирүү эле дейли. А Анарханчы? Ал да жаш чагынан сени сүйгөн, сага жаш чагынан толуп жаткан жардамын кылган. Эми болсо бул, сенин өлгөн жаныңды тиргизип, өчкөн отуну тамызып отурбайбы? Ошондуктан, Анархан сыяктуу аялга үйлөнгөндүгүң үчүн, эси болсо, Бегайым жеңем алкыштан башка каргыш айтпас дейм, – деп Алым айтканда, Каныбек сөз айта алган жок.

Ошонетип, Анарханды Каныбек, Дарыяханды Алым, Гүлсараханды Даутахун алган. Бөдөнөдөй корголошсо да, чексиз сүйүшкөндөр баштарын кошушкан...

Керимахун менен Каныбек жөнүндөгү чуулар абдан күч алды, көмүскөдөн көрүнөөгө чыкты... Турфандагы Керимахунга, Улуу-Чаттагы Түлкүбекке жиберген Супахандын кишилери келе элек.

Каныбек оорусунан абдан айыга элек. Анын айыгышына кароо өтө кооптуу болгондуктан, бүгүн түнү жөнөп



кетүүгө үч күндөн бери даярдык көрүлгөн. Бул даярдыкка Ли-Чан, Даутахун, Гүлсарахан, кала берсе Чжу-Вей-Ху, Жалилахун аксакалдар дагы катышты. «Кокус шек алдырып коюп шермендебиз чыгабы?» деп, Айбадак менен Самсахун гана аргасыз катышпады.

«Апа, аттардын чөбү кыйнап жиберди. Ыгы келсе шаардан тышкары бир жерге чыгара турсам кантет?» деп, Анархан мурдаагы күнү энесинен сураганда, «мейлиң, бирок кайда чыгарасың? Баса, Кашкар дарыясынын боюнда Батмахандын малайлары бар. Мен кат жаздырып берейин, Алым жеткирип келсин» деп, Супахан кат жаздырып дайынын айтып туруп, кайта айныган. Кантип төрт жоргону күндүз сепилдин дарбазасынан чыгарып кетүү жөнүндөгү Анархандын ою ордуна чыкпай калган. Өзүнчө чыгарып жиберүүдөн, мындай таанымал жорголорду бирөө көрсө «кокус шек алдырып коёмбу» деп чоочулаган.

Сатып алынган эки атты күндүз Жалилахун алып кеткен. Башка жүктөрүн эшекке артып, Даутахун менен Ли-Чан, Гүлсараханга чачван жамынтып алып, түндө бул короодон жүктөп, эртең менен дарбаза ачылганда сыртка чыгып кетишкен.

Бирок иштин эмкиси чатак болду. Төрт ат менен Алым, Анархан, Дарыяхан – үчөө кантип дарбазадан чыгып кетүү керек? Төрт жоргону сатып жиберип, башка ат алууга ойлошсо да, мүмкүндүк болбоду. Бул төрт жорго бүтүн Кашкар шаарына белгилүү, демек мындай аттарды ким сатат? Ким чыдап алат? Ким кайда батырат?

Анархан менен Алымдын айласы кетти. Дарыяхан болсо, эмне болорун билбей үрөйү учуп, жүрөгү алып учууда.

Күн дигер болду. Бул убакка чейин келебиз деген Анархандардын жоктугунан Каныбектин санаасы тынбады. Жалилахундун эшигин тындырбай улам үйгө кирип кайра чыгып турат. Өзү барып кабар алуудан боло албады. Секунд айдай, минут жылдай болуп созулса да,



сепилдин дарбазасы жабылар убакыт болуп бара жаткандыктан аябай шашылат.

Анархан менен Алым кандайча кылып дарбазадан аман эсен чыгып кетүүнүн амалын таппай терең ойдо капалуу отурганда, Супахан келип, короо-жайды, аттарды карап:

– Мына бул аттардын туягы эмне болгон? – деп, жорголордун туяктарын текшере баштады.

– Туяктары өсүп кетти, кокус бир жерди жаза басып алса, туяктары жарылып, мал болуудан чыгып калат, – деди Алым.

– Анан эмнеге жондурбайсыңар? Салахун такачыга алып барсаңар, бир паста жонуп бере салбайбы, – деп, Супахан кара жоргонун алдыңкы колун көтөрүп, туягын карап, – Тү-ү-ү, ушенетип дагы мал багасыңарбы? – деп, адатынча айкыра баштады.

Кандайдыр бир сонун акыл пайда болгондой, Алымдын өңүнө кубаныч кирип, көздөрү бажырая түштү да, «мени аттардын туягын жондуруп келүүгө жумша» дегендей кылып Анарханга жаңдады.

– Эмесе, төртөөнү тең алып барып, туяктарын жондуруп кел, кокус жарылып калса уят болобуз! – деп, Анархан Алымды шаштырып калды.

– Сен Салахундун дүкөнүн билесиңби? – деди Супахан.

– Бир жылдан бери жүрүп, ал көк ала сакал чалды кантип билбейин, апа! – деп, Алым жорголордун бирин жайдак мине салып, үчөөнү жетелеп жөнөп калды.

– Анархан жеңе! – деп, Алым короодон чыгып тура калды да, – бекер жонуп бер дегеним уятко?

– Жыйырма даачан берсе болор дейм? – деп, Анархан Супаханга акырын карады.

– Мени айтты десең бекер деле жонуп берет, – деп, Супахан көтөрүлүп койдү.

– Апаңды эптеп жаздыр. Эгер кечигип калып, дарбазадан чыга, албай калсаңар, Жалилахундун үйүнөн жогору калың бактын ичинде болгула, – деди да, Алым,



дарбазаны жапканы жаткан Дарыяханга шыбырай жөнөп кетти. Дарыяхан эч нерсе айта албады. Жүрөгү түрсүл кагып, бир шумдук боло түшкөн сыяктанды.

– Апаке! Мен сизге барайын деп жаттым эле, өзүңүз келип калганыңыз ырас болбодубу, – деди Анархан. Бирок жүрөгүн токтото албагандыктан, дагы айтайын деген сөздөрүн айта албай буулуга туштү.

– Эмне үчүн кызым? – деп, Супахан эң бир мейримдүү энече жылмайып, Анархандын алдына келип тигиле калды.

– Менин жамандыгымбы же жаштыгымбы, сизге багыда тилим тийип калды; Батмахан эжеме да тилим тийген. Ошондуктан кетирген күнөөмдү суранып, бүгүн алдыңыздарга түшөйүн дедим эле. Буга эмне дейсиз? Менин жаштыгыман же жамандыгыман кетирген күнөөмү кечирсең энекебай! – деп, Анархан жашыңкыраган үнүн чыгара Супаханды кучактап алып кысып койду.

– Эмне дейин, балам! Эң жакшы. Өз күнөөсүн мойнуна алып, алдыңа түшөйүн деген адамды ким жаман көрсүн? – деп, Супахан өтө эле мейримдүү бейпил эне өңдөнүп, кандайдыр бир ырайым өңүнөн көрүнө түшкөндөй болду.

– Кулдугум бар, апаке! Ыракмат, кулдугум бар! Бирок, апаке, өзүң жакшы көргөн байбичелер болсо чакыр. Аларга бир көйнөктөн кийгизип баталарын алайын. Сиздин өзүңүзгө бир сыйра кийим жасадым. Ал кийимди калк чогулган тойдо кийсеңиз, ошол чогулган элдин бардыгы сиздин кийимиңизди карап мактап турбаса, мени өлтүр, апаке! Жөн эле муздап ташта, – деп, Анархан жаш баладай эркелеп, Супаханды кучактай көтөрүп тегеретти да, – Дарыяхан, үйдөгү апама деген куржунду алып келчи, апама көйнөгүн гана көрсөтүп коёюн.

Дарыяхандын жүрөгү оозуна тыгыла түштү. «Бул Супаханга арнаган кайсы куржун?» деген суроого жооп таба албай делдейген бойдон туруп калды.



Каныбек түрмөдөн чыгып, мурунку көксөгөн тилектери басылып, эми мындан кетүүгө бел байлашкандан кийин, Анархан Ажарга белек даярдоого киришкен. Кайың энеси Ажар менен кайын сиңдиси Сакадайга гана эмес, Карып менен Күлүканга да бир сыйрадан кийим жасаган. Кимдир бирөө келе калса, ички эшикти беките салып жүрүшүп, Гүлсарахан, Дарыяхан үчөө күндөптүндөп иштеп, эң акыркы, Сакадайга деген көйнөктү жана гана бүтүрүшкөндүктөн, ал кийимдер салынган куржун мында калган.

– Эмне делдейдиң? Алып чык аркы куржунду, – деп, Анархан ачуулангандай сүйлөдү да, өзү жүгүрүп кирип куржунду көтөрүп чыкты.

Ажарга деп жасалган көйнөк менен бешмантты куржундан Анархан сууруп Супаханга көрсөтө:

– Мына, апа! Башкасын карабай койсоңуз да болот!

«Энеме эмне белек алып барышты өзүң бил. Энем, жибек эмес, ыштандык бөзгө да жарыбаган киши» деп, Каныбек бая күнү муңайыштуу айткандыктан, Анархан Ажарга деген кийимди өтө мыктап жасаган.

Супахан байдын катыны болуп эл кийбегенди кийип, эл ичпегенди ичип жүрсө да, мындай түркүм сонун гүлү бар ак жибек көйнөктү өмүрүндө кийген эмес, кийген кишини көргөн да эмес. А чолок жең кылып жасаган кара жибек лампүктү, анын кырка этегине, сырткы өңүрүнүн жээги менен мойнуна жана эки жеңине жээктей кундуз кармаган бешмантты өңүндө көрмөк түгүл түшүнө да кирген эмес.

Супахан Дарыяханга карап, «күзгү» дегенден башка эчтеме айталбаган. Ал өзүнүн сыртындагы бешмантын чече салып, көйнөгүнүн сыртынан ак жибек көйнөктү кийип, анын үстүнөн кундуз жээктеген кара лампүк бешмантты кийип, Дарыяхан кармап турган күзгүгө көрүнгөндө, ал өзүн өзү тааныбай, кандайдыр бир керемет менен, күзгү ичинен пери кызы көрүнө калгандай боло түштү.



Бракмат! – деп, Супахан Анархандын эки бетинен эки өптү да, бүтүн Кашкар элинин алдында көрүнүп тургандай чоң кубанычка батуу менен, – эми, биздикине качан бармаксың, жаным?!

– Азыр, апаке! Алым келе калса эле, аттарын жайлаштырып коюп, ана-мынаны көтөртүп алып барам. Эртең экөөбүз Батмахан эжемкине барабыз!

– О-о... анда мында турбай үйүңө барып даярдана бергин дебейсиңби? – деп, Супахан кийгендерин кайра шашылып чече баштады.

– Аны өзүңүз эле билбейсиңби?.. Бирок, апаке, жакшы байбичелерден чакыргын. Анан Тупахан, Умухан, Жийдехан, Апийзахандарды да чакырып койгун, апаке!

Ошол байдын ушакчы кыздары менин сизге бергеними көрүп турушсун.

– Кыскасы дапты чалдырып, чилдирмачыны айттырып койгун дечи! – деп Супахан, чоң тойгон каздай майпалаңдап көчөгө карай жөнөдү.

Баланча адам түкүнчөдөй тартуу менен алдыңызга түшөт экен десе, башка иштеринин бардыгын токтотуп коюп, ошол адамды күтүү, анын тартуусу менен элге мактануу Супахандын эң жакшы көргөн кесиби боло турган. Эгер мындай учур боло кала турган болсо, ал адам жөнүндөгү мурунку ойлоп жүргөндөрүн унутуп коюп, ошол адамдын тартуусу жөнүндө гана ойлоп кала турган. Ошондуктан Анарханга айтайын деп келген Керимахун жөнүндөгү уккандарын айтпай жана Анархандын кандай кыяпатта тургандыгы байкабай жөнөдү.

«Бул кызык иш... Эгер Анархандын тартуусу ошончолук жакшы боло турган болсо, анын күнөөсүн кечүүгө туура келет. Бирок Керимахун менен Зуннахунга тигиндей деп кат жазып койгонум кандай болот?.. Мейли, анын амалын табармын. Өтө кыйынчылык болуп бара жатса, Алымдын гана мойнуна бардык күнөөнү арта салууга болот» деп, Супахан ойлонуп отуруп, үйүнө кандай жеткенин билбей да калды.



Самсахун менен Айбадактын буту-колун жерге тийгизбей, бирин чакыра турган адамдарына, бирин бере турган тамактарына чуркатты. Айнысаханды шаштырып үйүнүн ичине килем-килчесин салдырып, асыл кийимдерин көрүнөө жерге илдире баштады. Малайы Зымынахунга да тиешелүү иштерин тапшырды...

Чакырткан аялдары келип, тамашасы кызыды. Кемпирлер дап чалып, жаштары чилдирман айта баштады. Бирок Анархан кечикти, тез чакырып келүүгө Зымынахунду жөнөттү.

«А, Бек! «Абийирдүү жигитке ажалдуу кийик жолугат» болуп ойлогон ордунан чыкты, Каныбек аман чыгып, бардыгыбыз санааны бастык, Каныбек жөнүндө Зуннахундун энеси изденип жатат имиш деп угабыз. Албетте, алар эч нерсе кыла алмак эмес, бир жыл, жарым жыл көрүнбөй койсо, аны өзүнөн өзү унутушмак. Дурус, ал иш андай болсо, эми той маселеси кандай болот» деп, кечеги түнү Аппак кожо менен шаңыя Алымдын жообун күткөн.

«Бул эң жакшы тилек. Сокурдун тилегени эки көз дегендей, ар кимдин тилегени жакшылык. Мен бул тилекке азыр да даярмын. Бирок, биз кызыбыздын тоюн үйүбүзгө беребиз деп эне, атам чатак кылып жаткан көрүнөт. Эмнеси болсо да келишсин деп, ата, энемди чакыртып жибергемин. Бирсүгүнү келишет. Ошондуктан Гүлсарахандын тоюнун жообун ошолордун келишине калтыралы. Шаңыя менен Дарыяхандын тоюн бирсүгүнү берели!» деп, Алым эртеңки күндү болжогон...

Шаңыя тойго керектүү нерселерин арабага салдырып алып жеткирип келүү максаты менен, айрыкча Дарыяхан, Гүлсарахандар менен тамашалашып отуруп келүү максаты менен Аппак кожону ээрчитип, мурун жолугушуп жүргөн Османахун байдын үйүнө келип да калышты.

Дарбазаны урушту, чакырышты. Эч ким жок. Маңдайкы короодон Османахун байдын бакчачысы чыга келди да:



– А, келиң бегим, кожом! – деди.
– Бул үйдөгүлөр кайда кеткенин билесиңби? – дешти.
– Кайда кеткенин билбейм. Айтор кетишкен, кыздары түштөн мурда эшекке жүктөрүн артып кетишкен. Алиги кыздын агасы бар го?

– Кайсынысы?

– Кайсынысы экенин кайдан билейин!..

– И...

– Анысы жана күн батарда, бүркөнчүк жамынган эки аялды ээрчитип алып кетти.

– Мына кызык, кайда барасыңар деп сурабайсыңбы?

– Э, кожом! Үйдү Османахун байдан өзүңүздөр алып бергенсиздер... «Бейдаарат эч ким бул короого келбесин» деп өзүңүз айткансыз. Ошондуктан ал адамдар көчөдө турганда тышка чыга албай калганбыз, өзүңүздөр келип-кетип жүрдүңүздөр. Эмне кылып, кимге келип жүргөнүңүздөрдү мен кайдан билем. Ачкычты Османахун байга берип кой дешти да, кетишти, – деп, бакчачы тамга сүйөнүп отура кетти.

Шаңыя менен Аппак кожо эшикти ачтырып үйгө киришти. Эч ким жок. Османахун байдын мүлкү аман турат.

Шаңыя алайып Аппак кожону карады, Аппак кожо алайып шаңыяны карады. Бирок бирине бири эмне дээрин билишпеди. Тек жакшылыктан үмүттөрүн үзгөндөй, баштарына кара туман ойноп, караңгыда түпсүз сазга баткандай, экөө эки жерге каткан бойдон туруп калышты...

Жаман көргөн адамы болсо да, ыгы келе калганда көтөрө чалып мактап жиберүүгө Супахандай уста, бал тил бул Кашкарда жок эле.

– Кудайым, мунусуна да шүгүр. Өз эримен туулган бала деген ушул. Болбосо башка бирөөнүн кызы бир сыйра сонун кийим тигип менин алдыма түшөбү, силердин батанарды алайын деп ойлойбу? – деп, Супахан апыраңдап мактанып жатканда, өңү кумсарып Зымынахун кирип келди.

– Эмне, келиштиби? – деп, Супахан ордунан турду.



– Ким келет? Такыр эч ким жок. Дарбазасы ачык, эшиктери аңырайган. Үйүнүн ичи жылан сыйпагандай. Короодогу жорголору да жок, – деди Зымынахун.

Супахан бакырып, чалкасынан кетти.

* * *

Төрт жоргону токуп, үстүнө бирден куржун салышты. Берки эки атка башка жүктөрүн жүктөп, Алымдар кийимдерин кийишти. Каныбектин акылы боюнча камдалган эки элечекти Анархан менен Дарыяхан кийди. Бирок, мурун элечек кийип көнбөгөндүктөн төбөлөрүнөн басып турган сыяктуу сезишет.

– Каныбек балам! Эч болбоду дегенде, дагы он күнү дарыласам болот эле, иш шашылыш болуп калды. Бир айга жете турган дарыларыңы камдап бердим, мен айткандай кылып, дагы бир ай дарылансаң, бардык илдептиң жоголот. Эми кош! Кокус бул тарапка келсеңер, мени унутпай жүргүлө! – деп, Чжу-Вей-Ху Каныбек менен Алымдын колдорун кыса кармап, берген сыйлыктары үчүн алкыш айтты.

– Жаштайыман карчылыкты көп көрүп, өткөн жылы кемпирим өлүп, Даутахун экөөбүз кор болуп калдык эле. Гүлсарахандай келиндүү кылганыңар үчүн миң ирет алкыш! – деп, Жалилахун Алым менен Каныбектин бетинен өөп, Анархан менен Дарыяхандын колдорун кайта-кайта кысты.

– Кошкула, балдарым! Бизге кылган жакшылыгыңар үчүн, силерди эч качан унутпайбыз! – деп, Каныбек, Алым, Анархан, Дарыяхандарды Жин-Ху-А энелик жүрөгүнө кайта-кайта кучактап кысты.

Сан-Же болсо күлүңдөп, миң кайталап алкышын айткандай, чөгөлөй отура калып, эки алаканын беттештире башын бир нече жолу ар кимине ийип секеңдетти.

Түрмөдөн Каныбек менен бирге чыккан Чан-Чиндин агасы, анын жанындагы уйгур экөө болсо, айта турган



алкыштарын алда качан айтып түгөткөндөй, азыр айтууга алкыштын башка сөздөрүн таппагандай, Каныбек, Алым менен кайта-кайта кучактап көрүшүштү. Чан-Чиндин агасы ыйлап да жиберди. Эң акырында Ли, Даутахун, Гүлсарахан үчөө коштошушту. Алар бирине бири акылдарын айтыша, улам кайталап кучакташып өбүшө коштошушту.

Кош айтышып бүтүштү!

Каныбектер атка минишип, Какшаалга карай жүрүп дагы калышты...

Энеге кубанычын билдирген балтыр бешик баланын көзүндөй болуп асмандан сан жылдыздар жыбырап жайнады, кубанычка кубаныч кошкондой безенип, булбул сайрады. Бактынын шамы болгонсуп, жүрө турган жолду дааналап көрсөткөнсүп, таң алдында чолпон жаркырады! Ооба, таң алдында чолпон жаркырады!.. Буларга, тилектештердин бардыгы, уядан учкан балапанын акмалагандай болушуп, кетип бара жаткан төртөөнү карашты. Ооба, Каныбектердин карааны көрүнбөсө да көздөрүн айырбай чыгыш тарапты карап турушту. Алардын чындап эле кеткендигине көптөн кийин ишеништи.

Ли менен Даутахун таңдын атканын байкады. Таң алдындагы жаркыраган чолпонду карашып туруп, бирине бири достуктун антын беришкендей кучакташып калышты...

КАЙГЫЛУУ КАҢШААР

Каныбек менен Алымдын Алайга барып келгенине бүгүн үч күн болду. Бирок көздөп барган максаттары ордуна чыкпады. Ош жакка барып, Чоң Койчу менен Жапектерге учурашып кеңешүүгө мүмкүндүк болбоду. Биринчиден таанылып калабызбы дешип чочулашса, экинчиден, «Күлчөдө калентир такык болуп жатат» деген кабарды угушуп, тим болушкан.



Канчалык чекмелеп такып сурашса да, «өлгөн» дегенден башка Бегайымдын кабарын уга алышпады. Түн ичинде акырын барып, Эсенге Жумага, Кебекке жана башка жакшы санашкандарына жолукту. Алар да Бегайымды өлдүдөн башкага чыгарышпады.

«Баягы Акмат молдо түрмөдөн чыгып Ошто жүрөт, бирок бир бутунан ажырап кайырчылык кылып калыптыр», дейт деп Жумадан уккан. Караколдун башын ашып, Ноокат аркылуу барып, Акматты бир көрүүгө кумарланса да, анын түрмөдөн аман чыккан-чыкпагандыгына Каныбектин көзү жетпеди жана анын кайда турганын билбеди.

Көк-Суудан чоң атасы менен чоң энесине түн ичинде жолуккан. Бечара Урум менен Турум, өлгөн уулу Сансыз тирилгендей, айтып түгөткүсүз кубанычка батышты. Келер кетер сөздөрдү да айтышты. Бирок, Айдарбек датканын каарынан улам, Ак-Жал менен Каныбектин чуусу эмгиче басылбагандыктан, Урум менен Турум жалгыз улагын союп берип, Алым менен Каныбекти бат эле түн ката кайра узатышкан болучу.

Улуу-Чаттан Алайкууну көздөй жүрүп, Чоко чалга барып, Ажардын тапшырган аманатын берип, бир сыйра кийимин кийгизип, Алтынкөкүл Раушандын дайынын айтып, анын кызы Анарханга үйлөнгөндүгүн билдирип, аябаган зор кубанычка бөлөп, Ак-Жалды башы менен Жолойго кыйган.

Чоң Койчу менен Жапектин жана Акматтын амандыгын билип, анык кабар алып келүү үчүн, Жуманы чакыртып алып, Чоконун атын мингизип Ошко жиберген. Ал келгенче жата берүү пайдасыз болгондуктан, бир ай, жарым айдан кийин кайра келерин билдирип, Каныбек менен Алым жүрө беришкен болучу.

Каныбектердин Кашкардан келгенине мына бүгүн үч ай, беш күн болгон, бирок башты батырып, багалчакты сыйгызар жерди табышпады.



«Каныбек балам! Чын эле кетесиңби? Чын эле эркиндикке чыктыңбы, балам?.. Жок!.. Түрмөдөн бошоп чыкканың менен эркиндик таңы сага үйүн тигип койбогон чыгар. Ырас, ошондой балам!.. Эркиндиктин өргөөсүн кол менен тикпесе, өзүнөн өзү тигилип калбаган чыгар!.. Ойлонуп иш кыл. Кош! Бизди унутпа... Колуңан келсе жардам кыл!» – деп, Каныбек түрмөдөн чыкканы жатканда, бир кытай чал сакалын жашка жуугузуп туруп айткан эле.

Бул сөздөр Каныбектин эсинен чыкпады. Үч айдан бери тиги жагы Алай, бул жагы Ат-Башыга чейин барып келди, бирок ээн, эркин жашап, байпагы макмал болуп, мамырап жаткан эмгекчилерди көрбөдү. Кайда барса да теңсиздик, кайгы зар, кандуу жаш... Айрыкча анын көрүүгө көксөгөнү Чор тамандар эле, алардын эч кимисине жолугуп дайынын биле албады.

«Канткенде мына бул зарлаган эл эркиндиктин өргөсүн тигип, бөдөнөчө корголобой эркин жашайт?» деген сууроо күндөн күнгө күчөй баштады. Кандай болсо да Акматтын чыкканы ырас болсо, андан ары Ошко барууга бел байлады.

Бирок буйгаттуу бурулуштун кардуу бороонундай болуп, туш тараптан кайгылуу каңшаарлар чыга баштады. Жаман үйлүү жардылар борошолуу чилдени кандай сезсе, Каныбек да бул каңшаарларды ошондой сизди. Ал кабарды, бирде бала чагында уккан «кандуу шамал» жомогундай, бирде арыктын жанын, семиздин канын алуучу каардуу катуу сууктай, бирде жер жүзүн үйөр каптап келе жаткандай сизди. Бирде каргашалуу калың чууга учурап жазыксыз кандар төгүлүп жаткандай көрүнөт... Бул каңшаарлардын түбүн ойлоп келгенде, Каныбек эмне кыларын да билбей кетет. Жалгыз Каныбек эмес, Алымдын, анын жездеси Белектин да айласы кетти.



* * *

– Кана, кандай кептер бар? Зуннахундун жар чакырганы жөнүндөгү кабарлары кандай экен? – деп, Беки Төлөгө карап сакалын сылап, таноолорун эдирейтти.

Беки черик элинин ичинен чыккан чоң бай жана чоң иштерди бийлеп жүргөн аксакал. Төлө болсо атактуу манап, бирок Төлө десе аны эч ким билбейт. Кара чечен десе, бул Какшаалдагы чериктер эмес, Катуу-Бакыттагы Жоош, Чоң багыш, Жедигер, Мундуз жана кыргыздын башка урууларынын бардыгы билет. Ал өзү чарчы бойлуу кара киши, жашы элүүдөн жаңы гана эңкейген, өңүнө караган адам, анын жашын кырктан көп ашырбайт.

– Аттуу-баштуу адамдардын бардыгына Зуннахун кат жаздырып жибериптир. Сизге жаздырган каты бул! – деп, Төлө кызыл жибекке оролгон катты Бекиге берди да, – бул катты Соорон датка атайы сизге берди. Ушул эки катты окутуп көрсөңүз, окуянын бардыгы ачык болор, – деп, Төлө сунган бутун жыйып, сол жагында отургандарга бир карады да, ээгин көтөрүп, сакалын сылап койду.

Беки менен Төлөнүн айланасында бир канча адамдар отурса да, кат тааныры жок болгондуктан, Беки киши чаптырып, Эсенбай молдону чакыртып келди.

– Салоомалейкум, бектер! – деп, Эсенбай молдо Беки менен Төлөнү баш кылып бир тобунун колун кармап амандашты да, чөк түшүп отура калып, эки колун жайып, жылан менен арбашкан кой ооздонуп, бир топко оозун бүлкүлдөтүп бата кылды.

– Молдоке, бул отургандардын бардыгы ак кагазга сокур экен, мына бул катты окуп берсин деп чакыртытым. Балким, жаназа окусун деп чакырткан экен деп жүрбөңүз! – деп, Беки тамашалап күлгөндө отургандардын бардыгы дуу күлүп жибершти.

– Демек, жаназадан башка жерге барбайт экемин го, – деп тамаша да болсо, эл дуу күлгөндөн улам, Эсенбай молдо теригип кызара түштү.



– Тамаша кеп, молдоке, тамаша кеп! – деп, Беки кичине оңтойсуздана түштү да, – бул каттар өтө даңктуу адамдардан келген экен, – деп, эки катты тең Эсенбайга берди.

– Бисмилла иррахман иррахийм, – деп, Эсенбай катты алды да, мурутун серпе турган кичинекей дүкөртү менен каттардын тигишин сөгүп, катты окуй баштады.

– «Дугай салам бизки, ва сизги, яндан артык көргүүчү, Черик элинин бийик даражалуу аксакалы жана кызыр колдогон кадыр барктуу карыя атабыз Бекигедур. Кашкар шаарында туруучу балаңыз Зуннахун бектендур.

Беки ата, мен ушундай бир кыйын окуяга жолуктум. Балким, ал окуялар жөнүндө угуп калган чыгарсыздар!...» дегизип, Эсенбай молдо каттын аягына чыкты. Бул каттан, Каныбек белгисиз болуп качкандыгы, жалгыз эмес, Керимахундун үй-бүлөсүн, бир канча мүлкүн жана төрт жоргосун алып качып кеткендиги отургандардын бардыгына маалим болду. Бирок ким аркылуу кайда качкандыгы белгисиз. Катта божомолдор эч нерсени ачык айтпайт.

– Ой оңбогон ит ээй, – деп, Беки эмнегедир ачуулангандай болуп отурду да, – Соорон датканын катын окуңчу! – деди.

Эсенбай Соорон датканын катын окуп отурду да:

– Жогору жагы мына ушундай жазылган экен. Эми бул жагы кызык көрүнөт! – деп, Бекиге карап алды да, катты узарта окуду:

«...Чындыгына келгенде, бир бууранын өлүп калышы эч нерсе эмес. Бирок анын намысы кыйын, Беки! Ыйык көргөн буурасын өлтүрүп койгондо деле Соорон датка эч кимди эчтеме кыла алган эмес деп айтчу элдин сөзү жаман. Мындай сөздөр мени тирүүлөй көргө көмөт. Төөчүнүн айтууна караганда жана анын белгилерине караганда, буураны өлтүргөн адам сенин элиң тараптан келгендиги анык. Кудай дешкен куда-сөөктүктү, тама-



шалашкан курбулукту, илгертен берки журтчулукту, бирибизди бирибиз сыйлап кадырлагандыкты эске алсаң, буураны өлтүргөн адамыңды чыгарып бергин, Беки! Илгертен бери ынтымактуу элек, эми элинден чыккан бир тентегиң үчүн бузулушпайлы. Өткөн күздөн бери элимин арасын артып жатып чарчадым. Өлгөн буураны да, буураны өлтүргөндүн атын да кеп сойдуруп кургаттырып койгомун, келип конуп көрүп кетсең да болот.

Буураны өлтүргөн адам, атынын башын кесип көөмп кетиптир. Төөчүнүн божомолу боюнча издетип жүрүп, атынын башын да таптырып алдым. Ал ат жээрде кашка, тиштерине караганда жаңы асый, камчы жаккы кулагы артынан оюк. Аттын өпкөсүн жана сөөктөрүн көргөндөр чабылып жүргөн ат болсо керек дешет. Бирок чабылып жүргөн ат экенин тансаң да, кулагындагы оюгу өз элиндин эни экенин тана албассың, Беке! Чын чынына келгенде тандырып да жибербеймин!..» деп дагы толуп жаткан сөздөрдү жаздырган Соорон датканын катын Беки окутуп укту.

Отурган элдин бардыгы окуянын чын чынын өздөрүнчө териштирип бүтүштү. Буураны өлтүргөн адамды таап берүүгө Беки менен Төлө баштап бата да кылышты. Бирок «Жээрде кашка аттуу биздин элде ким бар эле?» деген суроо бардыгынын башына куюндай ойноп өкүм сүрө баштады.

* * *

Малдуулардын бардыгы тегиз чөбү кенен, суусу мол чоң жайлоодо, жайыт жетишпей калган орто жана кедей чарбалар бөксө жайлоодо.

Береги суунун боюндагы эски тутуулу кара үй Карыптыкы, анын жанындагы томогодой ак өргөө Алымдыкы, жасалганына үч гана күн болду. Карыптын үйүнүн күн чыгыш жагындагы ак өргөө Каныбектики, анын жасалганына эки айча болуп калды.



– Анаш! – Баягы жүндөрүң кайда, мага алып берчи. бекер отурганча эптеп тытып коёюн, – деп, Ажар чыг-дам тараптан чыккан дабышка карап кулагын көтөрдү.

Жакшы көргөн байбичеси бар үйдөн тамак сурап ичүү, кээде сугалактыгын коюшпай, акырын уурдап ичүү, айыл арасындагы кээ бир кыз, келиндердин адаты болотко. Айрыкча бул адат Ажардын кыз, келиндеринде. Сүйүмкан менен Дарыяхан, Анархан жокто Ажардын үстүнө акырын киришип, сүттүн үстүн калпып талкан мыкчып жегенди жакшы көрүшө турган. Айрыкча буга кызыккан Сүйүмкан. Эмне үчүндүр бул адат ага абдан кызык көрүнө турган.

Ажардын үнү чыкканда Сүйүмкан менен Дарыяхан үндөрүн чыгарбай акырын күлүп жиберешти. Ажар шек ала түштү да:

– А-арамдар!.. Анархан келдиби десем, баягы окшош-кон эки арам келип баштаң таңганы жаткан го, – деп мейримдүү мүнөз менен күлүп, чыгдан тарапты көзүн чоң-чоң ачып карап калды.

– Кой десем болбой, Дарыяхан уурулук кылып жатат, – деп, Сүйүмкан каткырып жиберди.

– Өлүп кетейин, энеке, мен эмес, кой десем болбой эжем өзү сүттүн үстүн калпып, талкан уптап жеп койду, – деп, Дарыяхан күлдү да, колундагы акыркы сугум талканын Ажардын оозуна салды.

– Садагандар, жегиле, жегиле! – деп, жылмайып туруп, – силер сыяктуу эркелеп келин болуп көргөнүм жок. Бирок жакшы көргөн үйүнөн ушинтип тамак жеш кыз, келиндер үчүн кызык болуу керек, – деп, Ажар акырын улутунуп койду.

– Кыз, келиндердин бардыгы эле кайдан уурулук кылсын, энеке. Бирок, Дарыяхан экөөбүз, сиз отурганда тамак уурдап эле жегибиз келип турат, – деп Сүйүмкан каткырды.

Кийинки күндөрдө, Каныбек менен бир үйдөгү адамдар эки өргөө жасап үч үйгө бөлүнүшкөн. Чоң үйдө Ка-



рып менен Кулукан, чоң өргөөдө Ажар, Каныбек, Анархан, а кичи өргөөдө Алым менен Дарыяхан, Сакадай болсо үч үйдүн ортосунда.

Бул ынтымактуу бүлөлөр үч үйгө бөлүнгөнү менен, көп учурларда бир гана үйдөн тамак ичишет. Үч үйдүн отун алып, от жагып, тамак жасап берүүчүсү Дарыяхан, ал тамак жасамайынча башкалары эч качан тамакка кийлигишпейт.

– Эмне үчүн антесиңер? – деп, Ажар көзүн ачып жумуп, күлүмсүрөп, эмне деп жооп берер экен дегенсип, Дарыяхан менен Сүйүмкан тарапка бетин буруп, кулагын түрдү.

– Эмне үчүн экенин өзүбүз да билбейбиз, энеке, – деп, Сүйүмкан оозун сүртүп, Ажардын жанына отура калып, – энеке, бери кылчы, башыңды карап берейин, – деди.

Чындыгында, шырп алдырбай акырын кирип, дабыш чыгарбай бир нерсени уурдап жеп жатышканда, Ажар кулагын түрүп, эшик тарапты, чыгдан тарапты элеңдеп тыңшап карай бериши, Сүйүмкан менен Дарыяхан үчүн өтө кызык бир нерсе сыяктуу болуп туюлар эле. Анын үстүнө алар тойбогондуктан эмес, Ажарга эркелегендинен, уурдап ичүү кызык көрүнө турган.

Дарыяхан тыштан чыккан аттын дабышын шыкаалап карай салды да:

– Эже, акем келди, – деди.

Сүйүмкан ордуна тура калды. Жаагынан чыгып турган чачын ары кымтып, жоолугун оңдоду да, Дарыяхан чыгдандын алдына барып тура калды.

Каныбек Алымдан үч күнү мурун төрөлүп, аяк алып ичерлик улуу болгондуктан, Дарыяхан Каныбекти аке деп тергечү болгон.

Анархан Карыптын үйүнөн чыкты. Дарыяхан жүгүрүп чыгып Каныбектин атын алды. Анархан Каныбектин өңүн көрүп, эмнедендир чоочулагандай элеңдеп:

– Эмне болду? Эмне үчүн Алайга барбай кайра келдиң? – деди.



Каныбек Анархандын суроосуна жооп бербеди да:

– Жездем үйдөбү? Алым кайда?

– Үйдө уктап жатат! – деп, Дарыяхан акырын гана жооп берип төмөн карады.

– Жездең деле үйдө! – деди Сүйүмкан.

– Тезирээк бери чакырып келгилечи! – деп, Каныбек үйдүн көлөкөсүндөгү көккө отура кетти.

Алда кандай укмуш болуп кеткендигине түшүнө алышпай Белек, Карып, Күлүкан, Ажарлар баштап, үйдөгүлөрдүн бардыгы дүрбөп Каныбектин жанына келишти.

Күн кеч бешим, тоо ичин ала көлөкө баскан. Толукшуган жайдын мемиреген кечки жели денеге сүйкүмдүү болуп турат. Бирок желге эркелеп бийлеген түрдүү жыгач, өсүмдүктөрү жок. Суунун боюна өскөн кара кыяк, тиги күн тийбеген тескейчелерге өскөн бетегелер болбосо, бардык тоо тоногон нардай тартайып турат.

Түрдүү түйшүк, түмөндөгөн зомбулук жоруктардан алда качан жүрөгү өлгөн Ажардын өңү кумсарып, муундары калтырап:

– Дагы эмне шумдук болуп кетти, садагаң? – деди.

Каныбек айландыра карап, элендеп турган эмелердин жүрөгүн түшүрүп үрөйүн учурбоо үчүн, сөздү кайдан баштарын билбей, бир аз токтолуп тура калды да:

– Чоочубагын, энеке! Корко турган деле эчтеме жок. Алай тарапка барууга аттансам да, түрдүү себептер менен акылдашууга кайра келдим. Ал себептер деле жаңы эмес, бардыгы баягы угуп жүргөнүңөр. Жаңы кабар эле Алымдын Соорон датканын буурасын өлтүргөндүгү жөнүндө, – деп, Каныбек өтүгүнүн кончун тартып койдү. Отургандардын бардыгы дагы кандай шумдукту айтып жиберер экен дегенсишип, Каныбекке карап ого бетер жалдырап тигилишти.

– Мен кече мындан чыгып, биз жөнүндөгү кабарлардын түйүнүн чекмелөө үчүн, кадимки Бекиникине барып



кондум. Алар мени тааныбагандыктан, Ат-Башыдан Кашкарга бара жаткан бир кыргыз байбачасы болуп көрүндүм. Анда мен жөнүндө, Керимахун, Зуннахундар жөнүндө көп сөздөр болуп отуруп, акыры Алымга келип токтолду. Беки менен Кара чечен бул жердеги элдин жээрде кашка аттуусунун бардыгын каттатып алыптыр. Бирок өздөрү анык тааныбагандыктан, түрдүү шылтоо айтып танып кетеби деген ой менен, Соорон даткага киши чаптырып, баягы өзүң бутун тушап, атын минип кеттим деген кара сакалды алдыртыптыр, – деп, Каныбек Алымга карады да, – ал кара сакал сенин өңү-түсүңдү, жаагындагы тагыңды ай күнөө айтып отурат, – деди.

Отургандардын көз алдыларына түрдүү шумдуктар элестей баштады. Алымга эч кандай жамандыкты кыйбаганын билдиришкендей, бардыгы тең аянычтуу көз менен алдыртан Алымга карашты.

– Ал кара сакалы эмне кылмакчы экен? – деди сабыры суз, Алым.

– Беки менен Кара чечендин менин суроолорума жооп беришине караганда, алар жээрде кашка аты бар адамдардын бардыгын чогултуп, ошол кара сакалдын алдына көрсөтмөкчү. «Алым, сен атыңды эмне кылгансың?» деп мурдагы күнү элүү башы сенден сурабады беле!

– Ооба!

– Анын эмне үчүн сурап жүргөндүгүнө мен эми түшүндүм. «Жел болмоюнча чөптүн башы кыймылдабайт!» Ошондой себеби бардыгынан, алдыртан териштирип сурап жүрсө керек. Айткандай дагы бир укмуш: «Биздин айылда бир Алым деген шок жигит бар эле, Ал күздөн бери жоголуп кетип келгенине бир кыйла болду. Анын жанында бир чоочун жигит бар, аялы уйгур кызы, минген жорголорунун түрү-түсү мындай» деп бизди дааналап, ушул айылдан бирөө Бекиге кат жазыптыр. Бекинин айткан сөздөрүнүн удулуна караганда, ал катты жазган элүү башы көрүнөт, – деп, Каныбек улутунуп тур-



ду да, – айтмакчы, Зуннахун Соорон датканыкына келиптир, жанагы биз жөнүндө жазылган катты берип, жоголгон жорголорунун түрү туура келеби деп, Беки Зуннахунга, кечээ кечке жуук киши чаптырыптыр.

– Албетте, жорголордун түрү-түсү туура чыгат да, – деп, Алым улутунуп койду.

– Кудай өзү жакшылыгын бербесе мунуңар өтө суук кабар, балам! – деп, Карып үшкүрүп бир аз тунжурап турду да, – бул кабарлар бир жаңсыл болгуча, Алым бир жакка бара турса кандай болор эле?

– Ошенткилечи айланайыңдар! – деп, күтүлбөгөн жерден ыгы табылгандай кубана түштү Ажар.

– Шумдуктун оту ошондо жанбайбы, аба! Маселен биз бир жакка кетип калсак, Беки менен Кара чечен келип калса, анда айлаңыз эмне болмокчу? – деди Каныбек.

Бардыгынын жылдыздары жерге түшүп, кабактары бүркөлүп, добулдуу кара булуттай калың ойго киришти. Бет бетинче тунжурашып, узун санаанын учу кыйрын жортушту. Бирок барууга тоо, басарга жер таппагандай, бүтүн көрүнүштөрү өзгөрүлүп, эки буту бир кончуна тыгылган сыяктуу.

Баятан бери бутуна конгон чымын менен ойноп отурган Сакадай да ойнун токтотуп, бир балакетти сезгендей, көзүн жашылдантып, алдыртан Каныбекке жана башкаларына карады.

– О, тар заман!.. – деп, Ажар кандайчадыр бир аянычтуу муңайыш менен, – өзүң түрмөдөн келгенден бери тар заманым кеңиди го дечү элем, ал оюм жалган болуп чыкты... О, Жараткан Кудай!.. Кана, эми эмне кылсак, кайда барсак ээн-эркин жашайбыз? – деп көзүн ирмеди. Анын бул сөзү муңайып отурган Карып менен Күлүкандын муунун да бошотту. Анархандын көзүнүн кычыгына жаш толду...

– Жалгыз гана айла бар, – деп, Каныбек башын көтөрдү.



– Кандай айла? – деп, капталган туюктан жол издегендей, бардыгы Каныбекке карашты.

– Бүгүн түндөн калбай Чоконун үстүнө көчөлү, анан андан аркысын дагы көрө жатарбыз!

– Кемпир, чалдар мында калып, силер ошондой бара турсаңар кандай болор эле? – деди Карып.

– Баланын сөзүн айтасыз да, ата! Биз кетип силер калганда, мындагылар силерди тим коёбу? – деди Алым.

Беки менен Кара чечен эмес, элүү башчы тим койбосун Карып жакшы билет. Бирок ошондой да болсо, Карыптын суроосу аргасы кеткендеги суроо эле.

– Мен Каныбектин айтканына уюп турам. Мында карыбыз калсак да, жашыбыз калсак да соо болбойбуз: Эгер кача турган болсок, итти да калтырбоо керек, – деди Белек.

Бардыгы кеңешип отуруп, акыры Каныбектин айтканына макул болушту. Бүгүн түн ортосунда көчүп кетүүгө даярдык көрө башташты.

Бирок туулуп өскөн жерди, азыраак үйлүү туугандарды таштап көчүп кетүү Алым менен Белек үчүн кыйын болду. Булар унчукпай кетип калганда, бул жердеги чоңдору туугандарына кордук көрсөтүп, кыйнаарын Алым менен Белек Каныбекке айтышты.

Каныбек менен Алымдын акыркы сөзү бүттү. «Бир чети ажыраш аяк, экинчи жагы кеңеш аяк» деп, Белек бир коюн союп, бардык туугандарын чакырды.

Белек өзү Черик, Черик ичиндеги Келдике деген уруудан, Келдике ичинде Саты уулу деп аталыша турган. Бардыгы жыйырма түтүн, ичинде Белектен башка алардын таламын талашып, сөздөрүн айтып берери жок: Булардын байы дагы жок, бай дегени Белек, Белектен кийинки байы Кадыркул деген чал. Саты уулу илгертен бери кедей болуп, жаман чокой кийиз өтүктөрү бутунан түшпөгөндүктөн, айланасындагы уруулар, буларды «жаман чокойлор» деп атыктырып жиберешкен. Кийинки



күндөрдө «Саты уулу» деген аты жоголуп, «жаман чоккойлор» деген ат орун алган.

Бирок булар башынан бери ынтымактуу. Бирөө бир орундуу сөз айта алса, башкалары баш булгабай көнө калышат.

Жылдыз чыга, Белек үйүнүн ичин туугандары менен толтурду.

– «Билгенге бата аяк, билбегенге ант аяк» деген макал бар эмеспи, агалар. Мына бул казандагы кайнап жаткан эт, билгениңе кеңеш аяк, билбегениңе ажыраш аяк, – деп, Белек күлүп турду да, болгон окуянын бардыгын баштан аяк жашырып-жаппай айтып чыкты.

Өткөн, күздөн тартып Алымдын эмне үчүн жоголуп кеткендиги, күздөн бери пайда болуп калган сокур кемпир Каныбектин өз энеси, ак сүтүн, эмизген Алымдын энеси экендиги бардыгына эми маалым болду.

Көп отурушту. Аркы-берки жаман-жакшы сөздөрдү билгендеринче айтышты.

– Туулуп өскөн жерди таштап кетүү кыйын. Бул жерди таштап ал жерге бара калганда эле, башыбызга чырак жагылып кетерин Кудай билет... Бирок, туулган жерди таштап, башка жерге кетпеске чара калбаптыр. Ырас, жамандык-жакшылыкты тең айтыш керек. Жамандык болсо күйүнүүгө, жакшылык болсо сүйүнүүгө болбойт. Кокус бирдеме боло калса, күнөөнүн бардыгын Белектин мойнуна жүктөгүдөй болбойлу, туугандар. Бул дүйнөдө да, тиги дүйнөдө да сага ыраазымын, Белек. Каныбек балам менен Алым кудама да миң мерте ыраазымын, уул экенсиңер... Эгер үчөөң унчукпай кетип калсаңар, биз эмне болот элек? Сайда саныбыз, кумда изибиз калбайт болучу. Беки менен Кара чечен эмес, бул жердеги элүү башың деле эки чайнап бир бүркүп койбойт беле... Ошондуктан ар кимиң өзүң ойлоп, күңкүлдөбөй ачык жообуңарды бергиле. Калат экенсиңер ана, Кудайга аманат, калбайт экенсиңер мына, жүргүлө! Мен Каныбек, Алым, Белектердин



артынан калбайм. Өлсөм өз колдору менен бир чуңкурга көөмп коюшар, өлбөсөм бир караны көрөрмүн. Белек иним, мен даяр, бирок кайсы жол менен барарды Каныбек экөөң башта! – деди Кадыркул.

Белек окуяны айтып, Кадыркул жактагандыктан, башкаларынын баш булгоого чамалары калбады. Ары айтышып, бери айтышып отуруп көчүүгө макул болушту.

Бул окуяны эч адамга билдирбөөгө жана бүгүн түндөн калбай көчүүгө бата кылып, этти жеп тарашты.

Узак убакыт өткөн жок. Төшөнчү-орончуларын жана аянычтуу буюмдарын алышып, унааларга элбий-селбий жүктөштү. Бөжүрөгөн балдарды, бөкчөйгөн кемпир, чалдарды атка, уйга мингизишип, туулган-өскөн жер менен кош айтышып, жөө-жалаң жөнөп калышты.

БИР БЕЧАРА ЧОЛОК

Мына бул жердин эл оозунда коюлган аты жок, жайлап же кыштоо үчүн Чокодон башка мурун эч ким келбеген жер. Анткени, жердин жамандыгынан эмес бул жерге, келе турган жолдун татаалдыгынан жана эки тараптагы элден качыктыгынан. Тиги өзөндү как жарып агып жаткан он кулакча суу, Чоконун атоо боюнча Балыктынын суусу болуп аталат.

Балыктынын эки тарабы түндүк жана түштүккө карап, чалкайган ат чабымдан алыс бетегелүү жана шыбактуу көк жайык. Качанкы бир жер титирегенден калган белги сыяктанып, ар кайсы жерде тоо башынан кулап келип жатып калган корум таштар бар. Түндүк тарабындагы жайыктан ары бара бадалдуу, арчалуу жана түркүм жыгачтуу боор, андан ары коргул болуп, коргулдун үстү жалама зоолу аскага айланган. Түштүк тарабындагы көк жайыктан ары калың токой, анда-санда өскөн чоң арча жана кай бир жерлеринде карагайлары да бар. Бул өзөнгө убагы менен айдаса, аба ырайы түзүк



болсо, бир катар эгин түзүк бышат. Бирок, мындагы эл эгин айдоону кунт кылбагандыктан жана аспаптары жетишпегендиктен, эгинди көп айдашпайт.

Өзөндүн баш-аягы ат чабымдан алыс, тиги кептештеги жалгыз аяк жаман жолунан башка эч кайда жол жок. Береги түндүк тараптары зоонун арасында жөө адамга жол бар дешет. Бирок ал жол менен Чоконун уулунан башка эч ким жүрө албайт.

Алымбек старшынын айтуу боюнча жана элдин каалоо боюнча, бул жердегилердин элүү башчысы Чоко. Болуштун мөөрү басылып, старшындын айткан чыгымын, ыйлай-сыктай жазы, күзү эки төлөп кутулушат.

Бул жердегилердин чоң байы Чоко. Анын эки кулундуу бээси, бир музоолуу ую, бир кысырак бээ, бир ат, отуздай эчки, кою бар. Көпчүлүгү жоксуз, эшигинде адалдуудан түгү жок, үрүп чыгууга ити жогу да бар. Ошол жардылыктарына жараша, жамандыр-жакшыдыр түтүнгө бирден мылтыгы бар. Арыктыр-семиздир аңчылык менен күнүгө жаш сорпо ууртап турушат. Мылтык алып кийик атууга, бирдеме кармоо үчүн тузак тартууга чамалары жогу Көбөш чал менен жесир катын Тумар. Тумар жесирликтен кечээ кутулду. Анархан менен Каныбектин акылы боюнча Тумар менен Жолойду баш коштуруп, Чоко кечээ күнү нике кыйдырып койгон болучу. Көбөш жардылыгына, карылыгына жабыкпаса, баласыздыгына жана жалгыздыгына камыкпайт. Анткени, айылдагы балдар Көбөктү этсиз отургузбайт.

Мына, Каныбектер дагы ушул жерди мекен кыла башташты. Алардын аман-эсен көчүп келгенине бүгүн жыйырма күн болду. Алардын баш калкалап мында келишин бул жердегилер жаман көргөн жок. «Жаңы туугандар» дешип жалпалактап, ар кими колдорунан келген даамдарын берип өрүлүк кылышты. Белектин туугандары болсо, бул жердин жакшылыгын жана камчы үйүрүп качырган эч киминин жоктугун көрүп абдан кубанышты.



Чоко кечээ күнү туу калган бээсин союп, мурунку туугандарын жана жаңы келген туугандарын чакырып тамак берди. «Жаңы туугандарга кошкон кошумчам, көрсөткөн сыйым, кийгизген кийитим» деп, Чоко элүү башчылыгын Каныбекке берген. Качып-бозуп келише калары менен мындай сыйга жана даражага ээ боло калыштары, Каныбек, Алым, Белектер үчүн жана аларды ээрчип келген туугандары үчүн, күтүлбөгөн кубанычтуу бакыт болду. Чоконун элүү башылыгын беришине жана Каныбектин элүү башы болушуна жергиликтүүлөрдүн эч кими нааразылык кылган жок. Анткени, Айдарбек датканын куугунчуларынын айтуунан, Чоко менен Жолойдун айтуунан, алар Каныбектин ким экенин жакшы билише турган. Каныбектин улак, тартышы, Ак-Жалды минип Бегайымды алып качышы, Нура суусунун аралыгында жатып Түлкүбектин колуна түшкөнү бул айылдагы жаштар арасына жомок сыяктуу болуп тарап кеткен. Анын үстүнө, Каныбекти ыйык бирдеме колдогондой көрүшө турган.

Мекендештердин мамилеси күндөн күнгө ныгайды. Каныбектин акылы боюнча, айылдагылардын бардыгы экиден, бирден унаа менен тымызын барып Күлчө, Кара-Таш, Куршаптардан, эгин алып келишкен. Андан кийин Улуу-Чат тарапка келип күрүч алып барышты. Ал күрүчтөрдү кашылап, Көк-Суу, Үч-Дөбө тараптагы элдерге сатышты. Айында бир-эки жолу нан жеп, жебесе жок жүргөндөр үчүн, ак төөнүн карды жарылгандай эле болду. Эл эгинге кенелип куунай башташты. Каныбек, Алым, Белектерди ортого алып, күнүгө ууга чыгуу бул айылдагы жигиттердин сыймыктуу кесиби боло баштады...

Каныбек ушунетип, башына бакты конуп, жакшы санашкан жар-жоролору менен куунап жатканда, өгүнү келгенде Ошко жиберген Жумасы да келди.

«Каныбек! Мен сыяктуу чолокту өмүрүңдө көрбөгөн чыгарсың. Эгер көрсөң да башка чолокту көргөндүрсүң,



дал мендей чолокту көрбөгөндүгүң ырас. Бул эч кимге талашсыз! Бул чолокту көрдүң беле деп бирөө башыңа кылыч кармаса, көргөн эмесмин деп танарың да ырас. Буга мен ишенем. Заман ушундай, Каныбек! Биздин көрө турган күнүбүз да азырынча ушундай. Оң бутумдун тизеден төмөнкүсүн полициянын огуна бергемин. Бутка кошуп саламаттыкты түрмөгө бердим. Бирок өзүм ушундай болсом да, кыялым алда кайда. Жакынды көрө-көрө тажагамын. Эми алысты көрө баштадым... Айланаңды карачы, Каныбек! Бардыгы өзгөрүлгөн, бардыгы кубулган. Калыбынча турган эч нерсе жок. Суунун боюнда гүлдөп, бүрдөп турган чынар тал элем. Эми башка болдум. Жашым жаш болсо да көрүнүшүм карттай. Бир жаккы капталы жана эки тамырынын бири чирип, жалгыз тамырынын күчү менен серейип турган жалгыз арча кандай болсо, мен дал ошондой. Ошондой арчаны кара да, мени кара!... Мен элден ажырап калдым. Бирок мен элди же эл мени жек көргөндүктөн эмес, душмандардын кыянатынан. Демек, эми өзүң сыначы, Каныбек! Элден ажыраган эр жигиттин – бир капталы чирип; тамыры куураган арчадан не айырмасы бар? Көңүлүн кир баскан, жүрөгүн зил каптаган, бетинин нуру качып, буктасы кайткан эр жигит – серейген жалгыз арча эмей эмне? «Эл мазар, элден азган азар» деген макалды ойлочу, Каныбек. Бул макалдын күчүн, сонундугун карачы!.. Жандуу, жансыз дебей баарын чыдап көтөргөн кара жердей күчтүү макал эмеспи? Мен ошол эр жигиттин мазары болгон элден алыс калдым. Биринчиден саламаттыгымдын начарлыгы болсо, экинчиден Оштогу мени тааныган ыймам жана молдолордун кесепети... Мен Анжыян түрмөсүндө төрт жыл жатып чыктым, чыкканыма төрт ай болду. Төрт айдан бери Оштомун. Каражатка зарылмын. Мени жакында Ташкенге чакырышкан, бирок ага бара албадым. Биринчиден Ташкенге барууга каражатым жоктугу, экинчиден саламаттын эң начарлыгы. Са-



ламаттыгым таза болуп, буттуу болсом, анда падышанын иттерине калтырбай, бир ишти орундатууга болот эле го?.. Падыша өкмөтүнүн кайсы кылыктарын айтайын!.. Тил менен айтып, кагазга жазып бүтүрө албаймын. Кокус өзүңө жолуксам, өз ирети менен айтып берермин.

Мен түрмөгө түшкөндө, мени менен бирге алты орус, бир немец, эки өзбек жатты, кыргыздан жалгыз мен. Алардын кай бири революционер экен. А кай биринин ким экендигин ушул убакка чейин билбейм. Себеби алар менен анчалык тааныштыгым болбоду. Алардан төртөө атууга кетти, берки бешөөнү он сегиз жылдан кесип, Сибирге айдап кеткен. Мени Анжыян түрмөсүнөн бошотту. Бирок абдан бошотпой, Оштон эч кайда кетпей, жумасына бир ирет жандармдарга көрүнүп турууга буюрушкан. Чындыгында менин күнөөм жанагы он сегиз жылдан кесилип кеткендердикинен кем эмес эле. Андай болсо кантип кутулуп алдың деген суроо тууйт. Мен төрт жылга созулган суракта, алгачкы айтканымдан жанбай, күнөөнүн бардыгын мени каралаган Адигине менен Айдарбек даткага жаба салдым. Мен Айдарбек датканын үйүндө жүргөндө, түрдүү себептерден кооп кылып жүргөндүктөн, катып жүргөн китептердин бардыгына «ушпу китеп, мен, Карабек Айдарбек датка углыныкыдыр» дегизип жазып койгон элем. Ошондуктан, окууга тыюу салынган жана тыюу салынбаган китептердин бардыгын меники эмес деп тандым. Экинчиден мени менен бирге колго түшкөн эки орус жолдошум, менин оорулугума боорлору ооруп, Сибирге барсам жаралуу бутум менен өлүп каларыма көздөрү жетип, мени аяшты, сурактарда мени тааныбайбыз дешти. Бошонуунун жолун үйрөтүштү. Мына мен ошентип бошондум.

Кош эми, Каныбек! Менден үмүт үзбө. Ден соолугумдун оңолушун гана күтөм. Колундан келсе жардам кыл.

Кош, агаң Акмат!» – деп жазган, Акматтын Жума алып келген катын, Ашике дегендин жардамы менен,



Каныбек зорго окуп аягына чыкты. Бирок жөн гана окуган жок, кыйын машакат, аянычтуу сезимдер менен окуп чыкты. Акматтын мурунку убакыттагы көрүнүштөрүн, көз алдына элестетти. Бирок каттын маанисине караганда, анын азыркы көзгө элестеши такыр башкача көрүндү. Каныбек көпкө чейин эрдин тиштеп, кабагын чытып турду да, «баягыда бутуна ок жаңылып жыгылган экен го...» деп ойлоду да, улутунуп койду.

Каныбек кечиктирбей, Жумадан тактап дайынын сурап, Алымды кош ат менен жиберип, Оштон Акматты алдырып келди. Жума менен Чоконун айтуу боюнча аны дарылап абдан таптап бакты. Акмат дагы өзүнүн билгенин Каныбекке айтып үйрөтө баштады. Күн санап Каныбек замандын сырын түшүнө баштады.

Бир күнү Акмат Каныбек менен сүйлөшүп отуруп:

– Кайран Москвин, кандай сонун киши эле!.. Мага эчен алтын сөздөрдү айтчу эле, – деди.

– Москвин дегениңиз ким эле? – деди Каныбек.

– Көп жылдан бери революция ишине катышып жүргөн киши. Өзү орус эле. Мени менен бирге түрмөдө жатты. Ой, кайран киши ай!.. Не деген сонун киши эле! Кабагым-кашым дебей жаркылдап туруучу. Көп учурларда мени далыга чаап, «Азамат экенсиң, Акмат. Орус тилин жакшы билет экенсиң. Эми сен биздин айткандарды көңүлүңө түйө бергин. Бул түрмөдөн чыккандан кийин менин айткандарымын бардыгы керек болот. Эмгекчи элди аркаңан ээрчитүү үчүн, көздөгөн максатка жетүү үчүн, бардыгы курал болот» деп күлүп тамашалап, «түрмө биздин мектебибиз, Сибирь – университетибиз эмеспи? Азыр шарт ушундай, Акмат. Анткени – падыша өкмөтү бизге деген окуу жайын ушундай жасаган. Падыша өкмөтү биздин маңдайыбызга: темир кишенди, караңгы түрмөнү; Сибирдин ырайымсыз каторгасын жазып койгон. А бала-чакаларыбыздын жана жумушчу менен дыйкан элинин маңдайына: чексиз кордук, зомбу-



лукту, кандуу жашты жазып, алдыларына ачарчылыктын табагын тарткан. Эчтеме эмес, Акмат. Падышанын бул коркутуулары эч кимдин жүрөгүн майтарбайт, кайта нааразылыкты күчөтүп кайраттантат. Ырас, иштей турган ишке бир аз жолтоо кылууга мүмкүн. Бирок жумушчулардын революциялык күчүнө, эмгекчи элдин демилгесине эч качан да тоскоолдук кыла албайт. Убакыт жетет. Ошондо падышанын биздин маңдайга жазгандарын этектин чети менен гана акырын сүртүп коёбуз, Акмат!» деп каткырып калар эле. Кээде капалана калсам, жаныма отура калып, тамекисинен кагазга ороп берип, ширенкесин чагып тарттырып, түрдүү акылдарын айтып, «Көңүлүңдү чөктүрбө, Акмат. Кайгыруудан эч пайда жок. Саламаттыгыңа зыян келет. Өлүүдөн корксоң элиң үчүн эчтеме да кыла албайсың. Мейли, биз эл үчүн курман бололу. Биздин өлгөнүбүздөн революция токтоп да калбайт» деп ары-бери басып тамекинин коюу түтүндөрүн бурулдатып туруп, кабагын чытып терең ойлорго кетер эле, – деп, Акмат улутунду да, – кайран киши, атуу өкүмүнө моюн сунду, желдеттердин бир огу жок кылды да койду, – деп, Акмат көзүн жашылдантып унчукпай калды...

Каныбек мындай сөздөрдүн неченин укту, Акмат күн санап оңолгон сайын, анын дагы түрдүү сөздөрү чыга баштады.

Акматтын саламаттыгы жакшы болуп калганын көрүп, Акматты дагы дарылоо жөнүндөгү билгендерин Чокото айтып Жума үйүнө кеткен. Акмат келгенден бери Каныбек эч кайда барган жок жана ууга да чыкпады. Күндүр-түндүр эрмектешип, Акматтын жанында болду.

– Баса, Ака! Бир ишти сурайын деп дайыма эле унутуп калам. «...мени менен бирге колго түшкөн эки орус жолдошум...» – деп, суроосунун аягына чыга электе, эки балышты кабаттай жазданып жаткан Акмат башын көтөрө бир жөтөлүп алды да:



– Түшүндүм, түшүндүм, Каныке! Ал мындай... – деп Акмат айтканда:

– Ай, ай, мырзалар, сөз кызыгын баштабай коё тургула! – деп, сырттан Чоко кирип келгенде, анын артынан Анархан менен Дарыяхан да кирип келишти.

– Капа болбогула айланайындар, Жума экөөбүзгө Акмат сыяктуу азаматтын айыгышы зарыл болуп жатпайбы, – деди да, Чоко Дарыяхандын колундагы көөкөрдү алып, бир далайга чайкап турду да, – Акмат балам, бул көөкөрдөгү кымыз Жума атанын айтуу боюнча ачытылган кымыз. Ачыганына бүгүн тогуз күн болду. Бул кымыздын ичинде: чейрек күчала, бир жарым аккодол, беш кашык аюунун майы, көк деген мөңгү чөбүнүн беш жалбырагы, козукулактын бир кашык суусу, алгы деген чөптүн жарым кашык талканы, чыны карагаттын эки жарым кашык маңызы, жети кашык бал, үч тамчы ак кажырдын өтү бар. «Тогуздун башы кошулган чарбасын дары» деген ушул, балам. Саламаттыгың начар болгондуктан, өгүнтөн берүүгө мүмкүндүк болбоду. Биз бир катар дарыны кымыз, каймак, эт сыяктуу күчтүү тамактар менен берип келдик. Эми ирдендиң, бул дарымы ичүүгө болот, көтөрө аласың, – деп, Чоко өтө кубанычтуулук менен көөкөрдү жогору көтөрүп, – эгер ушул көөкөрдөгү дарыны такыр ичсең, анда Жума экөөбүзгө Кудай берип, таптакыр айыкканың, балам! Эрдик кыл! – деп, кымызды чайкап, чай чыныга мелтирете куюп Акматка карматты да, – көзүңдү жумуп туруп тартып жибергин да, Анаштын колундагы казыдан каалашыңча сугун!

Акмат кымызды шак жутуп жиберип, анын ачуулугуна чыдабагандай башын чайкап, оозун басты.

– Эми мындан сугунуңуз! – деп, Анархан чоң кара аякка чокчолоп тууралган казыны Акматтын алдына кармай калды.

Акмат дем алалбай бир аз буулуга түшкөндөн кийин, казыдан үч чеңгелдеп сугунду да, чайнабастан эле жутуп-жутуп жиберди.



– Жарайсың, Акматым! Дары түгөнгөнчө, эртең менен ачкарын, түш кыйшайганда, анан жатарда ичесиң. Айран, сүт дегенди ичпе, дарынын күчүн кесип салат. А башка тамакты каалабасаң да көп ич. Өңгөчө казыны аяба. Каныбек бүгүнкү бээни сен үчүн бекер союп отурган жок, ошонун казысын сени жесин деп союп отурат. Көөкөрдөгү дары, бээнин казысы, башка күчтүү тамак, өпкөндөгү кылкурттун ажалы. Кылкурт кыйрап өлгөндөн кийин, өпкөндөгү жара өзү эле айыгат, – деп, табыптыгына мактангандай, Чоко башындагы тебетейин алып, төрдөгү жүктүн үстүнө ыргытып жиберди.

– Шумдук дары экен, Чоке! Ичими өрттөп кетти көрүнөт, – деп, Акмат күлүмсүрөй башын чайкады.

– Шумдугу – шумдук, бирок мен жаныңдамын, коркпо. И, кана, Акматым, дары боюңа тараганча, жанагы сөзүңдү уланта бер, – деп Чоко малдашын оңдоп отурду.

– Дакиш, энемдерге айтып койчу, эт салышсын! – деп, Анархан колундагы казы тууралган аякты ары алып коюп, сөз угууга дилгирлигин билдиргендей Каныбектин жанына отура кетти.

«Мен да сөз угат элем» дегенсип, Дарыяхан Анарханга күлүмсүрөй карап чурмуң этип койду да, чыгып кетти.

– Жанагы сөздү айтыңызчы! – деди Каныбек:

– Мени Айдарбек датка полицияларга кармата турган болгондо мен качпадым беле?

– И,и, – деди Каныбек илгери жүткүнө.

– Ошондо менин оң жаккы балтырыма ок жаңылган. Буттун сөөгү аман болгондуктан, мен эптеп качып отуруп тоонун башына чыктым. Көйнөгүмдү айрып, балтырымы таңдым. Бийик тоону ашып, Ноокат тарапка түшкөнүмдө, үңкүрдө эт бышырып отурган жалгыз мергенчиге кабылдым.. Ошонун жардамы менен Чоң-Анжыянга жетип, андан ары Ташкент депосундагы тааныштарыма бардым. Алардын жардамы менен балтырым бат эле айыкты.



Айыккандан кийин деподо иштөөнү кааласам да андагы жолдошторум көнүшпөдү. Алар үчүн менин бош болуум жана ар кайсы жакка барып келип туруум ыңгайлуу экен.

Мен жаман кийинип алып, жолдошторум берген жашырын газетаны, айткан сөздөрүн ташый баштадым.

Күндөрдүн биринде, мени Чоң-Анжыянга жумшашты. Анда биздин эки жолдош киши бар эле. Данилов дегенди Ташкенге жиберип, Беспалов деген менен анда калып иштеше турганымды да эскертишти. Кыскачалап кандай иш иштерими да айтышып, кенедей кагазга жазып кат беришкен.

Мен Чоң-Анжыянга барып, түн ичинде, айтылган көчө боюнча Данилов менен Беспаловду издеп барып калдым. Айтылган үйдүн эшигин каксам табыш жок. Аңгыча болбой мага карай жүгүрүп келаткан полицияны көрүп качтым. Жанымдагы катты ала коюп чайнап жутуп жибердим. Мени кууган полициялар көбөйдү. Тапанча үнү бир нече жолу чыкты. Мен жыгылдым. Жото жиликтин башын ок талкалап кеткенин эртеси билдим.

Көрсө иш мындай экен: мен барардан бир аз мурда, Данилов менен Беспаловду полициялар камакка алып, «бул үйгө дагы ким келер экен» деген ой менен үйдү кайтарууга алып калганда мен барып калган болом.

– Азапты кайдан дегендей, – деп, Чоко улутунуп койду.

– Кадырлап баккан киши жок болгондуктан, бутум жаман болуп кетти. Бир күнү бир фельдшер ээрчитип барды да, бутуму тизеден кесип салды, – дегенде:

– Ий, – деп, Анархан жашын төгө чыга качты.

– Ошонетип түрмөдө жатам. «Мен тентип жүргөн кыргызмын, атым Асан, ал үйгө кайыр сурап барамын» дегенден башканы айтпадым.

Кайдан-жайдан укканын билбейм, «бир чолок кыргыз колго түштү» дегенди угуп, баягы Адигине старшы келип калса болобу.



– Жүзү кара, – деди Каныбек тишин кычыратып.

– Адигине мени таанып, аты-жөнүмдү айтып-сайрабасынбы!.. Арадан бир аз күн өткөндөн кийин Ош полициясынын колундагы менин китептеримди алдырып, Адигине Айдарбектин уулу Карабекти ээрчитип келди.

«Бул китептер кимдики экени жазылып турат, меники эмес. Булардын ким экенин тааныбаймын. Атым Асан, кесибим кайырчы» дегенден башка эчтеме айтпадым. Полициянын урганына, тергөөчүнүн «аттырам» деп коркутканына көнбөдүм.

Бутумун жарасы айыкпагандыктан жана менин эмне кылып жүргөнүмдү такташ үчүн төрт жылы кармашты. Акыры, Оштон эч кайда кетпөөгө, жума сайын көрүнүп турууга өкүм чыгарышты. Бир айдан бери мындамын, полициялар мени таппай жүрүшкөндүр! – деп, Акмат кубангандай күлүп койду.

– А орус жолдошторунуз эмне болду? – деди Каныбек.

– Аларга он сегиз жылдан кесип, Сибирге айдап жиберилген. Андан кийинки кабарын билбейм, – деп, Акмат ошол жолдошторунун тагдыры жөнүндө ойлонгондой, бир далайга тунжурап отурду да, – эми силер жакшы иш баштапсыңар. Өңчөй кедей, кембагалдар биригип, өзүңөрчө айыл болгонуңар абдан жакшы. Күч элде, эл канчалык көп болсо сенин күчүң да ошончолук көп болот. Тилегин бирге кошуучу ак ниеттерди терс какпай ичке тартуу керек. Ошондо гана, Каныке, Айдарбектей зулумдан кек алып, кайгы-капасы жок жан сактоого мүмкүн! Эх, бардык эмгекчи эл биригип камыр-жумур боло калса кандай сонун болор эле! – деп, Акмат аккуба өңүн тамылжытып, көздөрүн жайнатып алыска карагандай ойго кетти.

– Кудай буюрса тилегиңерге жетерсиңер, балдар! – деп, Чоко да кубангандай ойго кетти.

Дүрбүнү тетири кармап караганда көрүнгөндөй болуп, жыргалдуу бир замандын элеси көрүнгөнүсүдү. Бирок ал



жыргалдуу заман качан, кандайча болуп куруларына Каныбектин көзү жетпеди.

Акмат оорусунан сакайып, Ташкенге кетмек болду. Бир сыйра кийим жана бир жоргосун берип, Каныбек аны Чоконун уулу менен узатты. Ал, жоргосун Жалал-Абадга барганда сатып, кийимин кубултуп алып, Ташкенге жөнөп кетти...

ЖАШЫРУУН СЫРДУУ ЖАБЫК КАТ

«Каныбек! Сак-саламат жүрөсүңбү? Кайгы-капаң жок, дениң тазабы? Өзүң айтып жүргөн энең күүлүбү? Баса, чоң атаң, чоң энең кайда? Алар күүлүбү? Же аларды унутуп салып өз жаныңдын камын кылып жүрөсүңбү?»

Каныке! Сен кимсиң деп эчен ирет суроо да берерсиң, ким жазды болду экен деп, каттын баш-аягынан менин аты-жөнүмдү дагы карарсың. Бирок менин ким экенимди издеп убара болбо. Издегениң менен мени таба албайсың. Мейлиң изде, сен табуунун аракетин кыл, мен таптырбоонун аракетин кылайын. Буга макул болсоңуз, «сиз» деп сүйлөшүүгө улуксат этиңиз. Анткени – мындай:

Өзүңүз Ак-Жалды минип качкандан бир аз күндөн кийин эле колго түшкөнүңүздү укканбыз. Сизди Түлкүбек кармап, Зуннахун Кашкарга алып кеткенин дагы укканбыз. Бирок көп кечикпей, «Каныбекти Зуннахун дарга астырып өлтүрүптүр» деп уктук. Ырас, бул кабар мен үчүн айтып түгөткүстөй кыйын болду. Сизди билгендер кайгырышты, кай бири ыйлашты. Ошолордун арасында мен да кайгынын күүсүн черттим. «Кайгынын кереги эмне? Бирөөгө кайгырып, бирөөнүн өлүүгө зарылдыгы жок эмеспи?» деген сөздөрүңүздү эске алдым. Ошондуктан жаш өмүрдү өчүрбөөгө бел байладым, Каныке! Сизди «өлдү» деп уккандан үч айдан кийин күйөөгө тийгемин. Өткөн ишемби күнү эркек төрөдүм. Эгер ич тардык



кылбасаңыз, балабыздын аты – Каныбек. Сиздин кабарыңызды катуу угуп жакшы көрсө керек, кайын атамдын койгон аты. Мен үчүн бул ат, алда эмнедей угулат. Бирок жашырын сырдын жабылып тургандыгын менден башка эч ким билбейт.

Кайын атам кедей адам. Бир бээ, бир торпок, эки эчкиси бар. Кайын энем кой оозунан чөп албаган момун, отун алдырып, от жактыруу эмес, от боюндагы чычаланы ичкерештирип коюумду да оор көрөт. Тек, ичкен-жегенди билип, баланы кучактап, төр башына отуруп берүүмдү чоң сыймык көрсө керек.

Тиричилик өз алынча. Кайын иним байдын коюн кайтарат, күйөөм болсо байдын жылкысын багат. Кайын ата, кайын энем ошол байдын малын көздөшүп, саанын саашат.

Каныке! Кече гана күнү бирин бири сүйүшкөн, жалындуу эки жаштын ушундай болуп кеткендигине ким кайгырып, күйүнбөйт? Эгер жашырын сырды ачык билишсе көздөрүнөн кандуу жаштарын агызып ыйлашпас беле? Албетте ыйлашар эле! Эми эч ким ыйлабайт, Каныке! Тилектештер кубанышат. Кантип кубанышпасын? «Өлдү» деген сиз аман! «Өлдү» деген мен аман! Сиздин амандыгыңызды угуп абдан чоң кубанычтамын. «Жаным, сен ооруңан абдан айыктың көрүнөт. Бир топ күндөн бери денең жайылып, бетиң нурдана баштады» деп күйөөм мени өөп кубанат. Бирок, сенин амандыгыңды уккандан бери кубанычым ташып, куунай баштаганымды ал билбейт. Ага билдирүүнү мен каалабаймын.

Каныке! Көп учурларда жашырын сырды ачкым келет. Бирок, биринчиден менин сырым сени майып кылабы дейм; экинчиден өзүм майып болом; үчүнчүдөн өмүр бою бетиме көө жаба турган, шерменделердин шерменде кылыгы бар. Башка сырды ачсам да, мен ал сырды ачкым келбейт. Эгер башка сырды ачсам, ал сыр өзүнөн өзү ачылып калат. Аны мен каалабайм. «Чачы кыркыл-



ган шерменде» деген сөздү ким угууну кааласын?.. Бул сөз өлүм эмеспи!..

Бирок, эми, сырды ачуудан ачпаган жакшы. Анткени мен күйөөлү, сиз аялдуу. Ошондуктан жабуулу казандын жабуулу бойдон калышын зарыл табам, Каныке!.. Эмчектеш бир тууганың сени түрмөдөн чыгарганын, өзүң айтуучу Анарханды алганыңды, Кашкардан качып Какшаалга, өгүнү бул жерге келип кеткениңди, эми айлың менен чогуу Чоконун үстүнө көчүп келгениңди толук уктум. Бирок толук укканда эмне кылам? Жакшылыкка тилектеш болуудан башка кыларым жок, Каныке!.. Каныке! Кирсиз таза мухаббат экөөбүздө күчтүү эле. Бир убактарда жаштыктын жалындуу оту менен, ысыкка күйүшүп, суукка тоңушуп, мухаббаттын назик күүлөрүн тартышкан элек.

«Кызыл ат болсо мингеним,
Кыл торко болсо кийгеним;
Кыйрыбыз өсүп өркүндөп,
Кызыгын көрсөк дүйнөнүн!..» –

деп тартуу кылып, мага арнап, ырдаган ырың али эсимде. Ал гана эмес:

«Туйгундан жалгыз туулган,
Бозум түлөк шумкармын;
Кара байыр казан ат,
Какырдуу чөлдүн тулпармын;
Кайрып таптоо келишсе,
Кажыбай мен да чуркармын!..» –

деп, чатыраган көп келин, кыз, жигиттердин арасында жалтанбай туруп ырдаганың дагы эсимде; ошондогу көрүнүштүн бардыгы көз алдымда. Булар гана эмес, кайсы жерде эмне болгондугунун бардыгы эсимде. Жалгыз гана, Каныке!.. жалгыз гана эстен күн санап чыгып, мейли эми ушундай болсунчу деп унутулуп бара жаткан нерсе – ал экөөбүздүн кирсиз таза мухаббатыбыз, Каныке! Бирок, буга экөөбүз айыптуу эмеспиз, Айдарбек датка... Ооба, ошол!



Эмки менин сизге деген мухаббатым – курбулук, тилектештик гана мухаббат. Мындан башка мухаббат эми болууга мүмкүн эмес. Балким, мүмкүн болор, качан гана Кашкар дарыясы Алайды карап акканда. Анткени – жанымдай жакшы көргөн жана жаш өмүрүмдүн соолбосуна аралжы болгон күйөөм, алпечтеген эркек балам колумда турат. Сиздин өчкөн отуңузду тамызышып, өлгөн жаныңызды тиргизишкен жарыңыз Анархан бар. Экөөнү эки жерге зарлатып таштап, экөөбүз эми кайра баш кошкондо не жакшылык көрөбүз?

Баса, Анархандын үч айлык боюнда бар деп уктум. Андан көрө ошол балаңыздын өмүрүн тилеңиз. Эркек төрөсө атын өзүңүз билип коюңуз, кыз төрөсө атын абдан ойлонуп таап коюңуз!..

Каныке! Жарылбаган чыйканды сыккандай кылып, өтүп кеткен иштерди эсиңизге салып, чердүү жүрөгүңүздү сыздатайын деп кат жаздырып отурганым жок. Сиз жөнүндөгү болуп жаткан жана боло турган шумдуктардын кабарын берейин деп, бир кайын иниме жалынып, жашырын сырдуу жабык кат жаздырып отурам. Бирок ал шумдуктарды айтуудан мурун, өзүңдөн көптөн көп кечирим сурайм, Каныке! Балалыктын мастыгынанбы же мухаббаттын бизге деген кастыгынанбы, бир убактарда жан аяшпай сүйүштүк. Эч кимдин колу тийүүнү ыраа көрбөгөн мухаббатыбыз эми мына жок болуп отурат. Жер курутчудай болгон желмогуз ушакчылар, сени «өлдү» деп чыгарышты, мен күйөөгө тийдим. Мени «өлдү» деп чыгарганда сиз аял алыпсыз. Ошондуктан экөөбүздө тилектештик, курбулук гана мухаббат болсун! Экөөбүз тең эмки кошулушкан жарларыбызды сүйүшөлү. «Кичинеге чоңсунба, асмандагы айга кол сунба» деген эмеспи! Ал экөөнү сыздатпайлы, колдон келишинче жардамдашалы.

Каныке! Ак-Жалды издетүү ишин, Айдарбек али күнгө чейип токтото элек. «Кимде ким Ак-Жалды таап, Каны-



бекти кармап бере турган болсо, төө баштаган тогуз сүйүнчү берем» деп, Айдарбек датка өткөн күздө жар чакыртканын укканбыз. Көңүлү жамандардын кай бири төө баштаган тогузга кызыкса, кай бири сизди кармап берип «абийир» алууга кызыгып, ууга чыккан тайгандай, эмгиче тапкычтап жортуп жүрүшөт. Эки-үч күндөн бери уккан ушактарга караганда, иш чатак жагында сыяктуу. Кашкар түрмөсүнөн качкандыгыңыз жөнүндө, жакында эле Айдарбек даткага Түлкүбектен кат келиптир. Ал каттагы сөздөрдүн угулушуна караганда, Анархандын күйөөсүн сиз өлтүрүп койгон сыяктуу. Мурдагы күнү Сооронбай болуш менен уулу Карабекти ээрчитип, Айдарбек биздин айылга келген болуучу... Айылдагы чоңдордун бардыгын чогултуп алып, толуп жаткан шумдуктардын башын чатыган көрүнөт. Кимдир бирөө аркылуу, мындан төрт күнү илгери Айдарбек сиздин кабарыңызды угуптур. Бирок сиздин үйүңүздүн кайда экендигин, Ак-Жалдын амандыгың билдирүү үчүн алдыртадан киши жибергени жатса керек. Кимди качан жиберерин билбедик.

«Чоко баштап бүтүн айлы менен ууру. Жалаң уурулук менен жан багышат. Алардын үстүнө Каныбек деген жан кески ууру келип кошулду. Ал Каныбектин кылбаганы жок» деген сыяктуу чагым сөздөр менен уулу Карабекти, Айдарбек бүгүн Ош оёзунун алдына жиберген имиш.

Былтыр өзүң качкан учурдабы, билбейм, Көк-Сууда жер ченеп жүргөн бир топ төрөлөрдүн беш аты жоголгон имиш, ошол аттарды дагы силерди уурдап алды кылып, оёзго арыз жазып, күбөлүгүнө Алыбай, Алымбек ыстарчы баштаган бир топ ыстарчыларды көрсөтүп жиберген сыяктуу.

«Бул уурулардын түтүнүнө мылтыгы бар. Колго түшүрүү кыйын. Ошондуктан бир топ полиция келсин» деп, дагы кагаз жазышыптыр, Каныке! Өзүң жөнүндө болуп жаткан шумдуктар ушулар.



«Бечара Каныбек аман-эсен Чоконун үстүнө келген экен. Бул оңбогон шумдар ушунетип шумдуктарды чыгарып, Каныбекти жок кылуунун аракетин кылып жатышат» деп, түндө кайын атам менен күйөөм кеп салып отурушту. Теги жанга өлчөп иш кылганыңыз жакшы!..

Кош, Каныке!» –

деп жазылган катты, жазуусу жаман болгондуктан, Каныбек Ашыкеге окутуп укту. Өзү гана эмес, Алым менен Анарханга дагы окутуп берди. Айдарбектин кылып жаткан кылыктары, шумдуктары көп болбосо да, аз-аздап ачык болду.

Бирок бул катты ким жазып отурат?

Каныбек үйдөн чуркап чыкты да, Чоконун уулун чакырды. Андан аныгын сурап, жашырын сырдуу жабык катты ким жазгандыгын тапкысы келди.

– Сага бул катты ким берди?

– Ким экенин билгеним жок.

– Мына кызык, сен кимсиң деп сураганың жокпу?

– Жаныма жакын келсе сурап, өңү-түсүн көрөт элем.

Жакын келүүгө мүмкүндүк болгон жок. Анын айткан сөздөрүнүн көбү да угулбай калды. Бүгүн эртең менен Асанбай экөөбүз тетиги аскага барганбыз. Ошол асканын быягында турган борчуктан бир топ теке көрдүк. Асанбайды тиги зооканы көздөй жибердим. Ал барып ыгы келсе экөөнү атып алмакчы, андан бери качканда мага кабылат. Андыктан мен тетиги борчуктун шилисине барып отурдум. Аңгыча болбой, тетиги асканын чыгыш жагындагы кыр таштан: «ой, айланайын соопчулукка бери зоонун астына келчи, Каныбекке кат берет элем, абдан зарыл эле. Айылдан силердин келе жатканыңарды көрүп, баятан бери күтүп турдум» деп, бир келин жалынып-жалбарып Асанбайды кыйкырды. Ал алыс жана текелерди өңүп бара жаткандыктан, келиндин сөзүн уккан жок, «Соопчулукка» деп безилдегендиктен жана сенин атыңды атагандыктан, мен акырын үн чыгарып келинди чакыр-



дым. Ал мени көрө коюп, дагы аябай жалынып жиберди. Мен келинге, тетиги соройгон асканын күн батыш жагындагы кычыктан келип катты берүүнү айттым.

Жандоом боюнча Асанбай өңүп барган жерине токтоду. Келин көпкө чейин жок болду. Анткени тетиги соройгон асканын аркы бети дагы зоо. Ошол зоону имерилип, төмөн түшүп кайра чыгып келе турган.

Кенен эки чай кайнамдан кийип келин айткан жериме келди. Катты ташка байлап туруп ыргытмакчы болду. Бирок каттан мурун жөн таш ыргытып көрүүнү айттым эле, таш ыргытып жеткире албай койду, келиндин жалынган сөзүнө чыдай албадым!

Анан келинди берки кезеңге жиберип, мен төмөн түшүп, тиги зоонун этегин айланып, тетиги эки зоонун арасындагы кууш менен араң жогору чыгып бардым. Келиндин ыргыткан ташы мага жетти. Анан катты бир ташка кошуп жоолукка түйүп туруп мага ыргытты. Катты алдым. Келин абдан кубанды. Дагы көп сөздөрдү айтты эле, бир сөзүн да жакшы уга албай койдум. Анткени – зоонун куушу бир сөздү жүз түрдүү жаңыртып эле күүлдөй берет экен.

Мен башымды ийкедим. Ал дагы башын ийкеп, колун булгалады. Каты жанагы, катты ороп ыргыткан жоолугу бул, – деп, Чоконун уулу жоолукту Каныбекке берди.

Ал жибек жоолук, эскилөө тартып калган, бирок жыртыгы жок. Чекесиндеги жибек менен сайган саймасы кадимкидей...

Каныбек жоолукту жазып карай салды да, жүрөгү болк этип өңү кумсарып, бүткөн бою дүрүлдөп кетти. Оозун ачып көзүн алайта, жоолукту кош колдоп мыкчый жүрөгүнө басты. Чокоюнун чечилип кеткен боосуна алагды болуп калгандыктан, Каныбектин өзгөрүлө түшкөндүгүн Чоконун уулу байкас албай калды. Ал чокоюнун боосун байлап:



– Ал кайдагы келин эле? – деп жылмайып, кандайдыр бир башка ой эсине түшө калгандай, Каныбекке карады.

– Кайдагы келин экенин билбейм. Бирок бизге тилектеш. Айдарбек датканын бизге каршы кылып жаткан шумдуктарын жазыптыр. Чоко аксакалды, Белек менен Алымды бери чакырып кой, акылдаша турган иштер чыгып калды, – деп, Каныбек жоолукка тигилип карап турду да, – ме, бул жоолукту сен алгын. Ардактап катып, жүзүңдү сүртүп жүргүн! – деп, жоолукту акырын гана Чоконун уулуна карата сунду.

Чоконун уулу таң калды. Анын максаты Анархандын көзүнчө Каныбекти шылдыңдоо эле. Бирок иш өзү ойлогондой болбогондуктан, кызарып уялыңкырай түштү да, акырын гана жоолукту алып басып кетти.

Тойчу датканын ууруларынан жарадар болуп, кийин кайта жакшы болгондо, Бегайым жанына отуруп алып терс кайыктап сайган жоолугу экенин Каныбек жазбай тааныды. Бирок бул укмуштун чын, төгүнүнө ишенерин же ишенбесин билбей, делдейип турду да калды.

«Чоң Койчунун үйүнө барып кондум. Кайта келе жатканда Акмат экөөбүз тең кондук. Кызы Бегайымдын өлгөнүн айтып ыйлашты. Сага салам айтты» деп өгүнү Алым Ошко барып, Акматты алып келбеди беле? Демек эми бул кандайча окуя болсун? Кантип Бегайым тирүү калды? Ошондон бери эч кимге билинбей кантип жүрөт? Чымынды төө кылып көрсөтүүчү учуртмалуу узун кулак ушакчылар, кантип бул окуяны көрбөй, билбей калышты экен? Эшендин таягын жеп, алсыз болуп калган Бегайым, эми, кантип эч кимге көрүнбөй отуруп Алайдан бул жерге келип калды? Же бирөө жардам кылдыбы? Ырас, бирөө жардам кылууга мүмкүн. Бирок, анын чачын эшен кыркып салган. Элдин адаты боюнча, чачы кыркылган аял барып турган шерменденин шермендеси болуп саналуучу. Чачы кыркылган аялдар адам катарынан чыгуучу. Анын чачынын кыркылышы өмүр бою бетине көө



жабылгандай болучу. Көп учурлары андай аялдар өзүн өзү өлтүрүп коюучу. Андай аялга жардам кылуудан элдин көбү баш тартчу! Демек, бул кордуктардын амалын Бегайым кантип тапты? Кантип ал чачынын кыркылгандыгын элге жана күйөөсүнө көрсөтпөй койду? Эгер күйөөсү көргөн болсо эмне деп жооп берди?» – деген сыяктуу эсеби жок суроолор, желектей желбиреп, каркырадай убапчубап биринин артынан бири келе берди.

Каныбек бул сыяктуу суроолордун учу-кыйрын жортуп, ойноп-күлгөн учурларын эске салып туруп, каңырыгы түтөп, кабагы карыш салынып, тиштери кычырап, кимгедир каарданган сыяктанды.

Чоко үйдөн чыгып жанына келди. Каныбектин кейпин көрүп, унчукпай гана акырын турду. Жаш чактагы курчунан ажыраган көзүн терең кабактын алдынан жиберип Каныбекти тиктеп калды.

«Жаным Бегайым! Шерменделердин шерменделик адаты боюнча, чачың кыркылган. Бардык сырыңды элге айткың келсе да, чачыңдын кыркылганын эч адамга айткың келбес. Аны жакшы билем, жаным! Ырас, эгер сырыңды эл биле турган болсо, абысын-ажының күнүгө бетиңе тамга басат... Ооба, шерменделик тамгасын басат... Элдин адаты ушундай... Мейлиң, эч кимге ал сырыңды айтпа!.. Бирок кандай немеге тийдиң, жаным!.. Чачы кыркылса мейли деген, адамгерчиликтин жогорку сапатын билген, сенин муңдуу карып экендигиңе жаны күйгөн бир азаматка тийдиңби? Же аргасыздан бир келесоого тийдиңби? Эгер ушундай боло турган болсо, көзүңдөн жаш акпай кан агып, жарык кабагың бир күлбөй жабыгып, жүрөгүң муздап, ичиң сыздап жүргөндүрсүң ээ!» деп Каныбек тишин кычыратып, муштумун түйүп, кимдидир каарданып качырчуудай, ызырынып ордунан тура калды.

– Каныке, эмне болду сага? – деп, Чоко дагы тура калды.



Каныбек чоочуган сыяктуу жалт карай салды да, ары жактан келе жаткан Жолойду да көрдү. Чоконун суроосуна жооп берген жок. Акырын алдыртан, Бегайым катты берген зоонун кырын карап туруп, тунжурап терең ойго кетти...

ШУМДУКТУН ОТУ ЖАНДЫ

Жолой менен Чоконун эсеби боюнча, эмне үчүндүр, кыш быйыл эрте түштү. Анча-мынча айдаган жүгөрүлөрү үшүккө чалдыгып бышты. Чокодон он беш күнү кийин айдагандыктан, Эркинбай дегендин жүгөрүсү үшүп кетип, тутам тутпай калды.

Айылдагылардын бардыгы эптеп кышкы эгиндерин камдап алышкан. Эң акыркы керек-жарактарын кечээ алып келишти. Бирок Чоконун уулу менен Алым аттарын жыктырып жиберип жөө келишти.

«Жоголгон малдын бардыгын Чоко куур этектин уурулары алып кетип жатат» деген Айдарбектин, көбүнчө Алыбай старшынын шумдуктуу ушагы таралгандыктан, эл арасы анчалык бейкут эмес. Мурунку коё берүүдө жүргөн малдын бардыгы кайтарууга түштү. Айрыкча Көк-Суудагы элдер кулагынан үрктү. Корчу ууру алдырып кетсе, «Чоконун уурулары алып кетти» дешчү болду.

Үйдөн олоң-жырым, отгук-бычак жоголсо да, «Чоко куур этектин жылдырмалары жылдырып кеткен чыгар» деген сыяктуу «ылакап» сымалдар чыга баштады.

Өткөн күнү Алыбай старшынын бир тайы жоголгон имиш, чынбы, жалганбы белгисиз, айтор, «Жоголгон бычактын сабы алтын» кылып, тайдын төлөөсү үчүн Чоконун уулу менен Алымдын атын жыктырып алат. «Биздин айыл бирөөнүн тайы эмес, ийнесине кара санабайт» деп, Алымдардын карганып арызданганын эч ким тыңшабайт. «Эчтеме эмес, ууру тойгончо жеп, өлгөнчө карганат» деп, кайта мазак кылышат.



«Атаңа наалат жүзү каралар, кайсы беттери менен бизди каралагылары келет?» деп, окуяны уга замат Каныбектин кыжыры кайнап ачуусу келген.

«Уулум бирөөнүн кылына кара санаба, ак жеринен караланып бирөөгө акынды жибербе. Азамат болсоң, Алыбай старчынын күлүк атын уурдап кел, анан Алым экөөңдүн атыңды жеткирип бербегенин көрөйүн» деп, Чоко уулун ууруга жибермек болгон, Каныбек да макулдугун билдирген. Бирок, түндө тушардан кар жаап салды. Из билинип калат. Колго түшүү сөзсүз. Анын үстүнө ашуулардын баары бүтүп калды.

Кечээ кечинде эле капкара болуп жаткан жер, бүгүн башкача көрүнүштө. Тик асканын бети, таштын көбөөлү гана кара болбосо, башка жердин бардыгын кар каптаган. Жаңы келген келиндер актан чүмбөт салынгандай болуп, карагай, арча жана башка түркүм жыгачтардын бүчүрлөрү карларын көтөрө албай ийилип турат. Күндүн нуруна чагылышып, кар караган көздү уялтып карыктырат.

Кечээ күнү үйлөр арасында жылаңайлак, жылаңбаш чуркап ойноп жүргөн балдар, бүгүн капаска түшкөн бөдөнөдөй болушуп коломтого буттарын салып, от башында отурушат.

«Өтүгү жокко өзүм барам, тону жокко салам айта бар» деген кыш түшүп, кийими жокторго өкүм кыла баштады.

Кар жаңы түшкөндүктөн, уучулардын, айрыкча бүркүтчүлөрдүн бүгүнкү кызыктарынын саны жок.

Эркимбай деген уулу экөө таң ата түлкү кагып чыгып, бүркүткө үч түлкү алдырыптыр. Жаркымбай деген бүркүтүнө бир түлкү, бир карышкыр алдырыптыр. Бирок бүркүтүнүн бутун карышкыр чайнап койгондуктан, бүркүтүн тууруна кондура албай капаланып жүрөт. Чормон деген бүркүтүн түлкүгө салса, ал түлкүнү көрбөй барып, асканын арасында турган текеге барып жабышып, теке чоочуган бойдон зоокадан алыс кетип, бүркүт



да, теке да өлүптүр. Кечээ кечинде Керим деген уюн айдап албай, талаага түнөп калган экен, эртең менен келе жатып тетиги беттеп учуп өлдү. Тек бүгүнкү болгон жаңылыктар айта берсе түгөнгүсүз.

Күн түш. Айылдагылардын бардыгы Каныбектин үйүнүн жанына чогулуп алып, чыккан чыгаша, тапкан табылгалар жөнүндө айта башташты.

Айрым болгон окуяларды сүрөттөп айтышып, уламдан улам сөз дүкөнүн кызытышты. Бир, эки бала изин кууп барып, коңулдан коён кармашкан экен, жолборс кармагандай чоң кубаныч менен, талаша-тартыша мактанып айтып чыгышты.

Сөз кызып дуулдап жатканда, төмөн жактан чыккан үч аттуу кишини көрүштү.

– Булар ким болуп кетти? – деди отургандардын бири.

– Шашылыш иштери бардай, калмак жүрүш менен келе жатышат, – деди Чоко.

– Мингендери айгыр көрүнөт.

– Айгыр минген кайсы байдын балдары болуп кетти экен?

– А-а... ыстарчындар го дейм?..

– Жөнү бар!

– Ошолор тура!.. Тиги кара айгырчан баягы Кулбарак элүү башы.

– Тиги тору айгырчаны болсо болуштун жасоолу экен.

– Ооба...тиги жээрде, айгырчаны Алымбек ыстарчын өзү тура...

– Шашпагыла, келгендери ырас болду. Алыбай старчысы жыгып алган эки аттын төлөөсүн эптеп төлөп берип кетер дейм? – деп, Каныбек жан жагындагыларга карады.

– Ал эки аттын төлөөсү өзүнчө. Азыр аттан буту түшө элек жатып чыгым төлө дейт, анда Эркимбай эмне дээр экен? – деп, Чоко эмне үчүндүр Эркимбайды тамашалады.



– Ыгы келбесе, айта турган сөз ачыкко? – деп, Эркимбай Каныбекке карап күлүп койду.

– Бүгүн жаңы кар түштү. Чоконун айлындагылар буюрса да, буюрбаса да ар түрдүү аңдарды кармашты деп кен салып келе жатышкандыр, – деди Алым.

– Балким көздөрүнө, Эркимбай акем кармаган үч түлкү элестеп келе жаткандыр, – деп Каныбек күлдү. Тамашалуу сөз менен эл арасы жандана түштү.

– Үч кызыл түлкүнү Эркимбайдан сөзсүз алышат. Келген сайын түлкүнү аттарына артып кетишет. Былтыр келгенде түлкүнү бир атка артып алса да, Эркимбайдын калтарына көз артышты. Кудай билсин өзүңөр билгиле, эптеп Эркимбайга бир мингичтин ыгын келтирип бериңиз деп калтарды Алымбек ыстарчынга алып бергемин. Бирок эч нерсе бербей койду, – деп, катуу нааразы болгонун далилдегендей Чоко кабагын чытып койду.

– Дурус... Эми келишет. Элүү башы деп мени көрсөтөсүңөр. Мен бир койду соём, колдо бар тамакты алдарына коём. Эртең менен чиренип турушат. Камчыны бүктөп туруп, тебетейлерин ары-бери кагып, тебетейлик бирдемеге жетпей койдук деп каңкуулашып мени карашат. Анан мен силерди карайм да? – деп, Каныбек Чокого көзүн кысын койду.

– Бизди караганда эле, үч кызыл түлкүнү жаңы алган Эркимбайды карайсың да! – деди Чоко.

– Жок, айланайын Каныбек! Мени түк караба. Үй-бүлөнүн бардыгы кыпкызыл жылаңач отурбайбы, ошолорго бирдеме алып берейин. Балакетинди алайын Каныбек, мага караба! – деп, Эркимбай безилдеп жибергенде, отургандардын бардыгы кыраан-каткы күлүп жиберешти.

Келе жаткан атчандар жакындап калышты.

Береги алдында утурулап келе жатканы, Сооронбай болуштун жасоолу – Тагай, жашы отуздан өтүп калган,



узун бойлуу, кокосу оркойгон, чап жаак кара жигит. Тагай – Тагай... Камчысынан кан тамган, оозунан азаптын оту жанган Тагай. «Таанысаң Тагайыңмын, тааныбасаң Кудайыңмын» деп жүрүп, бул сөзү эл арасында ылакап болуп кеткен. Тагай келе жатат дегенде ыйлаган бала сооронуп, бүтпөгөн чыгымдар бүтө калат. Баланча кишини айдап кел деп Сооронбай болуш жумшаса, Тагай ал кишиге ат мингизбей жөө айдап барат. Ал, дайыма элдин жакшы аттарынан ылоо мингендиктен, куюн учурган жүндөй ызгып эртең менен Көк-Суудан көрүнсө, түштө Сопу-Коргондон, кечинде Күлчөдөн, түн ортосунда Өзгөндөн же Оштон көрүнөт.

Тиги көк нооту ичик кийип, кара баркыттан көбөө карматып, кызыл саңсаңдан кытат койдуруп, жаба салма тебетей кийип келе жатканы Кулбарак – элүү башы. Мындан беш жылы мурун бийге кандидат болгон экен, ошондон бери айылдагы келиндер жана элдин бир тобу «бий аке» дешет. Ошондуктан, бий аке дебей, элүү башы деген кишилерди жана келиндерди Кулбарак өлгүдөй жек көрөт.

«Кулбарак Ташы оглы» дегизип мөөр жасатып алгандыктан, кыймылдаган иш болсо эле «ырастыгына мөөрүмдү басам» деп тура калат. Качанкы бир Кулбарактын иштерин, улак тартышкандарын же ат чабышкандарын, болбосо башка бир иштерин айтып мактап турса, Кулбарак андай кишилерди өлгөнчө жакшы көрөт. Анча-мынча буктурмалап, алыс аттырган калптар менен мактай берсе да, Кулбарак жылмайып күлүп коюп, кубанып уга берет. Жана андай калптар менен эл алдында мактангысы да келет. Эгер ал мактоонун калп экендигин айтып коё турган болсоң, «ошонун калп экенин ачпай койсоң өлөт белең» деп, ал киши менен аябай каршы боло баштайт. «Күкө» деп калп-чынды койгулатып мактап, тамагын майлап турган киши гана Кулбарактын «кыяматтык» досу.



Арткысы Алымбек старшын. Анын старшын болгондугуна он жыл болду. Ошондон бери далайды сыздатып, далайды боздотуп келет. Эч кимге ырайым кылбаган, – барып турган кара мүртөз, элүүгө жаңы чыккан, чарчы бойлуу сары киши. Муруту сейрек, кулагынан ылдый, эки жагында эки топ сакалы бар, ээгинде эчтеме жок. Чыгым убагы менен бүтпөй, ачуусу келгенде, «Уй чайнаган сакалданган ит» деп, Сооронбай болуш көп тилдейт.

Бир тыйын акысын же бир тыйын чыгым аласасын Алымбек кишиге кечирип көргөн жан эмес, «убал», «сооп» деген сөздөр өмүрүндө эсине келбейт. «Жок», «бар» деген сөздөрдү өлүп бара жатса да биринен бирин ажыратпайт.

Ачуусу келген адамга же жаман көргөн адамына чыгымды өз каалаганынча салат. Алардан чыгым аркылуу, качанкыдыр бир кегин алат. Түтүнгө бир тыйындан чыгым түшө турган болсо, аны он тыйындан кылып жыйноо Алымбектин ташка тамга баскандай адаты. «Алыке» деп ардактап, козусун өңөртүп, кымызын артырып жиберип турган адам болсо, андай адамдарга чейрек тыйын алык-салык төлөтпөй да коёт.

Алымбектин дагы бир адаты боло турган.

Ал өмүрүндө адамды атынан жөн чакырбайт. Уялып кадырлаган же корккон адамдарын гана жөн чакырбаса, башкалардын бардыгына өзүнчө ат коюп чакырат. Анын коюп чакырган аттары элдин арасына шылдыңдуу түрдөгү ылакап сымал да болуп кетет.

Алымбектин кол алдындагы адамдарынан он кишинин аты Тобокел эле. Алардын кайсы жердеги Тобокел экендигин, эл алардын аталарын, айылдарын сүрүштүрүп келип билишет. Бирок, кийинки күндөрдө алардын кайсы Тобокел экендигин Алымбектин койгон аттарынан улам эле ажыратып билише турган болушту. Алымбек аларды: «Шиш баш Тобокел, Көш баш Тобокел, Чоң баш Тобокел, Чааргы Тобокел, Баргы Тобокел, Кейбир Тобо-



кел, Тетик Тобокел, Кетик Тобокел (жакшы көргөн адамы), Чогоол Тобокел, Чор Тобокел» деп атачу. Жума аттуулар бешөө: «Шиш баш Жума, Көш баш Жума, Түк баш Жума, Сары Жума, Салпаң Жума» дейт. Чоко аттуулар үчөө: «Кара сакал Чоко, Теке сакал Чоко, Эчки сакал Чоко» дечү. Теке сакал Чокосу ушул Чоко. Айылдагылардын анча-мынча чыгым-чугуму бүтпөй калганда, «Оозуңа наалат теке сакал Чоко, кыл жуугуч сакал Чоко, куургуч сакал Чоко, сирке сакал Чоко» деп, жерден алып көргө кийрип, элдин көзүнчө тилдеп, кээде сабап да жибере турган. Чыгым төлөө учурундагы Алымбектин катаалдыгы, бул айылдагылардын жүрөгүнө тамга болгон. «Алымбек чыгым жыйнаганы келет экен» деген кабар угулганда, айылдагылар капа болуп, ичкен аштары алкымдарынан өтпөй турат.

Аттуулар айыл четине келди. Алардын келе жатканын сүйбөгөндөй, айылдагы иттер алдыларынан утуру үрүп чыкты.

Элүү башы, старшы, бий, болуш, датка же башка «кадырлуу», «даңктуу» адамдар келе жатканда, утурулай басып, колдорун бооруна алып, беш бүктөлүп салам айтып, алардын аттарынын жылоосуна жабыша калуу, бул жердеги элдердин адат болгон ызааты эле. Эгер антип жасакерленип турбаса, алардын көрбөгөнү көр болот.

Өткөн жылы күзүндө Айдарбек датка бир топ адам менен келе жатканда, Чоко ал адамдардын келүүсүн күтпөстөн, экинчи жолго түшүп кете берет. «Мага кол куушуруп салам бербей өтүп кеткен ким?» деп, Айдарбек Чокону чакыртып алып урдурган. Акырында Чоко жалынып жатып атын тартып, араң кутулган болучу.

Бирок азыр кызык болду. Келе жаткан аттууларды кадырлап тосуп турган белги эч кимде болгон жок. Алардан мурда озунуп эч кими салам айтууга да камынышкан жок.

Элдин түрүн көрүп чочуладыбы же кыла турган шумдугунун изин жашыруу үчүн жойпуландыбы:



– Салоомалейкимдер! – деп, Тагай салам айтты да, атын алууну күтпөгөндөй түшө калды. Бир бала барып гана Тагайдын колунан чылбырды алды, ат ал деп башкасы эчтеме деген жок. Бир-эки кишиден башкасы саламды алик алышкан да жок.

Алымбек менен Кулбарак элдин четине келип тура калышты. Салам айтпай алик алып үйрөнгөндүктөн беркилерден мурун салам айтууну намыс көрүштү. Бирок элдин түрүн байкай коюшту да, кандайчадыр кичипейилдүүлүк кылышкан болуп:

– Салоом алейкум! – деп, салкын гана айтышты.

– Алеки салам, түшүңүздөр! – деп, Каныбек менен Чоко дагы салкын алик алышты.

– Түшкөндө карга түшмөк белек, элүү башым. Үй жагыңа баспайсыңбы? – деп, эмнегедир тырчып, Алымбек сурдана түштү.

– И, кардын үстүндө биз деле турбайбызбы! Эгер түшкүң келбесе жумушуңду айт, – деп, Чоко дагы тырчий түштү.

Ойлогон арамдыктары жөнүндө шек алдырып койдумбу дегенсип, Алымбек бир түрдүү ыңгайсыздана түштү да:

– Мейли, жумуш бүтө калса атчан туруп кайтууга да болот – деп, тебетейин алып силкип койду.

– Эмне жумушуңар бар эле? – деди Чоконун уулу.

– Түтүнгө жыйырма сомдон чыгым түштү. Бүгүндөн калбай чогултуп жибергиле, эртең кайткыдай бололу! – деди Тагай, эки колун аркасына алып, камчысын булга-лап туруп.

– Дурус... Чыгым үчүн келе жатканыңарды өзүбүз да билгенбиз, чыгым жөнүндө бул жердеги элүү башы менен сүйлөшкүлө, – деди Чоко.

Чоконун бул сөзүнө таңданып, келгендер бирин бири карап алып, кайра Чокого карап эдирейишти.

– Мына кызык. Ал кандайча элүү башы? Аны биз билбесек же биз дайындабасак, көрүнгөн адамдын элүү



башы болууга кандай акысы бар? – деди Алымбек старшы сурданып.

– Өзүбүз таанысак болот. Сен дайындабасаң, өзүбүз дайындап алганбыз! – деди Чоко.

Мурунку айткан сөзүнүн ыңгайсыздыгын сезе койду-бу же элдин түрүн көрүп, башкача бир акыл таба койду-бу:

– Андай болсо мейли, Чоке! Иш кылып жакшы иштеп, даражасы улуу адамдардын жана ак падышанын айтканын орундатып турса болду. Кана балам, түтүнгө жыйырма сомдон чыгымыңарды чогултуп жибергиле! Баса, атың ким, балам? – деди Алымбек.

– Атым Каныбек! – деди Каныбек.

– Каныбек? – деп, үчөө тең чоочуп кетишти. Күтүлбөгөн жерден, куугундап жүргөн Каныбеги өзүнө элүү башы болуп турушу таң каларлык иш болду. Бирине бири алайып карашып, эмне айтарын да билбей калышты.

Каныбек Чоконун үстүнө келгенин угушкан. Бирок анын элүү башы болгонун угушкан эмес. Качкын болуп жүргөн Каныбекти элүү башы болот деп, үч уктаса түшүндө дагы ойлошкон эмес. Көздөгөнү көз алдынан чыгып, тилегени туура келгендей Кулбарак Алымбекке:

– Иш жайында, – деп шыбырады.

– Арааныңарды ачпагыла «жакшылар!» Өзүңөр жыйырма сом эмес, жыйырма тыйын төлөйсүңөрбү? Төлөбөйсүңөр! – деп, Каныбек буулуккан ачуулу үнүн чыгарды. Дагы бир далай сөз айтууга ыңгайланса да, айта албады. Жүрөгү алып учуп, көздөрү жайнап, өңү кумсара түштү.

Мындай сөздөрдү өмүрүндө угуп адаттанбагандыктан-бы, тиги үчөөнүн тең жандары чыгып кете жаздашты.

– Каныбек! Айдарбек датка менен Зуннахунга кылган шумдугунду бул жерде кылба. Бейкут жаткан момундарга бузукулук отун жакпа, – деп, Тагай таноолорун кыпчылтып, кылычынын сабынан кармап алды.



– Бул бузук бардыгын бузуп бүтүргөн турбайбы! Көрбөй турасыңбы? – деп, ачуулу көзү менен Кулбарак Тагайга карады.

– Койгула, андай эмес! Кызууланышпай сүйлөшөлү. «Жигит болсоң шок бол, шок болбосоң жок бол» деген эмеспи. Каныбек жаштыктанбы же мастыктанбы андай иштерди өткөрсө өткөргөн чыгар. Эчтеме эмес. Мындан ары жакшы иштеп кетсе, Каныбектин кылган кылмыштарын ким болсо да кечирип коймок, койгула! – деп, Алымбек көп амалынын бирине салып жайгаштырган болду.

– Балдар, булардын аттарын алгыла! Алым үйгө кийиз салдыр! Булар менен жай отуруп акыйнек айтышалы! – деп, Каныбек арка жагында турган жигиттерге көзүн кысып койду.

Эки жигит жарыша басып барды да Кулбарак менен Алымбектин атын жылоолошту. Чоконун уулу Тагайдын жанына барып тура калды да:

– Тагай мырза, кыңырагыңды бери кылчы. Кокус ачууң менен бирөөбүздү чаап жибергени турасың! – деп, Тагайдын кылычын сууруп алууга умтулганда, Тагай, кылычын кармай калды. Бирок Чоконун уулу Тагайдын колун булкуп жиберди да, кылычты кынынан сууруп алды. Айланасында тургандардын түрүн көрүп, Тагай каршылык кылган жок. Бул окуяны көрүп туруп Алымбек менен Кулбарак аттарынан акырын түшүштү.

– Иш ушундай болсун «жакшылар»! Түтүнгө жыйырма сом эмес, жыйырма тыйын төлөй турган эч ким жок. Кана, жыйырма сом жараган эки асый, эки асый эмес, эки улак табууга каруусу жетпегендер кайдан табат? Кайсы бетиңер менен ушунчадан салык салып жүрөсүңөр? Элдин көз жашынан коркосуңарбы? Коркпойсуңар! Силерде адамгерчилик жок... «Итке темирдин баркы жок» дегендей, силерге мындай бечара элдин баркы жок. Элдин зарлаган-койгону менен силердин жумушуңар эмне,



көздөгөн максатыңар ордунан чыгып, өз бала-чакаңар ток болсо болот. Дал ушундай «жакшылар»!.. Ууру ит адат кылбаса үйгө киреби да, тумшукка чапаса каңшылап билеби?.. Эми силер дагы билгиле. Кечээги Алыбай старчыңар жыктырып алган эки аттын ордуна эки айгырыңар калсын. Өөдө карасак тик көз, ылдый карасак сүзмө көз дейсиңер. Кылдан кыйкым таап, жонду тилип кайыш аласыңар. Токмоктогонуңар аз келгенсип, тогуздап айып саласыңар. Бирок силер сыяктуу кылып айып алалы дебейбиз, Алымбек ыстарчын! Өткөн жылы Эркимбайдын калтарын алган экенсиң, ал үчүн тиги айгырыңарды таштагыла. Өзүңөр жөө кайткыла. Аты жок бечаралар кандайча кыйналарын сезгиле. Кечээ күнү Чоконун уулу менен Алым кандай ыйламсырап жөө келсе, силер да ошондой болуп үйүңөргө жөө баргыла. Эгер бул айткандарыма макул болбой турган болсоңор, жаныңардан үмүт кылбагыла. Баргыла эми! – деп, Каныбек каарын төгүп Алымбекке карап тигилди.

Мурун мындай кордук көрбөгөндүктөн жана мындай өкүмдөргө моюн сунуп көнбөгөндүктөн, Алымбектердин күйбөгөн жерлери күл болду. Тагай ичиндеги кайнаган ачуусуна чыдабай, тишин тишине басып кычыратканда, анын жаак эттери бөлөк-бөлөк болуп түйүлө түштү.

Алымбек көпкө чейин эмне айтарын билбей, ичиндеги ачууну тышка чыгаруунун амалын таппай буулугуп турду да:

– Шашпагыла, уурулар! – деп, угулар-угулмаксан күңк эткенде, жанында турган Коконун уулу жалт карай калды, «Уурулар» деген сөзгө жаны чыгып кете жаздадыбы:

– Эмнеңерди уурдап алдык эле? Жетим улак уурдаган жерибиз болсо далилдечи! – деп, Чоконун уулу Алымбекти жакадан алды. Чоко уулунун колун Алымбектин жакасынан чыгарып койду.

«Урматтуу төрөм, сиздин улуу даражаңызга паклон кылабыз! Сиздин улуу даражада болуп абийир таап, көп



жашап бактылуу болууңузду Алладан жана ак падышадан тилейбиз. Кол алдыңыздагы букараларыңызга адилеттик менен иштеп, терсти тезге салып, даражалуу адамдарыңызга дагы даража берип, бак кондурууңузду сурайбыз.

Урматтуу төрөм! Биздин кол алдыбыздагы жашаган элдерди, сиздин айтууңуз боюнча тартипке салып кармоого аракет кылганбыз жана аракет кылып жатабыз. Бирок айылыбыздан бир топ кесептер чыгып, эл арасын бузуп жатат. Тынч жаткан элдин малын уурдап бүтүрүп жиберешти.

Өткөн жылы жайында бир топ төрөлөр келип, Көк-Сууда жер ченеп жүрүшкөн учурда беш аты жоголгону өзүңүздөргө маалым. Бирок ал жоголгон аттардын дайны чыкпай кеткен. Биз төрөлөрдүн аттары жоголгондугуна чоң капа болуп, беш ыстарчындан беш ат алып бергенбиз. Акыйкатын текшерип келгенде, ал жоголгон аттарды Каныбек деген уурдап барып Кашкарга сатыптыр. Мунун чындыгын Алыбай ыстарчын, Алымбек ыстарчын, Кулбарак элүү башылар жана башка билген адамдар толук далилдеп отурушат.

Дагы, өткөн жылы күзүндө, Көк-Суудан бир стражник өлүп, аты менен өзү табылып, жарактары табылбай калгандыгын билесиз.

Анын өлүмү жөнүндө бизге дагы, далай кысымдар болгон. Ким өлтүргөндүгүн таба албай койгонбуз. Кийин сүрүштүрүп келсек, аны дагы Каныбек өлтүргөн көрүнөт. Анткени: ал стражник кетип бара жатканда, артынан Каныбек кетип бара жатканын Алымбек старшын, Кулбарак элүү башы өз көздөрү менен көргөн экен.

Улуу даражалуу төрөм! Биз Каныбектин, кылган иштерине чыдай албайбыз жана сиз дагы чыдай албайсыз. Аны кармап колуңузга салууга эч мүмкүндүк таба албадык. Анткени анын айлындагылардын бардыгы капкайдан чогулган уурулар, бардыгы мергенчи. Анын үстүнө



жакында гана жүз мылтыкты ок-дарысы менен Каныбек. Кашкардан алып келиптир деген имиш бар», дегизип кат жазып, ал катка Зуннахундан келген катты кошуп, Айдарбек, Сооронбайлар Карабекти Ош уездинин начальнигине мындан алты күнү илгери жиберешкен болучу. Өздөрүнчө келип Каныбек менен беттешүүдөн коркушкан эле.

Кечээ кечинде жыйырма полициясын ээрчитип пристав дагы келген. «Алар жарактуу, кокус майып кылышат» деген сөздү угушуп, Алымбектерди чалгынчылыкка жиберешкен.

Алымбектердин максаты жыйырма сомдон чыгым жыюу эмес, булардын жарактарын жана кандай абалда экендигин билүү эле. Бирок алардын жүзү каралык ойлору тетири чыкты.

Кечээ кечинде бул айылда кеңеш болгон. Алымбектин чыгым жыюуга келе турган учуру болуп калганын, чыгым төлөп жүрүп жылдан жылга насыяга чалынышканын, ыстаршын, болуштан көргөн кордуктарын айтышып, кай бирлери ыйлашкан. «Чыгым ар кимдин алына жараша түшө турган болсо төлөйлү, болбосо төлөбөйлү» дешип, бардыгы баталашып убадалашкан. Бул окуяны туйбай калгандыктан, Алымбек адатынча аңыраңдап келип, тумшукка чаптырган иттей болду.

Алымбек бул айылга келген сайын айтканын алып кете турган.

Өткөн жылы Сооронбай миң башы Ошко бир гана барып келгенинде болгон чыгымдарды түтүнгө чачып бөлгөндө, бул айылдын түтүнүнө бир сомдон түшкөн. Бирок Алымбектин напсы бузулуп: болуштар Ошко барып келгенде мынча чыгым болду; бийлердин тобунда мынча чыгым болду; Көк-Сууга пристав келгенде түтүнгө союш союлуп, түкүнчө акча берилди; дагы баланча болду, бастанча болду деп санап отуруп, түтүнгө беш сомдон «чыгым» деп салган. «Жоктун жону катуу, өгүздүн мой-



ну катуу» деп, беш тыйынга күчү келбегендер дагы ыйлай-сыктай амалсыз төлөгөн. Бирин-эки малы барлар баалап мал беришкен, малы жоктор чокой баасы менен ар түрдүү аңдардын асыл терилерин беришкен; териси менен малы жок шордуулар, ар кимге баштарын байлап, күчүн баалап беришкен.

Алдына салып айдаган малын айтпайлы, жалаң гана кызыл түлкүнү Алымбек бир атка арттырып кеткен. Эсептелүү чыгымды төлөп берип, калган мүлктү Алымбек, чымын кармаган жөргөмүштөй болуп бооруна басып калган. Алымбектин сары маңка катыны кийген сүлөөсүн ичик, түлкү ичик, илбирс ичиктер, шордуулардын таман акы, маңдай теринен жаралган. Алардын кийгени торко, мингени жорго болуп дуулап жүрүшсө, шордуулар былтыркы насыясынан быйыл да кутула элек!..

Ушунетип шордууларды «жансактатып» жүргөн Алымбек, бүгүн бул ишке түшүнбөй отурат. Тагай болсо, бул ишти түшүндө көрүп жаткан сыяктанды.

– Иш ушундай, Алымбек ыстарчы! Айдарбек даткана, Сооронбай болушуңа салам айта бар. Бизге деген асманын таштан жиберсин, – деди да, Каныбек ордунан туруп четке карап басты.

– Каныбек балам! Байкабастыктан тилим тийип калды көрүнөт, кечиргин айланайын! Бул бизге уят жана бизди жөө жиберем дешиң өзүңө да уят! Кокус башка уруулардын старчындары, элүү башылары угушса баарыбыздын бетибизге уяттын көөсү жабылат! – деп, дагы бир далай сөздөрдү айтты, Алымбек.

– Эчтеме эмес. «Ит үрөт, эр кечирет» Алымбек. Бирок, жөө кетпей, ат минип кетемин деп эч качан ойлобо. Силердейлер жөө барганын көрсө, биз сыяктуу кордук көргөндөр алкыш айтып кубанар. Баргыла! – деди Каныбек.

Алымбектер, элдин түрү ырайымсызданып тургандыктан, «кордук көрсөтүшөбү» деп, адатынча бакырышып камчы үйүрө алышпай коркушту.



– Акыр заман кайда десе, аттан айрылган жерде турбайбы! Жүргүлө! – деп, Алымбек шарт бурулуп жөнөп калды.

– Каныбек балам! Агаларыңды шерменде кылба. Эптеп үйгө жетип алып кайра берүүгө тай-туйлак бергин! – деп, Кулбарак ичиндеги каарын сыртына чыгара албай, көздөрүн жашылдантып төмөн карады.

– Салоом алейкум, Куке! Илгери эки сом чыгымды таба албай, кечип коюңуз деп алдыңа ыйлап барганымда, «жерден чукусаң да тапкын» деп бетимди айра чапканың эсиңдеби? Эми сенин бетиңди мен айыра чапсам, тай-туйлак минүүдөн аша кечип, жөө эле кетейин деп жалынып жүрбө? – деп, Эркимбай кумсарып, каны ичине тартып, ыгы келе калса, качанкы бир кектеринин эсебин алууга ниеттенип, Кулбарактын алдына басып барды.

– Ыгы келбесе мейли, биз ыраазы, кошуңуздар! – деди да, эси чыккан Тагай бурулуп жөнөп калды.

Бул иш Алымбектер үчүн айтып түгөткүсүздөй кордук болду. Өмүрүндө жөө басып көрбөгөн май тамандар айылдан узай элек жатып энтигишип, чекелеринин терин этектери менен шыпырып, ичиктерин чечип ийиндерине салып, бирине бири ооз ачып сөз айтпай, үчөө майпаңдап карды кечип бара жатышты...

– О-о-о... иш кыйын болуп калды, балдар! Сөзсүз Ашырдын кейпин киебиз. Мына, тиги үчөө бир чынга жүз калпты кошуп апыртып барат. Айдарбек датка менен Сооронбай миң башы каарданат. Кичи Алай менен Чоң Алайдагы мергенчилерди, камчы чабууга кыйын ыктууларды жыйып, кара таандай калың колду күргүчтөп тетиги Тушамадан чыга калганда, кимибиз эмне кылмакпыз? – деп, алда кандай шумдуктарды көзүнө элестетип, Карып кабагын чытып, кайгылуу мүнөз менен тунжурады. Отургандардын көпчүлүгү да ушул сыяктуу коркунучтарды көздөрүнө элестетип отургандыктан, Карыптын бул сөзүнө кошулгандыгын далилдегендей, ас-



тыртан терең улутунушуп, акырын гана баштарын ийкей төмөн карашты.

Айылдагы катын-калач, кыз-келиндер күндөгүдөй үйлөрүндө тынч алып отура алышкан жок. Алда кандай шумдукту күткөн сыяктанышат. Бир эсе үйгө кирип, бир эсе тышка чыгып сөз тыңшашат. Эч нерсени ачык түшүнө алышпагандай аңкайып ооздорун ачышат. Эл арасынан туруп үйүн көздөй баскан эркектер болсо акырын чакырышып, эмне болгонун, дагы кандайча шумдук болорун сурашат.

Күнгө кеч курун суу алганда же отун кийрип от жакканда, бирин бири куушуп, биринин аркасынан бири чымчышып же бирин бири шылдыңдап күлгөн кыз, келиндер бүгүн жок. Бышкан эгинди мөндүр каккандай күндөгү күлкүлөрүн алда кандай бир шумдук тартып кеткен сыяктуу.

Чондор эмес балдар үрпөйүңкү. Жылаңач жабыгына карабай, биринин топусун бири ала качып, айыл арасына чуу салуучу балдар бүгүн жок. Эмне шумдук болоруна түшүнө алышпай, боорткого түшкөн коёндой көздөрүн тостойтушат. Кээси жаанда шыбак түбүнө коргологон торгойдой бүжүрөшүп, аталарынын этегин же энелеринин этегин жамынып, мурундарын тартууга каруулары келбей жаактарын түктүйтүп отурушат.

– Бардыгыбызды эле кайдан Ашыр сыяктуу кылсын. Бирок Элебестей, Бегайымынан ажыраган Каныбектей кылары сөзсүз. Бечара Элебес эмне болду? Сооронбай болуштун уулун чаап койгондугу үчүн, алты үйлүү тууганы менен таланып кетти. Эми киер кийим, ичер аш таппай тентип жүрөт! А Каныбек көрбөгөндү көрүп жүрүп мында отурса, эми Бегайым кайда? – деп, Эркимбай үшкүрүп койду.

Отурган эл мындан башка эчтеме айта алышпады. Өздөрү бата кылып койгондуктан, Каныбекке каршы эчтеме дешкен жок. Каныбек менен Чоко дагы эч сөз



айткан жок. Уламдан-улам заманалары тарып, санаалары санга бөлүнө баштады. Көздөрүнө кар көрүнбөй, кар үстүнө төгүлүп жаткан кан элестеди.

Узак отурушту. Буттары муздап алдыларынан кардын суугу өтүп жатканын да сезишпеди. Белгилүү бир пикирге келишпегендиктен, бирин таштап бири кетишпеди. Тек айсыз караңгыда кара суулуу калың сазга капталышкандай баштарын төмөн салып жымжырт отурушат.

– Кудай айланайын! Өзүң оңдо!.. Ажыдаардын куйругун басып алдынар. Ажыдаар арбап оп тартса, бардыгыбыз оозуна кетебиз да, – деп, Чоконун байбичеси Ажарды ээрчитип келип элдин четине тура калды.

– Бөөдө кайгы бөрүгө жетпейт, байбиче! Аянар жан калды беле? Башка түшкөндү чогуу көрөрбүз. Андан көрө дурустап тамак жасачы, суук өпкөдөн өтүп кетти, – деп, Чоко кымтыланып койду.

– Ай, балам ай! Шору арылбаган энеңди дагы кандай күндөргө жолуктурар экенсиң, – деп, жүрөгү үшүп калган Ажар токтоно албай, акырын солкулдап ыйлап жиберди.

Баятан бери эчен түрдүү коркунучтуу коопторду көздөрүнө элестетип отурган эл, Ажардын ыйлаганын көрүп муун-жүүндөрү бошоп жашып кетишти. «Өлсөк деле унчукпай чыгымын төлөй бербей» деп, бир даарлары кечеги баталашып ант кылгандарына аябай өкүнүп кайгырышты.

– Капаланба, энеке! Кантип эле өмүр бою, карышкырдан качып зоого камалган кийиктей болуп калалы? Азаптуубуз азапты тартабыз, ажалдуубуз өлөбүз, ажалсыз, азапсызыбыз бир жакшылыкты көрөрбүз! – деп, элдин көңүлүн көтөрүүгө аракет кылгандай, Каныбек эки жагында отургандарга карады.

«Азап» менен «ажал» деген сөздөр отургандарга түшүнүктүү болсо да, «бир жакшылыкты көрөрбүз» де-



ген сөз түшүнүксүз болду. «Ал жакшылык, жыргал кайда? Качан келет? Качан эми жыргайбыз?» деген суроолуу ойлор менен бирге бардыгы Каныбекке карашты.

Каныбек эч сөз айткан жок. Айткан менен да кайгырып отурган эл сөзүнө уюбасына көзү жетти. Кандай да болсо элдин көңүлүн ачууну зарыл тапты. Бир баланы жумшап үйдөн комузун алдырды.

Каныбектин бир-эки күү черткенин Чоко, Жолой гана биле турган. Бирок, аны акын деп ойлошкон эмес. Кийинки күндөрдө, Акматтан башка менен сүйлөшпөй, ууга чыкпай өтө ойчул болуп кеткендиктен, элдин бардыгы Каныбекти «шайырдыгы жок, суз жигит» деште баштаган.

Каныбек комуздун кулагын толгой баштаганда отургандардын бир тобу таңдана баштады.

– Комуз чертет бекен?

– Черткен үчүн комуздун кулагын толгоп, отурат ко.

– Капырай де...

– Анчалык кыйын черте албаса керек.

– Күчү деле аздыр.

– Азы-көбүнүн кереги эмне? Тантыратып жүздү черткиче, таамай бирди чертсе болбодубу, – дешип, четте үңкүйүп отургандар жакындап бери жылып отурушту.

– «Бийдин да өз күлкүсү бар» деген эмеспи. Бир азыраак эрмек болуп берейин! – деп, Каныбек комузга үн кошуп ырдай баштады:

– Ырда десе кээ ырчы,

Ар санаттан бирди айтат;

Жагынып мактап жалпылдап,

Датка, болуш, бийди айтат.

Баланча байым жакшы деп,

Коно-түнөп күндө айтат.

Аш, той болсо жар салуу,

Ырчылардын нускасы.

Көргөнүн жазбай так айтат,

Ырчылардын устасы.



Муңдуу жүргөн адамга
Мукамдуу айткан ыр жакшы;
Мусапыр болгон адамга,
Муназалуу чын жакшы;
Жыгаччы болгон адамга,
Чыныгы асыл сыр жакшы;
Мергенчи болгон адамга,
Өңүтү көп кыр жакшы;
Эринбес чебер уздарга,
Даанышман айткан сын жакшы;
Кара жемсөө бийлерге,
Өнүмү көп чыр жакшы...
О, болушка чыгым берем деп,
Шордуулар бутун чор кылды;
Бир чыгымды үч алып,
Ыстарчы, бийлер той кылды.
Кың деген байкуш, шордууга,
Бийлер тогуз ой кылды...
Кедейлер байга доо кылса,
Ар дайым аткез кетирди;
Болбосо чынын айткыла,
Кай кедейди кай жерде
Мурадына жеткирди?..
О, бирин бири жек көргөн,
Малай менен бай кандай?
Бай чытырап дардактайт,
Малайды жууруп алгандай!
Мактасаң да күн-түнү,
Малайды эптеп алдоочу,
Байдан чыгат ар кандай;
Жашын төгүп зар ыйлап,
Малай көнөт өкүмгө,
Маңдайга «Кудай» жазгандай!.. –

деп, Каныбек ырдай баштады. Улгайган аялдар элдин четине келди, жаштары Анарханды тегеректеп, Каны-



бектин үйүнүн алдына чогула баштады. Мурунку кайгырып отургандар башка түргө айланды. Алар үчүн Каныбек бир укмуштуу жигит болуп туюлду.

Каныбек бир топ ырдады. Элдин суроо боюнча жашынан жетим калганын, Зуннахунга жана Айдарбек даткага карал болуп барганын, аны менен бирге өзүнүн бир топ арманын ырдады, бул ыр бардык элдин дал жүрөгүндөгү ыры болуп чыкты.

– Бракмат Каныбек! Көкөйдү кескен көк талкандын дал өзүн айттың. Эми жакшы кыз, жакшы аялдар жөнүндө ырдай аласыңбы? Кана ырдачы, жаштардын кулагынын кычуусу кансын, чалдардын көңүлү өргө чапсын. Мен сага сын бергидей болоюн! – деп, Чоко жылмайып Каныбекке карады. Чоконун сөзүн жактагандай, отургандардын кээси умтулуп, кээси комдонуп, кээси ынтасын койгонсуп Каныбекке карашты.

Каныбек комузун күүлөп турду да:

О, алтын сары, жез сары,
Коло сары, мис сары –
Сырткы түрүн карасаң,
Кошулат төртөө мисалы,
Акылман болсоң, мисалы,
Алтынды тапсаң күлөсүң;
Алтындай болсо жубайың,
Армансыз өмүр сүрөсүң.
Кокустан сары мис болсо,
Же коло менен жез болсо,
Арманың анда арылбайт,
Корс этер урган кез болсо!..
О, аксакалдар, курбулар,
Арзан эмес жар тапмак,
Акылы жок көөдөктөр.
Ойлобойт муну дардактап...
Жаман, жакшы деген сөз.



Маңдайга такыр жазылбайт;
Издесең кызды сынап ал,
Сураган менен табылбайт...
О, жакшы кыздын мүнөзү.
Жайкы ыраңдын гүлүндөй;
Бейли сонун, өң жумшак,
Шумкардын саңоор жүнүндөй;
Оозунан чыккан сөздөрү
Аргендин мукам үнүндөй;
Жарк этип күлүп койгону,
Айдын жарык түнүндөй!..
Жаман кыздын кыялы,
Арыкты туура бургандай!
Кээ бир сөзүн карасаң.
Көк желкеге ургандай!..

дегенде, элдин бир тобу бырс этип күлүп жиберешти.

– Аийй-й-й... каран түн, ааламда жок ырчы турбайбы. Мурунтан бизге ырдатып бербей эмне жашырып жүрдүң? – дешип, кыз, келиндер Анарханды жаалоодо.

Отургандардын көңүлү көтөрүлө баштады. Жалгыз гана Жолой тим отурат. Анын алда кандай ойдо отурганын байкай койду да:

– Каныбек укмуш көрүнөт го, Жоко. Анча-мынчаны эске салгыдай. Сен кандайсың? – деди Чоко.

Жолой унчуккан жок. Акырын гана мышакаттуу улутунуп койду.

Чындыгында Жолой кайгыда эле. Каныбектин ырынан улам, дал ушул учурда, анын көз алдында, жадырап жайнап Алтынкөкүл Раушаны турду эле...

– «Айтканыңдан кайтпа, алдыңан жоо чыкса, кайра тартып качпа» деген тура. Мына ошол «Кайра качпа» деген күүнү чертип берейин, – деп Каныбек комузунун кулагын толгоп жатып, төмөн жактан келе жаткан жөө адамды көрө койду. Каныбектин көрсөтүү боюнча элдин бардыгы карап калышты.



Эски сары тондун этегин кайыра кыстарып, тери ма-лакайын баса кийип, эмне үчүндүр шашкандай арымын, кере таштап келе жаткан жигит, айыл арасында аба жарып турган элди көрө коюп сестене түштү.

«Бул эмне топтошкон эл? Той го? Башка жакшылык-туу ишке чогулган түрлөрү жок. Эмне, бирөө өлгөнбү? Жок, андай дагы көрүнбөйт. Же Алымбек ыстарчын келип калганбы? Эгер ал келип калган болсо иш чатак болду. Ал мени тааныйт, жөн келбегендигимди да дароо билет. Эмне кылайын? Кайра кетсемби? Бардыгы мени карап турушат. Кокус кайра жөнөсөм, менден шек алып ууру тутууга да мүмкүн» деп ойлоп, кандайчадыр себеп менен жигит сары убайымга түшө баштады. Ал, ары кете албай же бери баса албай делдейип туруп калды.

– Бул ким болуп кетти? – дешип, баятан бери карап отурган эл таңдана башташты. Бүшүркөгөн адамдарынын эч кимине окшото алышпады.

– О-о-й-й... ким болсоң да бери келчи! – деп, Чоконун уулу кыйкырды.

«Мейли, барайын! Эмне жумуштап жүрөсүң десе Каныбекке учурашайын деп келдим дейин. Жок, жок... анда чоң чатак чыгат!..» – деп, жигит кандай амал табарын билбей ойлоно жөнөп калды.

Алыстан келе жаткан бирөө көрүнсө, ал адам келгиче ар кимге окшотуп жоруй берүү элдин адаты го! Бирок озунуп жорушса да эч кимге окшото алышпады.

– Салоомалейкум! – деп, жигит элдин четине келип тура калып, кимдидир издегендей эл арасын айландыра карап, эмне үчүндүр коркунуч күткөндөй көзүн жалжылдатты.

– И, балам, кайдан? Чоочун бала экенсиң, ким болосуң? Кайдан келе жатасың? – деп, Чоко жигиттен шек санагандай, түрдүү суроолорду жаадыра баштады.

Жигит суроого дароо жооп бере койгон жок. Дагы элди айландыра карады. Оң жаккы жеңи менен чеке те-



рин сүртүп, буттарындагы карын кагып, бир эки адым илгери басты да:

– Алымбек ыстарчылар келген жокпу? – деди.

– Алар келип кетти. Бирок аттуу келип, жөө кетишти эле, жолдон кезиккен жокпу? – деди Чоко.

Жигит Чоконун бул сөзүн шылдыңдап айтып жаткандай сезді. Анын бул сөздөрүн жактырбагандай бир топко карап турду да:

– Кандайча алар жөө кетти? – деп, жигит салкын гана сурады.

– Ишенбей турасың го балам? Ишене бергин. Алыбай старчының бир тайы жоголсо, биздин балдардын эки атын жыгып алыптыр, ошого тогоп, биз алардын айгырларын жыгып алдык! Ишенбесең тиги айгырларды кара, – деп, Чоко жигитке карап жылмайып койду.

– А-а-а... уккамын бул ишти. Болду, болду, Алымбектер жок болсо эле болду. Мен аларды издеп келгеним жок, силерди издеп келгемин! – деп, жигит этеги менен дагы терин сүртүп, карды тээп-тээп бутун какты да, отура кетти. Отургандар жигиттен алда кандай укмуш күткөндөй таңдана башташты.

– Эмне жумуштап келдиң эле? Аты-жөнүң ким? – деп, Жолой жигиттин жанына келип отурду.

– Атым Адыл, атамдын аты Турдубек. Уругубуз Өзгөндөн аркы Кара багыш. Жардылык жанга батып, жокчулук жонго ыңырчак токуган. Ата, энем карылыктын капканында. Жалгыз иним он алтыда. Аялды өткөн жылы алгамын. Үйрү тобубуз менен көрүнгөн жерде байга малайбыз. Мурдагы жылы береги Кыдыш дегенге келип жылкычы болгомун. Иним коюн кайтарат, ата, энем малын көздөп, саанын саашат. Кыдыш ит киши экен. Мамыда туруп жоголгон бээсин менден көрүп, эки жылдык акымды бербей койду. Азыр бошмун! – деп, жигит бир аз төмөн карап муңайып турду да, – Каныбек деген жигит кайсы? – деп, жан жагындагыларга карады.



– Бул отурган жигит! – деди Жолой, Каныбекти колун суна көрсөтүп.

– Саламатсызбы! – деп, жигит ыргып туруп, Каныбек менен кол алышып жанына отурду да, – ой, баракелди-й-й... «Эрдин атын алыстан ук, жанына келсе бир киши»... Элден укканымда башкача жигит болсо керек деп ойлоор элем. Курдаш турбайбызбы? – деп, өтө сүйкүмдүү көрүнүш менен эмнегедир ыраазы болуп кубангандай, дагы Каныбекке карады.

Жигиттин бул сөздөрүн эл жакшы көрүп таңданышса да, Ажар жакшы көргөн жок. Каныбекке суктанып же таңданып айтылган сөздөрдү, Ажар мурунтан эле жактырбай турган. Жигитти көзү менен көрбөсө да сөзүн кулагы менен укту. «Мындай жаман сөздөрдү жалгызыма айтпа, тилиң тиет, көзүң тиет» деп айтууга Ажар даяр эле. Бирок элден жазганып айта албады.

– Кудай айланайын! Бирөөнүн көзүнөн, каргашалуу сөзүнөн өзүң сакта! – деп күбүрөдү да тим болду, Ажар.

Бегайымдын катынан улам, Каныбек кооптонду. Анын көзүнө, бул жигит Айдарбек даткалардын алдыртан жиберген тыңчысы сыяктуу көрүндү.

– Каныбек, бул айыл мага жат айыл! Жат да болсо сени издеп келдим. Издегенде бирдеме ала коёюн же бирдеме бере коёюн деп келгеним жок, өзүң жөнүндө болуп жаткан шумдуктардын кабарын берейин деп келдим. «Кайран азамат капыстан, иттердин капканына түшүп мерт болбосун, соопчулук үчүн кабар берип кел» деп ата, энем жана зайбым безилдегенинен келдим. Мурун көрбөсөм да атыңызды уккамын. Эл арасындагы чоңдордун бардыгы сизге каршы экен. Мен, болуп жаткан ушактардын, иштелип жаткан кастыктардын бардыгын айтып отургум келбейт. Бирөөнү гана айтайын:

Кечээ кечинде Алымбек ыстарчындыкына жыйырма полиция келген. Алардын максаты: сен жана Чоко дегенди баш кылып, бул айылдагы эр бүлөнүн бардыгын



кармап кетүү. Бирок, кармап барганда эмне кыларын билбейм! – деп, Адыл муңайгансып төмөн карады.

Бул кабарды укканда отургандардын төбө чачтары тик турду. Эмне дээрин билишпей бирин-бири жалдырап карашты.

– Эми мен кетейин, курдаш! Алымбектердин жөө кеткени ырас болсо, айыл арасына бүлүк түшүп калган чыгар. Кокус менден шек алып калбасын, – деп, Адыл ордунан тура калды.

Отурган эл, дагы бир нече сөздөн кийин, Адылдын жаман ой менен келбегендигине көздөрү толук жетти.

– Шашпа курбум! Алым, тезирээк бирдеме жасаттырып жиберчи. Чоке, сиздер үй жакка кирип акылдашып туруңуздар. Мен Адыл мырзаны узатып келейин. Жүрү курбум! – деди Каныбек үйүнө карай басып.

От алоолонуп казандагы кара куурдак быжылдап бышып жатат. Келиндер ийиктей имерилип Каныбектин айтканын орундатууда. Адыл келиндердин шамдагайлыгына, кичипейилдүүлүгүнө, абдан ыраазы болду. Бирок анын максаты Анарханды көрүү эле.

– Бул киши эмнеңиз? – деди Адыл Каныбекке Ажарды көрсөтүп.

– Энем! Тиги келин бул инимдин зайбы...

– Атыңыз ким, курдаш?

– Алым!

– Каныбекти түрмөдөн куткарган сизби? Баракелди, баракелди, курбум!..

– Тиги киши зайбым!

– Анарханбы!

– Курбум, сен менин зайбымдын аты Анархан экенин кайдан билесиң? – деп, Каныбек күлүп Адылга карады.

– Э, курбум! Эч кимге билинбей жүрөм дейсиңби? «Эл оозу элек», түрдүү кабарлар, соккон желдей бирден бирге кете берет эмеспи! – деп, Адыл мактангандай күлүп койду.



Куурдак желип, бата кылынды, Адыл жөнөөгө кам уруп ордунан турду.

– Колуктуңуз барбы? – деп кандайчадыр сурап Анархан Адылга өтө кичипейилдүүлүк менен карады.

– Жана бар деди эле го? – деп, Ажар озунгандай жооп бере салды.

– Бар! – деди да, таңдангандай Адыл Анарханга карады.

– Анда тура туруңузчу! – деп, Анархан жүктүн бурчунда жаткан куржунга кол сала баштады.

– Мендей энем бар дедиңби, айланайын? – деп, Адыл иреге жакта турса да, Ажар жүктүн бурчу тарапты карады.

– Бар энеке!

– Жакшы, жакшы... Дарыяхан!

– Ыя!

– Менин бешмантым кайда турат, садагаң? Бери алып берчи! – деди Ажар.

Анархан куржундан көөнөрүп калган карала шайы көйнөктү сууруп алды да, кандайчадыр суроо менен Каныбекке карады, Каныбек башын ийкеп койду.

– Сиздин кылган жакшылыгыңызга кара башты берсек да аздык кылат. Бирок «тоюмдук эмес, көңүлдүк» деген эмеспи. Иш алышып беришүүдө эмес, тилектештик көңүлдө. Ушул көйнөктү колуктуңузга ала барып бериңиз! – деп, Анархан көйнөктү Адылга сунду.

Адыл дароо ала койгон жок. Ал көйнөктү чын эле берип жаткандыгына ишене албады.

– Алгын досум! Аманчылык болсо дагы алышып беришербиз. Сенин тилектештик кабарың мен үчүн эмес, эл үчүн. Мени жалгыз сактап отурган жоксуң, айылдагы шордууларды сактап отурасың. Мындан ары дагы кабардаш бололу, – деп, Каныбек көйнөктү ороп туруп Адылдын койнуна тыкты.

Адылдын бүткөн боюн тер басты. Бир жылдан бери бир чарчы жаңы бирдеме алып бере албаган колуктусу-



на, бул сонун көйнөктү бергенде, ал кандайча кубанырын көз алдына келтире албады. Көйнөк турган жаккы капталы от жаккандай ысыды. Мындай көйнөк берип отурган Анарханга эмне деп айтарын да билбеди.

– Жанагы бала кайда жүрөт? – деп, Ажар ордуна туруп, Анархандын көрсөтүү боюнча Адылды кармалап, бети-башын сыйпалай баштады. Жаңы чыгып келе жаткан мурутун сыйпап туруп, – садагаң болоюн, Каныбеги-ме тең-туш экенсиң. Каныбекти душмандан калкалаган ата-энеңден жана алган жары-ңан айланайын! Мен Каныбекти жалгыз дечү элем, жалгыз эмес экен. Силердей тилектеш курбулары көптүгүнө көзүм жетти. Ооба, эми жалгыз эмес. Мындан ары эриш-аркак болгула! – деп, колундагы бешмантты Адылдын колуна карма-тып, – энеңе ала барып бергин. Каныбектин энеси берди. Бирок... – деп, Ажар эмне үчүндүр муңайып, көз жашын бир-эки ирмеп алды да, – кишини үнүнөн тааныбаса, өңүнөн тааныбайт экен де, – деп, Адылдын бетинен өөп кайра бурулду.

Алым атка камчы уруп жөнөп калды. Адыл атка минер замат жөнөп кеткен жок. Ал Анархан менен Каныбекке алкыш айткысы келди. Бирок эмне деп айтарын билбей, аларга карап күлүмсүрөдү. Анын бирдеме айткысы келип турганын Анархан сизди. Эмне айтканы ту-расыз деп айтуудан ийменди да:

– Аяштын аты ким? – деди.

– Гүлайым! – деп, Адыл тишин ырсайтып күлүп койду.

– Кайындарыңыз бардыр?

– Кайным жок. Колуктум жетим экен, кайсы уруудан экенин да билбейт. Каракчылардан кордук көрүп өлөөрүндө алып келип багып алгамын. Аманчылык болуп барып калсаңыздар, ашы болбосо да кашы менен ыраазы кыла турган адам! – деп, эмне себептендир, Адыл колуктусун мактап койду.



– Айлыңар ушул туштабы? – деп, Каныбек түндүк тараптагы, табышмактуу кат келген аскалуу кырга карап колун нускады.

– Ооба, тетиги аскалуу чокунун ары жагында, жап-жакын!

– Ошол айылда Бегайым аттуу келин барбы?

– Теги андай аттуу келинди укканым жок. Кимдин келини, күйөөсүнүн аты ким эле?

– Билбейм. Күйөөсү байдын жылкысын кайтарат.

Кайын иниси байдын коюн кайтарат. Кайын ата, кайын энеси дагы бар.

– Чамасы, мындан эки жума илгери эркек төрөгөн, Чоң Койчу дегендин кызы! – деп, Каныбектин сөзүнө Анархан кошумчалай салды.

– Айтканыңызга караганда менин аялым сыяктуу экен. Бирок анын аты Гүлайым, төркүнү турсун эчтеке-си жок, – деп, чын дили менен айтты да, Адыл күлүп койду.

Бул – Адыл, Бегайымдын күйөөсү эле!..

Бегайым таяк жеп алсыз жатканда, ошол Эшендин айлындагы бир аял, Бегайымдын чачынын калганын кайчы менен алып, «сен эми мында турба, эптеп качкын, Каныбек тоого кетти» деп, бир чыны суу жуткуруп ордуна тургузуп койгон эле. Ошол убакта, «өлүүм керек» дегенден башка Бегайымдын оюна эч нерсе келген эмес. «Жакшы ит өлүгүн көрсөтпөйт, итчилик жокмунбу» деп, аркырап агып жаткан Кызыл-Сууну көздөй жөнөйт. Кызыл-Кыяга барып келе жаткан Адыл ага жолугуп, таң ата сендиректеп келе жаткан адамга таңданган, акырын байкап дагы турган, «сен ким» деген суроого Бегайым жооп берген эмес. Бегайым суунун боюнда туруп, «Эх кан ичерлер» деп, катуу бакырып ыйлай, сууга боюн таштап жиберген эле.

«Ай бечара ай, кордук көргөн бирөө экен го!» деп Адыл да анын артынан сууга ат салып, Бегайымды аман алып



чыккан. Бегайым сууга агып өлүүнү да суранган. Бирок, Адыл өлүүгө мүмкүндүк бербеген. «Сен кайдан жүргөн кыз элең?» деген Адылдын суроосуна: «Эч кимим жок жетиммин. Түндө келе жатсам каракчылар ушунетип кордоду» деп Бегайым ыйлаган. Адыл Бегайымды учкаштырып алып үйүнө алып келген. Эл арасында чачы кыркылган аялды «барып турган жүзү кара» деп жаман көрө турган адаттары болгондуктан, Бегайым изин башка жакка салган. Ошондуктан төркүндөрүнөн дагы кечкен, «мен жетиммин, урук тууганым жок» дегенден башка сөз айтпай турган. Бул сөзгө Адыл жана анын ата, энеси да абдан ишене турган. Кокус билинип калбасын деген ой менен Бегайым атын жашырып «Гүлайым» деп койгон болучу.

Чындыгында Адылды бул айылга жибертип отурган да Гүлайым (Бегайым) эле.

– Жарайт! Кошуңуздар! – деп, Адыл Алымдын артынан жөнөп кетти.

Шумдуктан шумдук чыгып, ойго келбеген шумдуктун оту жанганын эсине түшүрүп, Адылды ээрчий карап туруп Каныбек терең ойго кетти.

АДАМЧА СҮЙЛӨГӨН ЖЫЛАН

Ай нуруна кубангансып жылдыздар жымыңдайт. Ак шейшеп жамынгандай түз жерлер мелтиресе, күмүш кымкап кийгенсип Алай тоолору асман мелжийт. Ак жибек оронуп уктаган сулуудай, бардык нерсе жымжырт. Анда-санда гана, алда кайдан алагүүнүн зикири угулат.

Темир аяз бетке темир баскансыйт. Күйөө жандаган кыздан бетер кулакты какшатат. Качантан берки өчүн карыштырып алуучудай колду, бутту томуктурат.

Мына булар ушунетип келе жатышат. Жол жакшыраак боло калса желдирип, жаманыраак боло калса, бирден чубап калышат. Эмне үчүндүр, аттын аягынан чык-



кан кардын дабышын эч кимиси жактырышпайт. Ал дабышты чыгарбай коюу кудурет колдорунан келбейт.

Аттанып чыккандан бери эч ким эчтеме айтып сүйлөшкөн жок. Алдыңкы келе жаткан экөө Тагай менен Айдарбек датканын уулу Карабек. Карабек тебетейин баса кийип, артына карады да:

– Алардын жарагынын көп-аздыгын байкаган жок-суңарбы? – деди.

– Кайдан байкайсың, аттан оодара тартып кайта айдашты. Азыр көрөсүң го, мен аларга эмне кылар экенмин! – деп, Тагай кимгедир аябай ачуусу келгендей, жонундагы мылтыгын оңдоп, кылычын кармады. Тиштерин кычыратып, көздөрүн чакчайтып, алды жактарын карады. Анын бул көрүнүшүнө караганда, ачуусу келген адам дал ушундай жерден жолуга калса, эч сөз айтпай башын чаап салууга да даяр сыяктуу эле.

– Ооба, бүгүн ал айылдын башына каран түн түшүрөбүз. Эркек аттууларынын эч кимин калтырбаймын. Мейли, капчыгай ичи канга толуп, кар аралаш сууга толсун, мейли, иттери улуп, балдары ыйлап, ойдо жок укмуш чууга толсун, – деп, Карабек каарына чыдабагандай атын бир чаап, кыжынып-кыжынып алды.

– Албетте ошондой болот. Бирок Анархан кудачаңды менин колума берип койсоң болду! – деп, Тагай акырын гана күлүп койду. Анын максаты: Тапкан эриң Каныбекпи», – деп туруп Анарханды кордоо. Жалгыз өзү эмес, полицияларга да кордотуу. Бул жөнүндө Тагай үйдөн аттангандан бери ойлонуп, эчен түркүм кылып көз алдына элестетүүдө эле.

Алымбектин тамандары ооруп, согончоктору жооруп, а дээрге алдары, бут шилтөөгө шайлары калбай; өлбө жаным өлбөлөп жатарда үйлөрүнө жетишкен. Отурууга шайлары жок, сулап жатып да калышкан. Бирок бул окуя Айдарбек менен Сооронбай болуш үчүн айтып түгөткүс күйүт болду.



«Он беш жаштан жогорку бир эркеги калбасын, каршылык кылганын өлтүрүп, каршылык кылбаганын тирүү кармап келгиле. Ак-Жалды дагы коштой келгиле!» – деп, Айдарбек менен Сооронбай болуш Тагай менен Карабекке жол баштатып, жыйырма полиция жиберипкен.

Мына, алар келе жатышат. Бардыгы жарактуу, шайдоот. Тигилер кара мылтыктары менен бир аткыча булар он беш, жыйырмадан атат.

Кана жыйырма эки мылтыктын оозунан ажалдын огу жамгырдай жааса, тиги айылдан кимдер аман калмак?

Ажар эч уктаган жок. Ал эчен түркүм кыялдар менен дүйнөнү төрт айланып чыкты. Эчен ирет коркунучтуу шумдуктарды эсине түшүрүп, эт жүрөгү лакылдап коркуп көрдү.

Анархан дагы ушундай болду. Үч ирет чоочуп ойгонду. Санаасы санга бөлүнүп, сары убайымы көбөйдү, тынч алып уктаган жок.

Чоко үч жолу тышка чыгып төмөн жакты караган. Мына, ал, дагы чыкты. Келе жаткан эч ким жокпу дегенсип, төмөн жакты карады. Бир топ караанды көрө коюп, жүрөгү болк эте түштү. Ал караандар бүлбүлдөп, алда кайдан келе жаткан аттуулар сыяктанды. Кимдидир чакырууга камынды. Бирок дароо эле чакыра албады. Көздөрүн сүртүп чоң-чоң ачты да, дагы карады. Ал караандар киши эмес, аркы кырдагы аскалуу бадалдын көрүнүштөрү экенин билди. Корккон жүрөгү токтогондой демин терең чыгарып алды да, айыл арасын карады. Айыл арасы тынч кандуу тиштүү карышкырдын жытын алгансып, Карыштын карала ити токойлуу аскага карап үрөт. Ага көмөк бергенсип, өзүнүн кара дөбөтү, анда-санда гана туюк үргөн болот. Анын үргөн үнү карылыгы жетип кайрагы кеткендигин далилдеп, күркүлдөп, күчсүз чыгат.

Чоко кара дөбөткө карап турду да:

– Айдайт, ал Кумайык, кетти! – деп, акырын гана тукуруп койду.



Кумайык жаш чагындагыдай арсылдап атырылып тура жүгүргөн жок. Алды менен Чоко көрсөтүп айдактаган жакты карап бир үрдү да, жалган тукуруп жаткандыгына жооп кайтаргандай, Чокого карап куйругун булгагады да, тумшугун куйругунун алдына жашырды. Чоко Кумайыкты карап туруп терең ойго кетти. Түн ичинде Кумайык жаагын баспай үргөндөрүн, ууга чыкканда бирге чыгып эликтерди борбуйлап, жарадар болгон эчки, текелерди эч кайда узатпай тургандарын көз алдына келтирди. Эми, мына, карылыктын карч алышып тургандыгына чоң нааразылык кылгандай, Чоко кабагын чытып үшкүрүп койду да, үйүнө кирди.

Таң атууга жакын калды. Күткөн иштин эч белгиси болбогондуктан, жол тоскондор тажай башташты. Колдору муздап, буттары томукту. От жагып жылынууга Жолой уруксат кылбаган.

Бул жер дал капчыгайдын берки оозундагы Тушамадагы кептеш, эки тарабы абдан кууш. Бир чакырымдай баргандан кийин, бул кичине капчыгай аркы чоң капчыгайга кошулуп кетет. Кептештен карап турганда, аркы чоң капчыгайдан берки өндүрдүн бардыгы көрүнүп турат. Бул өндүрдүн ичинен Балыктынын суусу агат, ошол Балыктынын суусун эчен ирет тепчип кечме жалгыз аяк жолу бар. Суу анчалык чоң болбогондуктан, жөө адамдар дагы аттап-буттап кете берет.

Чоконун атоо боюнча, бул кептешти Тушама деп аташа турган. Эгер кар калың түшө турган болсо, эки тараптан көчкү көчүп, капчыгай ичи карга толуп, Тушама касаба болуп, өтүүгө коркунучтуу болот. Анткени, берги Балыктынын суусу көчкүдөн түшкөн карды каптап, Тушаманын берки оозун көлгө айландырып жиберет. Суу кардын арасын көзөп, күрткүлүү күбүрдү көбөйтөт. Ошондуктан эки-үч айга чейин эки жакка каттоо тыйылат. Тек, бул жерде жашагандар чээнге кирген жандардай жазга чейин жата беришет.



– Балким түндөөсү келбей, күндүз келер!

– Мүмкүн!

– Же баягылар чайлап, үйүнө жетип кабар бере алышпай калдыбы?

– Өмүрүндө жөө баспаган тумсак болсо да кантип жетпесин? Жеткен чыгар!

– Жыйырма болсо эчтеме эмес, андан көп болуп кетсе иш кыйын болот ко? – деп, Алым Каныбекке карады.

– Эртеби, кечпи, азбы, көппү, иши кылып келерине ишенем! – деп, Каныбек үшүгөн буттарын бирине бирин кагыштырды.

Адылдын кабарынан кийин, Каныбектер акылдашып отуруп, ушул Тушамадан жол тосуп, келген жоону өткөрбөй коюуга макул болушкан. Кароолго Каныбек, Алым, Белек, Чоконун уулу, Эркимбайдын уулу бешөө келген. «Сиз барбай эле коюңуз!» деген сөзгө көнбөй Жолой да келген.

– Таң кулан өөк салды, аксакал! Эми от жагайынчы, теги өлүп кете турган болдум! – деп, Эркимбайдын уулу этеги менен мурдун сүртүп, үшүгөн колдорун үйлөп, тебетейин оңдоп койду да, кечинде даярдап койгон куу арчаларды сындыра баштады.

– Теги мейлиңчи, балам! – деп, өзү да жылынууну каалагандай, Жолой да от жагыла турган жерге имерилди.

– Жаксаң жак, атам өзү деле араң турган экен, – деди да, эмнедендир сестейгендей, Каныбек кулагын түрүп тура калды.

– Эмне?

– Тыңшагылачы!

– Дабыш чыгабы?

– Тигине, шыгыр-шыгыр дабыш чыккансыйт.

– Ырас эле.

– Бирдеме кууган карышкырбы же бир жакка чубап бараткан тоо эчкилерби?

– Акырын эки жакты байкагылачы!



– Мына, зоо дагы жаңыра баштады.

– Аттын дабышы көрүнөт! – деп, Жолой мылтыгын эштей кармап, төмөн жакты карады.

– Эмнеси болсо да өңө туралы, – деп, Каныбек жарча зоонун алдындагы үңкүр сымак көбөөлгө кирди.

Дабыш уламдан улам күч алды. Шыгыр-шугур күчөп, ташка урунган аттын такаларынын дабыштары көбөйдү.

– Аттуу адамдар келе жатса керек! – деп, Алым да төмөн жакты карады.

– Тигине, эки киши көрүндү.

– Артынан дагы бирөө чыкты.

– Дагы чубап келе жатышат.

– А, келе жатышкан экен. Даярдангыла! Башка бирөөлөр болуп жүрбөсүн, мен ат дебейинче атпагыла! Дал убадалашкандай кылалы. Бирок кишилерин атпай, аттарын гана аткыла! – деп, Жолой мылтыгын кыя кармап пистонун көрмөкчү болду, бирок пистонго көзү жетпей колу менен сыйпалады.

– Бардыгынын асынган мылтыгы бар экен!

– Бардыгы тебетейчен экен, кыргыз мергенчилери болуп жүрбөсүн?

– Эмне кылып жүргөн мергенчилер?

– Эмнеси болсо да шашпагыла! Дал ушул кысыкка келишсин, – деди Жолой.

Тушамадан тиги капчыгайдын оозуна чейин беш жүз саржанча, бирок күткөндөр үчүн беш жүз чакырымга татыган сыяктуу болуп сезилди. Күндүн суугу, буту-колдун үшүгөнү эстеринен чыкты. Жүрөктөр түрсүл кагып, бүткөн бойлор чымырай баштады.

«Эмне шумдук болмокчу? Бул иштин аягы эмне менен аякталмакчы? Бардыгы орус, орустун атын атуу эмес, жанына баруудан чочуйсуң! Ана, бир орустун атын ыргыта аттык! Анан алар эмне кылмакчы? Алардын жарактары кыйын, биз бир аткыча алар миң атууга мүмкүн, «өлөр өгүз балтадан качпайт» деп, ат коюп кирип келсе



кандай кылабыз? Булар мынча, биз бешөө!» деген сыяктуу кооптуу коркунуч ойлор секунд сайын он кайталанып, уламдан улам, мөңкүгөн кулундай жүрөк алып уча баштады.

– Капырай, бүткөн боюм калтырап, муунум титиреп бара жатат! – деп, Эркимбайдын уулу калтыраган дабышын чыгарды.

– Ой, атадан айланган иттин баласы! – деп, Жолой ага карады. Башка учур болгондо, мылтыктын көчүгү менен коюп жиберүү дагы сөзсүз эле.

– Даярдангыла! – деди Каныбек.

Мына, бардыгы даяр. Азыр Каныбек шумдук баштайт. Бирок, «кайсы шумдук кандайча болуп аякталат?» Ал суроо. Бардыгында башкача сезим, жүрөктөр алкылдап, төбө чачтары тик туруп, жан кулактын учуна барды.

Көрбөгөндү көрсөтүп, көзсүзгө көз берчүдөй асманда ай калкамандайт. Ким-дин тагдыры кандай болуп чечилер экен дегенсип, эшиктин тешигинен бозоюн караган селкинин көзүндөй болуп, чыгыштан чолпон жаркырайт. Бириң өлүп, бириң кал дегенсип, ак кардуу тоолор сумсаят. Бир үндү миң кубултуп, ууну-чууга айландырууга камдангансып, аскалуу зоолор менсинет. Алда кимге шумдуктун кабарын берчүдөй, тоо башынан соккон муздак шамал төмөн карата кетип жатат.

Мына, алар жакындап калды. Бирок, эмне үчүндүр алдыңкылары күтүп токтой калышты. Арт жагы чогула түшкөндө орусчалашып сүйлөшө калышты да, дагы жөнөп калышты.

– Орусчалап эле жибердиң, эмне дедиң? – деп, алдында келе жаткан Карабек артындагы Тагайга карады.

Тагай орус тилин анчалык деле билбейт. Мындан он жылы мурун Тагай-дын атасы Куршаптык бир орус менен тааныш болот. Ал орус бала-чакасы ме-нен келгенде же Тагай ал орустукуна бара калганда, дудукча жандашып жүрүп Тагай бир он башы гана сөз үйрөнгөн. «О,



менин Тагайым орусундун түшүн жо-руйт» деп, эл бар жерде Тагайдын атасы көп мактанар эле. «Биздин Тагай аза-мат. Тагай бир чети жасоолум болсо, бир чети тил-мечим. Анча-мынча орустар келе калса, чөкө таанча чу-кулдашып жатып эле, анын эмне дегенин билип ала коёт» деп Сороонбай болуш дагы башка болуштарга көп мак-танып көтөрүлө турган. Мындай мактоолорду укканда, Тагай короздонуп, эки жагын каранып, чилдеде аяз тос-кон топоздун букасы мурунданып, мурдун жогору көтөрө турган.

– Ушул кысыктан ары чыкканда, айыл көрүнөт. Кый-кырык салып ат коёлу дегендей кылдым эле, «посмот-рим» дейт, – деди Тагай Карабекке.

– «Посмотрим» деген эмнеси?

– Токтой тургун дегени! – деп, Тагай атына камчы уруп койду.

Экөөнүн бул сөздөрү Каныбектерге дайын угулду.

– Эчтемеден кабары жок келе жатышат. Кийик бол-со алда качан жыт алып качат эле? – деди Чоконун уулу. Эркимбайдын уулу күлүп жибере жаздап барып араң ток-тоду. Чындыгында Эркимбайдын уулу күлгөн эмес, корк-конунан буулугуп турган демин чыгарды эле.

– Акырын! – деп, Алым аны капталга укуду.

– Даярдангыла! – деди Жолой.

Такалары тийген таштан от жаркылдап, таноолору-нан кол ыштыктыкындай буулар буркурап аттар күшүлдөп келе жатат.

– Катынын кучактап, Каныбек уктап жаткандыр ээ? Шашпа, таанышармын, иттин баласы! – деп, Тагай ызы-рынып койду.

Бул сөздөрдү уккан Каныбек такаат кыла албады. Жолойдун «аткыла» деген сөзүн күтпөстөн:

– Шашканым жок! – деп кыйкырып жиберди да, Ка-рабектин башынан ашыра тарс бир койду.

– Аткала! – деп, Жолой да кыйкырып жиберди.



Тоолуу жердеги, айрыкча зоолуу капчыгайдагы кыштын түнкү дабышы кандай! Жолойдун «аткыла» деген каардуу үнү чыгып, тарс этип мылтык үнү угулганда, жер титиреп, көчкү көчкөндөй дүңгүрөдү.

Тагай кайта качты. Артта келе жаткан полициялар да өлөр тирилерине карашпай кайра качып калышты.

– Кыймылдаба, Карабек мырза! – деп, Каныбек мылтыгын кезеп тура калды.

Карабекте жан калган жок. Мылтык тарс эткенде эле, анын жүрөгү оозуна тыгылган. Бура тартып качууга дарманы келген жок. Аты чоочуп аркы ташка урунганда» оң тизеси катуу урунганын да сезген жок. Анда: «кокус өлтүрүп жиберешеби» деген гана бир ой көңүлүнө кылт этти. Каныбектин сунган мылтыгы анын көзүнө ажалдын дал өзүндөй көрүндү, акырын ары карата оой баштады. Тарсылдаган мылтык үнү, зоонун жаңырыгы, «аткыла» деген Жолойдун үстөкө-босток кыйкырыгы, артын карабай качкандар үчүн, миңдеген кол жыйналып, замбирек менен артынан аткылап кууп келе жаткандай сезилди.

Алым Карабекти аттан оодара тартып, мылтыгын жулуп алды. Булардын максаты бардыгын кырып жиберүү болбогондуктан, бир аттан башкага зыян кылышкан жок, полициялардын бардыгы качкан бойдон кетти. Кача бергенде аткан Жолойдун огуна Тагайдын аты жыгылган. Аттан ажырап жөө качкан Тагай төмөнкү имерилиштен көрүнбөй да калды.

– И, Карабек мырза! Сак-саламат жүрөсүңбү? Келчи көрүшүп коёлу! – деп, Каныбек колун сунду.

– А, Каныбексиңби? Сак-саламат жүрөсүңбү? – деп, Карабек эки колдоп көрүшүүгө умтулду.

Каныбек колун кайра тартып алды да:

– Жок, Карабек мырза! Кол алышып дос болот белек. Экөөбүздүн кайнаса каныбыз кошулбайт, ак жеринен каралап, атаң экөөңдүн кылган кордугуңар эсинде чыгар?



– Садагаң кетейин, Каныбек, иттик бизден кеткен. Кечир! – деп, курун мойнуна салып, Карабек ыйлап жиберди.

Аңгыча болбой, Ак-Жалды жайдак минип, шыйрактуу кара мылтыгын колуна алып, Чоконун чаап келе жатканы көрүндү. Жоо жакадан, бөрү этектен алгандай, Чоконун артынан дагы бир тобу аттуу чаап, бир далайы жөө жүгүрүп келе жатышты.

– Биздин көз жаш силерге көрүнбөгөндөн кийин, силердин көз жашыңар бизге кеп эмес. Бегайымды менден кандай ажыраткан болсоңор, мен да сенин Аселинди ошондой ажыратам. Атаң Ашырды кандайча кылып отко салып өлтүрсө, мен да сени ошондой кылып өлтүрөм! – деп, Каныбек Карабекке карап каарданып турду.

Чындыгында ошондой боло турган болду. Кана эми эмне шумдук болмокчу? Кимдин тагдыры кандайча болуп чечилмек?

* * *

Тушамадан чыга бергендеги сол кол тараптагы аянтта карды күрөп, жердин айдөшү жагын казып, беш-алты киши конуш түзөп жатат.

Алардын жанында кетмендин сабын оңдоп Жолой отурат.

Бир кара сакалчан киши, маңдайындагы мончоктогон терин сөөмү менен сыдырып, колун аарчып, сакалын сылады да:

– Этиң быштыбы? – деди.

– Антип-минтип, колуңарды жууп келгиче абдан бышат, – деп, Чоконун уулу чөмүч менен сорпону ууртап, казандан чыгып турган эттен үзүп оозуна салды.

– Алым, бери кел! Келе калар дейсиңби. Улам бирибиз карап турабыз. Эттен жылуулай жегин, – дешип, кароолдо турган Алымды чакырышты.

– Карагылачы! Бышканда казысынын калыңдыгы үч элиге барат дебедим беле? Мына үч элиден да ашып ке-



типтир, – деп айтканы туура келгендигине кубангандай мадырайып, кара сакалчан киши казыдан кесип оозуна салды.

– Тагайды төрөлөрү учкаштыра кетти бекен, же жөө кетти бекен? – деди четте отурган бирөө.

– Маа салды үйүнө жетпей жолдо өлсүн. Минип келген айгырынын этине тойсок болду, – деп, четте турган куур тончон бала күлүп койду.

– Кокуй, үйдү жүктөп келиндер келе жатат. Эттен дурустап бөлүп, казанга салып коё тургула. Өздөрү келгенде чыгарып жешер, – деди Алым.

– Келиндер келбесе койсун!

– Эмне үчүн?

– Кокуй, мен койдум! Тиги алдыңкысы Дарыяхан турбайбы! – деп, Чоконун уулу күлдү.

– Дарыяхансыз Алымдын тамагынан аш өтөбү, – деп, берки жакта отурган жаштар Алымга алдыртан айтышты.

– Албетте, жакшы жардан жалгыз кесим эт эмес, кара башымды да аягым жок! – деп, Алым күлүмсүрөп койду да, сөзүнүн туура же туура эмес экендигин сурагандай Жолойго карады.

– Туура, Алым балам! Туура! Эрди, катын – бир үйдүн айы менен күнү... Күн болбосо, күн караңгы, ай болбосо түн караңгы. Алганың чүнчүп жүдөсө, өзүң да – чүнчүп жүдөйсүң. Демек экөөң тең чүнчүйсүң, колуңардан келсе, алган жарыңарды алчактатып баккыла, балдар! – деп, Жолой колундагы майлуу эттен кесип оозуна салып бүтүн тиштери менен чайнап турду да, айткан сөзүн тигилер кандай кабыл алгандыгын байкоо үчүн, алдыртан отургандарды айландыра карады.

– Ырас, Жоке! Бирок алганыңдын да акылы болсо десеңиз! – деди кара сакал.

– Албетте, акылы болсо!

Эки өгүзгө үйдүн тутуулары менен жыгачын жүктөп алты келин келди. Отургандарга ызаат кылышып, кыя



тартып барып, түзөлгөн жайга жүктү түшүрө башташты.

– Айланайындар! Жүктү биз түшүрүп жиберели. Силер мына бул этти муздатпай жеп жибергиле! – деп, аталык мейримдүүлүк менен, Жолой ордуна туруп жүк түшүрүп жаткан келиндерди көздөй басты. Жалындуу жаш жигиттер карап турабы? Жолойдон мурда жетип, алдыртан тамашалуу сөздөрүн айтышып, кай бири шыңк этип күлүшүп, чымчышып да жиберешти. Чоконун уулу Алымга көзүн кысып койду да, Дарыяханды карыдан чымчып алды. Анын чымчыганын Жолой көрүп калгандыктан, Дарыяхан уялып кетти. Жолой анын уялганын сезе коюп:

– Жалындуу жаштыктан айланайын! Ичсе ашка, иштесе жумушка тойбогон, турумтайча имеришип, ителгиче тебишип турган жаштардан айланайын! Жаштыктын баркын билгиле, балдар! Карылык карп-курп келгенде «аттиң» деп оозду кармабагыла. Эх, жаштык!.. Жаштык көөрүктүн оозунан күйүп турган от!

– Коштогон аты бар эки киши келе жатат! – деп, Алымдын ордуна барып турган бала бери жүгүрдү. Алым колундагы таңык керегени таштап жиберип, балага карата жүгүрдү.

Алым баланын колундагы мылтыгын алып, өңүп барып таштан башын чыгарып карады.

– Чочубагыла! Жараксыз жай келе жаткан адамдар көрүнөт, – деп, Алым бери карап үн салды. Жүрөгү болкулдаган коркоктор, бирин бири карашып, демдерин ичке алышты.

Аттуулар жакындап келип калды. Жолой Алымдын жанына жакындап келди да:

– Алдыңкысы Айдарбек датка көрүнөт. Жөн жайларын сурайын, кокус кыңк дей турган болсо аянбагыла! – деп, Жолой ордуна тура калды.

Мылтык кармап турган Жолойду, таштан арта салынып турган бир топ мылтыктын оозун көргөндө, Айдар-



бек датка эмне деп айтарын билбей жүрөктөрү ооздоруна тыгылып, аттарынын башын тартып токтой калышты.

– Аксакал, элчибиз, элчиге өлүм жок эмеспи! – деп, Алыбай старшы шашкалактап, айтууга сөз таппай аптыгып, кургакка чыккан балыктай оозун эки-үч ачып жиберди. Алыбайдын сөзү ырас дегендей, беркилери көздөрүн жалжылдатып Жолойго карашты.

Жолой эч сөз айткан жок. Эмне кылалы дегенсип, Алымга карады. Алым акырын Жолойго көзүн кысып койду да, мылтыгын Айдарбек даткага сунду.

– Айланайын, жан кыйба! – деп, Айдарбек датка атынан түшө камчысын мойнуна салып, тизесин бүгүп ыйламсырады.

Экөө тең аттан түшө калышты, курларын мойнуна салып:

– Өзүңөр билгиле, айланайындар! Жаныбыз да, башыбыз да силерге тартуу! – дей чурулдашты.

Булардын бүжүрөгөн көрүнүштөрү, ары жакта тургандар үчүн абдан күлкүлүү болуп көрүндү. Алар тымызын шыбырашып күлүп да жиберешти. Кутурган карышкырдай ыркырап туруша турган «жакшылардын» бир паста момун пенде боло калышына кай бири ишенген жок...

Айдарбек уулунун амандыгын угуп, бир аз эс алды. Бирок келгенден бери экөө тең тышта кардын үстүндө отурушат. Аларды үйгө киргиле деп эч ким айткан жок.

Өмүрү боюнча карга отуруу эмес, бирөөнүн тик караган көзүн көрбөгөн датка үчүн кыйын кордук болду. «Бирок кордук болгондо амалы канча? Эчен ирет ачуусу келип, эчен ирет түрдүү иштер оюна келди. Ойлогон шумдуктарынын аткарууга эч мүмкүндүк таппады. Кийиктин тарпын аңдыган жорудай кожоюп отурууга аргасыз болду.

– Карга отура берип кайыгып өлөбүзбү, Алыбай? Каныбекти чакырыңчы, сүйлөшүп алып кайталы, – деди Айдарбек.



– Кечээ күнү күрөндүндө жатып, ирегеңден тамак ичип жүргөн каралыңдын бул кылыгы сөөккө жетти, датка. «Оомалуу кезек, төкмөлүү дүйнө» деген ушул экен го? – деп, Алыбай старшы абдан ыза болуп кыжынып койду.

Өздөрү эчен адамдарды күттүргөнүн, кедейлердин арызын укпай, кордук көрсөткөндөрүн эстерине алышкан жок. Өздөрүнүн кылык-жоруктары адаттагы сыяктуу, а Каныбектики адаттан тышкары сыяктуу болуп сезилди.

Каныбектин айтуу боюнча Чоко үйүнөн чыккан жок. Куруттан эздирин, тоо эчкинин майынан куйдуруп, дунгул кара аяктар менен анда-санда бирди жутуп коюп, Эркимбайга комуз черттирип, кээде күйгөндөн ырдагып Жолой, Карып төртөө төрт болуш элдей болуп дуулдап отура беришти.

Каныбектин мындай иш кылгандагы максаты, эптеп бир чыр чыгарып, Айдарбектин жазасын берүү эле.

– Черт, Эркимбайым, черт! Сендей комузчуну Айдарбек датка да көргөн эмес чыгар! – деп, Чоко кыйкыра сүрөп каткырып койду.

«Кашынган иттей болуп, тарашанын боорун тырмап отурган да өнөрбү?» деп, Айдарбек датка комуз черткендерди өмүрүндө жактырбай турган. Чоконун баятан берки кылыктары анын кыжырын кайнатты. Бирок, даткалык тагынан тайып турат. «Карабекти кантип Каныбектин колунан аман бошотуп алуу керек?» деген суроо анын жүрөгүн гана эмес, жүлүнүн да жарып жаткан-сыйт.

– Каныке, тургун! Тиги экөөнү тышка отургузуп койгон менен, бүтүн кордук көргөндөрдүн өчү алына калбайтко? – деп, Анархан Каныбекти ойготту.

–Каныбек үйдөн чыгып эки жакты карады. Башын жерге салып отурган Айдарбекти көргөндө, тек карачаар жыланды көргөндөй бүткөн бою дүр эте түштү.

– Салоомалейкум, Каныке! – деп, Айдарбек ордуна тура калды. Айдарбек тура калгандан кийин, Алыбай-



дын тура калбаска чарасы канча? Санда жок каралына салам айтып тура калууну Айдарбекке орунсуз көрдү Алыбай. Ал Айдарбекке карады да: «орунсуз жеңилдик, орунсуз төмөңчүлүк» деп ойлоду. Чындыгында Айдарбектин максаты ушундай: бул айылдын адамы эмес, итине жалпалаңдап, уулу Карабекти Каныбектин колуна аман куткарып алып, андан кийин булардын чарасын көрүү.

Жолой менен Чокolor үйдөн чыга калганда:

– Салоомалейкум! – деп, Алыбай старшы утурулай басып кол алышты.

– Оомалуу төкмөлүү дүнүйө деген ушул экен, Каныбек! Бир кездерде үйгө кирип тамак ичүүгө зар болуп, эчен жылдар эшигимде карал болуп жүрдүң. Сенин кадыр-баркыңды билгеним жок, Каныке, ит катары көрүп ирегемден тамак берип жүрдүм. Колуктуң Бегайым менен ажырашып жатканда жардам бербедим. «Көсөөнүн акылы түштөн кийин» деп эми ойлоп отурсам, ал кылгандарым адамгерчилик эмес экен. «Колдо бар алтындын баркы жок» деп, сени анда барыктабаганым иттик, Каныке! Бирок «ийгиликтин кечи жок» деген эмеспи. Улук башымды кичик кылып, кол куушуруп салам айтып, алдыңа ат тартып келип отурам. Мурунку болгон ишти, көкүрөгүңө түйгөн кекти кечир, Каныке! Мен иттик кылган болсом, сен эрдик кыл. «Таш түшкөн жеринде оор, иш чыккан жеринде зарыл» деген эмеспи. Эсиме эми келдим. Ырас, сен жөнүндө далай жамандыктарды ойлоп, далай жамандыктарды кылууга аракет кылгамын. Кечээ эмес бүгүн эртең менен эле колума тийгениңде далай сырды кылмакмын. Анткеним – сенин баркыңды билип, сага ишим түшөт деп, эч качан ойлогон эмесмин. Бирок, сен, кекенгенден кегинди алуучу азамат экениңди эми билдим, балам! «Чоко элүүбашылыгын Каныбекке бериптир» деген сөздү укканымда күйбөгөн жерим күл болгон. Көрсө иш башка экен. Сенин азаматтыгыңды менден мурун билген Чокого ыракат. Адал өлсө бир казан эт, арам өлсө бир талпак боло



турган Ак-Жал үчүн ушунча куугундап жүрүшүм шермендечилик, ыгы жок намыскөйчүлүк экен. Эми бир Ак-Жал эмес, жүз Ак-Жалды алган болсоң да кечирдим, Каныке! «Кудай билсин өзүң бил, короого кирсең өзүң кир» деген. Эми өзүң бил, мына мен колунда! Эмне кылам десең эркиң, «кой» деп айтар кожо, «ай» деп айтар ага жок. Кылган күнөөлөрүбүздү кечиришели, эл – эл бойдон, журт – журт бойдон тынчып калсын десең, атым эмес кара башым сага тартуу, Каныке! Карабек агаң менен өзүң дос бол. Чоко жана Жолой менен өзүм дос болоюн, Эркимбай менен Алыбай дос болсун. Сегиз жашар карындашың бар экен, Кылыч экөөнө куда болушалы. Каныке, Жоке, Чоке! Келгиле, Кудай куранды, ант арбакты ортого коюп туруп, ак сөөк болуп тынышалы! – деп, кучак жайып достошууга даярдыгын билдиргендей, Айдарбек тура калды.

Каныбек Айдарбек датканын бул сөздөрүнө абдан ишене албады. Чоко менен Эркимбай болсо, «миң кылган менен жөн билги жакшыдан айланса болот» дешип, Айдарбектин айткан сөздөрүнө абдан ыраазы болушту.

Алыбай старшы, башын төмөн салган бойдон үндөбөй тура берди. «Бир Карабек эмес, эки Карабек туткун болсо да ушул кулдун алдында – төмөнчүлүктөп сөз айтуу дурус эмес... Кулдун этегине намаз окугандар деп бирөө шылдыңдаса эмне дейбиз?» деген сыяктуу ойлорунун башын чатып, Айдарбектин айткандарын жактырбады. Камчысынын түшкүнү менен карды чукуп отура берди. Акыры даткадан коркту.

– «Атаңды өлтүргөнгө энеңди алып бер», «Таш менен урганды аш менен ургун» деген, Каныбек мырза! Бүтүн элге даңкы чыккан, атаңдай агаларың алдыңа моюн ийип отургандан кийин, макул болгонун жөн. «Бата менен эр көгөрөт, жамгыр менен жер көгөрөт» деген. Батабызды берели. Коюн колтук алышып дос болсок, бирибиз үчүн бирибиз өлүшпөйбүзбү, Каныке! – деп, Алыбай бир топ сөздүн башын чатып өттү.



Адамдын сөзүн талдабай туруп укпаган Жолой да бул сөздөргө муюша баштады. «Ушулардын ушундай сөздөрү үчүн атаңдын куну болсо дагы кечсеңчи» дегендей жылмайып, Каныбекке карады.

– Каныбек балам, ойлонуп өзүң жооп бер! – деди Чоко.

Айдарбектин кандайча каардуу адам экенин Чоко жакшы биле турган. Айдарбектин жүзүн өмүрүндө көргүсү келчү эмес. Бирок «жылуу-жылуу сүйлөсө, жылан ийининен чыгат» болуп, эмнеликтендир, бул жолу Айдарбектин сөздөрүнө эрий баштады.

Отургандардын бардыгы тымтырска айланып, жакшылыктуу жооп күткөндөй Каныбекке карашты.

Каныбек дароо жооп берген жок. Ал кабагын карыш салып, түнөрүү менен түгөнбөгөн ойдун ичине кирди... «Бул кандай иш? Болгон чатактардын акыры ушу менен аныкталдыбы же жокпу? Баарыдан баары, Айдарбек датка жанагы сөздөрдү чын көңүлү менен айтып отурабы же жокпу?» деген сыяктуу суроолор биринен сала бири келе берди. Бирок, белгилүү бир тыянакка келе албады.

– Кана, балам, элдин бардыгы сенин жообунду күтүп калды, – деп, Жолой дагы Каныбекке карады.

– «Күбөлүү сөз, никелүү катын» деген эмеспи. Мен азыр бир сөздү айтып койсом, ал сөздүн акыры жана чатак иштин бардыгы жакшылык менен тыныша каларына көзүм жетпейт. Анткени – Айдарбектин сөзүнө ишене албай отурам, – деп, Каныбек Жолой менен Чоколорго карады.

– Ишенгин Каныке! Эгер жамандык оюм болсо же мындан ары сага жамандык кыла турган болсом, атабабанын арбагы уруп кетсин! – деп, Айдарбек безилдеп карганып жиберди.

– Э, балам! «Эл мазар, элден азган азар» дейт. Береги бир чети атаңдай, бир чети агаңдай болгон Жолой менен Чокого бийликти берсеңчи. Ошол экөө эмне болсо биз деле ошол бололу, – деп, Каныбекти жактырбагандай, Эрким-



бай колун шилтеп койду да, – же ушул эки чалдын колунан эмне келет, эмнени билет деп турасыңбы?

Каныбек бул сөзгө абдан уялып кетти. Чындыгында Каныбекте андай ой жок болсо да, ыңгайсыздана түштү. «Чын эле аксакалдар мени жаман көрүп отурган го» деп ойлоду да:

– Эң жакшы болот! Эки аксакал макул болгон ишти мен терс көрөт белем! – деди, эки аксакалы кандайча жооп берери жөнүндө Каныбек такыр ойлогон жок.

– Ыракмат, балам! Жолой экөөбүзгө ишенгендигиңе чоң ракмат! – деп, бүт жер жүзүндөгү элдин сурагы колуна тийгендей, Чоко чоң кубанды.

– Болуптур Жоке, эми калган кепти үйгө кирип сүйлөшөлү. Э-э-э... байбиче, үйгө кийиз салгыла! – деп күлүмсүрөдү...

Кой союлуп эт желди. Аркы-берки айтылбаган сөз калганы жок. Жолой, Чоко менен Айдарбек, Эркимбай менен Алыбай дос болду. Мылтык оозун өбүшүп ант кылышты. Айдарбек датка тартууга жетелеп келген атына кошуп Ак-Жалды да кыйды. Чоко Карабекти бошотуп берди. Сакадай менен Кылычты кайыңдоо жөнүндө экинчи сөз болгон жок.

«Алдыңарга жыгылдым» деп, Айдарбек датканын тартуу тартып келиши, аксакалдар менен антташып дос болуштары, бул айылдагылар үчүн чоң сыймык болду. Мурунку көз алдыларына элестеген коркунучтар жоголуп, бардыгы мамырап тынч болуучудай сезишти...

КАРЫШКЫР МЕНЕН КАРЫШКЫР КАРМАШКАНДА

«Айдарбек датканын уулу Карабек бир канча балийсе менен Каныбекти кармаймын деп барып, өзү Каныбектин колуна түшүптүр. Айдарбек датка – датка башы менен күлүк ат жетелеп барып, Каныбектин алдына



түшүптүр. Датка тизесин жерге бүгүп, курун мойнуна салып, эки колун бооруна алып, Каныбектин алдына жыгылып бутун өөптүр» – деген сөздөр узун элдин учуна, кыска элдин кыйырына жайылганда, «Өлбөсүн, Каныбек! Көзүнөн азаптын оту жанган, азуусунан кан тамган Айдарбек даткага чор баскан бутун өптүргөн Каныбек дагы миң-миң жылы жашасын! Эми, кагылайын Каныбекти Кудай колдоп, Сооронбай болушка катыны Анархандын таманын өптүрсүн; старчылардын башына келиндеринин ыштанынан селде чалып, энесинин ыштанын тумар жасатып элүүбашылардын мойнуна таксын!» – дешип, кордук көргөн эмгекчилер манаптарды алдыртан табалап, Каныбектин тилегин тилешти. Качантан берки кектери колдоруна тийгендей болушуп, Каныбек Айдарбек датканы алдына түшүрүшү менен шордуу эл сүйүнүштү, сыймыктанышты. Албетте, табалуу кубаныч шардана болбостон алдыртан болуп жатты. Бул кабар канчалык купуя болсо да, Айдарбек, Сооронбай болуш баштаган манаптардын кулагына алдакачан угулган.

«Алайдын датхайы Айдарбекке, бизги Тойчу Датхайыдан дугай саламдур. Бала-чакаңыз аман болуп, мартабаңыздын дагы көтөрүлүшүнө тилектешдурмун. Күйөө балаңыз Зуннахундун соода иштери кандай жүрүп жатат? Баса, атактуу Ак-Жал күлүгүңүздү минип кулуңуз качкандан кийин, Кашкардан кудачаңыз Анархан качыптыр деген каңшаар уктум, чынын же төгүнүн биле албай кападурмун! (?) Баса, дагы бир укмуш... сиздин ары жагыңыздан, Балыкты деген жерден, касиеттүү мазар табылып, сиз ат жетелеп барып сыйынып, мазарды баккан шайхтын бутун өөп, зайыбынын ыштанын сурап алып, башыңызга селде кылып чалынып келген имишсиз. Айдарбек даткалыкты таштап, соодагерлик ишке киришти деген сөздү угуп ишенгемин. Демек, мазарга барып тайынганыңызга да ишенүүгө афу этиңиз. Эгер, сиз, соодагерликти таштап, мазар кыдырып сооп издеп калганы-



ңыз чын болсо, биздин Кара-Таштын чыгышындагы Кызыл-Суунун башы, Алдияр тоосунун чокусуна жаңы мазар табылды. Ушуга келип сыйынып, мазарды баккан маңка шайык катындын таманын өөп, ыштанын сурап турганыңызда жүз көрүшүүнү Аллатаглам насип кылгайдур!..» деп жазылган Тойчу датканын күйгүлтүктүү катын Айдарбек датка мындан бир жума мурун алган.

Каныбек жөнүндө эл ичинен угулган ушакка Тойчунун каты кошулду. Айдарбектин күйбөгөн жери күл болду. Элдин ушагы, Тойчунун каты маскаралап, абийирин кетирип, кадырын төмөн түшүрүп, бактысын басып жатканын Айдарбек датка түшүндү. Бирок түшүнгөндө Айдарбек эмне кылат? Элди кекетип-мокотобу? Кантип, кимисин? Тойчу датка менен урушабы? Эмне деп? Ат жетелеп барып Каныбектин алдына түшүп, уулум Карабекти бошотуп алганым жок деп танабы? Эгер, кичинекей эле кат жазып койсо, ал катты Тойчу датка найзанын учуна сайып алып бүт дүйнөгө көрсөтүп маскаралабайбы?

Мына бул суроолордун бардыгы Айдарбектин алдын тороду. Тойчуга жооп кайтарууга, Каныбекти жактап жүргөндөрдү чогултуп алып адатынча жазалоого мүмкүндүк бербеди. Ошондуктан, Айдарбек датка кекенгендеринен кек алууну, Тойчуга жооп кайтарууну кийинкиге калтырып, алдыдагы боло турган шайлоодо Карабекти болуштукка шайлатып, анан, кекенгендерден кек алгысы келди. Жакын арадагы шайлоодо Карабекти болуштукка шайлатпай туруп кадыр-баркын сактап калуу мүмкүн эмес экендигин Айдарбек жакшы билди.

Ал, ушунетип, бир жумадан бери ойлогон оюн тыянактап, «Сооронбай, эмки боло турган шайлоодо Карабекти болуш шайлайлы деген убадабыз бар эле. Бирок, Карабек соода ишине кийлигишип кетти, мейли, ал ошол соодасына кийлигише берсин; Кудай буюрса, сенин өзүңдү эле болуш шайлаталы, болуш болом деп жүргөн башка урууга болуштукту бербейли» – деп, Сооронбай болушка



берген убадасын танып, уулу Карабекти болуш шайла-туу үчүн эки семиз бээ сойдуруп, Сооронбай болушту баштап он старшыны жана ар старшыдагы кадырдуу ак сакалдарынын баарын чакырган.

Бирок иш чатак.

Алыбай баштаган беш старшы жана ошол старшылардын кол алдындагы элүүбашы, онбашы жана ошондогу аксакалдар гана келишти. Сооронбай болуш баштаган башкалары таарынгандарын айтып келишкен жок.

– «Бөлүнгөндү бөрү жейт» деген ушул. Сооронбай болушту – Сооронбай болуш кылып жүргөн мен элем. Эми Сооронбай болуш көпкөн экен. Жазгы койдун карын майындагы ыйлаактай болуп жарылар кезине келиптир. Аны тим жайына койгула. Кудай силерге кубат берсе, Сооронбай болуштун талпагын ташка жаярыма ишенип койгула! – деп, чыгдан жаккы төр башында отурган Айдарбек датка, төрдүн төбөсүндө отурган ак сакалдарга жана старшыларга менменсине карады.

– Кудай буюрса дейли, даткам! – дешип, отургандар күү эте түшүштү.

– Кесир-кусуру болбосун, эрегишкендердин бардыгын чалкасынан сала жүргөн кол ушул эмеспи, – деп Алыбай старшы, «ушул барыбыз» дегенсип эки колун жая сермеп тартты.

Сары май кошулуп эзилген куруттун суусу чоң кара аяктарга куюлуп, ар биринин алдында турат. Чоң жагылган оттогу куу арчалар чатырап, алоолонгон жалыны менен он эки карыш казандагы казы менен картаны бака-шака түшүрүп кайнатууда. Ошол казандагы сорпунун оргуштап кайнашындай ташып, Карабекти болуштукка шайлоо жөнүндө, отургандардын түркүм сөздөрү, ар түрдүү амал-айлалары күч алып сүйлөнүп жатты.

– Айткан акылыңарга ыракмат. Туугандын туугандыгы, достун достугу деп ушуну айтат. Айтканыңарды акташ үчүн жан аябай киришкиле. Керек болсо дүнүйө табылат,



менин дүнүйөмдү алып чача бергиле. Эгер менин дүнүйөм жетпесе, Кудай сүйгөн күйөө балам Зуннахундун дүнүйөсү бар. Бир Карабек эмес, он Карабек үчүн болуштук талашсам да Зуннахундун дүнүйөсү жетет. Дүнүйө жагынан кам санабай ишиңерди иштей бергиле. Силердин кол алдыңарда жүрүп, азыр, жанагы биз менен каршылашып отурган старчылардын айлында жүргөн түтүн ээлери болсо, эртеңден калбай айлыңарга кайра көчүрүп алгыла. Жанагы бир Эсен деген менин жаман тууганым, тетиги Алымбек старчынын айлына, катынынын төркүнүнө көчүп кетиптир. Аны мен өзүм көчүртүп келем, эгер келбейм десе, дал ошол жерде башын кестирип байланып келем. Баса, Алыбай, жанагы Кебек деген жаман тууганың Сооронбай болуштун жылкысын кайтарып жүргөнү эмнеси? Ошону бүгүндөн «калбай көчүрүп кел. Ал ошондой эле жылкы кайтаргыч болсо, түтүнгө жарабаган жаман жылкычыңы кетирип, жылкыңы ошол Кебекке кайтарт. Баса, Алыбай старчы, сенин айлыңда, Алымбек старчынын айлынан көчүп келген жети үйлүү томаяктар бар эмеспи. Ошолордун кызы болсо уулуңа, уулу болсо кызыңа кудалашып, аларды өз колуңа алгын да өз старчыңын түтүнүнө каттатып кой. Бул ишти бардыгың ойлон. Башка жакта жүргөн түтүн ээлерин көчүрүп келгиле да, а айлыңарга башка жактан көчүп келген түтүндөрдү кетирбегиле. Түтүнүбүз канчалык көп болсо, ошончолук жакшы. Ал эми оёз жагын болсо мага койгула! – деп, Айдарбек датка, уезддин начальнигин колуна аларына отургандарын ишениргендей, көкүрөгүн кере күлүмсүрөп көзүн кысып койду.

– Э, кудайым, тилекти кабыл кылгысы бардыр, – деп, отургандар күжүлдөшө түшүп токтоду.

– Болору болуп, боёосу кангандай болуп калды эле, датка, Каныбек менен сүйлөшкөнүбүз кандай? Ал куур, этектин карындашына Кылычты шылтоолоп куда түшпөйлүбү? Эптеп шайлоо өтсө, анан өз билгенибизди кыларбыз! – деп, Алыбай старчы айтканда:



– Кулдун өлүгүн көрөйүн. Ошол кулду кишисинтип кудалашып кулдук уруп, улуу башыңарды төмөндөтүп, Карабекти болуш кылбай эле койгула! – деп, Тойчудан келген катка, эл арасынан угулган Каныбек жөнүндөгү ушакка намыстанып жүргөн Салтанат безге сайгандай секире чычалап сыртка чыгып кетти.

Тойчунун катына, эл арасындагы ушактарга жаны чыгып жүргөн датка, Салтанатты жактаарын же Алыбайды жактаарын билбей, бир топко ойлонуп отурду да:

– Алыбайым, Каныбек жөнүндө жай сүйлөшөлү!

Ушунетип, Айдарбек датканын үйүн үч көтөргөн шайлоонун сөзү Сооронбай болуштун үйүн да үч көтөрүп, айыл арасын азан-казан түшүрүп жатты.

Сооронбайдын үйүнүн алды жагындагы түзөңчөдө жүз чамалуу токулуу аттар байланып турат. Үйдүн сол жагындагы чоң таштын түбүнө казылган ончакты кемегеде семиз бээлердин эти барактап кайнап жатат. Сооронбай болуштун байбичесинин көзүнүн агы менен тең айланган шылуун жигиттер, шамдагай келиндер шыпылдашып, этти оодарыштырып, элдин колуна куюла турган сууну жылытышып, кай бири чоң балта менен куу арчаларды күрсүлдөтүп жарып жүрөт. Тек айыл арасы адамга толуп кеткен. Сооронбай болуш кеңешке чакырткандардын бардыгы үйдө. А береги жүргөндөрдүн азчылыгы, «жакшылардын» ушундай чогулган учурунда арыз-армандарын айтууга келгендер болсо, көпчүлүгү жетсе томуктай эт жеш үчүн, артса бир чөйчөк сорпо ичиш үчүн келгендер.

Демейде, «ой, үйдө уяттуу меймандар бар, эчтеме көрбөгөнсүп самтырап сагаалабай ары баргыла» деп, тамак бышыртып жаткан жерге келгендерди кубалачу Сооронбай болуштун байбичеси бүгүн жайыл тасторкон.

– Ой, айланайындар, – деди Сооронбайдын байбичеси, андан ийменип кемегеден обочо турган кийими начар бир топ байкуштарга карап, – ошонетип солдоюп турбай, тиги кемегедеги этти бышырышып жиберсеңер болбойбу? Үч



бээнин этин үйдөгүлөр эле жеп коймок беле? Кудай берекесин берсе, этке курсагыңарды гана тойгузуп эмес, үйүңөргө да көтөрүп кетесинер. Силерди тойгузбай туруп бир томолок бышкан эт катып калсам атама тийейин!

Сооронбайдын байбичесинен мындай жылуу сөздү өмүрүндө укпаган шордуулар буту-колдорун жерге тийгизбей башмалдак урушуп, кардын калыңдыгына карашпастан, отун менен суу жагында жүгүрүп жүрүшөт.

Он эки канат чоң үйдүн тутуусу бүтүн болгондуктан, казан асылбаган коломтодогу чоң оттун табынан качышып, үй ичиндеги манаптар керегеге чалкалап сөөнүп отурушат. Багжайган сүлөөсүн, суусар, түлкү тебетейлерин жүктүн үстүнө же керегенин башына илип коюшуп, сыртынан кийген сүлөөсүн, илбирс, карышкыр, түлкү ичиктерин, кай бири чоң чепкендерин, ышкын түпкө боётуп жаңы жасаткан тондорун желбегей жамынышып, шайлоо жөнүндөгү сөздү кызытып отурушат.

– Башында болуштукту Сокемин өзүнө кыйып коюп, эми өз баламды болуш кылам деп айнышы, Айдарбек датканын акылынан шашканы, башындагы куттун качканы! – деди, төрдө отурган Алымбек старшы.

– Ооба, ооба, туура айттыңыз старчы! – дешип, отургандардын бардыгы чуу эте түшүшүп басылышты.

– Эчен жылдан бери, ата-бабанын салты боюнча датка деп сыйладык. Ал кайсы ишти кандай айтса, биз ал ишти дал ошондой кылып орундатып келдик. Мына ушуга Айдарбек көптү. Андай көпкөн датканын желин чыгарууга учур жетти. Эгер силер мендик болуп турсаңар, болуштукту алып, датканын абийирин кетирип, ошол даткага болушуп жаткан беш старчыны, мына бул отурган беш старчы – бешөөңө жем кылып берем! – деп, Сооронбай болуш айтканда:

– Сиздин айтканыңыздан чыксак, эки дүйнөдө тең жүзүбүз кара болсун! – дешип, үйдүн ичиндегилердин бардыгы чурулдаша бата кылып жиберешти.



Отургандардын батасынан бакты-таалай таап, үндөрүнөн кайрат алгандай боло түшкөн Сооронбай болуш, аркасына жамынып отурган сүлөөсүн ичигин ийни менен артына карай кагып таштап, чөк түшө калды да, башындагы ак жибектен жасаткан топусун алчыланта оңдоп коюп:

– Ар кимиң айлыңды түгөлдө, башка жакта тентиреп жүргөн томаяктар болсо айлыңарга кайра көчүрүп келгиле. Алымбек старчы, сениң жети түтүн тууганың, жанагы Алыбай иттин айлында жүрөт. Алар сага таарынып жүргөнүн билем. Улуу башыңды кичүү кылгын да, жети үйүнө жети жылкы тартуу тартып, эртеңден калбай айлыңа көчүрүп барып кош. Датка тараптагы старчылардын айлынан баргандар болсо, аларды алдап-соолап, ыгы келсе тартуу тартып, кайра кетирбей, түтүнгө коштуруп каттатып койгула. Баса, Кулбарак элүүбашы, даткага болушуп отурган Надыр старчынын кызы келиниң эмеспи, ошол кудаңа сүйлөш, даткадан чыксын, бизге болушсун. Эгер Надыр тилиңди албаса, келиниңдин чачын кыркып туруп Надырдын төрүнө айдап жибер. Сенин уулуңа тандамалуу эки сулуу кызды алып бербесем энемди алайын. Ушул сөзүмө күбө болуп койгула! – деп, эки жагында отургандарга караганда:

– Э, болуш, болуш... анчалык катуу кетип карганбаңыз. Кулбарак сиздин айтканга каргышсыз эле ишенет. Кудасына Кулбарак баруудан уялса, мына, мен өзүм барам. Эгер, Надыр старчы айтканыма көнбөсө, бир катындын чачын кыркып айдап жиберүүгө менин да кудуретим жетет, – деп, Алымбек старшы чөгөлөй калганда:

– Э, болду, болду! – дешкен чуу туш тараптан чыккандыктан, Кулбарак элүүбашы кың дей албады.

Арызын айтууга кирип келип, отурган чоңдорду көрө койгондо сүрдөнө түшкөн Кебекти байкай койгон Сооронбай болуш:

– И, и, кел Кебегим, ошондой эле отура кал. И, жылкың аманбы?



– Кудая шүгүр, аман, – деди да, Кебек сыңар тизелеп отура калып, – болуш аке сиз жаман көрбөйсүзбү? Үстүңүзгө кирип арыз, арманыбызды айтсак деп сыртта бир топ бечаралар турушат, – деп, Кебек өз арызын айтуудан чоочулап, сырттагыларды айтты.

– И, и, чакыр бери, уялбай кире беришсин, – деди Сооронбай үнүн катуу чыгарып.

«Андай самтыраган иттердин арызын башка убакта деле укпайбы. Шайлоо жөнүндөгү ак тилек сөздөрдү жолтоосуз өткөргөнүбүз жакшы эмес беле?» деп, Сооронбай болуштун арызга келген кедейлерди кирсин дешине, отургандардын баары ичтеринен нааразы болушту. Кайдагы бир арыз-армандарын айтып ыйлоочу самтырларды көрүүнү, алардын сөзүн угууну эч кимиси каалабады.

«Ал самтыраган иттер кимдин айлынан келе калды экен? Эгер менин кол алдымдагы кишилерден болсо, шашпа... ушундай уяттуу жерге келип, мени уят кылып арыздангандыгы үчүн жазасын миң ирет берермин» деп, старшылар өз ичтеринен, сырттагы арызданып келгендерге кекеништи.

Кебек тура калгыча, «кире беришсин» деген Сооронбай болуштун үнүн уккан шордуулар жабыла салам айтып кирип келишти.

– Валекимесалам! И, ошондой эле отура калгыла. Бүгүн менин үйүмдө, кимдер отурганын көрүп турбайсыңарбы. Ошондуктан датыңардын ток этер гана жерин айта салгыла. Орой көз чарай отурганда бүтүрө салалы, – деп, Сооронбай болуш өтө мейримдүүлүк менен жайдарыланды.

– Айланайын болуш, тиги Алымбек старчынын кол алдындагы Назар деген байдан, балам бир торпок аласа болуп коюн кайтарган эле. Сегиз ай болот дегенде, балам, Назардын бир топ кою менен көчкүдө калып өлдү. Балам сегиз ай коюңду кайтарып өлдү, Кудай үчүн, ошол балама атап союуга бир кой бериңиз десем үч жылдан



бери бербей жүрөт. Ушуга эмне кыласыз? – деп, абышка үнүн акырын, өтө мукамдуу чыгарып, шымынын жырытыгынан көрүнүп турган тизесин оң колунун алаканы менен жапты.

– Үч жылдан бери, – деп Сооронбай, колуна кармап отурган табылгы чыбыгы менен Алымбек, Кулбарактарды көрсөтө, – буларга айтканыңыз жок беле?

– Аларга алда канча жолу арызданган, – деп, арызданып отурган абышка жооп бергиче, арт жакта, эшикти жамына отурган бирөө жооп бере салды.

Сооронбай өңүн сурданып, Алымбек менен Кулбаракты жеп жиберчүдөй алая карап турду да, анан, тиги арызданган чалдын катарында шылкыйып отурган өтө карт абышкага мейримдүү жылмаюу менен карап:

– Сиздин эмне арызыңыз бар, аба?

Мындан бир нече жылы мурун, «чыгымыңы төлөбөсөң өлтүртүп салам» деп старшысына сабаткан Сооронбай болуш, эми «аба» деп айтканын укканда, абышканын бүткөн бою ымыр-чымыр боло түштү. Ал калтыраган карт, үнүн өтө мукамдуу чыгарып:

– Айланайын болуш балам, турган турпатым ушул. Ушул күнгө чейин, малдан эчтемем жок болсо да, эл катары чыгым төлөп келдим. Бала жок, кемпирим экөөбүз эле. Эми минтип күч кайтты. Үйүмдө бир чексе арпа талкандан башка эчтемем жок. Мага чыгым салып, онбашың менен элүүбашыңа сабатпай, мени өлдү кылып түтүн эсебинен чыгарып койсоң боло, ошондой мыйзам бар дешетко?

– Жакшы болот, аба! – деп, Сооронбай өтө эле кичи пейилдик менен айтты да, жүктүн сол жаккы бурчунда илбирс ичикти жамынып отурган, күйгүзбөй куурган бадырак беттенген кара сакалчанга карап, – абамын арызын уктуңбу? Абамы түтүн эсебинен чыгарба, бирок чыгым салба. Эгер чыгым сала турган болсоң, анда абам үчүн өзүң төлөп жүр.



– Жакшы болот, болуш аке! – деп, кара сакалчан старшы өтө элпек жооп берүү менен башын ийкеледи.

– Ыракмат, болуш балам! Кудайым сага өмүр берип, мартабаңы дагы жогорулатсын! – деп, абышка сүйүнгөнүнөн ыйлай сыртка жөнөмөк болду.

– Кетпеңиз, аба, отура туруңуз! – деди Сооронбай.

Абышка кайра отурганда, анын артыңда отурган, жашы элүүдөн ашып калган көк-ала сакалчан киши:

– Меники баягы эле кызымын чатагы, болуш! Өзүнөн улуу үч күндөшүнүн каарына чыдабай, кызым качып барып төрүмө отурганына үч жыл болду. Зайбыңды алып кет десем Алыбай старчынын агасы болбойт, башын ачкыла да десем, Алыбай старчы кызымын башын ачпайт. Айла кетти, миңбашы аке! – деп, жер карады.

Сооронбай Алымбектин аркы катарында отурган, коюу сары сакалын тукулураак кырктырган семиз сары кишиге карап:

– Казы аке, бул арыз сиздин кулагыңызга сырга болсун. Алыбай старчынын алтымыштан ашкан агасы жаш катындан айлансын. Эртең Алыбайды чакыртып, тиги байкуштун кызынын талак катын алып бер, кызын дагы бирөөгө берип калыңы менен эптеп тиричилигин кылсын, бул байкуш!

– Макул, макул! – деди казы бапалаңдап.

Сооронбай болуш арызданып келгендердин бардыгынын ишин тындырды да, Алымбекке карап:

– Тиги абышканын арызын унуткан жоксуңбу? Баласынын сегиз айлык акысы үчүн жана куну үчүн сасык байың Назардан бир музоолуу уй алып бер!

– Куп болот, болуш! – деди Алымбек.

Сооронбай абышкага карап:

– Эгер, музоолуу уй бербеймин деп Назар чатак салса, мага келиңиз, мен ал сасыган байдан тогуз айып алып берем.

– Мындан бешбетер бактылуу болуңуз, болуш! – деп «менин арызыма жооп бербей койду го» деп баятан бери



муңайып отурган абышка кубанганына чыдабай ыйлам-сырап жиберди.

– Э, байбиче! – деп, Сооронбай болуш сыртка карай кыйкырганда, байбичеси эшик алдында отургандардан өтө албай, эшикти жамына башбакты. – Байбаче, алдагы кишилерди аркы үйлөрдүн бирине кийрип, куттуу үйдөн куру чыгарбай эт бер. Сооронбай үч бээ союп жатканда тойбой калдык дешпесин!

Арызданып келгендер чечекейин чеч кылышып кубана, Сооронбайга карата алкыштын жамгырын жаадырыша чыгып кетишти.

– Кебегим, кыйылышыңа караганда, сенин да арызың бар го? – деди Сооронбай.

– «Сооронбай болуштун жылкычылыгынан бошоп айылга көчүп келсин» деп Алыбай старчы мага киши жибериптир, – деп, Кебек ыңгайсыздана жер карады.

– Алыбай былжыраптыр де. Алыбай көтөрүп турган асманын сенин үстүңө таштап жиберсе, мен, ал асманын колум менен тосуп алып, Алыбайдын өз башына таштайм. Менин жылкычым менен Алыбайдын иши болбосун. А эгер, Алыбайга туугандык кылып өзүң кетип кала турган болсоң, анда кийин мага таарынба! – деп, Сооронбай чыбыгын таптап-таптап койду.

– Болуптур! – деди да, Кебек чыгып кетти.

– Айланайын, миңбашы ата! – деп куур тон, куур шым, башына тери малакай, бутуна жаман чокой кийген, жашы он алты, он жетилерге барып калган бала ыйлап кирип келди.

– Эмне, эмне? – деп, Сооронбай шашыла сурай салганда, бирдемеден чочулашкандай, отургандардын бардыгы балага жабыла карашты.

– Жалгыз эжемен башка эч кимим жок сагыр элем. Мындан үч жылы илгери, ошол эжем, «ат кылып минип жүргүн» деп бир жетим жабагыны үч кап арпага сатып берди эле. Менин багыма, ал жетим тай асый болуп ка-



туу жорго чыккан. Мен ал атымы кийген-ичкенден кечип багып минип жүргөмүн. «Ушул жоргоңу мага сат, сатпасаң бербеймин» деп бир айдан бери жигитиңиз бербей минип жүрөт! – деп, бала өпкөсүн баса албай удаа-удаа солуктап жиберди.

– Мына бул отургандардын жакшы аттары же Назар сыяктуу сасыган байлардын жакшы аттары көзүңө көрүнбөй, ушул жетимдин жалгыз аты көзүңө көрүндүбү? – деп, Сооронбай сол жагында отурган Тагайды табылгы чыбык менен тизеге тартып жиберди да, балага карап, – атың сыртта болсо, үстүндөгү ээр токумун ыргытып жиберип, атыңы алып кете бер!

Бала атылган бойдон чыгып кетти.

Сооронбайдын ачуусу келгенин көрүшүп, отургандар быгып калышты.

Сооронбай бир топко ойлонуп отурду да:

– Арызданып келгендер жөнүндө эч кимиңе акыл салбастан эле өзүм бийледим. Бир ирет кылган бийлигиме капаланбагыла. Иштин жагдайы ошондой болуп жатат.

– Жо-жок, капачылык жок. Сиздин айтканыңыз айткан, дегениңиз деген, болуш! – деп, отургандардын бардыгы чуулдап жибершти.

– Анда баарыңа ыраазымын. Баарың макул болсоңор, мен дагы бир бийлик кылайын. Кулбарак сенин ак төөң бар, ошол төөңү бүгүн мага бер, мен сага, жазында, ботолуу төө таап берейин, – деп Сооронбай айтканда:

– Жо-жок, акылашпай жөн эле алыңыз! – деп, жалпайып малдаш урунуп отурган Кулбарак чөк түшө калды.

– Алымбек старчы, сен, союуга жарай турган семиз бээ тап, кудалардын үйүнө барганда көтөрүп уруп жардырып салгыдай бололу. Башка төрт старчы төрт бээ тапкыла. Ал бээлериңер азырынча мага кошумча. Кудай тилекке жеткирип болуштук бизге тийип калса, мага кошкон кошумчаңарды он эсе кылып кайтарармын, – деп, Сооронбай күлүмсүрөп койду да, сыртка, – э, Кебек!



– Баратам! – деп, сырттан айткан Кебек, оозунан чыккан үнү менен бирге учуп келгендей болуп, эки колун бооруна ала жалдырап эшик алдына тура калды.

– Күзүндө, Оштогу Мамажан бай сыйга жетелеп келген көккашка аргымак айгыр барбы, Кебегим?

– Бар, бар, болуш аке! – деп, Кебек шашыла жооп берди.

– Жаныңа ары жактагы кишилерден алып, ошол көккашка айгырды баш кылып, өзүң билип беш байтал карматып кел. Өзүң мени менен бирге кудага барасың, жылкыны башка бирөөгө кайтартып коё тур, Кебеке, – деп, Сооронбай айтканда:

– Жакшы болот, – деп, Кебек шарт чыгып кетти.

Сооронбай болуш күлүмсүрөй отургандарга айландыра карап алды да:

– Кулбарак төөңө киши чаптыр. Башкаңар бээңерди азыр даярдаткыла. Эт жегенден кийин кудага жөнөйбүз!

– Болуш, – деди Алымбек ыңгайсыздана күлүмсүрөп – куда деген сөзгө... – деп, андан аркы сөзүн айтайын дегиче:

– Сенин теке сакал Чокоңун айлына, Каныбекке барып, аны менен кудалашып, карындашына сөйкө салабыз. Кандай гана болбосун, Каныбек менен элдешип, аны колго алуубуз керек. Каныбек Айдарбек даткага болушуп кетсе, анда биз жеңдиребиз. Анан Карабек болуш болуп, ушул отургандарыбыздын көзүбүздөн кан агызып, жон терибизден кайыш тилдирип алат.

– Бул сөзүңүздө калет жок, болуш! – дешип отургандар үчүн сонун акыл табылгандай күүлдөшүп, кай бирлери экиден, үчтөн сүйлөшө да кетишти.

Отургандар үчүн Сооронбай бүгүн табышмак. Ал он эки жылдан бери болуш болуп, мындай шайлоонун бир нечесин өткөргөн, бир нече шайлоого алдын ала даярдык да көргөн. Бирок, бул жолкудай даярдыкты эч качан көрүшкөн эмес. Баарыдан мурда, Сооронбайдын бүгүнкүдөй жайдарылыгын, бейпилдигин, арыздангандар-



га адилеттик кылганын, алардын арызын угуп, аласаларын дароо эле бүтүрө салганын, бул отургандардын эч кимиси көрүшкөн эмес.

Кабагын карыш салып, каарын бетинен чыгарып, кишиге алая карап дулдуюп отуруучу Сооронбай бүгүн кайда? Арызданып келгендерди үйүнө кийиртпей кетиргени же, «онбашыңа, элүүбашыңа, старчыңа барып айт» деп жөнөткөндөрү көп эле го? «Моңолдорду кыйнаса коломтодон күкүрт казып чыгарат» деген макалды оозунан түшүрбөй, чыгым төлөй албагандарды жигиттерине же старчыларына сабаттырганы кана? Ошонетип сабаткандарынын бири бүгүн арызданып келсе, ага салык салба, салсаң өзүң төлө деп старшысына буйрук бериши кандай? Санда жок кишилер эмес, салтанаттуу байлардын атын жыгып минип бербей байдан колко алып жүргөн Тагайды, бир жетим баланын атын мингендиги үчүн, ушунча элдин көзүнчө, тизеге чапканы кандай? Ушундай чогулган учурда түрдүү шылтоо менен старчыларды иттей кылып сөккөн же колундагы камчысы менен сабап жыгылып калган жини кайда кеткен? Айгырларын жыктырып Алымбектер жөө келгенде, «Каныбекке кайнасам да каным кошулбайт, ошондон өч албасам энемди алайын» деп карганганы кана? Ошол каргышын унутуп, эми, Каныбек менен кудалашам деп, айгырына аяктай кебез байлатып, артынан тогуз байталын айдатып, Кулбарактын ак төөсүн жетелетип барганы жатканы эмнеси?

Бул суроолорго жана ушул суроолорду туудуруп отурган Сооронбайдын саясатына, отургандардын эч кимиси түшүнө алышпады.

Эт жээр алдындагы, старшы, элүүбашы, онбашы жана айыл аксакалдарынын өз ара шыбыр-күбүрүнөн кийин Сооронбай болуштун айткан бээлери даяр болду. Старшылар бээ издешип эч кайда чапкылашкан жок, ушул арадагы элден бири көңүлгө, бири карызга дешип, бээлерди алып мамыга байлатып салышты.



Манаптар казы менен картасы теңме-тең болгон этти жешип, колдорун майлыкка сүртүп, тиштерин чукуй борс кекирише колдорун жуушканда:

– Байбиче, биз аттаналы, бул отурган элге айта турган көңүлүң болсо айт! – деп, Сооронбай байбичесине карап сол көзүн кысып койду.

– Эмне көңүл айтат элем, болуш! Иш чукул болуп калгандыктан, дурусураак эчтемеге даярдана албай калганыбызды отурган жаржоролоруң жана ак сакалдар өздөрү деле билишер. Ошондой болсо да, – деп, байбиче чачмончогун шарактата туруп, жүктүн бурчуна мурунтан даярдалып коюлган чоң сандыктын оозун ачып, беш кымкапты алды да, – беш старчыдан келген беш ак сакалдын союшу үчүн сыртка беш бээ байлатып койдум. А бул беш кымкап беш старчыга! Калганын кийин ыраазы кылайын!

Тагай ыргып туруп, беш кымкапты беш старчынын жонуна жаба салганда:

– Кимде ким айтканынан жанып Айдарбек даткага колтук ачса, анын каны кар үстүнө чачылсын! – деп, төрдө отурган ак сакал бата кылганда, бардыгы анын айтканын колдошо чурулдашып бата кылышты.

– Эшик ач, Тагай! – деп, Сооронбай айтканда, отургандар дүрбөп тура калышты.

Арадан көп убакыт өтпөй, Сооронбайдын айлынан жүздөн ашуун киши аттанышты.

Сүлөөсүндөн жакасы бар суусар ичиктин эки этегин коё берип, башындагы суусар бөркүн оң жагына саал кыйшайта кийип, кара лампүк бешмант каптаган көкүрөгүн дагдайтып, алтын менен жалаткан кемерин жаркыратып, алдындагы акбоз аргымак айгырды алкынта шайбырлатып, элдин эң алдында Сооронбай болуш баратат. Чоң манаптардын салты жана ошол салтка үйрөнүп калган майда манаптардын адаты болгондуктан, Сооронбай менен катарлаша бастырып эмес, анын артынан такымдап жакын бастырган эч ким жок.



Анын артында, беш-алты саржандай аралыкта, старшылар менен айыл ак сакалдары катарлаша, аттары албууттанып Сооронбайга жакындаса оозун, кийин тартышып, кийин калса теминише келатышат. Алардын артындагы тополоңдошо келаткандар элүүбашылар, онбашы жана айыл арасындагы атка минер шылуундар, аларды жандай салып тыяк-быягынан чыга калып жүргөндөр, ушул кетип бараткандардын жигиттери жана кошоматчылары.

Булардын артынан жаман аттарын такымга койгулап келаткандар, арызданууга келгендер, бирок арыздарын кантип айтуунун амалдарын табышпай, элди аралай чаап барып арызын айтуудан коркушуп бараткандар.

Тиги, эң артта, көккашка айгырдын көкүлүнө кебез байлап, ончакты байтал менен бир топ кишиге жетелетип келаткан Кебек. Кебектин көңүлү ачык, Сооронбай өзү ээрчитип бараткандыктан, анын дүнүйөсү түгөл болуп, башына бактынын туусу сайылгандай болуп баратат.

Сооронбай болуштун акбоз айгыры алчактап жүрүшүн катуулатып, төрт буту тийген карлар буртулдап ундай сапырылган сайын, артындагылардын жүрүшү катуулады.

Жаманырак жээрде ат минген, кийген кийими жупу-ну, жашы элүүлөргө барып калган арык кара киши, атын сабай чаап барып, четте бараткан Алымбек старшыга катарлаша берип:

– Саломалейкум старчы аке! Сизге бир ооз сөз айтууга болор бекен? – деди.

Алымбек ал кишини саламын алик алып эмес, каш серпип бир карап койбостон, каардуу үнүн акырын чыгара:

– Жогол, оозуңа наалат, – деп, өзүнүн атына катарлаша түшкөн атты башка каң дегизе чаап жибергенде, камчынын учу аттын көзүнө таамай тийгендиктен, ат чыңыра тегеренип-тегеренип кеткенде, чечекейи кар үстүнө куюлуп кетти.



Атыңын көзү эмне болду деген киши жок, Алымбектин артындагылар шылдыңдай күлүп өтүп кетишти.

Күн кечтеп бараткандыктан, Сооронбай болуш акбоз аттын таскагына салды, а артындагылар кыйкырып бака-лакташа сүйлөшүшүп, аттарын кара чабуулга салышты.

Сооронбай болуш аркасынан салпактап келаткандардын бардыгын таратып, жанына беш старшысын алып, кудага деген малды алдыга салып, капчыгайдан Тушамага карай бурулганда:

– Бул кайдагы кишилер? – деп, кароолдо турган Чоконун уулу элеңдеп, жанында турган Алымга карады.

– Соо келаткан кишилер эмес, – деп, азыр эле өздөрүнө тамак алып келип турган баланы Алым айылга кайра чаптырды.

Арадан бир аз убак өткөндө, Сооронбай болуштар Тушамага келип, Алымдын айтуу боюнча токтоп калышты. Айыл тараптан Каныбек, Чоко, Жолой, Карып, Белек баштаган бир далай адамдар жарактанып келишти. Сооронбай болуштардын Тушамадан өтө албай турганын көрүүгө кызыгышып, Каныбектердин артынан чубуруп келатышкан жигиттер жана өспүрүмдөр көп эле.

Айдарбек датка карганып достошуп, Карабекти бошотуп кеткенден бери бул тарапка эч ким каттаган эмес. Карганып достошкон Айдарбек досторуна өзү каттап алжайларын сурамак түгүл, алыстан салам айттырып да койгон эмес. А Алымбек старшын тараптан бир катар коркунуч туугузган кабарлар угулган. Ошондуктан Каныбектер акылдашып, эр бүлөнү кезектештиришип, күндүз эки, түндөсү эки кишиге Тушаманы кайтартышчу болушкан.

– О, саломалейкум Каныбек мырза! Айыл-апа, ага-тууганың менен саламат турасыңбы! Байгамбар сүйгөн дос, Кудай сүйгөн куда болоюн деп, ак төөмү жетелетип, айгырыма аяктай кебез байлатып, тогуз байталымы айдатып, союшка бээми коштотуп келатам. Андан башка



жаман оюм болсо жакшылык бетин көрбөй калайын. О, айланайын кудалар, бир эмес, миң ирет кулдугум бар! – деп, Сооронбай болуш алыстан бакылдай жайдары сүйлөп, атынан түшө калып, эки колун бооруна алып, эки-үч жолу жүгүнүп жиберди.

Бир аз убак өткөндөн кийин, ак төө жетелеп, айгыр үйрү жылкы айдаган кудалар калдайып барышып айылга түшүп калышты. «Ак» ниет менен келген кудалардын аттары алынып, кийиз салдырылып үйгө киргизилди. Айылдагы шамдагай жигиттер, кудалар жетелеп келген семиз бээни союп дагы жибершти.

Каныбектин үйүнүн төр жагына Сооронбай болуш баштаган старшылар, алардан төмөн карай Чоко, Жолой, Карып, Белек баштаган бир топ киши отурушту.

Чырт этип үн чыгарып чачырабаган куу четинден жагылган от алоолонуп, үшүгөндөрдү керегенин түбүн көздөй кубалады.

Амандык сурашып, аркы-берки жайды айтышкандан кийин боло турган шайлоо жөнүндөгү сөздөрдү кызытышып, ким ким менен болуштук талашып жатканын, кайсы старшы ким тарапка өткөнүн дагы терип-тепчип айтышты. Андан кийин Айдарбек датканын кылыктары жөнүндө да бир далай сөздүн башын чатып өтүштү.

– Сөздү кыскартып айтканда иш ушундай, Каныбегим. «Сүйлөй-сүйлөй чечен болосуң, көрө-көрө көсөм болосуң» деген эмеспи. Биз да көрдүк далайды, сен да көрдүң далайды. «Көп жашаган билбейт, көптү көргөн билет» деп Каныбегим, жаштайыңан кул болуп, көрбөгөндөрдү көрдүң. Ошондуктан, мага караганда сен көптү билишиң мүмкүн. Жакында эле Айдарбек датканын коюн кайтарган койчусу, жылкысын кайтарган жылкычысы элең. Сенин баркыңды башка айылда турган мен эмес, Айдарбек датканын катын, кыздары да билчү эмес. Чынында эле ушундай эмес беле? – деп, Сооронбай сол жагында отурган Каныбекке жана тиги тарапта отурган Чокolorго карады.



«Ооба, ошондой болучу» дегенсип Каныбек унчукпай гана башын ийкеди. А Чокорол болсо:

– Мунунуз ак сөз! – дешип, күүлдөй түшүштү.

– Ушакчылардын үйү күйсүн. Ушакчылардын тилине киремин деп сенин үстүңөн даткага арызданып, зайыбың Бегайымдын башын ачтырып жиберүүгө да мен себепкер болгомун. Кийин чын-чынын териштирип көрсөм, ошондогу үч ит, чын эле жылкы уурдаганы барышыптыр. Ошол иттигиме мойнума алып, мындан ары агарышып жүрөлү деп ак төө жетелеп алдына түшүп келдим, Каныке! «Ийген башты кылыч кеспейт» деген, ошол күнөөмдү кечир! – деп, Сооронбай оң колун бооруна алып, Каныбекке карап башын ийип койду.

– Улуу башыңызды кичүү кылып келгендигиңиз үчүн ыракмат! – деп, Карып айтканда, анын сөзүн жактагансышып, Чоко, Жолой, Белектер да баштарын ийкеше «и, и» деген үндөрүн чыгарышты.

– Агарышып достошкондон кийин биротоло ажырашкыс бололу деп айгыр үйрү жылкы айдап келип, карындашыңа сөйкө салайын деп отурам. Сенде жалгыз карындаш болсо, менде жалгыз инимдин он төрткө чыккан жалгыз баласы бар. Эгер, көкүрөгүңө түйгөн кекти кетирсең, бирибизди бирибиз кыйышпай турган сөөк болушалы десең, миң ирет кулдугум бар, Каныке! – деп, Сооронбай тура калып, эки колун бооруна ала ийилгенде:

– Кулдук! – дешип старшылар да турушту.

– Кулдугуң Кудайга, болуш, кулдугуң Кудайга! – деп, Чоко безилдеп тура калып Сооронбайга ийилгенде, анын катарында отурган Жолой, Карып, Белектер да тура калышып, колдорун бооруна ала ийилишти.

Кудалашуудагы мындай салттын жакшы же жаман экенин мурун билбеген Каныбек, эмне деп айтарын билбей элеңдеп, Чокоролду туурап ал да тура калды.

– Эми отуруп сүйлөшөлү, болуш! – деп, Чоко оң колун жерге карай жаңсады.



Сооронбай жайдарылана отуруп:

– Мени чанбагандыгыңар үчүн, Кудай силердин иши-нерди оңдосун, кудалар! – деп, бата кылып койду да, – Сооронбай болуш – болуш башы менен бир жаман айгырына тогуз жаман байталын кошуп айдап келиптир дебе, Каныке. Малды канча кааласаң ошончо ал! Бирок, мен, дүнүйө берип байытайын деп келип отурганым жок, учууга канат, конууга куйрук таап алайын деп келип отурганыма түшүн, Каныке! Кудай буюруп, болуштук биздин колго тийсе, мына бул отурган беш старчыны гана эмес, бүтүн он старчы элди мени менен кошо бийлеш. Сен менин уулума кошулуп уул болуш!

– Старчылыкты кааласаң менин ордума старчы бол! – деп, Алымбек Сооронбайдын сөзүн сүрөп койду.

– Жо-жок, Алымбегим, мен, Каныбегимди сенин ордуна эмес, Алыбай старчынын ордуна старчы кылам. Каныбегимдин камчысы Алыбайдын башына тийип турганда өлүп кетсем, эки дүнүйөдө тең арманым жок! – деп, Сооронбай айтканда, Чоко кубанганына чыдабай, алаканын тарс бир коюп каткырып жиберди.

Сооронбай атактуу болуш башы менен атагы чыккан старчыларын ээрчитип, ак төөсүн жетелеп, айгыр үйрү жылкы айдап келишине, жогорудагы айткан сөздөрүнө жалгыз Чоко эмес, башкалары да кубанды.

Кантип кубанышпасын?

Мына бул отурган Чоко, Жолой, Карыптарды ким ушунетип сыйлап, адам катарына кошуп кулдук уруп келишти эле? Сооронбай өңдүү атактуу болуш, Алымбектей старчы эмес, абалы, онбашылар сыйлаган беле? Мындай даражалуу кишилер эмес, даражасыз, Эргеш сыяктуу сасык байлар сыйлаган беле?

Жок!..

Ошондуктан, Сооронбайдын кулдук уруп кудалашам деши, Каныбек жөнүндөгү кылмыштарын мойнуна алып, ак төө жетелеп келип алдыга түшүп отурушу ойдо жок



керемет болду. Бул кереметке Чоконун гана эмес, Каныбектин да башы айланды. Мындай атактуу кишилер атактуу кишилер менен кудалашканын, ал кудалашкан кишисин кудайдай колдогонун, ал кудасынын айтканын айткандай орундатып бере турганын Каныбек жакшы билет. Сооронбай колдоймун дегенин колдойт, кордоймун дегенин жерге кийре кордойт.

Каныбек Айдарбек датканын колуна келген жылкы шайлоодо, Алайкуудан качып келген он түтүн адамдар менен Сооронбай кудалашып, алардын бир баласына Кебектин карындашын калыңсыз бердирткен. Кебекке, Сооронбай ушунетип мал айдап кулдук уруп барган эмес. Сооронбай Айдарбектин үйүндө отуруп, Кебекти чакыртып алып, «карындашыңды бер» деп гана бир ооз айткан. Кебек кың дей албай, карындашын эртеси күйөөгө берген. Ошол шайлоодо болуштук талашам деген Арзыны эмне кылды? Аны жыгып, Сооронбай өзү болуш болгондон кийин, Арзыны жасоолуна айдатып келип сабатып, башы көзүн жарып, беш тогуз айып салдырганын, ошентип Арзыны кедей кылып салганын Каныбек элден жакшылап уккан жана жакшы билет.

Каныбек ушулардын бардыгын эсине түшүрүп, Сооронбайдын минтип келишин, «бул жаман иш эмес!» деп ойлоду.

Каныбектердин көздөрүн тумандатып, баштарын айландырган сөздөрүн айтуудан Сооронбай чарчабады. Каныбектердин кубанычы уламдан улам көбөйдү.

Бирок:

«Улуу даражалуу төрөм! Каныбек жөнүндөгү болгон окуяны тилмеч аркылуу өзүңүзгө ооз эки айткамын, Каныбекти акырын кармап берүү жөнүндө мага дагы тапшыргансыз. Каныбекти кармап берүү жөнүндө Айдарбек датка менен Алыбай старчы дагы убада берди дегенсиз. Бирок, Айдарбек датка менен Алыбай старчы сизди алдап отурушат. Сизди гана эмес, ак падышаны да алдап



отурушат. Эгер сиз алардын чын эле алдап отурганын биле турган болсоңуз, ал иттерди каматып, Шиберге дагы айдатып жиберер элеңиз!.. Каныбек беш ат уурдап, бир полицияны мурун өлтүргөнү, кышында жыйырма полицияны кырып сала жаздаганы, биздин старчыларды сабап, аттарын жыгып алгандыгы өзүңүзгө маалым. Бирок, Айдарбек менен Алыбай Каныбектин ошондой кылыктарына карабастан, убадасы боюнча кармап бербестен, алдына ат тартып барып Каныбек менен дос болуп отурушат. Акыркы убакта биринин үйүнө бири барып келип турушат. Мен Каныбекти кармоого канчалык аракет кылсам да, мага эч мүмкүндүк беришпеди. Мени өлүм менен коркутуп отурушат. Мен Каныбекке кол салсам, Айдарбек менен Алыбай мага кол салганы жатышат. Ошондуктан мага акыл айтып жардам бериңиз. Калган кепти ушул катты алып барган тилмечимен угуңуз!» деп, Сооронбай болуш түндө тилмечине кат жаздырып, бүгүн эртең менен тилмечин Ошко жиберген. Анын бул жүзүкаралыгы жөнүндө, Каныбектер кымындай да шек алышпады.

Эбин таап Каныбекти кармап, Каныбекке жамап Айдарбек датканы каралап, өзү уездный начальниктин алдында «абийир» табуу менен бирге, болуштукту колуна алуу, Сооронбайдын ойлоп тапкан жалгыздан жалгыз максаты эле.

Мына, бүгүн Сооронбай бир максатын аткарды. Каныбектердин көзүнө сүттөн аппак киши болуп көрүнүп, кулдук уруп кучакташып куда болушту. Эмки анын максаты: эч шек алдырбай Каныбекти ич-койнуна тартып туруп, кармап берүү.

– Каныбек! Жамандыгыбыз болбосо, жаштыгыбыз калган жок. «Тиши чыккан балага чайнап берген аш болбойт» дегендей, менин сага акыл үйрөтүп отурганым орунсуз иш болор. Бирок, «кулак укса, курсак кайнайт» болуп, Айдарбектин кылыктарын ойлой келсем, кыжы-



рым гана кайнайт. Өзүң эле ойлочу, Каныке! Эшигинде кул болуп беш жылы жүрдүң. Алган жарыңан ажыратып, бир ат үчүн ушунчалык куугунтуктап азап чектирди. Анысы аз келгенсип, айлындагыларды кырдыруу үчүн жыйырма полиция жиберип отурат. Ал шерменделигинен, амалы кеткенде, жалпалактап келип дос боло калат. Уят, ар намыс, адамкерчилик деген кайда? Ушунчалык дагы бетсиз адам болобу?.. Теги Каныке, Айдарбек ак көңүлү менен дос болду деп ишенесиңби? – деп, Сооронбай Каныбекке карады.

Жамандык менен жакшылык ар адамдын маңдайына жазыла калып турбагандыктан, анын жаман ниет менен бал тилге салып жаткандыгын Каныбек жана башкалары билишпеди.

– Ак ниети менен дос болду деп ишенбейм! – деп, Каныбек күлүп койду.

– Бали, Каныбегим! Мен ыраазы, уул экенсиң! Айдарбек жүзү каранын жүзү каралыгын абдан билет экенсиң! – деп, Сооронбай кара күчкө каткырды да, – бирок сага эскерте турганым: алдыдагы шайлоодо мага же Айдарбекке болуштук талашып бергин деп айтпаймын, кимге болушарыңды өзүң бил. Кудай насип кылса болуш болормун, болбосо калармын. Өзүң өңдүү азамат менен мына булардай ак сакалдар менен сөөктөшүп отурганым да болуш болуудан кем эмес. Татуу болуп, эки баланы баш коштурсак болду. Бул алып келген тогуз сөйкө салганыбыз. Карындашыңдын баш атына өзүмдүн көк кашка күлүгүмдү ал. Алым мырза карындашынан мине турган атына инимдин тору кашка атын же менин эшиктеги атымы алсын – деп, Сооронбай эчтемесин аябай бардык малын Каныбектин алдына жайып салды.

Куда болуштук дешип кулдук урушуп, Сооронбай старшылары менен алты кымкап кийит кийишип, айылдарына кайтышты.



* * *

Айдарбек датка менен Сооронбайдын ортосундагы болуштук талашуу иши күндөн күнгө күч алды. Тарп аңдыган жорудай болушуп, айыл арасындагы старшы, элүүбашылар, атка минер шылуундар этектерин жерге желектей желбиретишип, айылдан айылга, сөөк тамырдан сөөк тамырга, бир уруудан экинчи урууга, мансаптуудан мансаптууга чапкылашып барып, түтүн көбөйтүүнүн түркүн шерменделик амалдарын куруп, каршылашкан тараптан түтүн бузуп көчүрүп келип жатышты.

«Шайлоо өткөндөн кийин бул туугандарым менен башкача сүйлөшөрмүн, азырынча айыпкер боло турайын» деп, Алымбек старшы жети ат тартып барып алдына түшүп, Алыбай старшынын айлындагы жети түтүн тууганын уурдап көчүрүп келген.

«Сен эмне үчүн менин айтканымы укпайсың?» деп, жылкы кайтарып жүргөн жеринен Кебекти Алыбай старшы сабап байлатып кетиптир.

«Тууганым Эсен да айлыма көчүрүп кетем» деп, Айдарбектин уулу Карабек бир топ жигит менен Алымбектин айлына барган экен, Сооронбайдын тукуруусу менен Алымбек старшы Карабекти ташбараңга алдырган чоң уруш чыгат. Ошонун натыйжасында Карабектин башы айрылып, эки кишисинин колу сынып, бир кишиси өлөт. А Алымбек тараптан эки киши өлөт.

Шайлоодон мурунку убакта, кай бир чоң-чоң уруулар гана бири менен бири жоолашып, биринин малын бири тийип алып же уурдатып алып жүрүшсө, эми биринин кишисин бири байлатып алып, качанкы бир шылтоону шыйкоо кылышып доолашкан барымта күчөдү.

Мындан отуз жылы мурун, Оштун үстүндөгү Жапалак уруусунан Жаанбай деген көчүп келип түтүнү үчкө жеткен экен, «эгер мен тарапка болушпасаң, шайлоо өткөндөн кийин тукумунду соолтом» деп, Сооронбай тараптан Айдарбек датка көчүрүп кетти.



Ушуга барымта кылып, тетиги Өзгөндүн жогору жагындагы Тасма уруусунан он түтүн көчүрүп келип, Айдарбек датканы туурдап жүрүшкөн экен, Сооронбай алардын баш көтөргөнү Маманы карматып алып, «эртеңки түнү он түтүнүң менен айлыма көчүп келбесең, сени муздап салам» деп, өзүн барымтага кармагандыктан, анын туугандары Сооронбай тарапка түндө качып көчүп келишти.

«Эгер мен тарапка кирбесең, анда Айдарбек тарапка болушпа, болушсаң өлөсүң» деп, Сооронбай, Алымбайдын айлында жүргөн беш түтүн Каманчыны, ак кар көк муздуу кышка карабастан, Күлчөдөн ары түн катырып көчүрүп жиберди.

«Мен тарапка көчүп келесиңби же өлөсүңбү?» деп, Карабагыш уруусунан келген жалгыз түтүн Мырза деген кишини Айдарбек датка байлап алса, «эриң Айдарбек датка тарапка кирсе, анда сени эки балаң менен өлтүрүп салам» деп, Мырзанын катынын Сооронбай байлап отурат.

Тек, «эки нар жөөлөшсө ортосунда кара чымын кырылат» болуп, эки жааттын арасы айыгышып кырчылдаша баштады. Эки жааттын эли бирине бири катташпай, эмгекчилер өз чарбачылык жумуштары менен ээн эркин бастыра алышпай шордоду.

«Кедейдин өлгөн койгону менен манаптардын иши эмне? Бул шайлоо башка түшкөн балаа» дешип, эл арасы күбүр-шыбыр. Бирок шайлоо болот имиш дегенден башка эчтемеге түшүнүшпөйт. Шайлоо жөнүндө сатылып жатышса да билишпейт. «Баланча тарап жеңилип, бастанча тарап жеңди, түкүнчө болуш болду, ал болуштун чыгымы үчүн мынчадан чыгым түштү» дегенде гана калың эмгекчи, кимдин болуш болгонун, бүк түшүргөн чыгымдын түшкөнүн бир билише турган.

«Сооронбай болуш чийинден чыкты. Уулумун башын айырып, эки жигиттин колун сындырып бир кишибизди өлтүрттү» деп, Айдарбек датка Карабекти Ошко чаптырган.



«Айлыма баса келип уруш чыгарып, Айдарбек датканын уулу эки адамыбызды өлтүрүп кетти» дегизип арыз жаздырып, Сооронбай өзүнүн тилмечин Ошко дагы жиберген.

Тек, эл арасы кырчылдашкан ала тополоң. Бирок, Сооронбайдын амалы күн сайын күчөй берди. Айдарбек тараптагы түтүндүн санын азайтуу үчүн, башка жактан келгендердин макул дегенин өзү тарапка кийирип, макул болбогондорун, «бул биздин болуштун адамы эмес, өз болушуна кетсин» деп, акты жаздырып зордуктап көчүрүп жатты. Кудалашуу, достошуу, өлгөндү асалоо, баланы жентектөө, өрүлүктөө, мурун кадырлабаганда-рын эми кадырлоо иши Сооронбай тарапта абдан күчөдү.

«Келинибизди көрөбүз» деген болуп, бир семиз тай жетелеп, Сооронбайдын байбичеси үч-төрт аял менен өткөн шаршемби күнү келип кетишкен. «Кудагыйларынын» мындайча кадырлап келишине Ажар абдан ыраазы болгон. Ажар эмес, семиз тайдын этин жеп айылдагылар да ыраазы болушкан.

«Сооронбай түзүк адам экен. Эгер Сооронбай менен абдан таттуулашсам, ал болуш болуп калса, Айдарбектен өч алууга чоң таканч болуп бербейби?» деп, кийинки күндөрдө Каныбек көп ойлонуучу. Чындыгында, Каныбек ушул ойлорун абдан бекитти, Сооронбай үчүн бардык сөздөрүн айтууга да даяр болду.

Каныбек жаңылды... Айлы «элүү башы» деп кадырлаганга, Айдарбек тартуу тартып алдына келгендигине, Сооронбай карындашына куда болгонго Каныбек магдырай баштады.

«Сооронбай кудай дешкен кудам. Ал болуш болсо мен сөзсүз старчы болом. Демек элдин бир четин бийлешип эришим кеңийт» деп ойлоду.

«Бөлтүрүктү ит деп бакпагын,
Иттей болбойт кыялы.
Душманга өздөй караба,
Тийбей койбойт зыяны!..» –



деген элдин алтындай асыл макалын Каныбек эсинен такыр чыгарды.

«Эгер мен дей турган болсоң жана мени чын куда-лыкка санай турган болсоң бүгүндөн калбай кел, Каныке! Антташкан кудабыз, эшик төрүмдү көрүп, атаган көк кашка күлүгүмдү минип кет. Сени шашып чакырганымдын себеби: мен эртең Ошко барайын деп жатам. Баруудагы максат Айдарбек жүзү кара жөнүндө. Алыбай старчы экөө мага деген жамандыктарын күндөн күнгө көбөйтүүдө. Өңгөчө мени сага жамап оёзго чагым кылыптыр. Алардын чагым кылышына караганда, экөөбүздүн күлүбүздү көккө сапырардай сыяктары бар. Экөөбүз гана эмес, экөөбүздүн айылыбыздагы эр бүлөнү кырдырып, катын, балдарды жетим, жесир калтырмакчы. Айдарбек жүзү караны эмне кылбайт деп айтууга болобу? Анын сырын менден өзүң жакшы билесиң го! Мына ошол Айдарбекке каршы бир шумдук кылуу жөнүндө оюм бар. «Асыл таштан чыгат, акыл жаштан чыгат» деген эмеспи. Кеңешиңди берип, акылыма акыл кош, Каныке!» деп, Сооронбай кат жаздырып Каныбекке киши жиберген экен.

Каныбек катты окуп түшүндү. Бирок жамандык ой менен жазылгандыгынан шек албады. Бул катты Сооронбай «чын ниети» менен жазыптыр деп түшүндү.

Каныбек чакырууга келген адам менен бирге Сооронбайдыкына жөнөмөк болду. Жалгыз барбай бирди жарым адамды ээрчите барууну ойлоду. Бирок эч кимдин ыгы келбеди.

«Өзүң эле барып кел, балам! Сооронбай дагы шылдыңкөй неме көрүнөт, экөөң өөдө төмөн сөздөрдү айтышып отурганда, аксыйып биздин карап отурганыбыз уят. Биз мындагы кароолду карап туралы!» деп, Жолой, Чоко, Карып, Эркимбайлар болбой койду. Алым баштап айылдагы ыктуу жигиттердин бардыгы күрүч алып келүү үчүн, кечээ Улуу-Чатка кетишкен. Анарханды ээрчитип барууга



болбоду, ал өткөн шейшемби күнү эркек төрөгөн. Туңгуч неме кыйналып төрөгөндүктөн боюн жыйып тыңый элек.

Каныбек жакасына карышкыр терисинен салдырып жасаткан илбирс ичигин кийип, керегенин башындагы суусар тебетейин алганда:

– Каныке, карачы, Эркиниң өзүнө союп каптагандай окшош болот! – деп Анархан, бетиндеги кызылдары кете элек ымыркай баласынын бетин ачып Каныбекке көрсөттү. Эркин эч нерседен капары жок уктап жатат, анын кенедей эки таноосунан абанын кирип чыгып жатканы да билинбейт.

Каныбек унчукпастан көпкө карап турду да, Эркиндин маңдайынан акырын өөп:

– Экөөбүздүн ырысыбыз, бакты-таалайыбыз. Биз сыяктуу кордук көрбөй чоңойсо, экөөбүздү кор кылбас, жаным! – деп, Анарханды кыса кучактап эки көзүнөн өптү.

Чексиз мухаббатын эч кайда коротпостон Каныбектин алдына тарткандай, Анархан оң колу менен Каныбектин мойнун кучактай өзүнө ие тартып анын алкымынан шуу дегизе жыттап чоп дегизип өптү да:

– Жаңыңа ээрчите турган кишинин ыгы келбесе өзүң деле барып кел!

– Атың токулду, аттанбайсыңбы, Каныбек балам, – деп, сырттан сүйлөй Жолой кирип келди да, Анархандан сурабастан эле Эркинди Анархандын колунан алып өптү да, – баса, кагылайын Анаш, энеңин баягы ырын ырдачы, мына бул невереси да уксун!

Анархандын жайын Каныбектен уккандан тартып, Жолой аны көрүүгө ашыккан. «Кадим эле Алтынкөкүл Раушанымдын өзү, ага союп каптагандай» деп, Жолой Анарханды көргөндө кучактап ыйлап өпкүлөгөн. Ошондон бери бир күндү да ката кетирбей Анарханга жолугат. «Алтынкөкүл Раушан кандай эле, сен эс тартканда



оңу кантип калган экен? Мен жөнүндө эмне дечү эле?» деп, терип-тепчип сурагандан кийин, Анарханга энесинен үйрөнгөн ырларын ырдатат. Жолой Анархандын айткандарын угуп көп учурда ыйласа да, кай бир учурда ашык жары Алтынкөкүл Раушан жана анын кызы Анархан менен сыймыктангансып күлүмсүрөй боюн көккө карай созгонсуп коёр эле.

– «Жан саулем – Анарханым – бир мерветим,
Өскейсиң көккө тиреу бой келбетиң!
Сункардай Ала-Тауды шалкып ушуп,
Көргейсиң шешең туулган жердиң бетин.

Жолшыбай катар-катар мөңги келсе
Кидирмей ушуп өтकिन артка тастап!
Раушан шешетайым жери экен деп,
Жау болсо найза сундур колды бастап!» –

деп Анархан ырдаганда:

– Үнүңдөн айланайын, үнүңдөн! Сени карап турсам, Алтынкөкүл Раушаным жанымда тургандай боло түшөм! – деди да, сыртка чыгып, Эркинди өтө бийик көтөрүп, – ой, жигит, таянең Алтынкөкүл Раушандын эмне дегенин уктунбу? Сен эртең эле чоңоё калчы. Эки этекти кайра түрүп, жонго шыйрактуу мылтык илип, тетиги асман тиречүдөй болгон аскалуу тоодон түз жердегидей жүрүп сенин энең, менин кызым Анарханга энеси Алтынкөкүл Раушандын туулган жерин көрсөтүп, калдайган казак таякелериңе салам берип келели, – деп, Жолой Эркинди оң колунун алаканына отургуза дагы бийик көтөрдү.

Жолойдун арманын бөлүшө тарткансып, Чоко кабагын чытып, эрдин кесе тиштенип, Анархандын колундагы чылбырды алып Каныбекти аткарды.

– Кошкула! – деди да, Каныбек жоргонун оозун Сооронбай болуштун айлына карай коё берди.

Күндүн нуру жаркырап жаз мезгили жадыраган. Кылычын алган кышка өңдөн азып саргарбай туруштук бер-



дик дегенсип, карагай, арчалар кара кочкул жашыл тар-тып, соккон желге боюн ыргап, башын көктү көздөй созушат. Килем бетине түр салган сулуу кыздай толукшуп, түмөн байчечекейлер жайнаган. Элди эмгекке чакыргансып, түркүм куштар уя сала баштады. Кайтпас кара жаздын кабарын берүүчү жалгыз гана күкүк келе элек.

Эки унаага жыгач буурсунун кошуп, кара жерди тыт-малап дыйкан аталар ордунан козголо баштады. Төрт түлүк мал өз ирети менен төлдөп жатат. Кыштан арык чыккан айгырлар үйрүнөн бөлүнүп оттоп, эти көбө баштаган аңгилерге каршы айыгыша элек. Топон сапырган дыйкандан бетер, айыл арасындагы күлдөрдү көккө сапырып, тай букаларды чандырдан илип ыргытып, үн алышып өкүрүп желиккен букалардан дайын жок. Тек чымыны кагылган бакшыдан бетер, кыска чөпкө ооздо-ру толбой, уй артында сенделип жүргөн букалар.

Береги өзөндүү коктунун оозундагы чатырдай аппак үйлүү айыл Сооронбайдыкы.

Жазгытурун кечки айылдын көрүнүшү кандай сонун!.. Жаңы тууган уйлар мөөрөп, бээлер кишенейт. Кой, эчки-лер козу, улагын издеп маараса, козу, улактар алсыз жаш үндөрү менен кечке ачка туткунда тургандыгын билдиргендей чуулдап маарап жооп кайрышат. Алда кандай бир шумдук болуп жаткан сыяктуу айыл арасы ызы-чуу.

Эки жактагы, жүргөн-турганды карап, малдын жайытын, эмки журт жаңылаганда конок конуштарын тескеп, Сооронбай эки-үч адам менен үйдүн күн батыш жагында дөбөдө отурат. Аңгыча короодогу козуларды карап, жериген койлорду койчуларга тескетип жүргөн кичи зайыбы Санамбүгө:

– Ой! Бол батыраак, үйгө кийиз салдырып жибергин, – деп, Сооронбай ордунан туруп, этек-жеңин кагып үйүн көздөй басты.

Сооронбай кадырлаган кандай адам болуп кетти дегеншип, айыл арасындагы катын-калач, кыз-кыркын-



дардын бардыгы келе жаткан жалгыз аттууга карап калышты. Сооронбайдын үйү тарапта козу салып, кой кармап жүргөн кыз, келиндер кимдендир ийменгендей, кооронун тиги четин көздөй ыкташты. Кай бир саанчы катындар жоолугун оңдоп, кемпирлер отурушун түзөп, карыса да кайкайыңкы тартышып, көздөрүнүн кыйыгы менен келе жаткан аттууга карашууда.

– И-и-и!.. Каныбек куда келе жаткан тура! – деп, Санамабү үйүн көздөй жүгүрдү.

Айылдагылар Сооронбай менен Каныбектин кудалашканын билишет. Кудалашканын гана эмес, Айымбачанын тоюндагы окуяны, Ак-Жалды минип качкандагы окуяны дагы билишет. Мына ошол Чубактын чуусундай чуусу түгөнбөгөн Каныбекти көздөрү менен көрүүгө көп адамдар кызыга турган.

– Салоомалейкум, Каке!

– Алекиме салам, болуш!

– Сак саламат жүрөсүңөрбү, Каныке? – деп, Каныбектин атын алууга умтулган жигиттерге карабастан, Сооронбай жүгүрө басып барып Каныбекти атынан түшүрдү. Амандыкты сурашып кол алышты. Көп буйдалбай эшик ачылып үйгө да киришти.

«Кадимки Каныбектин өзү Сооронбайдыкына келиптир» деген кабар, жакын арадагы айылдарга алда качан тараган.

Каныбекти көрүүгө эңсегендер келе берип, үйдүн ичи жык толгон. Кыз, келиндер туурдуктун катмарынан, үзүктүн жапсарынан шыкаалап карашууда.

Каныбектин качкандыгына жана андагы болгон окуяга байланыштуу бир топ суроолор болуп, суроого жооп дагы берилип өттү.

– Манастын Чубагындай чуу көтөргөн Каныбек деген ушул! Эми Кудай дешип куда болуп отурабыз. Экөөбүз өлбөй аман турсак, бирибизди бирибиз жамандыкка кыйышпайбыз. Кана, менин көзүм турганда Каныбекке



бирөө бирдеме деп көрсүнчү. Баса, Чором сен былтыр Каныбекти кармап берем деп эле Айдарбек датканыкына чапкылап калуучу элең, эми кармап бербейсиңби? – деп, Сооронбай тиги бурчта отурган бийге карап күлдү.

– Каныбек мурун колго тийгенде, мен эмес өзүңүз деле кармап бербейт белеңиз! Эми болбой калбадыбы! – деп ал күлгөн болду.

Алоолонуп от күйүп, казандагы эт катуу кайнап, сүр эттин жыты мурунга келип, отургандардын сөздөрү түркүмдөнө баштады.

«Кадырлуу датка! Сизге кадырлап дугай саламымды айтам! Датка! Карабекти болуш кылуу жөнүндө мурун айтпай, болуштукту мага кыйып коюп, кайра айныгандыгыңызданбы же мендеги билбестиктенби, айтор арадан бир канчалык нааразылык чыгып кетти. Байкап отурсам, чыккан нааразылыктан улам, эл арасы жаман болуп бүлүнүп бара жатат. Илгертен ынтымактуу болуп, бирибизге бирибиз жардам берип, душманга колтук ачпай келдик эле. Эми карыганда экөөбүздү тең кара басты. Дайыма канатташ жүрүүчү элек, өгүнү көчө качып Көк-Сууга келдим. Ырас, мага болуштукту берип коюп кайра эмне үчүн айныйт деп таарынгандыгымдан, болуштукту талашууга аракет кылгамын. Сизге каршы толуп жаткан иштерди иштегендигим дагы чын. Бирок, ойлоп турсам бул иштерим дурус эмес экен. Ошондуктан өзүңүз менен акылдашып, болуштукту өз ыраазылыктарыбыз менен бири бирибизге кыйышууну туура таап, иниме көккашка аргымагымы жетелетип өзүңү чакыртып жиберип отурам. «Кеңешип кескен бармак оорубайт» деген эмеспи, датка, кеңешели! Эгер болуштукту Карабек иним алгысы келсе, ага деле мен макул, датка! Бирок болуштук талашам деп, бир азыраак чыгым болуп калдым, ошондон мени куткаруунун амалын өзүңүз табыңыз. Экинчиден Карабекти болуш кыла турган болсоңуз, анда мени бий кылгыла. Жок, болуштукту мага кыя



турган болсоңуз анда мен Карабекти бий кылам. Бул жөнүндө абдан акылдашалы, датка! Ынтымакташалы десеңиз жана мен десеңиз бүгүндөн калбай келиңиз! Бул сөздөр чын жүрөгүмдөн чыгып отурган ак сөзүм! Эгер ушул сөздөрдү жаман ой менен жалган айта турган болсом, мени Кудай каргап, арбак соруп, ак нан урсун, эки дүнүйөдө тең жүзүм кара болсун!» деп айттырып, Сооронбай инисин Айдарбек даткага кечээ жиберген.

«Ардактуу төрөлөр! Силердин алдыңыздарга миң мертебе кулдук кылам! Сиздердин улуу даражаңыздар үчүн жана ак падышама кылып жаткан кызматыңыздар үчүн мен көп милдеттүүмүн. Ушуну менен бирге, бүгүн түнү мага чоң жардам кылууңуздарды көптөн көп суранам! Анын себеби мындайча...» деп Сооронбай болуш ушул Көк-Сууда жер ченеп жүргөн төрөлөргө бүгүн эртең менен тилмечин жиберип, өзүнүн жүзү каралык иштери жөнүндө келиштирип айттырган.

Көк-Суунун ой, тоосун ченөө иштери үч жылдан бери абдан кызуу жүрүп келет. Жакында эле жер ченөөчү төрөлөр келген. Бирок алардын коркунучу көп. Өткөн жайдагы беш аттын жоголушу, бир стражниктин өлүшү, жер ченеп жүргөндөрдүн жүрөгүндөгү чоң түпөйүл. «Көк-Суу менен Алайдан Каныбек деген бир шайка чыгыптыр. Андай шайкаларды жалгыз жарым деп айтуу кыйын. Сак болгула! Сооронбай болушка айттым, ал силерге жардам берет», деп, жер ченөөчүлөргө Оштон бери чыгарда уезддин начальниги эскертип айтып, беш стражник кошуп берген. Сооронбай төрт киши таап аларды сыртынан кайтартып койгон. Мына, алар беш күндөн бери жер ченеп жатышат. Бирок, алар жылдагыдай жайбаракат эмес, иштерин тез бүтүп кетүүнүн амалында.

Көк-Сууга полиция, стражник, жер ченөөчү техниктер, карагай башы же таможенныйлардын бирди-жарымы келе калса, аларды чакырып конок кылуу, алар менен, таанышып ала коюу, аларга сүйөнүп кайбир адамдарды



коркутуу Сооронбайдын башынан берки кесиби боло турган. Өткөн жылы да төрөлөрдү эки-үч жолу чакырып конок кылган. Акырында, техниктерди коркок билиш кылып, өзү жакшы көрүнүш үчүн алардын беш атын уурдагып алып, Ат-Башы тарапка өткөртүп жиберген. Атты сенин кол алдындагы кишилер уурдады деп техниктер эчтеме айтпаган. Сооронбай өзү кылган уурулугун билдирбей, төрөлөргө боору ачыган кайгысын айтып, аларга беш аттын күчүн берип, жүктөрүн төөгө жүктөтүп Ошко жеткиртип койгондо, жер ченеген техниктер эмес уезддин начальниги да «спасибасын» аяган эмес. Мына, ал төрөлөр быйыл да келишти, аларды мурдагы күнү чакырып конок кылган. Алар Сооронбайды жанындай көрүп калган.

«Ал Каныбек шайка кайда? Азыр кайда жүрөт? Эгер ал келип калса, бизге кабар кыл, биз сага жардам кылабыз!» деп, жер ченөөчүлөр жана алардын жанындагы стражниктер убада кылышкан.

Сооронбайдын тилмечи айтып барган кабарды угуп, боло турган окуялар жөнүндө түшүнгөндө жер ченөөчү төрөлөрдүн төбө чачтары тик турду. «Алар канча киши экен? Жарактары канча?» деген суроолорду тилмечке беришкен. Келе турган жоонун көп эместигин угуп, төрөлөр менен стражниктер бир аз эстерин жыйышты. Чыдамсыздык менен күндүн батышын күтүп, айлананы караңгы басканда, алар Сооронбайдын үйүнүн жогору жагындагы калың арчага жетүүгө ашыгышты.

Түн ортосу болду. Эт желип, элдин көбү үйүнө кетип калган. Кай бир үйү жакын, сөзгө шыктуулар калып, тиштерин чукуп, анда-санда бир сүйлөгөн болуп, майда сөздөрдүн башын козгошууда.

– Баса, бешик бооң бек болсун, куда! – деп, Санамбү Каныбекке карап күлүмсүрөдү.

– Айтканыңыз келсин! – деди Каныбек.

– Анархан кудажы эркек төрөгөнүн жанагы сизге барган адамдан азыр эле уктум. Жентектеп келбеди деп ку-



дагыйлар таарынып жаткан чыгар. Ийгиликтин кечи жок эмеспи! – деп, бир аз ойлоно калды да, – куданын баласын жентектөө үчүн эмне бересиң байым? – деп, Санамбү жароокерлене, оң чыканагы менен Сооронбайдын тизесин таяна ыкып койду.

– Мени алып барам десең деле, эрк сенде эмеспи! – деп, Каныбекке карап Сооронбай кара күчкө каткырып калды.

– Сени баланын көрүндүгүнө берип коюп, өзү кайда барат? – деди отургандардын бири.

– Болуптур, сени жетелеп барып Анархан кудагыйга бере албасам эле! – деп, Санамбү дагы шыңкылдады.

Сооронбайдын оюндагы ишке жараша эпилдеп, ар кимдин оюн табууга дедек болуп туруу Санамбүнүн башынан берки мүнөзү эле.

«Конок каадасын кылышалы» деген Сооронбайдын сөзүнөн улам отургандардын бардыгы тышка чыкты. Каныбектен бөлөгү үйлөрүнө кайтты. Санамбү төшөк салууга киришти.

Сооронбай эчен ирет тышка чыгып эки жакты караган. Стражниктер алда качан келип, арчанын арасында күтүп турганын билет. Бирок анын күткөнү, Айдарбек датка али жок. «Инимен айттырган сөзгө ишенип келеби же жокпу?» деген суроо анын башында уйгу-туйгу болуп жатат.

Күн бүркөлүп, кимдидир жашырууга аракет кылгандай, кокту колотту туман каптады. Короодогу иттер бир эсе жогорку арчаны карап, бир эсе карышкырдын үнү улуган тарапты карап чуру-чуу үрүшөт. Ичинен сыздаган муңдуунун көз жашындай кылып, күн ымыктайт. Жаш кербезинен ажырап, кара кийген келиндерден бетер, жазгы түн чексиз караңгы.

– Жарыктык күндүн бүгүн карарып турганын карачы! – деди да, «бүгүн» деген сөзүмдөн Каныбек шек алып калдыбы дегенсип, – бирок жаанда береке бар эмеспи,



түнү менен куюп таң ата ачылып кетсе, көк майса жайнап эле калбайбы, – деп Сооронбай эшик ачып, Каныбектин үйгө кирүүн сурады.

«Сооронбай акылдаша турган сөздөрүн качан айтат? Эми жалгыз калганда айтатко? Же эртең кетерде айтканы турабы» деген ой Каныбекке баятан бери пайда болгон, бирок айта турган сөздөрүңүздү айтпайсызбы деп сураган жок, а Сооронбай ал жөнүндө эчтеме айтпай башка сөзгө чаргытат.

– Кана эми, жатышпайлыбы? – деп, Каныбек өзүнө арналып салынган төшөктүн аягына маасысын чечүүгө отурду.

– Куданын маасысын тартып коёюнчу, – деп, Санамбү ордуна ыргып туруп Каныбекке карап умтулду.

– Аттын дүбүртү чыгабы? – деп, Сооронбай тышка кулагын түрдү. Бардыгы кыймыл менен сөзүн токтотуп, тыштагы дүбүрттү тыңшашты. «Кокус мени андып келген бирөөлөрбү?» деген ой менен Каныбектин жүрөгү түрсүл кага баштады.

– О, үйдө киши барбы? – деген тыштан Айдарбек датканын үнү чыкты.

«Айдарбек жүзү кара полицияларын алып келген экен го» деген ой менен Каныбек ордуна тура калды,

– Каныбек! Бул иттер соо келген жок. Кокус бирдеме десе жаныңды аябагын, ме! – деп, Сооронбай чөнтөгүнөн тапанча алып Каныбекке берди да, – киши бар, бар! – деп, кара күчкө күлгөн болуп, эшикке жөнөдү.

Санамбү салган төшөктөрүн шапа-шупа жыйыштырып, кийиз сала баштады. Кандайчадыр, кокус, кол салууну күткөндөй, Каныбек көзүнүн кыйыгы менен эшик жакты карап, колундагы тапанчасын ыңтайлай кармады.

«Айдарбек жети түндө эмне үчүн келди? Жанындагылар ким? Чыны менен полицияларбы? Кечээ күнү антташып дос болуп, бүгүн мени карматканы отурабы?» деген суроолор оюна келди.



– Салоом алейкум, даткам!

– Алекисалам!

– Ботом караңгыда кайдан?

– Кайдан дейт тура! Сарттар уруусу жакшы эле болучу эле, бирок жакшы элди Сооронбай сыяктуу жаман манаптар бузуп жибере турган болду! – деп, Айдарбек датка күлө атынан түштү. Кошомат сөздөрүн кошо айтып, Алыбай баштаган үч-төрт старшылар да түшүштү. Жылма сүйлөшүүлөрдү угуп, Каныбек бир аз жүрөгүн токтотту. Бирок, кокус бир шумдукту баштай турган болсо, датканы ушул эле жерде атып салууну ойлоду. Тапанчасын акырын карап, сары патрондордун көчүктөрүн көрдү.

Кимдир бирөө эшикти шарт ача бергенде:

– Кана, сарттардын жаман манабынын үйүнө кирели! – деп, Айдарбек датка кирип келип, алакөлөкө тарткан үй ичинен Каныбекти жаза-база карай салып! – салоом алейкум! – деп жиберди.

– Алеки салам, келиңиз, датка! – деп, Каныбек төр жакты нускады.

– А-а, Каныбексиңби? – деди датка. Байкабай айтып жиберген саламына өкүндүбү, айтор Каныбекти абдан жек көргөн адамдай кашын серпе салып, чапанын чечти да, төргө барып отура кетти.

– И... Каныбек мырза кайдан? – деди.

– Айылдан, – деди да, Каныбек төшөккө отурду.

– О-о-о... элүү башы аке дагы мында экен го! – дей, Алыбай старшы какшыктуу сүйлөдү.

Каныбек унчуккан жок. Адат боюнча ордуна туруп, келген старшылар менен көрүшкөн да жок.

– Каныбек мырза, эли журтуң жакшы жатабы? Кайсы жайлоого чыкканы жатат? – деп, бир старшы соктуруп өттү.

– Коркпогун старчы, иши кылып сенин жайлооңо биз чыкпайбыз! – деди Каныбек.



Тиги старчы дагы бирдеме айтууга камынды эле, Айдарбектин эрдин кысканын көрө коюп тим болду. Айдарбектин максаты Сооронбай менен ишти бир жаңсыл кылып туруп, анан Каныбекке киришүү эле.

– О, Сооронбай үйүңөн жылан чыккансып катының экөөң үйгө кирбегениң кандай – деп, Айдарбек борсулдап күлүп койду.

Аңгыча мылтыктарын сундуруп беш полиция, тапанчаларын дыкан кармай үч төрө шарт кирип келип тура калышты да:

– Кыймылдабагыла!

Отургандардын жүрөктөрү оозуна тыгылды.

– О, Сооронбай, бул кандай иш? – деп, Айдарбек кыйкырып жиберди.

– Ыдырасты, төрөм! – деп, Алыбай тааныган төрөсүн көздөй кол сунуп умтулганда, бир стражник Алыбайдын башынан алыс атып жиберди. Айдарбек датка Сооронбайга каардана карап:

– Бул эмнең Сооронбай?

– Эмне экендиги Каныбек экөөңө маалым чыгар? – деп, Сооронбай даткага акырая карап туруп анан Каныбекке карады да, – Каныбек, полицияны өлтүрүп алган тапанчанды бери ташта! – деди.

– Түшүндүм Сооронбай! – деп, Каныбек тапанчасын Сооронбайга суна үч, төрт жолу чаптырды.

Бирок тапанчадан үн чыккан жок!..

ҮМҮТ

Ооба!..

Шумурай замандын шумдугу, шумдуктуу болуш Сооронбайдын амалы ушундай болду.

Эрик издеген, адилеттикти сүйгөн, жерге жээги өсүүнү каалаган Каныбектин эки колу артына байланды.

«Атактуу каракчы Каныбекти ээрчитип алып, Айдарбек датка Сооронбай болушту өлтүрүүгө келген жерде



кармадык» дешип, келген стражник менен төрөлөр акты жазып кол коюшуп, Каныбекти үч стражник менен Ошко жөнөтүштү.

«Мени камакка албагыла, оёзго өзүм барайын» деп, Айдарбек датка подписке берди.

Жер жүзү кара кийип кайгы тарткандай, аркырап шамал жүрүп, булуттар уйгу-туйгу көчөт. Сагызган ша-кылыктап, кузгун куркулдайт, жорулар төбөдө айланат. Кулаалылар талпылдап, бөктөргөлөр салпылдайт. Буур-сунга кошкон эки унаанын башын жетелеген балдар, чал-дар, келин, кыздар, буурсундун туткасын кармап белде-рин бүкүрөйткөн дыйкандар кабактарын чытыйт, эки көздөрүн айырбай Каныбекти карашат.

Эриксиз туткунду аяшат. Колдоруна келер арга жок, ыйламсырашат. «Кайран азамат!.. Не деген жигит эле?.. Айымбачанын тоюнда, Үмөтбайдын кызынын оюнунда, Тоңмурундун аркы оюнда не деген эрдик кылды эле! Алты кырдуу он эки сырдуу деген асыл жигит ушул эмес беле?.. Неге тагдыр Каны-бекке карышат?.. Неге жүзү каралар минтип азапка салышат?.. Неге минтип шордууларды канап-бутап каарышат?..» деп, Каныбекти тосуп турган-дар кайгырып, капалуу сөздөрдү айтышат, Каныбекти куткаруу жөнүндө эмне кыларын билишпейт...

– Бирдеме чогултуп жибергиле, берип калалы! – деп, бир жупуну кийинген адам жүз арчысын тосуп эл ара-сында жүгүрүп жүрөт.

Бул сөзгө жандын бардыгы жан дили менен макул болду. Колунан келгендер тыйындап, тыйыны жоктор жалынып бирөөнөн карыздап жыйнашты. Өнтөлөп эр-кектер арасында аялдар да жүрдү. Бирок, алар колдору-нан тыйын чыгарып жыйнашкан жок, чака, чайнек, чыны, аякка куюп Каныбекке деп суусун көтөрүп жүрүшөт. Ушул суусундарын берсе Каныбекке мүрөктүн суусун берчүүдөй, Каныбек өлбөй кайта аман келчүдөй сезилет. Бирок «Шибер» деген оңбогон сөз эстери менен кет-



пейт. «Жаш балапанды солутуп Шиберге айдатып жиберет ко! Жөн билгениңер сурасаңарчы, Шиберине он күнү жибергиче, бул жердеги набагына он жылы жаткырсын» деп кай бир аялдар улгайган эркектерге жалынышат.

Эл арасына Каныбектин кабары тез тараган. Кабар уккан элдин бардыгы кары дебей, жаш дебей жол тосуп турушат.

Каныбектин колу артына байланган... Аттуу стражниктердин ортосунда жөө келе жатат. Энеси Ажарга, асыл жары Анарханга салам айттырууга эки көзү төрт. Бирок түшүнүксүз кулдурашып, стражниктер эч кимди жакын келтирбеди.

«Башка түшкөндү көрөрмүн же ажалым болсо өлөрмүн» деп Каныбек кайраттанды. Жол четинде буркурап ыйлап турган чоң атасы менен чоң энесин көрдү. Өсөрү кетип, өлөрү жакын калган кемпир-чалдын муңдуу үндөрү, алардын айланасында тургандардын көз жаштарын көл кылууда.

– Садагаң кулунум!!! – деп, Урум менен Турум Каныбекке умтулганда, стражниктер кемпир-чалдын баштарынан алыс удаа-удая атып жиберешти, Каныбекти көрүп учурашып калууга ойлогондордун бардыгы жайыла кайра качышты.

Бирок, Урум менен Турум Каныбектин артынан калбады. Беттерин ысык жашка жуугузуп, муңдуу үндөрүн ааламга угузуп боздоп келе жатышат.

– Капастуу торго чалынып,
Кап тоосун көздөй дөө кетти;
Калкынан бир тай мине албай,
Кадырдуу ботом жөө кетти!.. –

деп, Урум боздоп кошуп келет. Ага кошулган шордуулар муңдуу үндөрүн улам жогору көтөрүшөт.

Каныбектин карааны улам алыстап барат... Эл агылып самсып туш-туштан келет...



* * *

«Калам алдым колума,
Калкыма салам жазууга.
Туткуну болуп набактын,
Зар болдум эркин басууга.
Эркелетип баламды,
Бегинен сүйбөй жарымдын,
Карышкырды кой көрүп,
Набакта минтип зарылдым.
Жакшылык менен чыкпоочу
Темир торго чалындым...
Терезеси билектей
Темир менен тордолгон,
Жалындаган берендин
Асыл жаны кор болгон,
«Сооронбайга каршы» деп,
Суракчы күндө жадатат.
Кайран болот денемдин
Курчу кетип баратат...
Абалы кандай болду экен
Эмгекчи дыйкан атанын?
Энелер күнү не болду
Орчунун тарткан капанын?
Жалчылар күнү не болду
Баарын чеккен жапаанын?
Бардыгына салам айт, –
Өзүмдүк курбу тууганга!
Жол татаалы кеп эмес
Жорго баскан бууданга.
Эр жигит бир күн жетмекчи
Көксөп тилеп кууганга!..
Кажыбагын калайык,
Чалгының мендей сынганга!
Жана да салам айтамын:



Бөкчөйгөн кемпир, чалдарга,
Бөжүрөгөн балдарга,
Келин менен кыздарга,
Керилген кой көз уздарга,
Карындаш, эже, жеңеме,
Кагылайын энеме;
Жолой, Чоко атама,
Карып өңдүү абама,
Күлүкан өңдүү апама!..
Каныбек туткун болду деп
Түшпөгүлө капага!
Ажалым жетсе өлөрмүн,
Айдаса Шибер көрөрмүн;
Эгер аман кутулсам,
Тогуздап кекти төлөрмүн!..
Жалынып салам айтамын,
Жароокер Анар жубайым!
«Набакта деп Каныкем»,
Тартпагын асты убайым!
Медер кылып балаңды,
Белиңди бекем бууп жүр,
Кайгырса шордуу энекем,
Күлкүң менен жууп жүр!..
Жалгызым эле Эркиним,
Күлүшүп да калгандыр.
Боолголоп ар кимди
Балапан үнүн салгандыр;
Ордумду менин баскансып,
Капаңарды жазгандыр!..
Жароокер жаным – Анархан,
Абийирдүү акыл тап!
Жаш да болсо туякко,
Эркинимди жакшы бак!
Узун болсо өмүрү,
Балтыр эти толбойбу.



Муңуңду муңдап берүүчү
Бат эле жигит болбойбу!
Жакшы чыкса багыңа
Жаракты колго албайбы.
Чубагындай Манастын,
Душманга чууну салбайбы!
Камоого кеткен атанын
Душмандан кегин албайбы!
Муңдуу болгон сендейдин
Кубанычка көөнү канбайбы!
Камыкпа, жаным, Анархан,
Тагдырым шундай болуптур.
Жалгыз гана мен эмес,
Набактын ичи толуптур!
Эми жаңы түшүндүм,
Каталык менден болуптур.
Менин кылган иштерим,
Түбү чийки чала экен,
Көксөгөнгө жетүүгө
Башкача жол бар экен!..
Уй мүйүздөп сагаалап,
Топ, жыйындан кетпеген;
Ак болсо да момунду
Баса көктөп тепсеген;
Жоктон алып айыпты,
Өз ара бөлүп эптеген.
Бирин бири аркалап,
Бөжүгөн байын калкалап,
Баш көтөргөн момундун
Казанын чагып талкалап,
Караны ак деп танышкан,
Кумардан бирге канышкан,
Старчы менен бийлерге,
Арада жүргөн шылуунга,
Чогултуп салам айтамын



Айдарбек датка зулумга!..
Дагы салам айтамын
Сооронбай «асыл кудага»!
Сен жетип күткөн тилекке,
Мен калдым минтип жазага!
Аз эмес кыйла төлөрсүң
Мен үчүн кылган жазаңа!
Кезиң келер бир күнү
Түшсө да Кудай арага.
Тирилип туруп чоң атаң
Көрүнөн бата берсе да,
Мойнуңа куруң салынып
Алдыма ыйлап келсең да,
Энекеме эркелеп
Эмчекти бирге эмсең да?
Кудай колдоп, улукман
Мүрөктүн суусун берсе да,
Азырынча таалайың –
Мени минтип жеңсең да,
Эсепти туура кыларбыз
Шиберге айдап ийсең да!..»

деп, Каныбек түрмөдөн кат жазган.

Бул катты Алым алып келип, эл арасына жайылганына көп болду. Ооздон оозго көчүп, ачык ырдала баштаган. Бирок бул ырды ырдап жүргөн бир койчуну Алымбек билип Сооронбайга айтып, ал койчуну «Каныбектин тууганы, мага каршы» деп, Сооронбай протокол жазып каматып жиберген. Мына ошондон кийин бул ыр эл арасына ачык ырдалбай калды.

Каныбек ошентип туткунда.

Айла менен Каныбекти каматса, ага байланыштырган Айдарбек датка болуштук талашмак тургай өз башын араң куткарса, ошентип Сооронбай, уезддин начальнигинин сүйгөн болушу болсо, анын айтканы айткан болуп турса, Айдарбек тарапка болушкан старшылардын



бардыгын сабап чыгымды очойто салса, Сооронбай эмнени кылбасын. Кың дегендин бардыгын бүк түшүрдү.

Алым алда нече жолу Ошко жашырынып барып келди, бирок эч нерсе чыккан жок. Анархан дагы түрдүү акылдарды куруп көрдү. Андан дагы эч нерсе болгон жок.

«Неге маңдайымдын шору арылбады? Неге мен ушунетип зарланам? Неге жалгызымдын бактысы жок? Эмне үчүн ал капастуу капкандан кутулбайт?» деген сыяктуу суроолор, Ажардын башына бир күндө миң келип, миң кетет. Бирок, эч бир суроосуна жооп жок.

– Анархан, Эркинди бери берчи! – деди да, Ажар акырын сыйпалап жалгызынан калган жалгыз чырагынын алкымынан жыттап туруп, – садагаң Эркин, күлүп койчу! Күлүп койсоң, карып энелериңе эрмек болсоң! Кана, күлүп койчу деди, баласы аржалаңдап күлсө да, Ажар аны көргөн жок, – Кана, атаң набактан аман келер бекен, оң бутуңу көтөрүп койчу – деп, баланы акырын тизесине тургузат, бала кайсы бутун көтөрүп жатканын көрбөйт, билгиси келип сыйпалайт.

Каныбек камалгандан бери, айылдагылар Каныбектин эшигинин алдына чогула турган бир адат таап алышкан. Алардын максаты: Ажар менен Анархандын көңүлүн ачуу, Эркинди колдон колго кыдыртып, өөп, жыттап кумарларын жазуу, чердүү көңүлдөрүн ачып, көкүрөктөрүн басуу...

– Капырай береги жору эмнеге айланат?

– Жору эмеско?

– Бүркүт экен!

– Жүндөрү куусаң экен!

– Канжыгалуу кара сеңсел го дейм?

– Эмнеси болсо да баралына келген барчын экен! – дешип, отурган аял, эркектин бардыгы айыл үстүндөгү асманда айланып турган ала барчынга карап калышты. Мындай барчындын айыл үстүнө айланып учушуна таң да калышты.



– Анархан балам! Эркинди бери алып келчи! – деп, кандайдыр маанилүү терең мүнөз менен Жолой эки колун балага карата сунду. Анархан Эркинди Жолойго бергенде, ал, баланы адатынча өөп-жыттап жиберген жок. Эркинди тизесинин үстүнө тургузуп, эки колтугунан сүйөй тиктеп, эки көзүнөн мончоктогон жашын куюлтуп турду да, бала менен бүркүттү алмак-салмак карап:

– Эркин деген атыңан айланайын!.. Атың жакшы. Кана айтчы, тетиги ала барчын бүркүттөй айланып атаң аман келер бекен? Атыңа жараша эркиндик бизге болор бекен? – деп, баланын көзүнө карап тигилди. Жолойдун сөзүн угуп элдин бардыгы балага тигилишти. Урум менен Турумдар да Жолойдун сөзүнөн улам, балага жакындады.

– Жалгызымдын туягы. Эртеңки үмүт!!! – деп, Турум чекесин баланын көкүрөгүнө такады. Көзүнөн жаш мөлт-мөлт ыргыды. Бала үн чыккан жакка карап колдорун арбаңдатып, буттарын тыбыратып «а-а-у-у» – деп күлүмсүрөй башын чулгутту.

– О, күлкүңөн айланайын! Ала барчындай айланып Каныбегим келип, күлкүбүзгө күлкү кошулар! – деп, Жолойдун колуна Эркинди Чоко ала коюп жыттап өөп жиберди.

Кандайдыр бир кубанычтын кабарын айткандай, Эркин да «а-а-у-у» лаган үнүн чыгарып, колу, бутун тарбаңдатып күлдү!..



МАЗМУНУ

КАСЫМАЛЫ ЖАНТӨШЕВ	3
-------------------------	---

БИРИНЧИ БӨЛҮМ

КИЧИНЕКЕЙ КУЛ	7
БАЛАЛУУ ӨРДӨК АЙБАТЫ	11
ТЫМЫЗЫН ЧАПКАН КАПКАН	18
АМАЛ	32
САГЫНГАНДА	61
КАЙГЫ-ЗАРЫН ТОЛКУТТУ	80
ЖҮРӨКТӨГҮ КОШ ТИКЕН	86
БАЛАЛУУ АРКАР ДАЛБАСЫ	91
ЖОЛОЙ МЕНЕН АЛТЫНКӨКҮЛ РАУШАН	113
КУУГУН	149
СЫРДАШКАНДА	167
КАНЫБЕКТИ ӨЛТҮРМӨК БОЛУШТУ	190
АЙТЫЛБАГАН СЫР	208
КҮТҮЛБӨГӨН ЖОЛУГУШУУ	221
КОРЖУНУЧТУУ ТҮН	232
КАНЫБЕК КАЧКАНДА	241

ЭКИНЧИ БӨЛҮМ

ЧОМ ЖОГОЛГОНДО	250
ЧОҢ КОЙЧУ МЕНЕН КАНЫБЕК	259
ЭШЕНДЕРДИН КЫЛЫГЫ	264
КӨКӨЙ КЕСТИ	285
ТАРТУУ	290
ЭР ЧЕГИШПЕЙ БЕКИШПЕЙТ	294
КЫЗ, КЕЛИНДЕР ЭҢСЕГЕНДЕ	305
ЧАГЫМ	316
КОЙЧУЛАРДЫН КОҢУР КҮҮ	323
АЙЫМБАЧАНЫН ТОЮНДА	327
АКЫЛДАШКАНДА	345
ЧООР ҮНҮ	350
КҮТҮЛБӨГӨН ЖОРУКТАР	374
КАЙРА КАЧПА	412
ТАР ЗАМАН	435

ҮЧҮНЧҮ БӨЛҮМ

АМАЛДУУ МАЛАЙ	454
ТИЛЕКТЕШТЕР	478
АРГАСЫЗ АЛЫМ	490
КҮТҮЛБӨГӨН КАБАР	500
ТЕТИКСИЗ САНДЫК	503
«АППАК» КОЖО	520
БИР БЕЧАРА	524
ДОСТОР	538
УКМУШТАН УКМУШ	545
КЕСКИ ТҮЛКҮ	584
ТАПКЫЧТАДЫ	591
ТАҢ АЛДЫНДА ЧОЛПОН ЖАРКЫРАДЫ	599
КАЙГЫЛУУ КАҢШААР	609
БИР БЕЧАРА ЧОЛОК	622
ЖАШЫРУУН СЫРДУУ ЖАБЫК КАТ	633
ШУМДУКТУН ОТУ ЖАНДЫ	642
АДАМЧА СҮЙЛӨГӨН ЖЫЛАН	670
КАРЫШКЫР МЕНЕН КАРЫШКЫР	
КАРМАШКАНДА	687
ҮМҮТ	725

Адабий-көркөм басылма

XI том

КАСЫМАЛЫ ЖАНТӨШЕВ

«КАНЫБЕК»

(Биринчи китеп)

Чыгарууга жооптуу: *Акматалиев А.*

Басмага даярдаган: *Касымгелдиева М.*

Тех. редактор: *Жанышбекова А.*

Корректор: *Аалиева А.*

Компьютердик калыпка салган *Өмүров Б.*

Терүүгө 04.03.16 берилди. Басууга 20.05.2016 кол коюлду.

Кагаздын форматы 84x108^{1/32}.

Көлөмү 46 б.т. Нускасы 575. Заказ №39.